

K 1117
3

საქართველოს სსრ მემკვიდრეობის დაცვის სამსახური

განათლების სახელმწიფო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ივ. ჭავჭავაძის

ქართული ერის ისტორიის
მეცნიერული

ნიმუხი პირველი

საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი
აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური
პროგრამები

საქართველოს სსრ მემკვიდრეობის დაცვის სამსახურის გამომცემლობა
თბილისი 1950

ივ. ჯავახიშვილი

საქართველოს, კავკასიისა

და

მახლობელი აღმოსავლეთის
ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები

თბილისი — 1950

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Государственный музей Грузии имени акад. С. Н. Джанашиа

И. Джавахишвили

ВВЕДЕНИЕ
В ИСТОРИЮ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА

КНИГА ПЕРВАЯ

**Историко-этнологические проблемы
Грузии, Кавказа и Ближнего Востока**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ТБИЛИСИ

1950

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

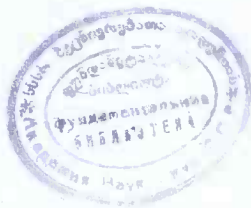
აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ივ. ჯავახიშვილი

ქართველი ერის ისტორიის
შ ე ს ა ვ ა დ ი

ნიშნი პირადი

საქართველოს, სპეკსირისა და გახლოგელი
ალმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური
პროგლეგები



6615-5102-5

K 1117
3

$$94(479.22) + 94(479) + 94(5-011) + 39(=353.1) + 39(=35)$$

Handwritten text, possibly a list or notes, written in a cursive script. The text is difficult to decipher but appears to be organized into several lines.

- თავი პირველი.** წინააზიის ძველი მოსახლეობა (1—10).
1. სუმერები (1—3).
 2. ჰურები (3—5).
 3. კასიტები (5—6).
 4. ხეთები (6—8).
 5. ლუვიელები, პროტოხეთები, მუშეები (8—10).
- თავი მეორე.** ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა (10—34).
1. კოლხები (10—17).
 2. მოსხები ანუ მესხები (18—20).
 3. იბერნი, ალბანელები, სომხები (20—34).
- თავი მესამე.** ამიერ-იმიერ კავკასიური და წინააზიური სახელები (34—78).
1. წყარო, მდინარე, ტბა, ღელე, მთა (34—60).
 2. მზე (61—62).
 3. დღე და ღამე (62—65).
 4. მთვარე (65—66).
 5. წელიწადის დრონი (66—77).
- თავი მეოთხე.** სკვითებისა და სარმატების ჩამომავლობა (78—136).
1. თეორიები (78—86).
 2. „უცნაურ“ სახელთა სადასტურობა (86—116).
 3. შარმატელეებისა და ქართველების ეთნარქები (116—136).
- თავი მეხუთე.** ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა (137—184).
1. მზე და დღე (137—146).
 2. ცისკარი, დილა, მწუხრი (146—151).
 3. წელიწადისა და წელიწადის არეების აღმნიშვნელი სიტყვები ქართულ-შარმატულ ენებში (151—163).
 4. მთვარე (163—168).
 5. კოსმოლოგია და რწმენა (168—184).
- თავი მეექვსე.** ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომშობელი ტომები (184—224).
1. ღმერთი (184—190).
 2. ბარბოლ-ბარბალი (190—199).
 3. ქალ-ბაბარი (199—201).
 4. კვირია (201—207).
 5. კოპალა (208—210).
 6. წყაროსთვალი, მთის ვეშაგი, ცვა-რიელი, ვეშაპი (210—220).
 7. მოგზაურთა, ადგილისა და სხვა ღვთაებები (220—224).
- დამატებანი.**
- Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшего периода (227—252).
- ექსკურსები და ამონაწერები (253—277).
- საძიებლები (278—338).
- პირთა სახელები (278—285). — გეოგრაფიული სახელები (286—298). — ტომობრივი სახელები (299—304). ენების სახელწოდებანი (305—307). — ტერმინთა საძიებელი (308—338).
- უმთავრესი ბეჭდვითი შეცდომები (339—340).

რედაქტორისაბან

როგორც ივ. ჯავახიშვილის წიგნის „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“-ს წინასიტყვაობიდან ნათლად ჩანს, ავტორს „ქართველი ერის ისტორიის შესავალი“ სამ წიგნად ჰქონდა განზრახული. ამათგან პირველ წიგნში უნდა ყოფილიყო განხილული საქართველოს, ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, მეორე წიგნში ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ხოლო უკანასკნელ წიგნში ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი ხანის კულტურული ვითარებისა და ისტორიის ზოგადი მონახაზი იქნებოდა მოცემული ტენისა, ზნე-ჩვეულებათა ანალიზისა და ნივთიერი არქეოლოგიური ძეგლების მარაგის მიხედვით. ამ სამეულიდან ავტორის სიცოცხლეში დაიბეჭდა ნაშრომის მეორე წიგნი, სახელდობრ: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937 წ. ამჟამად იბეჭდება პირველი წიგნი.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის შესავალის“ პირველი წიგნი იბეჭდება ავტორის ხელნაწერი დედნის მიხედვით, რომელიც განსვენებულის არქივში არის დაცული. ხელნაწერი ხუთი შეკვრის სახითაა წარმოდგენილი (ხელნ. ფონდი ბ. დრ. № 1—5), რომელთაგან თვითველი შეკვრა ზემოდასახელებული წიგნის ცალკეული თავისათვის იყო განკუთვნილი. როგორც ჩანს დედანი წლების მანძილზე იწერებოდა: დაახლოებით 1930 წლიდან 1940 წლამდე. სხვადასხვა დროს დედანში ავტორის მიერ შიგადაშიგ სხვადასხვა მელნით შესწორებები და ჩამატებებია შეტანილი.

ნაშრომს არა აქვს საბოლოოდ დასრულებული სახე, პარაგრაფები და თავები დასათაურებელი არ არის ორი გამოჩაკისის გარდა („ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა. კოსმოლოგია და რწმენა“ და „ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომშობელი ტომები. ღმერთი“). ხელნაწერს არა აქვს პავინაცია, რომელსაც ავტორი ჩვეულებისამებრ შრომას საბოლოოდ დამუშავებისას უკეთებდა ხოლმე. ნაშრომში წამოყენებული საკითხები მეტწილად დამუშავების საბოლოო საფეხურამდეა მიყვანილი, მაგრამ აკლია დებულებების სახით ჩამოყალიბებული დასკვნითი ნაწილი.

ხელნაწერი, რომლის მიხედვითაც ტექსტი აიწყო, ავტოგრაფიდან გადმოწერა ნ. ჯავახიშვილმა. ბეჭდვის პროცესში საკორექტურო ფურცლები შედარებული იქნა უშუალოდ ავტორისეულ ხელნაწერთან. ჩვენ შევეცადეთ დედანი შეუშლელად და შეუმცდარად დაგვებეჭდა. გასწორებულია ავტორის მიერ დაშვებული უნებლიე შეცდომები. ტექსტში კვადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული მცირე დამატებები ეკუთვნის რედაქციას. რედაქციასვე ეკუთვნის ყვე-

ლა თავისა და პარაგრაფის დასათაურება გარდა ზემოდსახელებული ორი შემთხვევისა.

რედაქციამ საჭიროდ დაინახა და წინამდებარე ნაშრომს დაურთო როგორც დამატება ავტორის მიერ საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის, სესიაზე 1939 წელს წაკითხული მოხსენება— „Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи“, რომელშიაც შეჯამებულია ავტორის შეხედულებები წინამდებარე ტომში განხილული პრობლემების შესახებ (იბეჭდება ჟურნალ „Вестник Древней Истории“ 1939 წლის IV ტომში მოთავსებული ტექსტის მიხედვით). დამატებაშივე მოთავსდა ავტორის მიერ დაწერილი ცალკე ექსკურსები და ამონაწერები დაკავშირებული ამ ტომში განხილულ საკითხებთან.

კორექტურის მძიმე სამუშაო გაიზიარეს ირ. მახაშვილმა და ივ. ჯავახიშვილის კაბინეტის გამგემ ნ. ჯავახიშვილმა. უკანასკნელმა შეადგინა თანდართული საძიებლებიც.

ვ. ჩიტაია

თავი პირველი

წინასწორი ძველი მოსახლეობა

1. სუმერები

სუმერების საისტორიო ასპარეზზე გამოჩენის ხანა მეოთხე ათასეულია ჩვენ წელთაღრიცხვამდე. ამ ხანიდან მხოლოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოპოვებული წინათიერი ნაშთი არსებობს. რამდენადაც იგი ისტორიის უწინარესი ხანაა და მისი სამეცნიერო შესწავლა ჯერ კიდევ: სწარმოებს, ბევრი რამე ჯერ გამოსარკვევია. მატერიალური კულტურის ამ საყურადღებო ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრის საკითხი განხილულია I. Jordan-ისა და A. Nöldeke-ს *Berichte über die Grabungen in Uruk (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 1929 წ. 3, 1930 წ. 4, 1932 წ. 2 და 6, და 1935 წ. 5.)*, V. Christian-ის 1933 წ. *Archiv für Orientforschung*-ში, გამოქვეყნებულ (8, გვ. 207—215) ნაშრომში და H. Frankfort-ის *Archeology and the Sumerian Problem*-ში (*Or. Inst. Chicago, Stud. in. Anc. Or. Civil.* 4, 1932 წ.).

მესამე ათასეულის პირველ ნახევარში სუმერებმა თავიანთი პოლიტიკური და კულტურული უპირატესობის წყალობით მესოპოტამია, შუამდინარეთი, სუმერულ ქვეყნად აქციეს. სუმერთა ისტორიის ამ შუამდინარეთის ხანას მკვლევარნი ადრეულ დინასტიის ხანა-ს (frühdynastische Zeit) უწოდებენ (გრტცე *Heth.* 9—10). უძველეს ხანაში სუმერული კულტურა მთელს სამხრეთს შუამდინარეთზე იყო გავრცელებული. მისი არის ჩრდილო საზღვარი ჯერ დანადვილებით გამორკვეული არ არის, მაგრამ ეტყობა, რომ იგი ეფფრატისა და ტიგროსის ხეობებსა და ველობებამდეც აღწევდა. სუმერული კულტურის უმნიშვნელოვანეს ადგილებად უნდა ურ-ი, ერიდუ, ლარსა, ლაგაში-ი, შურუპაკი-ი, ადამ-ი, კიში (Kish), ეშნუნა და უში ჩაითვალოს (გრტცე *Heth.* 12—13).

ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს მესამე ათასეული შუამდინარეთის საისტორიო ასპარეზზე, რომელიც სუმერებს ეკუთვნოდათ, სემიანთა მოდგმის უბინადრო ტომების შეჭრისა და დამკვიდრების ხანაა (გრტცე *Heth.* 26).

დაახლოებით 2600 წ. ახლო ხანებში¹ ეს ქვეყანა აკადის მეფეთა მეთაურობით სემიანთ ჩაუფარდათ ხელში, რომელთაც პოლიტიკურ ძლიერებასთან ერთად თავიანთი ქენა დამწერლობიანად და კულტურაც გააბატონეს, თუმცა კი დამწერლობა მათ სუმერებისაგან შეითვისეს (გრტცე *Heth.* 15—16). ეფფრატის სანაპიერებშიც ამ ხანაში სემიანთა მოდგმის ამორიტელთა ტომები ყო-

¹ თარიღი ჯერ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის და საკამათოა. ეს რიცხვი გრტცე მოსახრებაზეა დამყარებული (იხ. იქვე *Heth.* 15—16, შენ. 2).

ფილან გაბატონებული. ისენი სემიანთა დასავლურ შტოს ეკუთვნოდნენ და ქანაანებთან უფრო ახლოს მდგარან, ვიდრე აღმოსავლური შტოს წარმომადგენელ აკადელებთან, რომელთაგან ენობრივად მკაფიოდ განსხვავდებიან. ამ ამორიტლებსაც ემჩნევათ სუმერული კულტურის გავლენა (გრტყე Heth. 17—18).

შუამდინარეთის სამხრეთი ნაწილი ბაბილონის სახელმწიფოს ეპყრა, ჩრდილო ნაწილი-კი ასურს, ასურეთს. პირველის დედაქალაქს ბაბილონი ეწოდებოდა, მეორესას ასური. მათი საზღვრები პოლიტიკურ გარემოებათა გამოცვალეზადი იყო და ზედმიწეგნითი ცნობებიც ყოველი მხრითგან გასაშინჯავად და ხაზის გამოსარკვევად ჯერ არ არსებობს. აღმოსავლეთით ბაბილონს ელამი ჰსაზღვრამდა, მაგრამ სად სახელდობრ, ჯერ არ ჩანს (Bilabel, G. Vorderasiens, 4 და 5). დასავლეთით ბაბილონს მოსაზღვრედ უდაბნო აკრავდა (იქვე 5).

აკადელების ბატონობის დროს ამ მიწა-წყალზე უპირატესობა სემურმა ნამ მოიპოვა და ამას არ შეეძლო სუმერულზე თავისი გავლენა არ მოეხდინა, ისევე, როგორც გაბატონებულმა სემიანებმა, აკადელებმაც, სუმერთა მაღალ კულტურას ვერ გაუძღეს და მათაც მისი ძლიერი გავლენა საგრძნობლად დაეტყუთ. რაკი ახალი პოლიტიკური მდგომარეობა ხანგრძლივი იყო, ურთიერთ გავლენასაც და ბრძოლასაც, ურომოლოდაც საქმეთა მიმდინარეობის წარმოდგენა შეუძლებელია, რასაკვირველია, არ შეეძლო ამ ორი განსხვავებულბ ერის როგორც შედგენილობა, ისევე ენა და კულტურაც თვალსაჩინოდ არ შეეცვალა. ასეთ გარემოებაში ტომობრივი და ენობრივი ურთი-ერთი შერევა აუცილებელი იყო. როგორც გაბატონებულ სემიანთ აკადელებს მრავლად უნდა შერთოდნენ გააკადელებული სუმერები და, ბუნებრივია, რომ ამასთანავე თავიანთი ენის, როგორც ლექსიკური მარაგი, ისევე თავისებურება უნებლიედ მაინც შეეტანათ სემურში, ისევე სუმერულის სიტყვათა საგანძურშიც სემიანთა ბატონობის ხანაში აკადური სიტყვები მრავლად არ შესულიყო და თვით სუმერული ენის აღნაგობასაც უცხო, სემური ენის ძლიერი გავლენის. მით უმეტეს ბატონობის ანარეკლი თვალსაჩინოდ არ დასტყობოდა.

ზემო აღნიშნულ გარემოებათა გამო, როდესაც აღმოსავლეთის მთიანეთის ნახევრად-ველურმა ტომებმა გუტეებმა აკადელთა ბატონობის დამხობას ხელი შეუწყეს და სუმერებმა ამით ისარგებლეს და თავიანთი ოდინდელი უპირატესობის კვლავ აღდგენა შესძლეს, ცხადია, რომ მათ წარსული ვითარების მალიანად აღდგენა არასგზით აღარ შეეძლოთ და მათ ენასაცა და მთელ ყოფა-ცხოვრებასაც ისევე, როგორც კულტურასაც საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება უნებლიედ უნდა შეენარჩუნებინა. ამით აიხსნება, რომ სუმერების ამ განახლებულ სახელმწიფოებრივი ხანის ენას შეცნიერებაში ახალი სუმერული ეწოდება. ეს სწორედ ის ენაა, რომელიც უმთავრესად არის ცნობილი (გრტყე Heth. 19—20), უძველესი ხანის სუმერული ენა-კი ჯერ შესწავლილი არ არის.

სუმერთა განახლებულს სახელმწიფოს ისევ ამორიტებმა მოუღეს ბოლო, რომელნიც ეტყობა ზემო შუამდინარეთითგან ტიგროსის აღმოსავლეთის სანახებშიც შეჭრილან და ამრიგად სუმერთა სამხრეთი შუამდინარეთი ორი მხრით

შოუცკიით და თავიანთი პოლიტიკური ძალა სამზრეთშიც განუმტკიცებიათ. მთელი ამ ქვეყნების პოლიტიკური გაერთიანება ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულის მიჯნაზე ჰამურაბი-მ შესძლო. ამ ამოტიტებს ასურეთზეც ჰქონდათ გავლენა, ამ სახელმწიფოს ძლიერებისდა მიუხედავად. კაპადუკიაში ნაპოვნი კრამიტის წარწერიანი დაფებიდან ჩანს, რომ ასურეთის გავლენა მცირე აზიის ამ დასავლურ ნაწილამდისაც-კი აღწევდა და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ზემო შუამდინარეთიც უნდა სჭეროდათ, (გრტცე Heth. 20—22). მრავალ-საუკუნოვანი ბრძოლა, რომელიც სუმერთა და სემიანთა წინააღმდეგ სწარმოებდა მესამე ათასეულის განმავლობაში, სემიანთა გამარჯვებით დამთავრდა: სუმერებმა თავიანთი ეროვნული სახე დაკარგეს, საკუთარი ენა დაკარგეს და უცხო, სემური ენა შეითვისეს. ამრიგად ისინი სემიანთა მოდგმას შეერთდნენ და სემიანთა თავიანთი კულტურით გაანაყოფიერეს. ისევე, როგორც შუამდინარეთის ეს სემიანთი, ამ ხანითგან მოყოლებული უკვე თავიანთ წილში მრავლად შეიცავდნენ გააკადებულ სუმერებს, მათი კულტურაც სუმერულ-სემურ შენადნობს წარმოადგენდა (გრტცე Heth. 22—23 და 26).

მეორე ათასეულითგან მოყოლებული ჩვენ წელთაღრიცხვამდე შუამდინარეთისა და მცირე აზიის საისტორიო არეზე ხალხთა დიდი მოძრაობა მოჩანს და მოსახლეობის ეროვნულს შემადგენლობაში და პოლიტიკურს ვითარებაშიც უარესად მნიშვნელოვანი ცვლილება მომხდარა (გრტცე Heth. 26—27).

როგორც ეტყობა, 1950 და 1750 წლებს შუა ჩვენ წელთაღრიცხვამდე ზემო შუამდინარეთს ჰურიტები შეჰსევინან, ქვეყანა დაუპყრიათ და გაბატონებულან. ამით აჩხანება, გრტცეს მოსაზრებით, რომ სწორედ ამ ხანითგან მოყოლებული ასირიელთა გაცხოველებული მიწერმოწერა კაპადუკიასთან უცბად წყდება: კავშირი ამ ორ ქვეყანას შორის შეწყდა და ვაჭრობაც ბუნებრივად უნდა შეფერხებულიყო (Heth. 31—32).

2. ჰურები

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულში ზემო შუამდინარეთში მიტანელ მფეთთა სახელმწიფო შეიქმნა. მან ასურეთისა და ასურის დამორჩილება შესძლო (გრტცე Heth. 32). მიტანელთა სახელმწიფო ჰურიტებს ეკუთვნოდათ (იქვე—33). ამ ხალხს ჰურები ეწოდებოდა და ბოლანჯრადელს ხეთურს საბუთებში მიტანის სახელმწიფოს ჰურების ქვეყნებს უწოდებენ და ენასაცა და თვით ხალხსაც ჰური-ების ენა [და ჰური-ები] ერქვათ (იქვე 101). აკადელები მათ სუბარ-ს ეძახდნენ. P. Jensen-ი და A. Ungnad-ი ამიტომ მიტანელების ენას სუბარულს უწოდებენ (იქვე 101). Subari-, Subartu-ს (სუმერულად Subir) სახელზე უფრო მარჯვედ Fr. Bilabel-ს ჰური-ის სახელი მიაჩნია, რათგან სუბარტუ გეოგრაფიული სახელია და ბაბილონის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთის აღმნიშვნელიაო (იქვე 250—251). საყურადღებოა, რომ ხეთების უწინარეს იმავე მიწა-წყალზე მობინადრე არა-ინდოევროპულ ტომებსა და ერებს შორის, თვით ხეთებს გარდა, ყველაზე განთქმულნი ჰური-ები იყვნენ. ებრაელთა ძეგლებში მათი სახელი ო ხმოვანა ჰური-ს სახით არის აღბეჭდილი; ეგვი-

პტელები მათ სახელს ჰარუდ სწერდნენ (Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Agyptens vom 16.—11. Jahrhundert v. Chr., Heidelberg 1927 წ., გვ. 138, § 127.) მიტანელებიც თავიანთ თავს ჰურის ერად სთვლიდნენ (Fr. Bilabel, Gesch. Vorderas. 250).

იმისდა მიუხედავად, რომ ხეთები მიტანელთა სახელმწიფოს ჰურიტების ქვეყნებს უწოდებდნენ, გრტცე მაინც ფიქრობს, რომ თუმცა ჰური შემკრებლობით, ზოგად სახელადაც უხზარიათ, მაგრამ მაინც ეს სახელიც თავდაპირველად იწერო, ტომობრივ-თემურ სახელად უნდა ყოფილიყო გაჩენილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს ზოგად სახელად ქცეული, თავდაპირველად მიტანი და ჰური ცალკეად ერთეულები უნდა ყოფილიყო. გრტცე ფიქრობს, რომ საკუთრივ მიტანელთა ქვეყანას ზემო შუამდინარეთი შეადგენდა კარგამიშ-ითგან მოყოლებული ტურ-გაბინ-ამდის, ჯ. ი. ბალნჰისა და ჰაბურის ხეობები და ნიზიბინის სანახები. ამ ქვეყნის აღმოსავლეთის საზღვარი ან ბითლისის წყალი, ანდა მისი პარალელური ხეობა უნდა ყოფილიყო. საკუთრივ ჰურიტების ქვეყანა-კი ვანის სანახებშია საგულეებელი (გრტცე Heth. 102—103).

ჩრდილო ასურეთსა და პალესტინაშიც ამავე ხანაში აგრეთვე ჰურიტების ზედა ფენა ჩანს გაბატონებული, რაც მათი სახელებითაც საცნაური ხდება, ამგვარადვე: როცა ეგვიპტეს მე-18-ე ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე აზიელები შეესივნენ, მათ შორის სემიანთა მოდგმის ტომებთან ერთად და უფრო მხურვალედ იგივე ჰურიტები იღებდნენ მონაწილეობასაც (გრტცე Heth. 32). ჰურიული ენა სემური ენებისაგანაც და ინდოევროპული ენებისაგანაც არსებითად განსხვავდება და მერმინდელი სომხეთის მიწაწყლითგანა და ეფერატის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნითგან მოყოლებული, დიდ მანძილზე ასურეთამდე-კი იყო ეს ენა გავრცელებული. ხოლო ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მესამე ათასეულის დამლევითგან მოყოლებული ჰურიტები თანდათან, მაგრამ მედგრად სამხრეთისაკენ მიიწევენ, აქაურობას იპყრობენ და თავიანთ ენას აგრცელებენ (Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens გვ. 138—139).

გრტცე ჰურიტებსაც ინდოევროპელებს უკავშირებს იმდენად, რამდენადაც ჰურიტების მმართველი წრე და მოსახლეობის უზედაესი ფენა მას აგრეთვე ინდოევროპული მოდგმისად მიაჩნია, თუმცა-კი თვით ხალხს ჰურიტებს, მისივე სიტყვით, ენით არც ინდოევროპელებთან და არც სემიანებთან უკავშირი, არ ჰქონდათ (Heth. 33)¹. ეს უცხო გაბატონებული ფენა, როგორც ეტყობა, ინდოელები უნდა ყოფილიყვნენ (იქვე—33).

ჰურიტების უზედაესი ფენის ჰინდოური შთამომავლობის საკითხი მმართველი საგვარეულოს წევრთა სახელების ანალიზს ემყარება. უკვე 1908 წ. Ed. Meyer-მა განიხილა ეს პრობლემა (Kuhns Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 42, გვ. 17—20). ამავე საკითხს Joh. Friedrich-იც ეხება (Arier in Syrien und Mesopotamien: Reallexikon der Assyriologie 1, გვ. 144—148, 1929 წ.) დასასრულ N. D. Mironov-იც 1932 წ. (Acta Orientalia, Leiden, 10, გვ. 140—217).

¹ „Ihre Sprache, weder indogermanisch noch semitisch... Aber über die Hurriter herrscht zweifellos eine indogermanische Herrschicht und zwar sind es diesmal Ostindogermanen, genauer, Arier und zwar wahrscheinlich Inder, denen wir hier begegnen.“ (გვ. 33),

პურრიტების უხედაესი ფენის სხვაგნებური წარმოშობილობას არაერთი გარემოება აპყლავნებს. მაგ. საყურადღებოა, რომ მიტანნელთა სახელმწიფოში მთავრები მითრას, ვარუნასა და ნასათის ფიცულობენ. დამახასიათებელია აგრეთვე, რომ ამავე სახელმწიფოს მმართველი სავგარეულოს წევრებს ასეთი არიულის მავგარი სახელები ჰქმევიათ, როგორცაა პარხაშატა, საუშმატარ, არტატამა, ხუტარნა, არტაშუტარა, ტუშრატა და მატტიტაჰ, დასასრულ ტაშაშატა. ხოლო ასურეთში გვხვდება შუტარდატა-ს, არტამანა-ს, პირი-დაშუა-სა და ინდარუტა-ს სახელები, აღმოსავლეთს მცირე აზიაში-კი შუნა-შურა (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, 1928 წ. II, 1, გვ. 609; — Joh. Friedrich, Arier in Syrien und Mesopotamien: Reallex. d. Assy. 1, 144—148 და Alb. Götze, Heth. 33—34). ამავე საკითხის გასაშუქებლად იხ. მიტანნელი ვინმე კიკკულ ი-სგან შედგენილი ნაშრომი ცხენის გაშინაურება-გახედნაზე, რომელშიც ამასთან დაკავშირებით ნახმარი ტერმინები და რიცხვითი სახელები უტილობლად ჰინდურია, მაგ.: ეკა ერთი, ტრი სამი, პანკა ხუთი, სატა შვიდი და ნავა ცხრა (გოტცე: Heth. 34 და შენ. 2, სადაც ამ საკითხის მკვლევარნი მათი ნაშრომებიანად არიან დასახელებულნი). ყველა შემოაღნიშნული გარემოება გოტცესა და სხვა მკვლევართ არწმუნებს, რომ პურრიტებს აღმოსავლეთთან უნდა მჭიდრო კავშირი ჰქონოდათ, რომ მათი თავდაპირველი სამშობლო უნდა წინაზღვის მთების ქედს იმიერ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში ყოფილიყო: მათი მოძრაობა აღმოსავლეთითგან იწყება და დასავლეთისაკენ არის მიმართული, მცირე აზიასა და თვით ეგვიპტის საზღვრებსაც-კი აღწევს (Heth. 34).

3. კასიტები

ქვემო შუამდინარეთშიც ამავე ხანაში მდგომარეობა იცვლება, მაგრამ აქ უკვე კასიტების შესევის გამო. მათი მოძრაობა ჯერ კიდევ 1900 წ. უნდა დაწყებულიყო ჩვენ წელთაღრიცხვამდე, მაგრამ საბოლოო გამარჯვება მხოლოდ 1750 წ. მოუხერხებიათ, როდესაც კასიტების მთავარმა განდამაშა ბაბელის აღება შესძლო და მისი მემკვიდრეები საუკუნეთა განმავლობაში ბაბილონის მეფეებად იყვნენ (გოტცე Heth. 35).

იმისდა მოუხედავად, რომ კასიტური ენის აგებულებასაცა და თვით კულტურაზეც ძალიან ცოტა რამ არის ჯერჯერობით ცნობილი, მაინც Ed. Meyer-ი და გოტცე ფიქრობენ, რომ მაინც იმ ხალხს, რომელსაც მათზე ძლიერი გავლენა მოუხდენია ეროვნული ვინაობის საკითხის გადაწყვეტა შეიძლება. იმის გამო, რომ კასიტების მზის ღვთაების სახელი შურაშუ უნდა იგივე ძველი ჰინდური მზის ღვთაება სურა იყოს, და იმ გარემოებაზე დაყრდნობით, რომ კასიტების ბაბილონში დამკვიდრებასთან ერთად იქ საბრძოლო ეტლი და ცხენიც ჩნდება, რომელიც ინდოეთითგან შემოტანილად არის მიჩნეული, ფიქრობენ, რომ კასიტებზეც ანუ კოსსეველებზეც ჰინდოეთის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენა საკმაოდ ძლიერი უნდა ყოფილიყო (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, 2³, გვ. 651 და მომდევნო გვერდები და II, 1², გვ. 40 და მომდ., 1928 წ. გამოცემა;—გოტცე Heth. 35—36).

საგრძნობი ცვლილება ამავე ხანაში ყველაზე სამხრეთით მდებარე ქვეყანას, ელამსაც დასტოვობა. თუ ჰამმურაბის დროითგან მოყოლებული ელამში ნაპოვნი მრავალრიცხოვანი საბუთებიდან ცხადად ჩანს, რომ ბაბილონის კულტურას ელამზე ამ ხანაში ძლიერი გავლენა ჰქონია, ჰამმურაბის სამეფო საგვარეულოს დამარცხებისა და დამხობის შემდეგ ამგვარი საბუთები ქრება და მხოლოდ XIV ს-თან კვლავ ჩნდება ელამური საბუთები. მაგრამ იქ დასახელებულია მიფე, რომელსაც ჰურპატილლა ეწოდება. ეს სახელი ჰურრიტული, ანდა კასსიტურ-ჰურრიტულია და ამაზე უწინარეს ხანის მცირე რაოდენობით აღმოჩენილს საბუთებში ასეთივე სახელები გვხვდება. ამ მოსაზრების გამო ფიქრობენ, რომ ჰურრიტების ტალღასა და გავლენას უკიდურეს სამხრეთ საზღვრამდის მიულწე-ვია და ელამსაც შეჰხვებია (გ ო ტ ც ე Heth. 36).

4. ხეტები

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში მომხდარი ცვლილება მარტო პოლიტიკური არ ყოფილა, არამედ ამასთან ერთად სი-სტორიო ასპარეზზე მანამდე უცნობი, სრულებით ახალი ეროვნული ერთეული ჩნდება. ბოლზაკში ნაპოვნმა მრავალრიცხოვანმა კრამიტოვანმა ლურსმულ-წარწერიანმა ძეგლებმა მეცნიერებას ხანგრძლივი ძიებისა და არაერთგზისი შეცდომების შემდგომ, საშუალება მისცეს ამ ახალი დიდი ერთეულის ეროვნული ვინაობა და მონათესაობა გამოერკვია. მას შემდგომ, რაც ბედრიხ ჰროზნი-მ 1917 წ. პირველად გამოარკვია, რომ ამ ხეთური წარწერების ენა ინდოევროპული ენაა (Fr. Hrozny, Die Sprache der Hethiter: Boghazkoi—Studien 1/2) ამ საკითხის შესწავლა სხვადასხვა მკვლევართა მონაწილეობით. იმდენად დაწინაურდა, რომ 1929 წ. უკვე L. Delaporte-ის ამ ენის გრამატიკა გამოვიდა (Eléments de la Grammaire Hittite), ხოლო 1933 წ. ხეთურის შედარებითი გრამატიკის გამოქვეყნებაც კი შესძლო E. H. Sturtevant-მა (A Comparative Grammar of the Hittite Language). თუ თავდაპირველად ჰროზნი-ის აღმოჩენას არა ერთი მეცნიერი ეჭვის თვლით შეხვდა, ამ უამად-უკვე საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ხეთური მართლაც ინდოევროპულ ენათა მოდგმას ჰკუთნებია და თავისი თვისებებით ყველაზე ახლო კელტურთანა და იტალიურთან ყოფილა დაკავშირებული. ასე ფიქრობს გ ო ტ ც ე (Heth. 30). მაგრამ Sturtevant-ის აზრით ხეთური ინდოევროპულის მოძმე ენაა. თუმცა ბილაბელიც თანახმაა, რომ ხეთური ენა უცილობლად ინდოგერმანული ენა-იყო, მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ მის ზმნას დანარჩენ ინდოგერმანული ენების უხვ ფორმიანობის მაგიერ გამარტივება ეტყობა და ამასთანავე სიტყვათა საგანძურის უდიდესი ნაწილიც ინდოგერმანული კი არ არის, არამედ სხვა ჯგ-რეთ გამოურკვეველი წარმოშობისაა. ამნაირად გაბატონებული ხეთები ნარევის ეროვნებას წარმოადგენენ. ბილაბელი ფიქრობს, რომ ინდოგერმანელებთან შე-რეული ხალხის ეროვნულ-ენოვანი ვინაობა გამოურკვეველია და მაინც და-მაინც პროტონხეთები არ უნდა ყოფილიყვნენო (G. Vorderasiens etc. 136).

ხეთურის იტალიურთან და კელტურთან ახლო ნათესაობის მოსაზრე-ბით, გ ო ტ ც ე ამტკიცებს, რომ ხეთები მცირე აზიაში უნდა ევროპიდან იყ-

ენენ მოსულნი. თუნდაც რომ ხეთების შემოდასახელებული მახლობლობის დებულება უარყოფილ იყვეს, მაინც ისინი უნდა ევროპითგან მოსულად ვიგულისხმოთო (Heth. 30).

რაკი ხეთები და ჰურიტები გაინდოევროპელებულები აღმოჩნდნენ და მათი უზედაესი ფენა ნამდვილი ინდოევროპული მოდგმის წარმომადგენელი გამოდგნენ და ხეთები დასავლეთითგან შემოესიენენ მცირე აზიას, ჰურიტების მოძრაობა-კი პირიქით აღმოსავლეთითგან მომდინარეობს, ამიტომ ინდოევროპულ ხალხთა ეს დიდი მოძრაობა აზიაში ორი მხრით დაწყებული შესვლის შთაბეჭდილებას ახდენს და, რაკი იგი ამასთანავე ერთსა და იმავე ხანაში იყო, საფიქრებელი ხდება, რომ მთელი ეს ხალხთა ადფერის ისტორიული ნნიშენლობის მოვლენა უნდა ერთი და იმავე ქვეყანათგან მომდინარეობდესო. ასეთ ქვეყანად გრტცეს იმიერკავკასიის ფართო ველობები მიაჩნია, საითგანაც, კავკასიონის უღელტეხილისა და ზღვებისაგან შექმნილი დაბრკოლების გამო, ამ ინდოევროპულ ხალხებს შედარებით უფრო შორეული გზით მოუხდათ წამოსვლა და მიზნის მიღწევა: დასავლეთით ბოსფორსა და დარდანელზე გამოვლით, აღმოსავლეთის მხრით ტრანსკასანიით (Heth. 38—39). ხეთების ბატონობისა და ზეობის ხანა აღმოსავლეთს მცირე აზიაში 1900 წ. იწყება ჩვენ წელთაღრიცხვამდე და 1200 წ-დ გრძელდება, როდესაც ისენი მცირე აზიის საისტორიო ასპარეზითგან ქრებიან (Heth. 51).

მეორე ათასეულის დამლევისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მცირე აზიის მოსახლეობის შედგენილობა თვალსაჩინოდ შეცვლილა. ხეთების სახელმწიფო (Das Hethiter Reich) უკვე გამქრალა და მის მიწა-წყალს უკვე ახალი ხალხნი დაჰპატრონებიან კაშკ-ები (Die Kasker) უკვე ჰალისის [საქციეში] (in Halysbogen) დაბინაებულან, ხოლო მათ გვერდით დასავლეთით მუშკეზი (die Musker), ყოველ შემთხვევაში ინდოევროპული ენის მქონებელი ერთი თრაკულ-ფრიგიული მოდგმის ტომთაგანი. ინდოევროპულთა მოდგმის ახალი ბალკანეთითგან მომდინარე ტომები ფლობენ უკვე ამ ქვეყანას და აქ უკვე ფრიგიის სახელმწიფო იქმნებაო, ამბობს ალ ბ. გრტცე (Heth., Chur, etc. 155)¹.

ასურელები თავიანთი სახელმწიფოს ჩრდილო ქვეყანას ნაირი-ს ქვეყნებს უწოდებდნენ. ეს სახელი გრტცეს აზრით ეგვიპტური სახელის ნაჰარაჰნ-ისაგან უნდა იყოს ვითომც წარმომდგარი. ამ ქვეყნის დასავლეთის საზღვარს მელიტენე ჩრდილოეთით მდებარე ადგილი შეადგენდა და არბელამდე აღწევს. სამხრეთის საზღვარი პოლიტიკური პირობებისდა მიხედვით იცვლებოდა, მაგრამ მისი შუაგული ვანის ტბის სანახები იყო (Heth. 103—104).

პირველ ათასეულში ჩ. წ-მდე ნაირის ცალკეული სამთავროების შეერთებით ურარტელების ანუ ხალდების სახელმწიფო შეიქმნა, რომლის დედა-ქალაქი თუშპა ანუ მერმინდელი ვანი იყო. რაკი ვანის ტბის სანახები ჰურიტების ძველი მიწა-წყალი იყო, ამიტომ გრტცე ფიქრობს ხალდები-ურარტელები თავიანთი წინამორბედი ჰურიტების პოლიტიკური ტრადიციების გამგრძელებელნი იყვნენ (Heth. 104). საყურადღებოა, რომ ეგვიპტელები სამხრეთ პალესტინ-

¹ „Neben ihnen westwärts die Musker, jeden falls ein threisch-phrigischer Volkstamm indogermanischer Zunge.“

ნისა და ხშირად მთელი სირიის სახელად ჰარუ (Haru: Ḫrw) ხმარობდნენ (Fr Bilabel, G. Vorderasiens etc.—9). ბილაბელის სიტყვით ეს სახელი ჰურრიტების მოსახლეობას მოგვაგონებს (იქვე)¹.

ბერძნებს უწინარესი მოსახლეობის გეოგრაფიულ სახელებზე, მცირე აზიის ფართობზე არაერთი მნიშვნელოვანი მონოგრაფია აქვთ გამოქვეყნებული, მაგ. Kretschmer, Einleitung in die griechische Sprache; A. Fick, Vorgriech. Ornamen და Hattiden und Danubier in Grichenland; I. Sundwall—Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme (Klio, Beiheft 11).

5. ლუვიელები, პროტოხეთები, მუშკები

მცირე აზიის მიწა-წყალი ორ მთავარ, აღმოსავლურ და დასავლურ, ნაწილად იყოფა: მოსახლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობითაც განსხვავდება ეს ორი ნაწილი: დასავლური ნაწილი თუ ლუვიელებს ეპყრათ, აღმოსავლურში პროტოხეთური მოსახლეობა (hattische) იყო (გ ო ტ ც ე Heth, 27—28).

რაკი იქ ნაპოვნი ლურსმულ-წარწერიანი საბუთებიდან გამოირკვა, რომ კაბადუქიასთან სარგონის დროს ასურეთს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია, ცხადი ხდება, რომ ასურელებს მეორე ათასეულში ზემო შუამდინარეთიც, რომლის გზითაც უნდა კაბადუქიასთან ჰქონოდათ კავშირი, ხელთ უნდა სჭეროდათ. ეფერატის ველობის შუა ნაწილში ამორიტელნი ბინადრობდნენ (გ ო ტ ც ე Heth. 30—31).

ა ლ ბ რ ე ხ ტ გ ო ტ ც ე [პროტოხეთებს] (die Hattier) მცირე აზიის მოსახლეობის უღრმეს ფენად და თანაც ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობად სთვლის (Heth., Chur. u. Assyrer 59)². პროტოხეთური ენა თავსართოვანი წარმოების მქონებელი ენა იყო (Fr. Bilabel u. A. Grohmann, Geschichte Vorderasiens und Agyptens vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit, 1927 წ., 135). პროტოხეთური ენის თვისება ხეთური ენის თვისებისაგან ცხადად განსხვავდება: მას თავსართოვანი წარმოება აქვს (Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens 135). გ ო ტ ც ე ს აზრით პროტო-ხეთური ენის თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ არსებითი სახელისა და ზმნის ფორმების წარმოება თავსართების საშუალებით აქვსო. ამ თვისებებით ის მახლობელი აღმოსავლეთის ყველა ცნობილი ენებისაგან განსხვავდება—ინდოგერმანულისაგანაც, სემურისა და კავკასიურისაგანაცო. საეჭვოდ მიაჩნია გ ო ტ ც ე ს ფორერის დებულებაც, რომ პროტოხეთური სუმერულის მონათესავე ენაა, რათგან სუმერულს თავსართოვანი წარმოება მხოლოდ ზმნაში აქვსო (Kulturgeschichte des Alten Orients, München, 1933 წ., გვ. 50 და შენ. 10).

ჰურრიტების ენის შესასწავლად ჯერჯერობით მცირე მასალა მოიპოვება. მთავარ წყაროს მიტანნელთა მეფის ტუშრატას ეგვიპტის ფარაოსადმი

¹ „Südpalästina ist bei den Agyptern Haru (Ḫrw) genannt worden, was an die hitorische Bevölkerung erinnert“...

² „Die tiefste erkennbare Schicht, die Hattier, müssen wir vorläufig als eingeboren kleinasiatisch ansehen und als Einheit Westkeinasiaten.“

მიტანურად მიწერილი წერილი შეადგენს, რომელიც პირველად O. Weber-მა გამოსცა (Kudtzons Ausgabe 1915 წ., № 24), მეორედ-კი შესწორებით Joh. Friedrich-მა (Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Bonner kleine Texte 163, 1932 წ.). მისი განმარტება F. Bork-სა აქვს (Die Mitannischsprache: Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 1909 წ. 14, 1/2) და Th. Kluge-ს (იქვე 1907 წ., 12,5).

რაკი ჰურრიტული და მიტანური გოტცეს ერთ და იმავე ენად მიაჩნია, ამიტომ მათი ბუნების გამოსარკვევად ორივე ენოვანი მასალის გამოყენება საჭირო. ბოლახტაში ნაპოვნი საბუთებს შორის-კი ჰურრიტული სარწმუნოებრივი და მითოლოგიური შინაარსის ნაწყვეტებიც არის აღმოჩენილი, რომელთა შესახებ E. Forrer-სა აქვს მსჯელობა (ZDMG, NF, 1922 წ., გვ. 224—228) და A. Ungnad-ს (Zeitschrift für Assyriologie, NF, 1924 წ., 1, გვ. 138—140), ხოლო ახალი მასალები გამოქვეყნებულია 1934 წ. (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXVII-ში).

ჰურრიტული ენა განსხვავდება ინდოევროპულიადაც და სემური ენებისაგანაც. მის დამახასიათებელ თავისებურებას სახელზეთანა და ზმნასთან სუფიქსების განცალკევებული ხმარების წესი შეადგენს. ამით ის ყველაზე მეტად სუმერულს მიაგავს, თუმცა მასთან ნათესაობრივი კავშირის დამტკიცება ვერა ბერხდება, კლუგე-მა და ფ. ბორკ-მა კავკასიურ ენებთან ნათესაობის დამტკიცება სცადეს, მაგრამ დამაჯერებელი საბუთები ვერა მოიყვანეს რა და ამიტომ საკითხი ჯერ კიდევ გამოურკვეველია (Heth. 107).

თუმცა Fr. Bilabel-ი უარპყოფს Kittel-ის აზრს იმის შესახებ, რომ ჰურრიტები ასურეთში ძალზე გასემიანდნენ და სემური ენა შეითვისეს (G. Vorderasiens 251—252), მაგრამ ეს თუნდაც იმიტაც მტკიცდება, რომ ქართულად იგი ებრაელთა ე. ი. სწორედ სემიანთა სახელად იქცა.

ფირჩერი იმ ხალხის ერთ ენათაგანს ლუვი-ურს უწოდებს, ბილაბელი-ი ფიქრობს, რომ ლუვი-ური უფრო სწორედ მართლწერა იქნებოდა. უნგნად-ის მოსაზრება ამ ლუვი-ებისა და ბერძენთა ლკიელების სახელების იგივეობაზე ძალიან გაბედულად მიაჩნია თუნდაც იმიტომ, რომ უცხო ხალხის სახელის გადათარგმნა ძნელი დასაჯერებელიაო. მეტად სათუოდ სთვლის ბილაბელი უნგნად-ის აზრსაც, რომ აფრიკის ლუბიელებს ამ ლუვი-ებთან ნათესაური კავშირი ჰქონოდა. Hüsing-იც რომ ამ ლუვი-ებს ბერძნულ წყაროებში ნახსენებს კოლხეთის ლიბუ-ს იგივეობად აცხადებს, ბილაბელს არ სჯერა, რათგან ერთმანეთზე მათი მიწა-წყალი ძალზე დაშორებულიაო (G. Vorderasiens 249—250).

უნგნად-ი ლუვი-ებს პირველ ინდოევროპულად სთვლის, რომელთაც თავიანთი სამშობლო შუა და სამხრეთ ევროპაში მიატოვეს და მახლობელ აღმოსავლეთში გადასახლდნენ, სადაც დაპყრობილი ერების ენებისაგან ბევრი რამე შეითვისესო. ბილაბელს უნგნად-ის ეს დებულება შეუკამათებლივ მოჰყავს და ეტყობა უცილობელ ჭეშმარიტებად მიაჩნია (G. Vorderasiens 267). ლუვიელი (Luwier) ალბ. გოტცეს ინდოევროპულად მიაჩნია (Heth.,

Chur. u. Assy. 52)¹, რომელთაც დასაველეთის მცირეაზიელებად სთვლის (იქვე 59)².

მუშუკები გოტეცეს ინდოევროპული ენის მქონებელი თრაკიულ-ფრიგიული ხალხის მოდემად მიაჩნია (Heth. 153)³, რომელთაც ის, როგორც ეტყობა ბალკანეთიდან ახლად მოსულ ინდოევროპულ ტომებად სთვლის და რომელნიც სხვებთან ერთად მისი აზრით ფრიგიის სახელმწიფოს დამაარსებელნი უნდა იყვნენ (იქვე)³.

თხუი მეორე

ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა

1. კოლხები

კოლხთა ბინადრობის სივრცე ბერძენთა ისტორიკოსს ჰეროდოტეს ზედმიწევნით განსაზღვრული არა აქვს. მას მხოლოდ ზოგადად კოლხთა მოსახლერე ერები ჰყავს დასახლებული და ამ ცნობითგან ირკვევა, რომ სამხრეთით მათს ასპეირნი ჰსაზღვრავდენ (IV, 37), მაშასადამე ისპირი კოლხთა მაშინდელი ბინადრობის სამხრეთით მომიჯნავე თემად უნდა ვიგულისხმოთ.

კოლხთა მოსახლეობის მიწაწყალი ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდის ვერ აღწევდა. ეს გარემოება ჰეროდოტეს იმ ცნობითგან ირკვევა, სადაც მას აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთის ახემენიანთა მეფეებს ნებაყოფლობით ოთხწელიწადში ერთხელ ძღვენს უგზავნიდენ კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიონის ქედამდე („Κόλχοι... ἅα! ποταχέας μέγχοι: Κασαχέσις ῥεσις“: III, 97). საფიქრებელია, რომ მათ ჩრდილოელ მეზობლად სვანები იქნებოდენ.

სად უნდა ყოფილიყო ამ დროს სვანთა და კოლხთა ბინადრობის შორის საზღვარი, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, სრულებით ცხადია მხოლოდ, რომ ფაზისი, ანუ რიონი კოლხთა მიწა-წყალი ყოფილა ჰეროდოტეს და პინდაროსის დროსაც და რამოდენიმე საუკუნით უწინარესაც; არგონაველთა ხანაშიც რიონი კოლხთა ბინადრობის არედ ითვლებოდა. მაგრამ საკმარისია აღვნიშნა ჰეროდოტესგანვე ჩაწერილი ცნობები გადაიკითხოთ, რომ ცხადი შეიქმნეს ის დიდი ცვლილება, რომელსაც კოლხთა წინანდელი ბინადრობის საზღვრები შეუმცირებია. თერმოლონტსა და მდ. პართენიონის სანახებში მცხოვრებ ასურებს ბერძენთა ისტორიკოსისათვის უთქვამთ, რომ წინადაცეთის ჩვეულება მათ კოლხებისაგან შეუთვისებიათ (II, 104). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ წინათ კოლხებს თერმოლონტისა და მდ. პართენიონის სანახების მეზობლად თუ არა, მანკობლად მაინც უნდა ეცხოვრათ.

ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ირკვევა, რომ IV ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე კოლხებს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპირო სუერიათ.

¹ „luwische Eisprengungen—ebenso indogermanisch.“

² „zugewanderte Westkleinasiaten.“

³ „die Musker jedenfalls ein thrakisch-phrygischer Volksstamm indogermanischer Zunge.“

აღმოსავლეთით მეზობლად მაკრონები ჰყოლიათ (IV, 8, § 8), კოლხეთის საზღვარი სამი დღის საეღზე ყოფილა მაკრონების მიწა-წყლისაგან დაშორებული. კოლხთა სამკვიდრებელი-კი, რომელსაც ქსენოფონტე კოლხეთს, კოლხი-დას („ტენ კოლხიდა“) უწოდებს. სწორედ იმ ადგილას ყოფილა გადაკიშული, სადაც შავი ზღვის სანაპიროზე სინოპელ ბერძენთა ახალშენი ქალაქი ტრაპიზონი მდებარეობდა, რომელიც საზღვარს 2 გარდასავლისა და 2 ფარსახის მანძილზე ყოფილა დაშორებული (IV, 8, 22—24).

აქაური კოლხების დასავლეთით, როგორც ვიცით, ჯერ ღრილები, შემდეგ მოსკნიკები, მერმე ხალუბები და სულ ბოლოს ტიბარენები ბინადრობდნენ. ტიბარენებს ზღვის სანაპირო ქვეყანა ეპყრათ იმ სანახებში, სადაც სინოპელ ბერძნებს ახალშენი ქალაქი კოტჯორა ქონდათ გაშენებული (V, 2, § 1—6, 5 § 1—3). სტ. ბიზანტიელის ცნობით-კი ჰეკატაოსს მიღებული ს აღნიშნული ჰქონია, რომ პონტში მობინადრე ეს ხალუბები თერმოდონტის ხეობაში ყოფილან დამკვიდრებულნი, ხოლო სამხრეთით მათ თურმე სომეხები ყოლიათ მოსახლვრედ (Frag. 195)¹. ამ ცნობით ჰეროდოტეს დროინდელი მოხაუბრე ასურების მონათხრობი უფრო დამაჯერებელი ზღება, რათგან ირკვევა, რომ კოლხთა თუ არა, მათი მონათესავე ტომის ხალუბების მოსახლეობა, ვითარცა მათ მსგავსად თერმოდონტზე მობინადრე, მართლაც მათი მეზობელი ყოფილა. მაკრონებიც, როგორც დავრწმუნდით, კოლხების მეზობლები იყვნენ, მაგრამ აღმოსავლეთით; ამის გამო ცხადი ზღება, რომ ასურნიც ზალუბებისა და კოლხების მომიჯნავედ შესაძლებელია მხოლოდ დასავლეთით ყოფილიყვნენ.

რაკი ჰეროდოტეს დროს თერმოდონტელი ასურნი ამტკიცებდნენ, რომ წინადაცვეთის ჩვეულება კოლხებისაგან შეითვისეს, მაშ კოლხები და ასურნი ერთმანერთის მეზობლებად უნდა ჰყოლოდათ ნაგულისხმევი. ცხადია, რომ ეს ამბავი მათ და ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში უნდა მომხდარიყო, რათგან ჰეროდოტეს, კოლხეთის მიწა-წყალი, როგორც დავრწმუნდით, შავი ზღვის აღმ. სანაპიროსა და რიონის აუზის არეში აქვს აღნიშნული. ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში კი. როგორც ასურთა ზემოპყვანილი გარდმოცემითგან ჩანს, კოლხები მდ. თერმოდონტის არემიც ყოფილან. ამ ცნობის სისწორეს ქსენოფონტეს აღწერილობაც ამტკიცებს, რომელშიც კოლხეთად და კოლხთა მიწა-წყლად ტრაპიზონის სანახებში მდებარე ხივრცე არის დასახელებული. ანაირად, ცხადი ზღება რომ არგონაველობა თქმულებიდან მოყოლებული, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს დროსაც კარგად ცნობილ, მდ. რიონის აუზში გადაჭიმულ კოლხეთს გარდა, IV ს. ქსენოფონტეს დროს, მეორე, ტრაპიზონის სანახებში მდებარე კოლხეთიც არსებობდა. თუ მდ. რიონის მიწა-წყლის კოლხეთს, ტერიტორიის დიდი სივრცისა და იქ სხვა ტომთა ბინადრობაზე უცილობელი ცნობის არსებობის გამოც უეჭველია ზოგადი, პოლიტიკურ ჰეგემონიის წყალობით გაჩენილი მნიშვნელობა ჰქონდა, ტრაპიზო-

¹ „Χάλυβες, περί τὸν Πόντον ἔθνος ἐστὶ τῶν Θερμαδόντων... καὶ Χάλυβις παρ' Ἑκαστοῦ: «χάλυβι:σ: πρὸς νότον Ἀρμένιοι ἔμειψ(ι)σ:».

ნის სანახების კოლხეთს, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია მხოლოდ ვიწრო, ტომობრივი მნიშვნელობა ჰქონოდა.

კოლხის სახელის ზოგადი შემკრებლობითი მნიშვნელობა ჰეკატაიოსის თხზულებითგანაც ჩანს. მას მესხებიც-კი კოლხთა ტომად ჰყოლია დასახელებული ისევე, როგორც კორაქს-ები (Fr. 185 და Fr. 188). მაგრამ ცხადია, რომ დიდ კრლებთშიც ქვეყანას კოლხთა ტომის სახელი ზოგად სახელად ვერ დაერქმეოდა, თუ რომ იქ კოლხებს წინათაც თავიანთი, ვიწროდ შემოფარგლული, მხოლოდ მათი ტომით დასახლებული თემი არ ექმნებოდათ. ასეთ თემად უნდა ის მიწა-წყალი ვიგულისხმოთ, რომელსაც კოლხების სახელის კვალი თვით გეოგრაფიულ სახელწოდებაშივე ემჩნევა. კოლხის სახელი სატომო სახელების ბოლოსარს ხის- შეიცავს, რომლის ჩამოცილების შემდეგ ვგრძობთ კოლ. ცნობილია, რომ საქართველოში არსებობდა და ესლაც არსებობს¹ თემი, რომელსაც კოლა ეწოდებოდა და ეწოდება ესლაც. ჰეკატაიოსსაც აქვს კოლას მთები („კოლიკა ორე“) დასახელებული. ტომიც იყო, რომელსაც კოლაელებს („კოლაე“) უწოდებდნენ და რომელიც სწორედ კოლაში ბინადრობდა. იმავე ჰეკატაოსით კორაქსთა ქვეყანაც არსებობდა („კორაქსიკე ხორა“) და კორაქსთა ტომი, რომელიც კოლხთა ტომად ითვლებოდა და კოლაელთ მეზობლად ბინადრობდა (Fr. 185 და 186). უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ კოლხთა და კოლას სახელები ერთმანერთთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

თუ თერმოლონტელ ასურთა გარდმოცემა წინადაცვეთის კოლხთაგან შეთვისებაზე მათ მეზობლად ოდესღაც კოლხთა მოსახლეობას გვაგულისხმებინებს, ქსენოფონტესა და ვგონებ თვით ჰეკატაოსის ხანაშიც-კი თერმოლონტზე უკვე ხალხები ჩანან და კოლხთა მიწა-წყალი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მხოლოდ ტრაპიზონის სანახებით-ღა განისაზღვრებოდა. ეს შესაძლებელია მართო ორი გარემოების შედეგი იყოს: ან იმ დროს, რა ხანასაც ასურთა ცნობა ეხება, აქაური კოლხების ჰევმონია თერმოლონტამდე ექმნებოდა გაგრცელებული და შემდეგ პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა. კოლხების მიწა-წყლის ფართობი ისე შემცირდა, რომ ტრაპიზონის სანახებით-ღა განისაზღვრებოდა და თერმოლონტზე ასურთა მეზობლად ხალხები გაჩნდნენ,—ანდა ამ გარდმოცემაში კოლხების სახელი ზოგადი, შემკრებლობითი მნიშვნელობით იყო ნახმარი და ასურთა მომიჯნავედ მაშინაც კოლხთა ტომად მიჩნეული ხალხები იყვნენ.

I ს. დამლევისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე სტრაბონის დროს მცირე კოლხეთის მიწა-წყალი უფრო დაბატარაებულა და იმ დროს ეს კოლხეთი თურმე უკვე ქ. ტრაპიზონის აღმოსავლეთით-ღა მდებარეობდა (Lib. XII, cap. 3, § 17). ასევე ყოფილა 134 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით არიანეს დროს, როდესაც კოლხთა მეზობლად აღმოსავლეთით ქანეთი² ყოფილა. მათ

¹ ამ ვამად ოსმალეთის ხელშია.

² დაბეჭდილია *Θεαυαίη თიანნიკე*, საფიქრებელია დედანში *Θεαυαίη თიანნიკე* რაც ჰანეთს ნიშნავს. სტრაბონსაც სომ ნათქვამი აქვს, რომ მაკრონებს, რომელნიც კოლხების მეზობლები იყვნენ აღმოსავლეთით, მის დროს სანაოა ე. ი. ქანნი ეწოდებოდა.

შორის სახლგრად თურმე მდ. ოფრ ყოფილა, რომელიც ნავთსადგურ ჰქსსოსა დაახლოებით 90 სტადიონით ჰშორავდა (§ 8).

საკმარისია აღამიანმა არიანეს 134 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით შედგენილი მოხსენება ვადაიკთხოს, რომ მისთვის კოლხთა სახელის გაქრობა უცილობელ ჭეშმარიტებად შეიქმნეს. ამიერკავკასიაში, შავი ზღვის აღმ. სანაპიროზე ზუღრიტებსა და აფშილებს შუა კოლხების მაგიერ მას ლაზები ჰყავს დასახლებული, რომელთა მეფესაც მალასი ჰრქმევია სახელად (§ 15); ამიტომ საფიქრებელია, რომ პტოლემემაჰოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის სახელი წარსულის გეოგრაფიულ-პოლიტიკური ვითარების ანარეკლად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თვით პტოლემემაჰოსსაც კოლხეთის მოსახლეობაში მხოლოდ ლაზები, მეგრელები და ეგრისის მცხოვრები ჰყავს დასახლებულნი, ხოლო კოლხთა ტომის სხენებაც კი არ მოეპოვება (Lib. V, cap. IX, § 1 და 5).

აღსანიშნავია, რომ კლავდიოზ პტოლემემაჰოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის („ჰე კოლხის“) სახლგრად ჩრდილოეთით სარმატია არის დასახლებული კორაკის მთასთან და შავ ზღვასთან (Lib. V, cap. 8, § 14 და cap. 9, § 1). სამხრეთით კოლხეთის მომიჯნავედ აღნიშნულია კაბადუციის ბონტი იქ, სადაც იგი იწყება, და მის იქით მდებარე დიდი სომხეთის ნაწილი შეადგენდაო. (იქვე Lib. V, cap. 9, § 3).

პტოლემემაჰოსის ნაშრომზე დამყარებული სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელ რედაქციაში, რომელშიც ბერძნული კოლქის-ის სახელზე ნათქვამია: „ეგრი არის“-ო, კოლხეთის ნაწილად ქანეთიცა დასახლებული ქანებიტურთ; „რომელნიც ხალდები არიან და რომელშიც მდ. მეგალო-პოტომია [დის]“-ო. მას, ამვე წყაროს ცნობით, სხვა მდინარეებიც ჰქონია: „აკამქისის, რომელიც ჯოჰ (მოზ) არის და დიდი სომხეთითგან მომდინარეობს. ხუთი ქალაქიც გაანნია იანი (ქანქ), ქოთა („კოტა“ *Κοττα*, ბერძ. „კუტაჰი“, ქართული ქუთაისი), როდოპოლის-ი (ე. ი. ვარდციხე), ათინა, რიზე (*Ριζή*—„რიზონ“) და ბევრი სხვა ემპორიონი, ე. ი. ზღვის სანაპირო სოფელ-ქალაქები, რომელთაგანი ტრაპიზონიც არის“-ო (იხ. Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémé, par le p. Arsene Soukry. Venise 1881, სომხ. ტექსტის გვ. 27—28). თუ ქუთაისი და ვარდციხე მართლაც იმ ტერიტორიაზე იყო, რომელსაც ძველად მართლაც კოლხეთი ეწოდებოდა, ათინა და რიზე უკვე ქანეთშია, ხოლო ტრაპიზონი იუშეცა მართლაც კოლხთა მიწა-წყალს ეკუთვნოდა, მაგრამ დიდისაკი არა, არამედ მცირეს, რომელსაც აღმოსავლეთით დრილები, მაკრონები და ჰენიოხები ჰსახლვრავდენ.

ამნაირად აქ კოლხეთი მთლიანი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ერთეული გამოდის, რომელიც კავკასიონის ქედითგან მოყოლებული ტრაპიზონამდე და ტრაპიზონს იქით შავი ზღვის მთელ სანაპიროზეა გადაჭიმული. საკმარისია აღამიანმა არიანეს მოხსენება გადაათვალიეროს, რომ დაარწმუნდეს, რომ II ს-ში ჩვ. წელ. აღრ-ით, მაშასადამე პტოლემემაჰოსის ხანაშიც, არამცთუ ასეთი დიდი და მთლიანი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ერთეული არ არსებობდა, არამედ რიონის აუზის არეში კოლხების სახელის სხენებაც კი აღარა ჩანს. ესო-

დენ დიდი კოლხეთი იყო მხოლოდ პოლემონისა და მის თანამეცხედრის პუთოდარის დროს, რომელთაგან უკანასკნელნი სტრაბონის სიტყვით თურმე კოლხებზეც, ტრაპიზონზე და ფარნაკიაზე, ტიბარენებსა და ხალდეზზეც მეფობდა (Lib. XI, cap. 2, § 18 და lib. XII, cap. 3, § 28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა სომხური უსახელო გეოგრაფის ცნობა კოლხეთის აღმოს. საზღვრის შესახებ. იქ ნათქვამია: „*მისრჯს ძჳადკასი ქსანს ხ დიოქსი კაიდიკი იჳ რაძასის დსჳ ზა ხ დსჳ ჴქსი*“ (იხ. ავეგრიანის გამ. გვ. 27). „კავკასიის მთამდე და მის შტომდე, რომელიც მას იბერიისაგან ჰყოფს“-ო. კლავდიოზ პტოლემეაძესაც, რომლის ნაშრომის შენაწესებაც ეს სომხური გეოგრაფიული ძეგლი წარმოადგენს, ისევე, როგორც სტრაბონსაც აღნიშნული აქვთ, რომ კოლხეთს აღმოსავლეთით იბერია ჰსაზღვრავდა. მაგრამ, სტრაბონის სიტყვით, კოლხეთის აღმოსავლეთ საზღვრად კავკასიონის მთის შტო-კი არა, არამედ სანაპირო ციხე შორაპანი და მახლობელი მდინარის ღრმა ხეობები იყო (L. XI, c. 2, § 17 და c. 3, § 4). ხოლო პტოლემეაძეს აღმ. საზღვრის მართო ხაზის მდებარეობის 75°—47° სამუალებით აქვს აღნიშნული (L. V, c. 9, § 4). არც კავკასიონის შტო, არც შორაპანი და მახლობელი ხეობა მას დასახელებული არა აქვს. უცნაურია, რომ რატომღაც მის ნაშრომში შორაპნის ციხის ხსენებაც კი არ მოიპოვება.

ამნაირად სომხურ უსახელო გეოგრაფიის ავტორს ცნობა კოლხეთისა და იბერიის საზღვრად კავკასიონითგან ჩამომავალი მთის შტოს შესახებ, ბერძენთა ზემოაღნიშნული გეოგრაფების ნაშრომითგან არ შეეძლო ამოგოლო, არამედ, ან რომელიღაც მერმინდელი წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ჩართული, ან მისი საკუთარი შენამატი იქნება. სამწუხაროდ მისი ცნობა გარკვეული არ არის, ამიტომ არა ჩანს, თუ რომელი მთის შტო აქვს მას ნაშულისამდევი, ლიხის მთა, თუ სხვა რომელიმე. დანადგვილებით რომ გვცოდნოდა, რომ საზღვრად სწორედ ლიხის მთა იყო მიჩნეული, მაშინ ამ ცნობის დროის დათარიღება შეეძლო.

ყოველი ტომი ერთი განსაზღვრული მიწა-წყლის პატრონია, რომელზედაც ის ბინადრობს ხოლმე. დროთა განმავლობაში, შინაგანი თუ გარეშე მიზეზების გამო, ამა თუ იმ ტომის ბინადრობა იცვლება სივრცისა და მდებარეობის მხრივაც, ზოგჯერ მისი კერის მთლიანობაც ირღვევა უცხო ტომისა, თუ ხალხის შემოჭრისა, თუ პირიქით, ამ ტომის სხვა ტომისა თუ ერის მიწა-წყალში შეჭრა-დაპყრობის წყალობით.

მკვლევარის ყურადღება უნდა მიიპყროს იმ გარემოებამ, რომ გარკვეულ ხანაში ორი კოლხეთი არსებობდა: ერთი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს არეში, ტრაპიზონის სანახებში, მეორე—ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროს ზოლში, კარგად ცნობილ კოლხეთში, რომელსაც, პირველი, პატარასაგან გასარჩევად, შესაძლებელია დიდი კოლხეთი ვუწოდოთ. რა თქმა უნდა უკვე მართოს ის გარემოებაც, რომ კოლხთა ტომის თავდაპირველი შემადგენლობა ორად განკვეთილა და ერთი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მეორე ამიერკავკასიაში, ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროში აღმოჩენილა ფრიად საყურადღებოა და ამას თავისი ღრმა მიზეზი

უნდა ჰქონოდა. მარტო კოლხთა მოსახლეობის ორი, განცალკევებული, ტერიტორიის არსებობაც, სხვაც არაფერი რომ არ გვეცოდნოდა, იმ დიდი ბრძოლისა და შეხლა-შეცილების, შეჭრა-ჩასახლებისა და აყრა-გადასახლების ძლიერი პროცესის გამომჟღავნებელია, რომელიც ქართველ ტომებსა და მათ მიწა-წყალს გამოუვლია.

კოლხთა გარეგნულ თვისებებზე უძველესი ცნობა გამოჩენილ ბერძენ ლიტორიკოს პინდაროს-სა (522—442 წ. ახ. ხ. ჩვ. წ. აღ-მდე) და განთქმულ ისტორიკოს ჰეროდოტეს (484 წ. ახ. ხ.—425 წ. ახ. ხ.) მოკვებებით. ამათგან პირველს აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ კოლხები მუქკანიანები ყოფილან. მას ნათქვამი აქვს, რომ არგონაველები ფაზისში მოვიდნენ და იქ ადეტთან მუქსახიან კოლხებს შეებრძოლნენ (Ἰστορικῶν Δ' Vv. 211—213. SC. I 324)¹

კოლხების მუქკანიანობაზე ცნობა ჰეროდოტესაც მოკვებება, რომელსაც ამასთანავე ისიც აქვს აღნიშნული, რომ კოლხები ხუჭუჭთმიანები ყოფილან. ეს ცნობა იმიტომაც უფროა ყურადღების ღირსი და კოლხთა გარეგნული თვისების უტყუარ აღწერილობად უნდა ჩაითვალოს, რომ თვით ჰეროდოტე ამ ორ ნიშანს არსებით თვისებად არ სთვლიდა და თუმცა ესეც კოლხების ეგვიპტელობის მოსაზრების დამადასტურებლად აქვს გამოყენებული, მაგრამ იქვე ნათქვამი აქვს, რომ ეს ორი თვისება მუქკანიანობა და გრუზობა, თავისდა-თავად არაფერს ამტკიცებს, რადგან ასეთი თვისება სხვა ხალხებსაც აქვთო (Histiae II, 104)².

ჰეროდოტეს აზრით, კოლხების ეგვიპტიდან წარმომდინარეობას უფრო უცილობლად თითქოს ის გარემოება ამტკიცებდა, რომ ეგვიპტელები, ეთიოპელები და კოლხები წინადაცვეთას მისდევდნენ. ამ შემთხვევაშიც ბერძენთა ისტორიკოსს არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ წინადაცვეთაც მარტო ეგვიპტელთა ჩვეულება არ იყო, არამედ, რომ ასეთსავე ჩვეულებას ფინიკიელები, ფერმოლონტები და მდ. პართენიონთან მცხოვრები ჰურნიც, ისევე, როგორც მაკრონებიც მისდევდნენ. მაგრამ მას გამოუკითხავს და გამოურკვევია, რომ თვით ფინიკიელთა, ასურთა და მაკრონთა ცნობით ეს ჩვეულება მათ მემზობლებისაგან შეუთვისებიათ: ფინიკიელთ უთქვამთ, რომ წინადაცვეთა ეგვიპტელებისაგან ვისწავლეთო, ასურელებსა და მაკრონებს-კი განუცხადებიათ, რომ დიდი ხანი არ არის მას აქვთ, რაც ეს ჩვეულება კოლხებისაგან შევითვისესო (იქვე II, 104).

თანამედროვე მეცნიერება რა თქმა უნდა ბერძენთა გამოჩენილი ისტორიკოსის მსჯელობას ვერასგზით ვერ დაეთანხმება, რადგან ამა თუ იმ ერისათუ ტომის მონათესავეობის საკითხის გადასაწყვეტად, ცხადია, მის ფიზიკურ თვისებებს, ვითარცა მტკიცე და ძირითად ნიშანს აქვს ვალამწყვეტი მნიშვნელობა რომელთა შეცვლა არავითარ გარეშე-გავლენას, ფიზიკური მემკვიდრეობის კანონებს გარდა არ ძალუძს. ისეთ ზნე-ჩვეულებას-კი, როგორც წინადა-

¹ Ἴδε Φθῶν ὄψεσιν ἤλπιον. ἔπιθα κελανόπεσαι Κόλχοισιν βίαν μῆξαν Αἰήτῃ παρ' ἄστυ.²

² „οἱ Κόλχοι... μελέγχορες εἰσι καὶ οὐλύτρυχε. καὶ τοῖσιν μὲν ἔξ οὐμῶν ἀνήγει εἰσι γὰρ καὶ ἔσπεροι τοῖσιν.“

ცვეთა, ვითარცა დროთა განმავლობაში შეძენილს ან და მეზობელთაგან შეთვისებულს და ცვალებად გარემოებას, შეუძლებელია ანგარიში გაეწიოს. პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობებითგან ირკვევა, რომ კოლხები მუქკანიანები და გრუზა ყოფილან. ყველანი? ეს არა ჩანს, მაგრამ ჰეროდოტეს სიტყვებისა და მიხედვით საფიქრებელია, რომ თუ ყველა არა, კოლხთა უმრავლესობა მაინც ხუჭუჭთმიანი უნდა ყოფილიყო. ამავე ისტორიკოსის მსჯელობითგან ჩანს, რომ ამ ორი ფიზიკური თავისებურებით, მუქკანიანობითა და გრუზობით, კოლხები დანარჩენ ქართველურ ტომთაგან, მაგ., მაკრონებისაგან, განირჩეოდნენ. ეს განსხვავება იმდენად დიდი და თვალსაჩინო ყოფილა, რომ ბერძენთა მეცნიერს კოლხები სხვა შთამომავლობის ტომადაც კი მიუჩნევია, მაინცდამაინც დაჰბადვია აზრი, რომ ისინი სხვა შთამომავლობის ტომი უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტე გადაქრით ამბობდა: საგონებელია, რომ კოლხებო უნდა ეგვიპტელები იყვნენ. ეს მოსაზრება მე თითონ დამებადა მანამდე, ვიდრე ამას სხვებისაგან გაევიგონებდიო¹ (იქვე, II, 104). მაშასადამე კოლხთა სხვაგვან ბურობის აზრი მარტო ბერძენთა ამ ისტორიკოსის ნასიბრძნი არ ყოფილა, არამედ სხვებსაც მოსვლიათ ფიქრად. შეუძლებელია თანამედროვე მეცნიერებამ ამ ცნობასა და კოლხთა ფიზიკური თვისების ამ გარემოებას ანგარიში არ გაუწიოს. უპირველესად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს იმ კოლხთა ბინადრობის ადგილი, რომელნიც პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობით, მუქკანიანი და ხუჭუჭთმიანი ყოფილან. ჰეროდოტეს დროს კოლხებს, როგორც დავრწმუნდით საკმაოდ ფართო მიწა-წყალი ეპყრათ დამიტომ, ცხადია, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა ადგილას მცხოვრებ კოლხებს გული-სხმობდა იგი მუქკანიანებათა და გრუზად: იმისდა მიუხედავით, თუ მათი მოსახლეობის ჩრდილო, შუასა, თუ სამხრეთის ზოლში მობინადრე კოლხებზე. ჰქონდა ბერძენთა ისტორიკოსს საუბარი, ამ ნიშნების სადაურობის საკითხიც სხვადასხვანაირად უნდა იყოს გაშუქებული. ჰეროდოტე ამაზე გარკვევით არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი იმ თეორიისდა მიხედვით, თითქოს სეზოსტრისე ეგვიპტელთა მეფეს თავისი ჯარის ნაწილი სწორედ მდ. ფაზისზე განზარან დაესახლებინოს, თუ თვით ჯარი თვითნებობით დარჩენილიყოს, ცხადი ხდება, რომ ბერძ. ისტორიკოსი მუქკანიანებადა და ხუჭუჭთმიანებადა მდ. რიონის აუზის კოლხებს გულისხმობდა. მაშასადამე ეს ორი ფიზიკური თვისება კოლხთა ტომის მოსახლეობას, თუ შუაგულში არა, თითქმის მაშინდელი უკიდურეს ჩრდილო ზოლამდე ემჩნეოდა.

თანამედროვე მეცნიერებისათვის არც ჰეროდოტეს და არც ეგვიპტელთა მოსაზრება კოლხთა მუქკანიანობისა და გრუზობის ასახსნელად, თითქოს ეს გარემოება სეზოსტრისეს, ანუ რამზეს II-ის ჯარის ნაწილის კავკასიაში დასახლების შედეგი იყოს (იქვე, II, 103), სრულებით ვადალდებული არ არის, მითუმეტეს, რომ ეგვიპტელებს ეს გარემოება, ჰეროდოტესავე სიტყვით, არ ხსომებიათ, კოლხებს კი თავიანთი ეგვიპტური ჩამომავლობის ამბავი უკეთესად

¹ „φαινονται μὲν γὰρ ἕσπετες οἱ Κόλχοι: Αἰγύπτιοι, νοήσας δὲ πρῶτερον, ἀποβῆναι αὐτοῦσας ἄλλαν λέγει.“

სკონდნოდეთ (იქვე II, 104). ნამდვილად-კი, როგორც ეტყობა, მთელი ეს თეორია ჰეროდოტეს ნასიბრძნი უნდა იყოს. ამ გარემოებას თვით ჰეროდოტეს მონათხრობიც ამჟღავნებს. მას ნათქვამი აქვს: კოლხების ეგვიპტელობის აზრი მე თითონ დამებადა და ამან იმდენად დამაინტერესა, რომ ორთავეს ეგვიპტელებსაცა და კოლხებსაც, გამოვითხვა დაუწყუყო. ამ გზით გამორკვეულია, რომ კოლხებს ვითომც ეგვიპტელებზე უკეთესად ჰხსომებიათ თავიანთი ეგვიპტელობის ამბავი. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად ჰეროდოტეს მოსაუბრე ეგვიპტელებს თავიანთი მოსაზრება შინკ გამოუთქვამთ, ვფიქრობთ, რომ კოლხები სეზოსტრისეს ჯარის ეგვიპტელთა შთამომავალი უნდა იყენნო (II, 104). ცხადი ხდება, რომ აზრი კოლხთა ეგვიპტელობაზე თავის ეგვიპტელ და კოლხ მოსაუბრეთათვის ჰეროდოტეს ჩაუნერგია. ერთი სიტყვით, აქ ისეთსავე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორმაც ხევსურთა ვითომცდა ჯვარისანთაგან შთამომავლობის თეორია წარმოშვა, რომელიც უცხოელ მოგზაურებმა მოხვედრება და ხევსურებსაც კი ჩაუნერგეს.

თუ J. Morgan-ი სამართლიანად უარჰყოფს პროფ. Ritter-ის ნაშრომში „Vorhalle Europ. Völkersch.“ გამოთქმულ მოსაზრებას, თითქოს კოლხეთის შავკანიანები, თავიანთი ქვეყნის საქონლით საეპტორდ მოსული ჰინდოელნი უნდა კოფილიყენენ იმ საბუთით, რომ ჰინდოელნი ჰინდოეთის უსამხრეთს, ნაწილში ბინადრობდნენ, რომელიც კოლხეთს მეტად დაშორებული იყო (MSC II, 79), თითონ მას ჰეროდოტეს თეორია უფრო დამაჯერებლად მიაჩნდა. ძველ ეგვიპტესთან კოლხეთის ოდინდელი კავშირის ანარეკლს დემორგან-ი ე. წ. კოლხურ ფულსაც ამჩნევდა: მართალია ამ ფულების ზედაპირზე ადამიანის გრუსას მაგიერ სწოროთმიანი თავია გამოსახული, მაგრამ სამაგიეროდ ქვედაპირზე ხარის თავია გამოყვანილი, რომელიც ნუმიზმატთა უმრავლესობას კურო აპისად მიაჩნიათო. ამნაირად ფრანგი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ ამ კოლხურ ფულს მხოლოდ ეგვიპტური ხელოვნების კვალი ეტყობოდა (MSC II, 81). ეგვიპტელმა შავკანიანებმა რომ ფაზისის, ანუ მდ. რიონის შესართავამდე მოაღწიეს და დასახლდნენ, დემორგანს უცილობელ ჰეშმარიტებად მიაჩნდა. მას მხოლოდ იმ გზის გამორკვევა ჰსურდა, რომლითაც მათ ნილოსის სანაპიროებიდან რიონამდის მიღწევა შეეძლოთ. ის ფიქრობდა: რომ უშუალოდ თვით ეგვიპტელი შავკანიანები აქას ვერ მოახერხებდნენ და ამის გამო ფრანგი მეცნიერის აზრით, ჭკუასთან უფრო ახლოს იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ მათ ფინიკიელთა დახმარებით, მათი ხომალდებით, შესძლეს ეგვიპტითგან მდ. რიონის აუზამდე მოღწევა (MSC II, 81). ეგვიპტელ შავკანიანების რიონის აუზში დამკვიდრების ხანად დემორგანს X—IX სს ქ. წ. მიაჩნდა. თავისი ეს ქრონოლოგიური განსაზღვრა მას იმ მოსაზრებაზე აქვს დამყარებული, რომ არგონავტელთა შესახებ თქმულებაში ამ შავკანიანების არავითარი კვალი არ ჩანს და VI ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ხანაში, ხსოვნა უკვე ბუნდოვანი იყო, ქსენოფონტესა და სტრაბონის ხანაში-კი კოლხეთში შავკანიანები უკვე აღარსად ჩანდნენ, თეთრკანიან მოსახლეობაში გადაჯიშებულიყვნენ, ან ამოწყვეტილიყვნენო (MSC II, 82).

2. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ. შტ. 1.

2. მოსხები ანუ მესხები

მოსხების. ანუ მესხთა ამიერკავკასიაში ბინადრობის სივრცის ზედმიწევნით გამოკრევევა, დაკული ცნობების სიმცირის გამო უძველეს ხანაში, შეუძლებელია. ჰეკატაეოსის მოწმობით მოსხები, რომელსაც ისინი კოლხთა ტომად მიიჩნდა, მათიენების მეზობლები ყოფილან (Fr. 188). მეორე მხრით ჰეროდოტეს თხზულებითგან ჩანს, რომ მოსხები აგრეთვე ტიბარენებისა, მაკრონებისა და მოსჯიკების მეზობლებიც ყოფილან, რათგან ისინი ყველანთა მარგებთან ერთად ახემენიანთა სპარსეთის მე-19 საგადასახადო ოლქს შეადგენდნენ თურმე (III, 94).

თუმცა ჰეროდოტეს ორგან ხაზგასმით აქვს ნათქვამი, რომ კოლხებსა და მიდიელებს შუა მხოლოდ სასპეარები, ანუ ისპირელი ბინადრობდნენ (I, 104), მაგრამ ამავე ისტორიკოსის სხვა ცნობითგან ირკვევა, რომ სასპეარების მეზობლად მათიენებიც ყოფილან. ამას ის გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ, ჰეროდოტეს ავე სიტყვით, ისინი აღაროდებთან ერთად თურმე ახემენიანთა სპარსეთის მე-18 საგადასახადო ოლქს ეკუთვნოდნენ (III, 94). ცხადია, რომ მათიენები ისპირელთა აღმოს. მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. ზემომოყვანილი ცნობების მიხედვით მესხეთის მაშინდელი მდებარეობის გამოსარკვევად წინასწარ მათიენთა ქვეყნის მდებარეობის ცოდნა საჭიროა. ამის გაგებას ჰეროდოტეს ნაშრომი გვშეუღის, რათგან იქერთგან აღნიშნულია, რომ მდ. არაქსის სათავე მათიენთა ქვეყანაში ყოფილა (I, 202). მაშასადამე, მათიენთა მიწაწყალი ბასიანის მახლობლად უნდა ვიგულისხმეთ. ამისდა მიხედვით მათიენები მაშინდელ მესხეთის სამხრელ მეზობლებად უნდა ვიცნოთ და თვით მესხეთი ბასიანის თემის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო, თუ მათიენები მოსხთა სამხრელი, ისპირელი სამხ. დასავლეთისა, ტიბარენები, მაკრონები და მოსჯიკები მათი დასავლეთელი მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ რაკი ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ ქსერქსის ლაშქრობაში მესხებსა და ტიბარენებს საერთო წინამძღოლი, მაკრონებსა და მოსჯიკებს კიდევ სხვა საერთოვე წინამძღოლი ჰყოლიათ (VII, 78), ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ტიბარენთა, მაკრონთა და მოსჯიკეთაგან მოსხების უახლოეს მეზობლებად ტიბარენნი უნდა ყოფილიყვნენ.

მესხეთი დროთა განმავლობაში დამცირებულა და მეზობელთა წყალობით სამ ნაწილადც გაყოფილა. სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს მესხეთის ჭერთი ნაწილი კოლხებს სჭერიათ. მეორე ნაწილი კიდევ იბერებს ჰქონიათ ხელთ, მესამე კიდევ სომხებს ჩაუგდიათ (lib. XI, cap. 2, § 18). მესხეთის ოდინდელი სიდიდის გასათვალისწინებლად კარგი იყო გვეცოდნოდა, თუ რომელი თემი, რომელ მათგანს და როდის შეუერთებიათ თავიანთ სამფლობელოსათვის. პლუტარქოსის ცნობის თანახმად კავკასიის მთავარ ბერებად ალბანელები და იბერნი იყვნენ, რომელთაგან იბერნი დასავლეთით ბინადრობენ, მესხეთის მთებთანა და პონტოს ზღვასთან, ალბანელები კი აღმოსავლეთით კასპის ზღვისაკენ (Vītae parall. პომპეადოსი XXXIV—ლატივევი I, 491).

სტრაბონის ცნობით იბერიას თავდაპირველად ეკუთვნოდა ის სამი თემიც, რომელიც ანტიოქოზ დიდის ორმა შემდეგში გამეფებულმა სარდალმა არტაქ-

სიმ და ზარიადრმა. სომხეთის გასაფართოებლად ჩამოაჭრეს, სახელდობრ „პარიადრის ფერდობები, ხორზენე და გოგარენე მტკვრის იქით მდებარე“¹ (Strabo, Geographica, l. XI, c. XIV, § 5).

ბერძნული ხორძენე და ხორძანენეს, აგრეთვე პროკოპი კესარიელის *Κατὰ ἄνωγαν*-ს შესატყვისად სომხურში იხმარებოდა *Μορδακян* ხორძანი. ნ. ადონცს² აღნიშნული აქვს, რომ უცნობი ავტორის სომხური გეოგრაფიის სიტყვით ხორძანის ჩრდილოეთის ქვეყანა შეადგენდა, რომელშიაც მდინარე გაღ კოლობერდის გვერდით მიექანება, ხოლო ხორძენის დასავლეთის სანახებში პალანის ციხის პირდაპირ, რომლის სამხრეთით ბალახოვიტის სანახები იყო.

ამასთანავე არისტაკეს ლასტივერელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ხორძანის ტემის თავეში მდებარეობდა სოფელი მორრანსი, ან მორმრანსი³, რომელიც ნ. ადონცის აზრით ეხლანდელ ზელომერანს, ანუ, როგორც ლინჩის რუკაზეა, დამახინჯებულს Mola Omer, Mulla Omar-ს [უღრის].

ამისდა მიხედვით ნ. ადონცი ფიქრობს, რომ ხორძანის ჩრდილოეთით საზღვრავდა მთები ხალხალ და ხაჩ, რომელნიც მდინარე კოლის (გერმინდელ სომხურ-თურქული გამოთქმით კოდის) ანუ ლიჩიკის სათავეებს ეკვდებოდნენ, სამხრეთით ამტანენა ეკვროდა, დასავლეთით მდინარე კოდის ერთერთ შემდინარეზე მდებარე პალანის ანუ პალინის ციხის მიდამოები. ამ ციხე-ქალაქის ნაშთი ეხლაც არის შენახული ქ. პერის მახლობლად მყოფი პატარა სოფლის სახითაო, ამტანენსა და ხორძეანს შორის საზღვარი მდ. გონიუკის სათავეს ხეობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხორძიანში შედიოდაო („Армения в эпоху Юстиниана“, 14—15).

ს. კაკაბაძის აზრით სტრაბონი ხორძენელ ჰეულისხმობდა „შემდეგდროინდელ სამცხეს და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებს ვიდრე ჭოროხამდე“ („ქართ. სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „საისტ. მოაზრებ“ 1924 წ. წიგნი I, 20). ს. კაკაბაძის აზრით „ცხადია, რომ პარიადრის მთებდ უნდა იგულისხმებოდეს პონტოს ანუ ლაზისტანის ქედი, რომელიც... ჩრდილო-აღმოსავლეთით აჭარამდის უწყევს. პარიადრის ქვეყანაც ამის მიხედვით ჭოროხის ხეობაში უნდა ყოფილიყო... ეხლანდელ კარჩხალის მთების მიდგამდის. პი-

¹ „Ἱστοροῖσι δὲ τὴν Ἀρμενίαν, μικρὰν πρότερον ὄνσαν, ἀνέξιμῆσαι διὰ τῶν περὶ Ἀρταξίαν καὶ Ζαριάδριν, οἱ πρότερον μὲν ἦσαν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγοί, βασιλευσάντες δ' ἕστερον μετὰ τὴν ἐκείνου θῆσαν, ὁ μὲν τῆς Σαφηνῆς καὶ τῆς Ἀμισσηνῆς [καὶ Ὀδομαντίδος καὶ ἄλλων τῶν, ὁ δὲ τῆς περὶ Ἀρτάξανα, σσηνῆσαν, ἐκ τῶν περιεχόμενων ἐμὴν ἀποστερόμεναι μέρη... Ἰβήρων δὲ τῆν τε παρὰ ρεῖαν [τοῦ Παρσάδρου καὶ τῆν Χορζηνῆν καὶ Γαργαρηνῆν, πέραν ὄνσαν τοῦ Κύρου.“ (Strabo, Geographica, lib. XI, c. XIV, § 5.

² „Она называлась в древности Пархарскими или Париадрскими горами и часть ее продолжается вдоль Чороха, и по ныне носит древнее название Пархал или Болхар.“ („Армения в эпоху Юстиниана“, გვ. 62).

³ *მორდაკյან ქելჩი ზქაჩით... ენა ირ ქლან.*

⁴ Н. Адонц, „Армения в эпоху Юстиниана“.

რიადრი ამგვარად წარმოადგენდა უმთავრესად შემდეგდროინდელ ისპირს და ტაოსაც“ („ქართული სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „სასიტორიო მოამბე“ 1924 წ. I, გვ. 19), ხოლო „ხორძენესთვის რჩება ქვეყანა მტკვრის დასავლეთით ვიდრე ჭოროხამდის და მესხეთის მთებამდის“-ო (იქვე). ხორძენეს ანუ ქორძენეს რაობის გამოსარკვევად უნდა გათვალისწინებული იყოს სტრაბონის ცნობა, რომ ხორძენე და კამბუჯენე სომხეთის თემთაგან ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე და უფრო თოვლიანი არიან და კავკასიის მთებს, იბერიისა და კოლხეთს ესაზღვრებიან. ამბობენ, რომ მთის ვადასავლებზე ხშირად მთელი ქარავენები თოვლში იფლებიანო (Geographica, l. XI, 144). ამ ცნობის მიხედვით ეს ორი თემი მთაგორიანი მაღლობი უნდა ყოფილიყო, რომელშიც დიდი და თოვლიანი ზამთარი უნდა სცოდნოდა. ამასთანავე ეს ორი თემი იბერიისა და კოლხეთის მოსაზღვრე ყოფილა. რაკი კამბუჯენე ანუ კამბეჩოანი აღმ. საქართველოს, იბერიის უკიდურესი აღმოსავლეთის თემად არის აღნიშნული თვით სტრაბონის მიერვე, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ იმ ორ თემთაგან სწორედ „ხორძენე“ უნდა ყოფილიყო კოლხეთის მოსაზღვრე თემი. ამ თემის გადასავლების დიდთოვლიანობისა და სიძნელის შესახებ ცნობას კარგად უდგებამ არკვეართის შესწორების წყალობით აღდგენილი „ხოლარძენე“ ანუ კლარჯეთი, რომელიც მართლაც კოლხეთის მოსაზღვრე იყო, უაღრესად მთაგორიანია და ზამთარში დიდი თოვლის გამო მეტად ძნელი გადასალახავია.

აბოლოდობის ერთი ცნობით, რომელიც სტრაბონსა აქვს თავის გეოგრაფიაში მოყვანილი, საქართველოსა და სომხეთს შორის საზღვრად მდარაქსი ყოფილა¹.

3. იბერნი, ალბანელები, სომხები

კლ. პტოლემე აქოსს იბერიის სამხრეთი საზღვარის ხაზი ზედმიწევნით აღნიშნული არა აქვს. თვით იბერიის აღწერილობაში ნათქვამია: „იბერია გაენისაზღვრება... სამხრეთითგან დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც კოლხეთის საზღვრითგან მომდინარეობს 76°10'—44°40' მდებარე საზღვრამდე (lib. V, cap. X).²

ხოლო ალბანეთსა და სომხეთს შორის არსებულ სამხრეთის საზღვრის შესახებ იმავე პტოლემე აქოსს უწერია: „ალბანია განისაზღვრება... სამხრეთით დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც იბერიის საზღვართან იწყებავიდრე ჰირკანიის (გურჯანის) ზღვამდე მდ. მტკვრის შესართავთან, რომელიც 79°40'—44°30'-ზე იმყოფებაო (κατὰ τὰ ἐξῆς τῶν Κύριον ποταμῶν“, lib. V, cap. XI, 1). აქ მაშასადამე სომხეთსა და ალბანეთს შორის მყოფი საზღვრის

¹ „...Ἰβήρων μὲν... ὑπὲρ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κολχίδος τόπουσ μεταφωμένωσ οὐδ' Ἀρᾶξῆσ ἄξ φησιν Ἀπολλόδωρος, ἀπὸ τῆσ Ἀρμενίας ὀρίξει, Κύρος δὲ μάλλον καὶ τὰ ἄρη τὰ Μοσχιά.“ (Strabo, Geogr., l. I, c. 3, § 21).

² „Ἡ Ἰβηρία περιοριζέται... ἀπὸ δὲ μεσομενρίας μέριε τῆσ Μεγάλης Ἀρμενίας τῶν ἀπὸ τοῦ πρὸς τῆ Κολχίδι ὄριου μέχρη πέρατος, οὗ ἡ θάλασσα ἐπέχει μίσησ ὅσ ἐΐμδ γο'.

უკიდურესი აღმოსავლეთი სამხრეთის წერტილად მტკვრის შესართავია დასახელებული. თვით დიდი სომხეთის აღწერილობაში-კი პტოლემემაოსს ნათქვამი აქვს: „დიდი სომხეთი ჩრდილოეთით განისაზღვრება კოლხეთის ნაწილით და იბერიითა და ალბანიით შემოაღნიშნული ხაზის გასწვრივ მტკვარზე“ (lib. V, cap. XII, 1).¹ სომხეთის აღმოსავლეთის საზღვრის შესახებ ამავე მეცნიერს უწერია, რომ სომხეთი აღმოსავლეთით ჰურკანის (გურგანის) ზღვის ნაწილით განისაზღვრება მტკვრის შესართავითგან 79°45'—43°20'—ზე მდებარე ზღვრამდისო (იქვე, lib. V, cap. XII, 3).

იბადება საკითხი, თუ რას ეკუთვნის პტოლემემაოსის ცნობა „შემოაღნიშნული ხაზის გასწვრივ მტკვარზე“: ალბანიასა და სომხეთის შორის არსებულ საზღვარს, თუ იბერიას შორის მოსაზღვრე ხაზსაც. ის გარემოება, რომ თვით იბერიის საზღვრების აღწერილობაში სომხეთსა და იბერიას განმსაზღვრელ ზაზად მტკვარი კონსენიება და იმავე დროს მტკვრის შესართავის ხაზი მას სწორედ ალბანიასა და სომხეთს შორის მყოფ საზღვრად აქვს დასახელებული, თანაც სომხეთის საზღვრების აღწერილობაშიც ცნობა მტკვრის ხაზის შესახებ უშუალოდ სწორედ ალბანიის სახელს მისდევს, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ პტოლემემაოსს მტკვარი განმსაზღვრელ ხაზად, ისიც შესართავთან, ალბანიასა და სომხეთს შორის უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

იბერიისა და სომხეთის სხვადასხვა დროინდელი საზღვრების ხაზის გამოსარკვევად ყურადღების ღირსია სტრაბონის ცნობა, რომ მდ. მტკვარს სათავე სომხეთში ჰქონდა („την ἀρχὴν ἔχων ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας“ Geographica, lib. XI, cap. III, 2). რაკი მტკვარს სათავე კოლას მთებში აქვს, ცხადი ხდება, რომ კოლა I ს. ქ. წ. სომხების ხელში ყოფილან. მტკვარს, პლუტარხოსის სიტყვით კი, სათავე იბერთა მთებში ჰქონდა, სომხეთითგან გამომდინარე არაქსი ერთვის და თორმეტ ტოტად კასპიის ზოვას უერთდება. (Vitae parall. პომპეუსი XXXIV, ლატიშევი I, 491).

იბერიისა და სომხეთს შორის I ს. ქ. წ. არსებული საზღვრის გამორკვევის დროს უნდა აგრეთვე სტრაბონის შემდეგი ცნობაც იქმნეს ვათვალისწინებული, მისი სიტყვით იბერიაში სომხეთითგან გადასავალბად მტკვართან და არაგვთან მდებარე ვიწროებია („ἀπὸ δὲ τῆς Ἀρμενίας τὰ ἔσ: τῆς Κύρου ἄρχων καὶ τὰ ἔσ: τῆς Ἀρχαί“: Geogr., lib. XI, cap. III, 5).

ეს ცნობა შინაგანი წინააღმდეგობის შემცველია: ერთსა და იმავე დროს რამდენიმე გარდასავალია დასახელებული, რათგან ბერძნულად მრავლობითად არის ნათქვამი—გარდასავალით (τὰ ἄρχων). ისე გამოდის, რომ თითქოს არაგვთან ცალკე გარდასავლები უნდა ყოფილიყო სომხეთითგან იბერიაში. ეს ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო, მაშინ იბერიასა და სომხეთს შორის საზღვრად არაგვიც უნდა ყოფილიყო, ე. ი. არაგვის აღმოსავლეთით მდებარე კახეთიც მთლად თუ არა, მისი უფრო სამხრეთისაკენ მყოფი ნაწილი სომხეთის ხელთ

¹ „ἀπὸ μὲν ἀρχῶν τῆς τε τῆς Κολχίδος ἡμεῖς καὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλβανίας κατὰ τῆς ἐκπεφαιμένης διὰ Κύρου τῶν ποταμῶν γραμμῆς“.

უნდა გვეგულისხმა. ეს იმის მომასწავებელი უნდა ყოფილიყო, თითქოს იბერიისა და სომხეთს შორის საზღვარი მტკვრის ჩრდილოეთითაც-კი უნდა ყოფილიყო წაწეული, რაც ყველა არსებულ ცნობებს ეწინააღმდეგება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ სტრაბონის ეს ცნობა დროთა განმავლობაში გადამწერთაგან დამახინჯებული უნდა იყოს.

აღსანიშნავია, რომ პტოლემეოსის სომხურ შევსებულ თარგმანში ე. წ. VII ს. უსახელო გეოგრაფიაში, სახელდობრ მის მოკლე რედაქციაში მტკვარი იბერიისა და ალბანეთის შორის არის მოსაზღვრე ხაზად დასახელებული. იქ ნათქვამია: ალბანიის ზღურამდის მდ. მტკვრისაკენ (პროფ. კერ. პატკანიანის გამ. გვ. 16—17). ამავე ძეგლის ვრცელ რედაქციაში კი სწერია: „*აქსუკ აღსიანსიყ საჩიანს ს აქსუკ აღსიანს ათ ზიყ აღსიანს*“ (Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée, par Arsène Soukry, Venise 1881 წ., გვ. 28).

ამგვარად ის, რაც მოკლე და უძველეს რედაქციაში ალბანიასთან მოსაზღვრე ხაზად არის აღნიშნული, ვრცელსა და მერმინდელ რედაქციაში სომხეთის გამსაზღვრელად არის ქცეული და ამნაირად მტკვარი იბერიისა და სომხეთის მიწა-წყლის გამოყოფელ ხაზად არის მიჩნეული. რაკი სტრაბონს იბერიისა და ხალიბ-მოსინიკებისაგან წართმეული მიწა-წყლის მხოლოდ თემთა სახელები აქვს მოყვანილი, მათი საზღვრები კი აღნიშნული არ არის, ამიტომ ქართველთა აწინდელი და მაშინდელი სამფლობელოს ოდენობის გამოსაკვევად სტრაბონის მიერ დასახელებული თემთა საზღვრები დაახლოვებით მიიწეუნდა ვიცოდეთ.

პროფ. მარკვარტი მა არტაქსატითან გამოძვალა გზის სადგურებს რომაულ რუკაზე აღნიშნული სახელების რავენის ანონიმის კომპილაციის ცნობებთან შედარებით გამოარკვია, რომ ამ გზის საბოლოო სადგური, რომელიც რომაულ რუკაზე მხაზველს სახელ-ალუნიშნავად დაჰრჩენია Armastica არმაზის ციხე ყოფილა (Skizze 830, 833).

რაკი რომაულ რუკაზე აღნიშნულს არტაქსატითან არმაზში მიმავალ გზას, სანამ არმაზამდის მიაღწევდა, აღმ. საქართველოს, ანუ იბერიის საზღვარი უნდა გადმოეღაბა, პროფ. მარკვარტი შეეცადა საქართველოსა და სომხეთს შორის არსებული მაშინდელი საზღვარი გამოეკვია. ამ მიზნით მასორი ცნობა აქვს გამოყენებული: ერთი სომხური მოკლე გზისმაჩვენებელია რომელშიაც ღვინითან ტფილისში მიმავალი გზის მთავარი სადგურები და მანძილებია აღნიშნული (იხ. Saint-Martin-ის Mém. sur l'Arménie, II, 397), მეორე კიდევ რომაული რუკის ცნობაა.

სომხური გზის მაჩვენებლის მიხედვით გზა მიდიოდა: ღვინითან ჯერ კოლბამდის, კოლბითან სოფელ კოტამდელ და შემდგომად ტფილისს აღწევდა. პროფ. მარკვარტის აზრით კოლბითან გზა იმ გზითვე უნდა წასულიყო რომელიც ეხლაც არსებობს არაპაჩის დასავლეთით გუმბრამდის (Skizze 859) გერმანელი მეცნიერის სიტყვით, იბერიისა და სომხეთს შორის საზღვარი სწო-

რედ ამ სოფელ კოტ-თან უნდა ყოფილიყო (იქვე). რაკი ღვინითგან ტფილისამდე დასახელებული კოლბი, ცხადია სომხეთის სადგური იყო, ამ გზას უეჭველია, უკვე საქართველოს დედა-ქალაქამდე დიდ მანძილზე საქართველოს საზღვარი, რომელსამე სადგურთან უნდა გადმოელახა, ამიტომ რაკი კოლბსა და ტფილისს შუა ს. კოტ-ის გარდა სხვა არაფერია დასახელებული, მართლაც საფიქრებელია, რომ მარკეარტის აზრი სწორედ უნდა იყოს და საქართველოსა და სომხეთის საზღვარი ს. კოტ-თან უნდა ყოფილიყო.

მეორეს მხრით იმ მოსაზრებით, რომ სად. უგუმბრე-მდის რომაულ რუკაზე 66 ისეთი საზომის ერთეულია აღნიშნული, რომელიც რომაულ მილიონზე მოზრდილი უნდა იყოს, მაგრამ სპაზუსულ ფარსახზე მომცრო, და მხოლოდ უგუმბრე-თგან მოყოლებული მანძილები ისევ რომაულ მილიონად არის ხოლმე აღრიცხული, პროფ. მარკეარტი ფიქრობს, რომ ეს ვარაუდობა უგუმბრე-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამოამყვანებელია, სახელდობრ, რომ უგუმბრე სომხეთსა და საქართველოს შორის სასაზღვრო სადგური უნდა ყოფილიყო (Skizze, 859)¹.

არტაშატითგან არმაზში მიმავალი გზის გეზის გამოსარკვევად პროფ. მარკეარტ-ს რომაულ რუკაზე აღნიშნული სად. Geluina გელუინა-ს სახელი, რომელსაც რავენნის ანონიმის კომპილაციის Tegamia ტეგამია-ს უდრის, აქვს გამოყენებული. მარკეარტის აზრით Tegamia ბერაიათა გადასმულობისა და გრაფიკული შეცდომის წყალობით L ლასის T ტარად წაითვის გამო თავდაპირველი Gelamia გელამია-სგან უნდა იყოს წარმომდგარი. რომაული რუკის Geluina გელუინა-ც მას თავდაპირველი გელამია-სგან წარმომდგარად მიანიჩა. გელამია-კი უდრის სომხური გელამ-ის ტბის (Ճով Գեղամայ) ანუ გელარქუნის, რომელსაც შემდეგ სევანგის ან გოქჩის ტბა ეწოდა, სანაპიროზე მდებარე თემს, რომელიც სივნიეთის ერთ-ერთ ნაწილს შეადგენდა (Skizze 831):

მარკეარტს ამასთანავე აღნიშნული აქვს, რომ ზემოდასახელებულ თემს გარდა აფრატის სანახების მაზაზის თემშიაც არსებობდა ადგილი Գეղამაჟნი გელამაჟენ, რომელსაც შემდეგ გარნისი ეწოდა. მაგრამ მარკეარტის აზრით ეს კარგად ცნობილი ქ. გარნისი არტაშატთან მეტად ახლო მდებარეობდა და ამის გამო რომაული რუკის სადგურ გელუინასთან საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს (Skizze 831—832). თუ რომაული რუკისა და რავენნის ანონიმის Geluina მართლაც გელამს უდრის, მაშინ მარკეარტის დებულება, რომ არტაშატითგან არმაზში მიმავალი გზა ჯერ არეზის ხეობას მიჰყვებოდა („scheinbar dem Araxestale folgend“), სწორედ უნდა იყოს (Skizze 827).

იბერთაგან ჩამორთმეულ თემთაგან ჯი Դաչაქუჯი გოგარენეს მდებარეობას სტრაბონს ზედმიწევნით აღწერილი არა აქვს, ზოგადად ნათქვამი აქვს მხო-

¹ სად. Philado ფილადო ხომ ფოლადაურს არ უდრის, ხოლო Telada, Teieda ტელედა-თელეტის? Ugubre, Scubri=გუმბრა-ს? გუმბრა გურიასა და იბერთში გვიმრას ანუ ჩალუნას Pteris aquilina-ს ჰქვიათ (რ. ერისთავის ბოტანიკ. ლ. და როლოლოვის ДРК 401—402). იქნებ ამასთან არის დაკავშირებული? უნდა გამოირკვეს იქ იზრდება, თუ არა?.

ლოდ, რომ პარხალისა, ხოლორძენესგან განსხვავებით „გუგარენე“ მტკვარგაღმა მდებარეობდა, ცხადია, იფულისხმება მტკვრის სამხრეთით. მაგრამ მტკვრის სამხრეთით ბევრი ტერიტორიაა და ასეთი ზოგადი ცნობა რასაკვირველია საკმარისი არ არის. რაკი სტრაბონს ამაზე მეტი არაფერი აქვს ნათქვამი, ამიტომ საკითხის გამოსარკვევად უნდა სომეხ ავტორების ცნობები იქმნეს გამოყენებული. სახელდობრ მ. ხორენელს ნათქვამი აქვს, ვითომც სომეხთა მეფე ვალარშაკმა სხვათა შორის „დიდი, სახელოვანი და მრავალრიცხოვანი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ქვეყნის ქვეყანისმფლობელობა მოაწყო და არანაი (სოანა), კაცი სახელოვანი და გონიერება-ჰქვის საქმეში დაწინაურებული დააყენა მტკვარად წოდებულ დიდ მდინარესთან, რომელიც დიდ ველსა სჭრის (სა-საანსი)“¹. სომეხთა ამ ისტორიკოსის სიტყვით სხვაკაცავე წარმოდგარმა ტომ-მა ალუანა ველი და მისი მთიანეთი მდ. რახსითვანაჲწნარაკერტის ციხემდე დაიმკვიდრა (Մասանիսայ դիսკუს Արևանից և դիսკუსიკოჳն Նորին դիս-ատն, ի դևադն Նրասիայ Վինչև ցամուրն սր սոխ Հասակիեր)“². ამ ქვეყანას მისი ბუნების კეთილი თვისებების გამო ალუანქ-ი ეწოდა, რათგან მას ე. ი. არანს ალუ-ს, ე. ი. კეთილს უძახდნო³. ერთი მის ჩამომავალთაგანი არანაი ვალარშაკ პართეველისაგან ქვეყნის მფლობელად დაინიშნა და ამბობენ, რომ მის შთამომავლთაგან წარმოსდგა უტიელთა, გარდმანელთა, წავდეელთა და გარგარელთა ტომები (գարգըն Առեհացայ և Գարգարսայայ և Մու-դեհացայ և Գորգարցայայ ի խնամախնան)“⁴. II. გვ. 113).

აღსანიშნავია, რომ მ. ხორენელის ერთ საისტორიო წყაროთაგანს სცოდნია, რომ სომეხთა მოსახლეობის ისტორიულ სომხეთში მოსვლამდე იქ უკვე მკვიდრი მცხოვრები იყვნენ². მ. ხორენელის თეორიით „გუშარაჲ-მ, რომელიც შარაჲ-ს შეილთაგანია, დაიმკვიდრა მთა მთიან³, რომელიც არის კანგარქი, და ჯავახეთის ნახევარი, კოლბი, წობი, წორი ჰნარაკერტის ციხემდე. ხოლო აშოტის საუფლო და ტაშის სამფლობელო ვალარშაკმა გუშარაჲ-ს ჩამომავალს ჰაკანს დაუმტკიცა“⁴-ო (Պ. ჯ. II, Լ. გვ. 113). ამ ცნობაში საყურადღებოა, რომ „გუშარაჲ“, რომელიც კანგარის, ჯავახეთის ნაწილისა, კოლბისა, წობისა და ძორის მფლობელ მამამთავრად ჰყავს სომეხთა ისტორიკოსს წარმოდგენილი, თავის საკუთარ სახელად ქვეყნის სახელის მატარებელი უნდა იყოს: ასე აქვთ ჩვეულებრივ დაბადებასა და საშუალო საუკუნეების ქრისტიანე ისტორიკოსებს, მათ შორის მ. ხორენელსაც თავიანთი ქვეყნის ვითომც მამამთავართა სახელები შეთხზული. მაშასადამე, ეპონიმი გუშარაჲს არსებობა

¹ სომხურად *აილე* ალუ კეთილს, სასიამოვნოს ჰნიშნავდა.

² *Բայց արանից ինն սոխ դասուսային, ինչ ի յայլ սոխի դուսնէն քահկազ և մարդիանէ ինչիկը մեղով ցամուրն ցահկազ Կառալ ցահ դուսուս քահկն մելոյ Նախ-նուր Կահկայ*“ (Պ. ჯ. 39).

³ „*Փուլարայ, սր Կորդայն Նորայ, Մասանիսայ դևուրն Մին, որ և Կանգար, և զէն մասին Զասակայ, զիოյ, զՄոր, զՄր մինչև ցամուրն Հնարակեր: Բայց զսելու-Մին Արցույ և դևադն Կահկայն Զուլայ կարգէ Կուլարց և դևադն Գուլարայ Կահկայն*“⁴. ხოლო გუშარაჲ, რომელიც შარას ძეთაგან იყო, დაიმკვიდრა მთა მთინი, რომელიც არის კანგარი, და ჯავახეთის ნაწილი, კოლბი, წობი და ძორი ჰნარაკერტის სიმაგრემდის. ხოლო აშოტის საუფლოს და ტაშირელთა სეჰნაკანუთობას უწევებს ვალარშს, რომელიც გუშარ ჰაკელის შთამომავალთაგანი იყო“ (სომხ. ისტ., 113).

ამის მსგავსი სახელის მქონებელი ქვეყნის არსებობას გვაგულისხმებინებს. „გუშარაჲ“ საეგოგრაფიო სახელთა შორის არ გვხვდება, მაგრამ იმ მიწა-წყალს, რომელსაც ზემომოყვანილი ცნობა ეხება, სომხურად „გუშარქი“-ი ეწოდებოდა, ბერძნულში-კი „გოგარენე“ ერქვა. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ვიფიქრებთ, რომ გუშარა სწორედ ამ გუგარენე—გუგარქის ეპონიმი უნდა იყოს. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ მ. ხორენელს, ან ეგების მის წყაროს, ამ ეპონიმის სახელის შექმნის დროს მის სამფლობელოდ მიჩნეული მიწაწყლის სახელად „გუგარქი“ არ შეიძლება ჰქონოდა მიჩნეული, რათგან ამ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, თუ საითგან და როგორ გაჩნდა „გუშარა“ მოსკოლოდნელი „გუგარ“-ის მიაგიერ. მ. ხორენელის აგან დასახელებული „გუშარაჲ“ ქვეყნის სახელად „გუშარ“, ან „გუშარენე“-ს გვაგულისხმებინებს. ქართული დაბოლოებით იგი უნდა „გუშარ-ეთ“-ად წარმოგვედგინა. მართლაც ეხლაც შენახულია ხეობა, რომელსაც „გუგარეთი“ ჰქვია.

რაკი შ 2 და ჯ 2 სომხურ დამწერლობაში ერთიმეორეს მიაგვანან, ამიტომ შესაძლებელია მ. ხორენელს თავდაპირველ ტექსტში, ან ეგების მის წყაროში, გუშარაჲ-კი არა, არამედ გუგარაჲ ეწერა კიდევ. ერთი სიტყვით, ცხადი ხდება, რომ მ. ხორენელს, ან მის წერილობითსა, თუ ზემოთ წყაროს, ამ ეპონიმის სახელის შეთხზვის დროს ამ კუთხის სომხური. ან ბერძნულით-კი არა, არამედ სწორედ ქართული სახელით უხელმძღვანელია (ან იქნებ ქართული წყაროს ცნობა გამოუყენებია და გადაუკეთებია?). აღსანიშნავია, რომ გუშარა—გუგარის სამფლობელოდ მ. ხორენელს კანგარქი, ჯავახეთის ერთი ნახევარი, კოლხისა, წობისა და ძორის ხეობები აქვს დასახელებული. აბოცი და ტაშირი-კი ცალკეა გამოყოფილი და გუშარას შთამომავლის ჰაეკაზნის სამფლობელოდ არის აღნიშნული. საყურადღებოა მ. ხორენელის ცნობა, რომ შარამ დაიმკვიდრა *გესანი შქსნი, ირ ჭ ყანყარქ* „მთა მთინ, რომელიც კანგარქი არის“-ო. რაკი „მთინ“ ძველ სომხურში ბნელს, უცნობს, ნაკლებცნობილსა ჰნიშნავდა, პროფ. ემინი ამ ადგილს სთარგმნიდა: *темные горы—Кангарк* „ბნელი მთა კანგარქი“ ე. ი. „მთინ“ საკუთარ საეგოგრაფიო სახელად-კი არა, არამედ ზედსართავად მიაჩნდა. მ. ხორენელის ისტორიის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამომცემლებმა გვიხსენებთ სამართლიანად გეოგრაფიულ სახელად მიიჩნიეს და თავიანთ გამოცემაში მთავრული ასოთი დაბეჭდეს.

მ. ხორენელის აგან ნახმარი გამონათქვამი *გესანი შქსნი* ამავე დროს ცხადყოფს, რომ „მთინ“-ს აქ ზედსართავის ადგილი უკავია და ამიტომ იგი ერთსა და იმავე დროს ზედსართავ სახელადაც არის და საეგოგრაფიოდაც, მაშასადამე, ნაგულისხმევი. ცნობა ასე უნდა გავიგოთ: „მთა მთინ (ე. ი. ბნელი), რომელიც კანგარქი არის“-ო, შესაძლებელია „ბნელი მთის“ სახელით აქ ის მთა იგულისხმებოდეს, რომელსაც შემდეგში დაახლოებით ასეთივე სახელი ერქვა, მაგრამ სომხურად-კი არა, არამედ თურქულად, სახელდობრ „მთა ყარალაჯი“. თურქულად სქ ყარ ჰნიშნავს შავს, ხოლო *ჯღ* ალაჯ ნეს, ტყე. ამგვარად „ყარალაჯი“ შავტყეს აღნიშნავს. თუ ეს

აზრი მცდარი არ არის და სომხური „მთა მთინ“ ანუ „ბნელი მთა“ და ყარაღაჯის მთა ერთმანეთის შესატყვისობაა, მაშინ, რაკი ყარაღაჯის მთის მდებარეობა ეხლაც ცნობილია, ამისდა მიხედვით კანგარქის მდებარეობის დასალოებთ მაინც გამოიკვება შესაძლებელი ვახდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ კლავ. პტოლემეაჲოსის თემი გოგარენე მოხსენებული არა აქვს, მაგრამ ისიც იხსენიებს იმ მიწაწყალს, რომელიც მტკვრის სამხრეთით მდებარეობდა და სომხეთის სამფლობელოს შეადგენდა. არსებითად, მაშასადამე, მასაც დაახლოებით იგივე ცნობა მოეპოვება, როგორც სტრაბონსა¹ აქვს, ამის გამო სტრაბონისაგან დასახელებული თემი გოგარენე-ს შესატყვისად უნდა კლ. პტოლემეაჲოსის მიერ მტკვრის გამოღმა მდებარე ἢ Τασαρηγῆ καὶ ἢ Τασρηγῆ „ტოსარენე და ტოტენე“ ვიცნოთ. „ტოსარენე“-ს სახელის მქონელები ადგილი იბერიასში, ანუ აღმოს. საქართველოში არ არსებობს. მაგრამ, რაკი ეს აღმოსავლეთ საქართველოში და სახელდობრ მტკვრის სამხრეთით მდებარე თემის სახელია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ტოსარენე მართლაც აღმ. საქართველოში მტკვრის სამხრეთით მდებარე თემის „ტაშირი“-ს, გადაშწერთაგან დამახინჯებული სახელი უნდა იყოს. რაკი ბერძნულში „შინი“ არ არსებობს, ამის მაგიერ ყველა ამისთანა შემთხვევაში „ს“ არის ნახმარი. ამგვარად თავდაპირველ დედანში ალბათ Τασαρηγῆ „ტასირენე“ ეწერებოდა.

გოგარეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების გამოსარკვევად შეიძლება ის გარემოება გამოვიყენოთ, რომ ფსევდოპტ. სომხური გეოგრაფიის ცნობით, ¹ თემი უტის ეკვროდა და შეიცავდა ჭხევეებს *Σορσίου*, *Κορσίου*, *Μορσίου*, *Σαζίου*, *Μησίου* და *Κανσίου* ძოროფორს, კოლბის ხეობას, წოფაბორსანე, წობის ხეობას, ტაშირს, თრიალეთს და კანგარს (იხ. სომხ. ტ. გვ. 34, ფ. თარგ. 46).¹

ჩამოთვლილ ხეობათაგან მნიშვნელობა ზემოდასახელებული საკითხის გამოსარკვევად ძოროფორს, კოლბის ხეობას, ტაშირსა და კანგარსა აქვს. კოლბის ხეობა რასაკვირველია ეხლანდელ ყაზახის თემს უდრის, სადაც გეოგრაფიული სახელი კულბი მართლაც არსებობდა და ჩვენ დრომდისაც შენახულია. საგეოგრაფიო სახელების თანამიმდევრობისდა მიხედვით ძოროფი კოლბის ხეობის აღმოსავლეთით არის ნავულისხმებელი.

კორჯნსაც ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება ჰერეთისა და ქართლის სამხრეთის საზღვრებში შემავალი თემების გამოსარკვევად. მას ნათქვამია აქვს, რომ მანტოტ-მესრობი ქართველთა იმდროინდელ მეფე არჩილთან (*„ასუ-გხაქ ჩიდიპირს აა. ირიქ ქაჲანასკლ სერქლუ არსან შაოქიქრქოქ ქრეყ“*) ვაემგზავრა თუ არა, იმავე დროს ტაშირის მთავარმა (სომხურად სწერია „ტაშირელთა“ მთავარმა *„ჩქსანსჩნ შაჯრყსყ“*) არმუშამაც (*„სჯაჯსყ“*), ეცემა პატიოსანმა და ღვთისმოყვარემ თავისი თავიცა და თავისი სანახებიც

¹ არაქსის ველის შემდგომ *μετὰ τὰντα, ἢ Ἀζααρηγῆ, καὶ ἀντὶ τῆ Ἀλβανία. πέρσχαρις καὶ τῆ Κόρυ πταμαμῆ, εἰς ἢ Ἰωγαρηγῆ* (Strabo, Geogr., I, XI, c 14, § 4). *„Ἰωγαρηγῆ, πέραυ ὀνσασ ὀιν Κύρια“* (იქვე I, XI, c. 14. § 5).

მას შეუფრდოო. მამტოცმა აქაც ისევე იმოძღვრა, როგორც სხვა სანახებში: და ჩააბარა ისინი იმ წა ეპისკოპოსს სამეფელს, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ. თვით-კი დიდ სომხეთში დაბრუნდაო (*ჟაოამ. ქაიციუ ჳ ქაიხასან იერიჳნ* *შხერიჳსჳ*, ლუკასიანის 1913 წ. გამოცემის გვ. 29—30).

თუმცა კორჯნის ზემომოყვანილ მოთხრობაში ტაშირის მთავრის ქართლის მეფის არჩილისადმი დამოკიდებულების შესახებ გარკვევით არაფერია ნათქვამი, მაგრამ საქმეთა მიმდინარეობითგან ნათლად ჩანს, რომ არშუშა იბერიის მეფისა და სამეფოს მთავარი იყო: ჯერ კორჯნს ნათქვამი აქვს, რომ მამტოცი ქართველთა მეფის სამფლობელოებში მივიდა (*ჩქაქაქ ქ ქაიქაიხასან აი იერიქ ქაიხასიჳსჳს* *სკრჳქლ ანონს ქაიჳსჳქიჳსჳს ქაიციუ*) შემდეგ არშუშაზეც არის საუბარი და მერმე აღნიშნულია, რომ მამტოცი აქეთგან ისევე სომხეთში დაბრუნდაო.

არშუშას სამფლობელო რომ ქართლის სამეფოსა და ქართული ეკლესიის კუთვნილებად ჰქონდა კორჯნს ნაგულისხმევი, ამას ის მისივე ცნობაც ცხად-ჰყოფს, რომ მამტოცმა არშუშას სამფლობელოს მოსახლეობა სამეფელ ეპისკოპოსს ჩააბარაო. ეს სამეფლო-კი კორჯნისავე სიტყვით იბერიის, ანუ აღმოს. საქართველოს „სამეფო სახლის ეპისკოპოზი“ ყოფილა (*„ხეჳსჳსიჳსჳს თანს* *სკრჳსნოსჳსჳს*“: იქვე გვ. 23).

კორჯნს არშუშისათვის არაჩვეულებრივი წოდებულება მიუკუთვნებია: ტაშირელთა, ე. ი. ტაშირის მთავრად იხსენიებს. არშუშები-კი, როგორც ქართული და სომხური საისტორიო წყაროებითგან, ისევე როგორც არშუშას ბექ-გან ბერძნული წარწერითგანაც ვიცით „ქართლისა პიტიახში“ იყო (იხ. ჩემი „ქართ., ერის ისტორია“ I³, 258). მართლაც მ. კალანკატუელის მესროპის შესახებ მეორე ცნობაში ამავე ამბავის გარემოება ასეა მოთხრობილი: თვით მამტოცი—მესროპი „ქართველთა პიტიახშ ჰამტუშტ“—თან მივიდა, მისივე მიწვევის თანახმადა—ო (*„ჩქაქაქ ქ ქაიქაიხასანს ქაიციუ აი ჳაიჳსჳსჳს*“ *ჟაოამ. სკიჳსანსჳს აქჳსარჳს*, ლუკასიანის გამ. გვ. 132).

ცხადია, რომ მხოლოდ პიტიახშის სახელი „ჰამტუშტ“—ია დამახინჯებული გადამწერთაგან „ჰარშუშა“-ს (*ჳარჳსჳსჳს*) მაგიერ. სხვა მხრივ კორჯნის „ტაშირელთა მთავარი“ არშუშა მ. კალანკატუელის ცნობის „ქართველთა პიტიახშ ჰარშუშა“-ს უდრის, როგორც ამ ხელისუფლის საგვარეულოს თანამდებობის მქონებელნი წვევნი ცნობილნი იყვნენ.

კორჯნის ცნობას იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ქართლისა პიტიახში მას ტაშირელთა მთავრად ჰყავს დასახელებული. რაკი პიტიახში თანამდებობით მართლაც მთავარი, ან ერის-მთავარი იყო, ამიტომ იბადება საკითხი ორი ზემომოყვანილი გეოგრაფიული სახელის შესატყვისობის შესახებ. „ტაშირელი“ იმ თემის სახელისაგან არის ნაწარმოები, რომელსაც „ტაშირი“ ეწოდებოდა ძველად, ხოლო მე-XVII ს. უკვე ყაიყული ერქვა. იგივე საზღვრები ჰქონდა მაშინაც ამ თემს თუ უფრო ფართო, ამას ჯერ გამოვკვება სჭირდება. მაგრამ ამჟამად ამის ცოდნა აუცილებელი არც არის, რათგან რაოდენად ფართო საზღვრებიც არ უნდა ჰქონოდა ტაშირს ოდენსმე, მაინც ცხადია, რომ ქართლი ტაშირზე უფრო ვრცელი გეოგრაფიული მიწაწყლის აღმნიშვნელი იყო: ქართული საისტორიო ძეგლებითგან ცხადი ხდება, რომ უკვე მე-V ს.

ქ. შ. და რასაკვირველია გაცილებით ამაზე უწინარესაც, ქართლი მთელი აღმ. საქართველოს სამეფოს ტერიტორიას გულისხმობდა. ხოლო რაკი კორჯნი ქართლისა პიტიახშს, ანუ მთავარს ტაშირელთა, ანუ ტაშირის მთავარს უწოდებდა, ეს გარემოება იმის გამოთქვადანებელია, რომ მის დროს ტაშირი „ყოფილი ქართლის“ ე. ი. იბერიის სამეფოს ნაწილსა და თემს წარმოადგენდა და ქართლისა პიტიახშების საგამგეო მიწაწყალიც მიეკუთვნებოდა და მისი ერთ-ერთი შემადგენელი თემი ყოფილა.

გუგარეთი შ. ხორენელსაც იბერიის თემად მიაჩნდა: „პირისპირ კავკასიის მთისა ჩრდილოეთის მხარეთ-მპყრობელად აწესებს დიდსა და ძლიერ გვარს.. გუგარელთა პიტიახშს, ნახარარ მირდატ დარეპის შთამომავალთაგანი, რომელიც მოიყვანა ალექსანდრემ და დატოვა ივერიელთა ტომის ტყვეების მთავრად, ესენი მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა, როგორც მოგვითხრობს აბუდენსი, იტყვს რა ესრე:.... შეკრება ჯარი ნაბუქოდონოსორმა [და მიაღწია] ლიბიელთა და ივერიელთა ქვეყანას... და ხელთ ქვეშ დაიმორჩილა... და ერთი ნაწილი მათგან პონტოსის ზღვის მარჯვენა მხარეს წაიყვანა და დაასახლა. არის ივერია ქვეყნის კიდეს, დასავლეთს. ხოლო დიდი ბასიანის ხეეს დააწესა მამათმთავრობა, ორდუნად წოდებული, რომელიც პაიკის შთამომავალთაგან არის“ (სომხ. ისტ. 114).

აღმოსავლეთით გუგარეთს უტის თემი ჰსახლვრავდა. სწორედ აქედგან, უტითგან გადადის აფსინი გუგარეთში და ქართლში (*მაქსან, ლაქი, შათი*. 178). გუგარეთი ქართველთა დედა-ქალაქს ტფილისს ეკრა და სომეხთა მეფე ტფილისში მჯდომ არაბთა ამირებს გუგარეთითგან ესმებოდა ხოლმე თავს. განთქმული ციხე-ქალაქი სამშვილდეც სწორედ გუგარეთში მდებარეობდა. იოანე კათალიკოზის ისტორიაში მოთხრობილია, რომ აშოტ სომეხთა მეფე გუგარეთში მოვიდა იმ დიდი ციხის მახლობლად, რომელსაც ქართულად საშვილდე ეწოდებოდა¹. ერთის მხრით გუგარეთი, იოანე კათალიკოზის სიტყვით, თითქოს დარიალანამდე უნდა ყოფილიყო გადაჭიმული. მას ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ დიდ ქორეპისკოპოზს (აღბათ კახეთ-ჰერეთის ქორეპისკოპოზი უნდა იგულისხმებოდეს) გუგარეთის ერთი დარიალანის მახლობლად მდებარე ნაწილი ჰქონდა დამკვიდრებული². კონსტანტინე აფხაზთა მეფე, რომელსაც სომეხთა ისტორიკოსი იე კათალიკოზი მეგრელთა მეფეს უწოდებებს, ამავე ავტორის ცნობით.

კორჯნის თხზულების ვრცელი ჩედაქციის სიტყვით მაშტოცს ალბანეთითგან წამოსულს საქართველოზე გამოუვლია და ამ გზით გარდაბანის ხეობამდე მიულწევი, სადაც მას გარდაბანის მთავარი, სახელად ზურხი მიჰგებებია (ლუკას. გამ, გვ. 29). საფიქრებელია, რომ ეს ჩვეულებრივი გზა უნდა ყოფილიყო. რას უდრის შიფაქიო წობაფორ ანუ წობის ხევი? შეიძლება თუ არა დელიჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ჩობორაკი (Чоборак თუ ქობორაკ-ი?) წობაფორაკი-საგან წარმომდგარად ვიგულისხმოთ, თუ აქ „წობა“-ი წობის მონათესავე საეკოგრაფიო სახელად უნდა ვიგულისხმეთ?

¹ „აშოტ მეფე... მოვიდა გუგარეთის მხარეს, ახლოს დიდი სიმაგრისა, რომელსაც ქართულად შამშულდე, ესე იგი საში მშვილდი ეწოდება“ (იოვანე კათ., ისტორია, 295).

² იქვე. გვ. 301—302.

ლ. ფარპელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ კანგარის სანახები *ყასარ* *ყანყასყ* სომხეთის მოსაზღვრე მთაგორიანი მიუვალი თემი იყო (წ. ჯ. 132. — 133), და ვახტანგ გურგასლის დროს ასევე საქართველოს ეკუთვნოდა, აღწერილობის მიხედვით კანგარი ფამბაკ—ერევნის მთების მიდამოებში უნდა ვიგულისხმეთ. პროფ. ადონცი-ც კანგარს გუგარეთის უსამხრეთეს თემად სთვლის, მაგრამ მისი მდებარეობა განსაზღვრული არა აქვს, („Армения“ 222).

თუ ლახარე ფარპელის თხზულებითგან ცხადი ხდება, რომ კანგარქი აღმ. საქართველოს, ქართლის სამეფოს უკიდურესი სამხრეთი თემი ყოფილა, სომხეთის საზღვარზე მდებარე, სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელი რედაქცია ამ თემის მდებარეობის უფრო ზედმიწევნით გამოკვების საშუალებას გვაძლევს. ამ ძეგლის სიტყვით სამხრეთით მდებარეობდა ჯავახეთის (*ქანიზაკაჟე ჯასახაჟე*) ნაირ-ნაირ თევზებით სავსე ბევრი ტბებითურთ და თრიალნი (*ტრიალ-ეთს*) და ტაშირი, რომელთა სამხრეთით კანგარქი¹ მდებარეობს (სუქრის გამ. 28)¹. მაშასადამე, კანგარი ჯავახეთის აღმოსავლეთი ნაწილისა, თრიალეთისა და ტაშირის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ყოფილა სომხეთამდე.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის შევსებული რედაქციის ცნობით იბერიას სომეხთაგან უკანადაბრუნებული შემდეგი თემი ეკავა: კლარჯეთი, არტაპანი, მანგლისისა, ბოლნისისა და პარუარის ხეობები, წოფისა, კოლპისა და ძორის ხეობები, შემდეგ კიდევ იხსენიება თრიალეთი (*ტრიალ-ეთს*), ტაშირი და კანგარი (სუქრის გამ. 28). ეს ცნობა არეულია და წესიერადაც დალაგებული ვერ არის. ამავე ძეგლის იმ წ.—ში, რომელიც გუგარქის აღწერილობას შეიცავს ყველა ზემოდასახელებული ხეობები გუგარქის თემის შემადგენელ ნაწილებად იხსენიებიან (გვ. 34), თვით ზემო-ჯავახეთი-კი (*ყასახასა ქსქს.*) თითქოს ამავე გუგარქს უნდა ჰკუთნებოდა (იქვე), რაც წინა ცნობაში სრულებით მოხსენებული არ არის. იბერიის აღწერილობის მიხედვით ჯავახეთი და სამცხე სომეხებისად არც უსახელო გეოგრაფიის ავტორს აქვს მიჩნეული.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელი რედაქციის ცნობით პარუარის თემი (*ყარუარ ყასარ*) ქალაქ თბილისს ეკვროდა (*ყასარ ქსქსა ყასარ*). ამავე წყაროს მეორე ადგილითგან ჩანს, რომ პარუარის სანახები ქ. თბილისის აღმოსავლეთით მდებარე თემი უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია რომ, ზემო ქართლითგან მომავალი მტკვარი ქართველთა დედაქალაქ ტფილისზედღის, ხოლო იქიდან (*ყანა ქსქსა ყარუარ*) პარუარზე აქვს მიმდინარეობაო (სუქრის გამ. გვ. 28). ტფილისი თავის სანახებითურთ და პარუარის სანახებით იბერიის უკიდურესი სამფლობელო ყოფილა და სომეხებს დაპყრობილი არ ჰქონიათ. სომხური უსახ. გეოგრაფიის მიხედვით სომეხთაგან დაკავებული ტერიტორიის ჩრდილოეთის უკიდურეს ზოლს თითქოს ბოლნის-მანგლისის ხეობები შეადგენდნენ. სომხური უსახელო გეოგრაფიის ზემოგანხილული

¹ არს. სუქრის ფრანგულ თარგმანში ნათქვამია „au sud de ces lacs“ (გვ. 39) „ამ ტბების სამხრეთით“, მაგრამ ეს თარგმანი სწორე არ არის, რადგან ტექსტში არ არის ნათქვამი, რომ ტბების სამხრეთით იყო, არამედ მხოლოდ იყო 'ს უსახ. რომელთა სამხრეთით“, დარაქი ეს ორი სიტყვა თრიალეთსა და ტაშირს მისდევს, ცხადია, რომ ჯავახეთის ტბებსა და თრიალეთ—ტაშირის სამხრეთით იგულისხმება,

ცნობებიდანაც ირკვევა, რომ იბერიასა და სომხეთს შორის არსებული იმდროინდელი საზღვარი-კი, როდესაც სომხებს იბერიის ზოგიერთი თემი ჰქონდათ დასაკუთრებული, სრულებით მტკვრის გასწვრივ არ მიმდინარეობდა.

საკასენეს მდებარეობას სტრაბონის სიტყვები გვირკვევენ: არაქსის ველი, რომელზედაც მდ. არაქსი დის ალბანეთის მთებში და შემდეგ კასპიის ზღვას ერთვის, ხოლო იმის შემდეგ „საკასანე (ή Σακασανή), რომელიც აგრეთვე ალბანიისა და მტკვრის მოსაზღვრეა, მერმე გოგარენე“ (Geographica, lib. XI, c. XIV, 4: ლატიშვილი I, 154). საფიქრებელია, რომ კლავდიოს პტოლემამაგოსის ή Σακασανή „საკასენე“, რომელიც პარჯარდის მთასთან იდო და სტრაბონის „საკასენე“ ერთი და იგივე უნდა იყოს და პტოლემამაგოსის თხზულებაში ეს საგეოგრაფიო სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული „საკასენე“-ს მაგიერ. ამასთანვე იქვე იმ მთის სახელიც „პარჯარდი“ უნდა იყოს დამახინჯებული, რომელთანაც იგი იმყოფებოდა. თვით პტოლემამაგოსს ალბათ ამ მთის სახელად ეწერებოდა *τὸ βῆρον Παραχισίον*“ პარახისოთრას მთები. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სტრაბონის სიტყვით აღმოსავლეთ კავკასიაში კასპიის ზღვამდე და ზღვის გასწვრივ აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთის სანაპიროებზე მდებარე მთებს სწორედ პარახისოთრას მთები ეწოდებოდა (*ἀλλοῖσι δὲ ταῖς τὰ μέγρη παρὰ τὴν ἕρπον Παραχισίον*)“ პარჯადრი-კი სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში სახელდობრ იბერიის საზღვარზე მდებარეობდა“.

ქართლის მოქცევის მატანიის წარმოდგენით მტკვრის აუზის მოსახლეობად „იებოსელთა ნათესავნი იყვნეს“ და იქვე ყოფილან „ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მხსლმობარნი მდინარესა ზედა მტკუარს მიხუევით ოთხ ქალაქად“ სარკინე ქალაქად, კასმად, ურბნისად და ოძრანედ თავ-თავიანთი ციხეებითურთ (Опис. II, 708). ალექსანდრე მაკედონელს ამას გარდა თავის წინ წარმოუქცევია და შემოურეკია „კედარსა მას ქუეყანასა“ რომელიდაც „ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი“ (იქვე). ლ. მროველს სომეხთაგან ქართლის ნაწილის დაპყრობის ამბავი ასე აქვს მოთხრობილი: „როდესაც „მეფე იქმნა სომხითს დიდი იგი მეფე იარაგანდ“ ... „დაივიწყა მან კეთილი ქართველთა, ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მიუღო საზღუარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანანი მტკუარამდინ, დასხნა წუნდას შინა კაცნი მჭეცნი ნათესავნი და უწოდა სახელად ქაჯატუნი, რომელი-ესე ითარგმანების „დევთა სახლად“ და ვერ ძებნენს მეფეთა ქართლისათა საზღუარნი“ და მწუხარებაში მიიცვალენო (ცა მფთა * 149, გვ. 31—32).

მათი შვილები არმაზ და სასუქ საქმის გამოსწორებას შეეცადენ და განიზრახეს „ძიება საზღუართა ქართლისათა.“ როდესაც სუმბატ ბივრიტიანიმა არაგვანდ სომეხთა მეფე მოკლა და მის მაგიერ არტაბანი¹ გაამეფა, ამ დროს ქართველთა მეფეებმა იმიერკავკასიითგან მთიულნი გადმოასხეს და შეერთებული ძალით სომხეთს შეერივნენ, „წარმოსტყუენეს შირაკავანი და ვანანდი ჰაგრე-ვანდამდე და ბასიანამდე.“ აქეთგან დიდძალი ტყვეთა და ნატყვენავით დატვირთულნი რომ კამბეჩოანში მოვიდენ და ნადავლს იყოფდენ, სუმბატ ბივრი-

¹ მმ დ'ფს ქ'ცა: არტანან, ქ'ცა: არტაშან.

ტიანი დაეწია და შეთანხმება სთხოვა იმ პირობით, რომ მხოლოდ ტყვეები განეთავისუფლებინათ, რაკი შეთანხმება ვერ მოხდა, ბრძოლა დაიწყო, რომელიც სომეხთა გამარჯვებით დამთავრდა. ამით წაქეზებული „სუმბატ გამარჯვებული შემოვიდა ქართლად და მოაოჯრა ქართლი, რომელი პოვა ციხეთა და ქალაქთა არღარა ებრძოდა, რამეთუ არა მზად იყო მსწრაფლ გამოსული-საგან. აღაშენა ციხე ქუეყანასა ოძრჯისასა, რომელს ეწოდებოდა სამცხე, ადგილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი მოკიდებულად მთასა დადოსსა, დაუტევნა მას შინა ლაშქარნი შემწედ წუნდათ და მებრძოლად ოძრჯეველთა და წარვი-და.“

ქართველები თავიანთ ჩრდილოელ მოკავშირეებითურთ წართმეულის უკან დაბრუნებასა და სამაგიეროს გადახდას ცდილობდნენ. ოძრჯეს ერისთავი მეგრელთა დახმარებით ებრძოდა წუნდა-დემოთის სომეხთა მეციხოვნეებს და „უფროსი ბრძოლა მათი იყუხ მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქვან ნოსტე.“ ხოლო კლარჯეთში იყო „ერისთავი არძუკ მეფისა აზნაურთაგანი და იგი ავ-ნებდის აზნაურთა სომხითისათა ქუეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო და ვერაგინ შეუფიდა მანვე კლარჯეთს, რამეთუ შეუვალი და მაგარი იყო ტყი-თა და კლდითა და მკვდრნი კლარჯეთისანი იყუნეს მკვრცხლნი მგნენიცა.“ თავიანთ მხრით რასაკვირველია „თუთ მეფენი ქართლისანი მცხეთით გაღმართ ეგნებოდინან სომხითს გუასა აზოცსსა და მარადის ესრეთ ეკირთებოდის ქარ-თულნი და ოვსნი.“ ამის გამო „წარმოემართა ძალითა მისითა ყოვლითა არ-ტაბან მეფე სომეხთა და სპასპეტი სუმბატ ბივრიტიანი“ და „მოკედეს სომეხ-ნი და დადგეს მცხეთას.“ 5 თვის ბრძოლის შემდეგ ქართველებს გაუპიროდათ და „ითხოვეს შვიდობა და აღუთქვეს მორჩილება და არღარა ძიება სისხლი-სა და ზღლარისა“ სომეხთა მეფე დათანხმდა და ამისდაგვირად „ქმნეს ფიცი და აღთქმა და დაიმონნა ივინი ქართველნი და ოვსნი სომეხთა მეფემან და წარვიდა.“

მაგრამ, როდესაც ამის შემდგომ „გარდადეს... წელნი რაოდენნიმე“ და ქართლი კვლავ მოეშენა და თანაც „უცალო იქმნეს სომეხნი,“ რათგან „იწყეს ბრძოლა სპარსთა და ბერძენთა,“ მოკავშირეებმა ამით ისარგებლეს „პოვეს მას შინა უამი მარჯუე ქართულთა და ოვსთა, იწყეს კირთებად სომეხთა.“ სომეხთის მეფემ არტაბანმა თავისი ჯარი „წარმოგზავნა ქართველთა ზედა და ოვსთა,“ რომელსაც ქართველები თავიანთი მოკავშირეებითურთ „მეივებნეს ქუეყანასა ჯავახეთისასა, ეწყუნეს და დასძლივნეს ქართველთა და ოვსთა, დაატყუვეს ზარენ, ძე სომეხთა მეფისა, და მოსრეს სპა მისი ყოველი და ხდევნეს საზღლართამდე სომხითისა და შეიპყრეს ზარენ ძე მეფისა ტბის პირ-სა, რომელსა ცელი სახელ-ედების.“ ოსებს სომეხთა ამ უფლისწულის მოკვლა უნდოდათ, მაგრამ „ქართველთა დაიცუეს ცოცხლებით „ძიებისათუხ საზღლარ-თა მათთასა“ და ამიტომ იგი დარიალანის ციხეში ჩასვეს. ორი წლის შემდ-გომ „წელსა მესამესა მოვიდა სუმბატ ბივრიტიანი და ძენი მეფისანი არტაეაზ და ტივრანი ყოვლითა სპითა სომხითიანითა.“ შემოპირილი „სომეხნი... დადგეს თრიალეთს.“ ამ შემთხვევაში საქმე ბრძოლამდე არ მისულა, რათგან საზავო მოლაპარაკება გაილაშქრებულა. ქართველებს სომეხთა დატყვევებული უფლისწული

განუთავისუფლებიათ, სომეხთათვის მტრის შესევის დროს სამხედრო დახმარებას შეჰპირებიათ, თანაც ალუთქვამთ „ეჭმნეთ ქალაქსა ამას ჩუენსა ქართუელთასა დრამა არტაბან მეფისა ხატითა“ და სამაგიეროდ ყველა „ამისთუცა უკმოსცეს სომეხთა საზღუარი ქართლისა წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტანი და მიერთებან იქმნეს მოყუარენი სომეხნი და ქართუელნი და ოგენი და სამნივე ერთობით ბრძოდეს მტერთა“—ო (ცა მფწ * 149—158, გვ. 31—36). ვახტანგ გორგასალს „უკუსცა კაისარმან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ზღვივან ვიდრე არსიანთამდეს და გეენი, რომელნი მოსდგმენ ღაღოთა“—თ (ჯუანშერი—ცა ვახტანგისი * 357—358, გვ. 156—157).

მ. ხორენელის ცნობით, ვალარშაკ სომეხთა მეფემ „ჩრდილოეთის, კავკასიონის მთის პირდაპირ (მდებარე ქვეყნის) მფლობელად დიდი და ძლიერი ტომი განაწესა და მის მთავრობას სახელად გუგართა პიტიახშობა უწოდა. იგი დარიაოზის მთავრის მიჰრდატის ჩამომავალი იყო, რომელიც ალექსანდრემ მოიყვანა და ნაბუქოდონოსორისაგან მოსრულ ივერიელთა დაყვავებულ ტომებზე მთავრად დასტოვა, როგორც ამას აბუდენოსი-ი ასე მომთხრობელი გვიამბობს: „ეგრავალი ნაბუქოდონოსორი, რომელიც ჰერკულესზე ძლიერი იყო, შეყრილი ჯვართურთ ლიბიელთა და იბერიელთა ქვეყანაში მოვიდა და გაანადგურა რა, დამორჩილა, ხოლო მის მცხოვრებთა ერთი წილი იქითგან წამოსხმული პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლანო“ (წ. ჯ. II, 1, გვ. 114). მ. ხორენელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ გუგართა ტომი და საპიტიახშო მას ჩრდილოეთით ეგულებოდა, მაგრამ ნათქვამი არ არის, თუ რის ჩრდილოეთით. ამ თემის მდებარეობა მხოლოდ დაახლოებითა განსაზღვრული, კავკასიონის პირდაპირ მყოფ ქვეყანად არის აღნიშნული. კავკასიონის ქედის მისი პირისპირ მდებარეობის შესახებ ცნობა ამტკიცებს, რომ ის კავკასიონის ქედის არეში არ ყოფილა და თითონაც ამ ქედის პირისპირ მდებარე მაღლობი თემი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ მ. ხორენელს გუგართა თემი გუშარა, თუ გუჯარას სამფლობელოს ჩრდილოეთით, ე. ი. კანგარ, აშოც და ტაშირის მოსაზღვრედ და უფრო ჩრდილოეთით მდებარე კუთხედ აქვს ნაგულისხმევი.

საგულისხმოა, რომ მ. ხორენელსაც გუგართა ტომი იბერიელთა ტომად ჰყავდა მიჩნეული. პროფ. ემინს თავის რუსულ თარგმანში სომეხთა ისტორიკოსის სიტყვები სწორედ არა აქვს გადმოცემული, თითქოს გუგართა ტომი იქ დარიაოზ მეფის მთავრის მიჰრდატის შთამომავლობად ყოფილიყოს („Племя это происходит от Михрдата, сатрапа Дареха“, см. История Армении М. Хоренского, пер. Н. Эмин, Москва 1858 წ., გვ. 84). თუმცა მ. ხორენელის წინადადება წესიერად და გრამატიკულად სწორედ აგებული ვერ არის და ეს გარემოება მის აზრს ოდნავ ბუნდოვნად ჰხდის, მაგრამ მაინც მთელი ამ ადგილის შინაარსითგან მტკიცდება, რომ სომეხთა ეს ისტორიკოსი გუგართა პიტიახშის სველიდა დარიაოზის მთავრის შთამომავლად, ხოლო თვით ტომის სადაურობა მას აბუდენოსის ცნობის თანახმად აქვს განმარტებული: გუგარელნი იბერიელთა ერთ-ერთ იმ ტომად მიაჩნდა, რომელიც ვითომც ნაბუქოდონოსორ მეფეს თავიანთ თავდაპირველ

სამშობლოთგან შავი ზღვის აღმოს. სანაპიროზე უნდა გადმოესახლებინა. მ. ხორენელის სიტყვით არტაშეს სომეხთა მეფემ ჯარის მხედართმთავრობა ოთხად გაჰყო და აღმოსავლეთის ჯარი დაუტოვა არტავაზდს, დასავლეთის ჯარი ტირანს მისცა, სამხრეთის ჯარი სმბატს ჩააბარა, ხოლო ჩრდილოეთისა ზარეჰს. ზარეჰი მკვებარა კაცი და გარეულ ცხოველებზე მარჯვე მონადირე გამოდგა, ბრძოლაში-კი მხდალი. ამ გარემოების მცოდნე ქარტამ ქართველთა მეფემ ქვეყანა ააჯანყა, თვით ზარეჰიც შეიპყრა და შებორკილი კავკასიაში საპყრობილეში ჩააგდო. არტაზადმა ტირანთანა და სმბატთან ერთად თავიანთი ბრძოლით მძა დაიხსნეს (წ. ჯ. II ბჟ, გვ. 183—184). ტრდატ სომეხთა მეფის თანამედროვედ დასახული მიპრანი, ანუ მირიპანი მ. ხორენელს მოხსენებულები ჰყავს ქართველთა მეფედ-კი არა, არამედ წინამძღოლად და გუგარულთა პიტიახშად, ამასთანავე ჩრდილოეთის ჯარის სარდლად („*Մ իրան սահախուրդ Վրացէ լսեալն Գուգարացւոյ, սպարապետ Կլեօխայէն զօրւնս Դ. Ժ. III, 4, 5, 6, 262, 262, 262, II ձե, 231*). ამავე ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ ხოსრო სომეხთა მეფის დროს ჩრდილოეთ კავკასიის მცხოვრებნი შაპუჰ სპარსთა მეფის წაქეზებით სომხეთს შემოესივნენ, რომელთანაც თითქოს მიპრანი ჩრდილოეთის ჯარის მეთაური, ე. ი. მირიანი უნდა დამარცხებული და მოკლული ყოფილიყოს (III, 10, გვ. 266—267).

უკვე პროფ. გრ. ხალათიანცს ჰქონდა აღნიშნული, რომ მ. ხორენელს მირიანი ტენდენციურად ჩამომცრობილი და სომეხთა მეფის ხელქვეშე ხელისუფლად ჰყავს გამოყვანილი, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ტომთა სომხეთში შემოსევის ამზავი ფოსტოს ბიზანტიელს აქვს მოთხოვნილი, მაგრამ სულ სხვანაირად და მის მოთხოვნილებაში „მიპრანი“-კი არა, არამედ მეჭუნდაკია, რომელიც ქართველთა წინამძღოლი-კი არ ყოფილა, არამედ რშტუნეილი მთავარი (იხ. გრ. ხალათიანცის Арм. Аршакиды, 149 და 183—196).

„*ჟამსა მას, ოდეს თვთმპყრობელი იუსტინიანოს მეფე ბერძენთა ჰბრძოლდა კერძოთა ოვსეთისათა საზღუარსა ავაზგაისსა ნათესავსა ტასკუნთასა, რამეთუ ექმნა მათ განდგომილება, მაშინ მიუძღუნა ნიკი დიდი იუსტინიანოს ფარსმანს ქართველთა მეფესა და ევედრა, რათა შეეწიოს მწედრობასა მისსა ყოვლითა ძალითა თვისითა და ბრძოლა-ჟყოს ტასკუნთა. ისინი უკუე ფარსმან ევედრება ბერძენთა მეფისა და დაუტევა ევაგრე მცველ სამეფოსა თვისსა, ხოლო უკუე თვთ წარვიდა და შეწევინთა ღმრთისათა დაიმორჩილა ნათესავი იგი ტასკუნთა და მთავარნი მათნი ყოველნი შეპყრობილნი წარავლინნა წინაშე იუსტინიანესსა. მერმე მოიქცა თვისადვე სამეფოდ“ (ცა შიოძისი, საქ. სამოთხე 236). მ. ხორენელის ცნობითგან ჩანს, რომ აღბანეთის მოსახლეობა მის ოთხი ტომისაგან შემდგარად მიიჩნდა: უტიელთა, გარდმანელთა, წავდეელთა და გარგარელთაგან¹ (წ. ჯ. გვ. 113). ხოლო აღბანეთის მიწაწყალი*

¹ „*სიერა (ა. ჯ. შანაშა) დასაკეყო ასანს ახერსელ დაღყნ მსოქაიციო ჯ წაილქანსაფციო ჯ შაიღხაფციო ჯ ჯარფარაფციო ქქსანიოქქსანს“*

მას ალბანეთის დიდ ველად და მის მთა ადგილებად აქვს წარმოდგენილი რახსის მდინარითგან მოყოლებული ციხე ჰნარკერტამდე (იქვე)¹.

თავი მესამე

ამიერ-იმიერკავკასიური და წინააზიური სახელები

1. წყარო, მდინარე, ტბა, ლელე, მთა

ისტორიული საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ეროვნული ვინაობის გამოსარკვევად ერთ საუკეთესო საშუალებათაგანად უნდა გეოგრაფიული სახელების ანალიზი იყოს მიჩნეული. ს. ორბელიანის ერთი განმარტებითგან ირკვევა, რომ ლიახეტს, ანუ ე. წ. შაქრის ავადმყოფობას ქართულად წყურტი სწოდებია ძველად. მას ნათქვამი აქვს: „წყურტი სნეულობა არს, რომელი მრავალს წყალს ასმევს კაცს და განავმობს სიმკლითო“-ო (ლექსიკონი). საბა ორბელიანს წყლების სხვადასხვა თვისებისა და გემოს მიზეზი ასე აქვს განმარტებული: „ზღუათა და მღირეთაგან განვლიან სოროთა ქვეყანისათა და ზღვისა სიმწარესა ქვეყანა დასწურავს და შესუამს და ვითართა ადგილთა განვლიან წყარონი, კეთილთა ანუ ცუდთა, ეგვეთარნი იდინებიან გემოთა: და უკეთუ გოგირდისა ლითონთა განვლო, ტფილნი იქნებიან წყალნი, ვითარცა მდულარე“-ო (ლექს.: წყარო).

საბას კარგად აქვს განმარტებული ფშა-ს და ფშანი-ს რეალური მნიშვნელობა. მისი სიტყვით, „უკეთუ მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყალნი, არა უწოდთ წყაროდ, არამედ ფშად“-ო (ლექს.: წყარო). არსებითად ასევე, მაგრამ მოკლედ მოჭრილი განმარტებაა თვით ფშა-ს ქვეშე: ფშა არის „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“-ო, ხოლო ფშანი უკვე „მრავალი ფშა“-ო (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ქართულში ფშატალა-ც ყოფილა ტერმინად და საბას განმარტებით ფშატალა არის „გაზაფხულის წყალი თოვლიანი“ (ლექს.) ცხადია, რომ ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შესდგება ფშა-სა და ტალა-საგან. პირველი ამთავანის მნიშვნელობა უცილობელია, ამიტომ სიმნელის აქ მხოლოდ მეორეს, ტალა-ს რეალური რაობის გამოარკვევა წარმოადგენს.

3 მეფეთა 18₃₃-ს დამოწმებით ს. ორბელიანი ვეიმტიკცებს, რომ „ტბა, ზღვა არის მომცრო“, ხოლო, საქმე მოციქულთას 27₁₂-ზე დაყრდნობით, რომ ამასთანავე „ტბას უწოდენ ნავთსაყოფელსა“-ც (ლექს.: ტბა). ტბორა-ზე კიდევ ცალკეულად ნათქვამი აქვს, რომ „ავი გუბე“-ა, მაგრამ წყა-

¹ „შათანაყხაყ დილათი სკილანსიყ ლე ცხინობილიან ზიორსი დავაჰსი, ‘ჩი დსითიუნი სტაასიჟოჲ აქსიჯს ეთასიორს ირ ააჰი ჰნარაკერტი“

რო-ს ქვეშე განმარტებული აქვს, რომ ტბორე უფრო „ცუღსა, მცირესა ტბათაგანსა“ ნიშნავდა (ლექს.).

აღსანიშნავია, რომ ყაბარდოულად ზულს, სულიერებას, სიცოცხლეს, ცხოველურ ძალას „ფსე“ ψ ეწოდება, ხოლო წყალს, მდინარეს, წყაროს—ფსგ (იხ. Н. Яковлев-ის Материалы для кабард.-словаря I, 79). ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „ლიახვის მდინარეს აქათ ტაშისკარამდე, რომელნიცა მდინარე-კვენი აღესწერნით, უწოდებენ თეინიერ შოლისა, ფრონეთა“-ო (გ. გ. რ. თა—268). მდ. ლიახვის სახელი შესაძლებელია ყინულის დნობის აღმნიშვნელი ლნობა ზმნასთან იყოს დაკავშირებული. იელხ-არ (ე, ა, დ, ბ), იელხუ—წვიმის მოსვლას, გაწვიმებას და თვალვითან დაკავშირებით ტირილ-საც ნიშნავს (ჩაჩხ. ე. 179). საბას განმარტებით, „რა თოვლი აჭრელდეს, იგი არს ლილო“ (ლექს.). თვით ამ სიტყვის ქვეშეც მას ნათქვამი აქვს, რომ „ლილო თოვლჭრელი“-ს სახელი იყო (იქვე). საგულისხმოა, რომ საბას ცნობით „თუცა შემბალი თოვლი შეყინა,“ ქართულად ამას „ეწოდება ბზარი და, რა ბზარი მზემან შეაღბოს, ეწოდება ლელმა“-ო (ლექს.).

ს. ორბელიანის ცნობით, ქართულად „ლერწმონათა საფლობათა ეწოდებიან ღია და წყალთა და ზღვათა საფლობა უყე და ტვერთა შინა და მინდორთასა ეწოდებიან ნოყა (ლექს.: საფლობი).

უეჭველია, ამავე ფსვისაგან ნაწარმოები სიტყვებად უნდა იქმნეს მიჩნეული: „ფშა“ და „ფშანი“, რომელთაგან მეორე მხოლოდ მრ. რ-ის ფორმად აქვს საბა ორბელიანს მიჩნეული: „ფშანი მრავალ ფშა“ არისო (ლექს.). ხოლო თითონ „ფშა“ ასე აქვს ამავე ავტორს განმარტებული: „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“ (იქვე), „უკეთუ მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყარონი, არა უწოდთ. წყაროდ, არამედ ფშად“ (იქვე, იხ. წყაროს ქვეშე).

დასასრულ-ს. ორბელიანს შეტანილი აქვს სიტყვა „ფშატალა“, რომელიც მისივე განმარტებით ვაზაფხულში თოვლნარევ წყალს ეწოდებოდა (ლექს.).

ს. ორბელიანის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ფშა მახლობელ მდინარისაგან გამოდინარე წყაროს, ან წყალს ეწოდებოდა. ამ შემთხვევაში, რომ სიტყვის მთავარი დედააზრი წყლის სიმცირის ცნების გამოთხატველი არ უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული გეო-ჰიდროგრაფიული სახელებიც ცხად-ჰყოფენ. ცნობილია, რომ ქ. გორი ირწყვება „ფშანით“, რომელიც სრულებით წყაროს მსგავსად პატარა არ არის, არამედ საქმაოდ მოზრდილია, ისე რომ იქაურ ბაღებსა რწყავს. ასეთი სახელი ამ პატარა მდინარეს მხოლოდ იმიტომ ეწოდება, რომ მდ. ლიახვის გამოწვევით მდინარეს წარმოადგენს.

„ფსმა“ ს. ორბელიანის განმარტებით „ფსლის დათხევა“-ს აღნიშნავს (ლექს.), ხოლო თვით „ფსელი“ 4 მეფეთა 18_{კვ}-ის დამოწმებით შარდად აქვს განმარტებული (იქვე).

მეგრულად ფსმას „ბსგმა“, „ფსგმა“, და „სგმა“ ეწოდება, ხოლო ფსელს— „ნა-ბსგმა“, „ნა-სგმა“ და „ფსელა“ (მ. გ. 208).

კანურად—„ფსუმ“—„ფსი“—ეფს-ამ, ეფსი და „ფსელი“ (A), ან „მსელი“ (V)—ფსელი (ქ. გ. 194).

ჰანურად—„ოფშა“ ჰნიშნავს სავსეს,—„ეფშერი“ და „ფშაფერი“ გამსებულს—„გე-ბო-ფშამ“—გა-ვამსებ (ქ. გ. 177).

მეგრულად: „მო-ბშა“—სამსე, გამსებული (მ. გ. 210),—„ბშაფა“, „ფშა-ფა“—ესება, გა-მსება (იქვე 340).

მაგრამ არსებობს ზმნა „ფშვა-ც, რომელიც სუნის გამოლებას, გამოცემას აღნიშნავდა ძველ ქართულში. ქება-ქებათაჲს 5₁₃ ბაქარის გამოცემით ნათქვამია: „ლაწვნი მისნი, ვითარცა ფიალნი ნელსაცხებელთანი, ჰფშვიან კეთილსულნელებასა“-ო. ეს ადგილი ოშკ-ათონის დაბადების ხელთაწერში სხვანაირად არის ნათარგმნი. „ლაწვნი მისნი ვითარცა ფიალნი სუნნელთანი, რომელნი აღმოაცენებენ ნელსაცხებელსა გბოლვილსა“ (იხ. პროფ. ალ. ცაგარელის, СИП I, დამატ. გვ. 42). ეს პარალელური ადგილი იმ მხრივაც არის საგულისხმო, რომ სახელზმნა „ფშვის“ თანამნიშვნელოვან სახელზმნად „აღმოცენება“-ს შეიცავს. „ფშვა“-სგან არის ნაწარმოები მიმღეობა „მფშუფლი“ (იხ. ს. ორბელიანის ლექსიკონი) და „მფშინვარება.“ ვახუშტი ამბობს: მესხეთის „მთა და ველნი შროშითა ფშვიანო“-ო (გვ. რფ. 78).

ძველ ქართულში „შუმიწვა“ სუნთქვას ჰნიშნავდა. პროფ. ნ. მარჩხიპოლიტეს „აღოთქმითვან“ მოყვანილი აქვს წინადადება: „შობასა მას პირველსა შუმინვითა ცხოველთა შეიქმნების კაცი იგი მუცელსა მას შინა დედისა თვისისა“-ო (TP, III, გვ. LI), ე. ი. დედის საშვილოსნოთვან ახალშობილი პირველი სუნთქვით ცხოველი შეიქმნებაო.

აქეთგანვეა ნაწარმოები „საშუმინველი“ (იხ. გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმნე“ მ. ჯანაშვილის „მწერლობა IX—X ს.“, გვ. 102 და 103) სასუნთქის მნიშვნელობის მქონებელი. აგრეთვე „მშუმინვიერი“ („კაც. შეს.“, გვ. 116) მსუნთქველი, სულიერი, რომელიც ნ. მარჩხიპოლის სამართლიანი დაკვირვებით უდრის სომხურს *շնչաւոր*-ს (TP, III, გვ. LII) იმგვარადვე, როგორც „შუმინვა“ სომხურს *շնչիւ*-ს (იქვე, გვ. LI).

როგორც ძველს, ისევე თანამედროვე ქართულში „სული“-სა და „სულთქმის“ ცნება ერთი სიტყვით გამოითქმის და მხოლოდ „სუნი“-სათვის არსებობს განსაკუთრებული ტერმინი, საგულისხმოა, რომ ძველად „სუნის“ აღსანიშნავად „სური“ გვევლინება. ამ სახით არის იგი დაცული სიტყვაში „სურნელებაჲ“ და „სურნელი“, რომელიც ს. ორბელიანს უკვე სპეციალ ტერმინად ესმის და ამბობს, რომ „სურნელი მხალნი სუნნელნი შენაყილნი“ არისო (ლექს.). თვით „სურნელი“-კი მას „სუნნელ“-ად აქვს დაწერილი (იქვე). მაგრამ იქ დაქნილია, რომ ეს სიტყვა „მრავალთა სულნელად აღუწერიათ“-ო.

საბას ეს შეცდომად მიაჩნდა: „არა ეწოდების სულნელ, არამედ სუნნელი, ვინათვან სული ეწოდების სულსა კაცისასა, ხოლო სახელი სუნნელისა არს სუნი, ვინათვან უსუნებთ და ვისუნებთ საყნოსლითა, რომელსამე ავი სუნი უვა და რომელსამე კეთილი სუნი და ნელი“-ო (იქვე).

ს. ორბელიანის მიერ მოყვანილი მაგალითებითვან ჩანს, რომ სუნის აღსანიშნავდაც „სული“-ც იხმარებოდა (სულ-ნელი), ე. ი. სამივე (სული, სულ-

თქმა, სუნი) ცნებისათვის ერთი სიტყვა იხმარებოდა. მაგრამ სულთქმისა (სუნთქვა) და სუნისათვისაც ერთი სიტყვა (სუნ-ი) იხმარება. დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ სუნი ძველ ქართულში, „სური“-ს სახითაც გვევლინება. თუ გავიხსენებთ, რომ მეგრულად და ქანურად „შური“ სულსაც, სუნთქვასაც და სუნსაც აღნიშნავდა, მაშინ ცხადი გახდება, რომ სამწერლობო უძველესი ქართული „სური“-ც ამასვე ეკუთვნის (მეგრ. „შური“, სული, სუნი. მ. გ. 358). ქანურად „ფშურამ“, „ფშურად“—ფშვი, სუნი მაქვს (пахны), „ოშურა“—სუნვა, „ვიშურამ“—ვისუნავ, ვსუნავ, „ვაშურამ“—შებერვით ვაშორებ რამეს (цудваро), „ვოშურაფამ“—ვასუნებინებ, „შურა“-სუნი, „შური“—სიო, სუნთქვა, სული, სური, —„შური ვონტამს“—სუნი გამოაქვს, —„შურიონი“—სუნიანი, —„შურიონი“—დედა-თხა, „შურიონი თიკანი“—თიკანი (ჭ. გრ. 207—208). ამგვარად „შუმინვა“ სულის გამოღებას, ამოსუნთქვასა და შესუნთქვას ჰნიშნავდა. ეს ზმნა ნაწარმოებია, როგორც „გმინვა“.

ერთი სიტყვით „ფშისა“ და „ფშანი“-ს ცნების ძირითადს მნიშვნელობას მივითვან გამომდინარეობა, მდინარის გამოქონვა შეადგენდა და გამოწევიანობას და გამომდინარის აღმნიშვნელი იყო. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი იქმნება, რომ ამ ტერმინს ეტიმოლოგიურად კავშირი უნდა ჰქონდეს „ფშვა“-სთან, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით აგრეთვე გამოცემას, გამოღებას ჰნიშნავდა, მხოლოდ სუნისას. ამ ორ ტერმინს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ „ფშვა“ სუნის გამოცემასა და გამოღებას ნიშნავდა, „ფშანი“-კი გამოცემულ სითხეს, წყალს აღნიშნავდა. საფიქრებელია, რომ ეს განსხვავება მნიშვნელობათა მერმინდელი დიფერენციაციის შედეგი უნდა იყოს.

მეორეს მხრით ძველ ქართულშივე იყო ზმნა „ფშვინვა“, რომელიც საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „მდინარისაგან სულის ბერვა“-ს ანუ სუნთქვას ჰნიშნავს (ლექსიკ.). აქეთვანვე ფონეტიკური შენაცვლებით ნაწარმოები თანამედროვე და უკვე ძველდაც არსებული „ქშინვა“, „ქშენა“, რომელიც ს. ორბელიანსაც მოეპოვება და „არს სნეულისაგან საძნელო სულის-კუეთა, რომელი მჭართა ატანებინებდეს“-ო (იქვე). ამასთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული „დამაშურალისა და ნარბენისა ცხოველისაგან სულის-კუეთაჲ, რომელსა მსოფლიონი ქაშინსა უწოდებენ“-ო (ლექს.).

რაკი „ფშვა“-ც სუნის გამოღებას, გამოცემას ჰნიშნავდა, ბუნებრივად იბადება საკითხი სულის გამოღება—შესუნთქვის აღმნიშვნელი ზმნის „შუმინვა“-ს, „ფშინვა“ და „ფშონ“-ის და სუნის ან სითხის გამოღება-გამოცემის აღმნიშვნელი ზმნის „ფშვის“ იგივეობის შესახებ: „შუმინვა“ და „შუმინვა“-ს „ფშვი“-საგან არსებითად მხოლოდ თავკიდური „ფ“ ბგერა განასხვავებს, მაგრამ ასეთივე თავკიდური ბგერა სუნთქვის აღმნიშვნელ ზმნის „ფშინვა“-სა და „ფშონ“-საც აქვს. ამიტომ ეს განსხვავება მათი იგივეობის საწინააღმდეგო გარემოებად არ შეიძლება გამოყენებულ იქმნეს. ამ ორი ზმნის იგივეობის აზრის გამო თავისდათავად უნდა წამოიჭრეს ერთი მათგანის პირველადობის საკითხი. ამ საკითხის გამორკვევის დროს უნდა ყურადღება როგორც ზმნას, ისევე არსებითი სახელის ფორმასაც მიექცეს. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრე-

ბული ყურადღების ღირსია „ფშანი“ და „ფშა“. რაკი „ფშვა“ ზმნაა, „ფშანი“ და „ფშა“-კი არსებითი სახელი, რომელიც გამოღებულს, გამოცემულს, გამოწივს ჰნიშნავს, მაშ „ფშანი“ და „ფშა“ მიმღებად უნდა ვიგულისხმოთ. თუ ეს სიტყვა მიმღებაა და მიმღებობის მაწარმოებელი შერჩენილი აქვს, ის შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოიძებნოს, თუ ამ სიტყვას „შუმინ-ვა“, შვინისაგან ნაწარმოებად ვიგულისხმებთ, მაშინ „ფ“ მიმღებობის მაწარმოებელი თავსართი იქნებოდა.

ამასთანავე ფშინვა და ფშვა-ში, როგორც ჩანს, პირველადწარმოების ზმნები-კი არა გვაქვს, არამედ ნასახელარ—ნამიღებობარი ზმნები. ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს ძველ ქართულ თარგმანებში, მაგ. დაბადებაში მიღებული ტერმინი „შუმინვარი“, რომელიც მხეველის მნიშვნელობით იხმარებოდა, თავდაპირველად და არსებითად-კი სულიერს და ცხოველს, იმავე „შუმინ-ვიერს“ ჰნიშნავდა. იმგვარადვე, როგორც აღმოცენება მარტო მცენარეს შესახებ-კი არ ითქმის, არამედ წყლის შესახებაც, „ფშანი“-ც მარტო გამოწივს წყალსა და მდინარეს-კი არ ჰნიშნავდა და ჰნიშნავს, არამედ ჭილოსა და ნერგ-საც, წნელსაც ჰნიშნავს. სახელდობრ იმერულსა და რაჭულ თქმაში „ფშანი“ იგივე „ქილვეა“ და „ნერგი“ არის, ხოლო „ქილვეა“ ანუ „ქილვეა“ არის „წნე-ლი“ შემოვლელი ხარდნის ირგვლივ ვაზის დასამაგრებლად, ჭიგო, ფშანი“ (იხ. ვ. ბერიძის სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, პეტერბურგი, 1912 წ.). მაგრამ თითქმის გაუგებარია და რატომღაც ფშაღბ ქართულად სვიახაც ეწოდება (საბას ლექსიკონი).

„ლიფშირამ“ სვანურად შობას და გამრავლებას ჰნიშნავს (იხ. ივ. ნიჟარაძის რ.—ს. სლ.: плодить, плодиться). „ლი“ აქ თავსართი ფორმანტია, ფუძედ გვრჩება „ფშირე“, ძირად კი „ფშ“. ეს ძირი, უეჭველია, „ფშვა“ ზმნასთან არის დაკავშირებული, რომელიც გამოღებას, გამოცემას ჰნიშნავს. მაგრამ სვანური სახელზმნა ცხადჰყოფს, რომ ნაყოფის გამოღებისა და შობის აღმნიშვნელიც ყოფილა.

ივ. ნიჟარაძის ლექსიკონის მიხედვით плодить და плодиться-ს სვანურად „ლიშნავი“ ეწოდება. „ლი-შნავი“-ს ძირს „შნავი“ წარმოადგენს, რომელიც გასაოცრად გვაგონებს დედალი ირმის ხევესურულ სახელს „შშნ“-ს და ძუნა ძაღლის აღმნიშვნელ სომხურ სიტყვას ჯჷწ „შუნ“-ს.

წყაროს სუმერული იდიოგრამმა არის ტულ ანუ თულ, ხოლო ბოლანჯ კაღს ტექსტებში არიწა ამასვე ნიშნავს. უკანასკნელი სიტყვა ფორ რერის აზრით წყაროს ლუვიტური სახელი უნდა იყოს, რომელიც პროტოხეთურიდან არ ჩანს ნასესხებო, არამედ ნამდვილი ლუვიტური სიტყვა უნდა იყოსო. (E. Forrer, Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien: Glotta 1938 წ. XXVI: B. 3—4 Heft, გვ. 178, 194).

რაკი-უ და-ვა ბოლოკიდურიანი წარმოება ნამდვილ კანისურს სიტყვებში არ გვხვდება, ამიტომაც, ფორრერი ამბობს, საფიქრებელია, რომ vattaru უნდა სხვა რომელიმე ინდოგერმანულის მაგვარი ენითგან (einer anderen indogermanoiden Sprache) იყოს შეთვისებული, სახელდობრ ლუვიტურიდანაო. (Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien: Glotta 180). სუმერული Tul და ხეთუ-

რი (კანისური) vattaru წყაროს კი (Quelle) არ უნდა ნიშნავდეს არამედ (Stehbrunne) (იქვე 180), წყაროს (Brunnen) აღმნიშვნელი მეორე კანისური სახელი altannis ალტანის-ია, რომელსაც წინდასმული Tul იდეოგრაფითაც Tul—altanni-სადაც არის ხოლმე აღბეჭდილიო (E. Forrer, Quelle u. Brunnen 180—181). ეს სიტყვა ძეგლებში აგრეთვე altdannies, aldannis, aldanis და aldanni-დაც გვხვდება (იქვე 180 შენ. 4).

Altanna ქალაქის სახელია, ჩემი აზრით პაფლაგონიაში Kassu-Olgassys მთის ძირას მდებარე. ამავე ძირის სიტყვაა მდ. Alta-ს სახელიც, ხეთების აღმოს. ქვეყანაში უნდა ყოფილიყო. ეგებების ამავე ძირის სახელი იყოს რუმინეთის მდინარის Aluta-ს სახელიცაო (Forrer-ის Quelle und Brunnen, გვ. 181).

წყაროს, კოდის წყაროს (Sprudel, Sprudel-Quelle), მესამე კანისური სახელია saknis. ეს სახელი ნაწარმოებია sakunis-ისაგან, რომელიც იმ მიწასა და ნიადგს და ფართობს (იმ სიღრმესაც?) [ნიშნავს], საითგან წყალი ზევით სცემს (Forrer, Quelle und Brunnen 181). ეს სახელი იმითაა საყურადღებო, რომ ზღვის აღმნიშვნელ პირველად გერმანულ ძირს * saigwi—See-ს უკავშირდება, რომელიც თავის მხრით ზოგად გერმანულის განშტოებას, გუთურს saivs Landsee, Sumpfland, ძველს ზემოგერმანულს se(o) see, Meer = asächs. See, ნიდერლანდურს (nld.) Zee, ანგლ-საქსურს soë, ინგლისურს sea, ძვ. ჩრდ. soer Meer, მეორე მხრით-კი ძვ. gisig See, Sumpf-ს ემყარებაო (Quelle und Brunnen, 181—182). ფრიდრიხმა გამოარკვიაო, რომ კანისურში sakuya „die Augen (singularis sakni neutr.)“ ნიშნავს, რომელიც მხოლოდ სქესით განსხვავდება კოდის წყაროს (der Sprudel) აღმნიშვნელ sakuis-ისაგანო (E. Forrer Quelle und Brunnen 182).

ხეთების მეფის სახელი Soppulilioma (ზოგჯერ Soppuliamia-დაცა დაწერილი) ერთგან იდეოგრაფიულად KNG-TUL-ითა-დ სწერია. რაკი tul წყაროსა ნიშნავს, kug კანისურად წმიდას, სუფთას ნიშნავს, ლუციტური saappi-ც ამასვე უნდა ნიშნავდესო, ამიტომ lulio, ანუ lulia ლულია აგრეთვე წყაროს (Quelle, Brunnen) აღმნიშვნელი უნდა იყოსო (Forrer, Q. u. B. 183—184).

ხეთებს შორის 7 განთქმული მდინარე იყო, რომელთაგან ერთს სწორედ ხოპპი-ლულია ეწოდებოდა და ფორტერი ფიქრობს ასეთი სახელი იმ მდინარეს უნდა ჰქმეოდა, რომელსაც ეხლა ჩარშემზეხ წყალი ეწოდება და რომელიც ბემერ-გარლის ალბურ ტბითგან გამომდინარეობს, შემდეგ ზულ-ლა-გარლის ტბას ერთვის და ისევ გამოსდის და კონიის ველობს ანაყოფიერებსო (Quelle u. Brunnen გვ. 184). Labarnas luluaza—„Quellteich des Kaisers“ ანუ „Teich des Labarna oder Kaisers“ ალბათ ქ. ბოლანჯოღის არეზე უნდა ვიგულისხმოთ (E. Forrer, Quelle und Brunnen 184—185).

„Tapasvanti lili“ „am fieberschwangeren Teich“ ლუციტურიდან ნასესხებ სიტყვად არის მიჩნეულიო. უკვე Hrozny-მ tapass-as სწორედ განმარტა და ციების სახელად სცნო, ძველ ერანულს tapas სიტყხს, პაპანაკებმასა და ლათინურს tepor-ს, სითბოს დაუკავშირაო (Boghaskoi-Studien III), იქვე 185 და შენ. 2 და 3).

¹ ხაქუნის-ი შვად. საკან-ს, რომელიც თიფისკვეზა საცავს ნიშნავდა. პირი-სახეში ხომ სახე თვალს არ ნიშნავს.

ქ. პატრუსში (ბოლახ-კოხში) ტაროსის ღვთაების ტაძარში ლულია¹ („Teich“) იყო, რომელშიც ერთგვარი ნათლობა ერთს (Bo. 115) ტექსტში აღწერილი².

წყლის (Wasser) სახელად გვლდენშტედტს ორსავე აბხაზურში Dse ძე აქვს აღნიშნული (R. II, 531) ეხლა კი ა-ძგ-ს ხმარობენ, რომლის მრავლობითი რიცხ. ა-ძჟუა არის (უსლ.),—ღელესა და მდინარისათვის (Strom) სამხრეთ-დასავლეთში Dsedu ძედუ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში-კი Sedu ხედუ უწერია (იქვე). თანამედროვე აფხაზურში მდინარეს ეწოდება აძღუ, რომელიც წყლის—ა-ძგ-სა და დიდის აღმნიშვნელი ა-ღუ-საგან არის შედგენილი და რომელსაც, როგორც უკვე უსლარსაც აქვს განმარტებული დიდ წყალს (აბხ.), უფრო წყალ დიდ-სა ნიშნავს.

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ გვლდენშტედტის ჩაწერაში წყლის აბხ. სახელის ძე. (ა-ძე)-ს ხმოვანი შეცდომით ანდა სათანადო ასოს უქონლობით აქვს ნახშირი გ-ს მაგიერ, ე. ი. რომ წყალს მაშინაც ისეთივე სახელი ჰქონდა, როგორც ეხლა აქვს. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ჩანაწერში ამ სიტყვის მაშინდელი სახე უტყუარად უნდა იყოს აღბეჭდილი. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თანამედროვე აბხაზურსაც-კი არამც თუ ასეთი, არამედ ამ სიტყვის ამოზე უფრო ადრინდელი სახე აქვს დაცული. სახელდობრ წყლის სახელთან დაკავშირებულ ზმნებში აბხაზურს ამ ცნების გამომხატვლად ძან აქვს. მაგ. მე წყალში ვიცქირები იქნება სჟძან ფშგლუეაბ (აბხ. გვ. 216), რომელშიც სჟ მე-ს გამომხატველი თავსართოვანი ნიშანია, — ძან—წყალს ნიშნავს, ფშგ გამომხატვას ცქერას, ეაბ-კი ზმნის მაწარმოებელია. ამ შემთხვევაში, რომ წყლის ამ ძან სახელში მართლაც ამ სიტყვის ძველი სახე გვაქვს დაცული, იქითგანაც ჩანს, რომ ზმნებში შეგავალ ამ ძან-ს მარტო წყლის მნიშვნელობა-კი არა აქვს ხოლმე, არამედ ზოგადად სითხის, კერძოდ მაგ. შესაძლებელია ღვინოს გამომხატველიც იყოს: ქალადი ღვინოში მე ჩავდე აბხაზურად ითქმის აქლად (ქალადი) აძგ (ღვინო) იძანსნიტ (ჩავდე) და ძან თუმცა წყლის სახელია, მაგრამ აქ ღვინოდ იგულისხმება, ე. ი. ზოგადად სითხის მნიშვნელობა აქვს. რასაკვირველია, ასეთივე ზოგადი აღმნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ სიტყვას წინადაც; ამრიგად ძან ამ სიტყვის ძველი სახეც არის და ძველი მნიშვნელობის მქონებელიც. აფხაზური ძველი ძან და მერმინდელი და თანამედროვე ა-ძე და ა-ძგ უეჭველია იმავე ძირის სიტყვაა, როგორც ქართული ვეძა-ა.

წყაროს (Quelle) ორივე აფხაზურის სახელად გვლდენშტედტს აქვს Sig—ზიგ (R II, 531) ჩაწერილი, თანამედროვე აფხაზურში ა-ძგჟა-ს ხმარობენ, რომელიც წყლისა ა-ძგ და სიცივის გამომხატველი ხათა-ს პირველი თანხმოვნისაგან არის შედგენილი და სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცივს ნიშნავს (დონდ. რ.—აბხ. ლ. родник). ტბის აბხაზურად ა-ძთატა ეწოდება (უსლარი—აბხ. ე. 215 ლით.), ე. ი. აძთატვად გამოითქმის. ტბის ამ აფხაზური სახელის მეორე ნაწი-

¹ ლულია შეად. ლიას, ლიამჰალს და მეტადრე ლიანსუ-ს. Soppi—სუფთას.

² E. Forrer, Quelle und Brunnen, 186.

ლი თატაა, უსლარის განმარტებით შთა-ს მნიშვნელობის მქონებელი თაზმნის წინდებულისა და ჯდომის აღმნიშვნელი ტა ძირისაგან შესდგება და ერთად ჩახაჯდომის, საჯდომის, ხოლო მთლიანად ა-ძთატა უკვე წყლის საცავს ნიშნავს (იქვე გვ. 215—216, 252 და 254).

მაგრამ ჯდომის, საჯდომის ან უფრო სწორედ რომ ითქვას საცავის გამოხატველი ეს ტვა შესაძლებელია ძირეულად ქართულ ტევა-სა და ტაბა-ს და მეგრულ-ქანურ ტობა-საც დაუკავშირდეს. წყალს (Wasser) ყაბარდოულად გულდენშტედტით Psi—პსი ეწოდებოდა (R. II 531) და ეხლაც პსე ჰქვიან (რ. ყაბ. ლ.; вода). წყაროს (Quell) კი წინათ Psinna პსინნა სწოდებია (R. II 533), ამჟამად პსენეპს ეძახიან (იქვე), რომელიც სამნაწილედს სიტყვას წარმოადგენს (პსე წყალი+ნე თვალი+პს წყალი) და ნიშნავს წყალის თვადის წყალი. წყაროს ეხლა ყაბარდოულად პსენ-იც ეწოდება. (რ.-ყაბ. ლ.; родник), რომელიც შესაძლებელია წყლის აღმნიშვნელი პსე+თვადის გამოხატველს—ნეს ხმოვანს მოკვეცილს შერწყმულს ფორმას წარმოადგენდეს, მაგრამ რომლის ბოლოკიდურ ნ-ს შესაძლებელია სხვა განმარტებაც მოეძებნოს.

მდინარე-წყალს ყაბარდოულად უჟე ჰქვიან (ლოკ. რ.-ყაბ. ლ. 166; текущий). პსეხუაზე ყაბარდოულად აბანოს მინერალური წყალის სახელია (იქვე), მაგრამ სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცხელსა ნიშნავს. ყაბარდოულსა და აფხაზურს, რომ წყლის სახელად წინად პშა ანუ ფშა-ც ჰქონია ეს შესაძლებელია ლამისა და ქვიშის ყაბარდოულის Pschachau ფშახაუ-სა და ორივე აფხაზურის Pschacha ფშახა-ს (R. II 533; Sand) სახელითაც დამტკიცდეს. ეხლაც ხომ ქვიშას ყაბარდოულად ასევე ფშაჯო ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.: песок), ჩერქეზულადაც ფშაჯთა ჰქვიან (რ.-ჩ. ლ.). ორსავე სიტყვაში ჯო, ანუ ხო უნდა ფეტვის მარცვლის აღმნიშვნელი ხუჯუ-ის პირველი ნაწილი და მთლიანად წყლის (ფეტვის) მარცვლის აღმნიშვნელი ყოფილიყო თავდაპირველად. ქართული სილა სიტყვის უფრო ადრინდელი შედგენილობა მეგრულს აქვს დაცული, სადაც ფსილა გვაქვს, მაგრამ ამ სიტყვის ამაზე უფრო სრულ სახეს მკვლევარი მხოლოდ აფხაზურში იპოვის, სილას იქ აფსაჯლგმძ-ს ეძახიან. ამ სახელის ა—არ-თრონის ჩამოცილების შემდეგ ფსაჯლგმძ დაგვრჩება; იგი რთული აგებულების, ორი ნაწილის ფსაჯლგ-სა და მძ-საგან შედგენილი სიტყვა უნდა იყოს. ფსაჯლგ ჩერქეზულია, წყლის აღმნიშვნელი, აწინდელი ფსე-ს ძველი ფორმა უნდა იყოს, მძ-კი ჩერქეზულივე, ქვის გამოხატველი, მჯჯგ-ს შეკუმშული, ხმოვნებმოკლებული, ფორმა ჩანს. ამ რიგად მთლიანად ეს სიტყვა თავდაპირველად წყლის ქვეშის აღმნიშვნელი ყოფილა. როგორც ეტყობა, აფხაზურსაცა და ქართულსაც ეს სიტყვა ჩერქეზულითგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. ჩერქეზულად წყალს ჰქვიან პსე, წყაროს-კი პსინეჩაჩე (რ.-ჩ-ზული ლ.: вода, родник). წყალს (Wasser) ჩაჩურადაც, ქისტურად და წოგურადაც Chi ხი-ს ეძახდნენ (R. II, 508). ეხლაც ასევე ჰქვიან (ჩაჩ. კ. 221), მაგრამ მდინარესაც ამავე სახელს უწოდებენ (იქვე). ჩაჩურაში მდინარისა და წყლის დამახასიათებელი შემდეგი გამონათქვამები არსებობს: სასმელს ანუ ტკბილ წყალს ეწოდება მირზინე ხი, მლაშე წყალს—დუირინე ხი, გემრიელ წყალს—ჩამ

(გემო) ბოლუნძი,—ღრმა მდინარეს—ქორგუნ ხი და ჩქარ მდინარეს—ჩესკინ-ხი (ჩანჩ., 221).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით წყაროს (Quell) სახელად ჩანურად Kulau-კულაუ, ქისტურად chichaiast ხიხაიასტ, ხოლო წოვეურად ქართულით შეთვისებული Tzkarო წყარო ჰქონიათ (R. II 510). წყაროს გვლდენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილი ქისტური სახელი ხიხაასტ chichaiast (R. II, 510), ცხადია, რომ ორი ნაწილისაგან არის შედგენილი. პირველი ამ ნაწილთაგანის გამოყოფა ადვილია და რასაკვირველია, ხი არის, რომელიც ლილღურს სამსავე ენაში წყალსა ნიშნავს. ამით ირკვევა, რომ სიტყვის მეორე ნაწილი ხაახტ-ია. ისევე, როგორც ამ ტერმინის პირველი ნაწილი ცალკეული სიტყვა აღმოჩნდა, მეორე ნაწილიც ხაახტ მით უმეტეს ასეთივე თვისებისა უნდა იყოს. ჩანური სათანადო ლექსიკური მასალის უქონლობის გამო, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ საკითხის წამოყენება შეიძლებოდა. სახელდობრ ეს ხაახტ ხომ იმავე ძირის სიტყვა არ არის, რომლისგან უნდა ნაწარმოები იყოს სამსჯვალის ანუ ლურსმნის აღმნიშვნელი ვასტამი? გვლდენშტედტის ჩანაწერით მდინარეს Fluss, ჩანურად Dokonchi დოკონხი ანდა დოჟონხი,—ქისტურად Dokachi დოკახი, ანდა დოჟახი და წოვეურად მარტივად Chi—ხი ეწოდებოდა (R. II, 510).

ორი პირველი სიტყვის ბოლო მარცვალი ხი, ცხადია, იგივეა, რაც წოვეური სახელი ხი-ა. თანამედროვე ჩანურადაც ხი წყალსაცა და მდინარესაც ნიშნავს (უსლ. ჩ. 221). გამოსარკვევი ამრიგად მხოლოდ პირველი ორი სიტყვის პირველი ნაწილია: დოკონ, ანუ დოჟონ და დოკა ანუ დოჟა. შესაძლებელია ეფიქრა ვისმე, რომ დოკონ ანუ დოჟონ ჩანური სიტყვის წვიმის აღმნიშვნელი დოლუ-ს ნათ. ბრუნვის დოლუნუნ-ის ბოლო შეკვეცილი ფორმაა. მაგრამ ამაზე უფრო სწორე იქნება, თუ დოლუ-ს მოსვლა და დენის აღმნიშვნელი არ ზმნისაგან ნაწარმოები მიიღეობა მე-4 და 5 სქესკატ. ფორმად (1 სქ. კატ. ფორმა ოლუნ იქნება) დოლუნ, ე. ი. მომსვლელის ქართული მდინარე-ს სრული შესატყვისობად მივიჩნევდით. ამრიგად ჩანური დოლონხი, სიტყვა-სიტყვი გადმოთარგმნილი, „მდინარე-წყალი“ იქნება.

უეჭველია, წვიმის თანამედროვე ჩანური სახელი დოლუ-ც ასეთივე მიმღეობის ფორმა და იგიც თავდაპირველად მხოლოდ მომსვლელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ქართულად და სხვა ენებზეც ხომ ეხლაც ვამბობთ ხომე „წვიმა მოდის“, რუს. дожидается? მდინარის ქისტური სახელის დოჟახი-ს პირველი ნაწილი დოჟა უნდა დიდი-ს აღმნიშვნელი ჩანური ოჯჯუნ-ის აგრეთვე მე-4-5 სქესკატეგორიის ფორმის დოჯჯუნ-ის ქისტური შესატყვისობა იყოს. სწორედ ზედსართავის ეს ფორმა იმიტომაც უნდა იყოს აქ ნახმარი, რომ წყლის სახელი ხი-სთან დუ—ე. ი. სწორედ ამ სქესკატეგორიის ფორმა იხმარება. მაშასადამე მდინარის ქისტური სახელი დოჟარი არსებითად დიდი წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა.

წყაროს აკუმურ სახელად გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს Hinitsch—ჰინიჭ (R. II 525); თანამედროვე ჰერკილურად-კი გინიძ-ი ეწოდება. ამავე დროს გინი ჰერკილურად ზამთრის სახელია (ჰერკ. 421). ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ წყაროს სახელი შესაძლებელია გინი-სა და ძ-საგან იყოს.

შედგენილი, პირველი ამთავანი ცივის ცნების გამომხატველი ყოფილიყო, მეორე ძ- მისინ წყლის ძველ სახელად უნდა გვეგულისხმა, რათავ თანამედროვე ჰერკილურში წყალს ეწოდება შინ (ჰერ. ე. 466), ძი-კი მარისს ეწოდება (იქვე 339), ძავ კიდევ წვიმას (იქვე). აკუშურადაც XVIII ს. წყლის სახელი Tschim ქიმ და Schin შინ ყოფილა (R. II 523). მაშასადამე, წყაროს აკუშური სახელი ჰინიჰ ორნაწილელი სიტყვა ყოფილა და ცივის გამომხატველი გინ-სა და წყლის ქიმ-ის პირველი თანხმოვნის შემცველი და ერთად, მთლიანად ცივი წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა. ღრმას (tief) გამოსახატავად ჩანებსა და ქისტებს, გულდენშტედტის ჩანაწერთ, Kargunda ქარგუნდა უხმარიით, წოვებს-კი Kio-kurun (P. II 511). თანამედროვე ჩანურად ღრმა იქმნება ქორგუნა (ჩან. ე. 187), რომელშიც ო უნდა უკუქცევითი ასიმილაციით იყოს პირველადი ა-საგან გაჩენილი. მდ. არლუნის სახელი უნდა ჩანური ქორგუნა-ის XVIII ს. სახელისაგან იყოს წარმომდგარი თავკიდური ქ-ს გაქრობით. ჩანურად ქორგუნა ეხლაც: ღრმასა ნიშნავს და ღრმა მდინარეს—ქორგუნა ხი ეწოდება (ჩან. ე. 187 და 221), მაგრამ XVIII ს. ა—ხმოვანა ფორმა ყოფილა და თურმე ქარგუნ-დად გამოითქმოდა (R. II 511)...

ზანაში-ს გარდა საქართველოში გეოგრაფიულ სახელად ზანა-ცა და ზანათა-ც გვეხდება. ზანა ზუგდიდის სანახებში სოფლის სახელიც არის (დიდი და პატარა ზანა არსებობს, 5-ეერს. რუკით გნ 59°45'—42°30') და მდინარი-საც. ზანას წყალი სენაკისა და ზუგდიდის სანახებში დის (5 ეერს. რ. გნ 59°45'—42°30'). სენაკის სანახებში ზანაში-ც არსებობდა (5 ეერს. რ. გნ 59°45'—42°15'). მაგრამ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ოდინდელი მოსახლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობის გამოსარკვევად ზემო აღნიშნულზე უფრო საყურადღებო ის გეოგრაფიული სახელებია, რომელთა მეორე ნაწილსაც ფხვ, ფხ და ფშ შეადგენს, როგორცაა მაგ. მდინარის სახელები აფხაზეთში: ახფხვ, ააფხვ, ხფხვ, ლაშაფხვ ერთი მხრით და გულრგფშ, ზეცრგფშ, დარარგფშ, ღრგფშ, გაგრგფშ და რაფშ. ყველა ზემომოყვანილი სახელები იმ თვალსაზრისითა და იმიტომ არის საყურადღებო, რომ ამ ფხ-სა და ფშ-ს მდინარის სახელში აბხა-ზურად ვერავითარი განმარტება ვერ მოეძებნება, სამაგიეროდ-კი ფხვ ჩერქეზულად წყალს ნიშნავს, ფხუხუო-კი მდინარეს. ცხადია, რომ ეს გარემოება ამკლავებს ზემოჩამოთვლილი აფხაზეთის წყლების ფხ-ბოლოკიდურიან სახელების სახელმძღვებლთა ტომობრივს ვინაობას; ასეთი სახელების დარქმევა ჩერქეზებს შეეძლოთ. თუმცა ფშ კომპლექსი თანამედროვე ჩერქეზულს წყლის სახელად აღარა აქვს, მაგრამ წინათ რომ ჰქონია, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ კვიშას, ლამს ჩერქეზულად ეხლაც ფშახტა და ყაბარდოულად ფშავო ეწოდება (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. ლოჟე. რ.-ყაბ, ლ.: перок). რომელიც წყალს ნიშნავს. ეს გარემოებაც მდინარეების ფშ-ბოლოკიდურიანი სახელების სახელმძღვებლად იმავე ჩერქეზ-ყაბარდოელთა ტომებს გვაგულისხმებინებს. მაგრამ ამავე მასალის ანალიზით აბხაზეთსა და სამეგრელოზე უფრო სამხრეთით მდებარე მიწაწყლის ძველის-ძველი მოსახლეობის ტომობრივი ვინაობის გავებაც ხერხდება. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ გურიის ერთ მდინარეთაგანსაც სუფხა ეწოდება. ამ სახელის ფხა ბოლოკიდური მკაფიოდ მეტყველებს და მის სადაურობასაც

ამქლავებს. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ამ მდინარის მარტო ბოლოკიდული წყლის აღმნიშვნელი ფსაკი არ ამქლავებს მის ადიღეურობას, არამედ თვით ამ სახელის პირველი სუფ ნაწილიც: ყუბანის ერთ შემდინარეთაგანს, რომელიც კავკასიის უღელტეხილის ჩრდილო ფერდობისაგან გამოდის და შავსუგების მიწაწყალს აბაძეხების თემისაგან საზღვრავს, სწორედ სუფ ეწოდება. შავსუგები სუფსა და ადეკუმს შუა მდინარე ხეობებში ბინადრობდნენ (ლვლავეს „Общини взгляд“ და „О пятихажцах, шапсугах и абдазехах“).

იოანე საბანისძის თხზულების ის ადგილი, სადაც აფხაზეთის სამთავროს სამხრეთი საზღვარია აღნიშნული, დამახინჯებული ჩანს გადამწერთაგან. იქ ნათქვამია: „საზღვარ მათა არს ზღუა იგი ჰონტოჯახა... მისაზღვრადმდე ქალდეახა ტრაპეზუნტად მუნ არს სოფელი იგი აფსარეაჯახა და ნაფსახს (მეორე ხელთნაწერში: ნაფსის) ნავთსადგური“-ო (წმბა ჰაბოხის 19. შენ. 1).

სოფელი აფსარეაჯახა აფსარის ხეობას უდრის. ფლ. არრიანეს მოხსენებითგან ვიცით, რომ მდ. აფხარი არქაბეს წყალზე 60 სტად. ყოფილა დაშორებული (Perip. § 8 (7), SC I, 219). ე. ი. ეხლანდელი ქანეთის თემში იყო. ამასვე ადასტურებს იოანე საბანისძის სიტყვები მისი ქალდიასა და ტრაპიზონის მოსაზღვრეობა, რომელნიც მდ. აფსარის ხეობის დასავლეთით მდებარეობდნენ. „ნაფსა ნავთსადგურის სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული. რაკი აფსარის მდინარის უახლოესი ადგილი აკამფსის ხეობა და მდინარე იყო, რომელიც სანაოსნოდ (ναυπηγοε) ითვლებოდა (იხ. ფლ. არრიანეს Perip. § 9, SC I, 219), ამიტომ იზადება საკითხი, ნაფსა ხომ აკამფსახს დამახინჯებას არ წარმოადგენს?

თანამედროვე აფხაზეთის საზღვრებში მრავლად ჰხვდება ადამიანის ისეთი გეოგრაფიული სახელები, რომელთა მეორე ნაწილი ჰმარბაა. უსლარს ჰქონდა აღნიშნული, რომ აშშარბა, რომელშია აართონია, ხოლო ყუარა ფუძე, აფხაზურად მდინარის ქვეანარი რიყისა და ნაპირების სახელია. აფხაზეთში ასეთი მდინარეების ქვიანი, ზოგჯერ რამდენიმე კილომეტრის სიგრძის მქონებული რიყე ზღვის შესართავთან ყველა მდინარეებს აქვთ. ამ სიტყვის ძირი ცნობილი არ არისო. აშშარბა აფხაზურად ზღვის რიყესა ჰნიშნავს და სიხუმის ადგილობრივი სახელი აყუა-ც ალბათ ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოსო (Aнх. яз. გვ. 246). რაკი აყუარა-ს პირველი ხმოვანი ა ჩვეულებრივი აზხაზური ართონი არის და ფუძედ ყუარა-ა, რომელიც სწორედ ქვეანარის ცნების გამომხატველია, ამიტომ თუ მისი თვისტომის მოძებნა აფხაზურში შეუძლებელია, ქართლის მკვლევარს ამას შეაძლებინებს. ფეძველია, რომ ყუარა უნდა ქართულ ყორე-სთან იყოს დაკავშირებული. შოკში ხომ „არს ქვით უკიროდ აღნაგები ზღუდე, გინა კედელი,“ „უტალახოდ“ და „უკიროდ, ლიტონის ქვით ნაშენები“ (საბა, ლექს.: ზღუდე, ყორე). აზხაზურად ა-შშარბა ხელოვნურად უკირო-ტალახოდ აგებულს-კი არა, არამედ ბუნებრივად აშენებული გამორიყული ქვისაგან გაჩენილი მდინარის ერთგვარ ზღუდეს, ნაპირებს ჰნიშნავს¹.

¹ აყუარა, ყუარა იხ. Улар-ის გვ. 246. შეად. ყორეს, კმარბა-ს რაქაში და თიანეთში; ნახე რუკაზე — ყუარა-ს კომპოზიციანი სახელები და მდ. აკამფსის = აყუა-ტყის (ვებშ. 376 და 442).

დაკავშირებულია თუ არა ყუბარა-სთან ლელეს აფხაზური სახელი კუარა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მხოლოდ ეს სიტყვა აბხაზეთის მდინარეების არა ერთი სახელის მეორე ნაწილად გვხვდება, მაგ. რაშაკუარა, კაზრდაშიკვარა, ხნძკვარა, ჯუმპალკვარა, სეუაკვარა, მეზავვარა, მაშვიკვარა, ქიაჩიკვარა, შცკვარა, ხეცკუარა და ლერიკუარა. ამრიგად ასეთი სახელების სიხშირე აბხაზეთში და კუარას ცალკეულ სიტყვად არსებობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ამისთანა სახელები აბხაზური გეოგრაფიული სახელებია. ამის შემდეგ ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ კვარა-ს სახით ეს გეოგრაფიული სახელი რაჭაშიც არის დატული, სადაც მდინარისაცა და ციხის სახელი იყო. და არის ეხლაც (იხ. ვახუშტის გგრფა 376 და 442).

ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელი თიანეთშიც არის ორგან დატული (იხ. 5 ვერსიანი რუკის ეხ 62—30—42—30). ამა-თუ-იმ მიწაწყლის მოსახლეობის, როგორც წინანდელი ტომობრივობისა, ისევე მისი ოდინდელი ფართობის გამოსარკვევად ერთი და იმავე გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არესაც აქვს მნიშვნელობა. რა თქმა უნდა, ამ გზით მოპოვებულ ცნობებს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება უცილობელი ღირებულება მიენიჭოს, თუ იმ სახელის სადაურობა, რომელიც დიდ ფართობზე არა ერთხელ გვხვდება, დანამდვილებით ირკვევა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული სახელი ფიჩორა, რომელიც შავი ზღვის სანაპირო ფართობზე ამ ქამდ უკვე სამ სხვა და სხვა ტომის მოსახლეობის ალაგას გვხვდება. ფიჩორა აბხაზეთშიც არსებობს, სახელდობრ სოხუმის მახლობლად, სამეგრელოშიც, სენაკის მახლობლად, არის ოტობაიას სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ადგილი, რომელსაც აგრეთვე ფიჩორა ეწოდება და გურიისშიც მოიპოვება მდ. ფიჩორა, რომელიც პალეასტრუმის ტბას ერთვის. ცხადია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელი ერთი და იმავე ხალხის მიერ უნდა იყოს დარქმეული.

ამრიგად ფიჩორა ან ერთი იმ ტომთაგანის ან აბხაზთა, ან მეგრელთა ან გურულ წინაპართაგან უნდა იყოს დარქმეული, ან შესაძლებელია იგი არც ერთს მათგან არ ეკუთვნოდეს, არამედ რომელიმე სულ სხვა, წინათ მთელი ამ მიწაწყლის მფლობელი ტომის ნაშთიც აღმოჩნდეს. ამ საკითხის გამორკვევა შესაძლებელია მხოლოდ თვით ამ სახელის აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის მიგნებით მოხერხდეს. ფიჩორა-ს-კი უკვე ისეთი დამახასიათებელი რა დაბოლოვება აქვს, რომელიც ქართულში და მეგრულში ბოლოსართად არ გვხვდება, სვანურსა და აბხაზურში-კი ამქამდაც არსებობს და ამასთანავე, რაც უფრო საყურადღებოა, რა—ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები აბხაზეთში მრავლად მოიპოვება, სვანურში-კი მხოლოდ რამდენიმე, სულ რვა, მოგვეპოვება¹. აბხაზეთში კი 77 რა-ბოლოკიდურიანი საგეოგრაფიო სახელი არსებობს. ეს გარემოება ანაირი სახელების სადაურობის საკითხის გადაწყვეტას გვიადვილებს: მათი სახელმდებელნი უმეტესად აბხაზთა ტომის წინაპრები

¹ სვანეთის რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელებია: მდ. ყოშარა (ჩუბე და ქაბე); მდ. მუხრა, მთავრ. ნაშკოდრა, მდ. გუბრა, მდ. ლახუშტერა, მდ. წოდლა, მდ. ხელრა და მთაღვანდრა.

უნდა ყოფილიყვნენ. საყურადღებოა, რომ რამდენიმე რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელი სენაკის რაიონის ჩრდილო ნაწილშიც მოიპოვება (მთები მაარა და მურა). მეტად საყურადღებოა რომ ქანები ქ. ტრაპიზონს სულ სხვა სახელს უწოდებენ ტამტრა-ს, ან და ტრამტრა-ს (ქ. გ. 188). ეს სახელი თავის საერთო თავისებურობას გარდა, ბოლოკიდური რა-თიც იპყრობს უნებლიეთ ყურადღებას.

საყურადღებოა არგვეთის თემის ს. ბუინევის სახელიც, რომელსაც ქართულად არავითარი განმარტება არ მოეძებნა, ჩერქეზულად-კი ბუინჟ და ყაბარდოულად ბჟუჟნუხჟ ნიშნავს ნიორს (ლულ. და ლოპ. ლექსიკ.). ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შესდგება: ბუინჟ ჩერქეზულად და ბჟუჟნ ყაბარდოულად ხახვის სახელია, ჟე და ხუჟუ ამავ ენებში თეთრის აღმნიშვნელი. ამრიგად ნიორის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ხახვის სახელისაგან ყოფილა ნაწარმოები და თავდაპირველად მისი სახელი თეთრი ხახვის გამომხატველი ყოფილა. მაშასადამე ჩერქეზულად ნიორის აღმნიშვნელი ს. სახელი ბუინევი საფიქრებელია ქართველებზე უწინარეს აქ ჩერქეზთა ტომის ოდინდელი სახლობის გამომჟღავნებელი ნაშთი უნდა იყოს. ეს სახელი ისედივეა, როგორცაა კახეთში დაცული გეოგრაფიულივე, მაგრამ უკვე მთლიანად ქართული სახელი სანიორე.

ამნიარადვე საყურადღებოა ს. გოხტიბეს და გოშტიბეს სახელები, რომელნიც დასავლეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში მდებარეობენ. ვერავითარს განმარტებასა და გააზრინებას ქართულად ამ სახელებს ვერ მოვეძებნით, ჩერქეზულად-კი გუახტოლა (ლულ. რ. ჩერ. ლ.: cоха) და ყაბარდოულად უოზღჯღჟ ნიშნავს ფიჭვს (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. 158). მაშასადამე, აქ ისეთივე გეოგრაფიული ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი გვექონია შერჩენილი, როგორც ქართული სოჭია შავი ზღვის სანაპიროზე, აბხაზეთში. საგულისხმოა, რომ ასეთი გეოგრაფიული სახელი თვით ადგილეთშიც არსებობს და ერთ ხეობათაგანს, რომელიც ყუბანს ერთვის სწორედ გოხტიგაჟ (რუს. რუკაზე გოსტკვაჟ) ეწოდება (იხ. ლულდეს Общий взгляд: Черкессия 7).

აფხაზეთის მდინარეთა სახელებში გვეხვება სხა-ბოლოკიდურიანი, მაგ. ფხერტ სხა (ფხერტხა უნდა ყოფილიყო თითქოს ისმის: ფხერტხა, ფხერტ-სხა, ცხა, თხა, თხემ)¹. ასეთ სახელების დაბოლოებას აბხაზური განმარტება არ მოეძებნება. ჩერქეზულად და ყაბარდოულად-კი თავს და სათავეს ნიშნავს. აბხაზეთშივე ზოგი ადგილების სახელები, როგორც მაგ. ობცხუა, მუგუ ძგრხუა, ჩუბურხუა და ბლაბურხუა მით იპყრობს ყურადღებას, რომ ყველა სხა-ბოლოკიდურიანი წარმოების შობეჭდილობას ახდენს (ა-ხუტ მთა. ბზეფა-აჟუტ). ასეთი არც ბოლოსართი და არც სიტყვა აბხაზურს არ უჩანს, ამიტომ მათი აბხაზურ გეოგრაფიულ სახელებად მიჩნევა არც შეიძლება. ჩერქეზულად-კი მხუო და-ყაბარდოულად მხო ნიშნავს მსხვილსა და დიდსა და ყოველთვის მართლაც სიტყვის ბოლოს ისმის ხოლმე და მასთან ერთად შერწყმული იხმარება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელებიც ჩერქეზული უნდა იყოს.

¹ ეს ადგილი დაწერილია სხვისი ხელით, ცალკე ფურცელზე (ოედ.).

ქართულ საისტორიო ძველ ძეგლებში რომ გვხვდება **ქართალი** და **ქართა-** **ლეთის** კახეთში მცხოვრები ტომისა და მყოფი თემის სახელი აგრეთვე ქართული ტომის სახელი არ უნდა ყოფილიყო. **ქართალი** ეახუშტის დროს უკვე მხოლოდ გეოგრაფიული ტერმინია, რომ **ქართალენიც** იყენებ ეს მანან ან ალარკ-ვი იცის ან ამის მოხსენება ავიწყდება. მის გეოგრაფიაში მართო **ქართალის მთა** და **ქართალის ვევი-ა** დასახელებული. ბაზალეთის სოფლების სიაში ეახუშტის ციხის-ძირის შემდეგ, ს. **ქართალიც** აქვს დასახელებული (იხ. ბროსე გამ. გვ. 474).

ქართალის მთა ბაზალეთის ჩრდილო საზღვარი ყოფილა ალგეის მთასთან ერთად, რომელიც დასავლეთის საზღვარი ყოფილა. **ქართალის ვევი-კი** „ანა-ნურს ზეით ერთვის არაგვს დასავლიდამ“-ო (გგრწვა იქვე 220). მართალია საბა ფიქრობდა, რომ „**ქართალი** სომხურია, ქართულად მრავალ მეტყველსა კაცსა ჰქვიან“-ო (ლექსიკ.), მაგრამ **ენა-ქართალი** სძირახისი სახელია, ავ-ენიანობის გამოხატველი. **ქართალი**, ვითარცა ტომის სახელი უნდა **ქარ-ისა** და **თალ-ისა-** გან შედგენილი სახელი იყოს. **ქარი** ისედაც ცნობილი ლეგური ტომის სახელია, **თალი-კი** ლენძურში დაცული **შენობისა** (хутор) და **სკის აღმნიშვნელი თალა-ს** (მრ. რ. თალბ: იხ. ლუნ. ე. 184) ხმოვან ჩამოცილებული ფორმა იყოს. ამ რიგად **ქართალი** თავდაპირველად თემის სახელი უნდა ყოფილიყო. წინათ რომ **ქართალი**, მართო პატარა თემისა-კი არა, არამედ ვაცილებით უფრო ფართო მიწაწყლის სახელი ყოფილა და მთელ კახეთსაც სწოდებია, ეს იმითაც მტკიცდება, რომ ანდიელები კახეთს ეხლაც **ჭორ-ს** უძახიან და **კახურ დიდქა ხარებს** სწორედ **ქორთოლ უნსაღ-ს** უწოდებენ (ნ. მარის Кавк. плем. названия 34) (ეგების უაღეთის სახელი ჩერქეზთა ტომის უან-ების სახელთან იყოს დაკავშირებული?).

ისტორიულად ცნობილი საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ტომობრივობის გამოსარკვევად წოვათა საკითხსაც აქვს მნიშვნელობა. წოვას შესახებ ვახუშტის შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ბანკისის გარდასწორ, კავკასის იქით არის წოვა, წოვას იქით გომეწარი და მას ქვეით ჩაღმა და ჩაღმიდამ გარდავალს გზა თორღას და ლოპოტის ვევედ... ამის ჩრდილოთ არს ფარსმანის თუშეთის ვევი, რომელთა უძეს შორის კავკასიე... და გაჭოფს ფარსმანსა და წოვა-გომეწარ- ჩაღმართის ვევა ქისტ-ღლიღვიდამ წამოსული კავკასი, აღმო-სავლეთ-ჩრდილოთ შუა-მდებარე... ხოლო სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა... ხოლო რომელი შინა არიან მვართა ქისტთა და ღლიღვთა უწყვიან უფროს ენანი მათნი, გარნა ფარსმანის ვევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი“-ო. (გგრწვა, ბროს. 328).

როგორც ვახუშტის ზემოთყვანილი სიტყვებითან ირკვევა, წოვებს ის იმავე ქართველ თუშებად სთვლიდა, ოღონდ ფიქრობდა, რომ ქისტ-ღლიღვებთან მეზობლობის გამო მათი ენაც ჰქონდათ შეთვისებული და ნარევეს ენას ლაპარაკობდნ.

შიფერმა და უსლარმა წოვური სამართლიანად სცნეს ჩაჩურისა და ქისტურის მონათესავედ და ლილურ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნეს. არც ერთს მათგანს ფიქრად არ მოსვლია, რასაკვირველია, წოვური დამახინჯებულ

ჩაჩნურად მიეჩნია, თუმცა ორივემ კარგად იცოდა, თუ რამდენად დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულს წოგურზე, უმთავრესად მის სიტყვათა საგანძურზე.

წოგურის ენობრივის რაობა-ნათესაობის შიფნერისა და უსლარის აზრს ად. დირრიც იზიარებდა, მხოლოდ ის წოგებს თუშეთის ადგილობრივ ტომად-კი არა, არამედ გადმოსახლებულ და გაქრისტიანებულ ჩაჩნურ ტომად სთვლიდა¹. ამ საკითხთან დაკავშირებით უნდა გავისენოთ ქართველთა განმანათლებელის ცხოვრების მოკლე რეაქცია, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეში არის შეტანილი. იქ მოთხრობილია: ქრისტიანობის გასავრცელებლად ნინო „წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთელთა: ჭართალეთა, ფხოველთა და წილკანელთა“, რომ ახალი სარწმუნოება მიეღოთ, მაგრამ მათ უარი უთქვამთ (Опис. II, 716).

წობენის სახელი შემდეგშიც გვხვდება: მცხეთის საკათალიკოზო უძრავი ქონებისა და სოფლების გამასზღვრელს 1579 წ. ალექსანდრე კახთა მეფისაგან ბოძებულს წიგნში სხვა სოფლებს შორის დასახელებულია „წირდალი, ხატის წობენა, ნოჯა და ნაჯიკეთი“. (სქს სიძულნი I, 10).

ასეთი გეოგრაფიული სახელი დღევანდლამდისაც არის შერჩენილი დარუსულ 5-ვერსიანს გეოგრაფიულ რუკაზე, იორსა და არაგვს შუა ს. ს. ნოჯიკეთისა და ნოჯის ჩრდილოეთით მართლაც აღნიშნულია: „წობონო-მთა და ს. წობონა (იხ. ეხ 62°30'—42°15'). ხოლო მდ. ლეხურაზეც ს. ხაზორის სამხრეთით იქვე აღნიშნულია წუბენი (12°0'—42°15').

განა დასაჯერებელია, რომ ძველი წობენის, ხატის-წობენისა და სოფლების თანამედროვე სახელების წუბენი, წობონო და წობონო-მთას და თუშეთში მოსახლე ტომის სახელ წოჯა-ს სახელების მსგავსების უარყოფა? რაკი მსგავსება ცხადია, შემთხვევითი ხომ არ იქნება ეს მსგავსება? ამიტომაც თავისდათავად იბადება აზრი, რომ ეს სახელები წოვათა ტომის ლეხურ-ქსნისა და არაგვ-იორის ხეობათა შორის მდებარე ფართობზე ოდინდელი სახლობისა და ბინადრობის მაუწყებელ-გამომკლანეებელი ნაშთი უნდა იყოს².

მაგრამ უეჭველია, არც საქართველოს მიწაწყლის ზემო აღნიშნული შუა ნაწილის ზოლი იყო ამ წოვათა ტომის თავდაპირველი ბინადრობის ადგილი. აქაც ისინი უნდა სხვაგნითგან იყვნენ მოსულნი. მათი უფრო ადრინდელი ბინადრობის მიწაწყლის მიგნებას ამ შემთხვევაშიც გეოგრაფიული სახელი გვშეგლის. უკვე სტრაბონს აქვს აღნიშნული, რომ მის დროს და უფრო ადრეც სომხებს ეპყრათ სხვათაშორის ერთი თემიც, რომელსაც სოფენე ეწოდებოდა. ბერძნულად ამ თემის მეორე ნაწილს სოფანენენ-ს ეძახდნენ, მისი სომხური სახელი-კი იყო *Մոխբ* წოჭქ. ასურები ამავე ქვეყნის მცხოვრებთა სახელად ცოფანაგე-ს

¹ „Diese tsover Thuschen sind ein eingewandelter und christlich gewordener Tschetschenestamm“ (Einführung 5.)

² აკად. ნ. შარსაც აქვს აღნიშნული კავშირი წობენისა და წოვას სახელებს შორის, მაგრამ იგი წორბანსაც, ერწოსაც, წორბისსაც, წუნარსაც ამასთანავე დაკავშირებულად სთვლიდა და ამტკიცებდა. ამ ადგილების სახელმდებელ ტომს წოო-ი უნდა ჰქმეოდა და რომ წორ-და წოვ ერთიდაიგივე, ერთი და იმავე ჩაჩნების ტომის სახელიაო. (იხ. Кавказские племенные названия и их местные параллели, 28—31, Петроград 1922 г.).

ხმარობდნენ. პროფ. ნ. აღნოს¹ სწორედ აქვს აღნიშნული, რომ სოფენეს-ანუ წოფენეს-ს სახელი უდრის სომეხთა უწინარესი ხანის Supani-ს სახელწოდებას. მას ამასთანავე კარგად აქვს შემჩნეული, [რომ] ეს სუპანი და სომხ. წოფქ აგებულებითაც-ი ერთი და იგივეა, რათგან ისევე, როგორც სომხური ბოლოკიდური ჰ. მრ. რ. ნიშანია, ძველი სუპანი-ს დაბოლოება ანი-ც იქ წინათ მობინადრე ერის ენის მრ. რ. ნიშანივეაო. რომელი ერის ენა უნდა ყოფილიყო და რა ენა უნდა ყოფილიყო სახელდობრ. ავტორს ნათქვამი არა აქვს (Армения в эпоху Юстиниана 40). რა თქმა უნდა, სუპანი და ისევე წუფანი-ნაკლულევენი ტრანსლიტერაციაა, როგორიც ბერძნული სოფენე სომხური-წოფქ-ის. მაგრამ ამის თქმა მხოლოდ ამ სახელის პირველი ორი თანხმოვანის შესახებ შეიძლება, პირიქით ანი და ენი დაბოლოება ბერძნულს სომხურზე იმ მხრივ აქვს უკეთესად დაცული, რომ მრ. რ. თავდაპირველი ნიშანი შეცვლილი არ არის.

ამრიგად ამ ქვეყნისა და ერის სახელად წოფანი და წოფენი გვრჩება. საკმარისია ქართული წოზენი გავისხენოთ, რომ წოფენი და წოფანი-ს ტომო-ნიგო-გეოგრაფიული რაობის მასთან იგივეობის აზრმა გავეივლვოს, რათგან მნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ორი სხვადასხვა ტომის სრულებით სხვაგვს სახელთან გვეკონდეს საქმე. მაშასადამე, წოზენი, ანუ წოფანი ლეხურა-იორის შუამოქცეულ მიწაწყალზე დასახლებამდე მრავალი საუკუნით უწინარეს გაცი-ლებით უფრო სამხრეთით, ტიგროსისა და მის შემდინარეების არეში ყოფილა დაბინავებული.

ვახუშტის საქ. გეოგრაფიაში აღნიშნული აქვს ფიფინეთი, ვითარცა ადგილისა და ფიფინეთის წყალი, როგორც მდინარის სახელი. ამჟამად რუკაზე ასეთი სახელები არ მოიპოვება. ვახუშტის ამ ადგილისა და წყლის გეოგრაფიული მდებარეობა ასე აქვს განსაზღვრული: „ხორანთას ზეით ალაზანს ერთვის წყალი ფიფინეთისა, გამოსდის იმასვე კავკასს, მოდის ფიფინეთამდე ჩრდილოდამ სამკრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით, მერმე ჩრდილოდამ სამკრით. ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი, სადა დასხნა ე მეფემან ლევან ლეკნი, რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული. და იყო არჩილამდე ეგრეთ, შემდგომად იწოდა ჭარი“-ო. (ბროსეს გამ. 306), როგორც ვახუშტის სიტყვებითგანაც ჩანს ფიფინეთისა და ფიფინეთის წყალის სახელები ლეკების იმ ხეობაში ლევან მეფისაგან დასახლებამდე ყოფილა. თვით ეს სახელი თავისი აგებულებით უპირველესად ბოლოკიდური ეთი-ც თავის ქართულობას ამქლავ-ნებს და ცხადყოფს, რომ ლეკების აქ ჩასახლებამდე აქ ხეობაში ქართული მოსახლეობა ყოფილა. მაგრამ ამ გეოგრაფიული სახელის პირველი ნაწილი გვამცნებს, რომ ვერც ეს ქართული მოსახლეობა ჩათვლება ამ ადგილისა და წყლის პირველ სახელმდებლად.

მართალია ფიფინა საბას განმარტებით „ბრინჯის ფუშრუქის“ აღნიშ-ვნელი ყოფილა (ლექს.), მაგრამ ასეთი ცნების გამოხმატველი სიტყვა გეოგრა-

¹ იხ. მისი Armenia в эпоху Юстиниана გვ. 38—43, სადაც ყველა ცნობებია მოყვანილი ამ თემის შესახებ, მაგრამ სახელის სადაურობაზე გარკვევით არაფერს ამბობს.

4. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შეს. I

ფიული სახელისათვის გამოყენებული ვერ იქნებოდა. ჩვეულებრივ ან მცენარეულების, ან გეოფიზიკური მოყვანილობის, ან მოსახლეობის ამა-თუ-იმ ტომისა, იუ საგვარეულოსადმი მიკუთვნილობისა ანდა სამეურნეო, თუ სამხედრო დანიშნულების გამოძხატველი სახელებია ხოლმე ადგილების სახელდების დროს გამოყენებული. ამას გარდა რ. ერისთავს ბოტანიკურ ლექსიკონში მოყვანილი აქვს ფიფი როგორც ნიჩვისა და ფითრის მეგრული სახელი. მაგრამ ასეთი სახელის მქონე მელი ადგილი არც სამეგრელოში ჩანს და ამიტომაც ფიფინეთის სახელის ამ სიტყვისთან დაკავშირებას დამაჯერებელი ძალა ვგონებ არ უნდა ჰქონოდა.

უფრო საფიქრებელია, რომ ფიფინეთის ძირითადი ნაწილი ფიფინ უნდა იყოს კვრული პიპინი, რომელიც კვრულად წიფელას ნიშნავს (იხ. კვრ. ე. 517). ამრიგად ფიფინეთი თავდაპირველად წიფელანის აღმნიშვნელი [უნდა] ყოფილიყო და ქართული გეოგრაფიული სახელების წითელგორის, წიფლავაკის, წიფლოვანისხევის, წიფნარისა და სხვა ცხელი ამნაირივე სახელწოდების შესატყვისობას უნდა წარმოადგენდეს. თუ ზემოაღნიშნული მოსაზრება სწორია, მაშინ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ამ მიწაწყალს ქართველებზე წინათ ლეკების ერთი ტომთაგანი, ეტყობა კვრელნი, უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე ქართველებზე ადრე და ლეკების ხელმეორედ ჩამოსახლებაზე დიდი ხნით უწინარეს ეს ადგილი ლეკების მიწაწყალი ყოფილა. ამნაირივე თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული სახელი ძეგამის, რომელიც კახეთის სამეფოშიც იყო და ესლაც საქართველოს აღმოს. მდებარე მეზობელი რესპუბლიკაშიც შერჩენილია, ამ სახელის. მქონე მელი რკინის გზის სადგურიც არსებობს. არც ქართულად და არც მით უმეტეს თურქულად ამ გეოგრაფიულ სახელს არავითარი განმარტება არ მოეპოვება, ლეგურ ენათაგანს კვრულში-კი ძილამ მოპოვება და მაცვლის ბუჩქის სახელია (კვრ. ე. 428). ამრიგად ძეგამი თავდაპირველად ლეგურ ენათა ჯგუფის მოსახლეობას უნდა ჰქონოდა და მისივე სახელდებულია ვითარცა მაცვლის ბუჩქებით მოფენილი მაცვლოვანი ადგილი.

გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არეს თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ჯერ კიდევ VI ს. ქ. წ. მდ. 'ბუგსა და დნებრს შუა კაილილიპიდების ზემოთ ბინადრობდა ტომი, რომელსაც ალაძონე ჰქმევია, ზოლო მათ კარგა აღმოსავლეთით მდ. პანტიკაპის 14 დღის სავალის აღმოსავლეთით ყოფილა' მდინარე, რომელსაც სახელად გერაროს-ი სწოდებია.

ზოლო, როგორც სტრაბონისა და პტოლემეაფოსის აღწერილობებითგან ვიცით საქართველოშიც, სახელდობრ იბერიაში, იყო მდინარე, რომელსაც ალაძონე-ი ეწოდებოდა და დღევანდლამდე ალაზანი ჰქვია. ალბანეთში კი ყოფილა მდინარე, რომელსაც აგრეთვე გერაროს-ი ჰქმევია. ალბანეთში იყვნენ აგრეთვე ერთი თემის მკვდრნი, რომელთაც ბერძნები გერაროს-ის (პტოლემეაფოსი I. V, cap. 8) ქართველ ჰერ-ებსა და მათ თემს ჰერეთს უწოდებდნენ. ზემოაღნიშნულზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ ჰენიოხები, როგორც ვიცით შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზეც მაკრონების გვერდით იყვნენ და (არაიან § 15) ჩრდილოეთ სანაპიროზეც, იმიერ-კავკასიაშიც ჯიქების მეზობლად (სტრაბონის

С. lib. XI, c. 2, § 12) ამნაირადვე კავკასიის შუა და აღმოსავლეთ ნაწილშიც იყვნენ. თუ ჩრდილოეთ კავკასიაში სინდების გვერდით სირაკ-ები (ძვ. შიქაჯე „ჰოა სირაკეს“) ბინადრობდნენ, ამიერ-კავკასიაშიც არსებობდა სირაკენედ შირაქ-ად წოდებული თემი. თუ კასპიის ზღვის დას. სანაპიროს არგვი ცნობილი იყვნენ უტი-ები, ამიერ-კავკასიაშიც, იბერიის მეზობლად, აღმოსავლეთით არსებობდა თემი ოტენე-დ სახელდებული და ტომი უტიელნი. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ყაბარდოელები შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე აბხაზებს აიბგა-ს უწოდებენ. მეგრელებს-კი ტოოლა-ს ეძახიან (ლულაგე Черкесия 9, შენ. 1), სახელს, რომელიც თოხელის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. ლუნძები კუმუხ-ლეგებს „თუმალ“-ს უძახიან, ერთს—„თუმაჟ“-ს. მეორეს მხრით დამახასიათებელია, რომ ლუნძები ღუმუჟელ ლეგებს თუმალ-ს ეძახიან. უკვე კლაპროთსა აქვს აღნიშნული, რომ ლეკები ალაზნის სათავეების მიდამოებში მცხოვრებ თუმებს „მოსოხ“-ს (Mossox) უწოდებდნენ (V. II, 353). ლეკები ქართველ თუმებს მოსოხს უწოდებენ. უსლარს სამართლიანად ჰქონდა აღნიშნული, რომ ეს გარემოება იმ შორეული წარსულის ნაშთი უნდა იყოს, რადგანც მოსოხს ქართველთა ზოგადი სახელი იყო (Древнейшие сказания о Кавказе: Сборник свед. о кавк. горах X, გვ. 312).¹

ლუნძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობორლ-ალ“-ს უწოდებენ. ერთ მთიელს „ჰობორლაჟ“-ი ჰქვიათ.—ხალიბები სკვითების ტომად იყვნენ მიჩნეულნი ძველ ბერძნულ მწერლობაში. ისინი თუმცა შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთის სანაპიროზე ბინადრობდნენ, სკვითები-კი იმერკავკასიაში, მაგრამ ეს ქილს კავკასიაც სკვითთაში აქვს მოთავსებული (როსტოვეცი CB 20 — 21), სოფოკლესთვისაც სკვითები კოლხეთის მოსაზღვრეა (იქვე, 21).

საქართველოს დასახლებული ადგილების სახელებში საყურადღებოა ბოლოკიდურ ანი-ანი სოფლების სახელები, როგორცაა ქიხიყში და კახეთში ლლუკანი, ოზანა, მირზანა, ტიბანი, ფანანა, ჯუფანი, მაჩხანა, გურჯანი, შაშიანი, მატანი, ბურღიანი, არტოზანი, არტანი, ბარსიშანი, ახტანი.

განსაკუთრებული ყურადღებისა და განხილვის ღირსია ერთი დამახასიათებელი თვისება, რომელიც ალბანეთისა და დაღისტნის სატომო სახელებს ემჩნევათ. ამ სატომო სახელებს ბოლოში „ონ“ ახლავთ. რაკი ზემომოყვანილ შემთხვევებში მრავლობითის ცნება ნათლად არის გამოხატული, ამიტომ ბუნებრივად იბადება აზრი, აქ ხომ მრავლობითი რიცხვის „ონ“ ნიშანი არა გააჩნის, რომელიც, როგორც ცნობილია, ახალ სპარსულშიც არსებობს.

¹ რაკი წოვა-თუმნი (ტუსკოა) ჩაჩნების ანუ ნახჭუოს ტომია, ლეკები კი მათ „მოსოხ“-ს უწოდებენ, ამიტომ ეს სახელი „მოსოხ“-ი ნახჭუოს ტომის სახელადაც გამოდის და ჩვეულებრივ-კი ქართველთა ტომის, მესხების სახელად ჰინმარებოდა. თოხელი, ან ტუხალი ტიბარებისა და იბერების წინაპარი ტომის სახელად იყო და არის მიჩნეული, მაგრამ ლუნძები კუმუხ-ლეგებს „თუმალ“-ს (მრ. რ. თუმაჟ) უძახიან, რაც იმავე თუხალის სახენაცვალაა. და იგივე ლუნძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობორლ-ალ“ (მრ. რ. ჰობორლაჟ)-ს უწოდებენ, რაც თუხალის ფონეტიკური ცვლილებების (ჰუხალ-ჰიხერ) ერთი საფეხურის ფორმათაგანია. ამგვარად ერთი და იგივე სახელი აქვს ლეკთა ტომებსა და ქართველ ტომებს.

ოაეისდათავად იბადება აზრი, რომ ლათინურ Lupenii, Lupones, Lepion, —სომხურს *Լիქինუք* „ლფინ-ქ“-სა და ლათინურსავე „Masageton“-ში „ონ“- და „ინ“- სუფიქსი „ან“-ის შესატყვისი მრავლობისავე აღმნიშვნელი სუფიქსი უნდა იყოს. რაკი „ან“ და „ონ“ სუფიქსების არსებობა უკვე რომაული მწერლობით არის დადასტურებული, ამიტომ მისი ახალ სპარსულ სუფიქსად მიჩნევა, რასაკვირველია, არ შეიძლება.

ქართულში, როგორც ცნობილია, არსებობდა და ეხლაც არსებობს სუფიქსი „იან-ი“ და „ან“-ი, რომელიც გვაროვნული სახელების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ასე ნაწარმოები გვაროვნული სახელებისაგან გეოგრაფიული სახელებიც მრავლად მოგვეპოვება, მაგ. თინიკაანთ-კარი, მიდელაანთ-კარი, ქენქაანთ-კარი, გურამიანთ-კარი, წინამძღვრიანთ-კარი.

სათეპრებელია, რომ ალბანეთისა და დაღესტნის ტომთა სახელებში დაკუთხული „ან“ და „ონ“ სუფიქსებიც მათი ფონეტიკური სახენაცვლებითურთ ამავე წარმოშობილობისა და თვისების სუფიქსები უნდა ყოფილიყვნენ.

აღსანიშნავია, რომ რომაულ რუკაზე ლუპონეს Lupones, ტომი, რომელსაც პლინიუს სეკუნდუსი Lupenii-სა და სომხები *Լիქինუք*-ს უწოდებდნენ მტკვრის, სახელდობრ მტკვრის მიმდინარეობის ქვემო ნაწილის სამხრეთითა და კასპიის ზღვის დასავლეთით არიან მოთავსებულნი (იხ. რუკა) ე. ი. ალბანეთში, რაც სასვებით სწორია. მტკვრის სამხრეთით, სად. ფილადა-ს (Philado) სამხრეთ-დასავლეთით და სად. უგუბრე-ს Ugbure-ს აღმოსავლეთით აღნიშნულია რომაულ რუკაზე ტომი Hiroae „ჰიროე“, რომლის შესახებაც მარკარტს ნათქვამი აქვს, რომ ეგების ეს იმავე ტომის სახელი იყოს, რომელიც კავკასიონის ჩრდილოეთით Chiroae-ს სახელით ამავე რუკის სათანადო ადგილას (იხ. Segm. X. 1) იხსენიება (Skizze 831, შენ. 8). მდებარეობის მიხედვით უფრო სათეპრებელია, რომ აქ იგივე ტომი იგულისხმებოდეს, რომელსაც ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში „ჭერნი“ ეწოდებოდა და ბერძნულ მწერლობაში Γέρρι-ს სახელით იყო ცნობილი.

პროფ. ნ. ადონცის უტიელთა ტომის მოსახლეობის გარდანაცვლების მთავარი საფეხურები კარგად აქვს გამორკვეული¹.

ი. მარკვარტს სტრაბონის *Σακασηνί* „საკასენე“-ს შესატყვისობის გამოსარკვევად აღნიშნული აქვს, რომ სტრაბონის აღწერილობისამებრ საკასენე მტკვრის მახლობლად მდებარეობდა და ალბანეთს ეკვროდა. ეს ცნობა „შიკაშენ“-სა და ფაუსტოს ბიზანტიელის „შიკაშენ“-ს (5, 13 და II, 36) უდრის, რომელიც უტიში შედიოდაო. ამგვარად „საკასენე“ და „შიკაშენ“ ერთი და იმავე თემის სახელია. ამ ქვეყნის სახელი უკვე ერთო სთენეს სცოდნია. სტრაბონს წყაროდ ამ შემთხვევაში პოსეიდონიუსის თხზულება უნდა ჰქონოდა და მას აქვს აღნიშნული, რომ საკასენე საკების

¹ „Атропатена и побережья Каспийского моря издревле были населены многочисленными племенами пастушеского или кочечевого образа жизни. При Тигране многие из них, бродившие по Араксу, явились к нему на помощь против римлян. Рядом с гелами, кадүзиями, амардами упоминаются *εὔτιοι*: утии или уитии, с которыми находят в родстве“ (Н. Адонц 420).

ტომის ახალშენი იყო. ეს აზრი მარკვარტს ამ გეოგრაფიული სახელის, ბერძენ მწერლის მიერ შეთხზულ, უბრალო ეტიმოლოგიად მიაჩნია (J. Marquart, Eransahr 120—121 შენ. 3). ჰუბშმანიც საკასენში საკების სახელისაგან წარმოებას არ ეთანხმება (Armenische Grammatik I 213. შენ. 1).

საკების ერთი ნაწილი სომხეთის გზით დასავლეთისაკენ გაემგზავრა და შავი ზღვის სანაპიროებში დასახლდაო, საკების ერთი ნაწილი სომხეთში დამკვიდრდა ნაყოფიერ ქვეყანაში, რომელსაც საკასენე ეწოდა. ამ ბოლო დროსო საკასენეს სახელსა და საკებს შორის რაიმე დამოკიდებულებას უარყოფენო, მაგრამ უსაფუძვლოდო, ამბობს ნ. აღონცი. ჯერ კიდევ დარიოზ კოდომანის [დროს] ალბანელთა და კადუსიებს გვერდით ტომი *Σακίσιαι* იხსენიება. ჰუბშმანის აზრი, რომ სომხურად *sak* უნდა „საკ“-ად დარჩენილიყო და არა „შაკ“-ად გამხდარიყო, ნ. აღონცის იმიტომ არ მიაჩნია უცილობელ მოსაზრებად, რომ „შაკ“ შეიძლება ალბანური ან უტიური გამოთქმის ნაყოფი იყოსო (Армения 420—421).

არღუნ-ი საჩაჩნეთში არა ერთი მდინარის სახელია, მაგ.: არსებობს ჩანჯუქ-არგუნ, შარო-არგუნ.

ხი-ბოლოკიდურიან მრავალ მდინარეების ჩაჩნურ-ქისტურ სახელებს გარდა, საჩაჩნეთში არა ერთი ხოჰ—ბოლოკიდურიანი წყლების სახელებიც გვხვდება, მაგ. მდ. ფორტანგის შემდინარეები: აჩხოჰ, ნეჭხოჰ, თუნითხოჰ. დალისტნის ლეგური ტომების მიწაწყალზე კიდევ გეოგრაფიულ სახელებს სხვანაირი თავისებურება ემჩნევა. უკვე ეს სახელები სხვა თემის ასეთივე სახელებისაგან განსხვავდება. ცხადია მერმინდელი თურქული საგეოგრაფიო სახელები ჩვენი მიზნისათვის, რასაკვირველია, ამჟამად საჭირო არ არის და მხოლოდ ადგილობრივი სახელების დამახასიათებელ თავისებურების აღნუსხვას უნდა შევუდგეთ. ზოგს გეოგრაფიულ სახელს დალისტანში მეორე ნაწილად ბეთერ-ი უჩანს, მაგ.: მთა ცინაღა-ბეთერ, მთა კულდაკალ-ბეთერ, მთა ომარ-ვახუნაუ-ბეთერ, მთა გაკო-შანი-ბეთერ, მთა ნავოლ-ლუხულ-ბეთერ.

ისეთი გეოგრაფიული სახელებიც გვხვდება, რომელთა მეორე ნაწილს ბაკლი შეადგენს, მაგ.: მთა კულდა-კალ-ბაკლი.

გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს გოჰ აქვს კიდურად, მაგ.: მთა ბეერგო, მთა ატარა-გოჰ, მთა ზაზი-გოჰ, მთა ნუხეჩებ-გოჰ.

მთების სახელების ერთი ჯგუფის მეორე ნაწილი არის ხოლმე მყერი. მაგ.: სუფაბი-მყერი, კილდჯრ-მყერ, კორკენუ-მყერ, შუგუ-მყერ, სეგე-მყერ, რიგა-ლო-მყერ.

თემცა ორ (მრ. რ. ორალ) ლუნძურად ეხლა თხრილსა ნიშნავს (ლუნძ. შენ. 142), მაგრამ ლუნძეთის გეოგრაფიული სახელებითგან ჩანს, რომ წინათ ხევისა და დელეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგალითად საყურადღებოა, რომ ლუნძეთის მთავარი მდინარის კოჰსუ-ს ბევრ შემდინარეს სახელი ორ—ბოლოკიდურიანია, მაგ.: თიანა-ორ, ანუ კანა-ორ, გოხლ-ორ, ჯოჯონ-ორ, კულდა-ორ, ცემა-ორ, ხვან-ორ, ორია-ორ. დალისტნის სამხრეთით მომდინარე ზოგს წყალსაც ორ-ბოლოკიდურიანი სახელი აქვს, მაგ.: კაბალის წყლის შემდინარეს ჭარა-სალდა-ორ ეწოდება, არსებობს ანწალ-ორ და ლავოღეს-ორ-იც.

მდინარე-ხევების ორ-ბოლოკიდურნი სახელების არსებობა დაღისტნის ფართობზე უფრო საყურადღებო გარემოებად გვეჩვენება თუ კახეთ-ჰერეთის მდინარის იორის სახელსაც გავისხენებთ. აზრი ორ-ისა და იორ-ის სახელების იგივეობაზე თავისდათავად იბადება. საყურადღებოა, რომ პატარა შემდინარეების ზოგი სახელი საჩაჩხეთში ში-და ჩუ-ბოლოკიდურნიანია, მაგ. მდ. ფორტანგის შემდინარეები შალაფი არღუნის შემდინარეს ხეობათა სახელი: ვევი-ჩუ, კითხის შემდინარეების ხეობანი: კიი-ჩუ, ხაჩი-ჩუ, ჩერდღ-ჩუ, ბუგი-ჩუ.

უკვე ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში დიდი და მცირე ალაზანის სახელები არსებობდა, რომელთაგან მეორე სათავითა და დიდ მანძილზე პირველისაგან სრულებით დამოუკიდებელი მდინარე იყო და თავისი საკუთარი სახელიც იორი ჰქონდა, ალაზნის სახელის ოდინდელს ზოგადს მნიშვნელობას ამჟღავნებს. ამ რიგად ალაზანი საფიქრებელია წინათ ზოგადად მდინარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში ჩანს ჯერ ორი პარალელური მიმდინარეობის მქონებელი ზემოდასახელებული წყლების, ხოლო შემდეგ უკვე საკუთრივ მარტო ერთად-ერთიდა მდინარის სახელად ქცეული ზემოგამოთქმული მოსაზრება, რომ სრულ ჰემმარიტებად მისაჩვევი გახდეს უნდა თვით ამ სახელს ალაზან-ში ან მთლიანად, ან ნაწილობრივ მაინც მდინარის ან და წყლის, გინდ სახმელის ოდინდელი აღმნიშვნელობის რაიმე კვალი მაინც ჩანდეს. ადიღურს, ჩერქეზულ-ყაბარდოულს ენოვან ჯგუფს ეს სიტყვა მარტო სასმელის მნიშვნელობით-კი არა აქვს დაცული, არამედ წყაროს წყლის სახელბადაც მოეპოვება. უკვე აკ. კლაპროთ-მა განმარტა, რომ ჩრდილო კავკასიის განთქმული ვეძას სახელი ნარზანი წარმომდგარია ნართზანი-საგან და ორი ცალკეული ნაწილისაგან ნართ-ისა და ზან-ისაგან არის შემდგარი. ზან სასმელს, წყაროსა ნიშნავს, ხოლო ნართ ადიღეველთა წარმართული პანთეონის გმირების სახელია.

საკმარისია ამის შემდეგ ჩვენი ანალიზის საგნად კვლავ ალაზანი ვაქციოთ, რომ მდინარის ამ სახელის აგებულების ორნაწილედობის ეჭვი თავისდათავად აღგვეძრას: საფიქრებელია, რომ იგიც ალა-სა და ზანისაგან იყოს შემდგარი და, რაკი ბუნებრივია, რომ ზანი აქაც სასმელის, წყაროს და წყლის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ, ამიტომ, ნართ-ის მსგავსად ალა ეგების ამ წყლის ან განკუთვნილობის ან კუთვნილების გამოძღვლებელი იყოს.

გეოგრაფიული სახელების ორ ჯგუფს დაღისტანში ბოლოკიდურად ხი, ახ, ოხ, იხ, უხ მოეპოვება, მაგ., კუანხი, ხარახი, კახი, შაპიხ, მთა ცინკიხ, ხუნზახ, კანი-კალახ, ჩარახ, ხინდახ, ახვახ, ტლახ, ამოატლახ, რუკლახ, ტლახ, ბოთლიხ, ცხიხალ-ბოთლახ, მოროხ, ჩოხ, ხეგოხ, მდ. რუტლუხ-ხეგანუხ ანუ ინუხ, გინუხ, მთა ურუხ-ნუხ, მუსრუხ, ანწუხ, ნეტლეადუხ, მურუხ, ლუშუქ. გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ნაწილად კოლო აქვს, რომელიც ცალკეულ სახელადაც გვხვდება, მაგ. ორთა-კოლო, გოხა-კოლო, თად-კოლო, კოლო-ხარა-დერიკ, კოლო, ღართლ-კოლო, გოზოლო-კოლო, ხარი-კოლო, გონოტო-კოლო, ხოდა-კოლო, ჩოდა-კოლო, ნუხუტლ-კოლო, ოლო-კოლო, გარა-კოლო, მდ. კოლოროსოლო, კოლო, გენი-კოლო. საგულისხმოა, რომ ერთ-მთას ტოლო-კორო ეწოდება (არის ინხო-კორ-იც). კოლორ, ანუ კოლორ ლუნძურად ყუთ-ის ნიშნავს (ლუნ. ე. 114).

დალისტინის გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს ბოლოკიდურად ტა აქეს, მაგ.: მეთელენტა, ტლზრატა, აშილნტა, ტასუნტა, ინკალიტა, ოროტა, ტეკიტა, გამაშტა, წაღკიტა, კარატა, ტოკიტა, მოტოტა, ზანატა, ხოლოტა, ვინტა, ტალაროტა, სანიარტა, ტანოტა მრავალ გეოგრაფიულ სახელს დალისტანში ბოლოკიდურ მარცვლად და აქეს, მაგ.: შოდროდა, შანადა, ოზოდა, ცადა, ტლზენდადა, ხუშდადა, ყუანადა, სუშადა, გონოდა, დარადა, ანგცდა, კოროდა, მურადა, კუიდა, ხოჩადა, მაჩადა, ოროდა, მთა ოზოდა, რუგელიდა, სამოდა, ბაცადა, მთა ბეკოდა, მთა ბაკ-კარადა, ცულადა, ხაჩადა, ტაგოდა, ხარადა, კარადა, კალადა, მაზადა, ტამუდა, ხინიდა, ნიტლიდა, ბეჟუდა, მთა მიტლნდა, გოგოდა, აოდა, გაბზუდა, ნახადა, ვინდა, ტლზზადა, შილოდა, ტლანადა, ჩოროდა, მთა უეკოდა. გეოგრაფიული სახელების სხვა ჯგუფს ბოლოკიდურად ტლს ან ტლფ ან და ტლფ მოეოვება, მაგ. მთა რახვადალიტლსა, ვაგატლს, ცილიტლსა, ჩიტლსა, კილატლსა, მთა და დაბა ზეტლსა, ქედი როცოტლსა.

დალისტინის მიწაწყლის სახელების ერთ ჯგუფს კიდევ მეორე ნაწილად დირალს ახლავს, მაგ. შილოდირალს, გარდასავალი არტხლადერილს.

ჩრდილოეთისა და წამიერ-კავკასიის გეოგრაფიული სახელების თავისებურებისა და დამახასიათებელი თვისებების ცოდნა საშუალებას გვაძლევს ხალღურ წარწერებში აღბეჭდილი გეოგრაფიული სახელების თავდაპირველ სახელმდებელთა ტომობრივ ვინაობასაც მივაგნოთ.

იქ მოხსენებული სახელების ორი დიდი ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება: ერთს ჯგუფს ბოლოკიდურ მარცვლად ახი, ეხი, უხი ან და ხა აქეს, როგორც მაგ. ერიახი, ივანეხი, კუმუხი, ვიტირუხი, ველიკუხი, არგუხი, დიაუხი, — შიშირიხა, ხალციდიხა; კულხა, ზაბახა.

მეორე ჯგუფს ბოლოკიდურად ანი, იანი, უნი და აინი, მოეოვება. მაგ., ივანი, ალკანი, ალზირანი, აბილიანი, კურიანი, ეტიუნი, მაკალტუნი, მელაანი, ზამაინი, ელაინი, უმედუანი, ტურიანი.

გეოგრაფიული სახელების ანალიზით ზემოთხსენებული დაკვირვება მგონია სრული სიცხადით უნდა ამჟღავნებდეს, რომ ხალღურ წარწერებში მოხსენებული ადგილების სახელების დამრქმევი შესაძლებელია მხოლოდ ქართულ-შარომატული ტომები ყოფილიყვნენ. რათვან ასეთი ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები დღევანდლამდე მხოლოდ მათ მოეოვებათ და მარტო მათი ენით შეიძლება ამ ბოლოკიდურების მნიშვნელობის გაგება.

ფრ. ბილაბელი ამტკიცებს, რომ ხეთების ექსპანსია დასვლეთით ეგეას აღწევდა, ხოლო აღმოსავლეთით ხურთა ქვეყანაში, მერმინდელს სომხეთში, არასდროს ეფრატის ზემო ნაწილს მაინცდამაინც ძალიან შორს არ გასცილებია. შუბპილულიუმას გაბედული შეტევა იშუშა-ზე, ალ-შე-სა მიტტინი-ზე მათი სამფლობელოს გაფართოების უკიდურესი საზღვარი იყო და ეტყობა, რომ აღმოსავლეთის ამ ადგილების დამორჩილება ყოველთვის სათუო ყოვილა. სად იყო ჩრდილო აღმოსავლეთით კიშპატ-ნა და „ზემო ქვეყანა“-ში საზღვარი ჯერ ვერ ირკვევა. ხეთების ხელისუფლების არეს საზღვარი ყველაზე კარგად სამხრეთით არის ცნობილი ეგეასა და ეფრატს შუაო. ხოლო, იყო აუ არა დასავლეთს მკირე აზიაში ერთიანი ხე-

ფების მოსახლეობა, ამის გამორკვევა მომავალი კვლევაციების ამოცანას შეადგენსო. გეოგრაფიული სახელების ანალიზი მაინც გვარწმუნებს, რომ ოდესღაც ადგილობრივი დასავლეთ მცირეაზიის მკვიდრი ერთენოვანი მოსახლეობა ხეთების მიწაწყლის ფარობის დიდ არეზე უნდა ყოფილიყო, რასაც -ს(ს)ოს და -ანდა ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელების არსებობა ცხადყოფსო (G. Vorderasiens 281, § 71).

-ანდა, -ანტა — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები უძველესი ხანის ლურსმული დამწერლობის ძეგლებში მცირე აზიის მიწაწყალზე ბევრია ცნობილი, რომელთაგან ბილაბელს შემდეგი აქვს მოყვანილი: „Allanda (Hitt. Texts Brit. Mus. II, 1, 13), Arianda, Püranda (in Arzawa), Burašhanda, Lānda (KBo. 1, 1. Rs. 50, I, 4. Kol. IV, 35), Marašanda (-Maraššantijaš), Maššuhanta (KBo. III, 1. Kol. I, 10; Kol. III, 31), Sijanta, Taḫanta (in der Nähe des Flusses Kumišmaḫaš), Taitanda (Hitt. Texts Brit. Mus. II, 1, 13), Tappašanda, Uištauwanda (KBo. III, 6, Kol. II, 26), Wajanawanda (-Oinoanda), Ziplanda-Zippalanda (aus den Forrerschen Aufsätzen), ferner Jjalanda, Millawanda (Milawata).“

-შაშ (ბერძნულად — Ἰσίδ) — ბოლოკიდურიანი სახელებითგან იმავე მეცნიერს ჩამოთვლილი აქვს: „Adḫušlišaš (KBo. V, 6, Rs. 1, 2), Apāšaš, Aripšaš (KBo. III, 4, Rs. IV, 37; IV, 4 in Lande Azzi), Pišaš (KBo. III, 1, Kol. III, 26), Pitaššaš (KBo IV, 10, Vs. 16 u. ო. VI, 41, Kol. I, 32), Pitalahšaš (KBo. III, 5, Kol. I, 4), Daddūšaš, Harruwaš(?)aš, Hattušaš, Jahriššaš = Jjāhriššaš (KBo. IV, 4. Kol. III, 29, 40), Nennašaš (KBo. VI, 28, Kol. I, 7), Wargāšaš, Zaparaššaš (G. Vorderasiens 281). ბილაბელს აღნიშნული აქვს ის გარემოება, რომ -შაშ — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები ხეთების სამფლობელოს მივლ ფართობზე გვხვდება, -ანდა, ანუ -ანტა — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები კი იქ არ ჩანს, ჯერჯერობით მაინც (G. Vorderasiens 281).

უკვე Kretschmer-მა აღნიშნა, რომ ძველ ბერძნულში სახელების მივლი ჯგუფია, რომელთაც „ინთ“ სუფიქსი აქვთ. ამავე გერმანელმა მეცნიერმა და შემდეგში სხვებმაც ამ სუფიქსის უცხოურობა სცნეს: ყველანი დარწმუნებული არიან, რომ ეს ფორმანტი არც ბერძნულია და საერთოდ არც ინდოევროპულია. მაგრამ მისი სადაურობა აქამდე გამორკვეველი დარჩა. ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება მაინც უკვე გამორკვეულია, სახელდობრ, რომ ის ენა, რომლითგანაც ძველ ბერძნულს ეს „ინთ“-სუფიქსიანი სიტყვები შეუთვისებია, მცირე აზიაში მცხოვრები ერის ენა უნდა ყოფილიყო.

ძველ ქართულში არსებობდა სუფიქსი „ედ“ და „ად“-ი, რომლებიც ეხლაც იხმარება, თუმცა წინანდელთან შედარებით გაცილებით უფრო ნაკლებად. ეს „ედ“ სუფიქსი მქონებლობის გამომხატველია, „ად“-ი კი ამისთანავე დანიშნულებისა, მაგ. კუთხედი — კარედი, მაგ. კარედი ხატი, ე. ი. რომელიც ორად ან სამკარად არის გაკეთებული და იკეცება და იხურება. — მუხლედი, მაგ. ლერწამზე ითქმის და სხვ., — თვალედი ხატი, ან სხვა ნივთი ძვირფასი თვლებით შემკული, — თვალადი ე. ი. თვალად კარგი შესახედავი, გამოსაჩენი, ტანადი, — ხელადა (ხელში დასაქერი ქურქელი), — გულადი (მამაცი გულის პატრონი) და სხვაც არა ერთი.

ამის შესატყვისად კანურში „ლო“ ან „ილო“ ფორმანტი იხმარება: მაგ. „ქარილო“, „ხაშვილო“ (იხ. კანური გ. 63 § 185).

მეგრულში მოქმედებითი მიმღეობის ფორმები „შა“ თავსართითა და „ლა“ ან „ჯა“ ბოლოსართით არის ნაწარმოები, მაგ. „შა-ჩამინ-ლა“, ან „შა-ჩამინ-ჯა“ მკბენავი (მ. გ. გვ. 094, § 105, 5).

მეორე მხრით არის „შა“ თავსართითა და „მნჯი“ ბოლოსართით ნაწარმოები მოქმედებითი მიმღეობის ფორმებიც, ზოგჯერ უთავსართოდ მხოლოდ ბოლოსართიანი ფორმებიც იხმარება, მაგ. „შა-რ-მნჯი“ არსებული, მყოფი, „მი-შა-რ-მნჯი“ მდგომარე, „ლურ-მნჯი“ მძინარე (მ. გ. გვ. 094, § 105, 3).

ეს „მნჯი“ ბოლოსართი აგრეთვე „ლ“ თავსართიან წარმოებაშიც გვხვდება, მაგ. **ლ-რ-მნჯი**“ სამყოფელო, თავშესაფარი, — „მულარენჯი“ („მულ-ორენჯი“) საცხოვრებელი (მ. გ. გვ. 096, § 105, C, 2). მეგრულში „ხვინა“ ჯდომა ზმნისაგან ნაწარმოებია მიმღეობა: „**მხვინჯი**“ მჯდომარე, „**ნხვინჯი**“ ნაჯდომი, „**ლხვინჯი**“ საჯდომი (მ. გ. 408). იბადება საკითხი ბერძნული ნასესხები სიტყვების „ინთ“-ი ბოლოსართი ხომ იგივე ინდ, ინჯ ბოლოსართი არ არის?

მ. ხორენელს იბერიელნი, აბუდენოსის ცნობის თანახმად, ნაბუქოდონოსორ მეფისაგან თავიანთ პირვანდელ სამშობლოთგან ამიერკავკასიაში გადმოსახლებულად მიაჩნდა. პროფ. გ. რ. ხალათიანიც კი აღნიშნა, რომ ეს ცნობა სომეხთა ისტორიკოსს უშუალოდ აბუდენოსითგან-კი არა, არამედ ევსევი კესარიელის ქრონოგრაფითგან, სახელდობრ მისი სომხური თარგმანიდან, უნდა ჰქონდეს ამოღებულიო (Арм. эиос в Истории Армении Моисея Хоренского, 52).

მ. ხორენელის მიერ მოყვანილი აბუდენოსის ცნობა მოიპოვება ევსევი კესარიელის თხზულებაში „Προπαρχαεσις εσυγγελις“ „პროპარასევე ევანგელიკე“ ე. ი. „სახარებისადმი წინამომზადება“-ში, რომელშიაც ნათქვამია: „**Εν τω δε και εν τῷ Ἰουδαίῳ περι Ἀσσυρίων γράφῃ περι τῶν Ναβουχοδονόσορ ταντα Μεγαλιθίου δε φησι: Ναβουχοδονόσορ Ἡρακλῆος ἀλαμυρῶν γεγοντα ἐπὶ τῷ Ἀψῆτῳ καὶ Ἰβηρίῳ στρατῶναι ταντα δὲ χειρσάμασιν ἐπιδαμοῖν αὐτῶν εἰς τὰ δένδρα τῶν Πόντου κατωκισται**“ (IX, 41, 1—ლატიშვილ SC I, 664—665) „აბუდენოსის ასსირიელთა შესახებ ნაწერში ნაბუქოდონოსორზე შემდეგი ვიპოვე: «ხოლო მეგასთენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორმა, პერკულესზე უძლიერესმა, ლიბჯასა და იბერიაში გაილაშქრა. ხოლო დაიმორჩილა და ხელთ იგდო რა ისინი, ნაწილი მათგანი პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეზე (ე. ი. პონტოს აღმოსავლეთით) დაასახლა-ო. ევსევი კესარიელის თხზულების ამ ადგილითგან ჩანს, რომ ცნობა იბერიელთა ნაბუქოდონოსორისაგან გადმოსახლების შესახებ პირადად აბუდენოსის-კი არ ეკუთვნის, არამედ მეგასთენეს. ამგვარად ეს ცნობა ქ. წ. III ს-ის დროისა უოფილა. ეს გარემოება ცხადჰყოფს, რომ იბერიელნი უკვე ამაზე დიდი ხნით უწინარეს უნდა ამიერ-კავკასიაში ვიგულისხმოდ და კერძოდ შავი ზღვის აღმოსავლეთის სანაპიროს მახლობლად. მეგასთენეს ცნობა ამტკიცებს, რომ იბერთა პოლიტიკური შეგუბონია III ს. უწინარეს უნდა დაწყებულიყო. მესამე საუკუნის ბერძენთა ამ ისტორიკოსის აზრით იბერთა კავკასიაში დასახლება თითქოს VI ს.

პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო. გამოსარკვევია თუ რომელ ქვეყანას გულისხმობდა მეგასტენე იბერიელთა პირვანდელ სამშობლოდ.

ლიბუა აფრიკაში მდებარეობდა ეგვიპტის დასავლეთით და ნაბუქოდონოსორს მართლაც ეგვიპტეში ძლევამოსილი ლაშქრობა მოუწყვია. უეჭველია: სამხრეთითვე უნდა ეგულისხმოდ იბერიელთა წინანდელი მიწაწყალიც, მაგრამ, სად ეგულებოდა იგი მეგასტენეს, ძნელი სათქმელია. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ რაკი ქართველ ტომთა უკანასკნელი ტალღა VII ს. ქ. წ. დაძრულა, საეჭვოა, რომ ნაბუქოდონოსორს VI ს. იბერიელთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლება შესძლებოდა. ამიტომაც ეგვიპტის მეგასტენეს ამ ცნობაში იბერიელთაგან თავიანთი წინანდელი ბინადრობის ადგილის მონაცვლებების მიზეზის გამოსარკვევად შეთხზულს თეორიასთან გვექონდეს საქმე, ვიდრე ცხოვრების სინამდვილის ანარეკლთან.

ზემოაღნიშნული გარემოების გამო დასახული მიზნის მისაღწევად და საკითხების გადასაწყვეტად უნდა იმის გამორკვევა ვცადოთ, თუ როდის უნდა იყვნენ სკოლოტ-შარომბატთა ტომ-ერები ქედს იქით გადასულ-დაბინავებულნი: ამის გამორკვევისათვის შესაძლებელია ერთი ხალხური გადმოცემა იყოს გამოყენებული, რომელიც უკვე ჰეროდოტეს ჰქონია გაგონილი და ჩაუწერია და სწორედ ამ თქმულების განხილვას უნდა შევედგეთ.

ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ სკოლოტ-ები, რომელთაც ბერძენები სკუტებს ეძახდნენ, თავიანთ ერს სხვა ყველა ხალხებზე უფრო ახალგაზრდა ახალხალხად სთვლიდნენ [და] თავიანთ წინაპრად და მამამთავრად ტარგიტას სთვლიდნენ. მათი გარდმოცემით ეს ტარგიტა ლეთაბრივი თვისების არსება უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტეს სიტყვით სკუტებს ტარგიტამ დიოსა და მდ. ბორჯს-თენის ასულის შვილად მიაჩნდათ, მაგრამ ბერძენთა ისტორიკოსი უმატებს, ჩემის აზრით შეცდომითაო.

მათ სამი ძე მისცემიათო: ლიპოქსად, აპოქსად და მესამე და უმცროსი კოლაქსად (Κολαξαι-ς). ამ სამი ძმის მამის ტარგიტაჲს მეფობის ხანა, სკუტებს, ანუ სკოლოტებს ქრონოლოგიურად ასე ჰქონიათ განსაზღვრული: დარიოზ მეფის ჩვენ წინააღმდეგ გამოლაშქრებამდე ათასი წლის წინად ყოფილაო (Lib. IV, cap. 5 და 7). სკოლატების ამ გარდმოცემას თუ დავეყრდნობით და დარიოზ მეფის ამ ხალხის წინააღმდეგ გალაშქრების წელიწადს, 513 წ. (იხ. Ferd. Justi, Geschichte Irans: Grundriss der iran. Philologie, II Band., გვ. 440--443) თუ მივიღებთ სკოლოტების ისტორიის დასაწყისი ხანის გამოსაანგარიშებლად, გამოვა, რომ სკოლოტები საისტორიო ასპარეზზე 1513 წ. უნდა გაჩენილიყვნენ. ქ. წ., რაც, თუ ეს თარიღი ოდნავად მაინც სინამდვილეს უახლოვდება, სკოლოტებს სრულებით ისეთ ახალ ხალხად არ ჰხდის, როგორც მათ წარმოდგენილი ჰქონდათ.

სკოლოტების ჩრდილოეთ კავკასიაში დასახლების ხანის ზემომოყვანილს განსაზღვრას ნივთიერი კულტურის ის საფეხურიც კარგად უდგება, რომელიც სკოლოტ-შარომბატული ტომ-ერებს უძველეს ხანაში ჰქონიათ. ჰეროდოტესაგან ჩაწერილ სკოლოტურ გარდმოცემა-თქმულებაში მათი წინაპრების მამამთავრების ზეცითგან ჩამოვარდნილი სამივე ნივთი ოქროსია, თვით ისეთი-კი, როგორც სახენელია. ცნობილია სკვითურ-შარომბატული ძველი სამარხე-

ბის საგანძურებში ოქროს ნივთების განმაცვიფრებელი სიუხვე. რკინა იქ არა ჩანს. ეს გარემოება განსაკუთრებით არის საყურადღებო.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ ტომებს რკინა არ გამოეყენებინათ, ეს ლითონი და მისი დამუშავება, რომ იმ ქვეყანაში, საითგანაც ისინი იყვნენ წამოსულნი, იმ ხანაში უკვე ცნობილი ყოფილიყო. ეს მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ შარომატული ტომები ქედს იქით უნდა რკინის აღმოჩენამდე იყვნენ გადასულ-დასახლებულნი. ხოლო უკვე გამოჩვეულია, რომ რკინის ლითონის არსებობის დასაწყისი ხანა ეგვიპტის და ხეთას მეფეების მიწერმოწერით საკმაოდ კარგად არის უკვე გამოჩვეული და XIV ს. მიეკუთვნება ქ. წ. ამისდა მიხედვით, მაშასადამე, უნდა დაეასკვნათ, რომ სკოლოტ-შარომატები ამაზე უწინარეს ხანაში უნდა იყვნენ ჩრდილოეთში გადასახლებულნი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიაზეში ნათქვამია: „ბრველ ოდეს აღექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი წარიქცინა და შეჭაღნა იგინი კედარსა მას ქუნასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი“ (Опис. II, 708).

ამ ცნობაში ნახმარი სიტყვა **კედარი**-ს მნიშვნელობა საბ ა-ს 119, ფსალმუნის დამოწმებით, განმარტებული აქვს: „ბნელი საჰმუნავი“-ს აღმნიშვნელი არისო (ლექსკ.). მაგრამ ეს განმარტება რომ მცდარია თვით მატიაანის ცნობის შინაარსითგანაც ჩანს, რათათ აქ **კედარი** იმ ქვეყნის სახელი გამოდის, სადაც ვითომც ლოთის ნათესავნი აღექსანდრე მეფეს შეუღებენა და რომელშიც ბუნთურქთა ტომი დაჰხვედრია. ამავე ძეგლის მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ამ **კედარ** ქვეყანად მტკვრის აუზის ის ნაწილი იგულისხმებოდა, რომელშიც ქალაქები **სარკინე-ქალაქი**, **კასპი**, **ურზინისი** და **ოძრაჲე მდებარეობდა**, ანუ ზემო ქართლი ანუ მესხეთი და შიდა ქართლი.

ს. ორბელიანის აგან დამოწმებული ფსალმუნის 119-ითგან სრულე-ბით არა ჩანს, რომ **კედარი** „ბნელი საჰმუნავი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყო. როგორც ბერძნული, ისევე ლათინური და სომხური თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა გეოგრაფიულ სახელად აქვთ მიჩნეული. იქ სწერია: *ὄμοι: ἐν: ἡ: πα: ροι: α: μαι: ἐμα: ρ: α: ν: ὄμ: ἡ: ἄ: ρ: α: τ: ὄ: α: ρ: α: μ: α: τ: α: μ: α: τ: α: τ: ἡ: κ: η: μ: ὄ: ρ: ἡ: (CXIX),* — „*Heumih, quia incolastas meus prolongatus est: habitavi cum habitantibus Cedar*“, — „*ქან ქან იქ ენე ხელარ ხელ ასანოქათოქქან ქან, ესანქეხ სუ ქ ქანან ხეყათო (ძძძ § 5)*. ქართულადაც ასევეა ნათქვამი: „ვამ მე რამეთუ განმიგრძდა მე მწირობა ჩემი და დავიმკვიდრე მე საყოფელთა თანა **კედარი-სათა**“-ო (რით, 5).

კედარი, რომ მართლაც გეოგრაფიული სახელია, ეს ფსალმუნის ამ ადგილის ქართული დედნიდანაც ჩანს, ისე, რომ ბერძნული, ლათინური, სომხური და ქართული თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა სწორედ გადმოითარგმნიათ, ამავე მუხლისა და წინადადების პირველი ნაწილის შინაარსი-კი მთლად სწორედ ვერ გაუგიათ. მაგრამ სანამ ამის განხილვას შეეუღებოდეთ, ჯერ **კედარის** რაობა უნდა გამოვარკვიოთ. **Socin**-ის სიტყვით, **კედარ** ასურეთ-არაბეთის უდაბნოს უბინადრო, მაგრამ მნიშვნელოვანი ტომი იყო. მისი აზრით ეს ტომი

არაბთა ეროვნებისა იყო, რაც შესაქმნეთა წიგნში შეტანილი (25₁₃) ცნობითაც მტკიცდება. მისი ისმეელისაგან შთამომავლობის შესახებ ამ ადგილას ნათქვამია: „ესე სახელნი ძეთა ისმეელისთანი, სახელეებისაებრ ნათესავთა მისთასა: პირმო ისმეელისი ნებოთ და კიდარ და აბდილ და მასსან და [და]მასკან და იღუმა და მასსი და ქორდად. და თიმან და იეცურ და ნაფეს და კედმან“. მაგრამ ამ ტომის სახელი კედარი კიდევ ბევრგან სხვაგანაც იხსენიება: ესაიას 21₁₆—და 42₁₁, იეზეკიელის 27₂₁, იერემიას 49₂₈—და ქება-ქებათაჲს 1₅-შიო. იერემიას ცნობაში შესაძლებელია კედარი ზოგადად არაბთა უბინადრო ტომების მნიშვნელობით იყოს ნახმარაო (H. Guthe-ს Bibelbwort.: Kedar). ებრაულად ნათქვამია: „ვად მე, რომ ვმწირობ მოსოხთან, ვმკვიდრობ კარებსა თანა კედარისათა“ (Psal. CXIX 5).

ამნაირად ებრაული ტექსტიდან ცხადი ხდება, რომ კედარი სწორედ მოსოხის ე. ი. მესხთა ქვეყნის ერთი ადგილთაგანის სახელი ყოფილა, მაშასადამე, ქართველთა ამ ტომის მიწაწყალს შეადგენდა. ძნელი გადასაწყვეტია, ჰქონდა თუ არა „მოქცევაჲ ქართლისასჲ“ მემატინეს ამ ცნობისათვის რაიმე ძველი ქართული წყარო, როდესაც „კედარსა მას ქუეყანასა“ თავის ნეთხველს საქართველოს გარკვეულ ადგილად უსახელებდა და აცნობდა. თუ ამისათვის მას ქართ. წყარო არ ჰქონდა და ფსალმუნის საბასაგანაც დამოწმებულ მუხლს ემყარებოდა, მაშინ მას ან ებრაული დედანი, ან ებრაულითგან ნათარგმნი ქართული ტექსტი უნდა ჰქონოდა, რათგან სხვა თარგმანებში, როგორც დავრწმუნდით, ეს ადგილი მცდარად არის ნათარგმნი, მოსოხის სახელი არ მოიპოვება. საფულისხმოა, რომ კედარი ქუეყანა მემატინეს ეგულებოდა ოძრხითგან მოყოლებული სარკინე-ქალაქამდე გადაქიმულ მტკვრის ხეობის არედ. ისტორიულ ხანაში ასეთი სახელი, არსებული წყაროებისდა მიხედვით ამ მიწაწყალს არ ჰრქმევია, მაგრამ კავკასიონის სანახებში დაცული იყო XVIII ს-ის დამლევამდე კუდარო—დ წოდებული ადგილის სახელი. ვახუშტის სიტყვით ჯეჯორის მდინარის „ზეით მოსახლენი არიან ოვსნი და უფენახო; უხილო, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი, უწოდებენ ამას კუდარო“—აო. ამავე მეცნიერს აღნიშნული აქვს, რომ „გარდავალს აქილამ (ე. ი. წონითგან) და კუდაროლამ გზა ქრცხინვალის ჯეობასა ზედა, დბანას ზედა, ქართლში.“ ყოფილა ადგილი, რომელსაც კუდარო ჩასაგბალი ჰრქმევია სახელად: „ჯეჯორის მდინარე... გამოსდის კედელას კავკასსა და დის კუდაროს ჩასავლის კარგა ქვეითამდე“ (გვრტ^ა 378).

ჟღერეს ჯეობის „მდინარის სათაეილამ გარდავალს გზა კედელის კავკასსა ზედა კუდაროს და რაჰას და ქართლს“—აო (გვრტ^ა 444—446).

ამ ცნობებისდა თანახმად კუდაროდ უნდა ჯეჯორას ჩრდილო-აღმოსავლეთით დღებარე მიწაწყალი ვიგულისხმოთ წედისის აღმოსავლეთით მოყოლებული ჩასავლამდე და უფრო აღმოსავლეთით ჩასავლისა და ჯეჯორას ჩრდილოეთით.

2. მზე

გვლდენშტედტის სიტყვით მზეს (Sonne) ორსავე აბხაზურში *Mará* მარა-ჰრქმეგია სახელად (R II, 533).

ყაბარდოულად-კი მზეს მაშინვე *Digga* დიღა სწოდებია (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს მზის სახელად *ა-მრა* და *მრაკ* აქვს (უსლ., მარ.-დონდ.), ჩერქეზულად *ტოვო* თუ *ტოლო* ეწოდება (ლვლ.), ხოლო ყაბარდოულად *დღლა* ჰქვია (ლოპ.).

მზის სახელად ჩაჩნებს აქეთ *მალხ*, რომლის ნათ. ბრ. არის *მელხინი*, მიც. *მალხანა*, მოქმ. *მალხუშ*, მრ. რ. *მელხიშ* (ჩაჩ. ე. 194). აღსანიშნავია, რომ მასთან *ბუ* (მხ.) და *დუ* (მრ. რ.) სქესკატეგორიად იხმარება (იქვე). ქისტურადაც *მალხ* ჰქვია და იმავე სქესკატეგორიისაა (ზ. მალსაგოვი, *Игушская грам.* 180).

წოვურად მზის სახელი ოდნავ განსხვავებულია და *მათ* ეწოდება. მასთანაც *ბ* სქესკატ. ხმარობენ (შიფ. 148). მზის (Sonne) სახელად გვლდენშტედტს ლუნძურისათვის *Boak* ბოაკ, ჰარულისათვის და ანჭუჭურისა *Baak* ბააკ და დილოურისათვის *Buk* ბუყ აქვს აღნიშნული. (R II, 517).

თანამედროვე ლუნძურში მზეს ეწოდება *ბაყ*, მრ. რ. *ბაყალ* (ლუნ. ე. 48), დილოურად-კი მართლაც *ბუყ*, ყაფუჩურად *ბჟღ* და ხეარშულად *ბჯღ* (ანდი-დიდ. მის. 110), უდურად-კი მზეს ეძახიან *ბჯღ-ს* (აღ. 165). მზეს (Sonne) გვლდენშტედტით, ლემუჭურად *Barch* ბარხ, აკუშურად-კი *Beri* ბერი ჰრქმეგია (R II, 525).

თანამედროვე ლემუჭურს საკმაოდ კარგად დაუცავს მზის წინანდელი სახელი და ეხლაც *ბარღ-ს* უწოდებს. საგულისხმოა, რომ ამ სიტყვასთან *ბ* სქესკატ. ნიშანი იხმარება და რომ მზის სახელის მრ. რ. ფორმა ბურღილ უკვე უ-ხმოვანაა.

მზის არჭული სახელი *ბარჯ* (ბერჯენ: არჭ. ე. 133) ძველ ლემუჭურთან უფრო ახლოა, ვიდრე თანამედროვესთან, რომელსაც უკანასკნელი თანხმოვანი გამჟღერებული აქვს. საყურადღებოა, რომ არჭ. *ბარჯ-ი*ც მესამე სქესკატეგორიის სიტყვად ითვლება (არჭ. ე. 133).

აკუშურის მონათესავე ჰკრკილურს მზის ძველი სახელის მხოლოდ პირველი *ბ* თანხმოვანი უჩანს შენაცვლებული და, წინანდელი *ბარ[ჰ]-ის* მაგიერ, ეხლა უკვე *ვარჰრ-ია* (ჰკრკ. ე. 300).

მზეს ჯეკურად ვურაღ-ს ეძახიან (აღულ. ე. 165), ხოლო ბულუხურად *ვირალ-სა* (აღულ. ე. 165) და წახურულად *ფირგლ-ს* (წახ. ე. 143). ეს სიტყვაც წახურულში მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (იქვე). რუთულურადაც მზეს *ვირგლ* ეწოდება, მაგრამ მისი ნათ. ბრ. უკვე *ვირღრ-ია*. აქაც ეს სახელი მესამე სქესკატეგორიის ეკუთვნის (რუთ. ე. 127).

შემდეგ საყურადღებოა აღულურის მზის სახელი *რად*, რომლის ნათ. ბრ. იქნება *რადუნ* (აღ. ე. 139). ასეთივე სიტყვა მხოლოდ კვრულსა აქვს კიდევ ამ მნათობისათვის და კვრულის მზის სახელიც *რად-ია*, რომელსაც სხვა ბრუნებად აქვს *რავღინი*, *რავღინა* და *რავღარ* (კვრ. ე. 536) და თაბასარანულა

კიდევ ხმარობს რელ-ს, რომლის დანარჩენი ბრუნვებია რელინ და რელარ (თაბახ. ე. 203). მხოლოდ მზის ანდიურ სახელად აქვს გვლდენშტედტს Mit'li მიტხლი ალნიშნული (R II, 525) და ეხლაც ანდიელნი მზეს მართლაც ასევე უწოდებენ (ანდ. ე. 141). ამასთანავე ლოდობერულად, ახვახურად და ტინდა-ლურადაც მზეს ასევე მიტხლი ჰქვია (ანდ.-დიდ. მას. 110).

კარატელები მზეს უკვე მითხლევ-ს ეძახიან, კამალალურად-კი მიტელე ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 110).

დასასრულ მზის ბოთლიხური სახელია მიპი (იქვე) და მარტო ხინალუ-ლურსა აქვს მზისათვის სრულებით განსხვავებულ გონკჷ სახელი (აღულ. ე. 165).

ჰ. დღე და ღამე

დღეს სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით Misch შიშ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Mischtsche მიშჩე ჰრქმე-ვია (R II, 533).

მაგრამ დღეს, ამ დღეს სამხ.-დას. Jechba აგება და ჩრდილო-აღმოსავ-ლურად Wachtza ფახწა ყოფილა (იქვე). თანამედროვე აფხაზური დღის სახელად ა-მგუ და მგუკე-ს ხმარობს (უსლ. დონდ.), ჩერქეზული კიდევ მაჰტ-ს (ლკლ.). მაგრამ დღეს აბხაზურად იქნება ააზაჷ (უსლ.) აგზა (მარ.-დონდ.), რომელ-შიც აა ანუ აე ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ნაშთი უნდა იყოს¹, ხოლო ხაა, ანუ ხაა უკვე დღის გამომხატველი გამოდის. გამონათქვამის დღეს ჩერქეზ. ნტჷე-ს (ლკლ.) არც ჩერქეზულსა და არც სხვა ენის დღის სახელთან საერთო არა უჩანს რა.

დღის ყაბარდოულ სახელად ძველად Machua მახუა ყოფილა (R II, 533), მაგრამ გამონათქვამი დღეს თურმე Noba ნობა იქნებოდა (იქვე), თანამედროვე ყაბარდოულში დღისათვის სახელად მახო-ა, დღეს-კი ეხლაც ნობე იქნება მარ-თლაც (ლოპ.).

დღის სახელად ჩაჩნებს აქვთ დე, რომლის ნათ. ბრ. დინინნ, მიც. დიენნა, მოკ. დიენუო, მრ. რ. დიენუოშ იქნება. დღის ამ სახელთან დუ სქს. კატ. იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 170).

თუმცა წოვურადაც დღეს ასევე დე ეწოდება, მაგრ. ნათ. ბრ. იქნება დენი, დღე-ღამეს ჰქვია დეჷუსი (შიფ. 137). გვლდენშტედტით დღეს ლუნ-ძურად Dschoka ჯოჷა და დიდოურად Dschekul ჯეჷულ უწოდებდნენ, აწუ-ხელებსა და ჭარელებს-კი დღის სახელად Ko ყო ჰქონიათ (R II 517). თანამედროვე ლუნძურშიც დღეს ძველი ჭარულის მსგავსად ყო ეწოდება (ლუნძ. ე. 152) და ჯ ბგერა არც-კი მოეპოვება, მაგრამ რომ ჯოჷა არც მოგონილი უნდა იყოს და არც შეცდომას წარმოადგენდეს, ამას დღეს გამონათქვამის თანამედროვე ლუნძური ფორმა ჯჯა-ც (ლუნ. ე. 80) კარგად ამჟღავნებს. ახვახუ-რად-კი ყო დღის სახელიც-კია (ანდ.-დიდ. მას. 92). დიდოურს დღის თანამედ-

¹ უსლარი ამბობს, ამ დას მნიშვნელობა ვერ ამიხსნია (იქვე).

როვე სახელად ძველი, გვლდენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილს ჯეჟელ-ის მაგიერ, აქვს ღუილი, რომლის მრ. რ. ღუიდიბი-ა, ხოლო ყაფუჩურს—თოლო (ანდ.-დიდ. მას. 92).

აღუღურ დღის სახელი არის აად (აღუღ. ე. 123), კჯრული აოდ (კჯრ. ე. 451), თაბასარანული-კი აიდ, რომლის ნათ. ბრ. აედან-ია მრ. რიცხ. აედარ (თაბ. ე. 179). ასევე რუთულურსა და წახურულშიც: აიდ-დღეა, დღისით რუთულურად იქნება აილა (რუთ. ე. 147 და წახ. ე. 170). არქულად დღეს ეწოდება უკვე იჯ, რომლის ნათ. ბრ. იქნება იჯლინ (არქ. ე. 153). უღურად დღის სახელია დი, დენ-ახ. (უღ. ე. 16).

თანამედროვე წახურულს დღის აღსანიშნავად აქვს აიდ, რომლის მრ. რ. აიდბე-ა. ეს სიტყვა მე-4 სქესკატ. ითვლება (წახ. ე. 170). როგორც ღმერთის წახურული სახელის ანალიზთან დაკავშირებით მოყვანილი მსჯელობით ირკვევა, დღის სახელად წახურულს წინათ ღე ჰქონია. დღის რუთულური სახელი არის აიდ, ხოლო დღისით იქნება აილა (რუთ. ე. 147), მაგრამ დღეს რუთულურად უკვე დილა-ა (იქვე 132). რაკი ღა თანდებულია და ზე-სა ნიშნავს, ამიტომ დღის გამოხატველი ამ გამონათქვამში ღი გამოდის. დღეს კჯრულად ეწოდება აოდ (კჯრ. ე. 451). უღურად დღეს ეწოდება დი, მაგრამ ნათ. ბრ. ფორმაში დენაჟ-ში, დღის სახელს უკვე ღე გამოხატავს (უღ. ე. 14).

დღის ანდიური და ღუმუჭური ძველი სახელები ღეგური სხვა ენების სახელებისაგან განსხვავებული ყოფილა: გვლდენშტედტით ანდიურად Bu ბუ სწოდებია, ხოლო ღუმუჭურად Kini ყინი (R II, 525). ხოლო ეხლაც დღეს ღუმუჭურად ისევე ყინი ჰქვიან, როგორც XVIII ს. მეორე ნახევარში ჰრქმევია (ღუმ. ე. 338) და გამონათქვამიც ამ დღეს იქნება ჰაყენუ (იქვე 273).

უცნაურია, რომ თანამედროვე ანდიურს დღის სახელად ბუ-კი არა, არამედ ზუბუ აქვს, რომლის ნათ. ბრ. ზუბუტყლფი¹, მრ. რ. ზუბოდულ, ზუბულ, ნათ. ბრ. ზუბოდატყლფი (ანდ. ე. 124) მაგრამ „ამ დღეს“ იქნება უკვე შეტხლალ, დღისით-კი—ტხლალ (იქვე 166) (შეად. ანდ.-დიდ. ზიფუ-ს ფურის სახელს, შუე ვითარცა მდედრ. სქ.).

ანდიურის მსგავსად, კარატულად, ტინდალურად და ხვარშულადაც დღის სახელად ზებუ-ა, ყუანადურად ზედ-ს უწოდებენ, ბოთლიხურად და ლოდობერულად-კი ზიბუ ჰქვიან (ანდ.-დიდ. მას. 92). მაგრამ საგულისხმოა, რომ დღეს ღუმუჭურად გვლდენშტედტის დროს Dechta დეხტა ყოფილა და შუადღე (Mittag) Achten ახთენ, ანდიურად-კი დღეს თურმე ითქმორა Shetal შეტალ, ხოლო შუადღე T'lal ტხლალ იყო (R II, 525).

დეხტა არის თუ არა თანამედროვე ღუმუჭურში, ვერ გამოვარკვით, სამაგიეროდ მოიპოვება მართლაც ახტაჟან, რომელიც სწორედ შუადღისას ნიშნავს (ღუმ. ე. 244).

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ თუ დღის სახელად ანდიურს ზუბუ აქვს, სამაგიეროდ დღეს ანდიურად ეხლაც ძველებურად შეტხლალ და დღისით აგრეთვე თხლალ (ანდ. ე. 166) [ეწოდება]. აკუმურად „დღეს“ გვლდენშტედტის

¹ ტყლფი ანდიურში ნათ. ბრ. ბოლოსართია.

დროს ყოფილა Jsberi (R II, 525). თანამედროვე ჰურკილურს ამავე ცნების გამოსახატავად აქვს იშ ვარჰიი (ჰურ. ე. 301), რომელიც ჰიშ ვარჰაიი-საგან არის წარმომდგარი და ამ დღეს ნიშნავს.

ღამე (Nacht) ძველად აბხაზურად სამხრეთ-დასავლურად Wak ჭაჯ, ჩრდილო-აღმოსავლურად Wakla ჭაჯლა ყოფილა (R II, 533), ყაბარდოულად-კი ღამეს სულ სხვა ძირის სიტყვა Shesch უნაჰ ჰრქმევი (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს ღამის სახელად აქვს აწგხ, ხოლო ღამით იქნება წგხლან (უსლ. და დონდ.). მაგრამ ამავე ცნების გამოსახატავად აჯგლა-საც ხმარობენ, ისევე, როგორც აზღამ იქნება აჯგ (უსლ.). ორსავე უკანასკნელს გამოხატეაში აა ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს, ღამეს-კი ჯა გამოხატავს, თანამედროვე ჩერქეზულს ღამის სახელად ჩწმე აქვს, ღამით-კი იქნება ჩწმე და ჩწმიგე (ლულ.).

ღამის ყაბარდოული სახელი ამ ერთი საუკუნის განმავლობაში არ შეცვლილა და ისევე იყავს-ს ხმარობენ (ლობ.). რუთულნი ღამეს უკვე ჭუმს-ს უწოდებენ და ამავე სახელს ხმარობენ საღამოსთვისაც (რუთ. ე. 128). თვით სიტყვა მეოთხე სექსკატეგორიისად ითვლება (იქვე). აღულურად ღამეს ეწოდება გჯშ (აღ. ე. 156). თაბასარანულად ღამის სახელად არის აიშში (თაბ. ე. 180), ხოლო კვრულად—აიჰ (კურ. ე. 451). დასასრულ ღამეს უღურად შაუ ეწოდება (უღ. ე. 14). არქული ღამის სახელი ეჯაშა არის, ხოლო, „ღამით“ იქნება ეჯაშამის, საღამოთი-კი ეჯაშამინ (არქ. ე. 143). ღამეს ჩანები ბუნის-ს ეძახიან, მისი ნათ. ბრ. იქნება ბუნისინინ, მიც. ბუნისინა, მოქ. ბუნისინუ, მრ. რ. ბუნისინიშ (ჩაჩ. ე. 162). ამ რიგად, სახ. ბრ.-ის გარდა სხვა ყველა ბრუნებში ამ სიტყვის ფუძედ ბუნისინ-ია. საყურადღებოა, რომ ღამის ამ სახელთან ორსავე რიცხვში ჩანები აჟ-ს ხმარობენ (იქვე).

წოვურად-კი ღამეს ბუისუ-ს უწოდებენ. ისინიც ამ სიტყვასთან ა სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ხოლმე (შიდ. 146). ღამეს სახელად, გვლდენშტედტის ცნობით, ღუნძებს, ჰარელებსა და ანწუხელებს Surdo ხურდო ჰრქმევი (R II, 517) და ეხლაც ღუნძურად ასევე სჟორდრ-ს ეძახიან. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. იქნება უკვე სჟარდრ და მრ. რ. სჟარდალ (ღუნ. ე. 183). ღამის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტს ჩაწერილი აქვს Gidod გიდოდ (R II, 517), მაგრამ თანამედროვე დიდოურად ღამეს სულ სხვანაირი სახელი, ნეშირუ, ეწოდება (ანდ.-დიდ.-მას. 102). ამის მსგავსი სახელი ნიშუ აქვს ღამის-თვის ყაფურსაც (იქვე).

ღამეს (Nacht) გვლდენშტედტის დროს ღუმუქურად Chu ხუ, ანდიურად Ret'lo რეტხლო და აუშურად Dukke დუყყე სწოდებია (R II 525). მართლაც თანამედროვე ღუმუქურსაც ღამის სახელად ხხლუ აქვს (ღუმ. ე. 278). ანდიელიც ღამეს და საღამოსაც სწორედ ასევე რეტხლო-ს უწოდებენ (ანდ.-დიდ. მას. 88). ანდიური რეტხლო-ს მსგავსად, ლოდობერულს, კარატულსა, ახვახურს, ტინდალურსა და ხუარშულსაც ღამის აღსანიშნავად რეტხლოა აქვს. ბოთლიხურსა და ყუანდურს-კი რეჰა (ანდ.-დიდ. მას. 102).

აუშურის მონათესავე ჰურკილურსაც XVIII ს. მსგავსად დული მოეპოვება ღამის აღსანიშნავად. (ჰურკ. ე. 331). მზე ამოდის თანამედროვე აბხაზურად იქნება აზრა გვლუეჰტ, —მზე ჩადის კიდევ აზრა თაშაუეჰტ, ხოლო მზე ანათებს—მრა აზრლაშუეჰტ (უსლ. 233—234).

საგულისხმოა მზის მოძრაობის გამომხატველი ჩანსური გამონათქვამები. მზე ანათებს იქნება მალხ ვიჟუუ (ჩაჩ. ე. 194), რომელშიც ზნა ვაჟარ-ისაგან არის ზედშესრული ნაწარმოები. ვაჟარ-კი 2 უღელ., რომლის აწმყო სოლო-ჯოჟუ, მოთხ. დრ. ვეჟინა არის, ცქერას, მზერას, ჭყეტას ნიშნავს. 1. უღელ.-კი სწორედ ვიჟარია და მრავალგზისობის გამომხატველია. ამრიგად, რომ განმოხატოს მზე ანათებს-ო ჩანსურად ითქმის მზე იჟუიტებაო.

მზე ამოდის ჩანსურად ითქმის მალხ ვიჟ-ტუ (ჩაჩ. ე. 194). უსლარის განმარტებით ეს გამონათქვამი ნამდვილად ნიშნავს „მზე ეცემა“, „ერთყმევა“-ო (იქვე); ე. ი. ზნა ვიჟარ-ისაგან ნაწარმოებდალ მიჩნია.

წოვეურად მზის აღმოსვლას და აღმოსვლეთს ეწოდება მათხ ბატხლინ. (შიფ. 148).

მზე ჩადის ჩანსურად ითქმის მალხუ ბუჟუ, რაც, უსლარის განმარტებით, ვითომც მზის ამხებას უნდა ნიშნავდეს სიტყვა-სიტყვით (ჩანჩ. ე. 194), მაშასადამე, უსარ (ვ, ჯ, დ, ბ) ზმნისაგან უნდა იყოს ზედშესრული ნაწარმოებრი.

4. მ თ ვ ა რ ე

მთვარეს (Mond) XVIII ს. ორსავე აბხაზურში Mesé—მეჟეჟ ჰრქმევია სახელად, ყაბარდოულად-კი Masa მაზა სწოდებია (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურს ა-მზა და მგჯგე (განსაზღ.) აქვს (უსლ. აბხ. ე. 233 და მარ.დონდ. რ.—აბხ. ლ. მუჩა).

ჩერქეზები ეხლა მთვარეს ეძახიან მაჟერო-ს (რ.—ჩერ. ლ. 102: მუჩა). ყაბარდოულად-კი მაჟეს-ს (რ. ყაბ. ლ. 68: მუჩა).

ჯერ კიდევ XVIII ს. ყაბარდოულს მაზა ჰქონია და საფიქრებელია, რომ ჩერქეზულსა და აბხაზურსაც ამაზე უფრო ადრინდელ ხანში ასევე მაზა უნდა ჰქონოდა.

სამწუხაროდ გვლდენშტედტის ჩანაწერში მნათობთა ჩანსურ-ქისტურ-წოვეური სახელები გამოტოვებულია. სამაგიეროდ კლავროთის წიგნშია შეტანილი. ჩანსურად მთვარეს Bout ბუტ, ქისტურად But ბუტ და boutto ბუტ-ტო და წოვეურად But ბუტ ჰრქმევი (V. II, 366. Lune).

მთვარეს ჩანსურად ბუტ-ს ეძახიან. მისი დანარჩენი ბრუნებია: ბეტტინჟ, ბატტანა, ბატტურ, ბატტოჟ, ბატტალ და ბეტტინიშ. საგულისხმოა, რომ მთვარის სახელთან ბუტ იხმარება ბუ და დუ (ჩაჩ. ე. 163).

თანამედროვე ქისტურს მთვარის სახელად აქვს ბუტტ, რომლის მრ. რ. არის ბეტტაჟ. ეს სიტყვა ბ სქესკატეგორიისა მხ. რ-ში და დ სქესკატეგორიისა მრ. რ-ში. ჭამ სიტყვასვე ხმარობენ თვის სახელადაც (ზ. მალქსაგ, ქისტ. მ. 131).

წოვეურადაც მთვარეს ეხლა ბუტ ეწოდება, მაგრამ მისი ძირი, შიფნერის აზრით, არის ბათ. აქაც ეს სახელი ბ სქესკატეგორიისად ითვლება.

იმავე სიტყვას ხმარობენ წოვანი თვის აღსანიშნავად (შიფ. 146).

მთვარეს, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ლუნშურად, ჭარულად და ანწუხურად Moots მოოჟ ჰრქმევი (R II 517) და თანამედროვე ლუნშურსაც იგივე

მოწა სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. მოწარაჲ და მრ. რ. მრწილ არის (ლუნ. ე. 134).

დიდოურად მთვარეს XVIII ს. Butsi ბუწი პრქმევეია (R II, 517), თანამედროვე დიდოურში-კი ბუცო და ყაფუზურად ბოცო (ანდ. დიდ. მას. 99), საფიქრებელია, რომ ასევე ბუცი იერქმეოდა XVIII ს-შიც. აკუსმელები, გვლდენშტედტის ცნობით, მთვარეს Baz ბაძ-ს ეძახდნენ (R II 525), ესლა-კი პკრკილურად ბაძ, ე. ი. ბვად ეწოდება (პკრკ. ე. 298). ანდიურად მთვარის სახელი XVIII ს. თითქოს Ports — ფორც-ი ყოფილა (R II 525), ამჟამად-კი ბორცხი ჰქვიან. მისი ნათ. ბრ.-კი არის ბორცხილტყლი, მრ. რ. ბორცხადულ, ნათ. ბრ. ბორცხადუტყლი. ეს სიტყვა მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (ანდ. ე. 118).

მთვარის ღუმუქური სახელი XVIII ს. Bers ბერზ ყოფილა, (R II, 525) და თითქმის ასევე ბარზა ეწოდება ესლაც, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ამ სიტყვის ნათ. ბრუნვა უკვე არის ზურულ, ამგვარადვე მრ. რ. ბარზრ-ა ამავე რიცხვის ნათ. ბრ. ზურდალდილ. აღსანიშნავია, რომ ფორცხუ მთვარის ბოთლიზური და დოდობერული სახელია, კარატულად პორცხო ჰქვიან, ტინდალურად ბოცხუ, ხინალულურად ბუცხა, ყუნანდურად და ჰამალურად-კი ბოცხ (ანდ.—დიდ. მას. 99). ამ სიტყვასთან ბ სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ზოლმე (ლუმ. ე. 250).

საეულისხმოა, რომ კერულად მთვარეს ჰქვიან ჭარძ (კკრ. ე. 365). ჯეკურად ჭაძ; თაბასარანულად ვაძ, რუთულურად და წახურულად ჭაზ, და ბუდუხურად ვოზ არის სახელად.

მთვარის მხოლოდ უდური სახელი ხაშ (უდ. ე.) განსხვავდება ყველა სხვა შარომატული ენების სახელებსიგან.

5. წელიწადის დრონი

აზნაზურს თბილის სახელს ფხა-ს (ძველს) და სითბოს თანამედროვე აღმნიშვნელს აფხარა-ს, რომელშიც ა ართრონია, ხოლო რა განყენებული ცნების გამომხატველი ბოლოსართიბ, ძირი-კი ფხა, ყაბარდოულში ხუაბა (ძველი) და ხოაბეს (თანამედროვე) უდრის. თუ მთლიანად აბა და აბე არა, ბა და ბე მიანც და მიანც სიტყვის ძირეული ნაწილი არ არის. ამრიგად სითბოს ცნების გამომხატველად ყაბარდოულში ხუ, ხო ანდა ხუა, ხოა გვრჩება. ამავე ცნების გამომხატველს აფხაზურ ფხა-სთან შედარებით მას მხოლოდ თავში ფ აქლია, და სხვაფრივ-კი მისი უ და ო ხმოვანი სახესხვაობას წარმოადგენს.

თბილის ჩერქეზული სახელი კაბე უეჭველია ხუაბე-საგან არის წარმომდგარი ჯერ ხაბაბე-დ, შემდეგ ხაბაბე-დ ქცევითა და სულ ბოლოს ხ-ს გაქრობის გზით.

საფიქრებელია, რომ ქართული ფუნე რომელიც, საბას განმარტებით ვითომც „კმელსა ნეხესა“ ნიშნავდა: „კმელსა ნეხესა წივა და ფუნე“ ეწოდებო (ლექს. სკორე), ფხუნე-საგან არის წარმომდგარი და თავდაპირველად ხმელს-კი არა, არამედ სწორედ ცხელს, აფუფეზულს ნიშნავდა. ეს მოსაზრება რომ

მცდარი არ უნდა იყოს, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ფუნაფა და ფუალა მეგრულად დუღილს ნიშნავს (მ. გ. 338). სენაურადაც ფუფე აგრეთვე დუღილს და მანფუფა (— მანფუნა) კიდევ მდულარეს ეწოდება (რ.—სვ. ლ. купание, купаток): საგულისხმოა, რომ აფხარა აბზაზურად სითბოს ნიშნავს, სიტყვა, რომელიც ამას გარდა აბზაზურშიც უშუალო ხ ბგერითაც გვხვდება გაზაფხულის თანამედროვე სახელს ააფენ-ში უკვე ფენ-ის სახით. ფენ-კი ქართულ ფუნე-სა და მეგრ. ფუნა-ფა-ს მთლიანად უდგება.

მეორე მხრით ქართულშიც თბილისა და ცხელის აღმნიშვნელის, ზემომოყვანილი სიტყვების გარდა, გაზაფხულისა და ზაფხული-სა ისევე, როგორც მოწმენდილი ცის გამომხატველს ჭანურსა და სენაურს მაფხა-ში სითბო-სიცხეს აღმნიშვნელი ნაწილი ფხულ-ისა და ფხა-ს სახით, ე. ი. აგრეთვე ხ-თანმოვნიანად გვაქვს დაცული. ამრიგად ქართულსა და აბზაზურს შორის სრული ანალოგიაა.

რაკი ფხუნ იდენტლად მართლა ცხელს ნიშნავდა, შესაძლებელია, რომ ცხუნ-კბა და ცხელი, რომელნიც ამავე ცნების გამომხატველი სიტყვებია, როგორმე ფხუნ-სა და ფხ-ს დავეუქავშიროთ.

ქართულს, როგორც ვიცით, ზაფხულ-ში ფხუნ-ის მაგიერ ფხულ-ი აქვს. ფხულ-ისა და ცხელ-ის თავიკიდური ბგერების, ფ-სა და ც-ს დაკავშირება შეუძლებელია, მაგრამ თუ გავისხენებთ ძვ. ქართულში თ-სა და ც-ს შენაცვლებას (თიკანი—ციკანი და სხვ.), მაშინ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ცხელი წინანდელი თხელის შენაცვლებას წარმოადგენს. ამნაირადვე ცხრო-ც შესაძლებელია თხრო-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. თხრო-კი თავისი ბგერითი შედგენილობით ანდ., ლოდ., ახვახ. და ტინდ. მიტხლი-სა და კარატ. მიტხლჲე-საგან არსებითად მხოლოდ თავიკიდური მი მარცვლის უქონლობით განსხვავდება. ეს ორი სიტყვა-კი, როგორც უკვე ვიცით, მზის სახელია. თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება ცხრო-ს წინამორბედი თხრო-საგან წარმომდინარეობისა და მიტხლი-ის მსგავს სახელთან ოდინდელი კავშირის შესახებ მცდარი არ არის, მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ ცხრო ამ ავადმყოფობის თავდაპირველი სახელის ორნაწილად შედგენილობის მხოლოდ ერთი-ლა შერჩენილი ნაწილი უნდა იყოს და რომ წინათ, ლეგურ ენების მსგავსად, ქართულშიც ციებ-ცხელების სახელი მზის ავადმყოფობის გამომხატველი ყოფილა. ამრიგად ფხული და ცხელი და ცხრო ერთმანეთთან უშუალოდ დაკავშირებული არ უნდა იყვნენ.

საყურადღებოა, რომ მკაცრს სიცივეს და უაღრეს სიცხეს ქართულში ერთი და იგივე გამომხატველი ჰყავს, მაგ. სუსხი საბას განმარტებითაც „მცირე და ზრობა“-ა და „სიცივის ნაწილი რამ დამწველი, დამქნობელი“-ო (ლექსიკ. სუსხი და სიცივე). მეორე მხრით მოსუსხვა, იმავე მეცნიერის სიტყვით, „შანთის წყსმით მოწვა“-ს, B—რედაქციით „მოწვასავით“ ნიშნავსო (ლექს.).

მეგრულად სიცხეს ჰქვიან ჩხანა, ხოლო ჩხანაფა ნიშნავს ცხუნებას და ჩხე კიდევ ცხელს (მ. გ. 367).

მაგრამ ჩხური უკვე ცივს გამოხატავს, ჩხურუ-კი სიცვივს (იქვე 369). უინვას მეგრულად წინი და უინვიანს—წინჩი ეწოდება (იქვე 419). ჰანურად ცხელსა და თბილ ჰავასა და ჰაერს ეწოდება ჩხაფა, ჩხუაფა (ვიწ.),— ჩხოფა, ჩხოპა (ხოფ.), ტარონი ჩხოფა (ნ. მარის ჯ. გ. 213), ცხელ საჰემელს-კი ტუცა-ს ეძახიან (იქვე 191),—თბილს კილევ მოლა ჰქვიან (იქვე 168) და ჩუჩუნა (იქვე 212).

სიცხისა და ცხელის, ისევე როგორც სიცვიისა და ცივისი მეგრული სახელების ერთმანეთთან შედარება დაარწმუნებს ყველას, რომ ორივე ამ მოპირდაპირე ცნებას ჯცნაურად ერთი და იგივე ჩხ ძირი აქვს. ცხელს სენურად ათვი და ლუითუნე ეწოდება (რ—სვ. ლ. 45), სიცხეს იგივე ათვი და ნაითვი (იქვე 73). თბილი-კი იქმნება ტებლი (იქვე 458).

ამასთან დაკავშირებით სიყურადღებოა, რომ გვლდენშტედტით ცხელი (Warm) სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად Pchagu ჰხაგუ, ანუ ფხაგუ, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Ipcha ძხა, ანუ აფხა (R II, 524), ხოლო ყაბარდოულად Chuaba ხუაბა ეწოდებოდა (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს ცხელის სახელად აცა აქვს (უსლ., მარ.-დონდ.), სიტფოს-კი მართლაც აფხარა და ფხარაკ ეწოდება (უსლ., მარ.-დონდ.). ჩერქეზულად თბილს კაბე-ს, სითბოს-კი კაბაგე და კაბე-ს ეძახიან. (ლულა). ყაბარდოულად სითბოს და თბილს ეხლაც ხოაბე ჰქვიან (ლოპ.).

თბილს (Warm) XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად Pchagu ფხაგუ. ჰრქმევია, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Ipcha იფხა (R II, 534).

ამივე დროს სიცხეს (Hitze) სამხრეთ-აღმოსავლურად Pchau ფხაუ სწოდებოდა, ხოლო ჩრდილო-დასავლურად—Pcha ფხა (R II, 534).

თანამედროვე აბხაზურად სითბოს გამოსახატავად არის აფხარა, ხოლო იფხაროუპ ნიშნავს თბილს-ს (უსლ. აბხ. ე. 241).

ჩერქეზულად თბილს უწოდებენ კაბე-ს, სითბოს-კი კაბაგე-სა და კაბერ-ს (ლულ. теплый, теплота).

ყაბარდოულად თბილს (Warm) XVIII ს. Chuaba ხუაბა ჰრქმევია სახელად, სიცხესაც (Hitze) იგივე chuaba ხუაბა სწოდებოდა (R II, 534).

ეხლაც თბილიცა და სითბოც ყაბარდოულად ხოაბე იქნება (ლოპ. ყაბ. ლ.). სიცხეს (Wärme) XVIII ს. ჩაჩურადა და ქისტურად Iaueche ააუეხე, წოფურად-კი Iobche აობხე ჰრქმევია (R II, 510). ამჟამად ცხელსა და თბილს უწოდებენ ოვხუნ-ს და სქესკატეგორიისდა გვარად ან ვ, ან ა, დ და ბ თავსართით ხმარობენ ხოლმე. სითბოსა და სიცხის აღმნიშვნელად-კი აოვხუთ-ო მიღებული, რომელთანაც აუ იხმარება (ჩაჩ. ე. 199).

ცხელს (Warm) გვლდენშტედტით ჩაჩეხი და ქისტები Dauchan დაუხან-ს უწოდებდნენ, წოვები კი Iubche აუბხე-ს (R II, 511).

ზემომოყვანილს თანამედროვე ჩაჩურში თბილს (теплый) სახელი მიავაგებს მხოლოდ და ეხლა ვოვხუნ, აოვხუნ, დოვხუნ, და ბოვხუნ-ს ხმარობენ სათანადო სქესკატეგორიისდა მიხედვით. აოვხუთინი და აოვხულლა უკვე სითბოსა ნიშნავს (ჩაჩ. ე. 199). უსლარს ამ სიტყვის ფუძედ, თუ ძირად-მიანიია ოვხუნ (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ჩანებს გვლდენშტედტისათვის ცხელის ზოგად ფორმად — სქესკატეგორიის თავსართოვანი ფორმა დაუსახელებიათ, თითქოს ცხელი (წყალი) ჰქონდეთ ნაგულისხმევი.

თანამედროვე წოურში-კი სიცხისა და სითბოს გამოსახატავად დაფ-ზოლი-ი ცხელის აღსანიშნავად დაფხე იხმარება, ისევე, როგორც წვასაც ეწოდება დაფხაჩ (შიფ. 137).

თბილი (warm) ანწუხურად XVIII ს. ყოფილა chenab ხენაბ, ხოლო სითბოს (Wärme) chenti ხენტი ჰრქმევი (R II, 519 და 518), ამავე ცნებათა გამომხატველი ჰარული, ლუნძური და დიდოური სახელები-კი გვლდენშტედტის ჩანაწერში სამწუხაროდ გამოტოვებულია.

ლუნძურად თბილს ეხლა ხნტხლილდე ეწოდება, სითბოს კიდევ ხნტ-ხლს და ხინ, მაგრამ თბილა იქნება ხინ ბუგო, ან და ხნტხლსუნ ბუგო. საფიქრებელია, რომ სითბოს ანწუხური XVIII ს. სახელი ხენტი იგივე ხენტ-ხლსი უნდა იყოს, რაც თანამედროვე ლუნძურშია, მხოლოდ ჩანაწერში შეც-დომა ჩანს შეპარული.

ცხელი (Warm) XVIII ს. ლუმუქურად Gilisa ღილისა, ხნდიურად Un-sa უნსა და აკუშურად Bozarle ბოცარლე, ანდა ბოწარლე ყოფილა (R II, 526).

ცხელს ლუნძურად ეხლა ქირი ეწოდება და ქირისნა, სიცხეს-კი ქირიში-ბუ-ს ეძახიან (ლუმ. ე. 298). ღელისნა-კი ამ ჟამად თბილსა ნიშნავს (იქვე 261), მაგრამ სითბოს ეხლაც ღერიშიბუ ეწოდება (იქვე 262). გვლდენშტედტის ჩანაწერში-კი სითბოს (Wärme) ლუმუქურ სახელად Kirisa კირისა, ანუ ყირისა არის მოყვანილი (R II, 526).

ცხელის ძველი ანდიური სახელი უნსა უდრის თანამედროვე ანდიურის თბილის სახელს უნსა-ს, ანუ ონსა-ს, რომლის მრ. რ. იქნება ონსაოლ. მაგ. თბილი წყალი ანდიურად არის ონსა ცხლენ (ანდ. ე. 143).

სიცხის ძველი ანდიური სახელი გვლდენშტედტის წიგნში გამოტოვებუ-ლია (R II, 526).

ცხელის აკუშური ძველი სახელის ბოცარლე-ს, ანდა ბოწარლე-ს მსგავ-სი სიტყვა ჰურკილურში უსლარს არ მოეპოვება. ცხელის სახელი მას სრუ-ლებით მოყვანილი არა აქვს, თბილს-კი, ამ მეცნიერის ცნობით, უანალ ეწო-დება; ხოლო უანა იმავე დროს სითბოსაც ნიშნავს, (ჰურ. ე. 311). მაგრამ გვლდენშტედტის ჩანაწერში, რომ დაცული ცხელის სახელი ბოწარლე მართა-ლი უნდა იყოს, ამის დამტკიცება იმითაც შეიძლება, რომ წა ჰურკილურად ცეცხლს ნიშნავს (ჰურ. ე. 454) და გაზაფხულსაც ამ ჟამად დუწრუმს უწოდებ-ენ (იქვე 335).

საფიქრებელია, რომ ბოწარლე შესდგება ბო სქესკატ. თავსართისა და წარ-ლე ძირისაგან, რომელიც ცეცხლს ნიშნავს და მთლიანად სიტყვა მწველის გამომხატველი ჩანს. ამწირადვე ზაფხულის თანამედროვე სახელს დუწ-რუმ-შიც დუ სქესკატ. თავსართისად, წრ ძირი უნდა გვქონდეს, რომელიც აგ-რეთვე ცეცხლისა და წვის ცნების გამომხატველი უნდა იყოს.

სიცხის აკუშური სახელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში არა ჩანს (R II, 526).

საყურადღებოა, რომ სვანურად სიცივესა და ცივს ერთი და იგივე სახელი აქვს და მცხი ეწოდება (რ.-სვ. ლ. 498), ცივბასაც მანცხიას ეძახიან (იქვე 182). აქ უმთავრესად ის გახლავთ გასაოცარი, რომ ცივისა და სიცივისათვის იგივე ცხ ძირი ჩანს, რომელიც სიცხე-სა და ცხელ-ში გვაქვს.

ცივს (Kalt) გვლდენშტედტის დროს სამხრეთ-აღმოსავლურ აზნაზურად Echte — ახთა, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Ichta იხთა ჰქონია სახელად (R II, 534).

იმავე ხანაში სიცივის (Kält) სახელი სამხრეთ-აღმოსავლურად იგივე Echte ეხთა ყოფილა, რომელიც ცივსა ნიშნავს, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Tchte თხთა (იქვე).

თანამედროვე აზნაზურად ახთა ნიშნავს სიცივეს, ხოლო იხთარუპ-ცივას-გამოჰხატავს (უსლ. აბხ. ე. და დონდ.).

ცივს ეხლა ახიშიაშია ჰქვიან (დონდ.), ან და ახიშიაშია (უსლ. აბხ. ე.). ჩერქეზულად სიცივეს ეწოდება ჩეარა, ხოლო ცივს-კი ჩეა (ლულ. чирд-хи). ცივს (Kalt) ყაბარდოულად XVII ს. Schaa შაა ჰქონია სახელად და იგივე, მხოლოდ ოდნავ განსხვავებული სახელი Schaä შაა უნმარიათ სიცივის (Kälte) აღსანიშნავად (R II, 534).

თანამედროვე ყაბარდოულს ცივის და სიცივისათვის ერთი და იგივე სიტყვა სყა აქვს (ლობ. რ.-ყაბ. ლ.).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ცივი (Kalt) ჩანურად და ქისტურად Tschiale ჩიშლე ყოფილა, წოვურად-კი Pschele პშელე ანუ ფშელე, ხოლო სიცივეს (Kälte) ჩანურად და ქისტურად Schile შილე, წოვურად-კი ისევე Pschele პშელე ანუ ფშელე (R II, 511 და 510). თანამედროვე ჩანურს ცივის სახელად აქვს შილინა, ხოლო სიცივისათვის შიელუო, რომელთანაც აუ სქესკატ. იხმარება (ჩაჩნ. ე. 231).

წოვურად სიცივეს მართლაც ეხლაც პშელ ეწოდება და მასთანაც ანქესკ. ნიშანია. (შიფ. 142).

გვლდენშტედტით სიცივეს Kälte ჩანურად და ქისტურად Schile შილე, წოვურად-კი Pschile პშილე ეწოდება (R II, 510). უსლარით-კი შიელუო ჰქვიან (ჩ. ე. 231).

ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი შიე-სა და ლუო-საგან. პირველი ამათგანი ყინულის აღმნიშვნელი შა-ს შექმნითი (ინპაჰ.) ბრუნვის ფორმა შიე—უნდა იყოს, მეორე ლუო-კი ჩანურად თოვლსა ნიშნავს. ამგვარად ერთად და მთლიანად ყინულით თოვლის გამოხატველი გამოდის.

ცივის ანწუხურ სახელად გვლდენშტედტს უწერია Bucharab ბუხარაბ, ხოლო სიცივეს-კი როჰი Rohi (R II, 519 და 518).

კარული, ლენძური და დიდოური ასეთივე სახელები ამავე მეცნიერის ჩანაწერში გამოტოვებულია (იქვე).

თანამედროვე ლენძურს ცივის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, კოჩაჩაბ, აქვს, სიცივესაც ეწოდება კოჩ (ლუნ. ე. 112).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ცივს (Kalt) ლუმუქურად Derku დერკუ-სა და დერკუს ეძახდნენ (R II, 526).

თანამედროვე ლუმუქურად ცივს ეწოდება სქესკატეგორიისდა მიხედვით, ან დარჯჯაოხსა ან ბაუჯჯაოხსა, ანდა აუჯჯაოხსა (ლუმ. ე. 241). ცხადია, რომ მე-XVIII ს. ცივის სახელი დერჟუ უდრის ამ ცნების გამომხატველს დ სქესკატეგორიან თანამედროვე ფორმის დარჯჯაოხსა-ს. შესაძლებელია კ მათინაც ვც-ს გამოჰხატავდა. საგულისხმოა, რომ ამ ზედსართავის ზოგად ფორმად დ-ს სქესკატეგორიანი ყოფილა მაშინ მიჩნეული. სიცივეს (Kälte) XVIII ს. ლუმუქურ სახელად გვლდენშტედტს Darusa დარუხა აქვს აღბეჭდილი (R II, 526).

თანამედროვე ლუმუქურად—სიცივეს დარჯჯაო-ს ან დარჯჯაოლულ ანდა დავჯაილ (ლუმ. ე. 240—241) [უწოდებენ].

საკმარისია ცივის ლუმუქური სახელი დარჯჯაოხსა გავისხენოთ და XVIII ს. ჩანაწერის სიცივის სახელს დარუხა-ს შევიდაროთ, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება ცხადი გახდება: სიცივის ნამდვილი სახელის მგვიერ ცივი-ს აღმნიშვნელი ზედსართავი ყოფილა ჩაწერილი. ამასთანავე, როგორც ჩანს, დარუხა-ს შეცდომით შუაში ვ უნდა აკლდეს და საფიქრებელია, რომ იმ ხანაშიც დარჯჯაო იქნებოდა. შესაძლებელია კ-ს (ვ) გამოვარდნა კორექტურულ შეცდომასაც-კი წარმოადგენს. ცივი ანდიურად XVIII ს. ყოფილა Sado ხადო (R II, 526) და თანამედროვე ანდიურსაც თითქმის ასევე სოდო აქვს (ანდ. ე. 152), ცივი წყალი ანდიურად იქნება სოდო ტხლიენ (იქვე).

სამწუხაროდ სიცივის ანდიური სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 526).

ცივის აკუმური სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Dale დაცლე არის მოყვანილი (R II, 526), მის მონათესავე თანამედროვე ჰურკილურს-კი ცივის აღსანიშნავად სქესკატეგორიისდა მიხედვით ან უჯარილ, ან დუჯალოი, ან და ვუჯალი იხმარება. მაგ. წყალი ცივი გახდა იქნება შინ დუჯალო-ლი ხარი, ხოლო როდესაც მამრ. სქესი იგულისხმება უჯალ-ს ხმარობენ (ჟუჟუარილ-ის მაგიერ, რათვან ი-სა და უ-ს წინ ჟუ ქრება ხოლმე). საშუალო სქესკატეგორიისათვის ვ თავსართიანი ფორმა მიღებული (ჰურ. ე. 441), ზემომოყვანილი გვლდენშტედტის ჩანაწერის ცივის აკუმური სახელი დაცლე ისე მიაგავს თანამედროვე ჰურკილურის დუჯალოი-ს, რომ საფიქრებელია: ან ძველ ჩანაწერში ან ბეჭდვის დროს შეცდომა უნდა იყოს შებარებული და იმ დროსაც დუჯალე იქნებოდა.

სიცივის XVIII ს. აკუმური სახელი გვლდენშტედტს არ მოეპოვება, ეხლა-კი ჰურკილურად დუჯა ეწოდება (ჰურ. ე. 333).

თუ გავისხენებთ, რომ ცივობა-ს ჰურკილურად უჯარ-ს უწოდებენ (ჰურ. ე. 441) და სიცივის აღმნიშვნელს დუჯა-ს შევიდარებთ, ცხადი შეიქმნება, რომ დუჯა-ს ბოლოკიდური რ აკლია, მაგრამ სამაგიეროდ თავში დ აქვს. შეჰველია, რომ იგი სქესკატეგორიის შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს, ისეთივე სქესკატეგორიის თავსართი, როგორცაა წყალი ცივი-ს გამომხატველი შინ დუჯალოი-ს თავკიდური დ არის.

გაზაფხულის (Frühling) სამხრეთ-დასავლურ აზნაზურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Apna აფნა არის მოყვანილი, ჩრდილო-აღმოსავლურ-ისად-კი Gapne ლაფნე (R II, 533).

ააფენ მართლა ეხლაც აბხაზურად **გაზაფხულსა** ნიშნავს (უსლ. აბხ. ე. და ღონდ.) ყაბარდოულად და ჩერქეზულად **ლათხე** ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. და ლულ. რ.-ჩერ. ლ).

გვლდენშტედტის ჩანაწერშიც **გაზაფხულის** ყაბარდოულ სახელად Gatche **ლათხე** სწერია (R II, 533).

ამრიგად **გაზაფხულის** აბხაზური და ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელები კარგად ყოფილა დაცული. გამოსარკვევია **ლაფენ** ს სახელის მქონებელი თანამედროვე სინდურენოვანი წარმომადგენელი.

გვლდენშტედტის ჩანაწერში **გაზაფხულის** (Frühling) ჩანურ და ქისტურ სახელად Gura გურა არის აღნიშნული, წოვერისად-კი Gasapul **გაზაპულ** (R II, 510). მაგრამ, რამდენადაც წოვერს სახელში მხოლოდ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს შეპარული და დედანში საფიქრებელია Gasapchul **გაზაფხულ**-ი ეწერებოდა, ქართული სახელი, რომელიც წოვერებს შეთვისებული აქვთ და რომელსაც ოდნავ შეცვლილს **გაზაფხული**-ს სახით ეხლაც ხმარობენ (შიფ. 122), ჩაჩურ-ქისტური სახელი ცხადს შეცდომას და გაუგებრობის ნაყოფს წარმოადგენს.

გაზაფხულს ჩაჩურად **ბუხტიე** ეწოდება და ეს ფუძევე აქვს მას ყველა ბრუნებში, **ჟუ** სქესკატ. იხმარება (ჩაჩ. ე. 162).

გვლდენშტედტის ჩანაწერის **გაზაფხულის** სახელად მოყვანილი გურა-ს მსგავსი სიტყვა ჩაჩურში მართლაც არსებობს, **გურიწ**, რომელთანაც **ჟუ** სქესკატ. იხმარება, მაგრამ ის შემოდგომას ნიშნავს (ჩაჩ. ე. 166). **გაზაფხულს** (Frühling) XVIII ს. აწუხებურად Ichti იხტი ჰრქმევია, ლუნძურად-კი Ochossa **ოხოსსა**, ხოლო დიდოურად Atoch **ატოხ**. ჰარული სახელი ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 518). **გაზაფხულს** ლუნძურად ეწოდება იჯ, მისი ნათ. ბრ. არის **ჩვდალ**. **გაზაფხულზე** იქნება **ჯვოლისა** და საგაზაფხულოს ჰქვია **ჯვლილ** (ლუნძ. ე. 104).

ვტყობა, რომ **გაზაფხულის** გამომხატველი წინათ მართლაც **ოჯოლ** უნდა ყოფილიყო: ეს საგაზაფხულოს აღმნიშვნელის **ოჯრლილ**-ის და გამონათქვამისგან „გაზაფხულზე“ **ოჯრლისა**-თიც მტკიცდება. გვლდენშტედტის ჩანაწერის **გაზაფხულის** ლუნძური სახელი **ოხოსსა**-კი თანამედროვე **ოჯრლისა**-ს მიაგავს, რომელიც ეხლა მაინც **გაზაფხულზე**-ს ნიშნავს.

თუმცა გვლდენშტედტს **გაზაფხულის** დიდოურ სახელად მოხსენებული აქვს **ატოხ**, მაგრამ თანამედროვე დიდოურად **გაზაფხულს** იჯ ჰქვია, (ანდ.-დიდ. 21, 88) ე. ი. ისევე, როგორც ლუნძურად. ხოლო **ატაჯ** დიდოურად **ზაფხულსა** ნიშნავს (იქვე 99).

გაზაფხულის დიდოური სახელის ნამდვილი XVIII ს. ფორმა, როგორც **შემოდგომის** სახელის განხილვის დროს დავრწმუნდებით, შეცდომით **შემოდგომის** სახელად არის მოყვანილი, ნამდვილად-კი Imcho **იმხო** ყოფილა, რომელიც თანამედროვე დიდოურ იჯ-ს საკმაოდ მიაგავს.

გაზაფხულს (Frühling) XVIII ს. ლუმუქურად Intu **ინტუ**, ანუ **ინთუ** ჰრქმევია (R II, 524).

თანამედროვე ლექსურში გაზაფხულს ეწოდება ინთ, ხოლო ინტაუ ნიშნავს გაზაფხულზე. ინთ-ის ნათ. ბრ. არის ინთლილ და ამ სიტყვასთან დ სქესკატეგორია იხმარება (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის დღე-ღამის გათანასწორებას დადისტენელები დღესასწაულო-ბენ და გაზაფხულის დასაწყისს უწოდებენ—ით დადიხაუ, გაზაფხულის თვეს—ინთლილ ბარზ, ხოლო გაზაფხულის დროს—ინტიუტუნ (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის (Frühling) ანდიურ XVIII ს. სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Kinu ყინუ არის აღნიშნული, ზაფხულის (Sommer) აღმნიშვნელად-კი Ribu რიბუ-ა მოყვანილი (R II, 525). თანამედროვე ანდიურად-კი სწორედ წინაუქმია: რეაბუ მხოლოდ გაზაფხულს ნიშნავს (ანდ. ე. 144), ყინუ-კი ზაფხულის სახელია (იქვე 147). ორივე სიტყვა მეოთხე სქესკატეგორიისაა, რეაბუ-ღირს უცხო სიტყვად მიაჩნდა (იქვე გვ. 144).

ამრიგად უეჭველია, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში აქ ცნობები არეული ყოფილა და მაშინაც, ცხადია, ანდიურად გაზაფხულს რიბუ ან რეაბუ ერქმეოდა.

გაზაფხულისათვის ასეთივე და მსგავსი სახელი კიდევ შემდეგ ენოვან ერთეულებს აქვს: ღოდობერულად რეგბუ ეწოდება, კარატულად რეგებუ, ბოთლიხურად რეგბუ, ყუანადურად რეგბუ, რება, ტინდალურად რარბო (ანდ.-დიდ. მას. 88).

გაზაფხულის აკუმურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში გვაქვს Ejaw ეააჟ (R II, 525), თანამედროვე ჰურკილურს-კი ჰევე (ჰურ. ე. 359).

გაზაფხულის ამის მაგვარი სახელი კიდევ აღუღერი შიირ და რუთულურად შაად არის (აღ. ე. 161). წახურულად-კი აჟხანან-ს უწოდებენ, თაბასარანულად—ხარაქავ, კარულად—დეტაჰმეარ, ჯეკურად—ყარეაჟ, არქულად—ტხლანანიყა, ხილანულურად—ჩოჟ და უდურად შშლელ (აღ. ე. 161). დასასრულს, ყაფურურად არის ემედა და ხვარშულად ემე, რომლის მრ. რ. ემება-ა (ანდ.-დიდ. მას. 88).

საყურადღებოა, რომ ზაფხულს (Sommer) გვლდენშტედტის ცნობით სამხრეთ-დასავლურ აფხაზურად Apch—აფხ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურად Pchne—ფხნი ჰრქმევია (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურსაც ზაფხულის სახელად აქვს აფხენ (უსლ. დონდ.) გვლდენშტედტის მხოლოდ ყაბარდოულის ზაფხულის სახელად აქვს Gamachwa გამახტა ანუ დამახტა ჩაწერილი, რომლის მსგავსი აგებულების სახელსავე წარმოადგენს ყაბარდოულის ზამთრის სახელი Shimachwa შიმახტა (R II, 533).

თანამედროვე ჩერქეზულს ზაფხულის აღსანიშნავად გამოჰე, ანუ ღომაჰე მოეპოვება (ღკლ.), ყაბარდოულად-კი დამახო (ღკოჰ.), ხოლო ზამთარს ჩერქეზულად ჩეამაჰე და ბუეგნა (ღკლ.). ყაბარდოულად-კი ხშიცმახო ჰქვიან (ღკოჰ.).

ზაფხულს (Sommer) ჩაჩნურ-ქისტურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, Akche აკჩე, ხოლო წოვურად Chko ხკო სწოდებია სახელად (R II, 510).

მართლაც, ჩანები ზაფხულს ეხლაც ეხკიჱ-ს ეძახიან, რომელთანაც აუ-სკესკატ. ხმარობენ. მაგ. თბილი ზაფხული ჩაჩურად იქნება—აოფხუნ, ეხკიჱ (ჩაჩ. ე. 174).

ზაფხულის (Sommer) ანწუხურ სახელად გვლდენშტედტს Rii რიი აქეს ჩაწერილი, ლუნძურისად-კი Ridal რიდალ (R II, 518), ქარული სახელი გამო-ტოვებულა (იქვე).

თანამედროვე ლუნძურში ზაფხულის სახელად რიი იხმარება, რომლის ნათ. ბრ. რორლ, მიმართ. რორდა-ა, ხოლო რიიდა ანუ რიიდალ ნცმნავს ზაფხულში (ლუნძ. ე. 175).

ზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილია Semit' სემიტლს (R II, 518), მაგრამ, როგორც გაზაფხულის სახელის განხილ-ვის დროს გამოკრეველი გვქონდა, ზაფხულს ეწოდება ატაოხ, ზემომოყვანილი სიტყვა-კი შეცდომით არის ზაფხულის სახელად მიჩნეული, ნამდვილად შემოდ-გომას აღნიშნავს.

შემოდგომის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. Bsheha ბუეჰა ყოფილა (R II, 533) და ეხლაც შემოდგომას ასევე ბსუხხა ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ.). ჩერქეზებშიც ამნაირსავე სახელს ბუელა და ბუელაფრ-ს ხმარობენ (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ.).

შემოდგომის (Herbst) ჩაჩურ და ქისტურ სახელად გვლდენშტედტის ჩა-ნაწერში მოყვანილია Basti ბასტი, წოგურად-კი Stabje სტაბოჟე (R II 510).

მართლაც უგმოდგომას წოგურად ეხლაც სტაბო ჰქვიან (შიფ. 131) და მასთანაც ა სქესკატ. იხმარება. იგივე ვერ ითქმის ჩაჩურ-ქისტური სახელის ჩანაწერზე: შემოდგომას ჩაჩურად, როგორც უკვე დავრწმუნდით, გუირჱ ჰქვიან, Basti ბასტი-კი, უეჰველია, თანამედროვე ბუნსტიე-ს უდრის, რომელიც, როგორც უკვე ვიცით, გაზაფხულსა ნიშნავს. ცხადი ხდება, რომ გვლდენ-შტედტის ჩანაწერებში გაზაფხულისა და შემოდგომის სახელები არეულია და ერთი მეორის მაგიერ არის გამოყენებული.

შემოდგომა (Herbst) გვლდენშტედტს ლუნძურად Chasab ხასაბ და ანწუ-ხურად Chasal ხასალ-ად აქეს ჩაწერილი (R II, 518). ქარული სახელი იქ გა-მოტოვებულა.

ლუნძურის თანამედროვე სახელი შემოდგომისათვის არის ხოსა ლიტტ-ხლსი, ხოლო ხსიელ ეხლა ზამთარს ნიშნავს (ლუნ. ე. 198—199), რაც გვლდენშტედტსაც აქეს აღნიშნული (R II, 518). მაგრამ ზამთრისათვის თანა-მედროვე ლუნძურში მეორე სახელიც, ტალსინ, არსებობს (ლუნ. ე. 235), რო-მელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში ზამთრის ანწუხურ სახელად არის მოყვა-ნილი (R II, 518). შემოდგომის (Herbst) სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში შეცდომით, როგორც გაზაფხულის სახელზე მსჯელობის დროს გვქონდა უკვე ნათქვამი, გაზაფხულის აღმნიშვნელი სიტყვა Imchio იმხო არის მოყვანილი (R II, 518). შემოდგომის სწორე სახელი სულ სხვაა: შეცდომით ზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში რომ Semit' სემიტლს მოგვე-პოვება (R II, 518), ნამდვილად შემოდგომის სახელია: თანამედროვე დიდოურს.

ოითქოს ეტხლანოჯ უნდა ჰქონდეს¹ და ერთს მის კილოთაგანს სების (ანდ.-დიდ. მას. 104). გვლდენშტედტის სემიტხლს, სწორედ ამ ორი სიტყვის სების + ეტხლან-ნოჯ-ის შერწყმული და ბოლომოკვეცილი სახე, შემოდგომას ნიშნავს დიდიოურად. ხვარშულსაც ზაფხულისათვის ამის მსგავსი სახელი ატანუ აქვს (ანდ.-დიდ. მას. 99).

ზაფხულს (Sommer) ლუმუქურად XVIII ს. Gwintul ლტინტულ ჰქონია (R II, 525), ეხლაკი ზაფხულს ლე, ან და ლენტ ეწოდება, რომლებთანაც დასქესკატ. იხმარება. ცხელ ზაფხულს ჰქვიან ქირისხადე, ხოლო გრილ ზაფხულს ლედლოხლულაა (ლუმ. ე. 261). ლუმუქურის მავგარი ზაფხულის სახელი კვრულს მოგვბოვება, რომელიც ღადა-ს ხმარობს,—წახტურულსაც, რომელშიც ეწოდება ლელ, და რუთულურსაც, სადაც ლელდჷ ჰქვიან. ხინაღლდურად მეხჷრ-ს, ჭატქუარ-ს და თაბასარანულად ხარ-ს ეძახიან.

ზაფხულის აღულური სახელი არის გალ,—არქული პიტყყა,—ჯეკური ჭატქუარ და უდური ჟოდულ (ალ. ე. 157).

ზაფხულის ანდიურ სახელად, როგორც დავრწმუნდით, გვლდენშტედტის ჩანაწერში შეცდომით რიბუ-ა მოყვანილი, მაგრამ ნამდვილად ყინუ იყო, რომელიც შეცდომით გაზაფხულის სახელად არის იმ წიგნში აღნიშნული. ანდიურის მსგავსი ზაფხულის სახელები კიდევ არა ერთს ლეგურს ენოვან ერთეულს მოგვბოვება, მაგ.: ლოდობერულადაც ყინუ ჰქვიან,—ბოთლიხურად და ტინდალურად ყინუ,—ბოთლიხურად ყინუ-დაც ითქმის,—ახეხურად ყინუ ეწოდება,—გარატულად და ყუანადურად-კი ყინუ-ს ეძახიან (ანდ.-დიდ. მას. 99). ზაფხულის აკუშური სახელად გვლდენშტედტს Ejawlasch schala ევაჭლაშ შალა უწერია (R II, 525), ჰვრკილურს-კი ეხლაც ზაფხულის² აღსანიშნავად სულსხვა სიტყვა, დუწრუმ მოგვბოვება (ჰვრკ. ე. 335). მაგრამ ზაფხულის ძველი აკუშური სახელი ევაჭლაშ შალა, ცხადად ჩანს, რთული აგებულების ტერმინია, რომლის ზოგი ნაწილების გამორკვევა ადვილია. მაგ. ევაჭ ხომ, როგორც უკვე ვიცით, გაზაფხულსა ნიშნავს, შალა-ც ჰვრკილურად ცალკეული სიტყვაა და სინათლის სახელია (ჰვრკ. ე. 461). ამ ტერმინის ამ ორი ნაწილის მნიშვნელობის ცოდნა ზაფხულის აკუშური სახელის მიგნებას უკვე საკმაოდ გვშეველის; იგი ცხადია გაზაფხულისა და სინათლის ცნებებთან ყოფილა დაკავშირებული. გამოსარკვევი, ამრიგად, შუა ლაშ ნაწილის რაობა და მნიშვნელობაა.

შემოდგომის სამხ. დასავლ. აბხაზურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Atsne მოგვებოვება, ჩრდ.-აღმ. აბხაზურად-კი sme (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურში შემოდგომის ეწოდება ჩიჯჩან თაგლან, რომელთაგან პირველი სიტყვა ხორბლეულს ნიშნავს, მაშასადამე ტერმინი მთლიანად პურეულის მკის ანუ ალების ცნების გამომხატველი უნდა იყოს (უსლ. აბხ. ე. 276, ღონდ. რ.-აბხ. ლ.).

შემოდგომას (Herbst) ლუმუქურად XVIII ს. Subfil სუბტილი-ი ჰრქმევია (R II, 525). ეხლა-კი საჷტ-ს უწოდებენ, ხოლო საჷტილი ნიშნავს შემოდგო-

¹ დ ი რ ს ამ სიტყვასთან კითხვის ნიშანი აქვს დასმული.

შით, შემოდგომაზე. საუტ-თან დ სქესკატ. ხმარობენ (ლუმ. 351). ამრიგად, ძველი ჩაწერის შემოდგომის სახელი სუბტილ უდრის თანამედროვე ხაუტ-აილ-ს, რომელსაც ეხლა ოდნავ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს.

შემოდგომის (Herbst) ანტიურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილი Sirbu სირბუ (R II 525), აშემაღ-კი სიხარუ ეწოდება (მრ. რ. სიბირდულ) და მეოთხე სქესკატ. სიტყვად ითვლება (ანდ. ე. 150). შემოდგომის ანტიური სახელის მსგავსი ტერმინი კიდევ ყუანადურს აქვს—სიბურლა, ყაფუ-კურს—სიბოჭა, ხვარშულს—სსიბო (მრ. რ. სსიბობა). ახვარურად კიდევ ცხორო ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 104). შემოდგომის აკუშურ სახელად გვლდენშტედტს Bechni ბეჩნი აქვს აღნიშნული (R II, 525), თანამედროვე ჰერკილურ-ში-კი შემოდგომას ციშნი ეწოდება (ჰრ. ე. 418).

ძველი აკუშურის ოდნავ მსგავსი სახელი შემოდგომისათვის თანამედროვე ტინდალური თითქოს ჰინიბაჰარ უნდა იყოს (ანდ.-დიდ. მას. 104).

ზამთარს (Winter) ორსავე აბხაზურში XVIII ს. Gine ღინე ჰრქმევია (R II, 533). თანამედროვე აბხაზურში ასეთი სახელი არ ჩანს, არამედ ზამთარს ეწოდება აბენ (უსლ. აბხ. ე. 216 და დონდ. რ.—აბხ. ლ.).

ზამთარის ყაბარდოული სახელი მე-XVIII ს. Shimachwa შიმახუა ყოფილა (R II, 533) და ეხლაც თითქმის ასევე, ხუაჟმახო, ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ.).

თანამედროვე ჩერქეზულს ზამთარის აღსანიშნავად ორი სიტყვა მოეპოვება: ერთი ჩეამაჟე-ა, მეორე-კი ბუქლხა (ღლ. რ.-ჩერ. ლ.) ე. ი. თითქმის იგივე, რაც შემოდგომისათვის აქვს, რომელსაც ბუელა ჰქვია.

ზამთარის ჩაჩურ-ქისტურ სახელად გვლდენშტედტს Ai აი აქვს მოყვანილი, წოგურისად კი Ach ახ (R II, 510).

თანამედროვე ჩაჩურად ზამთარს ჰქვიან ჟა, რომელთანაც ღუ სქესკატ. იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 204). მაგ. ცივი ზამთარი იქნება შილინ ჟა, ხოლო თბილი ზამთარი—ღოჯხუნ ჟა (იქვე), ჟა-კი თანამედროვე ჩაჩურადაც არსებობს, მაგრამ ნიშნავს ზამთრით, ზამთარის განმავლობაში (იქვე).

ზამთარის სახელი, გვლდენშტედტით, ღუნძურად ყოფილა Chasel ხასელ, ანწუხურად-კი T'lin ტსლინ, ან ტყლინ ან და ტკლინ (R II, 518).

მართლაც თანამედროვე ღუნძურსაც ზამთარის სახელად ძველებურად აქვს ხასელ (ღუნ. ე. 199), თუმცა ამავე ცნების გამოსახატავად მეორე სახელიც ტკლინ-იც მოეპოვება (იქვე 235), ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში ზამთარის მხოლოდ ანწუხურ სახელად არის მოხსენებული. (იხ. აქვე). ზამთარის (Winter) ღიდოურ სახელად XVIII ს. Et'erno ეტაენერმო სწერია (R II, 518), თანამედროვე ღიდოურს-კი სებიხე აქვს, მაგრამ გვლდენშტედტის მიერ აღბეჭდილი სიტყვის მსგავსი ზამთარის სახელი ხვარშულსა აქვს გტყლინუ (ანდ.-დიდ. მას. 94). ზამთარის აზნაირივე სახელია ყაფუხური ტყლილმა-ც (ანდ.-დიდ. მას. 94).

ზამთარს (Winter) ანტიურად XVIII ს-შიც Klinu კლინუ ჰრქმევია (R II, 525), და ეხლაც ტკლინუ ეწოდება. მისი მრ. რ. არის ტკლინადულ (ანდ. ე. 169).

ზამთრის აკუსურ სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Goni გონი გვაქვს (R II, 525), რომელიც შესაძლებელია ღონი-სა და ჯონის გამომხატველიც იყოს, ესლა-კი ჰერკილურად ზამთარს ცინი ეწოდება (ჰერ. ე. 525).

ზამთრის (Winter) ლუმქუტურ სახელად გვლდენშტედტს Kintul ქინტულ აქვს ჩაწერილი (R II, 525). თანამედროვე ლუმქუტური ქი-ს უწოდებს, რომლის დარჩენილი ბრუნვებია ქინილ, ანდა ქინთ, ქინთილ. ამ სიტყვასთან დ სქესკატეგორიის ხმარობენ (ლუმ. 297), ხოლო ქინტულ ანდა ქინთილზე ეხლა ნიშნავს ზამთარობით, ზამთარში (იქვე). ძველი ჩანაწერის ქინტულ, ცხაღია, სწორედ იგივეა.

ქინტულსაა იმარება საზამთროს, ზამთრისა-ს გამოსახატავად. ზამთრის დასაწყისს ეწოდება ქი დაადიჟუ, შუა ზამთარს-კი ქი დაანრჟუ და ზამთრის. დასასრულს—ქი დაალიტუ (ლუმ. ე. 297).

კერულად ზამთარს ჰქვიან ყულ (კერ. ე. 533),—წახურულად ყულდომ, რომელიც მეოთხე სქესკატ. ეკუთვნის (წახ. ე. 197). თაბასარანულად—ყურდ (თაბ. ე. 201),—არქულად ეწოდება ყოტტიჟუ და აგრეთვე მეოთხე სქ. კატ. სიტყვად ითვლება (არქ. ე. 177) და რუთ. კკიდ, ანუ კკვდ ჰქვიან და იმავე სქესკატეგორიის სიტყვაა (რუთ. ე. 153).

ზამთარს ლოდობერულად და ბოთლიხურად ცსიზურუ ჰქვიან, ახვანურად ცსიზორ, კარატულად ცსიზერა, ტინდალურად ცსიზარ, ყუნანდურად სსიზურა ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 94).

შემოდგომის და ზამთრის ლუნძური და ანწუხური ძველისა და თანამედროვე სახელების ერთმანეთთან შედარება მათს ცხადს მსგავსებას ამჟღავნებს. ამის დასარწმუნებლად საქმარისია თუნდაც მარტო იმის გახსენებაც, რომ ერთი მხრით შემოდგომას ლუნძურად ხასალიტხლი ეწოდება, ტკლჟინ-კი ზამთარს, მეორე მხრით-კი ხასეულ, შემოდგომის აღმნიშვნელი სიტყვის პირველი ნაწილის თითქმის იგივე ფორმაა (იქ ხომ ხასაღ-ია!), ზამთარს ნიშნავს. როგორც ჩანს, უსლარსა და უფრო-კი მის ცნობის მიმწოდებელსაც საქმის ვითარება ასევე ჰქონდა წარმოდგენილი, რათგან ხასალიტხლი მნიშვნელობის განმარტებაში რუსულად ნათქვამი აქვს (ლუნ. ე. 198): «осень (подзимье)», ე. წ. „შემოდგომა (შეზამთრება)“.

შესაძლებელია, შემოდგომის სახელის მეორე ნაწილი იტხლი ნაწარმოები იყოს სიარულის აღმნიშვნელი იტლჟინე (ლუნ. ე. 106) ზმნისაგან და დაახლოებით დამდეგს ნიშნავდეს, ე. ი. შემოდგომა აღქმული და სახელდებული იყოს, როგორც ზამთრის დამდეგი წლის დრო.

თავი მეოთხე

სკვითებისა და სარმატების ჩამომავლობა

1. თეორიები

ნ. მარი ამბობს: „Targita это составное слово, означающее ‘главу таргов’, или торгов, или тергов, т. е. черкесов. Родоначальником выдвигаются, следовательно, черкесы, а производятся от них Lipo-skauy, дети Lip’a или Lipin’ы (арм. Լիփն), т. е. племя лезгинского происхождения, Aip'o-skauy, дети Aip’a, т. е. — harma — sarma, т. е. сарматы, и Kola-skauy: дети Кола, т. е. Колхи, родоначальник которого, по Геродоту (гл. 5), и получает в наследие золото. Каждое из перечисленных имен скифского родословия в передаче Геродота есть племенное название, связанное с целым рядом сродных терминов, но мы довольствуемся указанием, что по этой традиции в скифское племенное объединение входят по нынешней терминологии северо-кавказские яфетиды, действительно имеющие связь более тесного родства друг с другом по природе и с колхами и сарматами по скрещению, как то выявляется палеонтологическими разысканиями и в языках их и в языках мегрелов и грузин, этих ЭПИГОНОВ КОЛХОВ и САРМАТОВ“ (Гермин „скиф“ გამოქვეყნდა 1922 წ. Избр. работы V, 41).

სარმატების საკითხს აკად. ნ. მარი შემდეგშიც არაერთხელ შეჭებია. ამ გადასინჯვის პროცესში ნ. მარის შეხედულება სარმატების ეროვნულ მიკუთვნილობაზეც თანდათან უფრო გართულდა. 1922 წ. ის ამტკიცებდა, რომ ჩრდილო კავკასიელი იაფეტიანნი ერთმანეთთან ბუნებით (по природе) მჭიდროდ არიან დაკავშირებულნი, კოლხებთან და სარმატებთან-კი შეჯვარების წყალობით („с колхами и сарматами по скрещению“), თვით კოლხებისა და სარმატების შთამომავლებად ის მეგრელებსა და ქართველებს სცნობდა („в языках мегрелов и грузин этих эпигонов колхов и сарматов“: „Гермин скиф“, Избр. раб. V, 41). მაშასადამე, სარმატების მერმინდელი და დღევანდელი შთამომავალნი ქართველები ყოფილან.

1926 წ.-კი, სკვიტური ენის განხილვის დროს ნ. მარს გულისყური უკვე სულ სხვა მხრისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი. ის ეთანხმება იმ მკვლევართ, რომელთაც ჰეროდოტესაგან დასახელებული ჩრდილოელი ტომების თანამედროვე ხალხებს შორის წარმომადგენლების მოძებნა შეუძლებლად მიაჩნდათ, შავრამ იმ შესწორებით, თუ ჩვენ ასეთ წარმომადგენლებს თანამედროვე ცალკეულ ერებში დავუწყებთ ძებნასაო. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს ის გარემოება, რომ დროთა განმავლობაში მათი შთამომავალნი სხვა ტომებს შეერივნენ, ზოგჯერ-კი ორ და მეტ ერადაც გაიყვნენ. ამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომის შემდგომ ნ. მარის ახალი დებულებით სარმატების მემკვიდრეობა ჩერემისებსა და ჩუვაშებს შორის ყოფილა განაწილებული: „Sawro-mat

собственно¹ шаго-мат, он же Sarmat, в других местах представлен не только черемисами, но и чувашами, при этом такая связь этих двух народов, чувашей с черемисами находит оправдание реально в языке: между прочим, оковчанье мн. числа луговых черемисов татаѣ одного происхождения с окончанием мн. ч. чувашей sam (|| sem): чувашское окончание оказалось усеченным видом черемисского“ (Скиф. яз. Изб. раб. V, 210).

ბ. მარის აზრით ჩერემისებს სხვა ხალხები მერემის, sarm-ია (ჩუვა-შურად) ჩერემიზ-ს, ე. ი. სარმატებს უწოდებენო (черемисов: народы со стороны называют меремис, sarmas (по чувашски), т. е. сарматами ратоган, როგორც ჩვენმა ანალიზმა გამოამჟღავნა ჩერემიზ-ი და სარმეზ-ი მხოლოდ და მხოლოდ სარმატ-ის სახესხვაობას წარმოადგენსო, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს მარ-ის უწოდებენ, ე. ი. იბერ-ებსაო (1925 წ. Приволжские и соседящие с ними народности: Избр. раб. V, 299—300).

რაკი ჩერემიზ-ი იგივე სარმატი ყოფილა და მარი იგივე იბერი, ხოლო ცნობილია, რომ იბერები ქართველები არიან, მაშასადამე, სარმატები ისევე-ისე ქართველები ყოფიან. 1929 წელს ყველა წინანდელ განმარტებებს ისიც ერთვის, რომ ჩუვაშ ანუ ჩუვაშ შუმერ-ის ორეული ყოფილა და მხოლოდ სარმატ-ის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს (Первая выдвигенческая экспедиция: Избр. раб. V. 443). მაგრამ ამას გარდა ამ წერილში ნ. მარი ბოლოსდაბოლოს უხსნის მკითხველს ჩერემიზ მერემის-ის, ანუ Sarmas-ის სახელის ორივე ნაწილის მნიშვნელობას და ამის წყალობით ირკვევა sarmat-ის შედგენილობა—მნიშვნელობაც ისე, როგორც მას ესმოდა. მეტყველების პალეონტოლოგიამ უნდა ჩააგონოს [მკვლევარს], რომ ჩერემიზ-ი ანუ sarmas ოდესღაც მზის, სიტყვა-სიტყვით ცის (ჩერე,—sar) შვილს (-nis, -nas) ნიშნავდაო (იქვე გვ, 444). მაშასადამე, სარმატ-იც ამავე მნიშვნელობის მქონებული უნდა ყოფილიყო. ძნელი გასაგები ხდებოდა, თუ როგორ უნდა შეთანხმებული ყოფილიყო სარმატ-ის უკანასკნელი გააზრიანება მისსავე წინანდელ დებულებასთან, რომ სარმატ-ი იგივე ქართული წარმართი-ა და ღვთაების თაყვანისმცემელის აღმნიშვნელი იყო.

მაგრამ 1931 წ. ნ. მარს მ. ჩხაიძის ნაშრომის წინასიტყვაობაში გარკვევით და გულახდილად ნათქვამი აქვს: Вообще здесь целый узел различных местных трансформаций, требующий более осторожного обращения с отождествлением и русского мѣрте-ми-з с тотемом кер+е-ме-т при чувашском sар-ма-з, да и более уточненного анализа по элементам, чем то сделано было нами раньше: sар+ma-s—двойник, хорошо известного sар+ma t с тотемом tar-ma'Г'ზ, сохранившимся у сванов в значении 'бога'—tar+ma-ზ, а у грузин в значении 'язычника' (←'поклонника бога' tar+ma-ზ)—tar+ma-ზ“ (Изб. раб. V, 536).

¹ „Сумма характерных их особенностей, как-то получается в итоге сообщений Геродота, прослеживается с замечательной яркостью в общем этнографическом облике наших приволжских народов“ (Скифский язык: Избр. раб. V, 210).

ქ. კოლოზოვის ცდა „К вопросу о сарматском языке“ („სარმატული ენის საკითხისათვის“), რომელიც 1933 წ. გამოქვეყნდა (იხ. კრებული: „Из истории до капиталистических формаций. М.-Л., 1933 წ. 416—437), დამყარებულია ტანაისის ბერძნულ წარწერების ენაში სინტაქსური საგარძნობი შეცდომების დაკვირვებაზე. ასეთი შეცდომები მას სარმატული ენის ანარექსის შედეგად მიაჩნია. მისი მკაცრი მსჯელობით, Müllenhoff-ის გამოკვლევა „Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten“ სკვითურ-სარმატული ენის რეალურად წარმოდგენისათვის არსებითად არას გვაძლევს და თანაც ინდოევროპეისტებსაც თურმე მოძველებულად მიაჩნიათ, M. Vasmer-ის ნაშრომზე „Die Iranier in Südrussland“ (1923 წ.) მხოლოდ შემდეგში აპირებს საუბარს, თავისი საყუთარი მსჯელობა მას მთლიანად შეცდომებზე აქვს დამყარებული და ამისდა მიხედვით სწვევტს საკითხს სარმატული ენის მორფოლოგიურ თავისებურებათა შესახებ.

ქ. კოლოზოვა ამბობს: „Конечно, если бы мы имели налицо памятники сарматской или скифо-сарматской речи, мы легко могли бы вскрыть основу этих ошибок на привлечении материалов сарматского языка. Но, к сожалению таким материалом мы не обладаем. Однако наличие синтаксических ошибок в языке греческих надписей негреческого Танаиса с несомненностью указывает на факт сармато-греческого скрещения уже в самих надписях, трансибиреумых по-гречески, но уже не представляющих образца чистогреческой речи. Скрещение это захватывает не только фонетическую часть греческого языка, но идет глубже, ломая конструкцию фразы... Конечно, на первый взгляд прозвучит обсурдно утверждение, что греческая речь Танаиса, даже та ее часть, которая отразилась в надписях, уже не столько греческая, сколько греческо-сарматская речь. Но все же это, повидимому, так. Может быть, только с тем акцентом, что если законсервированный в канцелярских штампованных формулах греческий язык—мышление надписей Танаиса было греческо-сарматским, то тот же процесс в устной речи должен был сказываться гораздо сильнеей в дальнейшем скрещении, уже, может быть, с переносом акцента. как сармато-греческий“ (К вопросу о сарматском языке: Из истории до капиталистических формаций, 1933 წ. გვ. 423—424).

იმას ვარდა, რომ ასეთი მეთოდი არც მართებულია და არც მიზანშეწონილი, მას, როგორც ვ. კავაროვის სამართლიანად აქვს აღნიშნული, იმ გარემოებისათვისაც-კი ყურადღება არ მიუქცევია, თუ რამდენად შესაძლებელია ტანაისის ბერძნულ წარწერებში შემჩნეული სინტაქსური შეცდომების მხოლოდდამხოლოდ ბოსფორის ბერძნულის თავისებურებად მიჩნევა. პროფ. ვ. კავაროვის თავის რეცენზიაში აღნიშნული აქვს, რომ ასეთი სინტაქსური შეცდომები ბოსფორის და რაც უფრო საყურადღებოა, თვით არკადიის ბერძნული წარწერების ენაშიც მოიპოვება (იხ. Проблемы истории докапиталистических обществ, 1934 წ. № 9—10 გვ. 215).

უკანასკნელი გარემოება კოლოზოვას მეთოდსა და მსჯელობას ყოველგვარ ღირებულებას უკარგავს, მით უმეტეს, რომ მთელს ნაკვლევში არსად. სარმატული ენის აღნაგობაზე, სხვა რაიმე სანდო და ურყევი მასალების მიხედვით, არაფერია ნათქვამი.

ე. მკლენჰოფის სამართლიანად მიაჩნია, რომ, სკვით-სარმატების ეროვნების საკითხის განხილვის დროს, Zeuss-მა და შაფარიკ-მა ქ. ანაპისა და სინდიკე-ს წარწერებს გვერდი აუქციეს და თავიანთ მსჯელობის დროს ქ. ოლბიის წარწერების ცნობებს დაემყარნენ. ამიტომაც ის Bñcκ-ს არ ეთანხმება, რომ მან სინდური და ოლბიური, რომელიც მკლენჰოფს ნამდვილ სარმატულად მიაჩნია, ერთად განიხილა. არცერთი ძველი ავტორი, ამტკიცებს. მკლენჰოფი — სინდიკეს ნახევარკუნძულის მკვიდრთ სარმატებად არ სთვლიდაო. თითონ მკლენჰოფ-ს კი სინდები კავკასიელებად მიაჩნდა¹.

რასაკვირველიაო, მკლენჰოფი განაგრძობს, იმის უარყოფა არ შეიძლება, რომ ბოსფორის სახელმწიფოსა და მათგან შორის საურთომატული სახელებიც შესაძლებელია გავრცელებული ყოფილიყო და უკვე საურთომატ მეფის სახელიც ამას ცხადყოფს, მაგრამ მაინც არც ერთი ბოსფორულ და მათგან სხელი უფლება არა აქვს ნამდვილ სარმატულად მივიჩნიოთ, თუ უცილობელი ცნობების ან და ერთაულთან მტკიცე ანალოგიების მიხედვით ასეთად არ აღმოჩნდა (Deut. Alter. III, 103). რასაკვირველია, რომ ასეთი დებულების შემდეგ და ამგვარი რწმენით გამსჭვალულს, ყველაფერი, რაც-ცა ამას არ უდგება და ცხადად ეწინააღმდეგება, მკვლევარს მხედველობაში მიღებული არ ექმნებოდა და ამოკანის განხილვის დროს არავითარი ანგარიში არ გაეწეოდა. მაგრამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომა ამჟღავნებს, რომ იგი უკვე წინასწარ გადაწყვეტილად ითვლება. ეს-კი ცხად-ჰყოფს, რომ აქ იმდენად სამეცნიერო კვლევადიებით მოპოებულ შედეგებზე დამყარებულ დასკვნასთან არ ვკჭონია საქმე, რამდენადაც მტკიცე წინასწარ რწმენასთან. ასეთი განწყობილების დროს ბევრი კვლევა-ძიება არც იყო საჭირო და მთელი მუშაობა უფრო სარწმუნოდ აღიარებული დებულებისათვის გამოსადეგ ცნობების შერჩევას უღრიდა.

არ სჯეროდა ვს. მილლერს, არც მკლენჰოფის ერანული ეტიმოლოგიების სისწორე სკვითების ღვთაებათა, ჰეროდოტეს მიერ მოყვანილი სახელების განსამარტავად წამოყენებული, სახელდობრ: აპოლონის სკვითური სახელი *Οἰτάσσις ἑκατόνχρος* (Her. 4, 59), ანუ მეორენაირი *Οἰτάσσις* — *ἑκατόνχρος* (Inscrip. 3.601²). — პოსედონის — *ἑκατόνχρος* — *ἑκατόνχρος* (Her. 4, 59), — დეამიწის ღვთაების — *ἑκατόνχρος* (Her. 4, 59), — თურანის *Ἀρτίμασσα* არტიმპაზა (ვარიან. *Ἀρτίμασσα* არტიმპაზა) ზევსის *Παπαίος* (იქვე) და ისეთი სკვითური გამონათქვამებისაც, როგორიცაა ამაზონების — *Οἰβρατα* (ჰეროდოტეს განმარტებით *ὀϊβρα* — *ἑκατόνχρος* სკვითები მამაკაცს უწოდებდნენ), ადგილის სახელი *ἑκατόνχρος* *ἑκατόνχρος* (Her. 4, 52), რომელიც ბერძენთა იმავე

¹ ... „keiner der alten Bewohner der sindischen Halbinsel, die wahrscheinlich zu den Kaukasiern gehörten, zu den Samaten zählt“ (Deutsche Altertumskunde III, 103, შგნ. 3).

6. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ. შესავ. I

ისტორიკოსის განმარტებით საღმრთო გზებს ნიშნავდა. არსებითად ეს. მილ-ლერი ისათვის საცკვეთების ერანელობის დებულება დაუფერებელს არა-ფერს წარმოადგენდა, მხოლოდ მას შეუძლებლად მიიჩნდა ასეთი სკვითური სახელების ბერძნული ტრანსლიტერაციითა და ჰეროდოტეს თხზულების გა-დამწერთაგან დამახინჯებულს მასალებზე დამყარება (Эпиграф. следы иран-ства, 278—279).

ეს. მილლერის ეტიმოლოგიები ბევრი მარჯვედ და დამაჯერებლად შოიანს, მაგრამ არა ერთგან მაინც ნაძალადევის შთაბეჭდილებას ახდენს. მარ-ტო ის ხომ საკმარისი არ არის, რომ ორ სიტყვაში ბევრითი მსგავსება აღ-შოინდეს, უნდა დამტკიცდეს, რომ, თუ მხოლოდ ასეთი არა, ამის მსგავსი წარმოებისა და მნიშვნელობის მქონებული სახელები იმ ენაში, რომლის ოდინ-დედ კუთვნილებდაც მიჩნევა სურს მკვლევარს, მართლაც მოეპოვება.

თვით ეს. მილლერის ავე განმარტებით, ოსური სუფიქსი—*სგ*, ზმნის ძირს რომ ერთვის, აწმყო დროის მიმღეობას, ანდა ნაზმნარს ზედსართავს ჰქმნის (Эпиграф. следы иранства 271); პირთა სახელების ანალიზის დროს-კი ოსურ ამავე—*სგ* სუფიქსად აცხადებს აკ და აგ მარცვლებს ისეთს სახელებშიც, როგორცაა Ἄμαλακος, Ἀρδαρῆος. Βαδῆης, Βάτακος და იქნებოა Κῆσαγος Ἰαφάγος, და სხვებიცაო (იქვე). მაგ. მილლერი Σαράκος სარაკოს-ს სა-ხელს ერანულ *sara სარა-საგან ნაწარმოებლად მიიჩნევს, რომელიც თავს ნიშნავს (Эпиграф. следы 244). თავი ზმნა არ არის, რომ მიმღეობა, ან და ზედსარ-თავი ამ-სგ სუფიქსით ყოფილიყო მისგან ნაწარმოები. თითონ მილლერიც ამბობს, რომ სარსგ შესაძლებელია ოსურად თავაკი-ს (голова) აღმნიშვნელი იყოსო (იქვე). მაგრამ მაშინ აგ უკვე მიმღეობისა და ნაზმნარი ზედსართავის სუფიქსი-კი არა, არამედ კნინობითი ფორმანტი გამოდის.

რაც არ უნდა იბჭვას სარმატთა ენის გამოსარკვევი მასალისა და მეთო-დების ღირსება-უპირატესობათა შესახებ, მაინც ამ ჟამად ყველაზე სანდოდ შესაძლებელია მხოლოდ გეოგრაფიული და პიროვნებათა საკუთარი სახელები იყოს უპირველესად მიჩნეული. ასეთი საანალიზო მასალაც უნდა ისეთ წყაროე-ბითგან იყოს ამოკრეფილი, რომელთა დაწერილობაც იმ დროითგანვე მოყ-ულბული შესაძლებელია სრულებით უცვლელად, დაუმხინჯებლივ იყოს დაცუ-ლი. ისტორიკოსთა და გეოგრაფების თხზულებები ამიტომაც ნაკლებ სანდო წყაროდ უნდა იქმნეს ცნობილი, რათგან არც ერთი მათგანის თავდაპირველი ნუსხა-დედანი შენახული არა გვაქვს და თითოეული მათგანი საუკუნეთა გან-მავლობაში მრავალჯერ ყოფილა გადაწერილი, როდესაც გადაწერთ იქ მოყ-ვანილი სახელებისა და სიტყვების თუნდაც მარტო უცხოობისა და მათთვის გაუგებრობის გამო, ძნელად ასაცილებელს შეცდომებსაც რომ თავი დაივან-ბოთ, უნებლიეთ შეეპარებოდათ შეცდომები და ავტორთა თხზულებების ტექ-სტიც უნდა დამახინჯებულიყო. სწორედ ამიტომაც ძნელი დასაჯერებელია, რომ ჰეროდოტესა და სტრაბონის ნაშრომებში მოყვანილ სკვითურ-სარ-მატული ენის სიტყვიერი მასალაც დაუმახინჯებლივ გვქონდეს შენახული. ხოლო, რაკი ასეთი ეჭვი ბუნებრივია, სასურველი არ არის, რომ სკვითურ-სარმატული ენის მიკუთვნილობის გამოსარკვევად მკვლევარი პირველად ამ და

მსგავს წყაროებთან ამოღებულ მასალას დაემყაროს. ასეთ პირობებში კონდექტურებისა და შესწორებათა გარეშე რისიმე გაკეთება ძნელია, ტექსტისა და სიტყვების ასეთ შესწორების დროს-კი თვითნებობისაგან თავის დაცვა შეუძლებელია.

ერთადერთი წყარო, სადაც შესაძლებელია სკვითურ-სარმატული გეოგრაფიული და პირთა სახელები თავიანთი პირვანდელი სახით და დაუმახინჯებელი იყოს დაცული: ეპიგრაფიული ძეგლების წარწერებია, რომელთა ხელახლად გადაწერის შემთხვევა, რა თქმა უნდა, იშვიათს მოვლენას და გამონაკლისს წარმოადგენს ხოლმე. მკვლევარს უფლება აქვს დარწმუნებული იყოს, რომ სწორედ წარწერებში აღმოუჩნდება დაუმახინჯებელი და სრულებით სანდო მასალა, იმ სახით, როგორც მაშინ ამბობდნენ და სწერდნენ. მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც ამ გზით მოპოვებული შედეგი ამა-თუ-იმ მეცნიერს ხელთ აღმოაჩნდება და სკვითურ-სარმატული ენების მიკუთვნილობის საკითხს შუქი უკვე საკმაოდ მოეფინება, შესაძლებელია ისტორიულსაც და გეოგრაფიულს თხზულებებში დაცული მასალის შესწავლასაც შეუდგეს და კონდექტურებსაც და შესწორებასაც უფრო მეტი რწმენითა და გამბედაობით მიჰყოს ხელი. წარწერების ბერძნული ტექსტების ენაში შეპარული უნებლიეთი შეცდომების ანალიზით ადგილობრივი ენის სინტაქსური წყობის ანარეკლის ძებნაც მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება დამატებით საბუთად იყოს გამოყენებული, როდესაც ზემოდასახელებული მასალითა და გზით სკვით-სარმატების ენის მიკუთვნილობა ძირითადად უკვე გამორკვეული იქნება.

დონს აქეთ, ვს. მილერის აზრით, ერანული ტომობრივი ელემენტი იყო გაბატონებული და ახელი სარმატებიც; რომელნიც ჰეროდოტეს დროს ტანაისს აქათი მიწაწყალზე მომთაბარეობდნენ, აგრეთვე ერანელი ტომები იყვნენ. ერთი სიტყვით, მეოტიდისა და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო რამდენიმე საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდე უკვე ერანელ ტომებს ეპყრათო (Эпиграфические следы иранства на юге России: ЖМНП, 1886 წ. სექტემბრის №-ის გვ. 234—235.). პანტიკაპეის წარწერებში დაცული ერანული სახელების მიხედვით, ვს. მილერის შესაძლებლად მიაჩნია დაასკვნას, რომ ერანული ელემენტი პანტიკაპეის ქალაქის მოსახლეობაში ჩვენ წელთაღრიცხვამდე უწინარეს ხანაზე ადრე უნდა იყოს გაჩენილი (Эпиграф. следы иранства 268).

ვს. მილერის ანგარიშით ქ. ოლბიის წარწერებში აღნიშნულ 100-ზე მეტი სახელითგან ნახევარზე ცოტა ნაკლები შესაძლებელია ერანული ენების ლექსიკური მარაგით იყოს გააზრიანებული (Этнограф. следы иранства 266—267).

ხოლო პანტიკაპეის 110 არა-ბერძნულ სახელებში იმავე მეცნიერმა 15-ზე მეტი ერანული წარმოშობილობისად მისაჩნევი სახელი ვერ აღმოაჩინა (იქვე 267).

ტანაისის 13 არა-ბერძნულ სახელითგან-კი მხოლოდ ორი Ἄλξις ἄριστος (IV ს. ქ. წ.) და Φαρνακίης Φარნაკეს (შავი ზღვის სანაპიროს სხვაგანეურ წარწერებში გვხვდება), არის უცილობლად ერანულიო (იქვე 268)-

ანაპის 40 არა-ბერძნულ სახელებში 7—8 სახელზე მეტი ერანული ვერგამოირჩევაო (იქვე 268).

ტიანისის 160 სახელითგან ასზე მეტი ვს. მილლერს ერანულად მიაჩნდა. ამ სახელთა უმეტესობისათვის მისივე აზრით განმარტება ოსურ ენაში მოიპოვება. ამიტომაც ის ფიქრობს, რომ ერანულ-ოსური მოსახლეობა დონის-შესართავის არეში მნიშვნელოვანი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო. ეს დასკვნა აზიელ დონს ამერეთის სარმატების ერანელობის სხვა ცნობებსაც ზედმიწევნით უდგებო (Эпиграф. следы иранст. 267).

ქ. ოლბიის მცხოვრებთა ბერძნული წარწერებითგან კარლ მკლენჰოფს ამოღებული აქვს ადამიანის შემდეგი ოთხი სახელი:

Μουσαιναγεις მუკუნავოს,

Κουσαιναγεις კუკუნავოს,

Ῥηχουσαιναγεις რეხუნავოს,

და Ἀργουσαιναγεις არგუნავოს.

გერმანელ მეცნიერს აღნიშნული აქვს ამ სახელების უცნაურობა („Namen von seltsamen ausschen“), მაგრამ ამასთანავე სხვა სახელებს ნამდვილი ერანული იერი ეტყობაო და ეს გარემოება სხვა მოსაზრებებთან ერთად მას ამ სარმატების ინდოევროპელობის დამამტკიცებლად მიაჩნდა (იხ. Deutsche Altertumskunde III 107—122).

ნავოს — ბოლოკიდურიან საკუთარ სახელებს გარდა, ამავე ადგილების მცხოვრებთა სახელებში ავიცა — ავოს — ბოლოკიდურიანიც, როგორც მაგ. Βαδμάვიც ბადავოს, Δάδμαვიც დადავოს და სხვაც ბლომად გვხვდება. მკლენჰოფის სიტყვით ასე ნაწარმოები სახელები ოლბიაში მერმე და მერმე ძალიან მრავლდება (იქვე გვ. 108—109).

ვს. მილლერს აღნიშნული აქვს, რომ ქ. ოლბიისა და მის სანახების წარწერების საერთოდ ასზე მეტი სახელების მნიშვნელოვანი პროცენტი უნდა ცხადად არა-ერანულად იქმნეს მიჩნეული და რომელიღაც სხვა, ჩვენთვის უცნობი ენის კუთვნილობას უნდა წარმოადგენდესო. ასეთ არა-ერანულ სახელებად მილლერი სთვლის Ἀδθης ადრუს-ს, Ἀλοσιμα[γ]ιος ალუთავოს-ს, Βοτεσλιδ ბოტეჯლოს-ს, Τόλιδ ტოლას-ს, Ζάλσιდ ძალსის-ს, Ἡροσταν ჰეროსან-ს, Κουσαιναγεις კუკუნავოს-ს, Κογιοσς კონტუს-ს, Μουσαιναγεις მუკუნავოს-ს, Μουσαιναχαιγεις მუკუნავაკროს-ს, Ῥησιπιδμαღი რესპინდრაღოს-ს, Ῥηχουσαιναγεις რეხუნავოს-სა და ზოგიერთ სხვა სახელებს (Эпигр. следы иранства 267).

ტიანისის წარწერების უცილობლად არა-ერანულ სახელებად ვს. მილლერი სთვლის: Κινυαλδς კინოლრს-ს (შეად. პაფლაგონიის ქალაქს Κινώλη კინოლესათ, Strab. 12, 545), Κοσσοσς კოსუს-ს (შეადარე, თრაკიულს სახელს Κόστας კოსსას-სო), Δάβειდ ლობების-ს, Μόχαιდ მრკოს-ს (თრაკიულიაო?), Πάτειდ (პანტიკაპესა და ტიანშიც გვხვდებაო), Ῥησιπτοριდ რესკუპორის-ს (ბოსფორის მეფეთა სახელია), Ξεσმიჯ სევთუს-ს (შეად. Ξεσმიჯ სევთეს-ს თრაკიის მეფის სპარადოეის ძე...) და სხვასაცო (Эпиграф. следы иранства 267).

პანტიკაპების 110 არა-ბერძნულ სახელთაგან ერთნულად მისაჩნევ სახელებს რიცხვი, ვს. მილღერის დასკვნით, 15-საც-კი არ აღემატება. ხოლო, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ სახელების მომეტებული ნაწილი ტანაისის წარწერებშიც გვხვდება მათი მოგვიანე ხანისადმი (II და III ს. ქ. შ.) მიკუთვნილობა ცხადი შეიქმნებაო.

ძველს, IV და III ს. ქ. წ. წარწერებში აღბეჭდილ 20 სახელთაგან კი არცერთს ერანული თვისება არ ემჩნევაო. იმ დროინდელ ასეთ არა-ერანულ სახელად ვს. მილღერს მიაჩნდა Ἄλσις (gen.), Ἀνάθηγας ანრთწნოს; Ἀτρήης ატრტეს, Βόλας ბოლას, Βροταχίος ბროტახისოს, Δάλατος დალატოს, Δροίβλσις დრობოლუს, Θάγας (gen) თაგოს, Ἴτιη იტჲე (ქალაქ. სახ.), Μίθη მინდას, Πάρια პარია (ქალის სახ.), Παριάτα პარიატა (ქალაქის სახ.), Τυάη ტუაჲეს და სხვ.

ხოლო იმ წარწერებში, რომელთა დრო განსაზღვრული არ არის, ანდა რომელნიც რომაულ ხანას ეკუთვნიან, შემდეგი სახელები ჰქონდა ვს. მილღერს არა-ერანულად აღიარებული: Κόστας კოსსას, Κοστανς კოსსუს, Κόστας კოტტის და Κόστας კოტჯს (შეად. თრაკიელ მეფეთა სახელს, Κόστας კრტჯს-საო), Μοχάπορις მოკამორის (თრაკიელიაო?), Μόκκος მოკკოს, Ῥομητάλης რომეტალკეს (მეფე), Σαδάლას (შეად. თრაკიელ მეფეს Σαδάλης სადალოს (შეად. თრაკიელ მეფეს Σαδάλης სადალეს-სო: Dio (ass. 41, 51), Σακλῆς საკლეს, Σάλας სალას, Σίτας სისოს, Τροσίως ტრტინოს, Χημάτα ხემატა (ქალის სახ.), Χοσბრა ხოსბრა (ქალის სახ.) და სხვაო (Эпигр. следы иранства 267—268).

ტამანის წარწერების 13 არა-ბერძნულ სახელებს შორის, რომ ორს ერანულს გარდა, დანარჩენი არა-ერანულია, მაგ. Ἰζῶς იტჲს (პანტიკაპეაშიცაა), Κασσαλία კასსალია (ქალის სახ.), Κοσία (ქალის სახ. პანტიკაპეაშიც), Πατῆρας, Πάτης (ტამანსა და პანტიკაპეაში) და-სხვაო (Эпигр. следы иранства 268).

ანაპის 40 არა-ბერძნულ სახელთა შორის 7—8 ერთნულად მისაჩნევს გარდა, ყველა არა-ერანულია. ანაპის წარწერების სახელებითგან Ἀτίას ატაას, Κοστανς კოსსუს, Κόστας კოტჯარნოს, Μαστανς მასტუს, Παპῆς პაპას, Σαψίαν სამპიონ, Φαρβῆγας ფარნავოს, ფარნავიონ, ფარნაკიონ პანტიკაპეასა და ტანაისის წარწერებშიც გვხვდებაო. ზოგიერთი სახელი შესაძლებელია სინდეთის მეზობლად მოხინდარე კავკასიელთა ტომების ენას ეკუთვნოდესო (Эпигр. следы иранства გვ. 268).

შავი ზღვის სანაპიროს არა-ბერძნულ სახელებს შორის ვს. მილღერს იცოვებო აქვს აღნიშნული, რომელთა ერანულით გააზრიალება შეუძლებელი აღმოჩენილა, მაგრამ, რომელნიც თავიანთი ბგერითი შედგენილობითაც თანამედროვე ოსურს უახლოედებიან, თუმცა-კი მათი წარმოშობილობის შესახებ არ ვიცით რაო. ასეთ სახელების მაგალითად მას მოყვანილი აქვს: სახელი Βαβῆ ბაბუს (ტანაისის) შეიადრე ოსურს ბაბა და ბაბო-ს, Βόλας ბოლას (პანტიკაპეა, —ოსურს ბოლა-ს, Γοργῶδας გორგონას (ანაპის)—ოსურს გორგას, Ἀχῆας, და-დას და დალოს—ოსურს დალო და დადი-ს, Δαμῆεις დადაჲის—ოსურს და-ლოას. შესაძლებელია აქ შემთხვევითი. მსგავსებაც იყოს, ამბობს ვს. მილღერ-

რი, მაგრამ იქნებ ოსებს ასეთი სახელები ძველი დროითგან ჰქონდეთ შერჩენილი, როდესაც მათი წინაპრები შავი ზღვის სანაპიროზე ბინადრობდნენ, სადაც ეს სახელები გავრცელებული იყო (Эпигр. следы иранства 272).

მ ჯ ლ ე ნ ჰ ო ფ ი ს ცდამ, რომ ყველა სკვითური სახელები და ჰეროდოტესაგან დასახელებული სიტყვები ერანული ენის მარაგით განემარტა და ერანულად ეცნო, ვს. მ ჯ ლ ე რ ი დაარწმუნა. ერანულთან ძალდაუტანებელი ძნელად თუ დასაკავშირებელ სკვითურ სახელებად თუ დასაკავშირებელ სკვითურ სახელებად ის მეფეთა სახელებს სთვლიდა: Σαύσις საკლიოსი (Her. 4, 76), Σαύλη-საკლეს (იქვე), Γυσιός გნუროს (იქვე), Ἰνδουσιος იდანთუროს (იქვე), Σαύ-πασად სურპაზის (იქვე 4, 120). ყველა ამ სახელების გასააზრინებლად წამოყენებულს ერანულს ეტიმოლოგიებს მიღწერი დამაჯერებლად არ სთვლიდა (Эпиграф: следы иранства 270).³

2. „უცნაურ“ სახელთა სადაურობა

იმ საკმაოდ მრავალრიცხოვან „უცნაურ“ სახელთაგან, რომელთა სადაურობის გამორკვევა არც მ ჯ ლ ე ნ ჰ ო ფ ს ქ - ა, არც სხვას ვისმე არ უტყლია, შესაძლებელია რამდენიმე ჯგუფი გამოიყოს, რომელთაც თითოეულს თავისი აგებულების განსაკუთრებული თვისება ახასიათებთ.

მაგალითად ერთ ცალკეულ ჯგუფად გამოსაყოფია სახელები: Ἄξιαιος, Ἄλιου[α]ίος, Βάξαιος, Δάδαιος და Δάδαιος (ვს. მიღწერი—ოსურად მიიჩნევს გვ. 242), Δουάριος, Ἰνδουσιος, Μηταίος და Μηταίος, Μουσιος, Μου-რმაცი, Μασაίος—(ვს. მიღწერი. ერანულ-ოსურად მიიჩნია გვ. 244¹⁵).

Ὀξίαιος, Ὀξιάξαιος, Σάιαιος, Χοδαιος, Χοξίαιος თითოეულს ამ სახელთაგანს ბოლოკიდურ ნაწილად აიოს აგოს ან და აიოს აკოს აქვს, რომელიც ცხადია ზოგად მნიშვნელობის სიტყვა უნდა იყოს. ამ სახელების ბოლოკიდურ ნაწილად, რომ სწორედ აიოს აგოს, ან და აიოს აკოს-ია, იქითგანაც ჩანს, რომ ერთი მხრით: 1. გვაქვს სახელი Ἄξις აქოს, Ἄξις აქია და Ἄξιαιος აქიაჰოს, რომლებშიც ო-ს (ან და იქნებ მხოლოდ ს?) ჩვეულებრივი ბერძნული შამრ. სქესის აღმნიშვნელი დაბოლოვებაა, მეორე მხრით-კი Ἄξι-აიოს აქიაჰოს.

2. არსებულა სახელი Βάδαι დაბას, რომლის ს აგრეთვე ჩვეულებრივი დაბოლოვებაა და Βαδαιος დადაგოს

3. გვაქვს სახელი Δάδαι დადას და Δάδαιოს დადაგოს, Δάδαιოს დადაკოს. ყველა ამ მაგალითებიდან ნათლად ჩანს, რომ აგოს და აკოს მართლაც ცალკეული ნაწილია.

სახელების მეორე ჯგუფად გამოსაყოფია:

Ἀργισαίαιος

Καδαιαιος

Καφαιαιος

Κουσιαιος

Μουσαιναγος

Ἰρηχισναγος

თითოეულს ამ სიტყვათაგანსაც ბოლოკიდური ნაწილი საერთო აქვს და ასეთ ნაწილად რომ აქ უკვე *ναγος* ნაგოს, ანდა *ναγος* ნაკოს-ია მისაჩნევთ, სრულებით ცხადია.

შესაძლებელია სახელების მესამე ჯგუფიც გამოიყოს, ამ ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს:

Βασραძაძე, Καροσაძე, Καρζαძე, Καρξისაძე, Σαρθαძე, Δισρ-
თაძე, Χάσραძე ეგების ამავე აგებულებისა იყო *Ζαζინ* და *Ναυθαρσι* სანდარ-
ბიოს-იც?

რაკი ყველა ამ სახელების საერთო კუთვნილება ბოლოკიდური *აძე* აძოს (აძუს და ძიოს-იც?) არის, სწორედ მიტომაც ცალკეულ ნაწილს უნდა წარ-
მოადგენდეს. აძოს რომ მართლაც ზემომოყვანილი სახელების განუყოფელი
შედგენილობად მისაჩნევი არ არის, ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ყოფილა
სახელი *Καρξεί* კარძე-იც, რომელსაც აძოს დაბოლოება არ ახლავს და ამ
ბოლოკიდურიანი კარძაძოს და კარძუაძოს-იც.

უკვე მკვლენაოფმა მიაქცია ყურადღება ბოსფორში და ტანაისში გავრ-
ცელებულ სახელებს *Μαζα* და *Ἀταμαζα* მანა-სა და ატამანა-ს (იხ. K. Müll-
lenhoff Deutsche Albertumskunde III, გვ. 115).

ნაგოს და **აგოს**—ბოლოკიდურიანი საკუთარი სახელები ფრიად საყურა-
დებოა და სწორედ ასეთი უცნაური აგებულება—გარეგნობის სახელების ანა-
ლიზით მოპოვებული შედეგი მკვლევარს ამ სკვით-სარმატების ეროვნების შეუმ-
ცდარად გამოჩვენებს შეაძლებინებს.

რასაკვირველია, უკვე ზემოგანხილული სახელების აღნაგობის გაგება და
მათი ზოგადი ნაწილების მნიშვნელობის მიგნება, ნაწილობრივ მათს ენობრივს
მიკუთვნილობას ამჟღავნებს. მაგრამ ცხადია, რომ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრი-
ლად მიჩნევისათვის მარტო ეს საკმარისი არ არის. ამისთვის ხომ ამ სახელე-
ბის პირველი, უკვე განსხვავებული ნაწილების მნიშვნელობის ცოდნაც არის.
საჭირო და თითოეული ამ სახელთაგანის გააზრინება ბუნებრივი და დამაჯე-
რებელი უნდა იყოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ სახელების ეს განსხვავე-
ბული პირველი ნაწილებიც იმავე ენობრივი საგანძურის კუთვნილება გამოდ-
გება, რომლისაც მათი მეორე საერთო ნაწილებია, ამ სახელების სადაურობის
საკითხი უკვე მთლად ნათელი გახდება. ცხადია მაინც, რომ ამ შემთხვევაში
და ასეთი მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები პრობლემის გადაჭრის დროს, როგო-
რიც სკვით-სარმატების ტომობრივ-ენობრივი მიკუთვნილობის საკითხია, ამ
სახელების მარტო თეორიულს, თუნდაც ძალიან დამაჯერებელს ეტიმოლო-
გიებსა და გააზრინებაზე დამყარება არ შეიძლება, არამედ უნდა დამტკიც-
დეს, რომ ამნაირი აგებულებისა და სწორედ ასეთი და მსგავსი სახელები ამ
ხალხსა და ენას მართლაც მოეპოვება. მაშინ უფლება გვექნება მათი ნამდვილი,
სადაურობა და ენობრივი მიკუთვნილება უცილობლად და საბოლოოდ გადა-
წყვეტილად ჩავთვალოთ.

შვილის აღმნიშვნელი ბოლოკიდურაინი საკუთარი სახელებიც მოგვეპოვება ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში აღბეჭდილს შორის, მაგრამ იქ შვილის გამოხატველი არის აგოს, ისეთს სახელებში, როგორიცაა Βαμβαγίδε ზადაგოს, Δαμβαγίδε დადაგოს. ბერძნული აგოს უდრის აყო-ს, ანუ აყვა-ს, რომელიც ძველად შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ეხლანდელი ყოა-ს მაგიერ. საქართველოშიც დაცული ისეთი სავაგარეულო სახელებითაც, როგორიცაა ინგოროყვა თუ ინგორაყვა მტკიცდება, რომ შვილს ყაბარდოულად და ჩერქეზულად წინათ მართლაც **ოყვა**, აყვა ანუ **ოყო**, აყო ჰქმევია.

ბადინიყო-ში, რომ ინ და მეტადრე ნ სახელს არ ეკუთვნის, არამედ ბოლოკიდური ნაწილია, ეს ბერძნულ წარწერებში დაცული სახელით **ბადაგოს**-ითაც მტკიცდება, რათგან აქ უკვე ნ არ ჩანს და პირველი ნაწილი არის **ბად**, რომელსაც მხოლოდ ბოლოკიდური აგოს ერთვის. ამ რიგად ცხადი ხდება **ბადინიყო**-სა და **ბადაგოს**-ის სახელები (უკანასკნელი უდრის ბადაყო-ს) ერთი და იმავე **ბად** სიტყვისაგან არის ნაწარმოები იმ განსხვავებით, რომ პირველს მეორე ნაწილად **ნოყო** აქვს დართული, მეორე სახელს-კი აყო (-აყვა), ამის გამო ორი თუმცა მონათესავე, მაგრამ მიხედვით განსხვავებული საკუთარი სახელია გამოსული. ყაბარდოული წარმართული თქმულებების გმირის სახელი **სოსრუყო** უეჭველია ორნაწილად სიტყვა უნდა იყოს. მისი მეორე ნაწილი ადვილი გამოსაყოფია და, რასაკვირველია, იგივე უყო-ა, რომელიც ოყო-ს სახით სხვა სახელებს მეორე ნაწილადაც გვხვდება. პირველ ნაწილად ამრიგად გვჩნება **სოსრ**.

ნაგოს სინდურს ენათა ჯგუფის აღმოსავლურს წარმომადგენელს ყაბარდოულშიც დაცულს **ნეხუსზე** უნდა წარმომადგენდეს, რომელიც **სოსრუყოს** ძველს თქმულების გალექსილ ნაწილში გვხვდება და **საყვარელსა** ნიშნავს: „სოსრუყო დი ყანყსმე, სოსრუყო დი ნეხუსზე—სოსრუყო ჩვენი შვილობილია, სოსრუყო ჩვენი საყვარელია“-ო (იხ. ლ. ლოპატინსკის Кабардинские тексты: СМОНПК XII, გვ. 4).

ლოპატინსკის თავის რუსულ-ყაბარდოულს ლექსიკონში სიტყვა **ნეხუსზე**—საყვარელი შეტანილი არა აქვს, და ვგების ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ იგი უკვე ჩვეულებრივს სასაუბრო ყაბარდოულში ან აღარ, ან და იშვიათად-ო იხმარება. მაგრამ წინათ, რომ ეს სიტყვა ძალიან გავრცელებული ყოფილა და თანაც ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში დაცულ ფორმასთან ეხლანდელზე უფრო დაახლოვებული სახეც **ნოყო** ჰქონია, ეს ყაბარდოულ თქმულებებში დაცული ისეთი საკუთარი სახელებითაც მტკიცდება, როგორიცაა: **პსშიზადინოყო**, **აეხშიანაყო** და სხვა. (იხ. Кабар. сказания 21 და 72).

სადიკრებელია, რომ საყვარელი **ნოყო**, იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რა ძირისაც ძველი ქართული ამავე ცნების გამოხატველი ზედსართავი **ნა-ნუკვ-არ-ია**.

ლოპატინსკი **პსშიზადინოყო**-ს სახელის ასეთს ანილიზსა და გააზრიალებას გვაწვდის: **პსშიზ** თავადს ნიშნავსო, **ბადინო**-კი რა არის, არ ამბობს,

მაგრამ რაკი ამ სიტყვის პირველი ბგერა მთავრული ასოთი აქვს დაბეჭდილი, ეტყობა საკუთარ სახელად სთვლიდა, ხოლო უკანასკნელ ნაწილად ლოპატინსკის გამოყოფილი აქვს ყო, რომელიც შვილის აღნიშვნელი ყოა-ს ბოლომოკვეცილ ფორმად მიაჩნდა (იქვე გვ. 35). ნამდვილად-კი ამა და ზემოთყვანილ მსგავს სახელებში ბოლოკიდური ნყო-ა და შვილს-კი არა, არამედ საყვარელს უნდა ნიშნავდეს. ამ რიგად ბერძნული წარწერების ზემოჩამოთვლილი სახელები მუკუს-საყვარელს, კუკუს-საყვარელს, რეხუს-საყვარელსა და არგუს-საყვარელს გამომხატველი საკუთარი სახელებია.

Взѣвъ бадаз სახელიც მართლაც გვხვდება ადიღეველთა ხალხურ თქმულებებში; მაგ. ადიღეველთა და ლუნთა მთავრის ბაქანს შორის მომხდარ ბძძოლის მომთხრობელს ხალხურ ლექსში, რომლის რუსული თარგმანი შორა ნაგომოვის ნაწილის ნაწილშია მოყვანილი (იხ. История Адыгейского народа, 1861 წ. აღ. ბერვეს გამოცემა, ტფილისი გვ. 57) და რომელშიაც ერთ-ერთ გმირ მიბძოლს მუყო დიუინუყო პადის-ის შვილი (Мүко Дижинүко Падисов) ეწოდება.

Вѣჯიჯიჯ 'Амгопѣрѣო ბქსაგოს ამწრომარუ-ს სახელის პირველი ნაწილი ბაქს დაცული გვაქვს ჩერქეზეთს, დიდი ყაბარღოს განთქმული ნარტის (გმირის) დაყო-ს ძის ბაქსან-ის სახელშიც. ეს თქმულება შორა ნაგომოვის ნაწილშია მოთხრობილი. ამ ბაქსაგოსის მამის სახელის ამწრომარ-ის მეორე ნაწილი—მარი-ო. შესაძლებელია იგივე მარე იყოს, რომელიც მამაკაცის სახელის მეორე ნაწ. გვხვდება შორა ნაგომოვის წიგნში მოყვანილ ადიღეურს ხალხურ თქმულებაში თავად იდარ-ისა და ტამატარკას სამთავროს განადგურების შესახებ. იქ აღნიშნულია, რომ იდარის მეორე შვილს სახელად მარე-შიხო პრქმევი (Ист. адыг. нар. 84).

Аиѣрѣიჯიჯ II:მეღ დუარაგოს შიდე-ს ძის სახელი და მამის სახელთაგან შესაძლებელია დუარაგოს-ს დაუკავშირდეს ადიღეურს სახელს დუდარუყო-ს, ტამატარკანის განადგურების თქმულებაშია დასახელებული (იხ. შორა ნაგომოვის ადიღეური ხალხის ისტორიის გვ. 83), რათგან როგორც დუარაგოს შედგენილია დუარ და აგო-სგან, ისევე დუდარუყო-ც დუდარ-ისა და უყო-სგან არის ნაწარმოები. რაკი ორივე სახელის მეორე ნაწილი შვილს ნიშნავს, ამიტომაც პირველ ნაწილად დუარ, დუდარ დაგვრჩება, რომელთა იგივეობა ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს.

პიტე-ს სახელიც კი, რომელიც ამ დუარაგოსის მამის პრქმევი, უეკველია იგივე პიტუ უნდა იყოს. ასეთი სახელი Питу ჰქონია ადიღეური ხალხური თქმულებით თავად იდარ-ის უფროს შვილს, როგორც ეს შორა ნაგომოვის ნაწილში მოყვანილი ცნობით ირკვევა (აღ. ხ. ისტ. 84).

ბერძნულს წარწერებში აღბეჭდილი. ამ სახელის პიტე ფორმა სრულებით სწორე უნდა იყოს, რათგან ამ სახელის ხალხურ თქმულებებში დაცულს პიტუს ფორმაზე პიტე უფრო უკეთესად იცავს იმ ბგერითს სახეს, რომელიც მის გააზრანებას და თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნებას გვიადილებს. ჩერქეზულად პრტე ნიშნავს მაგარსა და მტკიცეს. ამ უკანასკნელი ცნების გამო-სახატავად პიტტე-დ გამოითქმის (იხ. ლვლდეს რ. ა. ლ. крепкий и твердый).

ყაბარდოულადაც მაგარსა და მკვრივს თითქმის ასევე ბედე ეწოდება (ლოპატ. რ.-ყ. ლ. крепкий და ყპრუҕий), ე. ი. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ყრუ პ-ს მაგიერ მეღერი ბ არის და ე ხმოვანიც ნახევარხმოვან გ-დ არის ქტეული. ამ ძირის სიტყვები ქართულსაც მოეპოვება: სახელდობრ პიტალო, რომელიც, საბაბს განმარტებით არის „ილეკრო, რომელიც ერთ-ერთი შეუტყუნელ იყოს“-ო (ლექს.) ე. ი. მაგარი ლითონი. მაგრამ ეს განმარტება, რომ არც სრულია და არც ზედმიწევნითი, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ არსებობს პიტალო კლდე-ც გამონათქვამი, რომელიც ლითონთან დაკავშირებული არ არის.

პიტალო-ს ძირით მონათესავე სიტყვა უნდა იყოს ტალი-ც, რომელიც კაჟის სახელია, ე. ი. მაგარი, ოდნავ გამჟვრივალი, დარტყმით კვესისაგან ნაპერწკლის გამომყრელი ქვის ნალეწია. პიტალო-სა და ტალი-ს ერთმანეთთან შედარება პი—ძირისეული ნაწილად მიჩნევის საეჭვოდ ხდის და ამიტომაც მისი ფორმანტობის აზრი თავის და თავად იბადება¹.

Иҧаҧҭаҧаҧი ინსაძაგოს-ის ვს. მი ლ ლ ე რ ი ოცის ირანულის სახელის *vin-satki-საგან ნაწარმოებდალ სთვლიდა. ავესტაში 20-ს visaiti, ახ. სპარსულში Pist, ოსურის დიგორულს დიალექტში ინსბი, ირონულ დიალექტში-კი სსაძ ეწოდებო (Энцир. следи 245), იმას გარდა, რომ 20-ის სახელისაგან ადამიანის საკუთარი სახელის წარმოება ძნელი დასაჯერებელია, —აგ სუფიქსს მაინც აქ მაშინ რალა საჭმე უნდა ჰქონოდა.

Иҧаҧҭаҧაҧი ინსაძაგოს-ის პირველი ნაწილი ინსაძ, საფიქრებელია ვმირისა და ბუმბერაზის (великан) აღმნიშვნელი სიტყვის ძინჯუ-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულს ხალხურ თქმულებებში გვხვდება (იბ. ლ. ლოპატინსკის Кабардинские предания: СМОПІК XII, გვ. 47), რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო ადრინდელ ძინჯუ და ძინჯაჟ-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ამრიგად ინსაძაგოს ადილეურად ვმირის შვილის აღმნიშვნელია.

საგულისხმოა, რომ ბერძნულ წარწერებში დასახელებული პირის ႁаа-აგოს სანაგოს სახელი თითქმის მთლად ასევე ადილეურში დაცული კაზბურუნის ბრძოლის ლექსში, რომელიც სწორუპოვარ გმირად სამაგუ შიფ შ-ის ძე დასახელებული (ლექსის თარგმანი იხ. შორა ნაგომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. მნ), სანაგოს ქართულ გვარს სანაძე-საც გვაგონებს, როგორც ბგერითად, ისევე თავის შედგენილობითაც (სან+აგო=სანა+ძე).

საყურადღებოა სახელი და მასის შეილობა იმ პირისა, რომელსაც შაჟ-მჯაჟაძე ჯიბეჯია სარმატას ზოდეკიუ ეწოდება. სარმატას, რა თქმა უნდა, ტომობრივობის, ან ეროვნების სახელია, ზოდეკიუ-კი ნიშნავს, რომ მის მამას ზოდეკის მსგავსი სახელი ჰქმევია და ისიც ზოდეკის ძე ყოფილა. მართლაც ასეთი სახელი ადილეურს ხალხურს ერთს თქმულებაში, რომელიც შორა ნაგომოვის აქვს მოყვანილი, გვხვდება. ამ გარდმოცემით, კემირაგოელთა ტომს

¹ ტინი რომ „არს კლდე გამჟვრვალი, კაცთა კორცისა გამყუთელი“, „კლდე მაგარობა აღმა ანართული“ (საბა), ხომ ამავე ძირის სიტყვა არ არის?

უძველეს ხანაში სამი თავადი ჰყოლია, რომელთაგანს უფროსს ბოლოთყო. შუათანას ზან და მესამეს ხოტოკოა ჰრქმევია სახელად (ადილ-ხალხ. ისტ. 72). ბერძნულ წარწერაში აღბეჭდილი ხოდეკის სახელი სწორედ ამ ხოტოკოა-ტრანსლიტერაციის უნდა წარმოადგენდეს. ნატუნელებისა და შაფსლუების ტომებთან შერეული ერთი, ნადხო-ს, ტომის ერთს განშტოებთაგანსაც ხულოყო ეწოდება (ლულგეს О нугухаждях, шапсугах и абадзегах, 20).

ვჭადაჲ ქიახურად მარტოდ-მარტოს ნიშნავს (გ. როგავას ცნობა). ყაბარდოულად-კი ყჭადჲ-დ გამოითქმის (რ.-ყ. ლ.).

Ацѣаѳც აძიაგოს-ის, 'Ацѣаѳიѳ აძიაგოს-ის, 'Ацѣа—აძია-ს და 'Ацѣც აძოს-ის პირველი ნაწილი აძი გვხვდება მდ. უზინის შემდინარის აზუჰს-ის¹ სახელშიც და საქართველოშიც ზემო ქართლში არსებობს სოფელი, რომელსაც აძი ეწოდება. ტფილისის სამხრეთითაც არის ადგილი, რომელსაც აძიკვა ერქვა. როგორც უკვე ვიცით, Μουχαბაჳი მუკუნაგოს-ის პირველ ნაწილად მუკუ არის მისაჩნვეი და მართლაც მუკუ ადილეურ საგმირო პოეზიაში ადამიანის ცალკეულ სახელადაც გვხვდება: ადილეველ-ლუნძთა ბრძოლის მომთხრობელ ლექსში აღნიშნული გულად მუკუ დიჟინუყო პადის-ის ძის გმირულ სიკვდილი (იხ. შორა ნაგომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. 57).

'Атамаჯა: ატამაძის, ან და 'Атамаჯა: ატამაძის და 'Опиуаѳჯა (ქ. ოლბისაში) ოსპინაძის-ის სახელები ეს. მილლერსაც ორ ნაწილედ სიტყვებად და ატა, ანუ ატა, ოსპინ-ისა და საერთო მათს ნაწილებისაგან შემდგარად მიაჩნდა. ატა, ატა-ს იგი სკვითების სამეფო საგვარეულოს სახელს 'Ата-ჯაჳ ატაკამ-ს ადარებდა, მაგრამ თვით ამ სიტყვის რაობა და მნიშვნელობა მინც გაუგებარი დარჩა.

ოსპინ-კი რკინის ერთულ სახელებს, ავლანურ ოსპინი, ოსპანი პამირის დიალექტებში spin, ოსურს ꙗѳаѳк-ს გვაგონებსო (Эпиграф, следы 257).

'Атаჯ ატას ძალიან გავრცელებული სახელი ჩანს, ხუთჯერ გვხვდება 'Атамаჯა: ატამაძის-იც. ამას გარდა ერთხელ Пиуაჯა: პინაძის-იც იხსენიება და ერთხელ Мѳაѳი: მამოტოს, რომლის მამო ეგების იმავე თვისებისა და მნიშვნელობის სიტყვა იყოს, როგორისაც მამა და მამოს-ია საგულისხმებელი. ამრიგად ასეთი ბოლოკიდურიანი სახელები ცალკე ჯგუფად არის გამოსაყოფი.

Маѳა: მაჳას უძველესი ადილეური სახელია, რათგან მაჳე ყაბარდოულად და მაჳერი ჩერქეზულად ეხლაც მთვარის სახელია: წინათ-კი რომ მთვარეს მაჳა სწოდებია, ეს სინათლისა და შუქის აღმნიშვნელი ყაბარდოული სიტყვითგან მაჳალო-საგანაც ჩანს.

მაჳა-ს მკვლენპოფი სანსკრიტულს მაჳ-სა და ზენდურს მაჳ-ს უკავშირებს, რომელიც დიდს ნიშნავდა (იქვე). მაგრამ უფრო ბუნებრივია მთვარის სინდურს მაჳა—სახელს დიფუკავშიროთ, რათგან ამ მიწაყალზე სინდები

¹ ამ შემდინარის სახელი იხ. ლ. ლულგეს Общий взгляд на страны, занимаемые черкесами: Черкесия 5.

ცხოვრებდნენ. ატა-კი ჩერქეზულს **აატტე**-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც მამას ნიშნავს. მამასადამე, **ატამაზა** მთლიანად **მამამთვარის** გამოდის.

კაძაძე კარძაძის პირველ ნაწილს ეს. მილლერი ერანულს *Karsa, ავესტ. karsa—**გარძელს**, ვიწროს უკავშირებს—მეორე ნაწილი-კი ოსურს უაზ-ს სიმძიმეს და ავესტ. vaza-ს ძალას გვეგონებას (Эпиграф. следы 257). მაგრამ ნათქვამი არა აქვს, თუ ამ ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვის შერწყმით, რის მაუწყებელი სახელი გამოვიდოდა.

როგორც უკვე აღნიშნული გეჰონდა, **კაძაძე** კარძაძის და **კაძე**-**აძე** კარძაძის პირველი ნაწილი კარძა ანუ კარძა, ცალკეულად გვხვდება სახელად **კარძე**-ს და **კარზა**-ს-ის ფორმით. საგლოსხმოა, რომ აღიღვევლთა ნატუხუაჯელების ტომის აზნაურთა საგვირგულოს სწორედ **კარ-ზელ** ეწოდება (იხ. ლ. ლულაძის О натухажцах, шадсугах и абхазцах: Черкесия. გვ. 21). **საჯაძე** უახრძაკოს ბერძნულ წარწერებში რომ გვხვდება ადამიანის სახელად, ორნაწილელი სიტყვა ჩანს: მის ასეთს თვისებას მეორე მსგავსივე აგებულების სახელი **საჯაძე** უარაძაკოს ამეღვენებს. უახრძაკოს უნდა **საჯა**—უახრ-სა და **ჯაძი**—ძაკო-საგან იყოს შედგენილი, ბოლოკიდური ა-ს აქაც ბერძნული ჩვეულებრივი დაბოლოებაა. უახო უეჭველია **ჭაღო** უნდა იყოს, რომელიც ყაბარდოულად **ვარსკვლავსა** ნიშნავს; ხოლო **ჯაძი** ძაკო-ს უნდა ყაბარდოულივე სიტყვა **ჯაყუა** იყოს, რომელიც **ერთად-ერთსა** და **მარტოს** ნიშნავს (იხ. რ.-ყ. ლ. одинокий, единственный).

ამრიგად, **საჯაძე** უნდა უახოჯაყოს ტრანსლიტერაციას წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულად ერთად-ერთის, ანუ, როგორც ქართულად მარგალიტზე ითქმობა, **ობოლი ვარსკვლავის** აღმნიშვნელია. **საჯაძე** ოხრძაკოს-ის სახელი, რომელიც ტანაისის წარწერაში (IPE II, 454) გვხვდება, ცხადია, იგივე უნდა იყოს, რაც უახრძაკოს, სახელობრი ამ სახელის ფონეტიკურს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

გვონებ სახელების ცალკე ჯგუფად უნდა იქმნეს მიჩნეული **საჯაძე** უახრძაკოს. **საჯაძე** უარაძაკოს, რომელთაც საერთო ნაწილია ბოლოკიდური ძაკოს. აქ რომ სწორედ ძაკოს-ია გამოსაყოფი, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ ამ ქვეყნის წარწერებში **საჯაძე** უახარ-ის სახელიც გვხვდება ორჯერ, რომელსაც ბოლოში ძაკოს არ მოეპოვება. იგივე უნდა ითქვას **საჯაძე** უარაძაკოს-ის ეტიმოლოგიაზეც. რასაკვირველია, ამ სახელის პირველ ნაწილს უარაძ-ს არაფერი საერთო **მართვა-გამგეობის** აღმნიშვნელს ოსურს **არაზ-უნ**-თან არ უნდა ჰქონდეს, როგორც ეს ვს. მილლერს ეგონა, არამედ სწორეა მხოლოდ მისივე მეორე ეტიმოლოგია, რომლითაც ის ამ სახელს ავესტურს სიტყვას **varāza** ვარაძა-ს უკავშირებს, და რომლიც გარეულ ტანსა ნიშნავს (Эпигр. следы 251). მართლაც ადამიანის ასეთი და ამასთან დაკავშირებული სახელები ძალიან გავრცელებული იყო ძველს ირანსა და სომხეთსა და საქართველოშიც. მაგრამ ამ სახელის უარაძაკოს-ის პირველი ნაწილის გააზრების სისწორისდა მიუხედავად განა შესაძლებელია აქ აქ ავ სუფიქსი იყოს? რა კავშირი აქვს ასეთ მაწარმოებელს ამაირ სახელთან? ცხადია, რომ აქ აქ სხვა რაიმე ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

ბერძნულ წარწერებში არაერთხელ *Zαζζანζ* ძაძუ-ს (გ. როგავას ცნობა) სახელიც [გვხვდება]. თუმცა ძაძუ-ს პირთა საკუთარ სახელად ადილეურს ვერც ძველს ხალხურ თქმულებებში და ვერც სხვა წყაროებში ვერ ვიპოვე, მაგრამ ეს სახელი, რომ მაინც უცილობლად ადილეური უნდა ყოფილიყო იმიტაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ ძაძუ იქაური სიტყვაა და ყაზარდოულად ჩვილს ნიშნავს (იხ. ლოპატინსკის რ.-ყ. ლ.: *малютка*). ასეთი სააღერსო სიტყვა, ბევრგან, სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს აქვს საკუთარ სახელად ქცეული და აქაც ეტყობა ასევე მომხდარა. ამრიგად ძაძუს ბოლოკიდური ს ბერძნული დაბოლოებაა, მაგრამ თვით სახელი ძაძუ ყოფილა, საკუთარ სახელად ქცეული ადილეური, ყაზარდოული სააღერსო სიტყვა. ყაზარდოულში ეხლაც არის ფართოდ გავრცელებული ქალის სახელად. სამეგრელოში ორივე სქესისათვის იხმარება სახელად.

Σάμαχος Ἀττα ხრმახოს ატა-ს სახელის პირველი ნაწილი სომახოს-ის ბოლოკიდურ ს, რასაკვირველია, ვითარცა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბოლოება ჩამოსაცილებელია და ამიტომაც ხრმახო გვრჩება ნამდვილ სახელად. მამაკაცის ეს საკუთარი სახელი ისევეა ნაწარმოები, როგორც მწვერვალის იალბუზის ყაზარდოული სახელი ოშხამახო (იხ. ლოპატინსკი: *Кабардинские тексты СМОНК XII*. 43) და შატ-მთის იქაური სახელწოდება ოშხემახო (შ. ნაგომოვის: ადილ. ხალხ. ისტორია, 53).

ამ სამ სიტყვას მეორე ნაწილი მახო საერთო აქვს, პირველი ნაწილი-კი განსხვავებული, დოშხა-კი მთას ნიშნავს. ეს პირველი შა სო ნაწილი უნდა ადილეურს სუქ-ს უდრიდეს, რომელიც კეთილს და ბედნიერს ნიშნავს (რ.ჩ. ლ. *добротный, добрый*), მახო-კი დღეს გამოჰხატავს (რ.-ყ. ლ. *день*), საგულისხმოა, რომ ტანისის ერთს წარწერაში (IPE II, 454) ეს სახელი სწორედ ამგვარ მართლწერით გვევლინება და იქაა *Σάμαχος* სომახოს, ე. ი. პირველი ნაწილი შა -სო-ს მაგიერ უკვე შა სიო-დ არის გადმოცემული, რაც სუქ-ს უკეთ უახლოვდება.

ამრიგად სომახო და სომახო დღე-ბედნიერის, სვე-კეთილის აღნიშვნელი ადილეური სახელი უნდა იყოს.

Χάχας *Ποργόσα* ხახას გორგასა-ს სახელის პირველი სიტყვა ხახას ადილეველთა ერთ-ერთი ტომის ხახაჟე-ს საგვაროს სახელად გვხვდება ხახუ-ს (*Χαху*) სახით (ეს სახელი იხ.) ლუღაგს *О натыхажцах, шапсугах и абалзахак: Черкессия*, 20). ხოლო ნეტახო-ს ტომის ერთს საგვარეულოს ხახურატე (იქვე 20) ერქვა, რომლის სახელის პირველი ნაწილი ხახუ-ი ცხადია იგივე სიტყვაა. კოჭუ თანამედროვე ყაზარდოულში მისაღმებხა და ალერხს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. 129).

გორგაბის წარწერაში დასახელებულ პირთა, რომელთაც ცხადად ისეთი არა-ბერძნული სახელები ჰქვიათ, როგორიცაა *Κοσσησα* Ἀττα Κοძთს, *Κομηνγας* Ἀττα, *Σαρμάτας* *Κοδύρα*, *Πάπα* (აკად. ს. ებდელდოვის *Босфор. этюды* 53), ეროვნებაც ადილი გამოსარკვევია. მაგ., *Κοσσητας* კოსხუს უნდა ყაზარდოულ სახელს კაშეჟ-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს. კაშეჟ მამაკაცის ყაზარდოული სახელია და ერთს ყაზარდოულს ხალხურს თქმულებაში გვხვდება. ამ სახელის მა-

ტარებელი მთელი საგვარეულოც-კი არსებობს (იხ. СМОНПК, წ. XII, გვ. 24) უძველეს დროს, როგორც ჩანს, კოშუყად გამოითქმოდა.

ამ სახელის მომდევნო ატტა უეჭველია ჩერქეზულს აატტეს-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც მამას ნიშნავს. ამ რიგად Котათან *Ἄττα* Котათან ნიშნავს კოშუყ, კოსუყის მამა. ეგების Xოთთან ხოსსტს, რომელიც წარწერაშია მოხსენებული (IPE IV, 435) ამავე კაშუყ-ის ტრანსლიტერაციის წარმოადგენს?

მეტად საყურადღებოა იმ პიროვნების ვინაობა, რომელსაც *Ἐδραγας Καρδισαζῆς ἢ ἄλλ' Ἰλβιδέ* ქსარტამოს კარძუაძუ შო კაა ილბიოს, ქსართამ კარძუძის ძე სწოდებია, რომელსაც ილბიოს-იც პრქმევია. ცნობილი წყაროების მიხედვით, ქსართამ-ი აღიღეურს არც ძველს ხალხურ თქმულებებში, არც სხვა წარმომავლის ცნობებში სახელად არ უჩანს ჯერჯერობით მინც. მაგრამ ეს სახელი სამაგიეროდ ერთს ქართულ სახელს, რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება, ძალზე მიაგავს. მისი ცნობით „ვიდრე ადრე-კისამდე (sic) ერთი დაჯდის ქართულთა მეფედ, რაზომცა მრავალ იყუნინან შვილნი მეფეთანი და ამას ადერკის (sic) ესხნეს ორი ძე, რომელთა განუყო ქალაქი მცხეთა და ქუეყანა მტკუარსა შიგა ქართლი, მცხეთა მუხნარით კერძი და ყოველი ქართლი ქართლსა ჩრდილთ ფურითვან (sic) ვიდრე თავადმდე მტკურისა და ვერისისა, ესე მისცა ბარტომქს, ძესა თუსსა, ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამხრით ქართლი ხუნანითვან ვიდრე თავადამდე მტკუარისა და კლარჯეთი მისცა ქართამს ძესა თჯას“-ო (ცა მეფეთა * 147 — 148, გვ. 31). შემდეგ იმავე ისტორიკოსის ნათქვამი აქვს: „ხოლო მო-რა-კუ-დეს ადერკის ძენი ბარტომ და ქართამ მეფე იქმან (sic) შემდგომ მათს შვილნი მათნი არმაზის ფარსმან და შინა ქალაქსა კაას“ (იქვე * 148, გვ. 31). ამ წინა ორი მეფის შვილისა და მეფის სახელები მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატინეში ცოტა სხვანაირად სწერია: „მეფობდა ქარრამ არმაზს და მცხეთას ბარატმან“-ო (Опис. II, 709), ე. ი. ქართამ-ის მაგიერ ქარრამ-ია. მაგრამ აქ დიტტოგრაფიული შეცდომა უნდა გეკონდეს, რათვან ერთს სიტყვაში ორი ერთი და იგივე ბგერა ძველ ქართულში საერთოდ არ იწერებოდა და არც ამ შემთხვევაში იყო მოსალოდნელი. ამიტომაც სახელი ქართამ-ის დაწერილობა ლ. მროველის თხზულებაში სწორედ უნდა იყოს დაცული.

საკმარისია ამის შემდგომ გავიხსენოთ შავი ზღვის სანაპიროს ბერძნულს წარწერებში აღბეჭდილი სახელი ქსარტამ, რომ ქართული ქართამ-ისა და იმ ქსარტამ-ის ორივე მამაკაცის სახელის მსგავსება, რომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ამას ქსარტამის მამის სახელიც კარძუაძუც გვაფიქრებინებს. ქართამი თავდაპირველად ზედსართავი უნდა ყოფილიყო და ბალნიანის, ბუჟუსიანის აღმნიშვნელი ისეთივე სახელი იქნებოდა, როგორც ქართული დაფანჯული და ყაბარდოული ტლავებიც, რომელთაგან პირველი ზოგად ბალნიანის, მეორე-კი ნაწილობრივ და მხოლოდ ფეხბალნიანის აღმნიშვნელი იყო¹.

Κομῆας Ἄττα კოთინას ატტა-ს პირველი სახელი კოთინა უნდა კოჩინა-ს

¹ ტლავებიც-ს ასეთი განმარტება იხ. ლოპატინსკის Кабардинские тексты, გვ. 50 შენ. 11: СМОНПК XII).

სახელის ტრანსლიტერაციის წარმოადგენდეს, რომელიც ქართულ საგვარეულო კოჩინაშვილის სახელში გვაქვს დაცული და რომელიც ვაჩინას სახელის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

საყურადღებოა შავი ზღვის სანაპიროს ეპიგრაფიკულ ძეგლებში სამგან მოხსენებული *Χαριπαζ*-ის ხურსაძის-ის სახელი. არც ადიღეურს ხალხურს თქმულებაში და არც სხვა წყაროებში ამნაირი სახელი არა გვხვდება. მისი გააზრინება ვერც ადიღეური ენების ლექსიკური მარაგით ხერხდება, სამაგიეროდ ხურსაძის გვაგონებს ძველი საქართველოს ისტორიაში ცნობილი საგვარეულოს სახელს ჯურციძე-ს, რომელიც ხურსიძედაც გამოითქმოდა, შემდეგში მინც. ამ საგვარეულოს განთქმული მოღვაწე მესხეთის ამბებშიც გვხვდება და მწერალ-ქალს გულბათის (ოღლა ბაგრატიონის ფსევდონიმი იყო) გაზეთ „მოსკოვის უწყებებში“ გამოქვეყნებული ჰქონდა ძველი ქართული თქმულების რუს. თარგმანი, ომში დაღუპული ხურსიძისა და მისი სატრფოს შესახებ, რომელნიც ია-ვარდად იქცნენ. ამ რიგად ხურსიძის სახელი ძველ საქართველოში გმირთა ზღაპრულ სამყაროს კუთვნილებდაც ყოფილა ქცეული. ხურციღავა დას. საქ-ში, მაგ. სამეგრელოში, ეხლაც არის შერჩენილი.

Ζαπαζ-ის ძარანდოს იმ სახელთა ჯგუფს ეკუთვნის, რომელნიც არც ხალხურს თქმულებებსა და არც სხვა ადიღეურს წყაროებში არ მოჩანან, ჯერეთ ცნობილ მასალების მიხედვით მინც. მაგრამ ზარანდია საქართველოში საგვარეულო სახელს წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ სწორედ ამასთან უნდა იყოს ზარანდოს-იც დაკავშირებული. *Ζαπαζ*-ის ძარანდოს გვარის სახელია თანამედროვე საქართველოშიც-კი და ამასთანავე აღმნიშნის სახელად ძველ საქართველოს ხალხის აღწერის დაფთვებში ძულია-ც გვხვდება.

უფრო ძნელი გამოსარკვევი სახელია *Ξαριπαζ*-ის ქსაიროსაძეს კამორსაძე, მაგრამ ერთი რამ უკვე ჩანს, რომ ორსავე სახელს ქსაიროსაძეს-საცა და მისი მამის სახელს კამარსაძის-საც სიტყვის მეორე ნაწილი საერთო აქვს საძეს და საძის. ამის მსგავსი სახელი-კი არსებობს და სამენ ეწოდებოდა აზეგა-ს ანუ აბხაზთა იმ ტომს, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობდა მდ. ხამგში-ითგან მოყოლებული გავრამდე (ლულაჟს: *Обшии взглад: Черкессия* 9). ამრიგად უმთავრესად უკვე ამ სახელების პირველი ნაწილის *Ξαρι* ქსაიროს-ის და კამორ-ის რაობა-ლა გვჩნება გამოსარკვევი. უკანასკნელი სიტყვა თუმცა *Ψαριπαζ*-ის ამწრომარს-ს პირველ ნაწილს ამწრო-ს მიაგავს, მაგრამ არც მისი რაობა ირკვევა, ვერც ეს გვიშველის რასმე. სკვთების ძველი სპარსული, ჰეროდოტეს მიერ ჩაწერილი, სახელი *Ξαξα* სკაჟა, რომლის სისწორეც შესაძლებელია დარიოზ ჰისტასპის დროს ძველს სპარსულს წარწერაში მოხსენებული სახელებით—*Sakā humavarkā* (=Σακამი *Ψαρι*-ის) *Sakā tigraxauda* და *Sakā paradaraga*, ე. ი. ზღვისმიერი საკებით დამტკიცდეს, ეს მილერს ჰსურდა თვით სკვითებისავე საკუთარი სახელისათვის სკოლოგოჟა *Ξαიარ*-ის დაეკავშირებინა. ჰეროდოტეს ცნობით ხომ სკვითებს სკოთაჟა *Ξαბა*-ს სახელს მხოლოდ ბერძნები ეძახდნენ, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს სკოლარტოჟ-ს უწოდებდნენო.

ეს მილერი სამართლიანად ფიქრობდა, რომ სკვიტების სახელიც შეუძლებელია ბერძნებს ამ ხალხისათვის დაერქმიათ, თუ ეს სახელი თვით იქვე ადგილობრივ ფართოდ გავრცელებული არ ყოფილიყო. ამიტომაც ის ცდილობდა ამ ერის სპარსული სახელს საკა-სა და ბერძნული სკვთა-ს ერთმანეთთან დაკავშირებას. ამ მიზნის მისაღწევად მას ბერძნულად მიჩნეული სახელის თაა მარცვლი ბოლოსართად აქვს მიჩნეული, ძირად-კი სკ-სა სთვლიდა, ხოლო მომდევნო ჯ უ ხმოვანი ძირისა და ბოლოსართის შემაკავშირებელი ეგულებოდა. ამ ხალხის სახელის ძირითად ნაწილად მილერს სპარსული სახელი საკა მიაჩნდა. როდესაც ამ საკა-ს თაა ბოლოსართი მიემატა, მაშინ ამ დართვამ ძირის შუა ა ხმოვანი ამოავდო და გააქრო და ამ გზით საკა-საგან ბერძნულში დაცული სკვთაა გაჩნდაო (Πηγραφ. следи иранства 281).

ზემომოყვანილი დებულების დასაჯერებლად საჭირო იყო, რომ თაა-ს ბოლოსართობა სხვა მაგალითებითაც უცილობელი გამხდარიყო. ამის დასამტკიცებლად ეს მილერმა ოცამდე სკვიტურ-სარმატულს ტომთა სახელებს მოუყარა თავი, რომელთაც მისი აზრით ყველას *ta ბოლოსართი ჰქონდა. ასეთ ბოლოსართიან სახელების მაგალითად მას მოყვანილი აქვს: 1. 'Αχχάται ავხატაა, ლიპოქსად[ს] შთამომავალი სკვთთა ტომის სახელი (Her. I, 6), —2. Παραλάται პარალატაა, კოლაქსად შთამომავალი ტომის (Her. იქვე), —3. Σασιλάται სკოლოტაა, სკვიტების საერთო სახელი, —4. 'Ασθῆται ახირტაა—სკვიტთა ხალხი Scythia intra Imaum (Ptol. VI. I, 10)—5. Μαίται მაატაა ანუ მაატრატაა, —6. Τορεῖται სკვიტთა ტომი (Strabo XI, 49, 5) ანუ Toretæ (Mela I, 2, 5 და Plin. VI, 5), —7. Τυραγγῆται ტურაგგეტაა, ანუ Τυραγγῆται ტურაგგეტაა, Τυρεγῆται, Τυριγῆται ტურეგეტაა, ტურიგეტაა (Strabo II, 118 და Ptol. III 5, 25), ტურასის აღმოსავლეთით, —8. Θυραγῆται თურეგეტაა (Ptol. V, 9, 17) ევროპის სარმატეთში—9. Θυσσαγῆται თუსსაგეტაა (Her. IV, 22) ანუ Thyrsagêtas (Val. Flac. VI, 135) ევროპისა და აზიის საზღვარზე, —10. 'Αρσῆται არსიეტაა (Ptol. III, 5, 20) ევროპის სარმატეთში—11. 'Αγυρίται აგორეტაა ანუ 'Αγυρίται აგორიტაა (Ptol. V, 9, 18) ევროპის სარმატეთის საზღვარზე.—12. Μασσαγῆται მასხაგეტაა კასპიის ზღვის მახლობლად, —13. Καρῆται კარეტაა (Ptol.), —14. Κερῆται კერკეტაა სინდების მეზობლები.—15. 'Σχιβῆται—ექსობჯიეტაა (Ptol.) როქსოლანებსა და ამექსობიებს შუა, —16. Παγυρῆται პავურეტაა (Ptol. III, 5, 22) აზიის სარმატეთში, —17. Ζακῆται ძაკატაა (Ptol. V, 9, 16) აზიის სარმატეთში, —18. Σαρμάται სარმატაა, —19. 'Ιαξάμαται იაქსამატაა, ვარიანტები: 'Ιαξάμαται, 'Ιξοმაται, 'Ιξοβῆται იაქსამატაა, იქსომატაა, იქსობატაა—და 20. Θισαμάται თისამატაა (Inscrip. Bökh. 2058 B, 9).

განა შესაძლებელია შემთხვევითი იყოსო, კითხულობდა მილერი, რომ ტომთა ამდენს სკვიტურ-სარმატულს სახელს ბოლოკიდურ ნაწილად რა ტაა აქვს. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ზემოთმოყვანილ სახელებს გვერდით დაცული გვაქვს უამბოლოსართო სახელებიც, მაგ.: ჰეროდოტეს (7, 71) მოხსენებული ჰყავს სპარსელი Μασσαγῆς მასსანჯეს და თითქოს ეს სახელი უნდა

გვეკონდეს მისსაგეტაჲ-შო. ზემოაღნიშნული ისტორიკოსისავე ცნობით *Σχο-ტინეს* (2, 4) მიერ აღბეჭდილს სახელს *Scolopitus*-სა და ჰეროდოტესაგან მოხსენებულს სკვითების მეფის *Σαλγης* სკვლეს-ის სახელსაო (*Эпиграфические следы иранства*, 281—282).

ზემოჩამოთვლილი სატომო ოცი სახელის მავალითის ანალიზზე დაყრდნობით, ვს. მილლერმა წამოაყენა დებულების მსგავსი მოსაზრება, რომ *-xai*, *-xai*, *-xai*, *-xai* და სხვა დაბოლოებანი მხ. რიცხვის სუფიქსს უნდა წარმოადგენდნენ, სწორედ იმავეს, რომელიც ოსურს მოეპოვებოა. —ტჷ ბოლოსართით ნაწარმოებია ყველა ოსური საგვარეულობიც, მაგ. ტუკატჷ, სანატჷ, კოკიტჷ, რომელთა გვიარები რუსულად ტუკაევა-ად, შანაევა-ად და კოკიევა-ად გადააკეთესო, შესაძლებელია —ტაჷ ბოლოკიდურიათი სკვითურ-სარმატული სახელებიც ნამდვილად საგვარეულოს უფროს წინაპრის სახელისაგან ნიწარმოები სახელები იყოსო (*Эпиграф. следы* 282—283).

მაგრამ ვს. მილლერს საჭიროდ მიაჩნდა აღენიშნა, რომ სკვითურ-სარმატულ სახელებში —ტა ბოლოსართის არსებობა, რომელიც ოსურშიც არსებობს, თავისდათავად, სხვა საბუთების გარეშე, ამ ბოლოსართის გრანულობის დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება, რადგან თვით ოსურშიც ამ-ტჷ სუფიქსის სადაურობა გაუგებარია და ირანისტების ყოველი ცდა, მათ შორის პირადად ჩემიცაო ჯერჯერობით ნაკლებ არის დამაჯერებელი. რაკი ოსურმა მრ. რ. ძველი პრაირანული სუფიქსი დაკარგა, თავისი კანკლედობა ურალ-ალტაურს ანუ უგრულ-ფინურის წარმოების წესის მსგავსად გადააკეთაო: მხ. რ. ფორმებს ჯეთ მრ. რ. სუფიქსი დაურთო, ხოლო შემდეგ უკვე ბრუნებათა იგივე ფორმანტები მიუყენა, რომელნიც მხ. რიცხვში აქვს და ამ რიგად მრ. რ. კანკლედობის ფორმები მხ. რ. ფორმებისაგან მარტო ფუძე-ძირსა და ბრუნვებს შუა ჩართული მრ. რ. ფორმანტით განსხვავდებოა, მაგ. ვალ ხარისაგან მხ. რ. ნათ. ბრ. იქნება ვალ-ტი (იქვე 283). ვს. მილლერს თვითვე აქვს აღნიშნული, რომ კანკლედობის მრ. რიცხვის ფორმებით წარმოების ასეთი პრინციპი მხოლოდ ერანულ ენებში, ახალ-სპარსულში, ქართულში მოიპოვება ისე, რომ ეგონებ ძალიან გაბედული მოსაზრება არ უნდა იყოს, თუ ვიტყვი, რომ ეს პრინციპი ერანს მებზებელი თურანისაგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებულიო (იქვე 283).

მრ. რ. საწარმოებლად —ტ სუფიქსი ურალურ ენებშია გავრცელებულიო, ამბობს შემდეგ ვს. მილლერი, მაგ.: ფინურში მრ. რ. სახ. ბრუნვა თვალის არის *silmä* (მხ. რ.) და *selmä-t-na*, ვოდულურად სახლი *kväl* (მხ. რ.) და *kvället* (მრ. რ.). მაჯურულშიც, ფრ. მკლერის (*Grundriss der Sprachwissenschaft*. II. B. II, 'Altteil, p. 267) თანახმად, მრ. რ. სხვადასხვა სუფიქსებს შორის (*-sa*, *-sc*, *-si*, *ri*) —ტა და —ტე სუფიქსებიც მოიპოვება. მაგ. *eme* დედა *emete* დედები. იმავე წყაროზე დაყრდნობით (გვ. 258), მონღოლურშიც მრ. რ. ნიშნად *-ul* და *-od* არის, მაგ.: დუაწლი იქნება *ärdäm*, დვაწლები-კი *ärdämöd*, *märgätsi* მსროლელია, ხოლო *märgätsüt* მსროლელებიო,

ყველა ამის გამო ვს. მილლერი ფიქრობდა, რომ თუ ოსურში და ურალ-ალტაურსა და უგრო-ფინურში მრ. რ. სუფიქსების ასეთი მსგავსება შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ შავი ზღვის სანაპიროების ერანულებმა, ოსების წინაპრებმა მრ. რ. -ტა ნიშანი თავიანთ მეზობელ სკვითებისაგან შეითვისეს, სულ ერთია ვინც არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი გათურანელებული ერანულები თუ გაერანებული თურანელიო (იქვე 283).

ეტყობა ვს. მილლერი ძალზე მოწადინებული ყოფილა, რომ -თა და ტაჰ დაბოლოება რაღაც არ უნდა დასჯდომოდა ერანულ-ოსურად გამოეყვანა, რომ მას ამ მისწრაფებით მხურვალე გატაცებამ თავისივე ეტიმოლოგიაც-კი დაავიწყა. სარმატას სახელის აგებულობისა და სადაურობის გამორკვევის დროს, მას ამ სიტყვის ერანულობის ცხადად გამომკვლევებულად მისი პირველი ნაწილი სარ ჰქონდა აღიარებული და ამ სახელს სარ და მატას-ად ჰყოფდა (იხ. აქვე Эпигр. следы 257 § 80), -თა და -ტაჰ-ს მრ. რ. ოსურის მსგავსი მაგალითების გასამრავლებლად-კი სარმატას მან უკვე სარმა-და-ტაჰ-საგან შედგენილად გამოაცხადა. მას აგრეთვე აქსამა-ტაჰ, აჰამა-ტაჰ, იქსომა-ტაჰ და იქსოზნ-ტაჰ-ც მიაყოლა, თუმცა მოსალოდნელი იყო, რომ სარ-მატას მსგავსად იმათ მეორე ნაწილადაც მატაჰ უნდა მიეჩნია.

ვს. მილლერი Σαρματᾶς სარმატის-ის სახელს სარ-ის მატას-ისაგან შედგენილობის შესაძლებლობას გულისხმობდა, თუმცა-კი აღიარებული აქვს, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილი მისთვის გაუგებარი იყო, პირველ ნაწილს-კი სარ-ს ერანულ თავად სთვლიდა (Эпиграф. следы иранства на юге России: ЖМНП, 1888 წ. სექტ. გვ. 257).

ვს. მილლერი-ის მსგავსად და მის თეორიის გავლენით ნ. მარმატ 1922 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში Термин „скиф“, Sarmat-ის სახელი Sarm და at-ისაგან შემდგარად მიიჩნია, ბოლოკიდური at-იც მრ. რ. ნიშნად აღიარა (Термин „скиф“, 1922 წ. Изв. раб. V, 31), მაგრამ 1926 წ. დაბეჭდილს მოხსენებაში „სკვითური ენის“ შესახებ (Скифский язык) სარმატების სახელის სხვასხვაობა Sawromat (მისივე პარალელით * Woro-mat იგივე Sarmat) უკვე Sawro და mat-ად აქვს დაყოფილი (Извр. раб. V 207 და 210), მაგრამ ნ. მარს მინც აქ განმარტებული არა აქვს თუ თვითელი ამ ნაწილთაგან რის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. 1929წ. წაკითხულს მოხსენებაში ეს სახელი უკვე სამ ნაწილად აქვს ნ. მარსავე დაყოფილი. იგი ამბობს: „sar+ma+t образование трехэлементное с излишком -t, пережитком элемента С, условно типически называемого уон“ (Первая выдвигенческая яфетидологическая экспедиция: Извр. p. V 444). ამრავად ავტორის დებულება: sar-mat წარმოადგენს sal-ber-yon-ის ანუ ABC ელემენტების შენაერთებს (იქვე). მაგრამ 1931 წ., როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, ამ საკითხის განხილვისას მსჯელობის სიფრთხილის აუცილებლობა სცნო.

დიდი ხანა უკვე აღნიშნულია, რომ იმიერკავკასიაში მცხოვრებ ერთა ზოგ სახელებს ბოლოში ახლავთ „მატ“, როგორც საურომატ-ი, სარმატ-ი, აქსამატ-ი. პროფ. ე. პატკინანმა ამ ჯგუფს სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-იანქ“-იც დაურთო, რომელიც მას „ნახჭა-მატ + იანქ“-ისაგან წარმომდგარად მიაჩნდა. ამასთანავე „ნახჭა“ მას ჩაჩნების სახელად „ნახჩე“-დ ჰქონდა აღი-

რებული და „ეანქ“ სომხურ მრ. რ. დაბოლოებდა. ყველა ასეთი ტომობრივი სახელების მეორე შემადგენელი ნაწილის „მატ“-ის შესახებ-კი ფიქრობდა, რომ ალბათ ქვეყანას, მიწაწყალს ჰნიშნავდაო (Армянская География VII века, 38).

აკად. ნ. მარის სიტყვით ანაირ სატომო სახელების გავრცელების ტერიტორიისდა მიხედვით უფრო ბუნებრივი იქნებოდა სიტყვა „მატ“ ჩაჩნურსა და მის მონათესავე ენებში გვეტყვნა. ამიტომ „მატ“-ი ენის აღმნიშვნელ ჩაჩნურ სიტყვად მიიჩნია, რომელსაც ეხლაც „მატ“, ინგილოურად „მოტტ“ ეწოდება, რომელსაც ტომობრივ სახელებში ხალხის მნიშვნელობა ენიჭებო (Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград 1922 წ. გვ. 20—21).

ასეთი აზრი მით უფროა საფიქრებელი, რომ სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-ეანქ“ (ნახჭამატ-ეანქ) პტოლემეაძის გეოგრაფიის Ἰαζμάται & ἔθνος-ის თარგმანსა და შესატყვისობას წარმოადგენს ე. ი. „აქსა“ სომხური თარგმანის ნახჭამატ-ს უფროსი, რომელიც მართლაც ნახჭამატის ჩაჩნების სახელს წარმოადგენს და რომელსაც ჩაჩნები ეხლაც თავიანთი თავის აღსანიშნავად ხმარობენ. რაკი „მატ“ ჩაჩნურად ენას ანუ ტომსა ჰნიშნავს, მაშასადამე, მთელი ეს სატომო სახელი „ნახჭამატ“ ანუ ბერძნული ვადმოცემულობით „აქსამატ“-ი ჩაჩნების, ანუ ნახჭამატის საკუთარ ეროვნულ სახელს წარმოადგენს.

არც პატკანიანსა და არც ნ. მარს ამ საკითხის განხილვისათვის ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ და არც მთლიანად გაურჩევიათ იგი და არც ამისგან რაიმე დასკვნა გამოუყვანიათ.

უპირველესად უნდა ბერძნული აქსამატ-ისა და სომხური ნახჭამატ-ის ურთიერთ შორისი დამოკიდებულება იყოს გამოჩვენებული: რაკი სომხურის უსახელო გეოგრაფიის ერთ მთავარ წყაროთაგანად კლ. პტოლემეაძის გეოგრაფია ჰქონია, რომელსაც მხოლოდ ალაჯ-ალაჯ შეუვისი [იგი], იბადება საკითხი ნახჭამატ-ეანქ-ის პირველი ნაწილი ნახჭამატ-ის პტოლემეაძის აქსამატ-ის თვით სომეხ ავტორის მინაგნებს წარმოადგენს თუ არა? თვით მან შესძლო იმის მიხედვით, რომ ბერძნული აქსამატ ჩაჩნურ ნახჭამატ-ს უფრო იდა, თუ პტოლემეაძის ნაშრომის იმ ხელთნაწილშია, რომელიც მას ხელსა ჰქონია, ნახჭამატ-ის მსგავსი სახელი ეწერა? საკითხი უმთავრესად თავიკადურ ასოზეა დამოკიდებული, სახელდობრ თავდაპირველად Ἰαζμάται ნახჭამატ-ის ხომ არ ეწერა, რომელშიც შემდეგდროინდელმა ვადმწერებმა შეცდომით N ბერძნული ნარი I ინად მიიჩნიეს? ეს კითხვა მით უფროა გასაგები, რომ ძნელი დასაჯერებელია იმ ხანაში, როდესაც შედგენილია სომხ. უსახელო გეოგრაფია, მწერალს აქსამატ-ისა და ნახჭამატ-ის სახელების იგივეობის აზრი გასჩნოდეს. მეორე საკითხი ზემომოყვანილი სატომო სახელების ბოლო ნაწილს მატ-ის მნიშვნელობაა, ის რომ ნახჭამატების, ე. ი. ჩაჩნების სახელში გეგონოდა დაცული, საქმე გაადვილებული იქნებოდა. მაგრამ იგი ისეი ზოგად სახელშიც გვხვდება, როგორც საჯრამატ-ი, რომელიც სკოთივით მრავალ ტომის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამის გამო გამოასარკვევია, თუ რამდენად გვიქვს უფლება სიტყვა მატ მართო

ჩაჩნურის, ნახჭოების და მათ მონათესავე ტომებისა-კი არა, არამედ სხვა, უფრო დაშორებულ ტომთა და ერთა ენის კუთვნილებად ვიცნათ, რომ ზემომოყვინილ სატომო სახელშიც მისი არსებობა არ გვეუცხოვოს.

ამასთანავე, ზემოაღნიშნულ ტომობრივ სახელებს გარდა, ბერძნულ წყაროებში „იქსობატ“-ის ტომის სახელიც იხსენიება. ცხადია, რომ ეს სახელიც ისევეა ნაწარმოები, როგორც სავრომატ-ი, სარმატ-ი და აქსამატ-ი. მაგრამ, თუ ამ სახელის პირველი ნაწილი „იქსო“ შესაძლებელია იმავე „აქსო“-ს პარალელურ ფორმად მიგვეჩნია, მეორე ნაწილს ხომ „მატ“-ის მაგიერ „ბატ“-ი შეადგენს. ამიტომ ისიც გამოსარკვევია, თუ ეს „ბატ“-ი რაღას უნდა ჰნიშნავდეს.

იქსობატები (Ἰξοβαται), რომელნიც სინდების ქვეყნის, სინდეთის (Σινδαίη) მეზობლად ცხოვრობდნენ უკვე ჰეკატაეოსს ჰყოლია მოხსენებული (Fr. 166).

ნახჭოურად, ანუ ჩაჩნურად ენას -XVIII ს. დამლევს მოტ-ი ან და მუტ-ი ეწოდებოდა, ინგუშურად-კი მოტტი (გვლდენშტედტის Reisen II, 507 და კლაპროტის Voyage II, 365).

XIX ს-ში და ეხლაც მუტ-ს ჰხმარობენ (უსლარის ყ. გვ. 197). ამნაირად მატ-ის ა ხმოვნის მაგიერ ო და უ ხმოვანი გვაქვს. მაგრამ საკმარისია აღამიანმა მუტ-ის სხვა ბრუნვების ფორმებს მიაქციოს ყურადღება იმის ცხადსაყოფელად, რომ ძველად ენას ჩაჩნურად მართლაც მატ-ი უნდა ჰქმეოდა. მართლაც მხოლ. და მრ. რ. ნათესაობითსა და დანარჩენ ბრუნვებში ყველგან ა-ხმოვანია დაცული. მატტანა, მატტურ, მატტურ—მრ. რ. მატტალ-ია (იხ. უსლარი ყ. გვ. 197). მაშასადამე ჰეროდოტეთთან მოყოლებული ბერძნულ წყაროებში აღბეჭდილი მატ თავისი ბგერითი შედგენილობით ბერძენთა მიერ სისწორით ყოფილა ჩაწერილი და დაცული.

ქვემომოყვანილი მაგალითები ადვილად დაარწმუნებენ. აღამიანს, რომ ენის აღმნიშვნელი ეს სიტყვა მარტო ჩაჩნურსა და მის დიალექტებში არ ყოფილა შენახული, არამედ მისი ფონეტიკური სახენაცვალი დალცენის ენებშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. დამახასიათებელია, რომ მისი პირველი თანხმოვანი უცვლელი დარჩენილა და ცვლილება ზოგან მხოლოდ ხმოვანსა, ხოლო ყველგან მეორე თანხმოვანს დასტყობია. მაგ. ლუნძურსა და მის დიალექტებში ისევე, როგორც ანდო-დილოურ ენებსა, თუ დიალექტებში უკანასკნელი თანხმოვანი წ არის ტ-ს ნაცვლად. სახელდობრ ლუნძურად, ჰარულად და ანწუხურად ენას XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით და ეხლაც მაწუ, ან მაწ ეწოდება (გვლდენშტედტი Reisen II, 524—უსლარის ან. გვ. 130 და კლაპროტის Voyage II, 326). თანამედროვე კარატულშიც ენას მაწ-ი ჰქვიათ. ანდო-დილოურშივე ა ხმოვანიც მ-დ ყოფილა შენახული ისე, რომ დილოურად ენას მეწ სწოდებია და ასევე ეწოდება ეხლაც (იხ. გვლდ. R II, 514, კლაპრო. V. II, 326) ხოლო ანდოურსა, ბოთლისურსა, და ანდოხ ჯგუფის ყველა ენებში მ უკვე ი-დ ქცეულა და მიწ-ი იხმარება. იხ. დირრს Mat. для изучен яз. и наречий Авдо-лидойской группы გვ. 114).

ამ სიტყვის შემდეგი ბგერითი ცვლილება იმავე მეორე თანხმოვანს დასტყობია. დაცული ტ-სა და ლუნძურ ანდო-დიდოურში წ-დ შენაცვლებულის მაგიერ უკვე ძ და ჴ თანხმოვანი გვევლინება, სახელდობრ კრულ-ლეკურად მ-ხმოვნიანი ენას მეძ-ს ეძახიან (უსლარის Кюр. я.), ტაბასარანულად-კი მელა (დირის Граммат. Табас. яз.), ხოლო კუმუხურ ლეკურს ა ხმოვანი დაცული აქვს და იქ მაჴ-სა ჰხმარობენ (იხ. უსლარის Лак. яз.). დასასრულ, რუტულურად და წახურულად ი-ხმოვნიანი ფორმაა—მიჴ (დირის Рут. яз. და Иах. яз.).

საფიქრებელია, რომ ამავე შატ ძირის ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს ენის აღმნიშვნელი აბხაზური და ყაბარდოული ისევე, როგორც ჩერქეზული სიტყვები. უსლარის ცნობით ენას აბხაზურად ზოგადად აბჴ-ს ეძახიან, ხოლო მისი განსაზღვრული ფორმაა ბზგა (Абгз. я.) გ ჯ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ის და კ ლ ა პ ო რ ტ ის ჩანაწერით-კი ენას XVIII ს. იბჴ-ი ეწოდებოდა (R. II, 530 და V. II 427).

ყაბარდოულად XVIII ს-შიც ენას ბზეგუ სწოდებო (გვლენშტედტის R II, 530) და ეხლაც მეტყველების ორგანოს, ენის აღსანიშნავად ეს სიტყვავე იხმარება (იხ. ლოპატინსკის Каб. рр. 184). მეტყველების თვით პროცესსა და ენას ბზე ჰქვიან (იქვე და Яковлев-ის Матер. для кабар. словаря I, 60). დასასრულ, კლავროტის ჩანაწერით ენას ჩერქეზულად ბზაჴ, ბზჴტ, ბზეგუ და ბზეკ-ი ჰრქმევიან (V II, 399), ლულდეს-კი თავის ლექსიკონში მხოლოდ ბზე-გუ აქვს აღნიშნული (გვ. 244).

მის შემდგომაც, რაც შატ-ის ბოლოკიდური თანხმოვნის დარტყნის კუმუხურ-ლეკურისა, წახურულისა და რუტულური ენებში დაცული ჴ შესატყვისობის გარემოება (მაჴ, მიჴ) ხოლო კრულ-ლეკურში და ტაბასარანულში ძ-სი უკვე აღნიშნული გვაქვს (მეძ. მელძ) აბხაზურ-ყაბარდულ-ჩერქეზულის ჴ აღარ გაგვაკვირებს. ამ ენების დამახასიათებელ თვისებას ამ შემთხვევაში ორი გარემოება შეადგენს. პირველია ხმოვნის შუა ადგილითგან ბოლოში მონაცვლება (ბზაჴ, ბზე, ბზე-გუ, ბზეკ) ან და ნახევარ ხმოვნად ქცევა და სრულიადი გაქრობა (ბზეკ, ა-ბზე), რომელშიც ა, ვგონებ, ჩვეულებრივი, აბხაზური ა ართრონი უნდა იყოს). საფიქრებელია, რომ ყველა ზემოთყოყნანილი ფორმები წარმომდგარია ბაჴ და ბეჴ ფორმებისაგან.

მეორე, მაგრამ ზემოაღნიშნულზე უფრო ძირითადსა და თვალსაჩინო განსხვავებას შატ-ის პირველი თანხმოვნის აბხაზურ-ყაბარდოულ-ჩერქეზული ბ-ს შესატყვისობა წარმოადგენს. შატ-ის ასეთი ბ-თანხმოვნიანი პარალელური ფორმა უკვე უძველეს ხანაშივე არის დადასტურებული. მართლაც, როგორც დავრწმუნდით, თუ ჰეროდოტეს საფრომატ-ისა და კლ. პტოლემეაოზის დაქსამატ-ის, თუ ნაქსამატ-ის სახელები მოეპოვებათ, ჰეკატაეოსის მილეტელს სინდეთის მეზობლად იქსიბატ-ნი ჰყავს დასახლებულნი. ამ სახელწოდებათა ავტოლების სრული მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შატ-ის მსგავსად ბატ-იც ენისავე აღმნიშვნელი სიტყვა იყოს. ბატ-ი და შატ-ი უძველესი ერთი და იმავე წარმოშობილობის სიტყვები ჩანს, დროთა

განმავლობაში და თანაც დიალექტურად თავკილური თანხმონის შეთანხმების წყალობით ერთმანეთისაგან განსხვავებული.

საგულისხმოა, რომ ენისა და მეტყველებისა, თუ ხმის გამოცემის აღმნიშვნელი ასეთი ძირის სიტყვები ქართულშიც მოიპოვება.

მაგ. შესაძლებელია დასახელებული იქმნეს **ბუტბუტი**, რომელიც დაბალი ხმით წყრომისა და უკმაყოფილების გამოხატველი თავისთვის წალაპარაკების აღმნიშვნელია. იგი გაორმაგებულ ფუძიან სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის და ბუტ-ისაგან შესდგება. ეს ბუტ-ი თანამედროვე ჩაჩნური მუოტტ და მოტტ-ის მსგავსად ა-ხმოვნიან ფორმას წარმოადგენს. ამნაირად ცხადი ხდება, რომ, როგორც მატ-ის ა-ხმოვნიან ფორმას გარდა მოტტ-ის სახით ო-ხმოვნიანი ფორმაც არსებობს, ისევე თორძნულ წყაროებში დაცული ბატ-ის გარდა ბუტ-ბუტ-ში უ-ხმოვნიანი ფორმაცა გვაქვს დაცული.

ქართულს ამავე ცნების გამოსახატავად ისეთი სიტყვაც აბადია, რიამლის თანხმონანთა შედგენილობა აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულში ენის აღმნიშვნელ ზემოთხსენებულ სიტყვებს სრულად უდგება. ცნობილია, რომ ქართულში არსებობს მეტყველების გამოხატველი ტერმინი ბუზღუნი. თუმცა ს. ო რ ბ ე-ლი ი ა ნ ის განმარტებით ეს სიტყვა თითქოს „მწყარალობით ჩუმი რამ წყრომა“-ს [უნდა] პნიშნავდეს (ლექს.), მაგრამ ეს განმარტება არც სრულია და არც ზედმიწევნით. ამ ახსნას უნდა დაერთოს, რომ ბუზღუნი დაბალი ხმით მწყარალობისა, თუ უკმაყოფილების თითქოს თავისთვის, მაგრამ ნამდვილად სხვისთვის საგრძნობლად გამოთქმას პნიშნავს. ამ ტერმინის ასეთი მნიშვნელობა დ. ჩუ-ბ ი ნ ა შ ე ი ლ ს ა ც ა ქ ე ს ა დ ი ნ შ ე ლ ი (ლექს.). იმერულსა და რაჭულში ეს ტერმინი „ბუსუნია“-ს სახით არის დაცული და ვ. ბ ე რ ი ძ ი ს ს ი ტ ყ ვ ი თ ჩ უ მ ი ხ მ ი ს, ჩამიჩუმის, ჩურჩულის მნიშვნელობით იხმარება („სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“, გვ. 7)¹.

ბუზღუნი ორნაწილედ ტერმინია, ბუზ და ღუნ-ისაგან შემდგარი. ღუნი (კალკულად არის დაცული, სახელდობრ მტრედის ხმიანობის აღმნიშვნელ სიტყვა ღულუნ-ში, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის განმარტებით, ამ ტერმინს ზემოაღნიშნულზე უფრო ზოგადი მნიშვნელობაც-კი ჰქონია ისე, რომ სიტყვით „ღულუნი წარზიდული ჳმა“ ყოფილა (ლექსიკ.)².

რაკი ბუზღუნი-ს მეორე ნაწილი ხმიანობის აღმნიშვნელი ყოფილა, მისი პირველი ნახევარი ან იმავე ცნების გამოხატველი უნდა იყოს და ამ შემთხვევაში ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონებელი, მაგრამ სხვადასხვა ძირის ორმაგი შედგენილობის სიტყვა გვექმნებოდა,—ან არა და პირველი ნაწილი ბუზ იმ არსებისა. თუ ორგანოს სახელი უნდა იყოს, რომელიც ხმიანობს, ხმას იღებს. ამ შემთხვევაში შესაძლებელია საკითხი წამოიჭრას, ბუზ, აფხაზურ აბზ-ისა და ყაბარდოულ ბზე-სა და ჩერქეზულ ბზაჰ-ს მსგავსად, ხომ ენისავე აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის ნაშთი არ არის? ბუზღუნი თავდაპირველად ენის ხმიანობას ხომ არ ნიშნავდა?

¹ ი ღ ი ა ჭ ყ თ ი ნ ა ს ა ც თ ა ვ ი ს „სიტყვის-კონა“-ში აღნიშნული აქვს „გაბუსუნება“, რომელიც უკვე „სულის განაბვისა“ და „მოყრუების“ აღმნიშვნელად ქცეულა.

² ღულუნი როგორც ცაცხაბი, ხითხითი, ბუტბუტი და მრავალი სხვა.

ბუზლუნის მეორე ნახევარსაც რომ თავი დავანებოთ, უამისოდაც ცხადია, რომ ბუზ და ბზ კომპლექსები ქართულში ხმის გამოცემის ცნების გამომხატველია. ამის დასარწმუნებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ქართულში არსებობს, **ბზული**, რომელიც, საბას განმარტებით, „ბუზთ ხმაჲ“ არის, ბუზების ხმაურობის აღმნიშვნელია (ლექს.) ამას გარდა უქვეელია ამავე ძირის სიტყვაა ბუზი-ც, რომელიც ზოგადი ცნების გამომხატველი ტერმინი იყო თავდაპირველად, მწერთა მთელი ჯგუფის სახელად იხმარებოდა. ეს გარემოება შემდეგი კარგად ცნობილი ხალხური ანდაზიდანაც ნათლად ჩანს: „ყველა ბუზი ბუზის, ფუტკართან კი ყველა ტყუის“. ამ ანდაზის მიხედვითაც ხალხს ფუტკარიც ბუზად ჰყოლია მიჩნეული. მისი მწერთა ჯგუფისადმი მიკუთვნება, როგორც ამავე ანდაზითგან ირკვევა, იმაზეა დამყარებული, რომ ფუტკარიც ბუზის. ამის გამო საფიქრებელია, რომ თვით **ბუზიც**, რომელიც სვანურად **ბუზულ**-ად ითქმის თავდაპირველად მწერთა ამ ჯგუფს სწორედ ამ ხმის გამოცემლობის, ბუზილის, უნარის გამომხატველი სიტყვა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ბუზი მწერთა ბუზილა ჯგუფის ამ თვისების დამახასიათებელი ზოგადი სახელი დროთა განმავლობაში იმ კონკრეტული მწერის სახელად ქცეულა, რომელსაც ეხლაც განსაკუთრებით ბუზს ვეძახით.

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებისა და მოსაზრებისა მიხედვით შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ **მატ**, **მუტტ**, **მაწ** და **მაზ** ერთი მხრით, ხოლო **ბატ**, **ბუტ**, **ბუზ**, **ბზა** და **ბზე** მეორე მხრით მეტყველებისა, თუ ხმის გამოცემლობისა და ენის მნიშვნელობით ჩრდილოეთ კავკასიაშიც და ამიერკავკასიის დას. ნახევარში ფართოდ გავრცელებული ძირი ყოფილა.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ამ ძირის მ-თანხმოვნიანი ფორმა ჩრდილოეთ კავკასიის მხოლოდ აღმ. ნაწილში, დაღისტნისა და ჩანჩურ ენადი-ლექტებშია დაცული, მ-თანხმოვნიანი ფორმა-კი ამიერ-კავკასიის მარტო დას. ნაწილშია. სახელდობრ, აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულშია, და ამიერ-კავკასიის დას. ნახევარშივე, ქართულში, გვხვდება. თავის ადგილას უკვე დავრწმუნდით **ბ** (**ბატ**) და მ-თანხმოვნიან სახებად (**მატ**) უკვე VI ს-შია აღბეჭდილი ქ. წ. და საყურადღებოა, რომ მაშინაც მ-თანხმოვნიანი ფორმა (**მატ**) ნანჭოების ე. ი. ჩაჩნების, მაშასადამე, ჩრდილ-კავკასიის აღმ. ნაწილში მცხოვრებ ხალხის სატომო სახელში გვევლინება; მეორე მხრით ჰეკატაფოსით მ-თანხმოვნიანი ფორმის სახელის მქონებელი ტომი იქსობატები სინდების მეზობლები ყოფილან. სინდები ჩერქეზ-ყაბარდოელ ტომთა ჯგუფს ეკუთვნოდენ. რაკი მათ, აბხაზთა ტომებთან ერთად, ენის აღსანიშნავად ეხლაც მ-თანხმოვნიანი ფორმა აქვთ დაცული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **იქსობატ**-ებიც თავიანთი სახელის მ-თანხმოვნიანი ფორმის გამო, იმავე დასავლური ჯგუფის ტომებს უნდა ჰკუთნებოდენ. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ უფლება გვექნებოდა დავეკსვენა, რომ ენისა და მეტყველების აღმნიშვნელი ორი **ბ** და **მ-თანხმოვნიანი** ფორმების გარჩევა მაშინაც ყოფილა და გეოგრაფიულად ჩრდ. კავკასიაში დაახლოებით ისევე ჩანს განაწილებული, როგორც შემდეგში: მ-თანხმოვნიანი ფორმა დასავლეთსა, მ-იანი აღმო-

საელეთს ნაწილში ყოფილა. დაქსამატების სახელის მეორე ნაწილის ბატ-ის მნიშვნელობის ცოდნა **საჯრომატებისა, სარმატებისა და სჯრმატების** სახელის ანალიზს უადვილებს მკვლევარს. ცხადია, აქაც მატ-ს მხოლოდ იგივე, ენის, ანუ ეროვნების მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. მაგრამ როგორც დაქსამატების სახელის სრული მნიშვნელობა მართო მისი პირველი ნაწილის დაქსა-ს სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში დაცულმა შესატყვისობამ ნახჭა-მ გაგვაგებინა, ისევე **საჯრომატებისა, სარმატებისა და სჯრმატების** სახელის სრული მნიშვნელობის გამორკვევისთვის ამ ეთნიური სახელების პირველი ნაწილის **საჯრო-**ს და **სარ-**ის ცოდნაა საჭირო.

დაქსამატებისა, ანუ ნახჭამატების სახელის მსგავსად **საჯრო** ანუ **სარ-იც**, უქვევლია, ერის სახელი უნდა იყოს. მართლაც, ასეთი სახელის მქონებელი ერი ყოფილა კიდევაც. პლინიუს სეკუნდუსის ცნობით, ქსებასტოპლით-გან 70,000 ბიჯზე დაშორებულ ქ. ჰერაკლეუმის სანახებსა და სამხრეთით მდებარე შავი ზღვის სანაპიროზე და ირეში ჯერ თურმე აქელნი, მარდნი და ჩერქეზები, ხოლო მათ შემდგომ სერრ-ები (Serri) და კეფალოტები ბინდრობდნენ, ეს ის სანახები ყოფილა, სადაც ბიჭინტა (Pitys) მდებარეობდა (lib. VI, § 16); მაშასადამე **სერრ-ები** დაახლოებით სოჭ-გაგრისა და ბიჭინტის შუა მდებარე მიწაწყლის მფლობელად უნდა ვიგულისხმოთ, ე. ი. მერმინდელ აფხაზეთის ჩრდილო ნაწილსა და მის მოსაზღვრე ზოლში.

სერრ-ი თავის თანხმობანთა შედგენილობით **საჯრო-**სა და **სარ-**ს კარგად უდგება¹, მაგრამ ხმოვნით განსხვავდება.

ამის მსგავსი სახელის მქონებელი აფხაზეთის მახლობლად მდებარე, ადგილის გეოგრაფიულ-ტომობრივი სახელი ერთ ქართულ წყაროშიც არის მოხსენებული. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ, გ. მერჩულის ცნობით გეოგრაფიულ სახელად **შარო** ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაშიც ამ ისტორიკოსის სიტყვით აშოტ კურაპალატის ძის ადარნერსე კურაპალატის თანამეცხედრე ყოფილა თურმე ასული „ბაგრატ შაროელისა ჯელმწიფისაჲ (ცა გვლ ხნითლსჲ, გვ. ნო. სტრ. 30—31).

ამ „ჯელმწიფის“ სამფლობელოს დაახლოებით გეოგრაფიული მდებარეობის გამოსარკვევად, შესაძლებელია გამოყენებულ იქმნეს გ. მერჩულის აქვე ის ცნობა, რომ, როდესაც ბაგრატ კურაპალატი თავის მეუღლეს, ამ შორეული „ჯელმწიფის“ ასულს გაეყარა, მან თურმე თავის სამშობლოშივე დაბრუნა: „ცოლი თვის და წარგზავნა ქუეყანად თჳსად აფხაზეთად“-ო (იქვე გვ. ნშ, § 1 ნ ვ. სტრ. 4—5). მაშასადამე, **შარო** აფხაზეთში (იგულისხმება მაშინდელი ე. წ. აფხაზთა სამეფო, ანუ დას. ჰაქართველო), შემაგალი **ერთ-ერთი პოლიტიკური ერთეულის ქვეყნის სახელი ყოფილა**. მაგრამ ამ უამად ასეთი სახელი იქ არა ჩანს,—5-ვერსიანი რუკის საძიებლის მიხედვით მაინც,—და ამიტომ გამოურკვეველი რჩება ამ შაროს უფრო ზედმიწევნითი გეოგრაფიული მდებარეობა. ამისდა მიუხედავად **სერრ-**თა მიწაწყლისა და **შარო-**ს ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობის დაახლოებითი იგივეობა ამ ორი სახელის იგივეობა-

¹ ბოლოკიდურ მეორე რ-ს ბუნება ცალკეა განსახილველი.

საც გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ქართულად ამ ქვეყნის სახელი შინით იწერებოდა, ლათინურ წყაროში-კი s სინით სწერია, მათი იგივეობის მოსაზრებას ვერ შეარყევს, რადგან, როგორც ცნობილია, ბერძნულსა და ლათინურს შორის თანხმოვნის გამოსახატავად ასო არ გააჩნდათ. რადგან მათ ასეთი ბგერა არც ჰქონდათ, ამიტომ უცხო ენის შორის თანხმოვანიც უნდა ასოთი დაეწერათ; შარო-ც რომ ლათინურად, ან ბერძნულად ჩაეწერათ, სარო გამოვიდოდა. ამის გამო ამ ასოთი ბერძნულად და ლათინურად დაწერილი უცხო სახელების ნამდვილი გამოთქმა ყოველ კერძო შემთხვევაში უნდა იქმნეს გამოკვეთილი: ბერძნებისა და რომაელების საჯრომატი-სა და სარმატი-ის ასო ამ ეროვნების სახელის მართლაც ს თანხმოვანსა, თუ შ-ს [გვეგარაუდებინებს], ანდა სხვა გადაწყვეტა მხოლოდ ასეთ შემთხვევაშია შესაძლებელი, როდესაც ეს სახელი ს და შ ასოების მქონებული დამწერლობით შეპხვდება მკვლევარს აღბეჭდილი. თავისდა-თავად, მაშასადამე ბერძნული და ლათინური ანბანით, ჩაწერილი საჯრო და სარი- შესაძლებელია შჯრო-სა და შარის გამოშატველიც ყოფილიყო. თუ პლინიუსისაგან დასახელებული ხალხის სერა-ის სახელი საჯრო-სა და სარი-საგან თავისი ხმოვნით განსხვავდებოდა, ქართველი ისტორიკოსის ნაშრომში მოხსენებულ შარო-ს ხომ ეს განსხვავებაც აღარა აქვს.

მაგრამ საჯრომატებისა და სარმატების სახელი ჩრდილოეთ კავკასიაში და დონის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანაში, როგორც დაერწმუნდით ზოგად ეთნიურ სახელად იყო ქცეული. შესაძლებელია, თუ არა დამტკიცდეს, რომ შაროს—სახელის კვალიც ასევე თუ არა, დიდ მანძილზე მაინც არის შერჩენილი? შესაძლებელია. „შაროა“ გეოგრაფიულ სახელად მაგ. საჩანეთშიც გვხვდება, სახელდობრ „გროზნო“-ს ოლქში (5-ვერს. რუკაზე ე. ნ. 63—15, 42—15)—იქვე, ამავე ქვეყნის სახელთან დაკავშირებული მდინარის სახელიც არსებობს: „შარო-არღუნ“, რომელიც 6 ვერს. რუკაზე ე ნ, ე ნ 63—15, 42—43 და ე ნ 63—15, 43-ზეა მოთავსებული.

რაკი ჩაჩნურში „არღუნ“ მდინარეთა ზოგადი აღმნიშვნელი სიტყვაა ისევე, როგორც ძველ ქართულში „არაგვი“ იხმარებოდა, ამიტომ „შარო-არღუნ“ ნამდვილად „შაროს“ წყალს, ანუ მდინარესა ჰნიშნავს.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ კახეთშიც, თელავის მაზრაში, არის „შარო-ხევი“ (იხ. 5-ვერს. რუკის ე ნ 63—30, 42—00)¹.

გამოსარკვევია, ამავე ძირის სიტყვა-სახელებია თუ არა „შარა-ხევი“, რომელიც თიანეთის თემში მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერსიანი რუკის ე ნ

¹ ამას გარდა, საფლასხმა რომ შარო გეოგრაფიულ სახელად დასაგლეფთა, სამხრეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოშიც მოიპოვება, სახელდობრ, ერთი მესხეთში „შარო სახაფხულო სასახლე აწინდელთა მეფეთა“ (ცახუშტი გვრ. 374, მისივე საქ. ისტ. ხ. ქიჯ. გამ. II 338); მეორე შორანის თემში მდებარეობდა და ეხლაც არის (იხ. 5-ვერს. რუკის ე ნ 60—45 42—15), მესამე რაჭაშია (იხ. 5 ვერს. რუკის ე ნ 60—45, 42—30). გამოსარკვევია შარო ხომ საჯრო-ს სახელის ნაშთი არ წარმოადგენს? საჯრომატების სახელის კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში გასარკვევლი არის, რადგან სტრაბონის მოწმობით, როგორც ვიცით, ძველი საქართველოს მთის მოსახლეობა ყოფაცხოვრებითაც და წარმოშობილობით სარმატებს ენათესავებოდა.

62—30, 42—15) და „შარა-წყალი“, რომელიც ოზურგეთის თემის მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერს. რუკის გვ. 59—30, 42—00), იმ გვარადვე, როგორც რაჭის მდინარის „შარაულა“-ს სახელიც (იქვე დ. 6, 60—30, 42—30)?

საფიქრებელია, რომ ამავე შარ-ების მოსახლეობის გეოგრაფიულ კვლევებში წარმოადგენდეს აღმ. ამიერ-კავკასიაში, ძველი ალბანეთის ფარგლების ზემო ნაწილში, მდებარე თემის შარვან-ის სახელიც, რომელიც შემდეგში შირვან-ად იქცა და დღევანდლამდეა დაცული. ძველ ქართულ წყაროებში ამ ქვეყანას სწორედ შარვანი და მის მფლობელს, ან მეფეს შარვაშა ეწოდებოდა.

ეს სახელი, ან ორნაწილელი სიტყვა უნდა იყოს, შარ-ისა და ვან-ისაგან შემდგარი, ან და შარვ-ისა და ან-ისაგან, რომელთაგან შარვ—შესაძლებელია წინანდელი შარუ, ხოლო ან მრავლობის ფორმანტი იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში შარვანი უნდა ტომის სახელად გვევლინებოდეს და ისეთ წარმოებადვე მიგვეჩინა, როგორც იყო ლეკან, ტაბასარან, ძილან და სხვა.

დამაფიქრებელია მხოლოდ, რომ ვანი-ი მეორე ნაწილად მართო ქალაქის ან სოფლის სახელებში მოგვეპოვება. ქვეყნის ანუ თემის სახელთა შორის-კი ასეთი წარმოება არა ჩანს.

დასასრულ არაბ გეოგრაფებს ალბანეთსა და ეხლანდელ დაღესტანში მოსახლე ერთა შორის დასახელებული ყავთ „ალ სერირ“, ასე იკითხება ამ ერის სახელი ჩვეულებრივ (იხ. კარაულოვის Извѣстия, გვ. 46 და 48—49 და შემ. 84). არაბ. გეოგრაფების ცნობით ამ ერის სამფლობელო ხაზართა სახელმწიფოს მოსაზღვრე იყო.

არაბთა გეოგრაფებს „სერირ“-თა ტომის სახელის წარმოშობის შემდეგი განმარტება მოეპოვებათ: ვითომც ასეთი სახელი იმიტომ წოდებოდეთ, რომ სპარსთა მეფის ბაჰრამ-ჩუბინის ერთი უკანასკნელი ჩამომავალთაგანი დაღესტანში შეხიზნულიყოს და გაბატონებულყოს. რაკი მან თან ოქროს ტახტი მოიტანა და ტახტს არაბულად „სერირ“-ი ეწოდება, ვითომც ამიტომაც თვით ამ პირმა თავის თავის „საჰიზ-სერირ“-ი ე. ი. ტახტის მპყრობელი უწოდა, ხოლო მის ქვეშევრდომ ხალხს „სერირ“-ის ერთი დაერქვაო (ისტაჰრი de Goerje 444, კარაულოვი 48—49 და გვ. 71. შენ. 84). მაგრამ, რასაკვირველია, ეს მხოლოდ უცნობი ერის გაუგებარი სახელის გასაზრიანებლად შეთხზული არაბული ხალხური გულუბრყვილო ეტიმოლოგია უნდა იყოს.

ისტაჰრის ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „სერირ“ სახელმწიფოს სახელი იყო მხოლოდ და არა ქალაქის ან ხალხისა (გვ. 48—49). უკვე ეს ცნობა არღვევს ზემომოყვანილ არაბულ თეორიის მთელ შენათხს.

არაბული ანბანით უცხო ერის სახელების ჩანაწერების ნამდვილი გამოთქმის აღდგენისას ადამიანს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ უძველეს ხანაში არაბულ დამწერლობას ს და შ ბგერისათვის მხოლოდ ერთი ასო ს მოეპოვებოდა და მართო შემდეგში შ-ს გამოსახატავად ზემომოყვანილ ასოს ზევითგან სამი წერტილი დამატა და ამით ს-გან (س) განსხვავებული არაბუ-

ლი ს შ ასო შეიქმნა. ამიტომ არაბ ძველ ავტორების სერიოზული—შესაძლებელია შერიოზის ან და შარიოზის გამოხატელობა ყოფილიყო, რადგან, როგორც ცნობილია სხვა სემურ დამწერლობათა მსგავსად, არაბულ დამწერლობაშიც ხმოვნებისათვის ასოები არ არსებობდა და ხმოვნები არ იწერებოდა, წამკითხველს წაკითხვის დროს ხმოვნები თითონ უნდა დაერთო.

მართლაც შერიოზის, ანუ შარიოზის მსგავსი თემის სახელი არსებობდა კიდევაც, იგი დღევანდლამდეცაა დაცული.

ამიერ-კავკასიაში ესლაც არსებობს თემი, რომელსაც „შარურ“—ი ეწოდება. ასეთი გეოგრაფიული სახელი ახალი არ არის, არამედ ძველი დროითგანაა შერჩენილი. ამ გარემოებას ერთი VII ს. ძველიც, უსახელო სომხური გეოგრაფიც, ცხად-ჰყოფს. სომხურს ანონიმურს გეოგრაფიაში ნათქვამია: *სქსქყ ღლასქ ჴილსაქ სრ ღაქლასქჲ მ-ტბასაჲჲ Ⴢ მკობაჲჲ ღაქლს, სრქ მსქ ღაქლქ ჴსაქჲჲ ჲიქჲჲ Ⴢ ჴოქრსაქჲჲ ღაქლს, სრქ სქ ჴაქლქ ღსაქ მკობისქ* (იხ. სუქ-რის გამ. გვ. 34).

სერიოზ, ანუ შარიოზ და შარურ. იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ამ სახელს ორი რ აქვს. პლინიუსის ცნობითაც ხომ შავი ზღვის სანაპირო ტომის სახელსაც სერის ბოლოში ორი რ მოეპოვება, ამ მეორე რ-ს ბუნება ამ შემთხვევაში გამოსარკვევია, მაგრამ კავკასიაში მობინადრე ერების ენებში ახმოვნებულთი თუ უხმოვნო რ ფორმანტი ჩვეულებრივია.

მაშასადამე, Serri-, შარო-ს და სერიოზ-შარურ-ის ოდინდელი არსებობის კვალი ჩრდილოეთსაცა და სამხრეთ კავკასიაშიც მოიპოვება. ამით მისი წინათ ყარათოდ გავრცელებულობა მტკიცდება. ეს საჯრომატებისა და სარმატების სახელის განზოგადების გარემოებას კარგად უდგება. ცხადია თავდაპირველად ეს სახელი ტომთა ერთი მოდგმის აღმნიშვნელი იქმნებოდა და მხოლოდ შემდეგში, პოლიტიკური ჰეგემონიის მოპოვების წყალობით უნდა იყოს ზოგად სახელად ქცეული. შარო-ს და საჯრომატების სახელის მიგრაციის ზემოაღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, თვით ტომთა ამ მოდგმის ბინადრობის მონაცვლების შედეგაცა და მომასწავებელიც არის.

სტრაბონის ნაშრომის ერთი ადგილითგან-კი ჩანს, რომ საქართველოს ჩრდილოეთით, ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ტომებსაც-კი სარმატებად სთვლიდა. იბერიის მოსახლეობის აღწერილობაში მას აღნიშნული აქვს: იბერიის მთის ნაწილის მოსახლეობა სკვთურ და სარმატთა, რომელთა მოხაზდგრენიცა და მონათესავეებიც არიან, ზენიჩეულებს მისდევსო (lib. XI, cap. 3, § 3) მაშასადამე სარმატებად ყოფილან ცნობილინ.

ქ. პანტიკაპეს სახელი ეს. მილლერს ერანულად ეგულებოდა. მისი აზრით ამ სიტყვის პირველი ნაწილი panca არის, რომელიც ზუთს ნიშნავსო, მაგრამ ამ სახელის მეორე ნაწილის რაობა ვერ გამოურკვევია,—მეორე ნაწილი გაუგებარიაო („вторая часть не ясна“: Эпиграф. следы иранства, 241).

აკად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ სინოპითგან დაწყებული ქ. პანტიკაპემდე მთელი სანაპირო ოდესლაც ეკავა ხალსს, რომელსაც მრ. რ. ნიშნად პ თანხმოვანი ჰქონდა. ამ რწმენისდა მიხედვით ამ სანაპიროს ქალაქების სინოპის, ხოფისა, ანაპისა და პანტიკაპეს სახელებს სინო და პე-სა, ხო და პე-სა, ა-ნა და პ+-სა და პანტიკა და პე-საგან შედგენილად სთვლიდა და ყველა

მრ. რიცხვის წარმოებად მიაჩნდა (Гермин „Скиф“. Избранные работы V, 27). მრ. რ. ეს ბოლოსართი—ჰე დატულია ახემენიანთა ლურსმული წარწერების მეორე კატეგორიის ენაში, გავრცელებულია მეგრულში—ფე-ის სახით, ქანურში—ფე-ს, ქართულში —ებ და ანდი-დიდოურსა და ლეგურს სხვა ენებში—ბი-ს სახითაო (ნ. მარის: О происхождении имени Анапа, Избр. работы V, 273).

ამ დებულებისდა მიხედვით განმარტებულია ანაპას ეტიმოლოგიაც, მაგრამ პანტიკაპეზე უფრო სრულად, რამდენადაც ამ უკანასკნელის მთავარი ნაწილის პანტიკა-ს რაობა მარს დასახელებული არა აქვს, ანაპა-სთვის ორი ეტიმოლოგიაც-კია წამოყენებული. ერთი მხრით ნ. მარის სიტყვით ანაპა უნდა ხელის აბზაზური სახელის ა-ნაპ-ს თითქმის შეუცვლელ ფორმას წარმოადგენდეს, მაგრამ აქ მრ. რ. ფორმა თავდაპირველად მრ. რიცხვად უნდა ყოფილიყო გავებული და ხელების აღმნიშვნელი იქმნებოდაო. ასეთი სახელი ამ ადგილს უნდა დარქმეოდა ვითარცა ზღვის სანაპიროზე მდებარეს, მდინარის ტოტთან ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ნავთსადგურთან მდებარეობასთან დაკავშირებითაო (იქვე V, 272).

ამავე ანაპი-სათვის აკად. [მარს] იმავე წერილში მეორე უკვე სრულე-ბით განსხვავებული ეტიმოლოგიაც აქვს წამოყენებული: ამ მეორე ეტიმოლო-გიით ანაპა წარმომდგარია ღვთაების აბზაზურში დატული სახელის ან-ისაგან, რომელსაც მხ. რ. ნიშანი ჰე აქვს დართულიო. მართალია ღმერთს აბზაზურად ანცია ეწოდება და აქ მრ. რ. ნიშანი ცია არის, მაგრამ შესაძლებელია ამ ან-ს მრ. რ. ნიშნად -ჰე-ც ჰქონიდაო. ამრიგად ანაპა უნდა ღმერთების აღმნიშ-ვნელად გვეგულისხმება და ასეთი ვააზრანებისათვის ეგების ა რ რ ა ნ ე ს ცნო-ბის გამოყენებაც შეიძლებოდაც, რომელიც Ἰεργς λυαίης-ს ჰიეროს ლიმენ-ს ასახელებს, რაც, ვ. ლატრეშევის აზრით, ანაპას უნდა ეხებოდესო. მაგრამ მაინც ნ. მარი ამბობს, რომ, რაკი -პი მრ. რ. ელამური ენის ნიშანია და ღმერთს ელამურად ნაპპიჰე და ძველს ელამურში ნაპ ეწოდებოდა, მაშასა-დამე, ანაპის სახელი ძველ ელამურ მოსახლეობასთან უნდა დაგვეკავშირები-ნა. თუმცა ნ. მარი გრძნობს იმ სიძნელეს, რომელიც ამ ქალაქის სახელის ასეთს ხნიერებს ელოდება რადგან ბერძნულ წყაროებში მას Περσινέαჲ (ფულის ზედ-წერილებში) Περσινία (სტრაბონით) Περσινή გორგიჰე (სტრეფანე ბიზანტიე-ლით) ეწოდებოდა, მაგრამ აქ იგი უცხო ქვეყნებურ სახელად მიაჩნდა, ანაპას-კი იმაზე უფრო ძველად და ადგილობრივ სახელწოდებად სთვლიდა (О происхождении имени Анапа: Избр. работы V, 273).

იმ სიძნელის გარდა, რომლის გადალახვა მაინც ნ. მარს დიდ დაბრ-კოლებად არ მიუჩნევია, ანაპისა და პანტიკაპეს ისევე როგორც დანარჩენი მისგანვე დასახელებული ადგილების სახელწოდებათა მისგან წამოყენებული ეტიმოლოგიაც და ვააზრანებაც სხვადასხვა თვალსაზრისით სათუო და დაუ-ჯერებელია. უპირველესად თვით ზოგადი დებულება, რომ სინოპე, ხოპე, ანა-პე და პანტიკაპე ყველა მრ. რ. ფორმანტიანი წარმოებაა და მრ. რ. ფორმები, ძნელი დასაჯერებელი არის, რამდენადაც გასაგებია, რომ დასახელებულ გეო-გრაფიულ ადგილებს თავდაპირველად სახელები მრ. რ. ფორმით ჰქონოდა,

თუ რომ სახელი მოსახლეობის წესის გვარონულს პრინციპზე იყო დამყარებული და სავარეულო სახელის გამომხატველი ყოფილა, იმდენად მოულოდნელია, რომ სანაპიროზე მდებარე ნავთსადგურებსაც მრავლობითად ნაწარმოები სახელები ჰქონოდა. კერძოდ ანაპას რატომ უნდა ქონოდა ასეთი სახელი, როდესაც იქ რამდენიმე ტოტიანი მდინარე არ მოიპოვება, რამდენადაც მხოლოდ პატარა ხევია ქაობებად ქცეული.

ამ სახელის მეორე ეტიმოლოგია უფრო ძნელი შესაწყნარებელია, რადგან, თუ ანაპა თავდაპირველად ღმერთებს ნიშნავდა, რატომ უნდა ჰქონოდა ამ აბზანურ სიტყვას მისი საკუთარი მრ. რ. ფორმატიკი არა, არამედ ელამური. ხოლო, თუ ის ელამურ სახელად უნდა მივიჩნიოთ, რატომ საფუძველად ღმერთის ელამურივე სახელი ნაპ არ იყო აღებული, არამედ აფხაზური ან?

გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიების წამოყენებისა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს მკვლევარმა უპირველესად ანა-თუ-იმ ადგილის მდებარეობისა და თვისების დამახასიათებელი გარემოებანი უნდა გაითვალისწინოს და ჩაუკვირდეს სხვა იქაურ მსგავსივე გეოგრაფიული სახელების აგებულებასა და მნიშვნელობას.

ასეთი ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები აღირვევლთა მოსახლეობის არეზე არა ერთი გვხვდება, მაგ. ხევი აშამჟე, რომელიც ზღვას ერთვის (ლუღჲე—Общий взгляд: Черкесия 7),—ანაპის სამხრეთით მდებარე ხევი ბუაჰე, ანუ ბუ, რომელიც აგრეთვე ზღვას ერთვის (იქვე 19),—ხევი ჰხეჯაჰე ანუ ჰხეჯე (იქვე 17),—ზღვაშივე შემდინარე ხევები კაზიაჰ ანუ კაჯრაჰ და ბერენდლუაჰე (იქვე 8) ყველა ზემომოყვანილი სახელები ზღვაში შემართული იწყლები სახელებია და ყველას ერთნაირი დაბოლოება უჩანთ. მაგრამ ამ სახელების ერთმანეთთან შედარება ცხადყოფს, რომ აქ სუფიქსად ჰე-კი არ ყოფილა, არამედ აჰე. ამ აჰე-ს, რომელიც ხმოვან შეკვეცილი ფორმით აპან-ადაც გვხვდება, მრავლობითი რიცხვის ფორმანტთან საერთო არაფერი აქვს. აჰე გვხვდება ყაბარდოულს ტერმინში, ფხგხეჯაჰე-შიც, რომელიც მდინარის შესართავს ნიშნავს (რ. ყ. ლ. устье реки). ეს სიტყვა წყლის აღმნიშვნელი ფხგ-სა, შესართავის გამომხატველი ხეხო-სა (იხ. იქვე: впадение) და აჰე-საგან აბის შედგენილი. უკანასკნელი პირის ცნების აღმნიშვნელია, ე. ი. არსებითად შესართავს და სანაპიროს ნიშნავს.

მაშასადამე, გამოირკვა, რომ ზემოგანხილული ზღვაში შემრთველი ხევე-მდინარეების სახელები ორ ნაწილედ აგებულების სახელები ყოფილა, რომელთაგან პირველი საკუთრივ თითოეული ამ მდინარის, ან ხევის სახელია, მათი მეორე საერთო ნაწილი აჰე-კი სწორედ შესართავის გამომხატველი ყოფილა. ამის შემდეგ, კვლავ სინოჰე-ს, ხოფე-სა, ანაჰე-სა და პანტიკაჰჰს-ს და ვებრუნდეთ, რაკი ყველა ეს ნავთსადგურებიც ზღვის შესართავთან მდებარე ადგილებს წარმოადგენენ და ამიტომ აქაც ბუნებრივია ამ სახელების მეორე ნაწილად აჰე მივიჩნიოთ. ეს მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ანაჰე და პანტიკაჰეს აღიღვევლთა მოსახლეობის ოდინდელს არეზე, ანუ არედ მისაჩნვე ფართობზე მდებარეობდნენ. უფრო ძნელი გადასაწყვეტია სინოჰე-სა და ჰფ-

ფე-ს საკითხი, თუ რომ ორივეს ან სინ-აპესა და ხო-აპ-ესაგან წარმომდგარად არ მივიჩნევთ ან და ოპე-ს რაობისა და მნიშვნელობის გამორკვევას ვერ მოვახერხებთ, მაგრამ ამ ორს უკანასკნელსაც ვითარცა შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროსაგან დაშორებულს ნავთსადგურებს რომც ამჟამად დროებით თავი დავანებოთ, ანაჰე და პინტიკაჰს-ს მაინც შესაძლებელია ან და აჰე-სა და პანტიკ-აჰე-საგან შედგენილად ვიცნათ რაკი მათი -აჰე აქაც შესართავის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, ამ გეოგრაფიული სახელების პირველი ნაწილებიც ან და პანტიკ თვით იმ მდინარეების ოდინდელი ადგილობრივი სახელები უნდა ყოფილიყო, რომელთა შესართავთანაც მათი ნავთსადგური მდებარეობდა.

ან-ის სახელის მატარებელი მდინარე, ანდა ხევი ადიღეველთა ოდინდელს არეზე არ ჩანს, არსებული ცნობებისდა მიხედვით მაინც. მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ, რომ ან-ი შესაძლებელია უფრო ადრინდელი ხან-ისაგან იყო ხ-ს ჯერ გაასპირატებისა, ხოლო შემდეგ გაქრობის გზაზე, მაშინ ეგების უმნიშვნელო გარემოება არ იყოს, რომ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში დასავლეთს საქართველოში ცნობილია ასეთი მდინარე ჭანის-წყალი (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 354), რომლის სახელიც ეხლაც დაცულია და რუკებზეც არის აღნიშნული.

ეხლა უკვე შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო გეოგრაფიულ სახელებსაც დაუბრუნდეთ. სინოპე-სა და ხოფე-ს ეტიმოლოგია ოდნავ განსხვავდება. უკვე ის გარემოება, რომ აქ აჰე-ს მაგიერ ოპე გვაქვს, გვაულებს ამ ბგერითს განსხვავებას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და დამაჯერებელი განმარტება მოვუძებნოთ. უპირველესად გამოსარკვევია: სწორე-კია ამ გეოგრაფიული სახელების სინ და ოპე-სა, ხ და ოფე-საგან შედგენილად მიჩნევა? ამის შესუმცდა-რად გადაწყვეტა იმაზე დაზოკიდებული, შევძლებთ, თუ არა, თითოეული ამოთვანის ცალკეულ სიტყვებად არსებობის დამტკიცებასაცა და თანაც აღმოაჩნდება თუ არა ყოველ მათგანსაც ისეთი მნიშვნელობა, რომელიც ამნაირი გეოგრაფიული სახელებისათვის შესაფერისი და ნიშანდობლივ გამომხატველი გამოდგება. დაუჯერებელია, რომ ოპე ამ სახელებში აჰე-საგან პროგრესიული, გინდ რეგრესიული ასიმილაციის გზით იყოს წარმომდგარი, რადგან ამისთვის არავითარი გამომწვევი გარემოება არ ჩანს. აჰე ჩერქეზულ სახელებში გვხვდება, ყაბარდოულს-კი როგორც ჩანს ო ნმოვანა ოპე სახესხვაობა ჰქონია.

ოპე-ს უ-სახესხვაობა მართლაც არსებობს ცალკეულ სიტყვებად თანამედროვე ყაბარდოულშიც და ტუჩს, ანუ ბაგეს ნიშნავს. საბედნიეროდ იმავე ყაბარდოულში ხ-ც მოგვეპოვება ხე-ს სახით და ზღვის სახელია (იხ. რ. ყ. ლ. რუნა და მოძე). ამ რიგად ხოფე თავდაპირველად ზღვის ბაგის, პირის აღმნიშვნელ სიტყვად უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდეგში საკუთარ გეოგრაფიულ სახელად ქცეულა.

პლინიუს სექუნდუსს დაცული აქვს ცნობა, რომ მდინარე ტანისის, ანუ ღონს სკუთები სინ-ს უწოდებდნენ, მაგოტიის ზღვას-კი ტემარუნდას, რაც მათებურად ზღვის დედას ჰნიშნავსო (Lib. VI, § 20).

როგორც მრავალ ამგვარ შემთხვევაში, აქაც საფიქრებელია ტანისის „სკვითური“ სახელი წყლის ან მდინარის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყო. მართლაც კუმუხურ-ლეკურად წყალს სწორედ სინ-ს უწოდებენ (იხ. კლაპროტის

V II, 317:). ამ ძირის სიტყვა ჩრდ. კავკასიის ენებსა და ქართულშიც, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდებით, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.

სინოპე-ს სახელის მეორე ნაწილის ოპე (ჟუპე)-ს რაობაცა და მნიშვნელობაც ზემოროყვანილთაგან უკვე ცხადი უნდა იყოს და ამიტომაც მხოლოდ პირველი ნაწილის რაობა და თავდაპირველი მნიშვნელობა-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. სინ ამ სიტყვაშიც ან ხევის, ან მდინარის, ან წყლის, ან ზღვის სახელად არის საგულისხმებელი. უკანასკნელი ცნობისათვის, როგორც დაერწმუნდით, სხვა სიტყვა ყოფილა, წყაროს-კი ყაბარდოულად ჰქვიან ფხგნ, მდინარეს კიდევ ფხგ და ასე ეწოდება წყალსაც (იხ. რ.-ყ. ლ. родник, река, вода), ჩერქეზულად ჰის წყალს ჰქვიან ფსინეშაოჲ (რ.-ჩ. ლ. колодец), რომლის მეორე ნაწილად შაჲ ზედსართავია და ცივის გამომხატველია. (ყაბარდოულში სხვა ეწოდება რ.-ყ. ლ. холодный), პირველი ფსინე-კი წყალისა დი წყაროს სახელია. წყაროს ეწოდება ფსინეჩარე, რომლის პირველი ნაწილის რაობა ზემონათქვამით განაცხანს, მეორე ნაწილი-კი ცივის გამომხატველი ჩჲა-ს, ჩჲა-ს (გ. როგვავა) (იხ. რ. ჩ. ლ. холодный)-თან არის დაკავშირებული, ხოლო წყალს. მარტივად ფხე და ამავე დროს მდინარეს ჰქვიან ფხუხტო, ფხგუტო (რ.-ჩ. ლ.), რომლის მეორე ხტო ნაწილი ძარღვს (იხ. ჩ.-ყ. ლ. жила), პირველი ფხუ-კი წყალს გამოხატავს, ამრიგად მთლიანად წყლის ძარღვს ანუ ნაკადს ნიშნავს. მასთანადამე ადიღურს ენებში წყლის აღმნიშვნელი არის ფსინ, რომლის თავკიდური ფ ოდინდელი შეზრდილი სქესკატეგორიის ნიშანია და წყლის ცნების გამომხატველად აქ სინ არის მხოლოდ, მაგრამ ბოლოკიდური ხე-ცა და ნ-ც ძირისეული არ არის. როგორც თავის ალაგას გამორკვეული მაქვს ეს ძირი სხვადასხვა ბგერითი სახესხვაობით ლეგურს ენებშიცა და ქართულშიც ყოფილა.

სინოპე-ს სახელს ან თავში უნდა ჰქონდეს ფ ფორმანტი გამჭრალი, ან წყლის გამომხატველი უკვე უფორმანტო ფორმა ყოფილა გამოყენებული. მაშასადამე, სინოპე სრულებით მრ. რ. ფორმა არ არის, მისი მეორე ნაწილი პეჟი არა, არამედ ოპე-ა და მთლიანად ორივე ნაწილი თავდაპირველად წყლის-პირის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ სანაპირო ადგილს შეეფერება კიდევაც. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ვგონებ უფლებია უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ სინოპე, ხოფე, ანაპე და პანტიკაპე ორნაწილელი და ერთიდაიმავე აგებულების სიტყვებია, ოთხივე ზღვისა სანაპიროობისა და წყლის შესართაობის ცნების გამომხატველი ყოფილა თავდაპირველად, ოთხივე ადიღური ენით მოუბარი ტომების სახელწოდებას წარმოადგენს, მაგრამ სამხრეთის სანაპიროების გეოგრაფიული სახელები სინოპე და ხოფე ო-ხმოვანი კილოკაის კუთვნილება ჩანს, ანაპე და პანტიკაპე-კი ა-სმოვანასია. იმის გადაწყვეტაც შეიძლება, თუ რა სახელი უნდა ჰქმეოდა იმ ერს უძველეს ხანაში, რომელმაც ამ ადგილებს ასეთი სახელები დაარქვა.

ბერძნულს გეოგრაფიულს წყაროებში აღნიშნულია სანახები, რომლის სახელი Κηφισι კუპოჲ ბერძნულად ბაღებსა ნიშნავს, მისი მდებარეობა სტრაბონს ასე აქვს განსაზღვრული: კორკონდამიტის ტბის მარცხნივ შეანავოროა

და კეპოა არის, ხოლო ჰჰპანისის ანუ ყუბანის მარჯვენით მხარეზე სინდფოი და აფროდიტე-აპატურის სამლოცველოაო (XI, 2, § 10=SC I, 132). რაკი კორკონდამიტის ტბა მდ. ყუბანის შესართავს უდრის (Kiepert 350), მაშასადამე კეპოა ყუბანის მარცხენა მხარეზე მდებარეობდა. საფიქრებელია, რომ კეპოა ადგილობრივი მოსახლეობის ტომობრივ-გეოგრაფიული სახელის ბერძნული თარგმანი უნდა იყოს. რაკი ბერძნებს ეს სახელი ბაღეზად-უთარგმნიათ, ამიტომაც უპირველესად ამნაირი ბგერითი კომპლექსია საქმე ნელი. ჩერქეზულად ბაღსა და მტილს, ბოსტანს ხატტ ეწოდება, ყაბარდოელები-კი ამავე ცნებათა გამოსახატავად მსგავსავე, მაგრამ ოდნავ განსხვავებულს ჯაღეს-ს (რ.-ყ. ლ.—ად) ხმარობენ.

საგულისხმოა, რომ ამ ბგერითი კომპლექსის მეგვარი ორი ტომობრივი სახელიც არსებობს: ერთს ტომს, სახელდობრ, ეწოდებოდა ხეტუკ, ანუ ხატუკ, რომელსაც თურქები „ბაღე“-ს ე. ი. კუნძულელს, უძახდნენ იმიტომ, რომ რუსთა ჯარისგან ამ მხარის დაპყრობამდე, ტამანის ნახევარკუნძულზე ბინადრობდნენ. მათი მცირერიცხოვანი ნაშთი ტამანის 30 ვერსის დაშორებით მდებარე ს. ალა-ში იყო შერჩენილი (იხ. *Л. Любе-ს Обширь взгряд на страни, занимаемые черкесами* (ადმე, 6).

მეორე თითქმის მთლად ასეთივე სახელის მატარებელი ტომი ხატუკაა, ანუ ლატუკაა იყო, რომელსაც სხალუაშე-ს და ფშიშ-ის მდინარეების შუა მდებარე მიწაწყალი ეკავა (ლულგეს ცნობით: იქვე 8) ანდა სხალუაშეს ქვემო ნაწილის ფართობი ეჭირა ყუბანთან შესართავამდე (ლოპატინსკით *СМОПНК XII, გვ. 2*).

ბერძნული გეოგრაფიული სახელი კეპოა (ბაღები), როგორც ჩანს, ამ ხატუკ-თა და ხატუკაა, ლატუკაა-ს ტომთა სახელების იმდროინდელს ხალხურს ეტიმოლოგიასა და გააზრინებას უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც სინდ-ჩერქეზთა ენის მკოდნე ბერძენთა წრეში ბალის აღმნიშვნელის ხატე-ს და ხატუკ-თა ტომის სახელების ბგერითს მსგავსებაზე დაყარებული.

წერთი ფხესხ-ების სატომო სახელი უნდა დაკავშირებული იყოს მდ. ყუბანის (ბერძ. ჰჰპანის-ის, ჩერქეზ. ფშიშ) შემდინარის ფშიშ-ის სახელთან. იგი გამოდის აბაძეების მთებიოვან და ყუბანს სამხრეთითგან ერთეის შემდ. სხალუაშეს (ეხლ. რუს. ბელაახს) დასაელებით. იმ ხეობაში ბჟედულების ანუ ბჟედუგების ტომი ცხოვრობდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ მდინარის ხეობისა და ტომის სახელის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს ბერძნული ფხეს-სოა. სინდები (იქ წიხობი?) ტამანის ნახევარკუნძულზე და მისს მიმდგომს მიწა-წყალზე იყვნენ დასახლებულნი სინდთა ნავთსადგურამდე (აკად. ს. ქებელოვის *Босфорские этюды: Из истории Босфора* გვ. 17).

დანდარი-ებსა (*Дандары*) და ფხესხ-ებს (*წურა*) ტორეტების აღმოსავლეთით გადაჭიმული ფართობი ეკავათ ყუბანის მარცხენა მხარისა და მისი შემდინარეების მთელ არეზე (*Томашек R. E. IV. 2099* და აკად. ს. ქებელოვის *Бадд. эт. 18*).

ტორეატნი (იქ: *Τορεάται*) სინდების მეზობლები იყვნენ სამხრეთით და დაახლოებით ეხლანდელი ანაპისა და ეხლანდელი ნოგოროსისისკის შუა მდებარე მიწაწყალზე ბინადრობდნენ (აქ. ს. ებელეოვის *Βοσφ. ετ.* 17—18).

სტრაბონის სიტყვით **მააოტ-თა** (*τῶν Μααωτῶν*) ტომებსვე წარმოადგენდნენ *Ἄγριοι καὶ Ἀρρηγοί, ἔτι Τάρπητες, Οὐβῆδακχοί, Σιτακαχοί, Ἀბοαί*“ (*Geogr.* XI, 2, § 11=SC I, 133).

ვლ. მილერი კარ. მკლენჭოფის სკვით-სარმატების ეროვნული მიკუთვნილობის გამორკვევის ღვაწლს თუმცა სცნობს და მის ძირითად დებულებას არსებითად ემხრობა, მაგრამ მას მაინც აღნიშნული აქვს, რომ მკლენჭოფი ბერძენთა ახალშენების მიერ დაპყრობილ მიწაწყალზე სხვა, არა-ერანული ტომების არსებობის კვალს არავითარ ყურადღებას არ აქცევს. მილერიის დაკვირვებით ბერძნულ წარწერებში დაცული სახელებითგან ჩანს, რომ ერანული სახელები სტრატეგოსებსა და ქურუმებს წ. ი. ბერძენთა მოქალაქეებს ჰრქმევიათ და ამავე დროს ნამდვილი ერანული სახელები სკვიტებს შორის ბერძენ მწერლების თხზულებებში მცირე რაოდენობით მოიპოვება და თანაც სკვიტებს იქ არაერთი ისეთი სახელები და სიტყვები უჩანთ, რომელთა განმარტება და გააზრიანება ერანული ენების მასალით ვერაგზობთ ვერ ხერხდება. საკუთარ სახელების მეზობელ ერებისაგან შეთვისება-კი ჩვეულებრივი მოვლენაა და ამიტომაც ასეთ წყაროს ამა-თუ-იმ ხალხის ეროვნული მიკუთვნილების საკითხის გადაჭრის დროს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ვერ მიენიჭებათ (*Эпиграф. следы иранства*, 236).

მაგრამ განა მარტო თვით საურომატ მეფის სახელი იყო, რომ მისი ვითარცა შეთვისებულის თავითგან და კვლევადიების სვეროდგან მოცილებით ამ საკითხის მარტივად გადაწყვეტა შეიძლებოდეს? აბა ვადაიკითხეთ, თუ როგორ იხსენება წარწერებში საურომატ მეფე: *Βασιλεῦσιν Βασιλέω Τιβεριῶσι Ἰλίοι, Σαυρομάτου, ἵππῳ μαχάλο βασιλέω Προμητλάου*⁴¹ (ტანისის ქ. შ. 188 წ. წარწერა IPE II, 427), ე. ი. მეფობასა მეფისა ტიბეროსისა იულიოსისა საჯრომატისასა, ძისა დიდისა მეფისა **როამეტალკისასა**“. ასევეა **საჯრომატ** მეფე წოდებული ტანისის წარწ. 192 წ. ქ. შ. (IPE II, 428). ამრიგად **საჯრომატ** მეფე **როამეტალკე** მეფის ძე ყოფილა, მაგრამ **როამეტალკის** სახელის მქონებელი ბოსფორის მეფეთა შორის პირველი არ ყოფილა, არამედ უკვე ქ. შ. 133 წ. კერჩის მიხლოლად ნაპოვნ წარწერაშია მოხსენებული *Βασιλεῦσιν Προμητλάου Φιλῶσασαυ καὶ Φιλοσαμαῶσ* (IPE II, 34)—კეისრისა და რომაელთა მეგობარი მეფე **როამეტალკეს**, რომელმაც 131/2—153/4 წ. იმეფა ქ. შ. (IPE II, გვ. XLVIII).

ამ რიგად **საჯრომატ** მეფის ნახევარი საუკუნით უწინარეს ბოსფორელ მეფეთა სახელებს შორის უკვე გვხვდება უცნაური და მაინც და მაინც არა-ბერძნული სახელი. ეხლა საქმე ამ **როამეტალკეს** სახელის სადაურობის გამორკვევა [საჭირო].

⁴¹ლათინური თარგმანში ასე: „В царствовании царя Тиберия Юлия Савромата, сына великого царя Римиталка“ (IPE II, გვ. 434).

თავის შედგენილობით **როამეტალკეს** რთული სიტყვის შთაბეჭდილებას ახდენს და ალბათ ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი. ამის მსგავსი წარმოების პირთა სახელები ადიღურში მოგვეპოვება, მაგ. ადიღეველთა და ლუნძთა ხანის ბაჰსან-ის ომის ხალხურ თქმულებაში მოხსენებული გმირი **შერატლოყო** (იხ. შ. ნაგომოვის ადიღ. ხალხ. ისტ. 57). რუსულს ძველს საბუთებში ჩერქეზ თავადთაგან დასახელებულია ებუტლუყო (იხ. Белокуров-ის „Свошения России с Кавказом 2). ამ ორი სახელის ბგერითი შედგენილობის ერთმანეთთან შედარება ცხიდ-ჰყოფს, რომ მათი საერთო ნაწილია **ტლოყო**, რომელიც ცალკე გამოსაკოფი ნაწილი ყოფილა, ხოლო პირველ ნაწილებად შერა და ებუ უნდა მივიჩნიოთ. მართლაც პირველი ამ სახელთაგანი, რომ **შერა** და **ტლოყო**-საგან უნდა იყოს შედგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ **შერა** და **შორა** ცალკეულადაც გვხვდება და იგიც სწორედ მამაკაცის სახელია (იხ. შ. შორა ნაგომოვის ადიღ. ხ. ისტორ. და ყაბარდ. ტექსტ.: СМОНПК XII, 24). სურათსავე ყაბარდოულად **სამკაულს**, მშვენებას ნიშნავს. (რ.-ყ. ლ. украшение). სახელის მეორე ნაწილად **ტლოხ** ადიღეველთა ნადხოს ტომის ნემეტლოხ-ის საყვარულოს სახელწოდებაშიც გვხვდება (ლულაე—О наухажихах და სხვ. Черкес. 20) და სხაპეტეს ტომის საყვარულოს **სატლოხ**-ისაშიც (იქვე) და ვგონებ ვაგაგო-სატლოხ-ის ტომის **ტლოხუზოყ**-ისაშიც (იქვე).

ამის შემდგომ შესაძლებელია **როამეტალკეს**-საც დავუბრუნდეთ და მისი შედგენილობის გამორკვევასაც შევუდგეთ: **როამეტალკეს**-ის **შერატლოყო**-სა და **ებიეტლუყო**-სთან შედარება დაიანახებს ადამიანს მამაკაცის ამ სახელის ბოლოკიდური ნაწილის **ტალკეს** და **ტლოყო**-ს ცხადს მსგავსებას. ამიტომაც **როამეტალკეს** სახელშიც **ტალკეს** მეორე ნაწილი უნდა იყოს. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ **ტალკეს**-ის ბოლოკიდური ს შესაძლებელია აქაც სახელთა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბოლოება იყოს და ამის გამო სახელის ძირისეულ ნაწილად მისაჩნვეი არ არის, არამედ უნდა ჩამოცილებული იქმნეს. ამრიგად დაგვჩრჩება **ტალკე** ერთი მხრით დი **ტლოყო** მეორე მხრით. ბერძნულად მას არავითარი ეტიმოლოგია არ მოეპოვება. ადიღურს **ტლოყო**-ბოლოკიდურიანს სახელებში წარმოდგენილი **ტლოყო**-კი, თუ მას რეგრესიული ასიმილაციის გზით უფრო ადრინდელ **ტლაყო**-საგან წარმომდგარად მივიჩნევთ, იმისა მიხედვით, თუ რომელი ბგერის ტრანსლიტერაციად მივიჩნევთ კ-ს, შესაძლებელია ორნაირად ვააზრდინდეს: თუ კ აქ ყ-ს უდრის, **ტლაყო** გვექნება.

ტლაყო-კ ყაბარდოულად ფეხსა და თათს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. лапа, нога); ხოლო კ აქ უნდა ღ-ს შესიტყვისობად ვიგულისხმოთ, უკვე **ტლაღო** გვექმნება და **ტლაღუ** ყაბარდოულადვე **საყვარელს** ნიშნავს. ჩემი **საყვარელი** ყაბარდოულად **ზეტლაღო** იქმნება (რ.-ყ. ლ. любимыя და любимец), რომლის დაკიდური ზე სწორედ ჩემი-ს გამომხატველია. რაკი ფეხი და თათი ადამიანის სახელის შემადგენელ ნაწილად ძნელი დასაჯერებელია, ამიტომაც საფიქრებელია ზემომოყვანილს ორს ადიღურს სახელში მეორე საერთო ნაწილის **ტლოღო**-ს წინამორბედს ფორმას **ტლაღო**-ს უნდა თავდაპირველად **საყვარელის** მნიშვნელობა ჰქონოდა. ამ სახელების პირველს, განსხვავებულს ნაწილებში-კი

ზღვის დედას სკვითური სახელის ტემატუნდა-ს პირველი ნაწილი ტემარ- შესაძლებელია ამ ტემენე-სთან იყოს დაკავშირებული, ხოლო და-ბოლოკიდუ- რი ისეთივე მნიშვნელობისა იყოს, როგორც ტამატტე-სა და თაჰმადა-შია, სადაც ატტე და ადა მშობელს აღნიშნავს.

ბერძენთა და რომაელთა ცნობები ჩრდილოეთ კავკასიისა და მის ზე- მოთ მდებარე ვრცელი მიწაწყლის შესახებ თავდაპირველად მეტად მცირე, თა- ნაც ვიწრო ასპარეზით შემოფარგლული და უმეტესად განაგონზე დამყარებუ- ლი, თანდათანობით, ბერძენთა ახალშენების გაცხოველებისა და სამხედრო- მოქმედებათა წყალობით, საგრძნობლად შეივსო, შესწორდა და გაფართოვდა.

ჰეროდოტესი და სხვათა ცნობების სისწორით გასაგებად და გამოსაყე- ნებლად მათი დროინდელი გეოგრაფიული სახელების, სახელდობრ მთებისა და მდინარეების თანამედროვე შესატყვისობათა ცოდნა საჭირო.

3. შარომატელებისა და ქართველების ეთნარქები

ცხადია, რომ ბერძენთა თქმულებაში დასახელებული სამი ვაჟიშვილია აგათარსი, გელლონი და სკვთი სამი ტომის ეპონომია.

პირველი ორი სკვთზე ანუ სკოლოტზე უფროსები არიან, უკანასკნელი- კი უმცროსია. პონტოელ ბერძენთა ზემომოყვანილი თქმულება სწორედ იმ- მხრივ არის საყურადღებო, რომ სკოლოტების ოდინდელი ტომობრივი შემად- გენლობისა და ურთიერთშორისი დაშოკიდებულების გათვალისწინების საშუა- ლებია გვაძლევს. მართლაც ადამიანმა რომ სკოლოტების მიწაწყლის საზღ- ვრებისა და იქ დასახლებული ტომების ჰეროდოტეს აღწერილობა გადაი- კითხოს დარწმუნდება, რომ მისდროინდელი სკოლოტეთი ანუ სკვითთა უკვე- ორ ნაწილად იყოფებოდა, რომელთაგანი ერთი მდ. ისტრითგან ანუ დანუ- ბითგან იწყებოდა და მდ. ტურასთან, ანუ დნესტრთან თავდებოდა, ჰეროდო- ტესს დროს ძველი სკვითთა (ή ἀρχαίη Σκισθίη ჰე არქაიე სკვთიე) ჰერმენია (IV, 99). მაშასადამე, ახალი სკვთიაც ყოფილა, რომელადაც დნესტრითგან- მოყოლებული ტანაისამდე, ანუ დონამდე გადაჭიმული ქვეყანა უნდა ვიგუ- ლისხმოთ. ეპონიმების უფროსი და უმცროსი ძმებად დაყოფვაც უეჭველია ამ- გარემოების ანარქული უნდა იყოს. ამისდა მიხედვით უფროსი ძმების აგათა- რსისა და გელლონის ოდინდელი სამკვიდრებელიც ძველ სკვთეთში უნდა- ვიგულისხმოთ.

მაგრამ ჰეროდოტეს ხანაში და, რა თქმა უნდა, იმაზე გაცილებით- უწინარესვე, არც აგათარსები (Ἀγαθαῖροι; აგათარსოე) და არც გელლონები (Γελλοῖν; გელლონოე) სკოლოტების, ანუ სკვთების ქვეყანას არ ეკუთვნოდნენ, არამედ მათ ბერძენთა ისტორიკოსი სკვთების მეზობლებად [სთელის] (ἐπαμ- πον ἐς παῖς ἀπὸς πλεῖστα ἰσχυροὺς, IV, 102).

აგათარსები ჰეროდოტესს დროს მდ. ისტრის, ანუ დანუბის ჩრდილო აღმ- მობინადრე მეზობლები ყოფილან, ხოლო გელლონები ბუდინების მეზობლები- ყოფილან (IV, 108—109), რომელნიც საზრომატებს ზემოთ მდებარე ქვეყანაში ბინადრობდნენ.

ზემომოყვანილი თქმულება აგათურსებისა და გელლონების ტომებისა და სკოლოტების ძმური ნათესაობის, თანაც მათი წინანდელი სამკვიდრებელითგან ახალ ადგილებზე გადასახლების ოდინდელ გარემოებას ამჟღავნებს. მართალია ჰეროდოტეს ნათქვამი აქვს, ვითომც გელლონები წინათ ბერძნები ყოფილ-ყვნენ, სახელიდობრ სავაჭრო ქალაქებისა და სოფლებითგან ბუდინების ქვეყანაში ჩასახლებულ მოახალშენეთ შთამომავალნი, რომელთაც სკვითური ენა შესწავლეს და ისე შეითვისეს, რომ ბერძნულადაც და სკვითურადაც ლაპარაკობდნენ; ბუდინები-კი ჰეროდოტეს ადგილობრივ მოსახლეობად მიაჩნდა, რომელც გარეგნობითაც და ენითაც გელლონებისაგანაც და სხვა მეზობლებისაგანაც სრულებით განსხვავდებოდა. ბუდინები ცისფერთვალა და ხუჭუჭთმიანი დიდი და მრავალრიცხოვანი, მაგრამ უბინადრო და ველური ხალხი ყოფილა, რომელიც ვითომც ფიჭვის თესოსაც-კი სჭამდა. გელლონები-კი თურმე მიწისმოქმედებასც მისდევდნენ და პურით იკვებებოდნენ. მათ ბუდინები-კი ჰქონიათ (იხ. იქვე).

მაგრამ თვით ჰეროდოტესგანვე ჩაწერილი თქმულებაცა და სხვა მოსახრებებიც მის დებულებას არ ამართლებენ. ზემომოყვანილ თქმულებითგან ჩანს, რომ გელლონები თავდაპირველად სკოლოტების მოძმე, მაგრამ საისტორიო ასპარეზზე გამოსვლით სკოლოტებზე უფრო ხნიერი ტომი ყოფილა. მათი დედა-ენა რომ სკოლოტური უნდა ყოფილიყო და არა ბერძნული, იმითაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ მათ ბუდინების ქვეყანაში ამ ენის შესწავლა არ შეეძლოთ, რათგან თვით ჰეროდოტეს ცნობითგანვე ირკვევა, რომ ისინი სკოლოტები, ანუ სკვითები არ ყოფილან. მას ნათქვამი აქვს, რომ ბუდინები იმ ენას-კი არ ლაპარაკობენ, რომელსაც გელლონები, არამედ სხვასაო. გელლონები-კი, როგორც თვით ჰეროდოტესვე აქვს აღნიშნული, სკვითრსა და ბერძნულს ლაპარაკობდნენ. მაშასადამე, ბუდინების დედა-ენა არ შეიძლება არც სკოლოტურ და არც ბერძნულ ენად ვიგულისხმოთ.

ყველა ამ გარემოებათა გამო საფიქრებელია, რომ გელლონები-კი არა, არამედ სწორედ ბუდინები, ვითარცა მოხეტიალე, უბინადრო ერი, უნდა იყვნენ უკანასკნელად გადმოსახლებულნი გელლონებისა და მათგან დამკვიდრებულ მოშენებულ ქვეყანაში, ამ მოსახრების სისწორეს ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ბუდინების ქვეყანაში მყოფ ქალაქს, რომლის სიერტის გასათვალისწინებლად ისიც კმარა, თუ გავიხსენებთ, რომ ქალაქის გალავანს სიგრძე ოთხივ მხრივ 30 სტადიუმი ჰქონია, სახელად გელონ-ოხ-ი ჰქმევია. ამნაირად, ბუდინების ქვეყნის თვით გეოგრაფიული სახელითგანაც ჩანს, რომ თუ ამ ქვეყნის ავტონომიის გამორკვევაზე მიდგებოდა საკითხი, მის მკვიდრებად ბუდინები-კი არა, როგორც ჰეროდოტეს ეგონა, არამედ სწორედ გელლონები უნდა გვეცნო.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, არც გელლონების მიწაწყლის ჰეროდოტეს-დროინდელი მდებარეობისა და მით უმეტეს არც პონტოელ ბერძენთა შორის გავრცელებული ზემომოყვანილი თქმულისდა მიხედვით, მათი სადაუროებისა და პირვანდელი სამშობლოს საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისათვის უფრო სანდო საფუძველს გეოგრაფიული სახელების ანალიზით მოპოვებული ფაქტები წარმოადგენენ, რათგან ასე უფრო უკეთესად შეიძლება

ამა-თუ-იმ ერისა, თუ ტომის ბინადრობის მონაცვლებისა და გზის გათვალისწინება.

რაკი გელლონის ეპონომისდა მიხედვით გელონთა ტომი სკოლოტების, ანუ სკვთების მონათესავე ტომი ყოფილა, ვინც ბერძნული წყაროების, მეტადრე სტრაბონის ცნობებს გულდასმით გადაიკითხავს და გელონების მსგავსი სახელის ძებნას შეუდგება, უძველია ის ყურადღებას მიაპყრობს იმ გარემოებას, რომ იმიერკავკასიაში, ამაძონთა და ქედს შუა ბინადრობდა ერი, რომელსაც: Γηλαί—გელ-ები ეწოდებოდა.

მართალია, გელონებისა და გელეების სახელები არც მთლად ერთნაირია და არც ერთნაირად იწერება. გელონ-ების სახელი Γελαῖτες: გელაῖτες (მოკლე ენით, ეფსვლონით) ერთი ლ-ასოთი და გრძელი ონით იწერებოდა, ეპონიმის სახელი-კი: მოკლე ენითა, ორი ლასით და გრძელი ონით: გელლონ. ამავე დროს ბუდინებისა და გელლონების ქვეყნის მთავარ ქალაქს სახელად Γελαῖς, გელონოს-ი პრქმევი და მოკლე ენით, ერთი ლასით და გრძელი ონით იწერებოდა.

კავკასიის ჩრდილოეთით მობინადრე ერის სახელი გელ-ად Γηλαί, ბერძნული მრ. რ. დაბოლოების აა-ს ჩამოცლის შემდგომ გელ-ის სახით წარმოგვიდგება. იგი გრძელი ენ-ით, ეტათი იწერება და ერთი ლას-ით. ამას გარდა, მას ის ონ დაბოლოებაც აკლია, რომელიც ეპონიმისაც, ტომისაცა და ქალაქის სახელებს თანახმავს.

ამ შემთხვევაში მთავარი საკითხია ეს ონ მარცვალი ამ სახელების ძირეული ნაწილია, თუ არა?

არსებითად, ზემოაღნიშნული სამი სახელის მაგიერ, მხოლოდ ერთადერთი სახელი გვაქვს, რათგან ცხადია, რომ ეპონიმის სახელი ამ შემთხვევაში ხალხის სახელისაგან არის შეთხზული და დედაქალაქსაც ხალხისავე სახელი სწოდებია. ამნაირი მაგალითი არა ერთია. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია [დავასახელოთ] სპარსთა უძველესი სატახტო ქალაქის სახელი პასარგადა, რომელიც სპარსთა სახლსა ჰნიშნავდა. ამიტომ საკითხი გელონების სახელწოდების გელონ-ოა-ს ონ მარცვლის ბუნებას ეხება, რათგან ოა ბერძნული მრ. რ. სახ. ბრუნვის დაბოლოებას წარმოადგენს და ბერძნული დანართია.

ასეთი ონ ბოლოსართი ეთნოგრაფიულსა და გეოგრაფიულ სახელებს შორის ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში არა ერთი გვხვდება, მაგალითად, შესაძლებელია იქმნეს“ ლუპ ონ-ეს, ლუპ ონ, და მასაგეტ ონ დასახელებული: ისევე, როგორც „პატრია მასაგეტონ“-ში სრულებით უდავოა, რომ ონ ძირეული არ არის (რათგან ამ ტომს მასაგეტ-ებს უწოდებენ), არამედ მრ. რ. ნათესაობითი ბრუნვის ბერძნულ ფორმატს წარმოადგენს, ასევე პირველ ორ მაგალითშიაც [ონ ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია. ძირეული არ არის ონ მარცვალი ტომის სახელ გელონში. აქ რომ ონ ხმოვანი გრძელი არ ყოფილიყო, მაშინ ეს ონ-ი შესაძლებელია იმ ონ ბოლოსართის ონ-ხმოვნიან შესატყვისობად მიგვეჩნია, რომელიც ამიერკავკასიისა და დაღესტნის ერ-ტომთა სახელებში ხშირად გვხვდება და, როგორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს, ქართულშიც ფართოდ გავრცელებული ნათესაობისა, თუ ტომობრივი სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქს იან-ს უდრის, რომელიც გარკ-

ვეულ ბგერით პირობებში (ამაზე იხ. პროფ. აკ. შანიძის ქართულ გრამატიკა, I, 57) ან-ად იქცევა ჭოლმე და წინამავალ ა-სთან ერთად გრძელი ა ბგერის შთაბეჭდილებას ახდენს.

მაგრამ გელონ-ში სწორედ გრძელი ო გვაქვს და ჰეროდოტესაც იმეგა უწერია. ამიტომ ეს ონ ბოლოსართი ამ შემთხვევაშიც უფრო ბერძნული მრ. რ-ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად არის საგულისხმებელი. როგორც ეტყობა, ამ ტომის ბერძნული სახელი გელონრა უნდა ისეთი საგვარეულო და სატომო სახელების ფორმის ბერძნულ თარგმანს წარმოადგენდეს, როგორც ქართულ-ში ფართოდ გავრცელებული სახელებია, მაგ. მიდელანთი, თინიკანთი და ნონიკანთი, სადაც გვარის სახელისაგან ნაწარმოებს მრ. რ-ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას კვლავ სახ. ბრუნვის ნიშანი აქვს დართული და ამ გზით ტოპობრივი კუთვნილების სახელია ნაწარმოები.

ამნაირად საფიქრებელია გელონ-თა ტომის ნამდვილი ადგილობრივი სახელი გელ-ი უნდა ყოფილიყო. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის ძნელი დასაჯერებელია, რომ მას კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთის მობინადრე ტომის გელა-სთან სრულებით არავითარი კავშირი არ ჰქონდეს, პირიქით, საფიქრებელია, რომ აქ ერთი და იმავე ტომის ორი სხვადასხვა დროინდელი სახელი იყოს. ეს იგივეობა მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ჩრდ. კავკასიელ გელებსაც სტრაბონი პომპეუსის ლაშქრობის მონაწილე და ალბანელებთან ნამყოფი თეოფანეს ცნობით სკთა ტომად ასახელებს (lib. XI, c. 8, § 1). ამ ორ სახელს შორის მხოლოდ ის განსხვავება ემჩნევა, რომ გელონების სახელი მოკლე ენით, ეფსლონით, იწერებოდა, იმიერკავკასიელ გელებისა-კი გრძელი ენით, ეტათი. მაგრამ ეს რატომ უნდა, ისეთი არსებითი განსხვავება არ არის, რომ ამის გამო ამ ორი სახელის იგივეობის აზრის უარყოფა შეიძლებოდეს.

დასასრულ, უნდა კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მობინადრე გელა-ს Γηλα გელების არსებობაც გაეხსენოთ (სტრაბონი X, 8, § 1). ჩრდილო კავკასიელი და კასპიის ზღვის სანაპიროელ გელების სახელი სრულებით ერთნაირად იწერებოდა. ეს გელები, ეხლანდელი გილანელების წინაპარნი ძველადვე არიელ სპარსელებისაგან განსხვავებულ, არა-არიელ ტომად იყვნენ მიჩნეულნი.

საზრომატების ფიზიკური წარმოშობილობისა და ეროვნული ვინაობის შესახებ ჰეროდოტეს დაცული აქვს ერთი, როგორც ჩანს, პონტოელ ბერძენ მოახალშენეთა შორის გავრცელებული თქმულება, თითქოს ისინი მამაკაცი სკოლოტებისა და ამაძონების შეუღლებისაგან ყოფილიყვნენ წარმოშობილნი (IV, 110—117). ამასთან არის დაკავშირებული მისი თეორია საზრომატული ენის ბუნებაზეც.

სკოლოტებისა და საზრომატების ენის შესახებ ჰეროდოტეს ზოგადად ნათქვამი აქვს: საზრომატები თუმცა სკუთურსეე, მაგრამ ძველითგანვე დამახინჯებულ ენას ლაპარაკობენ, რადგან ამაძონებმა მისი სათანადოდ შესწავლა ვერ შესძლესო (IV, 117).

ჰეროდოტეს ამ ცნობას, როგორც მის-დროინდელ ბოსფორელ და პონტოელ ბერძნებს შორის გავრცელებული აზრს უნდა იმეორებდეს, თანამედროვე მეცნიერებისათვის იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ორი გარემოების გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს.

საზრომატული იგივე სკოლოტური ანუ სკვითური ენა ყოფილა—ეს ერთი და მეორეც, რომ საზრომატული სკოლოტურის უკვე ძალზე დაშორებულნი დიალექტი ყოფილა.

დაშორებულება იმდენად დიდი არ ყოფილა, რომ საზრომატულისა და სკოლოტურის ენობრივი ნათესაობა უცხოელისათვის, პონტოელ ბერძნებისათვის, ცხადი არ ყოფილიყო.

ამ ორ დასკვნას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს სკოლოტური და საზრომატულის ენების ნამდვილი ბუნების გამოსარკვევად, რადგან თუ ერთი მათგანის ბუნების გამორკვევას შევძლებთ, ამით მეორის ბუნების გაგებაც გავაიღვილებთ.

მეტად საგულისხმო გარემოებაა, რომ შავი ზღვის სანაპიროს სტრაბონის აღწერილობაში აბხაზნი მოხსენებულნი არ არიან. არ იხსენებიათ ისინი პლინიუსს მცირეს 77 წ. ჩ. წ. დაწერილ ნაშრომშიაც. მაგრამ ამ უკანასკნელს უკვე აფსილები ანუ აფსილები ჰყავს დასახლებულნი.

ამასთანავე საყურადღებოა, რომ მისი ცნობით, აფსილების ზევით სანიგები ბინადრობენ. პირველად აბხაზები არ არიან ეს ჰყავს 134 წ. ქ. შ. მოხსენებული აფსილების მეზობლად და ჩრდილოეთით, ხოლო აბხაზებს ზევით სანიგები არიან. უცნაურია, რომ კლავდიოზ პტალემეაძოსი, რომლის შრომა მეორე საუკუნის მესამე მეოთხედს ეკუთვნის, აფსილებსა და აბხაზებს არ იხსენიებს, თუ რომ სირაკენტა მეზობლების *Ψήραι, ფსῆსσο-*ს სახელი *Ἀψήλαιο, Ἀψήλιν* დამახინჯებას არ წარმოადგენს. მაგრამ, თუნდაც, რომ ეს ასეც იყოს, მაშინ აღსანიშნავია, რომ ისინი მეოტის ანუ აზოვის ზღვასა და იპიკურ მთებს შუა, იმიერკავკასიაზე ასე მოშორებულს ქვეყანაში არიან ბინადრად დასახლებულნი. აქედგან ცხადი ხდება, რომ აფსილები ამიერკავკასიაში სასიკოროთ ასპარეზზე ქ. შ. პირველი საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდებიან, აბხაზები კიდევ მეორე საუკუნის პირველი ნახევართან. საითგან უნდა გაჩენილიყვნენ?

Ἀψίλαι, Absilae ტომამეცის განსაზღვრით კოდორის შესართავთან, კოლხთა ჩრდილოეთით მობინადრე აბხაზთა ტომი იყო. ბერძენთა უძველეს გეოგრაფებს ამიტომ აფსილები, ანუ აფსილები „კორაქსოა“-ს სახელითა ჰყავთ მოხსენებულიო. მათ ქვეყანას *Ἀψίλαι Absilia*, ქართულად აფსილეთი ეწოდებოდა. თვით სახელი ტომამეცს აბხაზურ „აბჟებ“ შუაგული-საგან ნაწარმოებად მიაჩნია თითქოს. აფსილეთში მდებარეობდა *Emporium Dioskurias* (Pauly RE II, 277).

ქართულ-შარმატული ენების ცალკეულმაცა და შედარებითა შესწავლამაც მათი თავდაპირველი აგებულების იგივეობა და ლექსიკური საგანძურის

ნათესაობა ცხადჰყო. ამის შემდგომ უნდა შეძლებისდაგვარად გამორკვეული იყოს, თუ რა მიზეზი ან მიზეზები უნდა ყოფილიყო, რომ თავდაპირველად ერთი წარმოშობილებისა და ბუნების ეს ენები ერთმანეთს ასე დაცილდა და სახელდობრ როდის დაახლოვებით, რომელ ხანაში უნდა მომხდარიყო ის ძირითადი ცვლილება, სქესკატეგორიების სრულიადი გაქრობა, რომელმაც უპირველესად დააშორა ეს ენები ერთმანეთს.

ცხადია, რომ ამ საკითხების გადასაწყვეტად ამჟამად ლოგიკურს, აპრიორულ მოსაზრებებს გარდა სხვა დასაყრდენი ბევრი არაფერი არ შეიძლება გვექონდეს. რა თქმა უნდა, ეს საკმარისი არ არის, მაგრამ ახალი მასალების აღმოჩენამდე, ასეთი საკითხების გამორკვევისათვის სხვა არავითარი საშუალება არ არსებობს.

ქართულ-შარომატული ენები ერთმანეთს რასაკვირველია გეოგრაფიულ გარემოებასაც უნდა დაეშორებინა. მას შემდგომ, რაც ისინი ერთმანეთს ისე დაშორდნენ, რომ მათი ბინადრობის არე უმწვერვალესი და უზარმაზარი კავკასიონის მთების ორ დიდ, განცალკევებულ ერთეულად იქცა, მათ შორის მჭიდრო დამოკიდებულება თავისდათავად უნდა შესუსტებულიყო და თითქმის შეწყვეტილიყო კადევაც. თვითუღს ამ ორ ერთეულთაგანს თავისი პოლიტიკური არსებობის და ყოფაცხოვრების განვითარების საკუთარი მიმდინარეობა გაუჩნდებოდა და ცხადია, რომ შეუძლებელია ამას ენაზეც თავისი გავლენა არ მოეხდინა მით უმეტეს, რომ მათი მეზობლებიც იქა და აქ სხვადასხვა მოდგმის ხალხები იყვნენ.

ამის გამო შარომატული ერების ქედს იქით, ჩრდილოეთ კავკასიაში და უფრო შორსაც გადასვლასა და დაბინავებას ამ პროცესისათვის უაღრესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ფრ. დელიჩის სიტყვით, სუმერულში მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის არავითარი ფორმანტი არ არსებობდა. სქესის გამომხატველი ზოგი ცნებისათვის მას ცალცალკე სიტყვები ჰქონდა, მაგ. მამაკაცს ეწოდებოდა—**მიშ**, დედაკაცს—**ძიამ** და **მამე**, ძმას—**შეშ**, დას თუ ქალიშვილს—**ნინ** (Sum. Gr. 43). ცხოველთა სქესის აღსანიშნავად სუმერულში ასევე ცალცალკე სახელები იყო, მაგ. ხვად ძალღსა და ლომს ერქვა **შრ**, ძუენა ძალღსა და ლომს-კი—**ნიშ**, გარეულ ხარს (Wildochs)—**ამ**, გარეულ ფურს (Wildkuh)-კი **შილამ**,—ხვად ვირს—**ანშე** და **ჰაკ** ვირს კი **მამ**,—ჯიხეს **მამლა**, მამალ ჯიხეს-კი **მამლანიტა** (Sum. Gr. 42).

მაგრამ ზოგი სიტყვა სუმერულს ორივე სქესისათვის საერთო გააჩნიაო, მაგ. **ქმრისა** და **ცოლის**, **მეუღლის** აღსანიშნავად იხმარებოდა **დამ**,—ღმერთისათვის ორივე სქესისათვის საერთო **ღიმირ** და **ღიპირ**,—ქალიშვილის სახელად შვილის აღმნიშვნელი **დშუმ** და **დშ** გვხვდება, ვაჟიშვილს **იბილ** ერქვა,—მამფალისა და დიდფალისათვისაც (Herr, Herrin) ერთი და იგივე სიტყვები **ნინ**, **მგი(რ)**, **შმშნ** და **მამანი**-ი იყო (Sum. Gr. 42).

მაგრამ, თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, საქმის ნამდვილი ვითარება სხვანაირად წარმოუდგება. საკმარისია, მაგ., იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ ხვად **ლომსაცა** და ხვად **ძალღსაც** ერთნაირად **შრ** ეწოდება, რომ ცხადი

შეიქმნეს, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონია ურ-ს სუმერულში. უეჭველია, ურ ძალ-
ლისა და ლომისა-კი არა, არამედ მხოლოდ ხვადობის და მამრობითო-
ბის გამომხატველი ყოფილა.

ეს დებულება ურყვე ქეშმარიტებად წარმოგვიდგება, თუ ამასთანავე
გავისვენებთ, რომ სუმერულად მამაკაცსაც ერქვა ურ, (St. Langdon, A Sum.
Gr. და Sum. Spr. I, 114).

ხვად ლომისა და ძაღლის სახელად მიჩნეული ურ, რომ ლომს, გინდა
ძაღლს-კი არა, არამედ მხოლოდ სქესს ჰნიშნავს ამას თუნდაც ის გარემოებაც
ამტკიცებს, რომ ლომს სუმერულად ჩვეულებრივ ეწოდება ურ-მალ (Langdon
254 და დელიჩი Sum. Spr., 114) აქაც ურ ხვადობას ჰნიშნავს, ლომის სახელი-კი
ყოფილა მალ.

ამნიარადვე SAGDU (გ) ხაგ-დუ (გ) სუმერულად თავს და პიროვნებას
ნიშნავს (იხ. Fr. Delitch, Sumerische Sprachlehre 133 და Joh. Friedrich,
Staatsverträge des Hatti-Reichs, Indices: 204). იგი თავი-ს აღმნიშვნელი
sag-ხაგ-ისა და გვერდის (Seite) გამომხატველი da და-საგან არის შედგენილი.
ამავე დროს ur-sag ურ-ხაგ უკვე მამაცს, გულაღსა და გამირს ნიშნავს (ფრ.
დელიჩის, სუმ. ენა 114 და ფრიდრიხის ნაშ. 213). ცხადია, რომ აქაც თავისა
და პიროვნების მაუწყებელ სიტყვას მამაცობის, ე. ი. მამაკაცობის მნიშვნელო-
ბას იგივე ურ ანიჭებს.

ხვადისა და მამაკაცის აღმნიშვნელ სუმერულ ურ სიტყვაში უ ძირეული
არ უნდა იყოს, არამედ ქართული ურს-სა და ურბ-ს მსგავსად მამრობითო-
ბის გამომხატველი ფორმანტი ჩანს. ეს გარემოება შესაძლებელია, იმიტაც
დამტკიცდეს, რომ მამაკაცსა და მამაცსაც სუმერულად ეწოდება უშ (Sum. Sp.
115), რომელიც ქართულ მშ-სა და ვოჟ-ს უდრის ხოლო ვერძს, მამალ-
ცხვარს—შდშ (იქვე 114). ამავე დროს ღშ და ღშშ სუმერულად ბავშვსა და
შვილსა ჰნიშნავდა (Sum. Spr. 125). თავიკიდური უ ამ ღშ-ს მამრობითობის
მნიშვნელობას ანიჭებს. სხვა სიტყვებსაც თავიკიდური ურ მამრობითობის მნიშ-
ვნელობასვე ანიჭებს, მაგ. ხვადს მამალ ლეკს სუმერულად ეწოდება ურ-ტურ
(Sum. Spr. 114). —ფოცხვერს, გარეულ ხვად ძაღლს ურ-ბარბა (იქვე და
Langdon 254).

ყურადღების ღირსია თხის აღმნიშვნელი სახელები. დელიჩის ცნობით,
სიგზა სუმერულად მამალ თხას, ე. ი. ვაცსა (Ziegenbock) ჰნიშნავდა, ხოლო
უშ (uz) დედალი (?) თხის სახელი იყო (Ziege, Sum. Spr. 135 და 115). მაგ-
რამ სუმერული სიგზა ცხადია ქართული ციკანი-ს შესატყვისობას წარმოად-
გენს, უშ-კი ქართ. ვაცს-ს მიაგავს. რაკი სუმერულად და ქართულად ორივე
სიტყვა თხის სახელებია და ქართულის მნიშვნელობა-კი სრულებით უდავოა,
ამიტომ იბადება საკითხი სუმერული ზემომოყვანილი სიტყვების მნიშვნელობის
განმარტება მცდარი ხომ არ არის და ნამდვილად სუმერულშიც უშ ხომ ვაცს
არ ჰნიშნავდა, ხოლო სიგზა თხის ზოგადი სახელი ხომ არ იყო? თუ ამ სიტ-
ყვების მნიშვნელობა სწორედ არის განსაზღვრული, მაშინ საფიქრებელია,
რომ მათი თავდაპირველი მნიშვნელობა შეცვლილი უნდა იყოს.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ დიოფალს სუმერულად ეწოდებოდა 606. ეს სიტყვა მდებარ. სქესის ღვთაებათა, მეტადრე მას სახელს ახლავს ხოლმე (Langdon, A Sum. Gr. 231). ნინა და ნენა-კი, როგორც ცნობილია, ქართველურში დედას ნიშნავს.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ძუ ლომსა და ძაღლს სუმერულად ერქვა 608 (Sum. Sp. 131). თუ გავითვალისწინებთ, რომ ლომს სუმერულად ეწოდებოდა შბ (იქვე 114), მაშინ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ძუ ლომის სახელი ნ+შბ-ისაგან არის წარმომდგარი. მაინც და მაინც ამ ორი სიტყვის შედარება თავიიდური ნ-ს არა ძირეულობას ამკლავებს, ხოლო თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ გვონებ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ნ თავსართი სუმერულშიც ოდესღაც მდებარობითი სქესის ფორმანტი უნდა ყოფილიყო. მამაკაცის აღმნიშვნელი სუმერ. გიშ. (Sum. Sp. 120) შესაძლებელია მამრობითობის აღმნიშვნელი ქართ. ძმარს-სა და გეშ-ს შევადაროთ.

ცხენის სუმერული სახელი ძშრ (Sum. Sp. 123) უდრის ქართ. კვიცის სახელს ძშრ-სა და ძშრან-ს.

გარეული ხარისა და ფურის სუმერული სახელების ერთმანეთთან შედარება დედალის აღმნიშვნელი სუმ. სიტყვის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სახელდობრ გარეულ ფურს იქ ეწოდებოდა შილამ (Sum. Sp. 136), გარეულ ხარს-კი ამჟამად აშ (Langdon 207 და Sum. Sp. 110). რაკი ამ გარეული ხარისა და ფურის ზოგადი ნიწილია, ამიტომ უეჭველია, ის თავდაპირველად ორივე სქესისათვის ზოგადი თვისების, ე. ი. ზროზის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. გარეული ფურის სახელის პირველი ნაწილი-კი შილ ზროზის ამ ზოგად სახელს დედლორის მნიშვნელობას ანიჭებს. მაშასადამე, შილ სუმერულად მდებარობითი სქესის, დედალის, აღმნიშვნელი ყოფილა.

ქალისა და გოგოს სუმერ. სახელი ძიმლ (Sum. Sp. 122) ერთი მხრით დიაკეულის მეორე შემადგენელ ნაწილს კეულ-ს მიაგავს, მეორე მხრით ქალს.

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ დედის ღუნძურ ანწუხურ-ჭარული სახელი ძმმლ, თურქულითგან შეთვისებული სიტყვაც თურქულად ძმმლ ძმმლ-ბებიქალს, აღქმელსა და დიდ-დედას ჰნიშნავს. მაგრამ სიეჭვოა, რომ ძმმლ თურქული იყოს, რათგან თურქულად ეს სიტყვა სწორედ დედის აღსანიშნავად არ იხმარება, ბებია-ქალს-კი ღუნძურად ბემ, ხოლო ბებიას, დიდ-დედას ქოღო-ს ეძახიან (უსლ., ავარ. ენა 237).

ამას გარდა ებტლ-ის მრ. რ. უღბულ, რომლის პირველი მარცვლის ლ შენაზარდი უნდა იყოს და მეორე მარცვლის ლ უქუქცეითი გავლენით გაჩენილი, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია წინათ მრ. რ. ფორმა შბმლ-ის, ან იქნებ შბშლ-ის სახითაც ყოფილიყო.

დედის ღუნძურ-ანწუხურ-ჭარული სახელი ძმმლ დედის, ორსული ქალის სუმერულ სახელს ძმმ-ს (Sum. Sp. 113 და 115) მიაგავს, რომელსაც იქ ჰაკი ვირის აღსანიშნავადც ჰმბარობდენ (იქვე) და ბოლოკიდური თანმყოფანი ჩამოკლილი უჩანს. შესაძლებელია ამავე ძირის სიტყვა იყოს ვაჟი-შვილის

სუმერული სახელი იბილა და იბილუ-ც (Sum. Sp. 111), რომელიც ქართულ ბილ-ს და ბილ-ს მიაგავს. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ორსულის სუმერული სახელი მამ ნასახელარი ზმნის, ან მიმღობის ფონეტ. სახესხვაობად უნდა ვივთლოსხმოთ.

სუმერული ენის მორფოლოგიის ისე, როგორც ფრ. დელიჩს აქვს წარმოდგენილი, გრამ. სქესი უკვე დაკარგული ჰქონია და მხოლოდ ზემომოყვანილი სიტყვების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გრამ. სქესი სუმერულს. ქართულის მსგავსად, ოდესღაც ჰქონია.

გრამ. სქესის დაკარგვის გამო გასაკვირველი არ არის, თუ რომ სუმერულში მამრ. სქესის ისეთი სახელებიც შეგვხდა, რომელთაც თავიკიდურ ბგერად მათთვის შეუფერებელი თანხმოვანი აქვთ.

ჯიხვის (Steinbock) სუმერ. სახელი ღურ (Sum. Sp. 124) ქართულ სახელს ღურაჟ-ს გვაგონებს, რომელიც საბას განმარტებით, ჯახვის წალის ანუ შეილის სახელია (ლექს)...

საყურადღებოა, რომ ბოლაზკოვს (2512, I—41, II—6, III—27) გამოკვეყნებულს ტექსტში პირის სახელად ტულ-ბი-ტესსუბას (TUL-bi-Tessubas) და იქაურსვე ასეთსავე მეორე ტექსტში (1995 I 21), რომელიც ჰორ-იტ-ულია, პირის სახელადვე TUL-bi-Sarrumas (ტულ-ბი-შარრუმას) გვხვდება (Forrer, Quelle und Brunnen: Glotta 187).

რაკი ტულ წყაროს სუმერული იდეოგრამაა, ხოლო ტესსუბი და შარრუმი-ღეთაებათა და შემდეგ პირთა საკუთარი სახელები იყო, ამიტომ ტულ-ბი-ტესსუბას უნდა ტესსუბის წყარო-ს, ხოლო ტულ-ბი-შარრუმას—შარრუმის წყაროს აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. ცხადი ხდება, რომ ორსავე სახელში ბი შესაძლებელია მხოლოდ კუთვნილების გამოხატველი და მაშასადამე ფორმანტი უნდა იყოს. ამ რიგად ეს ბი წყაროს აღმნიშვნელ ტულ-თან-კი არ არის დაკავშირებული, რადგან წყარო აქ შესაძლებელია მხოლოდ სახ. ბრუნვას წარმოადგენდეს, არამედ ტესსუბას და შარრუმას-თან. რომელნიც სწორედ ვისაღმი მიკუთვნილების გამომჟღავნებელნი უნდა იყვნენ. ამ გვარად ბი ორსავე შემთხვევაში თავსართია და აქეთვან ჩანს, რომ იმ ენაში (ამ შემთხვევაში ჰორ-იტ-ულში). საითვანაც ეს სახელები მოგვეპოვება, მიკუთვნილობა თავსართოვანი წარმოებით გამოიხატებოდა.

...„die Personennamen TUL-Bi-Tessubas und TUL-bi Sarrumas. ... Aber diese Namen gehören nach den in ihnen enthaltenen Götternamen Tessubas und Sarrumas dem horreschen Kultkreis an, wie auch der Name des Gottes Aabi (Akk. Aabin)¹, mit dem der Gott Aava² wahrscheinlich identisch ist“ (E. Forrer, Quellen Brunnen 187).

ემ. ფორრერ-ის ცნობით ბოლაზკოვს ერთს (1931 : 103) ტექსტში

¹ Bo. 414. I 19'. 21'. 25'. 27' (-KUB. X 63). Hier wird (Gott) Aabis immer räumlich als „Brunnenlich verstanden“.

² Bo. 4948. III, 31 (=KUB. XXI 49)—Vielleicht nur ungen. Schreibung für Awi mit dem Zeichen wi =VA+. (n).

„die ... horrische Gottheit Aabi mit der Endung -ti versehen in der Form (AN)-a-a-bi-ti vorkommt, ist an der Zuweisung des Wortes aabi und seiner Dativform **aabiti** an das Horrische kaum mehr zu zweifeln. Mit der luvischen Endung -ti hat es dann nichts zu tun“ (Quelle und Brunnen: Glotta 1938, XXVI, Band, 3/4 Heft. S 187).

ჭურჭული მდებრობითი ღვთაების სახელი აბიტი გასაოცრად გვაგონებს ჰეროდოტეს საისტორიო ნაშრომებში მოყვანილს ქალი ღვთაების ერთ სახელს. მისი სიტყვით სკვითები თავიანთს ყველაზე უფრო თავყანცემულს ღვთაებას ტაბიტი-ს უწოდებდნენ და ეს ღვთაება პესტა-აო (IV, 59).

A-ab-ba—Meer (heth. aruna: Sommer OZ 1921. 197 H) სუმერულია (E. Forrer, Q. n. B. 188)—ხეთური aabi „Wasserloch, Brunnen“ უნდა იმავსუმერულს სიტყვას დაეუკავშიროთ (იქვე 188).

აბა ზღვა შეად. ქართულს ტაბა, ტბას, ფორერს-კი ეს ააბა, ააბი ა-სა და აბ-ისაგან შემდგარად მიაჩნია: რაკი აბ-ს სუმერულად „die Bedeutung «Loch, Fenster, Wohnung» აქვს, ა აქ წყალს უნდა ნიშნავდეს და მთლიანად ააბი უნდა „eine alte Zusammensetzung nördlichen Ursprungs sein, in der das Bestimmende nicht wie später nach, sondern vor steht, so dass es nicht «Wasser des Loches», sondern vielmehr «Wasserloch» bedeutet. Die Entwicklung zu «Meer» ist dann eine Sonderentwicklung. Wir haben hier also ein Wort vor uns, das dem Horrischen und Sumerischen gemeinsam ist und angesichts des ganz verschiedenen Baues dieser Sprachen mindestens in einer der beiden eine Entlehnung ist“ (იქვე 188). მაგრამ შემდეგ საბოლოოდ ფორერის თავისი მსჯელობა ასე აქვს დასკვნითი: „Wir dürfen also in diesem zusammengesetzten Worte a-ab «Wasser Loch, See, Meer» ein in Kleinasien eher bei den Protohattiern als bei den Luviern, in Ober-Mesopotamien bei den Horriern und in Babylonien bei den Sumeriern übliches Wort erblicken, dessen Ursprung ich in dem aus Kleinasien gekommenen, dem Proto-Hattischen verwandten Element des Sumerischen suche“ (Quelle u. Brunnen 189).

მართალია აბ—ძველ სპარსულში და ავესტაში, ხოლო ფაალაურში, აბ და ახალსპარსულში აბ: აბ, ძველჩინდურში-კი აბ—წყალს ნიშნავს, მაგრამ რაკი სხვა ინდოევროპულ ენებში ეს ძირი არა ჩანს, ამიტომ ფორერის აზრით სპარსულ-ინდურშიც ეს სიტყვა ნასესხები უნდა იყოს და ზღვის სუმერულ სახელ ააბ და სამხრეთ-სუმერული აბ-ს უნდა წარმოადგენდესო (Quelle und Brunnen 189). იგი უნდა 4800—4200 წ. შუა ჩ. წ-მდე, უფრო 4200 წ. ახლო ხანებში იყოს წითლად შეფერადებულ პროტოირანულ ვალიზულ თიხის ქურჭელთან ერთად შეთვისებულიო. ამ თავდაპირველი სუმერული და შერეულ პროტო-ირანულ-სუმერული მოსახლეობის ორი შრისაგან უნდა იყოს 4200 წ. ახლ. ხანს დაწყებული სუმერთა ხალხის წარმოშობა (Die Entstehung des Sumerischen Volkes), რომლის პროცესიც 3600 წ. ახ. დამთავრდაო (იქვე 189).

„Der Name der Landschaft Abba[v]itis in Mysien, die an dem einzigen See Mysiens liegt“ ფორერის აზრით დაკავშირებულია ქვეყნის სახელთან.

(des Landes a-ab-pa-vi-ja an der Südküste Kleinasiens vor, worin das Zeichen PA ebensogut ba gelesen werden kann. Der Schreiber hat es auch einmal A-AB-BA—vi-ja geschrieben, also mit dem Ideogramm für «Meer» A-AB-BA, hat also sicher an «Meer» dabei gedacht¹ (Quelle und Brunnen 188).

მაგრამ Abbaitis შესაძლებელია Abbai-სა და iti-s-საგანაც იყოს შედგენილი. ფოკიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ხომ არსებობდა განთქმული ქალაქი აქ' Aბა', რომელსაც ეხლა Modi ეწოდება, და სადაც თავისი აპოლონისადმი მიძღვნილი საკერპოთი და 'Αβαιος აპოლონის სახელით ფართოდ ცნობილი ძველი ქალაქური სამისრო იყო. იგი აქ გეოგრაფიული სახელების ქართულში ჩვეულებრივი ეთი-დამბოლოების შესატყვისობაა, რომელიც ქართულშიც ხშირად გვხვდება, მაგ. ნიგოთითი, ხრეთითი და სხვა.

უფიკი-ს სახელი ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ გეოგრაფიული სახელი უფიკეთი მოვკოვება. საქმე მოციქულთას 2^ე-ზე დაყრდნობით მას ნათქვამი აქვს, რომ „უფიკეთი ბაღდადი“-აო (ლექსკ.). საბაბაგან დასახელებულ ძველში არც 2^ე-ში და არც 2^ე-ში, სადაც მართლაც სხვადასხვა ქვეყნელნი არიან დასახელებულნი, უფიკეთი არ არის და ბერძნული და ლათინური ტექსტების მიხედვით ქვეყნის სახელი აქ არც არის მოსალოდნელი. აქ ნაირ-ნაირი ხალხია მხოლოდ ჩამოთვლილი. იქ ნათქვამია, რომ მოციქულთა ქალაგება სხვადასხვა ენაზე იერუსალემში მყოფ უცხოელებს აკვირებდათ, ამ ქალაქში მყოფ ეროვნებათაგან სხვათაშორის იქ დასახელებულნი არიან „პართნი და მიდნი და უფიკნი და გლამიტელნი და მკვიდრნი შუამდინარისანი, ჰურისტანისანი და ასიაჰსანი“ (§ 2^ე). ამ ცნობიდან სრულებით არა ჩანს, რომ უფიკნი ბაღდადელნი იყვნენ. სავლელისმთა, რომ ბერძნულსა და ლათინურ მოციქულთას კანონიან ტექსტში უფიკთა სახელის შესატყვისობა არ მოიპოვება, არამედ იქ სწერია „Παρθοι καὶ Μιδει καὶ Ἐλαμιται“, „Parthi et Medi et Elamitae“... ე. ი. პართნი და მიდნი და ელამიტელნი. აღსანიშნავია, რომ უფიკთა სახელი არც სომხურ თარგმანში მოიპოვება, იქაც ნათქვამია: *Պարսիք և Մարք և Իլամայիք*“. ცხადია, რომ საქმე მოციქულთას ქართველ მთარგმნელს არ შეეძლო ეს უფიკთა სახელი თითონ ჩაერთო, არამედ მას ხელთ ისეთი რედაქცია ჰქონია, სადაც უფიკიც ყოფილან მოხსენებულნი.

ქართლი ანუ იბერია შატბერდისეულ წა ნინოს ცა-ში დახასიათებულია ვითარცა „ჩრდილისა ქუეყანაჲ, სომხითისა, მთეულ არს, საწარმართოდ ქუეყანაჲ, საველჳწიფოჲ ბერძენთაჲ და უფიკთაჲ (Опис. II, 744). ცხადია, რომ აქ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობაზეა საუბარი, რომ იგი „ბერძენთა და უფიკთა“ სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, რათგან მათ ყმაღანფიცად

¹ Das Zeichen BA wird nie in kanisischen Worten, aber gelegentlich in Namen protohattischen und öfters in solchen babilonischen Ursprungs gebraucht. Übrigens ist das sumerische a-abba «Meer» nicht als eabba oder aabba, sondern als ajab(u) «Meer» auch ins Assyrische entlehnt worden. Auch in Kanisechen würde man zwischen zwei Silben bildende a ein j gesetzt [haben]“ (იქვე).

იყო ქცეული. ზემოაღნიშნული გარემოება საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, თუ რომელი ეროვნება უნდა იყოს უფიქვბად ნაგულისხმევი. ქართველთა გაქირსტიანების მომდევნო ხანაში აღმოსავლეთი საქართველო რომის და სპარსეთის სახელმწიფოებს შორის იყო გავლენის სფეროებად ქცეული და ყმაღნადვიც ორ სამეფოდ გაიყო.

რაკი „საჯელმწიფთა ბერძენთაჲ“ უქვეელია რომის იმპერიის უღრის, ამის გამო ცხადია, რომ „საჯელმწიფთა უფიქთაჲ“ შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ სასანიანთა დროის სპარსეთს ჰგულისხმობდეს.

უქვეელია საბას მიერ დასახელებულ „უშიქმთი მისი შეთხზული არ შეიძლება იყოს.

„უშიქმთი და უშიქი უღრის სომხურს *სიძსაიითი*—სა *სიძსქს*—, არაბთა და სპარსთა გეოგრაფების სუზისტანს, ხოლო ბერძენთა სუზიანეს, რომელთაც მე-X ს-ში არაბ. გეოგრაფები არაბისტანის შესატყვისობად სთვლიდენ, ე. ი. სპარსეთის სრუტის ჩრდილოეთით მდებარე სანახებს. ახემენიანთა ხანაში ქ. სუზა სპარსეთის დედაქალაქი იყო. სასანიანთა დროს უქვე მისი მნიშვნელობა სხვებთან შედარებით ჩამოშორებული იყო, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან ცენტრად ითვლებოდა (იხ. პროფ. ბარტჰოლდის *Историко-географ. обзор. Ирана*, 123—124).

იმისდა მიუხედავად, რომ შატერდისეულ წა ნინოს ცა-ში უშიქი უცილობლად სპარსეთის მნიშვნელობით არის ნახმარი, ძველ საქართველოში მაინც იცოდენ, რომ ტომობრივად უფიქნი სპარსნი არ იყვნენ. ეფთჳმე მთაწმინდელს ეს ორი სატომო სახელი ერთიმეორის გვერდით და მასასადამე განსხვავებული ერთეულის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი. მახლობელ ნათესავთა შორის სქესობრივი კავშირისა და ცოლქმრობის შესახებ მსჯელობის დროს, მას აღნიშნული აქვს, რომ „ურთიერთის თუსთა და ნათესავთა აღრევაჲ“ უფრო „წარმართთა შორის იქმნების, სპარსთა და უფიქთა და სხვათა უსჯულოთა“-ო (კანონ. სინან. 28).

ქ. ქექელიძის აზრით, „კავკასიაში მობინადრე ტომების შთამომავლობის შესახებ საკითხი, რომელსაც ბერძენიც ეხებოდენ, ჩვენს მწერლობაში პირველად ქარსებული წყაროების მიხედვით, ექვთიმე ათონელმა წამოაყენა და გადაჭრა. მეათე საუკუნის გასულს მან სთარგმნა ჩაქსიმე აღმსარებლის თხზულება «ნეტარისა თალასეს მიმართაჲ, რომელიც კითხვა-მივების სახითა დაწერილი; ოცდამეცხრე კითხვა-მივება ეხება სხვადასხვა ტომთა და ერთა გენეალოგიას; აქ ქართველნი, მეხურელნი, სომეხნი, პერნი, ოსნი, ჯიქნი, აფხაზნი და მეგრელნი აღნიშნულნი არიან როგორც სემის შთამომავალნი, ხოლო თობელ, მოსუქ, გარბანელნი, ლეკნი, სომეხნი, ქუენანი, არეველნი, კოლქელნი და ქართველნი დასავლეთისანნი სპანნი, როგორც იაფეტისა“-ო (ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები: ტფ. უნივ. მოამბე III, 33—34).

1 მარტვილის მონასტრის ხელნ. № 1, 152—166; ჯრუჭის მონასტრისა № 4, გვ. 541—586, სივ. მუხ. № 636, ფ. 91—92 და სხვ.

კ. კეკელიძის სიტყვით, „ჩანს, მემბტიანეს (ე. ი. ლეონტი მროველს) არ აკმაყოფილებდა არც ეს (ე. ი. ფეთხშეს მიერ ნათარგმნი მაქსიმე აღმსარებლის ხალხთა შთამომავლობის შტო), არც სხვა ბერძენ მწერალთა (ჰეროდოტე, ევსევი კესარიელი, ებიფანე კპრელი, ესტატე ანტიოქიელი) გენეალოგიური ტაბულა, ვინაიდან მათში ერთი და იგივე ტომი ან ერი ხშირად ორ სხვადასხვა მამამთავრისაგანაა გამოყვანილი, ამიტომ მას მიუმართავს სხვა წყაროსათვის. რომელიც მისი აზრით, უფრო იყო ნდობის ღირსი. ეს წყაროა «სომეხთა ისტორია» მოსე ხორენელისა, რომლის მიბაძვით მემბტიანეს კავკასიაში მოზინადრე ტომების მამამთავართა სახელები უწარმოებია ტოპოგრაფიული სახელებიდან ანარა და წინაუქმო“-ო (ლ. მროველის ლიტ. წყაროები: ტფ. უნივ. მოამბე III, 34).

თეიმურაზ ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს: „რაცა შეეუძლევ პოვნად ძველთა და უძველესთა შინა გამოძიებათა სრულიად შემოვკრიბენ იგინი და არა დაუტევენ იგინი არცა ერთი“. ყველა ასეთი ცნობები სხვადასხვა წარმოშობისააო და „რომელნიმე სხვათა ენისა მოთხრობათაგან, რომელნიმე ჩვენთა და რომელნიმე ზეპირცა სმენილნი არა უგულუბელს ცუვენ აღწერად ნივთთა განმრავლებისათვის ამბავთა შინა“-ო (ისტორია 1—2). უცხო ავტორ-ისტორიკოსებად თეიმურაზს დასახელებული ჰყავს „ბეროზ“ („მეისტორიე ასურასტანისა“) შემკრები ძველთა ქალდეველთა შთამომავლობათა მოთხრობათა შინა შეთხზვისათვის ბაბილონელთა ისტორიისა“ (ისტორია გვ. 4, 5 და ბევოგან სხვ.), ისტორიკოსნი... „ავიცენ და აპოლორ“ (იქვე 5).

ამას გარდა თეიმურაზს „იოსაფ ფლავიოს“-ის თხზულებითაც უსარგებლია. ივერიელთა თემის შთამომავლობათა უწყებათა თავში მას აღნიშნული აქვს: „მოთხრობანი ჩვენნი, ესე იგი ივერიელთანი და სომეხთანიცა იტყვიან თარგამოსისაგან, რომელიც იყო შვილის-შვილთაგანი ნოეს ძის იაფეთისა; და ამი თარგამოსისა ძენი იყვნეს: ქართლოს ნათესავთ-მთავარი სრულიად ივერიელთა და სხვანი ძმანი მათნი ექვსნი ხელისაქვეშეთნი ქართლოსისანი“-ო. ასეა აღწერილი, „ესრეთ გარდამოციემიან საქართველიძსა, ესე იგი ივერიელთა ისტორიათაგან ქართლისა ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა... მიერ აღწერილსა და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანთა აღწერილთა... ძველთა მატრიანეთა და მომთხრობელთაგან და რომელთამე ახალთა და ერმანთა ცა ისტორიან, ესე იგი სომეხთა, მოუთხრობს ეს—სახელები“-ო (იქვე გვ. 9). მაგრამ ამისგან განსხვავებული დებულება აქვს იოსაფოს ფლაბიოსსაო. თეიმურაზი ამბობს: „ხოლო იოსაფ ფლავიოს. მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, ძველთა ებრაელთა მოთხრობათა შინა წიგნსა პირველსა, ნაწილსა და თავსა ნ-სა, მოუთხრობს ესრეთ: „სულ ძველად ქართველთა, ესე იგი ივერთა, თბელი ეწოდებისო, ვინადგან იგინი შთამომავლობანი არიან იაფეთის ძის თბელი-სანი“ და სომეხთა, ესე იგი ერმანთათს იტყვს: „იგინი არიან შთამომავლობანი ილუისანი სემის შვლის შვლისაგან“-ო (იქვე 9, 10).

თეიმურაზ ბატონიშვილს თავის მსჯელობის დროს იოს. ფლაბიოსის თხზულების დედანი-კი არ ჰქონდა ხელთ, არამედ, როგორც თვითვე აქვს აღნიშნული, „ქართულად თარგმნილი უფლისა ფილოსოფოსი მამისა ქართველთა მთარგმნელისა იოანე პეტრიწის მიერ“. ამ თარგმანიდან მას ამონაწერი:

აქვს სიტყვა-სიტყვით მოყვანილი: ეს ავტორიო ამ გარემოებას მკითხველს „მოუთხორობს სიტყვითა ამით: «დაამკვიდრებს უკუშ თოვილოსცა, თოველთა-სა, რომელნი აწ ივერად იწოდებიან» (ესე თოველოს ანუ თოველ არს ძეგ იაფეთისა თობელ“-ო ღაძენილი აქვს თეიმურაზს (იქვე, 9 შენ. *).

ჰეროდოტეს სკვთებისა და სავრომატების ეროვნების და მათი ურთიგრო-თისადმი ტომობრივი დამოკიდებულების შესახებაც მოგოვება ცნობები, მისი სიტყვით სკვთებას სახელს თავიანთ-თავს თვით ისინი კა არ ეძახდენ, არამედ ასე მათ ბერძნები უწოდებდენ, თითონ ისინი-კი თავიანთ-თავს სკოლოტებს ეძახდნო. სკოლოტის სახელი-კი მათი მეფის სახელისაგან წარმომდგარა (IV, 6). მაშასადამე სკოლოტი ებონიშური სახელი ყოფილა და, როგორც ჩანს, თანაც მათი მიკუთვნალების გამომხატველიც უნდა იყოს.

სკოლოტების თქმულებით ქვეყანაში ვითომც ცითგან ოთხი ოქროს საგანი ჩამოვარდელია: სახენელი, უღელი, ცული და ფიალა. ჯერ ამ ნივთებს თურმე უფროსი ძმა ლიპოქსაჲ მიჰვარდნია ასალებად, მაგრამ მის მიახლოებისთანავე ოქროს ცეცხლი მოსდებია და ამიტომ ამ საგნების აღება ვერ მოუხერხებია. შემდეგ მათი აღება მეორე ძმას უცდია და, რაკი ოქრო კვლავ აღგზნებულა, მათი ხელში ჩაგდება ვერც არპოქსაჲს მოუხერხებია. უმცროსი, კოლაქსაჲ-კი რომ ამ ნივთებს მიახლოვებია უმალ ცეცხლი ჩამქარალა და ამის წყალობით ეს ოთხი ოქროს საგანი თავისთან წაუღია და დაპატრონებია. მის უფროს ძმებს ეს მოვლენა ღვთაებრივ ნიშნად მოუჩნევიათ და ამიტომ მთელი სამეფო კოლაქსაჲსთვის გადაუციათ. რაკი სკოლოტთა ქვეყანა დიდ ყოფილა, კოლაქსაჲსაც თავისი სამფლობელო თავისი შვილებისათვის სამ სამეფოდ გაუყვია. ერთი ამ სამეფოთაგანი გაუდიდებია და სწორედ იქ ყოფილა კიდევაც ეს ოქროს ნივთები დაცული. ყოველწლივ მათ თურმე დიდ პატივსა სცემდენ და უხვ შესაწირავს სწირავდენ ხოლმე (ჰეროდოტე IV, 5 და 7).

სკოლოტები თავიანთ თავს თურმე სხვებზე უფრო ახალ ერად სთვლიდენ და თვით მათაც თავიანთ წარმოშობილობაზე და მათ მეზობლებსაც რამდენიმე თქმულება ჰქონიათ, რომელნიც ჰეროდოტეს ჩაუწერია და თავის ნაშრომში მოყვანილი აქვს (IV, 5—6, 8—12). სკოლოტების თქმულებით მათ პირვანდელ უდაბურ სამშობლოში პირველი ადამიანი გაჩენილა, რომელსაც სახელად ტარგიტაოსი ანუ თარგიტაოზი (Ταργίταιος) ჰქმევიდა. ამ ტარგიტაოს დედ-მამად სკოლოტები თურმე ძევსხა და მდ. ბორჯთენის, ანუ დნეპრის ასულს ასახელებდენ, რაც ჰეროდოტეს დაუჯერებელ ცნობად მიაჩნდა (ὅς πινθη Δέριονες). ამ ტარგიტაოს სამი ვაჟი შესძენია, რომელთაგან უფროსს ლიპოქსაჲ-ოსი (Λιποξάης), შუათანას არპოქსაჲ (Ἀρποξάης), უმცროსს-კი კოლაქსაჲ-ოსი (Κολαξάης) ჰქმევიდა (IV, 5).

ლიპოქსაჲ-საგან სკოლოტების ის ტომი ყოფილა წარმოშობილი, რომელსაც აჯატ-ები ეწოდება (ὁ Ἀχάται γένος), საშუალო ძმის არპოქსაჲ-საგან კატარ-ები და ტრასპი-ები (ὁ Κασπαί, Τρασπαιε) გაჩენილან; უმცროსი ძმა კოლაქსაჲ-კი პარალატ-ების წინაპარი ყოფილაო (ჰეროდოტე IV, 5).

9. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ. შესავ. I.

სკოლოტების წარმოშობაზე პონტოელ ბერძენთა მოახალშენებსაც ჰქონიათ თქმულება, რომელშიც, როგორც ეტყობა ელინური¹ და ადგილობრივ სკოლოტური გარდმოცემა უნდა იყოს ერთად შექსოვილი. ასეა-თუ-ისე ამ თქმულებასაც აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რამდენადაც აქ სკოლოტების ოდინდელი სამკვიდრებელისა და მთავარი ტომების ეპონიმების შესახებ ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული და ამიტომაც საყურადღებო ცნობებია დაცული. პონტოელ ბერძენებს ჰქონდათ ეს სკოლოტების გაჩენაზე შემდეგი თქმულება უამბნიათ: ერთხელ ჰერაკლე (ჰერკულესი) გერჯონის ხარებს რომ მიერეკებოდა იმ ქვეყანაში მისულა, რომელიც ეხლა სკვთებს უკავიათო, მაგრამ რომელიც მაშინ უდაბური იყო. აქ მას ქაირშხალმა და ყინვამ მოუსწრო ისე, რომ სიცივისაგან ლომის ქურქში გაეხვია და მიეძინა. მაშინ მისი ცხენები აეშენენ და ღვთაებრივი ბედისწერით გაქნენ. ჰერაკლეს რომ გამოეღვიძა და თავისი ცხენები ვერსადა ნახა, ძებნა დაუწყო. მათ ძებნაში ერთ ქვეყანაში მივიდა, სადაც ერთ გამოქვაბულში შენარევი ბუნების არსებას წააწყდა, რომელსაც სხეულზემო ნაწილი ქალისა ჰქონდა, თეძოებს ქვემო ნაწილი-კი ზველისა.

გაოცებულმა ჰერაკლემ ჰკითხა თავისი დაკარგული ცხენების ამბავი. ამ კითხვაზე მან უპასუხა, რომ მისი ცხენები იმასთან არიან, მაგრამ ამ ცხენებს არ დაუბრუნებს, თუ მას არ შეუღლდება. ჰერაკლემაც აუსრულა თხოვნა, რომ თავისი ცხენები უკან დაებრუნებინა. მაგრამ ის ქალ-გველი მათ დაბრუნებას განზრახ აწიანურებდა, რომ ჰერაკლესთან უფრო ხანგრძლივ ეცხოვრა. ბოლოს და ბოლოს მან ჰერაკლეს ცხენები დაუბრუნა, მაგრამ თან ასე უთხრა: გზაბნეული ცხენები შეგინახე, მაგრამ შენც სამაგიერო უკვე გადაიხიხადე, რადგან შენგან სამი შვილი შემეძინა. ახლა დამარიგე, როგორ მოვიქცე, როდესაც წამოიზრდებიან, აქვე დავასახლო, თუ შენთან გავგზავნო.

ჰერაკლემ ასე უპასუხაო: როცა შენი შვილები დავაქვაცდებიან, არას დააშავებ (ე. ი. ემჯობინება), თუ ასე მოიქცევიო: ვინც ჩემს მსგავსად ამ შვილდის მოზიდვას შესძლებს, სარტყელსაც ისევე შემოირტყავს, როგორც მე, ამ ქვეყანაში სწორედ ის დაასახლე, ხოლო რომელიც ამას ვერ შესძლებს ის ამ ქვეყნიეთგან გაისტუმრეო. თუ ასე მოიქცევი, შენც მოიგებ და ჩემს შურელსაც აასრულებო. ამასთანავე ჰერაკლეს თავისებური შვილდის მოზიდვაცა და სარტყლის შემორტყმაც უჩვენებია ქალ-გველისათვის, ოქროს თავ-შესაკრავიანი ქიშკრიც გადაუტია და შემდეგ წასულა. თავის დავაქვაცებულ შვილებს დედამ სახელები დაარქვა: უფროსს—აგათჯრს-ი, მომღვენოს—გელონ-ი და უმცრობს—სკვთ-ი (Ἀγαθῆρα, Γελων, ἢ Σκῆθῆς). უფროსმა და შუათანამ შვილდის მოზიდვა და სარტყელის შემორტყმა ვერ შესძლებს და ამიტომ დედამ თავის სამფლობელოთგან მოიშორა და სხვაგან გაიხიზნენ, უმცროსი-კი, რაკი შესაფერისი ძალონიცა და ნიჭიც გამოიჩინა, იქვე დარჩა და მთელი ის ქვეყანა დაიმკვიდრა, რომელსაც მისი სახელი ეწოდა, და რომლის შთამომავალნი იყვნენ სკვთთა მეფეებიო. სკვთებს რომ ჩვეულებად აქვთ ქამარზე შესაკრავად ფილების ხმარება, ეს ჩვეულებაც ჰერაკლესაგან გადაცემული ფილიანი სარტყლითგან წარმოსდგაო (ჰეროდოტე IV, 8—10).

ზემომოყვანილი თქმულება იმდენად არის საყურადღებო, რამდენადაც ამჟღავნებს აგათარხისა და გელონების ტომების სკვითებისაგან გამოცალკევება—ჩამოშორებას.

ტარგიტაჲს ეპონიმის წარმომშობელი წყარო სკოლოტთა ტომების სახელთა შორის უნდა ვეძიოთ. ეს სახელი ხინდთა მეფის ჰეკატაჲსის მეუღლის მათიტიელი ტირგატაჲს-ს სახელს გვაგონებს (იხ. Polyani Strategematon VIII, 55). მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ა და ი ხმოყანთა ადგილმონაცვლებით ემჩნევა. რაკი ტარგიტაჲს-სა (და ტირგატაჲს-საც) ეპონიმი უნდა ტომთა სახელებში გვევლებოდეს, ამიტომ ადამიანს, რომელსაც სკოლოტთა ტომების სახელები ახსოვს, ყველაზე უმალ ტარიგეტების ტომის სახელი მოაგონდება. ისინი მდ. ტარას-ზე, ე. ი. დნესტრზე ბინადრობდნენ (იხ. A. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878 წ. გვ. 341).

მას შემდეგ, რაც სკვით-სარმატების საკუთარი და გეოგრაფიული სახელების ანალიზმა საშუალება მოგვცა დაერწმუნებულიყავით, რომ სკვიტები და სარმატები სინდურ-დილდურ-ლეგური მოდგმის ტომების წინაპრები ყოფილან, რომელიც ენობრივად ქართველთა წინაპრების მომქმნი ყოფილან, უნდა იმის გამოკრკვევაც ვცადოთ, რომ გავიგოთ, ხომ თვით სკვიტურ-სარმატულს ძველ ვარდმოცემაში მათ წინაპართა სახელებში დაცული არ არის რაიმე კვალი მათი ქართველებთან ნათესაობის გამოქვლავნებელი. ამ საკითხზე ნაწილობრივ უკვე გვექონდა საუბარი, როდესაც ტარგიტაჲს-ის სამი ვაჟიშვილის: ლიპოქსაჲს-ის, არპოქსაჲს-ისა და კოლაქსაჲს-ის სახელების ტომობრივობის შესახებ გვექონდა საუბარი [sic!]. მაშინ დაერწმუნდით, რომ პირველი სახელი ჩვენი აღმოსავლეთით მობინადრე ალბანთა ერთ-ერთი ლუზენ-უნად წოდებული ტომის მამამთავრის განსახიერებას წარმოადგენს, მესამე შვილი-კი ქართველთა ტომის კოლაილთა მამამთავრისას. მაშინ განუხილველად დავტოვეთ შუალა ვაჟიშვილის არპოქსაჲს-ისა და თვით ამ სამი ძის მამის, სკვიტების ერთი შტოთაგანის მამამთავრის ტარგიტაჲს-ის სახელები. ეხლა, როდესაც ქართველ ტომთა წინაპრების მამამთავართა სახელების ანარეკლი დაბადების პირველი წინის ებრაელთა ვარდმოცემაში უკვე ნაპოვნი გვაქვს და ტომთა მთავრების, ეთნარქების, იქ დაცული სახელების ვინაობაც მიგნებული გვაქვს, შესაძლებელია ტარგიტაჲს-ისა და არპოქსაჲს-ის ტომობრივ ვინაობათა გამოკრკვევაც ვცადოთ. მაგრამ ჯერ ორიოდ სიტყვა იმ მოსაზრებათა შესახებ, რომელიც ამ სახელების რაობაზე წინანდელ მკვლევარებს ჰქონდათ გამოთქმული.

K. Müllenhoff-ი, რასაკვირველია, ტარგიტაჲს-ის სახელს ცხადს არიულ კვალს ამჩნევს (Deutsche Altertumskunde III, 111).

აკად. ნ. მარის განმარტებით-კი ტარგიტა რთული სიტყვაა, რომელიც ტარგ-ების, ანუ ტერგ-ების ანუ თერგ-ების თავს ე. ი. ჩერქეზების მამამთავარს ნიშნავსო (იხ. „Термин «скиф»»: Изв. работы V, 40—41).

Таргитид-ის სახელის ჩერქეზთა სახელთან დაკავშირება შეუძლებელია რათგან ამისთვის არც რაიმე ბგერითი მსგავსება არსებობს, თუ-კი არ დავუკავშირობთ მდ. თერგის სახელს, რომელიც უძველეს წყაროებში არ გვხვდება

და რომლის გაჩენის ხანაცა და პირველადი მნიშვნელობაც ჯერ გამოსარკვევია. დაბადების შესაქმნთა წიგნში აღბეჭდილი ხალხთა უმთავრესობითი შტოს ერთ-ერთი წარმომადგენელის Thogarma-ს, ბერძნულ თარგმანში *Θεργαμα*: თერგამა-დ გადმოღებულის, სახელი. დაბადების ამ ცნობით, იგი გომერის-შვილია, რომელიც იაფეტის უფროსი ძე გამოდის. მის ძმებად მაგოვი, მადაჟ, აჯან-ი, თუბალ-ი, მეშხ-ი და თირახ-ი არიან დასახელებულნი (შესაქმნთა 10₂). ხოლო გომერის ძეებად პირველად აშქენაზ-ი, მერმე რიფათ-ი და სულ-ბოლოს თოგარმა არის დასახელებული.

რაკი ქართველ ტომთა მამათმთავრების სახელები დაბადების პირველ-წიგნში შეტანილს ეთნარქების სიაში აღმოჩნდა, სკვთ-სარმატების ქართველ-ებთან ნათესაობის უკვე გამორკვეულობის შემდგომ ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვეცდებოდით გავგვეგო ებრაელთა ზემოაღნიშნულს გარდმოცემაში ტარგი-ტაოს-ისა და არპრქსაახ-ის სახელების ანარეკლიც ზომ არ მოიძებნება. თუ საკითხს ამ თვალსაზრისით მივეუდგებით, მაშინ „შესაქმნთა“ წიგნის 10₃-ში ადვილად ვიპოვით ტარგიტაოს-ის ბერძნული—*ოს* დაბოლოება ჩამოცილებული სახელის ტარგიტა-ს ეთნარქის მსგავს სახელს: გომერის ძედ იქ 10₃-ში დასა-ხელებულია თოგარმა. ასეა ებრაულსა და ასურულ ტექსტებში, ბერძნულს თარგ-მანში-კი *Θιργαμα*, *Θιργαμα* და *Θεργαμα*; *თორგომა*, *თორგამა* და *თერ-გამა*-დ წერია, ხოლო ლათინურში Thogorma. ასევე *Θιργαμα* არის სომ-ხურშიც.

გომერ-თან და გავ-თან ერთად ეზეკილსაც 38₆-ში ჰყავს თოგარმა მოხ-სენებელი, ხოლო 27₁₄-ში მათი მურწინობის მთავარი დარგის პირუტყვის (ცხენების) მომშენებლობაც არის აღნიშნული.

იმის გამო, რომ სომხები თავიანთ თავს თორგომოსიანებად სთვლიდნენ, თოგარმა ჩვეულებრივ დასავლეთის სომხების მამათავრად მიაჩნიათ, მაგრამ ასეთი გაიგივება ბერძენთაგან მომდინარეობს და ამიტომ მცდარი არისო, ამ-ბობს პროფ. სოცინ-ი. De-Lagarde-ს თოგარმა მცირე აზიის ადგილის ცვეთ-რანის შესატყვისად მიაჩნდა, ზოგი კიდევ სტრაბონისა მიერ გალატისა და კაბადუკიაში დასახლებულ *Τεργαμα*, *Τεργαμα*; ტარკომა; ტროკმენო-ს უკავ-შირებსო (A. Socin: Guthe-ს Bibelw.—Thogarma).

ფრიდრიხ დელიჩს თავის გამოკვლევაში „Wo lag das Paradies?“ „სად მდებარეობდა სამოთხე?“ (გვ. 246) გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ შესაქმნთა წიგნისა და ეზეკილის წინასწარმეტყველების თოგარმა ლურსმულ წარწერებში მოხსენებული ქალაქის Til-gar-rim-nu თილ-გარ-რიმ-მუ-ს მია-გავს, რომელიც ხორსაბადის წარწერის ცნობით, კაბადუკიაში მდებარე ქ. მე-ლიტენეს იმ დროინდელი სახელი იყო, სანჭერბის წარწერის ცნობით-კი ტა-ბალის ქვეყნის საზღვარზე მდებარეობდა (sa pad mat Ta-ba-li).

თოგარმას შესატყვისად ლურსმულ დამწერლობიან ხეთურს ძეგლებში, ზემომოყვანილი თილგარიმუ-ს მიავიერ სხვა დაწერილობაც რეგარამა-ც მოი-პოვება (იხ. G 6 t z e, Geschichte des Alten Orients 3. Abschnitt, 1. Abt. 68-

და Fr. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Agyptens I B.*, გვ. 141, 151, 261—2, 273—4 და 469). მისი მდებარეობა გოტცე-ს ზემო ჰალისსა და ზემო ეფრატს შუა მყოფს სანახებში აქვს განსაზღვრული (იქვე გვ. 68)¹. ძველი თეგარმა მას აწინდელი გარჯნ-ის ადგილას ეგულება (იქვე 50). ფრ. ბილბელ-ი თეგარამას-ს გაშგ-ების ქვეყნის ჩრდილოეთით მდებარე ხეობების ერთ-ერთ სანახებთაგანად მიიჩნევს, რუკაზე-კი იგი მუსკების ქვეყნის არეზე აქვს მოთავსებული (G. Vorderasiens, გვ. 141² და რუკა)³.

ეზეკიელის 38₂₋₆-ითგან ირკვევა, რომ თეგარმის ტომებს გოგის, ე. ი. გოგარელთა, მოხონ-ისა და თუბალ-ის მიწაწყლის ჩრდილოეთით ჰქონია ბინადრობა. ხოლო შესაქმეთა 10₃₋₄-ითგან ცხადი ხდება, რომ თეგარმა ტომთა მთავრების თუბალისა და მეშეხის ძმის გომერის შვილია, მაშასადამე, მახლობელ მონათესავე ტომად მიაჩნია. ამიტომაც მათი ბინადრობა მართალია თუბალ-მეშეხის ტომების მახლობლად იყო საგულისხმებელი, მაგრამ, როგორც ეზეკიელის სიტყვებითგან ჩანს, მხოლოდ ჩრდილოეთით, ბილბელ-ს, როგორც დავრწმუნდით, თეგარმა მუშეების ქვეყანაში ეგულება, მაგრამ ასეთი ვითარება შესაძლებელია ხეთების ხანაში უოფილიყო, იმ დროს-კი, როდესაც ებრაული გარდმოცემა ჩამონაქვითილა, უეჭველია ასეთი სახელის მქონებელი ქვეყანა ტაბალ-მუშეების ჩრდილოეთით ყოფილა. შესაძლებელია, ეს დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების შედეგი იყოს.

ამრიგად ამ გეოგრაფიული და ეთნარქის სახელის მრავალმა ბგერითმა სახესხვაობამ მოაღწია ჩვენამდის: ერთი მხრით გვაქვს თიღგარიმუ (ასირ.),

¹ „Zwischen oberem Halys und oberem Euphrat lokalisiere ich Haljhuu, Harana, Samuha, Temelkia, Lulusatia und Tegarma“.

² „Eine Anzal hattischer Gaue, von denen ich Durmitta, sicher zu den Gasgalsländern gehörig, das Gebirgland Harana, Tegarma und das schon auf dem Ostufer des Euphrat gelegene Grenzland Isuwa nenne (იქვე, გვ. 141).“

³ თეგარმა ან თგარმა (LXX თარგმანთა *Θεργαμα, Θεργαμα, Θεργιαμα*) მიჩნეულია არა სემიტურ სიტყვად და როგორც ჩანს მას სემიტური ეთიმოლოგია არ მოეპოვება, Delitzsch-ი (Wo lag das Paradies? ლაიპციგი 1881 წ. გვ. 246) აღნიშნავს, რომ ეს სახელი მოგვაგონებს ლურსმული წარწერების ქალაქ Til-gar-rim-mu თიღ-გარ-რიმ-მუ-ს, რომელიც ზორსაბადის წარწერის (Oppert-Ménant, Les Fastes de Sargon, traduits et publiés d'après le texte assyrien de la grande inscription des salles du palais de Khorsabad, Paris 1863. სტრ. 81) თანახმად იყო ქალაქ მელიტენეს ციხის სახელი კაბადუკაში, ხოლო სანქერიბის წარწერის მიხედვით (შდრ, George Smith, History of Sennacherib. ლონდონი, 1878. 86, 24) მდებარეობდა თაბალის ქვეყნის საზღვარზე (ša pad mat Ta-ba-li). Delitzsch-ის სიტყვით „auch Kiepert und Dillmann halten Togarma für das südwestliche Armenien.“

სხნებელი ლიტერატურის გარდა იხ. De Lagarde, *Gesammelte Abhandlungen*, 257; *Armenische Studien* § 865; *Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 35, 142; Halevy, *Melanges de critique*, 163.

მეორე მხრით თეგარმა (ხეთ.), მესამე მხრით თოგარმა (ებრ.), შემდეგ თერგამ (ბერძ.), თოგორმა (ბერძნ., ლათინ.), თორგომა (ბერძ. და სომხ. დაბად.)- თორგომ (სომხ. მ. ხორენ.), თერგამ (ბერძ. დაბად.) და თარგამ-ოს და თარგამა-ძე (გვარ.) (ქართ.).

ყველა ამ ფორმების ანალიზს, რომ ' შეეუღღეთ, შესაძლებელია აღინიშნოს, რომ მათი სიმრავლისდა მიუხედავად, ძირითადი განსხვავება მათ შორის მაინც არ არის, განსხვავება მხოლოდ მათი სხვადასხვანაირად ახმოვნებითა და შუა თანხმოვნების რ-სა და გ-ს ადგილმდებარეობით გამოიხატება. საგულისხმოა, რომ ასეთი სხვაობა უკვე უძველეს ხანაში ხეთურსა, ასირიულსა და ებრაულ ძეგლებშიც გვხვდება. ახმოვნების თითქმის ყველა სახესხვაობა მოგვეპოვება. თითოეული მათგანი ასიმილაციის გზითაც იცვლება და განსხვავდება.

ო-ხმოვანა: თოგორმა (ლათ.) და თორგომა (ბერძ. და სომხ.).

ა-ხმოვანა: თარგამა (ქართ.). ა-ხმოვანა ფორმისგანვეა წარმოდგარი ე-ხმოვანა თეგარმა (ხეთ.) და თერგამ (ბერძ.) და ი-ხმოვანა თილგარიმუ (ასირ.).

შუა თანხმოვანთა ორნაირი ადგილმდებარეობა: ერთ ჯგუფს რგ აქვს. მეორეს წინაუკმო გრ. პირველ რგ თანხმოვნიანს ეკუთვნის თორგამი და თორგომ (ბერძ. და სომხ.), თერგამა (ბერძ.) და თარგამა და თარგამ (ქართ.).

მეორე, გრ-ჯგუფიანს შეადგენს თეგარმა (ხეთ.), თოგარმა (ებრ.) და თორგომა (ბერძ. და ლათინ.). რ-ს შერბილების გათვალისწინებით ამავე ჯგუფს უნდა თილგარიმუ-ც მიეთვალოს.

აღსანიშნავია, რომ ამ სახელის სხვადასხვა ბგერითს სახესხვაობას მაინც ყველას ბოლოკიდურ მარცვლიდ მა მოეპოვება. ამ მხრივ ერთადერთს გამოწკლის მხოლოდ ასირიული თილგარიმუ წარმოადგენს თავისი ბოლოკიდური—მუ-თი. ამ ბოლოსართის ხმოვნის თავდაპირველი სახე უძველესია ა უნდა იყოს. მისი უ-ხმოვანა სახესხვაობა საფიქრებელია მთელი ამ სახელის უ-ხმოვანა ფორმისაგან პროგრესიული ასიმილაციის გზით [წარმოიქმნა].

რაკი ეს ბოლოკიდური -მა მარცვალი ამ გეოგრაფიულ სახელს ართავს, ის ადვილად უკავშირდება და ეკუთვნის იმ მრავალრიცხოვან გეოგრაფიულ სახელებს, რომელნიც უძველეს დროითგან მოგვეპოვებოდა საქართველოში, ისეთს მაგ. როგორცაა: ზარზმა, უჯარმა ანუ უჯარმო, ბოჯორმა და სხვ.

ცხადია, რომ -მა აქ ბოლოსართია, რომლის ზედმიწევნითი მნიშვნელობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ის გეოგრაფიული სახელების ბოლოსართია. უკვეელია, ასეთისავე თვისების ბოლოსართი უნდა იყოს უკანასკნელი -მა და მუ მარცვალი თერგამა, თორგამა, თოგარმა, თარგამა და სხვა მათ ბგერითს სახესხვაობაშიც. მასადაამე რაკი -მა და-მუ ამ სახელის ძირითად ნაწილად მისაჩნევი არ ყოფილა, თუ მას ჩამოვაშორებთ, სახელად დაგვარჩება თარგა, თერგა, თილგარ, ანდა თოგორ, თოგარ და სხვა.

ამის შემდგომ, რომ კვლავ ტარგიტუას დავუბრუნდეთ ტარგიტა-ში, რომ ბოლოკიდური ტა გვაქვს, შესაძლებელია აღამიანთა ისეთს ქართულ -ტა ბოლოკიდურიან სახელებთან იქმნეს დაკავშირებული, როგორც გოგი და გოგი-

ტა-ა, შოშია და შოშიტა, ნანიტა, შაპიტა, არის. ტა ბოლოსართი ასეთ შემთხვევებში უფრო კინობითი და საალერსო ნაწილაკის შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე თავის აღმნიშვნელისას. შესაძლებელია ტარგიტა-შიც ტა ასეთი თვისებისა იყოს, თუმცა ეგების თავდაპირველად თავის აღმნიშვნელიც ყოფილიყო. ასეა-თუ-ისე, რაკი -ტა ამ სახელის ძირითადს შედგენილობას არ ეკუთვნის, ჩამოსაცილებელია და ამის შემდეგ სახელად მხოლოდ ტარგი დაგვრჩება-მეორე მხრით დაბადებაში გვაქვს თუბალ-მოსოხის ჩრდილოეთით მოზინდარე ტომების ეთნარხის სახელი თოგარმა, თოგორმა ანუ თარგამა. საქმარისია წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სახელის ბოლოკიდური -მა-ც ძირეული არ არის, რომ აქაც სატომო სახელად თარგა დაგვრჩება ე. ი. ტარგ-ის თითქმის სრული შესატყვისობა. ამასთანავე ტარგი-ც ხომ, ვითარცა სკვთ-სარმატთა ერთი შტოს ეთნარხის სახელი, იბერ-მესხთა მართლაც მონათესავე იყო და ისევე, როგორც თოგარმა-ს ტომებიც, სკვთ-სარმატებიც აგრეთვე ტაბალ-იბერ-მეშენ-მესხთა ჩრდილოეთით ბინადრობდნენ, თანაც თოგარმასავით ისინიც ცხენთმომშენებლობას მხურვალედ მისდევდნენ. ნუთუ ყველა ზემოაღნიშნული მსგავსება შემთხვევითია?

სკოლოტთა ამ თქმულებაზე უკვე გვქონდა „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-ში (I 2) საუბარი, რამდენადაც ეს სახეულის გაჩენის საკითხთან გამოსაყენებელი იყო. იქ აღნიშნული იყო, რომ ამ თქმულებაში დასახელებული პირების სახელები ტომთა სახელებისაგან შეთხზული ეპონიმებია. უმცროსი ძმის ეპონიმი, როგორც დავრწმუნდით კოლაქსელთა ტომის სახელის გაპირიროვნებას წარმოადგენს. აქ, ამის გამო მხოლოდ დანარჩენი ეპონიმების წარმოშობილობა-და გვაქვს გასარჩევი: ტარგიტა-სა, ლიპოქსა-სა და აპოქსა-სა სახელები.

სამსავე ზემომოყვანილ სახელს მეოთხე კოლაქსა-სის მსგავსად საერთო დამახასიათებელი თვისება აქვთ, ოთხივე ეპონიმის სახელი **ა-ხმოვნით ბოლოვდება**, რომელსაც შემდეგ უკვე სახელობითი ბრუნვის ჩვეულებრივი ოს დაბოლოვება ერთვის.

ცხადი ხდება, რომ ჰეროდოტეს ოთხსავე შემთხვევაში ამ სკოლოტთა ეპონიმების სკოლოტური სახელები დაუცავს და მარტო ბოლოში ბერძნული ოს ბოლოსართი მოუმატებია. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ სკოლოტთა სახელებს მხ. რ. სახელობითი ბრუნვის ბოლოსართი ჰქონიათ.

ლოპოქსა-ს ეპონიმი რომელი ტომის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები დანამდვილებით ძნელი სათქმელია. შესაძლებელია იგი იმ ერის სახელისაგან იყოს შექმნილ-შეთხზული, რომელსაც ლათინურ წყაროებში ლუპენი ან ლუპინენ-ი, ან და ლეპონ-ი ეწოდებოდა (Plinius Secundus V § 26 SC. II. 181—182) სომხურ წყაროებში ლფინქ-ია. როგორც თავის ადგილას გამოკრეული გვაქვს ამ და სხვა მსგავს ტომობრივ სახელებში **ენ, ონ, ინ** დაბოლოება გვაროვნული მოსახლეობის მიუწყებელი მრავლობის აღმნიშვნელი ფორმანტია. ამიტომ ამ ტომის სახელს მხ. რ. ფორმალ უნდა ლუპი და ლეპი ვივულისხმოთ [შდრ. აქვე, გვ. 52].

ლიპოქსაჲ-ს თავის მხრით ამავე ლეპონთა ტომის სახელის ზემომოყვანილ ფორმას ტომობრივი სახელების ჩვეულებრივი ქართული ფორმანტი ზი-ს ქსი შესატყვისობა ახლავს და ამ ფორმიტგან ნაწარმოებია თვით ეპონიმიც. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ლიპოქსაჲ ლეპონთა ანუ ლუპენტა ტომის სახელის გაპიროვნებად უნდა მივიჩნიოთ. ისტორიულ ხანაში ეს ტომი დაღისტანის სანახებში ბინადრობდა და იმ მოდგმასა და ერს ეკუთვნოდა, რომელთა ზოგადსახელად ბერძენთა და რომაელთა ავტორები ლეგ-ეს-ს ე. ი. ლეკ-ებს უწოდებდნენ, ლეკებს-კი სტრაბონი სკვთების ტომთაგანად სთვლიდა. ამ მხრივაც, მაშასადამე, არავითარი დაბრკოლება არ არის, რომ ლიპოქსაჲ ლეპონიშთა ტომის ეპონიმად მივიჩნიოთ.

ეხლა აპოქსაჲს ეპონიმის წარმოშობის საკითხი-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. ტარგიტაჲს შვილის აპოქსაჲ-ს სახელი შესაძლებელია იგივე სახელი იყოს, რომელიც იმავე შესაქმეთა წიგნის ხალხთა შთამომავლობით შტომში არფაქსად-ად იწოდება და რომელიც იქ სემ-ის პირამო შვილად არის აღნიშნული (თავი XI, 10).

ბერძნულ თარგმანში, როგორც ეს ლუკას თავის სახარებითგან (III, 36) ჩანს, დაცულია ცნობა, რომ სემს კიდევ ჰყოლია ხალასა-გან შვილი, სახელდობრ კაინან, მაგრამ იგივე კაინან იმავე შესაქმეთა წიგნში (V, 3—8) ადამის ძის შვილის ენოხის ძედაც არის დასახელებული, რომელსაც ჰყავდა შვილი მაჰალაელი, ხოლო მის ძედ იარედ იხსენიება, იარედისად-კი ჰენოხი და ლამეხი (§ 18), რომელსაც ჰყავდა ძე მეთუხაელი (§ 21). არფაქსად-ის სახელს ერთნი ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე არაპაპანიტის-ს უკავშირებენ, მეორენი ჰარან-ს (Guthe-ს BW).

არფაქსად-ის რეალურ შესატყვისობად ზოგს მკვლევარს ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე სანახები არაპაპანიტისი მიაჩნია, ზოგს ბაბილონი.

სოცინ-ის აზრით ამ საკითხის გადაწყვეტა იმაზეა დამოკიდებული თუ აბრაჰამის წინაპრების სამშობლოდ რომელ ქვეყანას ვცნობთ, ზემო აღნიშნულს, თუ ჰარანს (Guthe-ს Bibelw.: Arphachsad).

სკვთურ-სარმატული არპოქსაჲ-სა და შესაქმეთა წიგნში დაცული კაინანის, ჰენოხისა და მეთუხაელის ნათესავის არფაქსად-ის სახელების ბგერითი მსგავსების უარყოფა შეუძლებელია. ამას ზედ ის გარემოებაც ერთვის, რომ ისევე, როგორც არპოქსაჲ, ვითარცა სკვთთა ეთნარხი, არფაქსადიც ჰენოხებისა და ტუსებების, თუშების ტომების ეთნარხებს, ჰენოხსა და მათუხალას ენათესავენ, ეს ორი გარემოება უფლებას გვაძლევს იმ ორ ჰიპოთეზს, რომლებიც ბიბლიოლოგების წრეში არფაქსადის რეალური შესატყვისობის გამოსარკვევად არის წამოყენებული, ზემოაღნიშნული მესამე ჰიპოთეზიც ამოვუყენოთ გვერდით.

რაკი ჰეროდოტეს ცნობით სკოლოტის სახელი ამ ხალხის ერთი მეფის სახელითგან ყოფილა ნაწარმოები, მაშასადამე თვით ამ სახელსაც უნდა ჰქონდეს ამის მაუწყებელი ფორმანტი. ამ გარემოების გათვალისწინება და ამ ფორმანტის მიგნება სკოლოტური ენის ამ მორფოლოგიური ელემენტის გავგებას შეგვაძლებინებდა.

თავი მეხუთე

ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა

1. მზე და დღე

მზის სახელები სინდურ ენებში უნდა ორ ჯგუფად გაიყოს: ერთს, აბხაზურს, ამ მნათობის აღსანიშნავად მე-XVIII ს. მარს ჰქონია, ესლა-კი ა-მრა და მრაკე აქეს. უარტრონოდ ამრიგად მრა არის ამ ჟამად ამ ცნების გამოხატველი. ცხადია, რომ მზის აბხაზურ სახელს შუა ა ხმოვანი დაჰკარგვია — არტრონისა და მახვილის მასზე გადასვლით გამოწვეული შეკუმშვის გზით.

მეორე ჯგუფს ჩერქეზული და ყაბარდოული შეადგენს, რომელთაც სულ სხვა ბგერით შედგენილობის მზის სახელი აქვთ. ყაბარდოულს მე-XVIII ს. დიდლა (ანდა დღღლა?) ჰქონია, ესლა-კი დღღას ხმარობს. ჩერქეზულსაც ამის მსგავსი. მხოლოდ მისი ო-ხმოვანა და ყრუ-თანხმოვნიანი სახესხვაობა ტოლად მიეპოვება.

რაკი გვლენშტედტის ჩანაწერში მზისა და სხვა მნათობთა ჩანურ-ქისტურ-წოვური სახელები გამოტოვებულია, კლაროთის ნაშრომს უნდა დავეყაროთ. ჩანურად და ქისტურად მზეს სწოდებია Malkh მალხ, წოვურად-კი Matkh მათხ (VII 372: Soleil).

ამრიგად დილლური ენების მზის სახელი ორი ბგერითი სახესხვაობით არის წარმოდგენილი: ესლაც ჩანურ-ქისტურს წინანდებურად აქვს მალხ, წოვურს-კი მათხ, იგი უ სქესკატეგორიის სიტყვაა მხ. რ. და დ სქესკატეგორიისა მრავლობითში (მალსაგ. ქისტური გრ. 180).

ამ უკანასკნელის თ-ს გაჩენისა და ბუნების საკითხი საყურადღებოა, მაგრამ ცალკე უნდა იქნეს გარჩეული.

აღსანიშნავია, რომ მზის ჩანურ-ქისტური სახელის მხ. რ. ფორმები თუ ა-ხმოვანია, მრ. რ. ფორმა ჩანურში უკვე ე-ხმოვანაა, მელხიშ.

დილდების მეზობლებს ლუნძებს მზის სახელად მე-XVII ს. თითქოს ბაყ ქეონოდეთ, ანწუხელეზსა და ჭარელეზს-კი ბაყ. რაკი თანამედროვე ლუნძურად მზეს ისევე ბაყ ეწოდება, როგორც ჭარულ-ანწუხურად მე-XVIII ს. ყოფილა, ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ლუნძურს ძველ ჩანაწერში კორექტურული შეცდომა იყოს შეპარული და მზეს ლუნძურადაც მაშინ ბაყ ჰრქმეოდეს. მაგრამ მაინც ისიც გასათვალისწინებელია, რომ დილოურს უკვე მე-XVIII ს-შიც უ ხმოვანა სახელი ბუყ ჰქონია და ესლაც ბუჯ აქვს, ხოლო ყაფურურს სწორედ თ-ხმოვანა ბოჯ მოეპოვება.

მზის ხვარშული სახელის ხმოვანი დასასრულ გაქრობაზეა მიმდგარი და ბგ-ის სახით-და არის შერჩენილი.

მზის უღური სახელი ბგლ ხვარშულისაგან მარტო ბოლოკიდური თან-ხმოვნით განსხვავდება, რომელიც მას გამყვლერებული აქვს.

მზის ლუმქური ძველი სახელის ბარხ-ისაგან თანამედროვე ფორმა ბარდ მხოლოდ უკანასკნელი თანხმოვნის გამყვლერებით განსხვავდება. აღსანიშნავია, რომ ამ სიტყვის მრ. რ. უკვე უ-ხმოვანა ბურღილ-ია.

ძველი ლუმუქურის მსგავსი სახელი არტულსაც აქვს, რომელშიც მწეს ეწოდება ბარჯ. აქ ხ მხოლოდ ჳ-დ არის შენაცვლებული. აღსანიშნავია, რომ ამავე არტულს სხვა ფორმა უკვე ე-ხმოვანა აქვს (ბერჯენ).

არტული ბარჯ-თი გვლდენ შტედტის ჩანაწერის ლუმუქური ბარჯ-ის-სისწორე მტკიცდება.

საფეკრებელია, რომ აკუშური ძველი ჩანაწერის ბერი იმდროინდელი ბარჯი-ს გამოხატველი უნდა იყოს, რათგან ძველი აკუშურის მინაგვარს თანამედროვე ჰვრკილურს შვის სახელად ვარჯი აქვს, ე. ი. ა ხმოვანიც შერჩენილია და რ-ს შემდეგ ჰა-ც ისმის. მაშასადამე, ხ უკვალოდ-კი არ არის გამჟღავნებული, არამედ ჰა-დ ქცეულა.

შვის ჰვრკილური სახელი ვარჯი საყურადღებოა თავისი პირველი თანხმოვნით: აქ ბ-ს მაგიერ, როგორც ლუმუქურს, არტულსა და აკუშურში ყოფილა, უკვე შ ისმის, ამ თვისებით ჰვრკილური სახელი ლეგურ ენათა შორის მთლად განმარტოებული არ არის, არამედ იქ შვის ვ-თავკიდურიანი სახელების მქონეები ენათა მთელი ჯგუფიც-კი მოგვეპოვება. ამ ჯგუფს ჯეკურ ბუღუბური ვირალ, წახურული ფიოჯლ და რუთულური ვირალ ეკუთვნის. ვ-თავკიდურიანობის გარდა ამ ჯგუფის შვის სახელის თავისებურებას უკანასკნელი თანხმოვანის გამჟღავნებაც წარმოადგენს: ხ-ს მაგიერ ყველგან აქ ლ არის მაგრამ ამით ეს ჯგუფი უკვე თანამედროვე ლუმუქურის შვის სახელს მიაგავს.

შვის ჯეკურს, ბუღუბურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებს მესამე განმსხვავებელი თვისებაც აქვს: რ-სა და ლ-ს შუა მათ ხმოვანი (ა, ე) მოეპოვებათ, რაც არც ძველს ლუმუქურს ჰქონია, არც თანამედროვე ლუმუქურს, არტულსა და ჰვრკილურს არ მოეპოვება. ამ ხმოვანის ბუნება-წარმოშობის საკითხი ცალკეა განსახილველი. მაგრამ ესედაც უნდა აღინიშნოს, რომ რ-სა და ლ-ს შუა ხმოვნის მქონებლობით მარტო ზემოჩამოთვლილი ენების შვის სახელი არ ყოფილა საყურადღებო, არამედ ამ თავისებურებით კიდევ სამი ენოვანი ერთეულის შვის სახელი გამოირჩევა.

მართლაც ზევით ხომ დავრწმუნდით, რომ მზეს აღულურად და კრულად ეწოდება რად, თაბასარანულად-კი რელ. საკმარისია ეს სახელები შვის ჯეკურ-ბუღუბურ-წახურულ-რუთულურ ზემომოყვანილ სახელებს შეადაროთ, რომ შვის აღულურ-კრულ-თაბასარანული სახელების წარმოშობის ამოცანა გასაგები გახდეს. ისინი მხოლოდ ამით გამოირჩევიან, რომ თავკიდური ვუ და ვი დაჰკარგიათ. სამაგიეროდ სიტყვის მეორე ნაწილი კარგად დაუცავთ და სწორედ ამ დამოუკიდებელ სიტყვად ქცეულს მეორე ნაწილშიც რ-სა და ლ-ს შუა ხმოვანია (ა, ე) ისევე, როგორც ჯეკურს, ბუღუბურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებშია. მაშასადამე, ამ თავისებურებით აღულური, კრული და თაბასარანული ლეგურ ენათა იმავე ჯგუფს ეკუთვნის. დასასრულ ლეგური ენების ერთ ჯგუფს შვის აღსანიშნავად ზემომოყვანილ სახელებზე საგრძნობლად განსხვავებული სიტყვა მოეპოვება. უკვე ვიცით, რომ ანდიურად, ლოდობერულად, ახვანურად და ტინდალურად მიტხლასი, კარატულად მიტხლასე და ჭამალალურად მიტკლას ეწოდება.

მზის ზემომოყვანილს სახელებს ერთმანეთისაგან არსებითად არ ასხვავებს რა, ამიტომ უფლება გვაქვს მათზე, როგორც ერთ მთლიან ერთეულზე ვიშჯულოთ. ამ ჯგუფის მზის სახელს ორი თავისებურება აქვს:

1. თავიკიდურ ბგერად მას მ და მარცვლად მი მოეპოვება. ამ თვისებით მზის ეს სახელი ყველა თავისი მონათესავე დანარჩენი ლევური ენებისაგან განირჩევა და მდებარეობით ისეთი დაშორებული ენებისას უდგება, როგორც ლილღური ენები და აბხაზურიც-კია. ეს ფრიალ საყურადღებო გარემოება გახლავთ.

2. მზის ამ სახელის მეორე თავისებურება ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო თვალსაჩინოა: მეორე ნაწილად მას რთული შემადგენლობის, ე. წ. ლატერალი ბგერა ტხლჲ, ერთს-კი ტკლჲ აქვს.

შარომატულ ენათაგან არცერთს არაფერი ამის მსგავსი არ მოეპოვება. ანდიური ენათა ჯგუფის მზის სახელის სხვა ყველა ენებისაგან განსხვავების ზემოაღნიშნული სიმკვეთრისდა მიუხედავად მაინც მოლად შემთხვევითი დაგაუგებარი არც ეს თავისებურებაა. ამის დასარწმუნებლად მზის ჩაჩნური სახელის მაღხ-ისა, მეტადრე მისი მრ. რ. ფორმის მელხიშ-ის და მზის წოვური სახელის მათხ-ის გახსენება საჭირო. სამწუხაროდ აკად. შიფნერს ამ უკანასკნელის მრ. რ. ფორმა მოყვანილი არა აქვს. წოვური ფორმა-კი იმით არის საყურადღებო, რომ ხ-ს წინ თ მოეპოვება ისევე, როგორც ანდიური ჯგუფის მიტხლჲ-შიც ხ-ს წინ ტ იმის. ა და ი ხმოვნებს რომ თავი დავანებოთ მით უმეტეს, რომ ეს არსებითი საკითხი არ არის და ჩაჩნურშიც ამ სიტყვით ა ხმოვანობა ყველგან დაცული არ არის და მრ. რ. უკვე ე-ხმოვანაა—მელხიშ, წოვურს მათხ-ს, ანდიური ჯგუფის მითხლჲ-თან შედარებით, ბოლოში მხოლოდ ლ ბგერა აკლია. ამგვარად ანდიური ჯგუფის მიტხლჲ სახელი თავისი შედგენილობით ლილღური ენების სახელს მიაგავს, ამიტომაც შემთხვევითი გარემოების შედეგი არ შეიძლება იყოს. მთავარ საძიებელს აქ ისევე ხ-ს წინ მყოფი თ, ტ-ს ბუნება და რაობა წარმოადგენს.

დასასრულ მზის ბოთიხური სახელი მიპი იმავე ანდიური ჯგუფის სახელის მიტხლჲ-ის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს: მას ტ აღარ მოეპოვება (ან რქნებ არც წინათ ჰქონდა?), ბოლოკიდური ლ-ც დაკარგული აქვს და ხ-ც გასპირატებული და ჰ-დლა ქცეული შერჩენია, ე. ი. აქ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ისეთივე ბგერითი ცვლილება მომხდარა, რანაირიც, როგორც დაერწმუნდით, ჰკრიკლურშიც მოგვეპოვება. შარომატული ყველა ენების მზის სახელების ნაირნაირობაშიც მათი ერთგვარ ჯგუფებად დანაწილების შესაძლებლობა მაინც შესაძენეი ხდება, ამიტომ ამ სახელების თვით ზემომოყვანილი განხილვაც ვამჯობინეთ, რომ სწორედ ასე ჯგუფ-ჯგუფად დაგველაგებინა. ესლა შესაძლებელია მზის ყველა შარომატულს ენებში დაცული სახელების ზოგადს ანალიზსაც შეუუღღეთ, რომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გავვიადვილდეს.

მზის სახელები ერთმანეთისაგან უკვე ახმოვნებითაც განირჩევიან და ამ სახელების ამისდა გვარადაც რამდენიმე ჯგუფად გაყოფაც შეიძლება. ამისთანავე გასათვალისწინებელია, რომ მზის სამთანხმოვანი სახელთა ჯგუფს და-

ერთს ორთანხმოვნიანსაც-კი მეორე ხმოვანიც მოეპოვება და ამიტომაც პირველი და მეორე ხმოვნის საკითხი ცალცალკე უნდა იქნეს განხილული.

1. მზის სახელების ერთს ჯგუფს პირველხმოვნად ა. აქვს. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება ძვ. აბხ. მარს, ჩაჩ. და ქისტ. მალახ, წოვ. მათხ, ლენძური—ანწ. და ჭარ. ბაჟ, ლუმიქ. ბარხ, არქ., ბარჯ, ძე. აკუმ. ბარჰი და ჰვრკ. ვარჰი.

მაშასადამე, ა-ხმოვანი სახელი შარომატული ენების სამსავე ჯგუფში მოიპოვება, როგორც სინდურში, ისევე ლილურსა და ლეგურ ენათა ჯგუფშიაც. ამავე ჯგუფს უნდა არჭულისავე ე-ხმოვანა ბერჯენ-იც მიეკუთვნოს.

2. მზის სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად ო ანდა უ აქვს.

ამ ჯგუფს ძვ. ლუნდ. ბოაჟ, დიდ. ბუჟ და ბუჯ, ყაფ. ბოჯ, ჯეკ. და ბუდ. ვურალ შეადგენენ. როგორც ზემომოყვანილითგან ჩანს, ო და უ ხმოვანა სახელები მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთ ნაწილშია გავრცელებული, სინდურ-ლინდურ ენებს კი ო და უ ხმოვნობა არ უჩანთ, ამ ყამად მიიწვ.

3 მზის სახელების მესამე ჯგუფს პირველ ხმოვნად უკვე ი მოეპოვება. ამ ჯგუფს წახ. ჟირჯღ, რუთ. ვირჯღ, ანდა, ახვ. და ტინდ. მიტხლსი, კარატ. შიტხლჟ და ჭამ. შიტკლჟ შეადგენს, ე. ი. ი-ხმოვანობა ამ ყამად მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთს ჯგუფშია, რომელსაც ლატერალურ-ბერკრიანხი ყველანი ეკუთვნიან. მაგრამ მზის ჩაჩურხი სახელის მრ. რ. მეღახიშ-ის ე-ხმოვნობა ამ ი ხმოვნობას უახლოვდება.

4. დასასრულ, ორს ნახევარხმოვანი ჯ მოეპოვება: ხვარ. ბჯღ და უდ. ბჯღ.

მზის სახელის მეორე ხმოვნის საკითხი ორი თვალსაზრისით არის საყურადღებო. მეორე ხმოვანი ორთანხმოვნიანს სახელებშია. მეორე თანხმოვანს შისდევს, სამთანხმოვნიანს სახელებში-კი ხმოვანი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუა მოქცეული, მაგრამ ზოგი ენის მზის სახელს მეორე ხმოვანი აქვს, ზოგი-სას-კი არ მოეპოვება. ორთანხმოვნიანი სახელი ასეთ შემთხვევაში თანხმოვნით ბოლოვდება. სამთანხმოვნიან სახელს-კი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუა ხმოვანი არ გააჩნია.

მეორე ხმოვნიანი მზის სახელი აბხაზურს ძველადაც ჰქონდა—მარს და თანამედროვესაც მოეპოვება, მაგრამ უკვე ა-მარს-ს სახით. შემდეგ-კი მხოლოდ სამთანხმოვნიანს სახელებშია მეორე ხმოვანი ა, ან ე და გ დაცული: ჯეკ. და ბუდ. ვურალ, წახ. ჟირჯღ და რუთ. ვირჯღ. წარსულში ამავე ჯგუფს უნდა აღლუ. და კვრ: რად-ისა და თაბ. რედ-ის წინამორბედი ფორმებიც ჰქუთნებოდა.

მზის ორთანხმოვნიან სახელების საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფს მეორე თანხმოვნის შემდეგ ხმოვანი არ მოეპოვება, როგორც მაგ. ლუნ., ანწ. და ჭარ. ბაჟ-ს, დიდ. ბუჟ და ბუჯ-ს, ყაფ. ბოჯ-ს, ხვარ. ბჯღ და უდ. ბჯღ-ს. მაგრამ ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია მათი ორთანხმოვნიანობა პირველადი შედგენილობის ვითარებას წარმოადგენს, თუ მათს ოდინდელ შედგენილობაში წინათ მყოფი კიდევ ერთი თანხმოვნის გაქრობით წარმოშობილ მოვლენაა.

მზის სამთანხმოენიანი სახელების მოზრდილ რიცხვს მეორე და მესამე თანხმოვანს შორის ხმოვანი არ მოეპოვება. ამ ჯგუფს ჩანს. და ქისტ. მალხ, წოვ. მათხ, ლუმუქ. ბარხ. არჭ. ბარჯ, ძვ. აკუშ. ბარჰი და ჰვრკ. ვარჰაი ეკუთვნის. რა თქმა უნდა ამავე თვისებისა ანდ., დიდ., ახვახ. და ტინდ. მიტხლფი, კარატ. მიტხლფი, ჭამ. მიტჯლფ.

მზის შარომბატული სახელების პირველი და მეორე მარცვლის ხმოვანების ისტორიაც იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ა, ო, უ, ე, ი ხმოვანებს გარდა აღსანიშნავია პირველია და ხმოვნის სრულიადი დასუსტება და მთლიანად გაქრობაც-კი. ენათა ერთი ჯგუფის მზის სახელებს დასუსტებული აქვთ პირველი მარცვლის ხმოვანი, როგორც მაგ. ბულუხურშია ბჯჯ და უდღურში ბჯღ, ისევე, როგორც რუჟულურში ვგრჯ. ენათა მეორე ჯგუფს წინაუქმოდ მეორე მარცვლის ხმოვანი დასუსტებია. ასეთია სახელდობრ წახურული ჟირჯღ და რუთულური ვირჯღ. ასე ხმოვნის დასუსტების შემდეგ მისი სრული გაქრობა ადვილი იყო. ამნაირი მეორე მარცვლის ხმოვანგამქრალი მზის სახელი მართლაც აქვს ლუმუქურს ბარხ(ძვ.) და ბარჯ, ბერჯენ,—ძვ. აკუშურს ბარჰი და ვრკილურს ვარჰაი.

მზის სახელები ერთმანეთთან შესაძლებელია აგრეთვე ბგერათა რაოდენობის მხრითაცა და ამ ბგერათა შესატყვისობის მხრითაც შეადაროს მკვლევარმა და ამისდა გვარადაც სახელების რამდენიმე განსხვავებული ჯგუფი წარმოუდგება. მზის სახელების თანხმოვანთა რაოდენობის მიხედვით სამი ცალკეული ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება.

1. სახელთა ერთ ჯგუფს მხოლოდ ორი თანხმოვანი მოეპოვება. ამ ორ თანხმოვანთან სახელების ჯგუფში უნდა მოექცეს ძვ. აბხ. მარჯ და თანამედროვე ა-მარ, ლუნდ.-ანწ.-ქარ. ბოაჟ და ბაჟ, —დიდ. ბუჟ და ბუჯა—ყაფ. ბოჯ, ხეარ, ბჯჯ და უდ. ბჯღ. როგორც ამ სიითგან ჩანს, მზის ორთანხმოენიანი სახელი სინდურ ენათა ჯგუფისაში ერთს მოეპოვება, ლეგურ ენათა ჯგუფში-კი გავრცელებული ყოფილა.

2. მზის სახელების მეორე ჯგუფად სამთანხმოენიანი გამოიყოფა. ამ ჯგუფს შეადგენს ჩანს. და ქისტ. მალხ. წოვ. მათხ, ლუმუქ. ბარხ, არჭ. ბარჯ, ძვ. აკუშ. ბარჰი, ჰვრკ. ვარჰაი, ჯეკ. და ბულ. ვურალ, წახ. ჟირჯღ და რუთ. ვირჯღ. უქეველია, თავდაპირველად, პირველი ნაწილის დაკარგვამდე, აღულა და კვრ. რად და თახას. რელ-იც ამავე სამთანხმოენიან სახელთა ჯგუფსვე ეკუთვნოდნენ.

ამრიგად ირკვევა, რომ მზის სამთანხმოენიანი სახელი არც ერთს სინდურ ენათაგანს არ უჩანს, ჯერჯერობით მინც და სამსავე დიდლურს ენასა და ლეგურ ენათა ჯგუფთგან-კი ბერს, სულ 11 ენოვან ერთეულს, მოეპოვება.

3. მზის სახელების მესამე ჯგუფად უნდა ორთანხმოენიანი გამოიყოფა. ასეთი სახელები მარტო ლეგურ ენებში გვხვდება და იქაც მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელთა ჯგუფში. ოთხთანხმოენიანი სახელების ჯგუფს ანდ., დიდ., ახვ. და ტინდ. მიტხლფი, კარატ. მიტხლფი და ჭამ. მიტჯლფ შეადგენენ.

საგანგებოდ განხილული უნდა იქმნეს მზის სახელების პირველი თანხმონისა და მეორე და მესამე თანხმონების ადგილმდებარეობის საკითხები.

თუ ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის ამ ცნების გამოსახატად გამოყენებულს სულ სხვა ძირის სიტყვის ზემოდასახელებული ამოცანის განხილვის დროს დროებით გვერდს ავუქცევთ, მზის ყველა შარომატული ენების ყველა სახელები პირველი თანხმონის სხვაობისდა მიხედვით სამ ჯგუფად განლაგდება.

ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელის პირველ ზმოვნად მ მოეპოვება. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება ძვ. აბხაზური მარს და თანამედროვე შ-მარა,—ჩან. და ქისტური მალხ, წოვ. მათხ,—ანდ., დოდ., ახვახ. და ტინდ. მიტხლოი,—კარატ. მიტხლოფ და ჭამ. მიტკლას. თუ ზემომოყვანილი მზის მ- თავკიდურიანი სახელების სადაურობას ყურადღებას მივაქცევთ, დავრწმუნდებით, რომ ასეთი სახელები შარომატული ენების სამსავე შტოს მოეპოვება: სინდურსაც, ლილდურსაცა და ლეგურსაც. მაგრამ სინდურთაგან ჯერჯერობით მხოლოდ ერთს აბხაზურს, უჩანს,—ლეგურთაგან მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელ ჯგუფს აქვს მ- თავკიდურიანი სახელი, ლილდურში-კი სამსავე ენას მოეპოვება. ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ მ- თავკიდურიანი სახელი როგორც ორთანხმონიანს, ისევე სამთანხმონიანს შორის მოეპოვება.

შარომატულ ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელი ბ- თავკიდურიანი აქვს. ამ ჯგუფს ლუნძი. ანწ. და ჭარ. ბაჟ, დიდ. ბუჟ და ბუჟ, ყად. ბოჟ, ხვარ. ბგჟ, უდ. ბგლ, ლუმუქ. ბარხ, არკ. ბარჯ და ძვ. აკუშ. ბარჰი ეკუთვნის. ზემომოყვანილი დაარწმუნებს ადაშიანს, რომ ბ- თავკიდურიანი მზის სახელი არცერთს სინდურსა და ლილდურს ენას არ მოეპოვება, რა თქმა უნდა, ამჟამად გავრცელებულია მხოლოდ ლეგურ ენათა ზემოდასახელებულ ჯგუფში. ამას გარდა, ბ- მზის თავკიდურიანი სახელი ორთანხმონიანებშიცა და სამთანხმონიანებშიც არის. დასასრულ, მზის სახელების ვ- თავკიდურიანი ჯგუფიც არსებობს.

ასეთი სახელებია ჰვრკ. ვარჰაი, ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. უირჯლ და რუთ. ვირჯლ. საფიქრებელია, რომ წინათ, პირველი მარცვლის დაკარგვამდე, ამავე ჯგუფს აღულ.-კვრ. რად და თაბას. რედ-იც ეკუთვნოდნენ. მაშასადამე, მზის ვ- თავკიდურიანი სახელი არცერთს სინდურსა და ლილდურს და არც ლეგური ენების უმრავლესობას არ მოეპოვება, არამედ ლეგური ენების მარტო ნაწალს.

შემდეგი საყურადღებო საკითხი მზის სახელების მეორე და მესამე თანხმონებია: აქ სამი გარემოებაა გამოსარკვევი: 1. ენათა ერთ ჯგუფს ლ თანხმონიანი აქვს, მეორე ჯგუფს-კი რ თანხმონიანი. რომელი მათგანი უნდა იყოს პირველადი, რომელი შემდეგდროინდელი?

მზის ლ- თანხმონიანი სახელი აქვს ჩაჩურსა და ქისტურს, მალხ,—ანდ., დოდ., ახვახ. და ტინდალურს—მიტხლოი, კარატულს მიტხლოფ და ჭამ. მიტკლას, ე. ი. ლილდურს ორ ენასა და ლეგურ ენათა ლატერალ-ბგერიანს ჯგუფს. მზის რ- თანხმონიანი სახელის მქონებელ ენათა ჯგუფი გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფში შედის ძვ. აბხ. მარს და თანამედროვე შმარა,

ლუმუქ. ბარხ, არქ. ბარჯ, ძე. აკუშ. ბარჰი, ჰვრკ. ვარჰი, ჯექ. და ბუღ. ვუ-
რალ, წახ. უირგლ, რუთ. ვირგლ, ალულ. და კვრ. რალ და თაბას. რელ. ამრი-
გად მზის რ- ბგერიანი სახელი სინდურ ენათავანს ერთხა და ლეგურ
ენათა თერთმეტს მოეპოვება.

2. შემდეგ გამოსარკვევი გარემოება მეორე და მესამე თანხმოვნების
ადგილმდებარეობაა: 1. ერთს ჯგუფს მეორე თანხმონად რ, ან და ლ, აქვს.
მესამე თანხმონად-კი ხ, ან ჯ ან ა ან ლ.

ამ ჯგუფს ეკუთვნის ლუმუქ. ბარხ, არქ. ბარჯ, ძე. აკუშ. ბარჰი, ჰვრკ.
უარჰი, ჯექ. და ბუღ, ვურალ, წახ. უირგლ, რუთ. ვირგლ. ალულ. და კვრ.
რალ და თაბას. რელ. ხოლო ლილღურთავან ჩაჩნ. და ქისტ. მალხ.

მეორე ჯგუფს ეს თანხმოვნები წინაუქმო აქვს: ჯერ ხ ისმის და მას უკვე
ლ მისდევს. ასეა ანდ., ლოდ., ახეახ. და ტინდ. მიტხლო-ს, კარატ. მიტყლმ-სი
და ჭამ. მიტკლმ-ს ამ თანხმოვნათა ადგილმდებარეობა.

მაშასადამე გამოსარკვევია რხ და ლხ და მათი სხვა ბგერითი სახესხვაო-
ბანი უნდა მივიჩნიოთ პირველად, თუ პირიქით ხრ და ხლ?

იბადება საკითხი მზის სახელების ორთანხმოვნიანი ჯგუფი წინათაც და
თავდაპირველადაც ორთანხმოვნიანი სახელების მქონებელი იყო, თუ წინათ
სამი თანხმოვანი ჰქონდა და მესამე თანხმოვანი მხოლოდ დროთა განმავლ-
ბაში დაკარგა. ამ საყურადღებო და ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხის გადა-
წყვეტა მართო იმ შემთხვევაში შეიქმნება შესაძლებელი, თუ რომ მზის უცი-
ლობლად ოდინდელი სახელი, რომელიმე სხვა ცნების გამოსახატავად გამო-
ყენებული აღმოჩნდება და ასეთი სიტყვების ბგერითი შედგენილობა იმავე
ენაში, სადაც მზის ორთანხმოვნიანობა ამჟამად გავრცელებული, განსხვავებული
გამოვლდა.

მზის სახელები ჩაჩნ-ქისტ. მალხ და ლუმუქური ბარხ ერთი და
იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს, რათგან მათ არსებითად არა ასხვავებს
რა იმის გარდა მხოლოდ, რომ პირველი თანხმოვანი ერთს მ, მეორეს-კი ბ
აქვს. მაგრამ რაკი მზის მ- თავკიდურიანი სახელი როგორც ვიცით, ლეგურ
ენებშიც არსებობს, ამიტომაც ეს ამ ორი სახელის ნათესაობის დამაბრკოლე-
ბელ გარემოებად მისაჩნვეი არ არის.

აღსანიშნავია, რომ ანდიურსა და ლატერალური ბგერიანი სახელის მქო-
ნებელ დანარჩენ ენებს მიტხლო და მიტხლე რომ აქვთ ლხ კომპლექსის
მაგიერ ხლ-ა. მზის ლუმუქური სახელი, რომ ასევე ბგერა განლაგებული წარ-
მოვიდგინოთ, გვექნებოდა ბახრ და ბაჯრ, ხოლო მათი ო- ხმოვანა სახესხვაო-
ბა—ბოხრ და ბოჯრ. საფიქრებელია, რომ მზის სწორედ ასეთი სახელისაგან
უნდა იყოს ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით მზის დილოური ბუჯ, ყაფურური
ბოჯ და ზვარშული ბჯ წარმომდგარი. ამნაირათვე საფიქრებელია, რომ ლე-
გური ენების მზის ყველა ორთანხმოვნიანი ბ თავკიდურიანი სახელებიც ბო-
ლოკიდური რ-ს გაქრობით უნდა იყოს ორთანხმოვნიან სიტყვებად ქცეული.
მაშასადამე მზის სახელების სამთანხმოვნიანობა ორთანხმოვნიანობაზე უფ-
რო აღრინდელი სახე უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ ლილღური ენების მზის სახელი, მეზობელ ჩერქეზ-
ყაბარდოელების სახელისაგან-კი არსებითად განსხვავდება, ხოლო იმავე დროს

მდებარეობა ძალზე დაშორებულსა აბხაზურს მიაგავს: ჩაჩნურ-ქისტურში თუ **მალხ** გვაქვს, აბხაზურში **მარა** (XVIII ს.) და **ამრა**-ა.

ეს მსგავსება თითქმის სრულ იგივეობად იქცევა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ **მალხ**-ის ლ შესაძლებელია **რ**-საგან იყოს წარმომდგარი, და წინათ მზის ჩაჩნურ-ქისტური სახელი **მარა**ს ყოფილიყო. ამ მნათობის ამის მსგავსი სახელი, ხომ არსებობს კიდევაც და მზეს ლუმუქურად **მარა** ეწოდება.

მაგრამ რატომღუნდა მზის ჩაჩნურ-ქისტური ოდინდელი სახელის **მარა**-ისა და მერმინდელი თანამედროვე **მალხ**-ის აბხაზურ სახელ **მარა**-სთან სრულიად დაკავშირება, მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ მზის აბხაზურს სახელსაც წინათ ბოლოში -**ხ** ჰქონდა და **მარა**-**ხ**-ად, ანდა ამის მსგავსად ითქმოდა. ამის გარდა აქ სხვა ერთნაირი დაბოლოებაც არსებობს: ჩაჩნურ-ქისტურ **მალხ**-ს და ოდინდელს **მარა**ს მეორე დამესამე თანხმოვნებს შუა ხმოვანი არა აქვთ, ძველ აბხაზურ სახელის **მარა**-სა და თანამედროვე **მარა**-ს-კი **რ**-ს შედეგ—ა აქვს და თეორიულად ნავარაუდევს მის წინამორბედს **მარა**-ს-შიც **რ**-სა და **ნ**-ს შუა ა- ხმოვანი უნდა ვიგულისხმოთ. მზის სახელის ასეთი ფორმის არსებობა შარომატულ ენებში დასაჯერებელი კია? დიალაც! არამც თუ დასაჯერებელია, არამედ ენათა მთელ რიგს ასეთი სახელი დღევანდლამდისაც-კი მოეპოვება: ჯეკურად ხომ და ბუღუბურად მზის სახელიად გვაქვს ვურაღ, აღუღურად და კურულად რაღ (←(ვუ)რად-ისაგან) და თაბასარანულადაც რეღ (←(ვუ)რედ-ისაგან); წახურულად კიდევ უირგლ და რუთულურად ვირგლ და ვგრგლ (იხ. რუთ. ე. 201: солнце). მაშასადამე მზის ოდინდელად აბხაზურში ნავარაუდევ სახელის **მარა**-ის მსგავსი ფორმის შარომატულ ენებში შესაძლებლობა არაა-ც-თუ დასაჯერებელია, არამედ, როგორც დავრწმუნდით, მზის ლეგური ენების ვ- თავკიდურიანი სახელები ყველა ასეთი და ამის მაგვარია. მაშასადამე მზის სახელების ძვ. აბხაზური **მარა**-ს, თანამედროვე **მარა**-ს, ქისტურ-ჩაჩნური **მალხ**-ისა, ლუმუქური-**მარა**-ისა, ჯეკური-სა და ბუღუბურის ვურაღ-ისა ისევე, როგორც წახურ. და ბუღუბ. უირგლ, ვირგლ-ისა და აღულ.-კურულ. რაღ-ისა და თაბასაურ. რეღ-ის ნათესაობის შესაძლებლობა ირკვევა.

ზევით უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ მზის წოვური სახელის მათხ-ის თ ბგერა **ხ**-ს წინ მარტო ამ ლილღური ენის თავისებურებას არ წარმოადგენს, არამედ რომ ასეთივე მოვლენა ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებული ჯგუფის მზის სახელშიც: იქ მხოლოდ ამ თ-ს ყრუ შესატყვისობა ტ. ისმის **ხ**-ს წინ და გვაქვს **მიტხლი**, **მიტხლე** და **მიტხლა**.

თუ ამჟამად თხ- კომპლექსიანი მზის სახელები მარტო ზემო ჩამოთვლილ ენებს აქვთ, არაერთი საბუთი მოიპოვება, რომელიც ცხადჰყოფს, რომ მზის სახელის ასეთი ფორმა, თუ ყველას არა, ბევრს ენას მაინც ჰქონია. თავთავის ადგილას უკვე დავრწმუნდით, რომ **დღისა** და **სიტხე-სიტხლა**, ისევე როგორც **ცხელები** **ცხებთა** გამოსახატავედ ენას მზის სახელი ჰქონია გამოყენებული. ეს საყურადღებო გარემოება ამ შემთხვევაში შესაძლებელია მზის სახელის ოდინდელი ფორმების გამოსარკვევად გამოვიყენოთ. მაგ. განა საგულისხმო არ არის, რომ **დღის** თანამედროვე აბხაზური სახელი არის **ამეშ**, **დღეს**-კი იქნება-

უკვე **ახა**-ს, სულ სხვა წარმოშობის სიტყვა, ამ **ახა**-ს მზის ძე. აბხაზურ სახელ **მარა**-სა და თანამედროვე **ჰმრა**-სთანაც დაკავშირება შეუძლებელია, თუნდაც, რომ **ჰ** წინამორბედი **ნ**-სა და **მ**-ს შენაცვლებად მიგვეჩინა, თუ რომ არ წარმოვიდგენთ, რომ მზის აბხაზური სახელიც ოდესღაც სამთანხმოენიანი იყო, მესამე თანხმოვანად **ხ** ჰქონდა და **მარახ** გამოითქმოდა.

მზის სახელები ჩერქეზული **ტოლო** და ყაბარდოული **დღლა** არც სხვა სინდური ენების ამავე მნათობის სახელებს და არც დანარჩენი შარომატული ენებისას არ უდგება, მაგრამ იმავე დროს ისინი გასაოცრად მიაგანან ქართული და ქართველური ენების **დღე**-ს, **დღა**-ს (მეგრ. და ქან.) და სენაურს ლადღე-ს, რომლის თავიკიდური **ლა** თავსართია, ძირი-კი **დღე**, უეჭველია წინათ ქართულს, მეგრულს და ქანულსაც თანხმოვნების შუა ხმოვანი უნდა ჰქონოდა ა- ხმოვანა კილოკავს ა, ო- ხმოვანის ო, ე- ხმოვანის ე, რომელიც სენაურში დაცული გვაქვს¹.

ამრიგად, ისე გამოდის, რომ ან **მზის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელებისა და **დღის** ქართველური სახელების მსგავსება შემთხვევითი მოვლენაა, ანდა უნდა დავასკვნათ, რომ **დღის** სახელი ჩერქეზ-ყაბარდოელებს **მზის** სახელად უქცევიათ, თუ ეგების პირიქით **მზის** სახელი ქართველებს **დღის** სახელად გამოუყენებიათ. პირველი შესაძლებლობის დასადასტურებლად იმ გარემოების დასახელება შეიძლება, რომ **მზის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი არც სხვა სინდური ენებისას და არც უკველა დანარჩენი შარომატული ენებისას არ უდგება და ამიტომაც უცხო შენაძენის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ ასეთი დასკვნა ნაადრევი იქნებოდა, ვითარცა აჩქარებული მსჯელობის ნაყოფი: ჯერ თვით ქართულში უნდა გვეკონდეს **დღის** მნიშვნელობის შესახებ სრული ცნობები შეკრებილი, ისევე, როგორც **დღის** ჩერქეზ-ყაბარდოული სახელების თავდაპირველი რაობაც უნდა გვეკონდეს გამორკვეული და მხოლოდ ამის შემდგომ შესაძლებელი იქნებოდა შეუმცდარ დასკვნის გამოყვანა.

ჩვეულებრივი გამონათქვამის **დღეგრძელობის** მაგიერ **მზეგრძელობა** გიორგი ხუცესმონაზონსაც აქვს ნახმარი. მისი სიტყვით, გიორგი მთაწმინდელს ბიზანტიის კეისრისთვის უთქვამს: საქართველოთგან ჩემგან ჩამოყვანილი ობლები „აღზარდენ და შეიწყალენ სულისა თქვენისა და **შვილთა თქუენთა მზეგრძელობისათჳს**“-ო (ც² გ¹ მთ¹ მდლ² 335). მეორეჯერაც აქვს ამ ავტორს ამავე ამბის ვახსენებისას ეს გამონათქვამი ნახმარი: „**შეიწყალენ** და დაარჩინენ მლოცველად **სულისა შენისა და შვილთა თქუენთა მზეგრძელობისა** და მონასტერსა მთაწმინდისასა სალოცველსა თქუენსა ოქრობეჭედი შეუქმენ“-ო (იქვე 343). ამრიგად ძველ ქართულში **მზე** და **დღე** სინონიმები ყოფილან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, რაკი **დღე** დროის ძალიან ხანმოკლე ერთეულია, რომ სიცოცხლის ხანგრძლივობა ადამიანს დღეების სიგრძოთი უსურვოს, ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ **დღეგრძელობის** გამონათქვამში **დღე** ჩვეულებრივი მნიშვნელობით-კი არ არის ნახმარი, არამედ სწორედ **მზის**

¹ შეად. არ. ჩიქობავას კ-მ-ქ შედარებითი ლ. 193—194. რომელს ქართველურ ენათაგანს ა და რომელს ზ ჰქონდა, ამის გადაწყვეტა შეუძლებელია.

მნიშვნელობით. მაშასადამე, ქართულსა და ქართველურშიც დღის სახელი მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და დღის ცნება მზის სინათლის მოქმედებით გამოუხატიათ. ასევე ყოფილა შარობატულ ენებშიაც.

სეანური ლადელ-ის ლა- თავსართი, რომელიც სა- თავსართს ეთანასწორება, იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ საშუალებას გვაძლევს მივუხვდეთ იმ თვალსაზრისს, რომლითაც მზის სახელი დღის მცნების გამოსახატავად იქმნა გამოყენებული. დღის გამოსახატავად თავდაპირველად მზის სახელის გამოყენების წესის გავრცელებულობის გამოსარკვევად დღის აბხაზური სახელიც არის ყურადღების ღირსი. ძველი ჩანაწერით დღეს ხომ მიშ (სამხ.-დას.) და მიშჩე (ჩრდ.-აღმ.) სწოდებია სახელად და თანამედროვე აბხაზურშიც არის ჰმეშ, რომლის ძირი, თუ ფუძე, აბხ. ა- ართრონის ჩამოცლის შემდეგ, მგშ ჩანს, ე. ი. იმავე მიშ-ის ოდნავი სახესხვაობა. დღის აღმნიშვნელი ეს აბხაზური სიტყვა მზის მეგრულ-ქანურ სახელს მიუ-ს ძალზე მიაგავს. თუ აქ შემთხვევითი მსგავსება არ არის, მაშინ ქართულ-ყაზარდოული დღისა და მზის სახელების მსგავსი, მაგრამ წინაუქმო შემთხვევა გვექმნებოდა: მზის საგულგებელი ოდინდელი სახელი აბხაზურსაც დღის სახელად აქვს გამოყენებული. საყურადღებოა, რომ აკლუმურსაც, გვლდენშტედტის ცნობით, დღისათვის სახელად Beri ბერი ჰქონია (R II 525), ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც მზესა ნიშნავს.

თანამედროვე ჰერკილურსაც დღისა და მზის სახელად ერთი და იგივე სიტყვა ვარჯიი აქვს (ჰერ. ე. 300—301)¹.

2. ცისკარი, დილა, მწუხრი

ცისკრისა, დილის და მწუხრის, საღამოს მნიშვნელობის გასაგებად ადამიანმა უნდა მაშინდელი მსოფლმხედველობა და რწმენა იცოდეს. წა ნინოს შატბერდისეულს ცხოვრებაში ამის გასაგებად ერთი დამახასიათებელი გამონათქვამია ნახმარი. იქ ნათქვამია: „ვეთარტა ცისკარი აღედებოდა, მცირედ მიერულა დათა მათ ჩემთა“-ო (Опис. II, 799). მომდევნო მონონობითგან ირკვევა, რომ ამის მცირედისა უამისა შემთავმად გათენებულა კიდევაც, „რიურაყუ ოდენიყო“-ო (იქვე 780). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ რიურაყუ უწინ ცისკარის აღება უძლოდა. ცისკრის აღებამ აქ კონკრეტულად ცისკარის აღებად ან ვალებად არის ნაუთლისხმევი. ცისკრის, დილის, პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევისა და გათვალისწინების შემდგომ, ანალოგიით მოსალაღნელია, რომ საღამო და ბინდი ქართველს თავდაპირველად იმავე ცისკარის დასმვად უნდა ჰქონოდა წარმოდგენილი. ეს აპრიორული და ანალოგიით მოპოვებული დასკვნათვით საღამოს ძველი სახელის მწუხრის პირველადი მნიშვნელობითაც მტკიც-

¹ საგულისხმა, რომ თურქულ ენებშიც, მაგ. დასავლურ თურქულში, ოსმალურში და ყირგიზულში, მზესა და დღეს ერთი და იგივე სახელი აქვს. გზ, კზ, კრ, კუნ როგორც დღეს, ისევე მზესა და ოსმალურში სინათლესა და დროსაც ნიშნავს (ცენკერ-ის არაბ.-სპარს.-თურქ. ლექსიკონი და ე. მურსაევ-ის „К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня: Изв. Геогр. Общ. 1940 წ. წ. 2, ნაკ. 3, გვ. 323).

დება. ძველ ქართულში წუხვაჲ და დაწუხვაჲ დახურვას, დახუჭვასაჲ ჰნიშნავდა.

ეპიფანე კვბრელის „კაცისა შესაქმის“ ქართულ თარგმანში განმარტებულია, რომ კუნთებისაგანაა „ძრვად ჳელისაჲ და მიმოდრეკად თავისაჲ... და დაწუხვაჲ და ახილვად თუალთაჲ“ (მ. ჯან. გამოცემ. გვ. 98).

ესაიას 15, დამოწმებით ს. ორბელიანსაც განმარტებული აქვს, რომ „დაწუხვა დახუჭვა“--სა ჰნიშნავდა (ლექსიკონი).

ქართულად დღის დასაწყისი ნაწილისათვის ციხკარს ვარდა, რომელზედაც უკვე გვექონდა საუბარი, დილა-ც მიღებულია სახელად. ჰანურად დღის გამოსახატავად სულ სხვა ძირის სიტყვაა, ჳუმანი, რომელშიც-ან ბოლოსართია (ჳ.---მ.---ჳ. შედ. ლექს. 196).

მეგრულად-კი დილას ეწოდება ოჭუმარე (მ. გ.). ამის მსგავსი წარმოება ჰანურსაც მოეპოვება: იქაც არსებობს სიტყვა ოჭუმე, რომელიც ოლონდ ჳვალეს ნიშნავს (ჳ.---მ.---ჳ. შდრ. ლექს.). ამ ჰანურს სიტყვას დილას მეგრული სახელისაგან-არ სუფიქსის უქონლობა ასხვავებს. მეგრულ და ჰანურ წარმოებათა მნიშვნელობის ზემოდასახელებული განსხვავება არსებითი არ არის და, როგორც ჳროფ. არ. ჩიქობავასაც ამაზე სამართლიანად მითითებული აქვს (ჳმჳ. შედ. ლ. 197), დილისა და ჳვალის გამომხატველი სიტყვების თითქმის სრული იგივეობა ბევრ სხვა ენებსაც ემჩნევა.

დღის დასასრულის გამოსახატავად ქართულად სამი სიტყვა მოგვეპოვებოდა ძველად: მწუხრი, რომელიც მხოლოდ ხევსურულში-ღაა შერჩენილი, საღამო და სერი, რომელთაგან უკანასკნელი ოთხთავში (მარკოზის 12_გ) გვხვდება. და აქეთგან ნაწარმოები სერობაჲ, რომელიც უკვე საღამო ხანის ჳურის ჳამას ნიშნავდა.

სალამოს აღმნიშვნელი მწუხრის-ეტიმოლოგიის ძიების დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველად იგი ბინდს და საღამოს ჰნიშნავდა. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა თანამედროვე ხევსურულშიც აქვს შენარჩუნებული.

მწუხრის ფონეტიკური შესატყვისობა ჰანურსა და მეგრულში, სეანურშიც-კი არა ჩანს. სერი-კი ჰანურსაცა და მეგრულშიც მოიპოვება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: ეს სიტყვა იქ მთლიანად გაბატონებულია და ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, როგორც არ. ჩიქობავას აქვს აზრად გამოთქმული, რომ იგი ქართულში სწორედ იქითგან უნდა იყოს შეთვისებული (ჳ. მ. ჳ. შედრ. ლ. 125), მაგრამ ქართულში სერი საღამოს და სერობა საღამოს ჳურის ჳამის გამომხატველი იყო, ჰანურად და მეგრულად-კი დამეს ნიშნავს.

ქართული ღამე-ს შესატყვისობას მეგრულსა და ჰანურში ღომან, ღომა (ჳ.) და ღუმა (მ.) წარმოადგენენ, მაგრამ მეგრულსა და ქართულში მათი მნიშვნელობა ქართულისაგან განსხვავდება.

ღუმა მეგრულად წუხელ-ს გამოჰხატავს, ჰანური ღომან და ღომა-კი გუშინ-ს. რაკი წუხელ და ღამე ბევრ სხვა ენებშიც ერთი და იმავე სიტყვით აღინიშნება, ღამისა და ღომა, ღუმა-ს თავდაპირველი იგივეობა მნიშვნელობის მხრითაც უტილობელი უნდა იყოს.

დღის დასაწყის-დასასრულის გამომხატველ სიტყვათაგან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია დღის მეგრული სახელი ოჭუმარე და მისი შესა-

ტყვისი, მაგრამ ამჟამად უკვე **ხვალეს** მნიშვნელობის მქონებული ჰანური **ოჭუ-**
მე ერთი მხრით, მეორე მხრით-კი **დღის დასასრულის** გამომხატველი **ქართული**
ტერმინი საღამო.

ქართული **საღამო** თავსართ **სა-სა** და **ღამ-ო-**საგან არის ნაწარმოები.
რაკი **სა** თავსართი დანიშნულების გამომხატველი ფორმანტია, ამიტომ უნდა
ვიფიქროთ, რომ **საღამო** თავდაპირველად **ღამისათვის განკუთვნილობის** გა-
მომხატველი უნდა ყოფილიყო. გამოსარკვევია მხოლოდ, თუ **სახელდობრ**,
რის განკუთვნილობა იგულისხმებოდა **ღამისათვის**. დროის? ამისათვის ტერმინი-
სიღამე არსებობდა ქართულად, ამიტომ საფიქრებელია; რომ რაღაც **სხვა**
უნდა ყოფილიყო **ნაგულისხმევი**.

საღამო რომ მართლაც დანიშნულების მაუწყებელი **სა** თავსართიან-
წარმოებაა და ასეთივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს თავდაპირვე-
ლად, ამის დასარწმუნებლად **დილის** მეგრული **სახელის** **ოჭუმარე-სა** და მის ჰა-
ნური შესატყვისობის **ხვალეს** გამომხატველი **ოჭუმე-ს** გახსენებაც უნდა კმარო-
დეს. ეს ორი ტერმინიც ხომ აგრეთვე დანიშნულების გამომხატველი **ო-** თავ-
სართისა და **-ჭუმ-**საგან შესდგება, რომელთაგან უკანასკნელი **დილის** აღ-
მნიშვნელია. მაშასადამე, **დილის** სახელიც თავდაპირველად მხოლოდ **დილისა-**
თვის განკუთვნილობის მაუწყებელი ყოფილა; ე. ი. **დილისაგან** რომ ყოფი-
ლიყო ასეთივე ქართული ტერმინი შერჩენილი პირვანდელი მნიშვნელობით
სადილე უნდა ჰქმეოდა. მაგრამ ამის მსგავსი სიტყვა **დილის პურისკამის**
ტერმინად არის ქართულში ქცეული. აქაც გამოსარკვევია, თუ რა იგულის-
ხმებოდა **სახელდობრ**.

საგულისხმოა, რომ სევანურადაც **საღამო** თავსართიანს წარმოებას შეად-
გენს და, თუ **ღამეს** სევანურად ეწოდება **ბაჴ**, ქართული საღამოს მსგავსად, იქ
ნებოჴ-ს ხმარობენ, რომელშიც **ნე** თავსართია და **ბოჴ** იმავე **ბაჴ-ას** **ო-** ხმო-
ვანა სახესხვაობა უნდა იყოს.

ამის მისაგნებად უნდა გავიხსენოთ, რომ **დღის დასაწყისის** ძველ ქარ-
თულშივე **ცისკარი** ეწოდებოდა, ტერმინი, რომელიც როგორც დავრწმუნდით,
ჩვენს წინაპრებს სრულებით რეალურად ესმოდათ. მათ სწამდათ, რომ **ცაში-**
მართლაც არსებობდა **კარი**, რომელიც განთიადისას „აეღებოდა“-ო, ე. ი.
გაეღებოდა. რაკი **დღის დასაწყისის** გარდა **დასასრულიც** არსებობდა, რომელ-
საც ძველ ქართულში **მწუხარი** ეწოდებოდა, რომელიც დახურვის გამომხატ-
ველია, ცხადია, რომ აქაც **ცის** კარის „დაწუხვაჴ“, დახურვა იგულისხმებოდა.

ქართულ ძველ წყაროებში, იმის გამოსარკვევად, თუ **ცაში** რამდენი კა-
რის არსებობას გულისხმობდნენ, ჯერ ცნობები არა ჩანს, მაგრამ რათგან **ცის-**
კარი და **მზე** აღმოსავლეთით ამოდის და დასავლეთით ჩაესვენება ხოლმე,
ამიტომაც, რამდენადაც ჩვენს წინაპრების წარმოდგენით **დღის დადგომა** და
დასრულება **ცის** კარებთან იყო დაკავშირებული, მაშინდელი რწმენით **ცის-**
ორი კარი უნდა ჰქონოდა. მართლაც ბაბილონური ძველი წარმოდგენითაც
ცას ორი **ცალ-ცალკე** კარი ჰქონდა. მზისა და მთვარის გამოსვლისა და ჩასვლი-
სათვის.

რაკი თითოეულს ამ ორ კართაგანს განსხვავებული დანიშნულება ჰქონდა, უძველესი შესაფერისი სახელიც ექნებოდა და უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ დღის დასასრულის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეული საღამო თავდაპირველად სწორედ ერთი ამ კართაგანის დანიშნულების მაუწყებელი ზედსართავი იყო და ოდინდელი გამონათქვამის საღამო ცის კარის შერჩენილი მხოლოდ პირველი ნაწილია.

საიღივდ განკუთვნილობის გამომხატველივე ტერმინები ოქუშმარე და ოქუშმე-ც თავდაპირველი გამონათქვამის საიღივ ცისკარის სრული შედგენილობის ნაწილი-ღაა.

ს. ორბელიანის ლექსიკონის ერთერთ შემავსებელთაგანს, D რედაქციის, ნათქვამი აქვს: აფროდიტი იგი არს, რომელსა ცისკარის ვარსკულაგ-სა აუწოდებენ... ოდესმე ვალს დამით და ოდესმე დღისით და, ოდეს სა-ცისკარად აღმოვალს, ეწოდების აფროდიტიო“.

F. Ginzel-ის სიტყვით, მნათობთა მწკრივის უძველესი განლაგება უნდა ასურბანიალის წიგნსაცავში ნაპოვნს ძეგლში იყოს დაცული, რომელშიც მნათობნი ასე არიან ჩამოთვლილი: 1. სინ—მთვარე, 2. შამაშ—მზე, 3. შულ-პა-ულ-დუ—? 4. დილბატ—ვენუსი, ანუ აფროდიტე, 5. კაიმანუ—შემდეგში საატურნად მიჩნეული, ე. ი. კრონოსი, 6. გულ-უდ—მერკური, ანუ ჰერმესი, 7. ძალ-ბატ-ანუ—? (F. Ginzel, Handbuch d. math. u. techn. Chronologie II, 120).

თუ მნათობთა ზემომოყვანილს ბაბილონურს სახელებს დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ მათ შორის ერთი და იმავე აგებულების სახელების რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება. მაგ. საატურნ-კრონოსად მიჩნეულს მეხუთე მნათობს კაიმანუ ეწოდება, მეშვიდეს კიდევ ძალბატანუ. ორივე სახელს საერთო დაბოლოვება ანუ უჩანს, რომელიც, ცხადია, ან ბოლოსართი უნდა აყოს, ან ცალკეული სიტყვა. ავგვარადვე მეოთხე მნათობს აფროდიტეს ეწოდება დილბატ, ხოლო იმავე მეშვიდეს ძალ-ბატ-ანუ. თუ ამ უკანასკნელ სახელს ბოლოკიდურს—ანუ-ს ჩამოვაშორებთ, რომელიც, როგორც დავარწმუნდით, ვითარცა სხვა მნათობთა სახელების ბოლო ნაწილი, სიტყვის შედგენილობისა და სახელის ძირითადს კომპონენტს კი არ უნდა წარმოადგენდეს, არამედ ზოგადი, საერთო თვისების გამომხატველი უნდა იყოს, ძალ-ბატ-ლა დავგვჩივბა სახელად. საკმარისია ამის შემდეგ გავიხსენოთ, რომ მეოთხე მნათობსაც აფროდიტეს დილბატ ეწოდება, რომ ბუნებრივად დაიბადოს აზრი ამ ორი სხვადასხვა, მეოთხე და მეშვიდე მნათობების სახელების აღნაგობის სრული იგივეობისა და მათი ბატ ნაწილის თვისების იგივეობის შესახებაც: უძველესი, მათი პირველი განსხვავებული ნაწილები დილ და ძალ უნდა იყოს ამ მნათობთა საკუთარ სახელებად, მეორე, საერთო ბატ ნაწილი-კი მათი საზიარო თვისების გამომხატველ და ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელ სიტყვად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ამრიგად გამოირკვა, რომ ვენუსის, ანუ აფროდიტეს მნათობის ნამდვილი საკუთარი სახელი ბაბილონურში ყოფილა დილ. ქართულად ამ მნათობს, როგორც აღნიშნული გვექონდა და ისედაც ცნობილია, ცისკრის ვარსკვლავი ეწოდება, იმიტომ რომ სწორედ ის არის მზის ამოსვლის წინამორბედი და პირველად გამოჩნდება ხოლმე. „საცისკროდ აღმოვალს“ თუ არა, უკვე დილა იწყება. მაშასადამე არსებითად სადილე ვარსკვლავია. რაკი გამოირკვა, რომ აფროდიტეს ბაბილონურად სწოდებია დილ, ქართულადაც ამავე ვარსკვლავის გაჩენითგან მოყოლებულს დღის ნაკვეთს დილა ჰქვიათ, უნებლიეთ იბადება საკითხი, ეს ქართული სახელი დილა ხომ აფროდიტეს იმავე ბაბილონურ სახელ დილთან არ არის დაკავშირებული და თავდაპირველად დილის ცისკარს ხომ სადილე ცისკარი არ ეწოდებოდა?

მაინც და მაინც დილა რომ ქართულში მარტო დღის დასაწყისი ნაწილის აღმნიშვნელი არ უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ არაერთი ქართული ხალხური სიმღერა მოგვეპოვება, რომელიც: „**ო დილა!**“-ს შედახილბთ ეწყება. მართალია ქართულ ხალხურ მუსიკაში ისეთი სიმღერებიც არის, რომელთა ჰანგებსაც სიტყვების მაგიერ ცალკეული ბგერები ჰე, ჰო, ჰა, ანდა ჰე, ჰია და! და სხვა მნიშვნელობას მოკლებული ხმოვან-თანხმოვნები ერთვის ხოლმე, მაგრამ „**ო დილა!**“-სულ სხვა თვისებისა ჩანს: ჯერ ერთი ის ყოველთვის სიმღერის დასაწყისშია ხოლმე მოქცეული და მისი წარმოთქმის შემდეგ ხმის შეყენება, პაუზი იციან. ამ რიგად „**ო დილა!**“ ვედრების შედახილის შთაბეჭდილებას ახდენს. საკმარისია სვანურ ხალხურ წარმართულ ღვთაებათა აღწერილობის შესახებ ცნობები და იმ დროს წარმოსათქმელი ლოცვა-ვედრება გადაიკითხოთ, რომ დარწმუნდეთ, რამდენად სწორია ზემოაღნიშნული პირველი შთაბეჭდილება.

იქ ყველა სადილებელი სწორედ ასეთი შედახილით იწყება: „**ო დილე და!**“, ანდა „**ო-ო, მწლიან ბარბოლ!**“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხ. ღვთაობ. კალენდ. I, 2, შენ. 1), „**ო-ო, დიდბ ზუჯუდ ბარბოლ**“ (იქვე 12), „**ო-ო, დიდბ ზუჯუდ, აფსასს!**“ (იქვე გვ. 50), „**ო-ო. დიდბუ აჯედა, მალდაუ აჯედს, დანლ აფხხიშ**“ (იქვე 81). ამ შედახილების ბუნება ამით ცხადი ხდება: თითოეული მათგანი ამა-თუ-იმ ღვთაებისადმი აღვლენილს მოწოდებასა და მისი სახელის ხსენებას წარმოადგენს. ამიტომაც შედახილი „**ო დილა!**“-ც უეჭველად ია შორისდებულისა და ღვთაების დილის სახელს უნდა შეიცავდეს.

მაშასადამე, ამ მხრივაც დასტურდება, რომ წარმართულ ხანაში ყოფილა ღვთაება, რომელსაც დილა სწოდებია. მას შემდგომ, რაც გამოირკვა, რომ დღის სახელი თავდაპირველად მზის სახელი ყოფილა, ანუ, სხვანაირად რომ ითქვას, დღის, ვითარცა ცაზე მზის სრბოლის დროის ხანგრძლივობის აღმნიშვნელი სახელი მზის სახელით გამოიხატებოდა, ძელი დასაჯერებელი აღარ უნდა იყოს ის მოსაზრებაც, რომ დღის დასაწყისის დროის აღმნიშვნელი სიტყვა და ტერმინიც მზის წინამორბედი მნათობის ვენუსის, ანუ აფროდიტეს ვარსკვლავის სახელთან ყოფილიყო დაკავშირებული და მისივე სახელით გამოეხატათ. ამრიგად ყოველგვარი მოსაზრებით საფიქრებელია, რომ ქართულად დილა თავდაპირველად უნდა ბაბილონურშიც დაცული აფროდიტეს ვარსკვლავ-

ვისა დილ-ბატის მნათობი ღვთაების აღმნიშვნელი ყოფილიყო, ჯერ ვითარცა დილის ცისკარი, შემდეგ უკვე, როგორც მხოლოდ თვით დროის ამ მანძილს სახელი.

3. წელიწადისა და წელიწადის არეების აღმნიშვნელი სიტყვები ქართულ-შარომატულ ენებში

ჩვენი მიზნისთვის საჭიროა, რომ წელიწადის აღმნიშვნელი სიტყვებიც, ხელთ გვექონდეს ქართულ-შარომატულ ენებში.

აბხაზურად წელიწადს ჰქვიათ აშქუსა (უსლარ. აბხ. ენა 279), მაგრამ წარსულ წელს, შარშან აბხაზურად უკვე ცვლავს ანუ წვლავს იქნება (პ. ქარაიას ობ отношении абхазск. языка к яфетич. 45, § 144 და დონდ. რ.-აბხ. ლექს. 13-169). პ. ქარაიას ეს ტერმინი ორნაწილედ სიტყვად მიაჩნდა და მის პირველ ნაწილად წვ-ს, მეორედ-კი ფხვ-ს სთვლიდა. წვ-ს იგი მეგრული წვ-სა და წი-ს წანა-სა და ქართული წელის ანალოგიით წელიწადის აღმნიშვნელ მარცვლად გულისხმობდა. ფხვ-ს-კი აფხაზ-ს უკავშირებდა, რომელიც ნიშნავს წინ (Об отношении абх. 45), მაგრამ პ. ქარაია გულახდილად აღიარებს, რომ წვ ასეთი მნიშვნელობით ცალკეულად აბხაზურში არ მოიპოვება.

პ. ქარაიას ეს ეტიმოლოგია რომ სწორე არ არის იმითაც მტკიცდება, რომ მომავალ წელს აბხაზურად ჰაფვა ეწოდება (დონდ. რ.-აბხ. ლ. ГОЛ—В прошлом году), წვლავ-სა და ჰაფვა-ს საერთო ნაწილი მეორე აქვს და არა პირველი. ხოლო, რაკი ამ ორ სიტყვის საერთო ცნებად მხოლოდ წელიწადი მოეპოვება, ცხადი ხდება, რომ სრულებით შეუძლებელია ამ მეორე ნაწილს ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა, მით უმეტეს, რომ შემდეგ-ს, მომდევნო-ს აფხაზურად გამოხატავს უაშოთაჲ და უაშოთან, რომელთაც მომავალი წლის სახელის მეორე ნაწილთან არავითარი მსგავსებაც-კი არ ემჩნევა. რაკი ამ ორ ტერმინს საერთო მარტო წელიწადი აქვთ, ამიტომ მათი შედგენილობის მეორე მსგავსი ნაწილი შეიძლება მხოლოდ წელიწადის გამომხატველად ვიგულისხმოთ. ამრიგად ოდესღაც წელიწადს აბხაზურად ფხვ და ფვა ჰქმნიდა ე. ი. იგივე ძირი, რომელიც ზაფხულის აბხაზურ სახელში მოგვეპოვება.

ჩერქეზულად წელიწადისათვის ორი სახელი იტლჷხე და ლო არსებობს (რ. ჩერქ. ლ. 44). მეორე ამ სახელთაგან მზის სახელის ტოდო-ს მეორე მარცვალს სრულიად მიაგავს. პირველი-კი ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებული მზის სახელს მიტლდო-ს მიაგავს, რომლისაგანაც მხოლოდ თავიკიდური მ-სა და ტ-სა და ლ-ს შუა ხ-ს უქონლობით განსხვავდება.

წელიწადისა და წელიწადის ეტიმოლოგიის შესახებ ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ორი აზრი იყო განოთქმული: ა. ქ. შანიძეს წელიწადი მიაჩნია წელითი-წელიადი-საგან წარმომდგარად, მაშასადამე გაორმაგებული წელია. მაგრამ თვით წელი რა ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, ავტორს განმარტებული არა აქვს (იხ. „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“; ქართ. საენათმეც. წელიწადული I—II, გვ. 1—14), ამიტომ ეს ამ ტერმინის ანალიზია უფრო ფორმის მხრივ ვიდრე ეტიმოლოგია. მეორე, არ. ჩიქობავას ეტი-

მოლოგია, მეგრულ-ქანური წანა-სა და წელის შედარებითი შესატყვისობის გამოკვების გზით ისახავს მიზნად საკითხის ვადაპრას. ძირად წ არის მიჩნეული, ან და ელ-კი სუფიქსებად (ჭ.-მ.-ქ. შედ. ლექ. 205). მაგრამ, რაკი ამ წ ბერის მნიშვნელობა ავტორს განსაზღვრული არა აქვს, ეს ეტიმოლოგიაც მასთანამე ფორმის ანალიზს წარმოადგენს.

წელის თავდაპირველი მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად უნდა გავიხსენოთ, რომ ეს სიტყვა, დროის საზომის გარდა, აგრეთვე ადამიანის სხეულის შუა ნაწილის სიმრგვალის აღმნიშვნელიც არის. ამბობენ სარტყელი, ხმალი და სხვა წელზე შემოირტყაო. ცხადია, რომ დროის საზომსა და სხეულის შუანაწილის სიმრგვალებს შორის მხოლოდ ის მსგავსება შეიძლება შემჩნეული ყოფილიყო, რომ ორივე წრეს წარმოადგენდა. ამიტომაც საფიქრებელია—წელი წინანდელი წერი და წირო-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი და კვკლოს-ის cyclos-ის შესატყვისობა იქნებოდა. ე. ი. წელი და წელიწადი თავდაპირველად იმავე ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, რის გამომხატველიც ბერძნული *κλειστέον* ელიაზტოს, *περιπλυσινος*, *περιτελλόμενος* იყო.

ზაფხულის ეტიმოლოგიისა და შედარებითი შესწავლა ქართულ-მეგრულ-სვანურ-აბხაზურ-ჩაჩხურის მასალის გამოყენებით პირველად პ. ჯარაიამ სცა და თავის გამოკვლევაში „Об отношении абхазско-языка к яфетическим“ (აბხაზური ენის დამოკიდებულება იაფეტურ ენებისადმი)†. პ. ჯარაიამ ქართულ-ზაფხული ორი ნაწილისა ზა და ფხული-საგან შემდგარად სცნა და მეგრ. ზარხულს და ბზარხულს, სვ. ლუფხუტის ერთი მხრითა და მეორე მხრით თბილის აღმნიშვნელს ჩაჩხურს აფხე-სა და ზაფხულისავე აბხაზურს სახელს აფხენ-ს დაუკავშირა. აფხენ არსებითად ზითბოს დროს, სიცხეს ნიშნავს. დროს აღმნიშვნელ აბხაზურ ტერმინში სწორედ ბოლოკიდური ნ არისო, ზაფხულის ძირად-კი პ. ჯარაიას ფხუ, ფხჯ და რხუ მიიჩნდა (Об стн. абх. яз. к яфетическим, გვ. 35—37).

პ. ჯარაიამ ქართული ზამთარი და მეგრული ზოთონჯი. რომ ერთმანეთს შეადარა, ორივე სამ ნაწილად დაჰყო: ზა-მთ-რი და ზო-თონ-ჯი (Об стн. абх. яз. к яфет. 36). ნ. მარმა ასეთი დანაწევრება მცდარად აღიარა და იქ მას თავისი ზამთ-არ-ად და ზოთ-ონჯ-ად დანაწილება დაუპირისპირა (იქვე). მაგრამ შემდეგ, როგორც უკვე ვიცით, ზაფხულისა და ზამთრის დანაწევრება თითონვე შესცვალა და პირველ ნაწილად ზაფ და ზამ, ხოლო მეორე ტერმინის ძირად უკვე თარი გამოაცხადა.

აკად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ იაფეტური მოდემის ერებს წელიწადი ექვსთვიანი ჰქონდათ, მაგრამ იმავე დროს მისივე აზრით წყვილი წელიწადის სისტემა ჰქონიათ. ეს ორი დებულება იმაზეა დამყარებული, რომ

† სამწუხაროდ ეს ნაშრომი დამაზინჯებელი სახით იყო გამოქვეყნებული. უკვე სათაურია შეცვლილი თვითნებურად, თვითონ გამოკვლევა ხომ აჭრელბულია თბუთის ფრჩხილებში ჩასმულ რედაქტორის აკუთარი მსჯელობით, რომელიც ხშირად სრულებით ეწინააღმდეგება და არღვევს ავტორის დებულებებს ისე-კი, რომ მას საშუალება უკვე წინასწარ მოსპობილი აქვს, რედაქტორისაგან უცილობელ ქეშმარიტების მსგავსად წარმოთქმული და თავზე მოხვეული მსჯელობისაგან თავისი ნაზრევი დაიცვას.

ქართული სახელები გაზაფხული და შემოდგომა დამოუკიდებელი ტერმინები-
კი არ არის, არამედ პირველი ზაფხულის მოახლოების მომასწავებელია, მეორე
კიდევ ზამთრის დადგომისაკენ გადახრის გამომჟღავნებელია. ამრიგად
წელიწადის დანაწილების გამომხატველ ძირითად ტერმინებად მხოლოდ ზაფ-
ხული და ზამთარი-ლა გამოდის.

ნ. მარსი ამ ძირითადს სახელებსაც თავიანთ მხრივ რთულ სიტყვებად
სთვლიდა და ამტკიცებდა, რომ ზაფხული შესდგება ზაფ-ისა და ხულ-ისაგან,
ხოლო ზამთარი უკვე ზამ-ისა და თარ-ისაგან. ზაფ და ზამ წელიწადის აღ-
მნიშვნელია, ხოლო ხული სიცხისა და თარი-კი სიცივისა-ო.

ამ თავისი თეორიის მიხედვით განმარტებული აქვს ნ. მარსს ხალ-
ღურ წარწერებში დაცული წელიწადის არეების აღმნიშვნელი ტერმინებიც.
მისი აზრით წელიწადის იდიოგრამის მომდევნო ტარანი ნიშნავს ზამთარს,
რათგან ტარ უდრის თარ-ს და გამოპატავს სიცივეს, ან-ი წარმომდგარია
ინ-ისაგან, რომელიც ნათ. ბრ. მოლოსართიაო. ამრიგადვე წელიწადის იდიო-
გრამის მეორე ტერმინში მომდევნო შიშტინი და მესამე ტერმინში შიშუხანი
უკვე ორნაწილელი სიტყვებია: პირველ ნაწილს შიშ წარმოადგენს, რომელიც
სიცხეს და ცხელს ნიშნავს და უდრის ცხელების აღმნიშვნელს მეგრულ-ქა-
ნურს ჩხე-საო. ამას გარდა შიშ-ის პარალელურ ტერმინად შესაძლებელია
ქართულ სუხხიც იყოს ცნობილი, რომელიც პაპანაქებისა და მკაცრის აღ-
მნიშვნელიაო. ხოლო ამავე ტერმინების მეორე ნაწილებითგან ტინი უდრის
ქართულ წინ-სა და უხანი კიდევ უკინახაო. ამრიგად მეორე ტერმინი „წელი-
წადი“ (იდიოგრ.) შიშტინი წარმოადგენს სიცხისწინა წელიწადს და უდრის
გაზაფხულს, ხოლო წელიწადი (იდიოგრ.) შიშუხანი წარმოადგენს სიცხის
უკანა წელიწადს და ქართულ შემოდგომას უდრისო. მთელ ამ თეორიას და
საბუთიანობას აკად. ი. მეშჩანინოვიც იზიარებს მთლიანად (იხ. ნ. მა-
რის Заметки по яфетическим клинописям, გვ. 300—304 და ი. მეშჩანინო-
ვის Халдоведение, Баку 1927 г., გვ. 163—164 და Язык Ванских клино-
писных надписей. на основе яфетического языковедения. Ленинград 1932 г.,
გვ. 60—61).

არნ. ჩიქობავას სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ამ ტერმინის
ზაფ და ხულ-ად ნ. მარსის მიერ განაწილება მართებული არ არის (ჭ.-მ.-ქ.
შედარებითი ლ. 189), ასევე ვერც ზამთარი გაიყოფა ზამ და თარ-ად. ამ ორ
სიტყვას [საერთო] მხოლოდ ზა აქვს. ნ. მარსი ამ საერთოდ მიჩნეულს ნაწილს
ზაფ და ზამ-ს წელიწადის აღმნიშვნელად სთვლიდა, მაგრამ ქართულს ასეთი
მნიშვნელობა არსად დაცული არ უჩანს. არნ. ჩიქობავა-კი ფიქრობს, რომ ამ
ორი ტერმინის პირველ ნაწილად მართებულად გამოსაყოფი „ზა—შესაძლოა
ცალკე ძირი იყოს“ და „სხან. ზამ «წელიწადს» რომ ნიშნავს, ეგევე ზა—უნდა
იყოს“-ო (ჭ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188 შენ. 1).

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას მოსაზრებითაც ზაფხულისა და ზამთრის
პირველი, საერთო ნაწილი ზა თავდაპირველად წელიწადის აღმნიშვნელი უნდა
ყოფილიყო. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ არნ. ჩიქობავას ყურადღე-
ბას ის გარემოებაც იპყრობს, რომ ჩანურში —ოგხუნ—«თბილს» ნიშნავს

(იქვე გვ. 189), ცხადი გახდება, რომ მასაც ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხული-უფრო თბილისავე აღმნიშვნელად ეგულებოდა. მაშასადამე ამ ტერმინის თავდაპირველი მნიშვნელობის გაგების მხრით ნ. მარის და არნ. ჩიქობავას შორის განსხვავება არ არის, უკანასკნელი პირველის ამ ტერმინის მხოლოდ დანაწილებას სთვლის მცდარად.

მაფხა (ათ.-ვიწ.) მოწმენდილ ცახა ნიშნავს დღისითაც და ღამითაც, ამას გარდა მთვარის სინათლესაც, მაგრამ რიზე-ხოფურად მხოლოდ დღისით მოწმენდილ ცას გამოხატავს (ნ. მარის ქ. გ. 166).

არნ. ჩიქობავა არ სცდება, როდესაც ჭანურ-სეინურ მაფხა-ს ქართულ-მეგრულ ზაფხულს უკავშირებს (ქ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188). მაგრამ მაფხა რომ მოწმენდილ ცას ნიშნავს ჭანურადაცა და სეანურადაც, როგორც ეს თითონაც აქვს მოხსენებული, როგორ დაუკავშიროთ იგი ზაფხულს, რომელშიც: ზა თითქოს წელიწადისა და ფხ ძირი-კი სითბო-სიცხის გამოხატველია? მაფხა-ში თუ მა ძირისყული ნაწილი არ არის, ძირი-კი აქაც მხოლოდ ფხ-აა, მაშინ რის ფორმანტად უნდა მივიჩნიოთ, ანდა როგორ იქცა ვთქვით მაცხუნებულის გამოხატველი მოწმენდილი ცის, ამასთანავე, როგორც დაგრწმუნდით, მთვარის შუქის აღმნიშვნელ სიტყვად? მართალი-კია, რომ მაფხა-ში ძირითადი ცნება სიცხე და სითბოა და არა შუქი, სინათლე? ამის გადასაწყვეტად ურიგო არ იქნებოდა გეცოდნოდა, თუ ქართულ-ქართველურების მონათესავე შარამატულ ენებში სიცხე-სითბოს ცნება და ზაფხული როგორ და რით გამოიხატება.

ცხადია, რომ ამ ენებითგან ისეთი მაგალითები უნდა გვექონდეს ხელთ, რომელთა აგებულების და პირველადი მნიშვნელობის გაგება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს და საკამათოდ ვერ იქცევა.

ამ თვალსაზრისითა და ამ მიზნით ყველაზე საყურადღებო ზაფხულისა და ზამთრის, თბილისა და ცივის აღმნიშვნელი ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელებია. ზაფხულის ძველი ყაბარდოული სახელი ღამაჭა და თანამედროვე ღამაჩო ორნაწილადი სიტყვაა: მეორე ნაწილი, უეჭველია, მაჭტა, ანუ მაჭტარის. იგი ცალკეულ სიტყვად გვხვდება და დღეს ნიშნავდა, და ნიშნავს ეხლაც (დღე Tag—Machua; მაჭტა: R II, 533, —მახო: ლოპ. 36, день), ამიტომ ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილის და-ს რაობა და მნიშვნელობაა გამოსარკვევი. ცხადია, რომ ზამთრის ყაბარდოული სახელის ძველი უმაჭტა-სი და თანამედროვე სჰაჰმახო-ს მეორე ნაწილი მაჭტა და მახო-ც აგრეთვე დღის აღმნიშვნელი უნდა იყოს და აქაც ამ ტერმინის მხოლოდ პირველი ნაწილის ჟი-სა და სჰოჰ-ს რაობა—მნიშვნელობაა გასაგები. ზამთრის ყაბარდოული სახელის პირველი ნაწილის ძველი ჟი-სა და თანამედროვე სჰოჰ-ს მნიშვნელობა ცივი უნდა იყოს, რათგან Schaa-შაა ძველადაც ცივის (Kalt) ნიშნავდა (R II, 534) და ეხლაც სჰოჰა სიცივესაცა და ცივსაც ნიშნავს (ლოპ.), ამგვარად ზამთარის ყაბარდოული სახელი თავდაპირველად ცივი დღის აღმნიშვნელი ყოფილა, რაკი გამოირკვა, რომ ზამთრის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ორნაწილადი სიტყვები ყოფილა, რომელთა პირველი ნაწილი ცივს, ხოლო მეორე კიდევ დღეს ნიშნავს; ეხლა ზაფხულის ამავე ენების სახელების

ანალიზი უკვე ძალზე გაადვილებული გვაქვს. ვიცით უკვე, რომ ღომაჭე-სა (ჩერქ.) და ღამახტა, ანუ ღამახო-ს მეორე ნაწილები შაქე და მახტა, მასო აგრეთვე დღის აღმნიშვნელებია.* ზამთრის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელების აგებულებისა და მეორე ნაწილის იქაც და აქაც დღის აღმნიშვნელობისა მიხედვით უეჭველი ხდება, რომ ზაფხულის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელების პირველი ნაწილი ღო და ღა ან თბილისა, ანდა ცხელის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მართლაც თავის ადგილას, თბილის გამომხატველი სინდური ენების სიტყვების განხილვის დროს, უკვე გვქონდა გამორკვეული, რომ ამ ცნების აღმნიშვნელი ყაბარდოულში სო, ანდა ხოა ყოფილა. ჩერქეზული ღომაჭე-ს პირველი ღო მარცვალი, რომელიც ამ სიტყვის ამავე დროს პირველ ნაწილს შეადგენს, შესაძლებელია სწორედ ამ თბილის გამომხატველი ხო-ს გამკლერებულს სახესხვაობად მიიჩნია ადამიანს. ყაბარდოული სახეების დამახო-ს პირველი ნაწილი ღა-ც თითქოს იგივე უნდა იყოს, მაგრამ აქ ო-ს მივირ უკვე ა ისმის, რაც შესაძლებელია რეგრესიული ასიმილაციის გზით გაჩენილად ყოფილიყო ცნობილი. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ ზაფხულის და ზამთრის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები თავდაპირველად თბილი დღისა და ცივი დღის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მაგრამ ასე შეიძლება მხოლოდ გაიგოს წელიწადის არეების ამ სახელების მნიშვნელობა მათი მეორე ნაწილის მაჭე-სა და მახო-ს აწინდელი გაგებით. არსებითად-კი ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ სიტყვების მნიშვნელობა თავდაპირველადაც ისეთივე ყოფილიყო, როგორც ესლაა.

აკუმური და ჰერკილური, ქართულ-ყაბარდოული და აბხაზურ-მეგრულ-ქანური დღისა და მზის თავდაპირველი ხანის სახელების იგივეობის გამორკვევის შემდგომ, შესაძლებელია ისევ მზისა და დღის ყაბარდოულ სახელებსაც დაეუბრაუნდეთ. თუ მზეს ყაბარდოულად დგვა ეწოდება, დღეს კიდევ მახო ჰქვია. მახო-კი მზისა-ვე ჩაჩნურ-ქისტურ მალხ-ს და წოფურს მათხ-ს მიაგავს. ზემომოყვანილი მაგალითების გახსენებაზე აქაც თავისთავად დიბადება აზრი, რომ შესაძლებელია უწინარეს ხანაში დანარჩენ შარობატული ენების მსგავსი მზის სახელი, მაგ. მარხო, ყაბარდოულსაც ჰქონდა, მაგრამ, რაკ ის იმავე დროს დღის ცნების გამოსახატაედაც ინმარებოდა, ამიტომ დროთა განმავლობაში მხოლოდ-და მას განეკუთნა, მზის სახელად-კი უკვე ამავე მნათობის მეორე აღმნიშვნელი დგლა იქცა.

თავის აგებულებითა და პირველადი მნიშვნელობით გაზაფხულის ჩერქეზული, ყაბარდოული და აბხაზური სახელებიც მეტად საინტერესო და ფრიად საყურადღებოა. გაზაფხულის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელი დათხე უნდა ორნაწილედ ღა-სა და თხე-საგან შემდგარი სიტყვა იყოს. ღა-ს პირველადი შედგენილობა სრულად დაცული არ ჩანს: მას თავიკიდური მარცვალი დაჰკარგვია საუკუნეთა განმავლობაში. თავდაპირველად გაზაფხულის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი დგლათხე უნდა ყოფილიყო. ამ სახელის პირველი ნაწილი დგლა, როგორც ვიცით ამ ადილურ ენებში მხეხა ნიშნავს, მეორე ნაწილი-თხე კიდევ, ამ ტერმინის პირველი ნაწილის აღმნიშვნელობის შემდგომ, შესაძლებელია მხოლოდ თბილის ანდა ცხელის გამომხატველი ყოფილიყო, თავდაპირველად მანაც, მაგრამ საქმე ის არის, რომ თბილის ჩერქეზულად ჭაბე,

ჰქვიან, ცხელს კიდევ სტარუ (ლულ. რ.-ჩ. ლ.), ყაბარდოულადაც ხობაჲ ეწოდება. ამრიგად, არცერთი ამ სიტყვათაგანი გაზაფხულის სახელის მეორე ნაწილს თხე-ს არ მიაგავს. სამაგიეროდ სამხრეთ-დასავლურ აზნაზურად ცხელს მე-XVIII ს-ში ჰქმევია ფხაგუ, ჩრდილო-დასავლურად-კი ფხა, თანამედროვე აზნაზურშიც სიტფოს, როგორც ვიცდხ, ა-ფხარა-ს უწოდებენ. ყველა ამის ფუძე ფხა ჩანს, რომელიც უკვე ისე დაშორებული და გაზაფხულის სახელის მეორე ნაწილში თბილის, ანდა ცხელის გამოხატველად საფულებელი ძველი თხე-სთვის უცხო არ უნდა იყოს. მაინც რომ ერთი მხრით თხე-ა, მეორე მხრით კი ფხა, განა თ- და ფ ამ სიტყვების დაკავშირებას არ აბრკოლებს? თუ ეს დამაბრკოლებელი გარემოება, ქართულსა და ქართველურებში გვაქვს ცხელი და ცხ ბგერათა კომპლექსი ამ ცნების გამოხატველი. ქართულში თ-სა და ც-ს შენაცვლების არაერთი მაგალითის მიხედვით, უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ცხ-ს გარდა თხ-ც ყოფილიყო და სწორედ ეს ბგერითი სახესხვაობა უნდა იყოს გაზაფხულის ადიღური სახელის მეორე თბილის ანდა ცხელის აღმნიშვნელ ნაწილში თხე დატული: ამრიგად ირკვევა, რომ გაზაფხული, ადიღურად ლათხე თავდაპირველად თბილი ანუ ცხელი მზის აღმნიშვნელი ყოფილა. ამის შემდეგ რომ გაზაფხულის აზნაზური სახელის აზფენის ანალიზს შევუდგეთ, უნდა უპირველესად გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ გულდენშტედტის ჩანაწერში აზნაზურის ერთი დიალექტისათვის მართლაც თითქმის ასეთივე ფორმა აფნა მოგვეპოვება, მაგრამ მეორე დიალექტში უკვე ლაფნე არის აღბეჭდილი.

ცხადი ხდება მეტადრე ადიღური ზემომოყვანილი სახელის ანალიზის შემდგომ, რომ გაზაფხულის სახელის თანამედროვე და XVIII ს. ფორმას თავში ლ თანხმოვანი ჰქონია დაკარგული. თვით ლაფნე-ს დანაწევრება-კი ესლა უკვე აღარავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს: ლა აქაც ცხადია დგლა-ს, მზის, სახელის ნაშთია, ფნე ამის გამო აქ უკვე თბილის, ანდა ცხელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რასაკვირველია, თავდაპირველად. ფნე-ს შუაში ხ თანხმოვანი უნდა ჰქონდეს გამჭრალი და ფხგნე-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ფხგნე-კი რათქმა უნდა სითბოს აღმნიშვნელს თანამედროვე აზნაზური აფხარა-ს ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს. მაშასადამე, ირკვევა, რომ გაზაფხულის აზნაზური სახელი თავდაპირველად ცხელი, ანდა თბილი მზის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ესლა რომ ქართული ზაფხულის პირველადი სრული ბგერითი შედგენილობისა და მნიშვნელობის საკითხის განხილვას შევუდგეთ, არაერთი ზემომოყვანილი მაგალითის მსგავსად შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ზაფხულსაც ერთი თავიდაური ბგერა უნდა ჰქონდეს დროთა განმავლობაში დაკარგული. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მზაფხული იყო, ტერმინი, რომელიც ორი სიტყვის მზა-სა და ფხული-საგან იყო შედგენილი. მზა ისტორიულ ხანაში ცნობილ მზე-ზე უწინარესი ფორმა უნდა იყოს ისე, როგორც შეგარულადაც ამ მნათობის სახელს ბუა-საც ბოლოკიდურ ბგერად აზნაზური აქვს. თუმცა ქანურს მზის სახელი ამჟამად მჟორა და ბჟორა (სხვა ბგერითი სახესხვაობაც არაერთი არსებობს), ე. ი. თანხმოვანი ფორმა, მაგრამ წინათ

რომ ქანურსაც მუა ჰქონია: ეს შესაძლებელია მზის დღის აღმნიშვნელი ქანურის სახელის მჟაჩხა და ბჯაჩხა-თიც დამტკიცდეს.

ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხული ამისდა მიხედვით ცხელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ სიტყვას ოდესღაც მართლაც ცხელის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მის ფონეტიკურს სახესხეობას ფუნხა და ფუნა-ფას ასეთივე ცნების გამოხატველობა დღევანდლამდისაც შენარჩუნებული აქვს. მაშასადამე ქართული ზაფხულიც, საფიქრებელია მზაფხული-საგან წარმომდგარი, თავდაპირველად ცხელი მზის გამოხატველი გამონათქვამი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ თანდათანობით უნდა იყოს წელიწადის გარკვეული არის ტერმინად ქცეული. მაგრამ ქართული ზაფხული-ს ზემოაღნიშნული აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გარდა, უნდა მეორე შესაძლებლობაც გვქონდეს გათვალისწინებული.

როგორც ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს დავრწმუნდით, ჩანსურად ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელი ოთხი სქესკატეგორიის თავსართების მქონები ფორმით მოიპოვება და, იმისდა მიხედვით ვინ, ანდა ვისზე ლაპარაკობენ, ვოვზუნე, ან აოვზუნე ან დოვზუნე, ანდა ბოვზუნე-ს ხმარობენ ხოლმე. მაგრამ არსებით სახელად, სითბოს გამოსახატავად, ა-სქესკატეგორიის თავსართოვანი ფორმა აოვზუნინე და აოვზულლა დაკონონებული:

გკლდენშტედტის მე-XVIII ს. ჩანაწერში-კი, როგორც უკვე თავის ადგილას მოყვანილი მქონდა, ცხელის იმ დროინდელ ჩანსურ სახელად დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაჭხან არის აღბეჭდილი.

ამნიარადვე იქვე დავრწმუნდით, რომ წოვურშიც სითბო-სიცხის გამოხატველი ტერმინიც დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაფხოლ და ცხელისათვისაც დაფხე არსებობს.

მზისა და სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ცხელ-თბილის ცნება მზესა და მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და რომ ღილღური ენების ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელიც მზის სახელის ოდინდელი ფონეტიკური სახესხეობის ბხუნ-ფხუნ-ისაგან არის სათანადო სქესკატეგორიის თავსართის დართვით. ამრიგად ცხელ-თბილი იქაც თავდაპირველად მზიურის გამოხატველი ყოფილა. ცხაღია, რომ ტერმინს ზაფხულში ამასთანავე ხანა, დრო-ც უნდა ყოფილიყო ნახმარი, ანდა ნავულისხმევი.

საკმარისია ამის შემდეგ სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი წოვური სახელი დაფხოლ ქართულ ზაფხულ-ს შევიდაროთ, რომ მათმა მსგავსებამ უნებლიედ ჩვენი ყურადღება მიიპყრას. ქანური დ-ს და ზ-ს მეგრულში და ქართულში ს-ს შესატყვისობის მაგალითები ხომ მოგვეპოვება: ქართულს სიხსლ-ს ხონ სვანური ზიხს და მეგრული ზიხსირი უდრის, ხოლო ყველა ამათ ქანური დიციხირი და დინციხირი.

ქართული ზაფხული ხომ ამნაირივე გზით არ არის დ-სქესკატეგორიანი ფორმისაგან წარმომდგარი? აი კიდევ სახელდობრ რა შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი.

ზამთრის სახელები ლუნძური ტლფინ (ძვ) და ტაფინ (თანამედ.), რომელთაგან უკანასკნელი ძველად ანწუხურშიც ყოფილა, ისევე როგორც ძვ. დიდოური ეტყლფერმე-სა და ყაფურური ტყლფილმა-ს პირველი ნაწილი და თანამედროვე ხვარშულის გტყლფინუ, ანდი-დიდოურ ჯგუფის მზის სახელების მიტხლფი-ს, მიტხლფე-სა და მიტხლფ-ის მსგავს სიტყვებად წარმოგვიდგება, თუ რომ გავითვალისწინებთ თავკიდური მი მარცვლის დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შესაძლებლობას. ზამთრის ამ ენების სახელის მზის სახელთან კავშირი ეხლა უკვე [გასაგებია], მას შემდეგ რაც ჩერქეზული და ყაზარდოული ასეთივე სახელების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ზამთრის სახელი თავდაპირველად ცივი მზის ცნების გამომახატველი ყოფილა. ზამთრის ლუნძური და ანდი-დიდოური ენების ზემომოყვანილი სახელების თავდაპირველი შედგენილობაცა და აღმნიშვნელობაც ასეთივე უნდა ვგულისხმობთ: ისინიც ან ორი სიტყვისა, ცივი და მზისაგან შედგენილი ტერმინები ანდა ორნაწილედ სიტყვად შერწყმული იქნებოდნენ, რომელთაც საუკუნეთა განმავლობაში პირველი სიტყვა ანუ ნაწილი მთლიანად და მეორეს თავკიდური მარცვალი ჩამოსცილებიათ.

სითბოს ლუნძური სახელი ხინ მიაგავს ზაფხულის ანდიურსა და ლოდობერულს ყინუ-ს, ბოთლიხურსა და ტინდალურს ყინუ-სა, ბოთლიხურს ყუნუ-ს, ახვახურს ყინო-სა და კარატულსა და ყვანადურს ყინა-ს. ლუნძ. სითბოსი და ანდი-დიდოური ზაფხულის სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება ადვილია, რათგან შესაძლებელია აქაც ზაფხულის სახელი თბილი წელიწადის, ანუ დროს აღმნიშვნელად გვეგულისხმება, როგორც ფიქრობენ. მაგრამ იგივე ყინი რომ ლუმუქურში სრულებით თბილს არ ნიშნავს, არამედ დღეს? როგორ შეიძლება დღის სახელი თბილისა და სითბოს აღმნიშვნელად ქცეულიყო? ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება მომხდარიყო, თუ რომ ყაზარდოულ-ქართული ენების მსგავსად თვით ეს დღის სახელი მზის სახელისაგან იყო წარმომდგარი.

ამ საკითხის გასარკვევად საყურადღებოა, რომ მზეს ძვ. ლუნძურად ბოყ, ძვ. დიდოურად ბუყ, თანამედროვე ლუნძურად ბჰყ და დიდოურად ბუტ და ყაფურურად ბოჯ ეწოდება. საფიქრებელია, რომ მზის ამ სახელებს ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგული აქვთ და წინათ მზეს ბუყინუ, ბაყინუ და სხ. ეწოდებოდა. მზის სახელმა ამ ენებში ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგა, დღისა და ზაფხულის ზემომოყვანილი სახელებს-კი, მზის ალულ.-კვრულისა და თაბასარანული სახელების მსგავსად, წინაჟემო თავკიდური ბო, ბუ, ზა მარცვალი ჩამოსცილდათ. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო ვგონებ უფლება უნდა გვექონდეს დავასკვნათ, რომ ზაფხულის ანდიური, ლოდობერული, ბოთლიხური, ახვახური, კარატული და ყვანადური სახელები და დღისა ლუმუქური—მზის სახელისაგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი.

წელიწადის არეებად [და] ნაწილების სხვადასხვა წესის გასათვალისწინებლად ქართული ხალხური წარმართული ზებირისტიყვაობითი ძეგლებიც არის საყუარადღებო. დაწყალობებთა შორის ზოგი მხოლოდ ორი არის სხენებას შეიცავს, ზოგი კიდევ სამისას. ამას გარდა ორ-არიანი სხენების მქონე დაწყალობებთა შორისაც ვანსხვაება არსებობს, რათგან თუ ერთი არე ამ ჯგუფებს საერთო მოეპოვება, მეორე არე თითოეულს მათგანს განსხვავებული აქვს. მაგ.: თუ-შურს დაწყალობება-ვედრებაში სხვათაშორის ჩართულია: „**ზამთარ შვიდობისა წადგვარეთა, ზაფხულ გამარჯვებისა მოღვვარეთა**“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 21 იმ); ანდა „**ზამთარი მშვიდობისა წადგვარიდითა, ზაფხულ შვიდობითი მოღვვარიდითა**“-ო (იქვე I, 22 იმ).

ფშაურს დაწყალობებაშიც ითქმის: „**ზამთარი მშვიდობისა გადააყრინეთ** და ზაფხულიც ლალიან-ბარაქიანი ჩამოუყენეთ“-ო (იქვე I, 25 კდ).

ორ-არიანი დაწყალობებთა ჯგუფს ზაფხული ანდა ზაფხულობა და მათველი, ანუ შემოდგომა მოეპოვებათ, მაგ.: „**ზაფხულობა მშვიდობით გადაუყრიდით, სთველ ლალიან-ბარაქიან ამაუყენიდით**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანდა „**მშვიდობით დამდგარიყვ ზაფხულობა, სთველი ლალიან-ბარაქიან დაუყენიდით**“-ო (იქვე I, 12—13 დ).

„**ზაფხულობა მშვიდობით გარამაყრევიდი, სთველ ლალიან-ბარაქიან ჩამაუყენიდი**-ო (იქვე I, 16 ი).

„**ეს ზაფხული მშვიდობიანად გარდუყენიდი, სთველ ლალიან-ბარაქიან ამუყენიდი**“-ო (იქვე I, 14 ვ).

„**ზაფხულ მშვიდობით გარდაგვაყრევინი, სთველ ლალიან-ბარაქიან ჩამაგვიყენე**“-ო (იქვე I, 15 ც).

„**ზაფხულ მშვიდობით გარდაგვაყრევინი, სთველ ლალიან-ბარაქიან ჩამაუყენეთა**“-ო (იქვე I, 15 თ).

წლის სამ-არიანი სიკეთის შევედრება მხოლოდ ერთად ერთს ფშაურს დაწყალობებაში მოგვეპოვება, რომელშიც ნათქვამია: „**თქვენ გევედრებიან, ყოველნი წმინდანო და ანგელოზნი უფლისანო, თქვენ მიანიჭეთ შამოდგომა ლალიან-ბარაქიანი, პურიან-წყლიანი, ზამთარი ნებისა-რგებისა, ზაფხული მშვიდობისა**“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 26 კე.).

თუ წლის ორ-არიანი ვედრების დაწყალობებთა პირველი ჯგუფისა და სამ-არიანის დაწილებას დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ იქაც და აქაც ზამთარი და ზაფხული-ა დაპირისპირებული. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ სამ-არიანისაში ზამთრის წინ შემოდგომა არის მოქცეული. ამით დაპირისპირება ირღვევა და არეთა თანამიდევნება-ლა რჩება. ორ-არიანის მეორე ჯგუფის ვედრებაში დაწყალობებს ზამთარ-ზაფხულად გაცოფისა და დაპირისპირებაზე დამყარებული აღნაგობა უკვე აღარა ჩანს და ამის მაგიერ მხოლოდ ზაფხულის ანუ ზაფხულობისა და სთველის სიკეთეს-ლა შეპნატრის ხუცეს-მეხვეწური.

რაკი ძნელი დასაჯერებელია, რომ თავდაპირველს ვედრებაში ზამთრის სიკეთის ღვთაებისაგან გამოთხოვას ადგილი არ ჰქონოდა დათმობილი და ზამ-

თარ-ზაფხულის დაპირისპირება უფრო ბუნებრივია, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ დაწყობებები—ვედრების ამ ნაწილის ასეთი აღნაგობა უფრო აღრინდელი და უძველესი უნდა იყოს, ვიდრე შემოდგომა-ზამთარ-ზაფხულისა და ზაფხულ-სიველის შემცველისა. ამრიგად საფიქრებელი ხდება, რომ წელიწადის მხოლოდ ორ არედ, ზამთარ და ზაფხულად განაწილების ანარეკლი ქართულს თავდაპირველს წარმართულ ლოცვა-ვედრებასა, სადიდებლებსა და დაწყობებებშიც ყოფილა აღბეჭდილი.

წელიწადის ორ ნაწილად ოდინდელი გაყოფვის კვალი არა-ერთი კულტურული ერის უძველესი ხანის მეტყველებსა და ტერმინების ანალიზითაც ირკვევა. ებრაელებს მაგალითად ფსალმუნის (74⁷), ესაიას (18₆) და ზაქარიას წინასწარმეტყველების (148) წიგნების მიხედვით უძველეს დროს წელიწადის მხოლოდ ორი არის სახელი ჰქონიით: ზაფხულის, რომელსაც ეწოდებოდა ყაახ და ზამთრის, რომელსაც ხორეფ-იერქვა (G. Beer Jahr: H. Guthe, Bibelwört.). ბერძნულს მწერლობაშიც, მაგ. ჰეზიოდეს თხზულებაში ნახმარი მარტო ჰქოიჯ არიოს, რომელიც დამდეგი ზამთრის სახელი იყო, და ჰქოიჯ ამეტოს, დამდეგი ზაფხულის აღმნიშვნელი. ჰომეროსს-კი უკვე წელიწადის სამი არის სახელი მოეპოვება: ჰქოიჯარ, გაზაფხულის აღმნიშვნელი, ჰქოიჯ თეროს, ზაფხულის გამომხატველი, და ჰქოიჯ ყეამონ, ე. ი. ზამთრის (F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie I, 190).

ზაფხულისა და ზამთრის ქართული და შარომატული სახელები ებრაულსა და ბერძნულს ასეთსავე სახელებზე უფრო ძველიც არის და უფრო საყურადღებო, რათგან, თუ ამ ორს უკანასკნელს არეთა სახელებში მათი მხოლოდ-და მეთრენობით დანიშნულება აქვს გამომხატული და ამიტომაც თითოეული ამ ტერმინთაგანი სხვადასხვა ძირისაგან არის ნაწარმოები, ქართულსა და შარომატულ სახელებში სრული მთლიანობაა დაცული ისინი ერთნაირი აგებულებებისა და აღქმის ერთსადა იმავე საფუძვლზე ურიან დამყარებული, სახელდობრ კოსმური მოვლენის, მზის სხივებზე სითბოს დედამიწაზე და ადამიანის სხეულზე გავლენის სიძლიერის განსხვავების დაკვირვება-აღქმაზე.

რაკი გამოირკვა, რომ უძველეს ხანაში დროს წლის არეებად განაწილება ისტორიულ ხანაში ცნობილი ოთხ არედ დაყოფისაგან განსხვავებული ყოფილა როგორც ქართველთა შორის. ისევ შარომატების ტომებს შორისაც, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თვით წელიწადის ხანგრძლიობაც უძველეს ხანაში მერმინდელისაგან შესაძლებელია განსხვავებული ყოფილიყო. მაგრამ მარტო თეორიულს მოსაზრებასა და შესაძლებლობაზე დამყარებით ასეთი საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისთვის ისეთი დამაჯერებელი გარემოება მინც: უნდა გვეპოვდეს, რომელიც უცილობლად უძველესი ხანის ნაშთად და ანარეკლად არის მისაჩნევი. საბედნიეროდ, ამ საყურადღებო საკითხის გამოსარკვევად მეცნიერებას საშუალება მოეპოვება.

„ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნში (1³, 43—44) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველ ხალხში გავრცელებული რწმენით „საქართველოში იმდენი

წმინდა გიორგის ეკლესია და იმდენი წმინდა გიორგია, რამდენიც წელიწადში დღებია, ე. ი. 365 ან 366. თუ რომ წინათ წელიწადის დღეებრივი ხანგრძლივობა ისტორიული ხანისაგან განსხვავებული ჰქონდათ ქართველებს, ამის გამომჟღავნებელი კვალი, რა თქმა უნდა, უპირველესად წარმართული რწმენისა და ზნეჩვეულების არეშია მოსაძებნი. მართლაც, თუშეთში ამ უღარესად მნიშვნელოვანი საკითხისათვის ერთი მეტად საგულისხმო-ლოცვაა დაცული, რომელსაც სათანადო პირი საკლავის დაცვის წინ წარმოსთქვამდა ხოლმე. ეს ლოცვა, რომელიც ივ. ბუქურაულს ჰქონდა პირველად 1897 წ. გამოქვეყნებული¹, ასე თავდება: „ცხრა ოც და სამო წმინდა გიორგიჲ! თქვენ უშველეთ ქუდოხანო-მანდილოხანთა, ფურსა, მეფურესა, ვზოხა, მესბორესა, ვარსა [მეტრესა?], მეფუნესა,—ცხვარსა, მეცხვარესა,—ცხენსა, მვედარსა,—მონადირესა: ააშორეთ აღორბულ წყალსა, დაგორბულ ქვასა, მოქნულ ხმალსა“²-ო.

ზემომოყვანილ თუშურ ლოცვაში ამრიგად რიცხობრივად ნაანგარიშევი მხოლოდ „ცხრა ოც და სამი წმინდა გიორგია“-ა ე. ი. მხოლოდ 183. ცხადია, რომ ამ თუშური ლოცვის ზემოაღნიშნული ნაწილი იმ ხანის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც ქართველთა შორის წარმართობის დროითგან სახელწოდებით შერჩენილი მთავრის დედაების რიცხვი ამაზე მეტად არ ყოფილა (ცნობილი. თუ ამის შემდეგ იმ ძველ ქართულ რწმენას გაეცისნებოთ, რომელიც უკვე გვქონდა მოყვანილი და რომლის თანახმად საქართველოში იმდენი წმინდა გიორგი ირიცხებოდა, რამდენიც წელიწადში დღე იყო, თანაც იმ გარემოებასაც მივაქცევთ ყურადღებას, რომ 183 ზედმიწევნით სწორედ 366-ის ნახევარს წარმოადგენს, უფლება გვექნება დავასკვნათ, რომ ზემომოყვანილი თუშური ლოცვის ეს ადგილი იმ უხსოვარი დროის ანარეკლი უნდა იყოს. როდესაც ქართველებს 183-დღიანი წელიწადი ჰქონიათ.

დოც. ვ. ბარდაველიძეს გამოკვეთული აქვს, რომ „სევანურ დღეობათა კალენდარში შემონახულია წლის დასაწყისის სამი თარიღი: 4 დეკემბერი, რომელიც აღინიშნებოდა დღეობით ბარბოლ (ანუ ბარბოლშ), 1 იანვარი, რომელიც დღეობას ზომხა კანუ კანდა, კალანდა) ეწოდებოდა და 14 აგვისტო, რომელსაც ბიხოზ (ბ. ზ.) ანუ ლირსკენალ (ბ. ქვ.) ერქვა. ჩანს ეს ის თარიღებია ახალწლის დასაწყისისა, რომლებიც ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდიდან შემოუნახავს. წლის დასაწყისის ამ სამი დღეობიდან ბიხოზ-ის... ხსოვნა მხოლოდ ზემო სევანეთის ხუთ საზოგადოებაში-და დავამოწმე—ფარში, ეცერში, ცხუმარში, ლატალსა და ლენჯერში. უკანასკნელ ორ საზოგადოებაში 14 აგვისტო მხოლოდ ერთი ტერმინით (ბიხოზ) აღინიშნება, ხოლო ბალსქვემოთ მას უფრო მეტად ლირსკენალ-ს უწოდებდნენ, თუმცა ბიხოზ-იც ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ნაცნობი ტერმინი იყო. აღნიშნულ საზოგადოებათა გარდა ბალსზემოთ და მთლიანად ქვემო სევანეთში არცერთი ეს ტერმინი, როგორც დღეობის სა-

¹ ამაჟამად გადმობეჭდილია კრებულში: „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, I ნაკვეთი (იხ. გვ. 24).

11. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ. შესავ. I.

ზელწოდება, შემონახული აღარ არის... ამრიგად, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბიხოზ (ლირსკენალი) მიმჭრალი დღეობაა და ამიტომაც მის შესახებ მასალაც შეტად ნაკლებლოვანია“-ო (სვ. ხალ. დღ. კალ. XII).

ვ. ბარდაველიძე სამართლიანად მსჯელობს, როცა ამბობს, რომ ზემოსივანეთის ხუთ საზოგადოებაში ბიხოზის დღესასწაულის შესახებ დაცული თუნდაც მცირე „მასალა მით უფრო საჭიროებს გულდასმითს ანალიზს, რომ გაიჩვენოს, ეს ბიხოზი-ი (ლირსკენალი-ი) მართლაც წლის დასაწყისის დღეობა იყო, თუ არა“. მე ჩემ ნაშრომში¹ შევეცადე შეძლებისდაგვარად ნათელმეყო, რომ ბარბოლ-იდან (ბარბლან-იდან), ე. ი. 4 დეკემბრიდან იწყებოდა ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაული, რომელიც, სვეთაშორის ზომსა-საც (კანდა-ს, კალანდა-ს) შეიცავდა, ანუ, სხვათაგან რომ ვთქვათ, ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაულის თავდღეობა ბარბოლ (ანუ ბარბლან) იყო-ო (იქვე XI—XII). სამწუხაროდ აზრი დამთავრებული არ არის და განუშარტავად არის დატოვებული, თუ ბიხოზ რაღა უნდა ყოფილიყო და რატომაა, რომ ასეთი სახელი 14 აგვისტოს დღესასწაულს ეწოდება.

ყველა სვანური ხალხური ცნობებით ბარბოლ-ის დღესასწაული მზის ღრბის სიმციერესა და მატების დასაწყისთან არის დაკავშირებული (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. 1, 3, 4, 6, 7, 10).

ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ბარბოლ-ის სვანური დღესასწაული მზის სიმციერესა და დგომისთან ყოფილა თავდაპირველად დაკავშირებული. მისი ჯუშე დღეები პირველ სამ დღეს გრძელდებოდა, როდესაც ძველი ხალხური რწმენით მზის სრბა შეჩერებული იყო და არ მატულობდა. იქაც, სადაც დღესასწაული მხოლოდ ერთ დღეს გრძელდებოდა, ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ მზე მაშინ უშეცირეს, მხოლოდ მამლის ოდენა, ნახტომს აკეთებდა თავის სრბოლაში. ბუნებრივია ზემოაღნიშნული გარემოების გამო ამ დღესასწაულის სვანურ სახელში ამის რაიმე ანარეკლის მოლოდინი გვექმნება, ანდა, სხვათაგან რომ ვთქვას, ბარბოლ-ის თვით სახელში. ხომ მზის სიმციერე არ არის გამოხატული? მაგრამ საკმარისია აღამიანმა გაიხსენოს მზის თანამედროვე სვანური სახელი მიჟ, რომ ზემოვამოთქმული მოსაზრება სრულებით უნადავო ფანტაზიად ეჩვენოს.

მაგრამ მაინც ყურადღების ღირსია თუნდაც მართლ ის გარემოება, რომ ამ დღესასწაულს სვანურად ეწოდება ბარბოლ და ოღ ბოლოსართი სვანურადვე მართლაც კნინობითი ნაწილაკია². მაშასადამე ამ ტერმინის დაბოლოება მაინც და მაინც რილაცის სიმცირის გამომხატველი უნდა იყოს.

ცხადია, რომ ყველაზე ბუნებრივი იყო გვეფიქრა, რომ სვანური კნინობითი ბოლოსართის მქონებელი დღესასწაულის ეს სახელი ისევე მაინც მზის სიმცირის გამომჟღავნებელ ტერმინად გვეგულისხმა. ეს მოსაზრება რომ დამა-

¹ ვ. ბარდაველიძე—სვანური ბარბალ || ბარბოლ.

² ვ. თოფურია სვანური ენა I ხმნა, ტფილისი 1931 წ. მას შემდეგი მაგალითები აქვს მოყვანილი: ლარა—ბინა, ლარლოლ—ბინაკი, მეფთოლ—პატარა ნანგრეტი და სხვ. (გვ. 236).

ჯერებელი გამხდარიყო, მაშინ უნდა დაგვესკვნა, რომ მზეს სვანურად წინათ მიჰის მაგიერ სხვა სახელი ერქვა. ოღ კნინობითი ნაწილაკის მოკვეციის შემდგომ მზის ოდინდელ საგულეებელ სახელად ბარზ-ის მაგვარი ბგერათა კომპლექსის შემცველი სიტყვა დაგვრჩება. თანამედროვე სვანურს თუმცა მზისათვის არც ასეთი და არც ოდნავ მაინც მსგავსი სახელი არ მოეპოვება, სამაგიეროდ არაერთს სხვა ენას გააჩნია. მაგ. ლეგურ ენათაგან მზის სახელად ლუმუქურს აქვს ბარზ, არჭულს ბარჯ და ძველად აკუმურსაც ბარჰი ჰქონია.

ამრიგად შესაძლებელია წარმოგვედგინა, რომ ბარზოლ წინანდელი ბარზ-ოლ-ისაგან ხ-ს თანდათან გაქრობის გზით გაჩენილი ფორმაა. ხ-ს გასპირატების ცხადი პროცესი მკაფიოდ ემჩნევა ზემოდანსახლებულ ლეგურ მაგალითიდან უკვე არჭულსა და უფრო მეტად ძველ აკუმურს სახელებსაც, რომელთაგან უკანასკნელის ჰ ამ სიტყვის ხ ბგერის სრულ გაქრობამდე მხოლოდ უკანასკნელ საფეხურს-ღა წარმოადგენენ.

ჟ. მთვარე

მთვარის წარომატული სახელები ერთმანერთისაგან თუმცა განსხვავდება, მთვარე მაინც მათ შორის ბევრი მსგავსებაცაა. უფრო გულდასმითი განხილვა და შედარებითი შესწავლა ამ განსხვავებათა თვისებასაც გვაგებინებს და ამ სახელების ნათესაობისა და პირველადი მნიშვნელის საკითხის გადაჭრასაც შეგვაძლებინებს.

მთვარის სახელების მთელი ნაირნაირობა უნდა როგორც თანახმოვნათა, ისევე ხმოვნათა შესატყვისობის თვალსაზრისით გვეჩონდეს განხილული.

მთვარის ყველა სახელები ბგერათა შედგენილობით ორ მთავარ ჯგუფად იყოფა: 1. ერთი და თანაც უმრავლესწევრიანი ჯგუფი ორთანხმოვნიანია. ასეთი სახელები როგორც სინდურს, ისევე ლილურსა და ლეგურ ენებშიც მოიპოვება.

2. მეორე უფრო მომცრო ჯგუფი სამთანხმოვნიანი სახელების მქონებულია. ამ ჯგუფსევე უნდა მივაკუთნოთ ცხ ბგერის შემცველი სახელები, რათგან ეს ცხ ბგერა თუმცა გარდამავალი და ც-სა და ხ-ს შუალედი ბგერა ც-თ იწყება და ხ-თი თავდება, მაგრამ მაინც გაბმულად გამოითქმის და ამიტომაც ერთ ბგერად უნდა ჩაითვალოს.

მთვარის სამთანხმოვნიანი სახელები სინდურ ენათგან მხოლოდ ჩერქეზულს აქვს—მაჯერა.

ლილდურ ენებს მთვარის მხოლოდ ორთანხმოვნიანი სახელები მოეპოვებათ.

სამაგიეროდ მთვარის სამთანხმოვნიანი სახელები საკმაო რაოდენობით არის ლეგურ ენებში. ასეთია ანდიური ფორც (ძვ.) და ბორცხი, ბოთლიხური და ლოდობრული ფურცხუ, კარატული პორცხო, ლუმუქური ბარზ და ბერზ (ძვ.) და კვრული ჟარძ.

შარომატული ენების მთვარის ყველა სახელები შესაძლებელია პირველი, მეორე და მესამე თანხმოვნებისა, ისევე როგორც ანმოვნებისა მიხედვით ჯგუფ-ჯგუფად დაეყოთ.

მთვარის სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად მ აქვს. ამ ჯგუფს აბხაზ. მეზე (ძვ.) და ამაზა, —ყაბარდ. მაზა (ძვ.) და მაზე, —ჩერქეზ. მაზერა, —ლუნდ. მოლჟ (ძვ.) და მოწა. ამრიგად მთვარის მ-თავკიდურიანი სახელი სინდურს ყველა ენებშია გაბატონებული და ლეგურ ენათაგან მხოლოდ ლუნძურს მოეპოვება. ლილღურში-კი არა ჩანს.

მთვარის სახელების მეორე ჯგუფს ბ-თავკიდურიანი შეადგენენ. ამავე ჯგუფში უნდა ფ- და პ-თავკიდურიანი სახელებიც მოვათავსოთ. ბ-ფ, და პ-თავკიდურიანი სახელებია: ჩაჩნ. და ქისტ. ბუტ, წოვ. ბუთ, აკუშ. ბად (ძვ.) და ბამ (პერს.), —ლუმუქ. ბარზ (ძვ.) და ბარზ, დიდ. ბუწი (ძვ.) და ბუცი, —ხვარ. და ყაუუქ. ბუციო, ყვან. და ქამალ. ბოცს, ხინალ. ბუცსა, ტინდ. ბოცსუ, —ბოთლ. და ლოდობ. ფურცსუ, —კარატ. პორცსო. როგორც ზემომოყვანილითან ჩანს, ბ-თავკიდურიანი სახელი არც ერთს სინდურს ენას არა აქვს და სამაგიეროდ მთლიანად ლილღურ ენებშია გაბატონებული. ძალიან არის იგი ლეგურ ენებშიც გავრცელებული.

მთვარის სახელების მესამე ჯგუფს ფ-, ანდა ვ-თავკიდურიანი შეადგენენ. ასეთი სახელები არც სინდურსა და არც ლილღურს ენებში არ მოიპოვება.

ლეგურ ენათაგანაც ასეთი სახელი უმცირესობას აქვს.

ფ- და ვ-თავკიდურიანი სახელებია: ჯეკური ფამ; თაბასარანული ვამ, რუთულური და წახურული ფაზ, ბულუხური ვოზ და კარული ფარმ. ყველა შარომატული ენების სახელებისაგან სრულებით განსხვავებული სახელი მთვარისათვის უდურსა აქვს, სადაც ამ მნათობს ეწოდება ხაშ.

მთვარის სახელების მეორე ხმოვანს პირველზე მეტი ნაირნაირობა ემჩნევა, მაგრამ აქაც რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფვა მაინც შესაძლებელია.

სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ხმოვნად ზ ან და ძ აქვს. ასეთი სახელებია: აბხაზ. მეზე (ძვ.) და ამაზა, ჩერქ. მაზერა, ყაბარ. მაზა (ძვ.) და მაზე, —რუთულ. და წახურ. ფაზ და ბულუხ. ვოზ, —აკუშ. ბად. (ძვ.) და ჰვრკილ. ბაძ, —ჯეკური ფამ და თაბასარან. ვამ.

ამავე ზ, ან და ძ ბგერაიან ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს ის სახელები, რომელნიც სამთანხმოვნიანი არიან და ზ, ან ძ მოეპოვებათ. თუმცა-კი მეორე თანხმოვნად-კი არაა, არამედ მესამედ. ასეთია ლუმუქ. ბარზ (ძვ.) და ბარზ, ისევე როგორც კარული ფარმ-იც.

ამრიგად მთვარის ზ ანდა ძ თანხმოვნიანი სახელები საკმაოდ მრავალრიცხოვანს ჯგუფს შეადგენს და საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელები შარომატულ ენათა ორს კიდურს ჯგუფშია: სინდურსა და ლეგურისაში. ხოლო ენათა შუალა ჯგუფს ლილღურს ენებს შორის არ გვხვდება. ორ ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმოვნად წ მოეპოვება. ასეთი სახელი აქვს ლუნძურს—

შოიწ (ძვ.) და მოწო, ისევე როგორც დიდიორსაც ძველად ბუწი ჰქონია, ვხლავი ბუცი აქვს.

მთვარის სახელების ერთი ჯგუფის ენებში კიდევ მეორე თანხმონად, ანდა სამთანხმონიან სახელებში მესამე თანხმონად უკვე ც, ცა, ანდა ცა შოიპოვება, რომელიც დაახლოებით ცხ-დ გამოითქმის. ასეთი სახელებია დიდიორი ბუცი (თანამედროვე), ხვარშ. ბუციო, ანდიური ფორც (ძვ.) და პორცხი, ტინდ. ბოცხუ, კარატ. პორცხო, ყვანად. და ჭამალ. ბოცხ, ხინალუდ. ბუცხა და ბოთლიხური და ლოდობერული ფურცხუ.

ამნაირად, ც, ცა და ცა თანხმონიანი სახელები მხოლოდ ლეგური ენების ანდიდიდიორს ჯგუფს მოეპოვება.

თავისი მეორე, ტ ანდა თ თანხმონიან მთვარის შარომატულ სახელებში დიდიორი ენები ცალკეულ ჯგუფს შეადგენენ. ასეთი სახელი მოეპოვება, როგორც ვიციო, ჩაჩურს—ბუცი, ქისტურს ბუტტ და წოფურს ბუთ. დასასრულ ერთს, ალბანურს ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმონად შ მოეპოვება—ხაშ.

მთვარის სამთანხმონიან სახელებში მეორე და მესამე თანხმონების ადგილმდებარეობის საკითხიც არის საყურადღებო: ჩერქეზულ მაგ. წარ აქვს —მაწერ, დუმუქურს-კი რწ—ბარწ, კურულსაც რძ —ჭარძ, ხოლო სამ ენას რც, ანდა რცა (რცს), —ანდიურს ფორც (ძვ.) და ბორცხი, კარატულს პორცხო და ბოთლიხურს ისევე, როგორც ლოდობერულს ფურცხუ. თავისთავად იბადება საკითხი ამ ორა ბგერის პირველადი ადგილმდებარეობის შესახებ.

მთვარის სახელების პირველ თანხმონთანავე ყველაზე უწინარხად და თავდაპირველადაც-კი უ და ვ არის მისაჩნვეი, ხოლო მეორე თანხმონთანავე წ და ძ, ხალო ც, წ და ტ ამ პირველადი თანხმონის შენაცვლებას უნდა წარმოადგენდეს.

პირველი თანხმონის დასაწყისში ვ- მისაჩნვეი იმიტომ არის, რომ მთვარის ეს სახელი ამ მნათობის ჰქესის გამომხატველი ხიტყვა ჩანს. ხოლო, რაკი მთვარე ვაჟად და მზის ძმად ითვლებოდა, მამრ. სქესის ნიშანი-კი უძველეს ხანაში ქართულ-შარომატულ ენებში ვ და უ იყო და დიდიორ-ლეგურ ენებში ნაწილობრივ ენლაც შერჩენილია, ამიტომაც მთვარის ამ სახელს პირველ თანხმონად, რომელიც იმავე დროს ძირისეული ბგერა-კი არ იყო, არამედ მამრ. სქესის ნიშანი, თავდაპირველად უ ან და ვ უნდა ჰქონოდა.

მთვარის ამ სახელს ძირეულ ნაწილად ამრიგად მეორე თანხმონიან წ, ძ, ც, ცხ, წა მისაჩნვეი, ეგების მესამესთან ერთად, ის უნდა იყოს სწორედ მისი რაობის გამომხატველი. ამ მოსაზრების სისწორის შესამოწმებლად საკმარისია გავისენოთ, რომ მთვარეს ბუდუხურად ვოწ, რუთულურად და წახურულად უაწ, ჯეკურად უაძ, თაბასარანულად ვძ, კურულად უარძ, ხოლო ყაფურ. ბოცო, ტინდ. ბოცხუ, ყვანად. და ჭამალ. ბოცხ ეწოდება. იმავე დროს ანდიურად ვოცხი ძმასა ნიშნავს. ბოთლ., ლოდობ., კარატ., ახვან. და ტინდალურადაც ვაცხი აგრეთვე ძმის აღმნიშვნელია. რაკი ყველა ამ სახელებში ვო, და ვა მამრ. სქესს თავსართია, ამიტომაც ამ სიტყვის ძირად ცა ანუ ცხ ბგერა გვჩნდება; საყურადღებოა, რომ ძმის ანდიურ სახელად გულდენშტეტლის

ჩანაწერში, თანამედროვე ვოცეი, ანუ ვოცის-ს მაგიერ აღბეჭდილია *Сидъ* გოძ (R II, 521) ე. ი. ამ სახელის მეორე თანხმოვანი ც-ს მაგიერ მაშინ ძ ყოფილა, თავკიდური გ, როგორც ჩანს, ვ-ს გვ-დ შენაცვლების გზით არის ამ სიტყვაში გაჩენილი.

აქ ის გარემოება საყურადღებო, რომ ძმის ანდური სახელის ეხლანდელზე ადრინდელი სახე ირკვევა ვოძ ყოფილა, ეს ძმის სახელი ვოძ-კი თითქმის ზედმიწევნით უდგება მთვარის ბუდუხურს სახელს ვოზ-ს და ჯეკურ-თაბასარანულის მისსავე - ხმოვანა სახესხვაობას ფაძ-სა და ვაძ-ს. ასევეა ლეგურს სხვა ენებშიც, — მაგ.: ტინდალურად მთვარეს თუ ბოცსუ ეწოდება, ბოცსარ უკვე ვერძს, ე. ი. მამალ ცხვარს ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 87), — ჰამალალურადაც ბოცს ხომ მთვარის სახელია, ბოცსატყლადან უკვე ვერძის გამომხატველია (იქვე). მთვარეს დიდოურად ბუწი პრქმევია ძველად და ეხლა ბუცი იხვევ, როგორც ყაფუქურად ბოცსო ეწოდება, ბუწი-კი იმავე ყაფუქურად ვერძისვე, ანუ მამალი ცხვარის სახელია (იქვე). ერთი სიტყვით, მთვარისა და მამარბითი სქესის ცხვრეღის, არსების ძირი ერთი და ავივე ჩანს.

ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითების შემდეგ საყურადღებოა, რომ ფარძკურულად რომ მთვარის სახელია, ქართული ვერძისაგან ხომ მხოლოდ თავისი ხმოვნით განსხვავდება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: სრული საფუძველი ვაქვს ვიფიქროთ, რომ მამაკაცსაც ქართულად უძველეს ხანში ვარძი ეწოდებოდა. ამის უცილობლად დამამტკიცებელი ტერმინი ქართულს დღევანდლამდისაც-კი აქვს დაცული სავარძელი-ს სახით, რომელიც საპატიო საჯღო-მის სახელად იხმარება, მაგრამ რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა უკვე აღარავის ესმის. სავარძელი, ან დანიშნულების გამომხატველი ტერმინი უნდა იყოს, ანდა განკუთვნილობის. ამ გარემოებას უკვე თვით მისი სა თავსართიც, ეხლად ამჟღავნებს. მაგ. სარეცელი ისეთ ავეჯს ერქვა, რომელზეც ლოგინის დასარეცად, გასაშლელად იყო დანიშნული. მაგრამ არსებობს სადიაცო შე(რ)ვი თუშეთში, ქალების დასაჯღომად განკუთვნილი და სამამაცო სკამი ხეესურეთსა და საკაცებო ზემო რაჭაში, რომელნიც მხოლოდ მამაკაცების დასაჯღომად განკუთვნილ ავეჯს წარმოადგენენ. რაკი სავარძელი არა ჩანს, რომ სარეცლის მსგავსად რაიმე დანიშნულების გამომხატველი სიტყვა იყოს, ამიტომ შესაძლებელია მართო ვარძისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელ ტერმინად. იქმნეს მიჩნეული. ხოლო, რათგან დასაჯღომ ავეჯის სახელი და დანაწილება საქართველოში, ან სამამაკაცოდ, ანდა სადიაცოდ განკუთვნილობას გამოჰხატავდა და ვარძს ვერას გზით ქალისა და დედაკაცის სახელს ვერ დავუკავშირებთ, ამიტომ ძველად იგი უნდა მამაკაცის გამომხატველი ყოფილიყო. ამ მოსაზრებას დამაჯერებლად ის გარემოებაც ხდის, რომ ამ სიტყვის ოდნავი ბგერითი სახესხვაობა, ვერძი, მართლაც მამალი ცხოველის ტერმინია. ისევე, როგორც ვაცი მამალი ცხოველისა და მამაკაცის, ადამიანის, აღსანიშნავადაც იხმარებოდა (იხ. ჩემი „ქართული და კავკ. ენების თავდაპირველი ბუნება, 176—177), ვერძიც, როგორც ჩანს, ძველად ცხოვე-

ლისაცა და ადამიანის მამრობითობის გამომხატველიც ყოფილა. მაშასადამე, მთვარის ლეგური სახელეუ მართლაც ამ მნათობის სქესის, მამრობის, ვაჟობის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილა. ხოლო რაკი ამ სქესის გამომხატველი ქართულ-შარომატულ ენებში უ- ანდა ვ-თავსართი იყო, ამიტომ მთვარის შარომატულ სახელებს შორის პირველი თანხმოვნის საუკეთესოდ დამკველად სწორედ, რომ ვ-თავკიდურიანი უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ზემონათქვამს უნდა ის გარემოებაც დაერთოს, რომ პროტოხეთურადაც დმერთს, ფორტერის ცნობით, ჟაშაჟ, ანუ ჟაჟაჟ ეწოდებოდა (Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches. Die (proto) nattische Sprache: ZDMG 1922 წ. Band (76), გვ. 229), ის სახელი; რომელიც ქართულ ვაჟსა და ვაშასა, ისევე, როგორც ლეგური ენების მთვარის ზემომოყვანილ სახელებს გასაცრად მიაგავს.

რაკი ირკვევა, რომ შარომატული ენების მთვარის სახელების სხვადასხვა დაცულ ფორმათაგან თავდაპირველად უ-ვ თავკიდურიანი და ზ, ძ-თანხმოვნიანი უნდა იქმნეს მიჩნეული, ამიტომ ყველა დანარჩენი მის ბგერითს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს. რასაკვირველია ეს იმას-კი არ ნიშნავს; თითქოს ეს სახესხვაობანი ახალი მოვლენა იყოს; ბევრი მათგანი უკვე უძველეს დროსვე უნდა ყოფილიყო. კერძოდ მთვარის დილღური სახელები ბუტ და ბუთ, ვითარცა ადამიანის საკუთარი სახელი და კერპის აღმნიშვნელი სიტყვა ესლანდელზე მრავალი საუკუნით უწინარეს ხანაში, სომხეთში მამაკაცის სახელად და სპარსეთში კერპის მნიშვნელობით, რა თქმა უნდა, როგორც ძველი მოსახლეობის ენის ანარეკლი, უკვე გვხვდება. იბადება თავისთავად საკითხი მთვარის ძველი ქართული სახელი თთუჟა, რომელიც, როგორც „ქართველ ერის ისტორიაში“ უკვე მქონდა აღნიშნული, უეჭველია უფრო აღრინდელი თუთუჟა-საგან არის წარმომდგარი, —მეგრულ-ქანური თუთა და სვანური დომდულ მთვარის ზემომოყვანილ შარომატული სახელებისაგან მეტადრე დილღურ ბუტ-ის და ბუთ-ისაგან სრულებით დამოუკიდებელია, თუ მათ შორის რაიმე კავშირი უნდა იყოს? თთუჟა-ს, თუთა-ს და სვ. დომდულ-ის რამდენიმე ეტიმოლოგია არსებობს. უკანასკნელად ვარლ. თოფური ა შეეხო ამ საკითხს და -ულ მას კნინობითობის მაკვენებლად აქვს აღიარებული. შდ—ქართ. თ-ს კანონზომიერ სვანურ შესატყვისობად და თავდაპირველ ძირულ ნაწილად დუთა აქვს მიჩნეული („ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართულ ენებში“: მიმოხილველი 21C—219). მაგრამ, გაუგებარია, თუ რატომ უნდა იყოს მთვარის, მთავარი მნათობის, სახელი რომელსაქმე ქართულურში კნინობის გამომხატველი. ეს ხალხურ რწმენასა და მსოფლმხედველობას სრულებით ეწინააღმდეგება და ამიტომ ულ-ის ასეთი რაობა დაუჯერებელია.

პირიქით, მთვარის სვანური სახელი დომდულ საყურადღებოა სწორედ თავისი ბოლოკიდური ლ-ით, რომელიც რ-ს შერბილებას უნდა წარმოადგენდეს და რომლის უფრო ოდინდელ ფორმად ამრიგად დომდურ-ია საგულისხმებელი.

მთვარის -რ ბოლოკიდურიანი სახელი-კი მართლაც არსებობს, როგორც უკვე ვიცით, ჩერქეზული მაზერ-ის სახით. ამას გარდა ამავე მნათობის რ ბგერის შემცველი სახელი, მხოლოდ შესამედ-კი არა, არამედ მეორე თანხმოვნად ლევტური ენების მთელ რიგსაც აქვს, მაგ., ლუმუქურს, ანდიურს, ბოთლიხურსა და ლოდობერულს, კარატულსა და კურულს. აქ ხომ არავითარი საბუთი არ არსებობს, რომ რ კნინობითობის ნიშნად მივიჩნიოთ.

თუ ქართულ-მეგრულ-ქანურს თ სვანურში ყოველთვის შდ-დ იქცევიდა ხოლმე თავდაპირველადაც, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მთვარის თავდაპირველი სახელი უნდა შდაშდულუ ყოფილიყო და დროთა განმავლობაში პირველი შ-ს დაკარგვის გამო უნდა იყოს დოშდულუ-ად ქცეული. როგორც არ უნდა იყოს, დუთე, დუთა თუ თუთა, ანდა თუთე-ა თავდაპირველი, მინც იბადება საკითხი ქართველურ ამ სახელებს ჩანურ-ქისტურ ბუტ-სა და წოფურ ბუთ-ან რაიმე კავშირი აქვს, თუ მათ შორის საერთო ორი შუალა ბგერის გარდა არაფერია და ესეც შემთხვევითს მსგავსებას წარმოადგენს. ქართველურ-ლილლური სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წარმოვიდგენთ, რომ თუთეა-ს, თუთა-ს და დოშდულ-ს პირველი მარცვლი თუ და დო (თო) უკუქცევეთი ასიმილაციის გზით აქვს უფრო ადრინდელი ბუთა-საგან გაჩენილი. მაგრამ, თუ ეს მოსაზრება მართალი გამოდგა ამ შემთხვევაშიც არას გზით აქეთგან ისეთი დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, თითქოს ეს ასიმილაცია ახალი მოვლენა იყოს. საკმარისია გავისხენოთ, რომ ძველს ეგვიპტეშიც უზუნაესს, მთვარის ღვთაებას პიქსოსების იქ გაბატონების შემდეგ უკვე ეწოდებოდა თოთ სახელი, რომელიც მთლიანად უდგება მთვარის ძველ ქართველურ სახელს.

5. კოსმოლოგია და რწმენა

თეიმურაზ ბატონიშვილის თეორია ქართული წარმართობის შესახებ იმით განსხვავდება მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატანიისა და ლეონტი მროველის ცნობებისაგან, რომ, მისი მტკიცებით, ქართლოსიანნი „თაყვანის სცემდეს კერბთა მრავალთა ღმერთობითისა სახითა, ჰყავთ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზისა თაყვანის-ცემისა ამას თაყვანის სცემდეს და შემდგომადცა არმაზის თაყვანის-საცემელად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩსა“-ო (ისტორია, 50—51). შემდეგ თეიმურაზს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „ბოჩი საკუთარი ღმერთი იყო უძველესთა ქართველთა. ბოჩისასა იტყოდეს ამას: „ეხსნეს შუდნი ჯელნი, რომლითაცა ჯელმწიფებდა თვთოეულითა ჯელითა“ თვთოეულითა უმაღლესთა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან, შეიღია მწვერვალთა კავკასიისათა და თვთოეულსა ჯელსა აქუნდა თვთო ფერი ჯელმწიფება მოფენად სარგებლობისა წყალობისა, გინა რისხვისა... ეგ-სახედვე შუდნი ჯელნი

მოჩინანი ნიშნავდნ შვიდთა ნათესაობათა თარგამოსიანთასა: 1) ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმთა მისთა, რომელნიცა იყვნენ ერთ საზოგადოობა და ჯელისა ქვეშე ქართლოსისა“-ო (იქვე 51 შენ).

თეიმურაზს კვლავ ბოჩი აგონდება, როდესაც ის ჰეროდოტეს კოლხთა ეგვიპტიოვან სეზოსტრისის დროს გადმოსახლების ცნობას უარყოფს მთელი მისი საბუთიანობითურთ. თეიმურაზის აზრით ეს უარსაყოფია ქართული წარმართობის განსხვავების გამოც. „ქართველებს აქენდათ წესი კერპთმსახურებისა სრულიად სხვითა ხატითა და ჩვეულებითა: სრულიად ივერიელთა ჰყავთ უძველესთა შინა დროთა უპირატესს ღმერთად ბოჩი და ტაძარი მისი იყო ფრიადითა სიმდიდრითა შემკობილ სამწიფარსა ზედა კოლხიდისა და აფხაზეთისასა ბიჭინტას... ბოჩი ღმერთი ძველია ივერიელთა პირველი არმაზისა თაყვანის იცემოდა მრავალთა საუკუნეთა უწინარესს არმაზისა. ხოლო ჟამსა ფარნავაზ პირველისა მეფისასა,... ფარნავაზ ქმნა უპირველესს ღმერთად არმაზ ღმერთითა სამშობლოთა თვისთა კერპი; გარნა თაყვანის-იცემებოდა ბოჩი და პატეისა უყოფდენ მას ზოგად ზემოდასა და ქვემოდასა ივერიელთა ერნი“-ო (ისტორია 84).

მოქცევაჲ ქართლისაჲსა მატეიანესა და ლ. მროველს რომ აღნიშნული აქვთ ქართველთაგან ადამიანის მსხვერპლშემწირველობა და რეჲ მართლის დროს ამის მაგიერ პირუტყვითა მსხვერპლად შეწირვის დაწესება, თეიმურაზისათვის ეს ცნობა დამაჯერებელი არ იყო. „უძველესნი ერნი ქართლოსიანთა არა თუ ძეთა და ასულთა დაუკლვიდეს, არამედ პირველსა ჟამსა მხოლოდ შესაწირავი მათი იყო კერპთა მიმართ მფრინველთაგან წმინდათა, გარდა ქათმისა, ხილნი ფერად-ფერადი ახალნი და ძველნი, თაფლნი ახალნი გარდაუმდნარნი გოლუელთა, გამტკიცულნი პურნი შოთად გამომცხვარნი ფრიად წმინდათაგან იფქლთა, რომელსაცა სახელის-დება მისვე არმაზ ღმერთად საგონებლისა აქენდა. შოთა არს არმაზ ღმერთისა სახელი. ხოლო შოთი პურისა მისხამი შეწირულისა: რეცა იგი არს სახე მკლავისა, რომელსაცა მიცემისათვის მკლავისა ძლიერებისა და ხრმლისა მკვეთელობისათვის შეწირვიდეს ღმერთთა“-ო (ისტ. 56—57).

უძველესი მსოფლმწიფელობისა და რწმენის შესასწავლად და შეძლების-სამებრ სრული სურათის წარმოსადგენად ხალხში დარჩენილ თქმულებებს, ხატობათა დღესასწაულების წესებსა და წარმოსათქმელ ზუცების ლოცვა-ვედრებას, საღიღებელსა და დამწერლობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. თვით უუძველესი კულტურული დამწერლობიანი ერების ძეგლებში მსოფლმწიფელობისა და რწმენის შესასწავლად მაინც და მაინც ბევრი ცნობები არ მოგვეპოვება. უმთავრესად იქ დვთაებათა სახელები გვხვდება ხოლმე ჩამოთვლილი, ანდა მოწოდება-ვედრებთ, ფიცისა, ანდა დამრღვევთა წყევლა-კრულვის შემცველი ტექსტები ამა თუ იმ ძეგლის ნაწილებში. მათი რაობის, ურთიერთისადმი მათთვის განკუთვნილი მსახურებისა და თაყვანისცემის გამოსარკვევად იქ, ან მეტად მცირე, ანდა სრულგბით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. უამისოდ-კი ძველი წერილობითი ძეგლებითგან ამოკრებილი ცნობები ხშირად მხოლოდ

ღვთაებათა სახელების სიას წარმოადგენს, რომელიც გონებასაც ბევრს ვერაფერს ამცნებს, გულსა და სულს ხომ არაფერს აგრძნობინებს ხოლმე.

ასეთ ცნობებსა და ტექსტებს ჩვეულებრივ ეთნოგრაფები ჰკრებენ ხოლმე, რომელთაც, რასაკვირველია, თავიანთი მიზანი აქვთ, რომელიც ისტორიკოსის მიზნებისაგან განსხვავდება, მაგრამ, თუ ეთნოგრაფიული ცნობები და ტექსტები სათანადოდ არის შეგროვებული და შესაფერისი სისწორით არის ჩაწერილი, მაშინ ასეთი მასალების გამოყენება თავისი ამოცანებისათვის ისტორიკოსისა და შეუძლიან, რა თქმა უნდა, ჯეროვანი მეთოდების მოშველიებით. ცნობებისა და ჩაწერილი ტექსტების ღირებულება იმაზეა მთლიანად დამოკიდებული, როგორ არის ასეთი მასალა შეგროვებული და წერილობით აღბეჭდილი.

წინათ ეთნოგრაფები იმ წესით აგროვებდნენ ხოლმე ცნობებს, რომ თავიანთი დაკვირვება და შეკრებილი მასალა თითონ აქვთ ხოლმე მოთხრობილი, სიტყვა-სიტყვით-კი მხოლოდ ლოცვა-ვედრებისა და კურთხევის წარსათქმელებს, რასაკვირველია. ლექსად დატულ მასალასაც, მაგრამ ასეთ შემთხვევებშიც ისინი მარტო იმითაც კმაყოფილდებიან, რომ აღნიშნული აქვთ მოთხრობულის, ან მთქმელის სახელ-გვარი და ჩანაწერის ადგილი. ზოგჯერ არც ასეთი ცნობა მოიპოვება ხოლმე. მაგრამ ისტორიული კვლევა-ძიებისათვის უფრო მკაცრი პირობების დაცვაა საჭირო. ჩაწერილ ცნობას, მოთხრობას, თქმულებას და სხვადასხვა დანიშნულების წარსათქმელებსა და ლექსებს რომ საბუთის მაგვარი ღირსება ჰქონდეს, ამისთვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მოთხრობულისა და მთქმელისაგან შეკრებილი ცნობა და სხვა ყოველნაირი მასალა სიტყვა-სიტყვით იყოს აღბეჭდილი. ამასთანავე მარტო ამ მასალის მიმწოდებლის სახელ-გვარის აღნიშვნა საკმარისი არ არის, არამედ უნდა მისი წლოვანებაც, ჩვეულებრივი ხელობაც (მაგ. ხევის-ბერია, თუ კერძო პირი, თუ ხუცესია, რომელი ხატის, ადგილობრივი მკვიდრია, თუ სხვაგვითან მოსული, მისი მამა-პაპაც ამ საქმიანობასვე მისდევდა თუ არა), იყოს უქვევლად აღბეჭდილი ხოლმე.

თვით გარდმოცემა-წარსათქმელ-ლექსების პირვანდელი და სრული სახის აღდგენისათვის, რასაკვირველია, საჭიროა, რომ ერთი და იგივე სხვადასხვა პირის მიერ იყოს, სხვადასხვა თემში და ადგილსაც მოსმენილი და ჩაწერილი.

ამ წესით შეკრებილი მასალა, რომ ისტორიკოსისათვის გამოსადეგი გახდეს ზემოაღნიშნულზე ვაცილებით მეტია საჭირო. კარგად ცნობილია, რომ დროთა განმავლობაში წერილობით აღბეჭდილი ძეგლიც თუ მისმა ნუსხა-დენდანმა-კი არა, არამედ მხოლოდ მერმინდელმა, მოგვიანებულმა გარდანაწერებმა მოაღწია, თხზულებისა, თუ საბუთის ტექსტი იშვითად თუ არის ხოლმე ფი სახით დატული, როგორც ავტორსა ჰქონდა დაწერილი: მერმინდელ გადაწერათა უნებლიეთი, თუ ნებისითი შეცდომით, შესწორებითა და ზოგჯერ ჩანართებითურთაც შეცვლილი და დამახინჯებულია ხოლმე იგი. მით უმეტეს

მუწებრივია, რომ ასეთი ცვლილებები და ჩანარებები და შერთული ადგილები გუქონდეს ზეპირსიტყვაობაში.

უძველია, ხალხურს მესხიერებასა და ზეპირსიტყვაობას უუძველესი ხანის ზნე-ჩვეულებანი, მსოფლმხედველობა და რწმენა, ზღაპრები და თქმულებები, ლოცვა-სავედრებლობითი წარსათქმელები და წარმართული ხანის სიმღერა-ლექსები [შემონახული აქვს]. მაგრამ, თუ წერილობითი ძეგლებიც-კი დროის გავლენის სიდუხჭირეს ვერ გადაურჩა, წარმოდგენელია, რომ ზეპირსიტყვაობის სახით დაცულს გადმოცემასა და ტექსტს საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენამდის უცვლელად მოედრია და სხვადასხვა დროისა და წრის შენაერთი ადგილების არაერთი ფენით არ იყოს აჭრელებულ-შეცვლილი.

ზემოაღნიშნული წესით შეკრებილი ზეპირსიტყვაობითი მასალა რომ ისტორიკოსისაფვის გამოსადეგი გახდეს, უნდა წინასწარ იმავე ფილოლოგიური და ისტორიული კრიტიკისა და თარგმანების მეთოდებით, რომლითაც ძველი წერილობითი ძეგლების განხილვის დროს ვსარგებლობთ, ასეთი ზეპირსიტყვაობითი ძეგლებიც იყოს შესწავლილი. ამ გზითა და ღონეობით საშუალება გვექნება ძველს ნაწილს მერმინდელი შენართი, როგორც სიტყვიერი მარაგი, ისევე ცნება-წარმოდგენათა ფენები ქრონოლოგიურად განსაზღვრული შრეების მსგავსად გამოვაცალკევოთ და მის თავდაპირველ შედგენილობას მივაგნოთ.

ამნაირადვე თქმულებებისა და სხვა დანარჩენი სიტყვიერი ძეგლების სხვადასხვა თემში და ადგილას სხვადასხვა პირისაგან წარმოთქმულ-აღებულნი და ზემოდასახელებული მეთოდებით შესწავლილი ტექსტების, სხვადასხვა რედაქციების შედარებითი ანალიზი მათი შინაარსის შეუმცდარად გაგებასაც გაგვიადვილებს.

ღვთაებრივ არსებათა სახელებად გამოყენებულ მარაგში ყველაზე მეტად ანგელოზი, ხატი და ჯვარი-ა გავრცელებული. გვხვდება აგრეთვე ბატონი, ბატონ-პატრონი და უფრო ხშირად იახაული. უკანასკნელი ხეცსურულ ჩანაწერებში შოიბოვება. ჩვენ ვიცით, რომ ანგელოზი, ვითარცა ქრისტიანობასთან ერთად ქართულში შეთვისებული ბერძნული სიტყვა, წარმართობის ხანის სარწმუნოებრივს ლოცვა-ვედრებასა და თქმულება-ლექსებში, რა თქმა უნდა შეუღლებულია ყოფილიყო, არამედ მერმინდელ შენართავს წარმოადგენს.

იახაული, ვითარცა მონღოლური სიტყვა, ქართულში შესაძლებელია მხოლოდ მე-13 ს. მეორე ნახევრიდან გაჩენილიყო და წარმართულ ზეპირსიტყვაობაშიც ვერ იქნება იგი შესული, არამედ საფიქრებელია, რომ ბართან შედარებით მთავში უფრო გვიანაც უნდა იყოს გავრცელებულ-გაბატონებული. ბატონი ხომ ამ საბოლოო სახით, როგორც გამორკვეული მაქვს, მე-15 საუკუნითან ჩნდება ბარად და ამიტომაც მთიანეთის წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში მე-16 ს-ზე ადრე საყოველთაოდ ძნელი წარმოსადგენელია.

იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხალხური სარწმუნოებრივი ზეპირ-სიტყვაობა მერმინდელი და უტხო ლექსიკური ელემენტებით, როგორც დავრწმუნდით, ასე უხვად დატვირთული გამოდგა, თეთი მისი შინაარსი უაღრესად საყურადღებოა და ძველის შთაბეჭდილებას სტოვებს მკითხველზე. ამ თვალ-საზრისით საყურადღებოა ჩაუკვირდეთ თუ როგორ ესატებოდა ღვთაება მლოცვეს, შემხვეწელს, „მეხვეწურს“, როგორ ესმოდა მას ამ ღვთაების მოვალეობა ადამიანისადმი, თითონაც რა მოთხოვნების დაკმაყოფილებას სთხოვდა ღვთაებას მედრებელი და რა შეადგენდა მის საზრუნავს.

აი რას ამბობდა ხოლმე კარატის ხატის ხუცი თავის დაწყალობებაში საკლავის დაკლვის წინ: თუ შენი მედრებელნი ღვთაებაგ ყუღდროზიგნით ველთ გადიოდან-დ თქვენს ბედს უძახდან, დავლათს ეძახდან,—თქვენ ბედი, დავლათ დაახმარიდით, გახუციდით, გაუშარჯვიდით“, ხოლო თუ „მტერს მიზღვევდან, მისწივნდით,—მოსდევდას ვინ—გამა (ა) ხვეწნიდით, თქვენ კაბის კალთა დაუფარიდით, შინ მშვიდობით შამახვეწნიდით, ზაფხულობა მშვიდობით. გადაუყრიდით, სთველ ღალიან-ბარაქიან ამაუყენდით“-ო (ვ. ბარდაველიძის სასულ. ტექსტ.: მასალ. საქ. ეთნ. I, 11ა).

ხანმატის ჯვარის ხუციც ასე ავედრებდა და შესთხოვდა ღვთაებას: „დიდება შენდა, გმირო კოპალევ, შენ გეძახიან და გეხვეწებიან ეს სამსახურის პატრონები, ქუდოხან-მანდილოხანი, დაეხმარიდი ავის დღისად, ლაღის მტრისად, მწარის სიკვდილისად. წული ვის ყავდეს, გაუშარდოს,—და თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო, სნეულ ვინ ყვანდეს, უღზინეო და ღზინის წამალი დაუყარეო, მაცილი დააშორეო, დაფარეო, ველთ ვინ გავიდეს სასლიდგანაო, მეველე, მონადირე,—გაჰყევი, გაუშარჯვეო. მტერზედ სახელ მიეციოთავ, ნადირზედ ვახშამიო. მაგათად შემოქცეულსა ღალსა. მტერსაო და მწარე სიკვდილსაო გზა უკულა უქციოთავ“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 19.—20 იე).

თუშური დაწყალობებაც თავისი შინაარსით არსებითად შემომოყვანილთაგან არ განსხვავდება. ზოგი რამე აქ უფრო მკაფიოდაც—ეა გამოთქმული და ხუცი საკლავის დაკლვის წინ იქაც ასე ევედრებოდა: „შორს მყოფი ან-ღის დაუხდით, დაიცინი, დაიფარვიდი ზღვავის და წყლის, სუნის და სარჯელის, ლად-მწარე სიკვდილისა... ზამთარ შვიდობისა წადგვარეთა... აბჯარ აიღონ ვახშამისით ხავენებელ მოაშორეთა,—აბჯარ აიღონ სახელ მისითა, ტერს მისდევდენ. მისწივნითა,—მოსდევდენ, გამაჰატრწივნითა,—ტრის ქელთ ჯმალ აღხადეთა, სიკვდილსა აუსუბუქებდითა,—ტერთან ჭირს ნუ დაუკარავთ, სწორთან სამართალსა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 21 იც).

შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყალობებაში უფრო გრცელი ვედრება: შენი მედრებელნი „რახაც წყალობას გეთხოვებიან, ის წყალობა უბოძეთა. ჯელ-დ ჯმალ მტრისა აჯადეთ, ჯმა სიკვდილისა მათორეთ.

—ზაფხულ მშვიდობით გარმასყრევივინეთ, სთველ ღალიან-ბარაქიან ჩამაუყენეთა,—ზარისა, მჭრის ნამაშვრალ ჯვარ დაუწერეთ, ბარაქა დაუტანეთა. თუ გინ გავილოდას მაგჩის ყუღრ ოთაი მგზავჭრი, მეგზაური-დ თქვენ ბედსა, დავლათს. აჯხენებდას,—თქვენ ბედქი, დავლათ დააჯმარეთ, გააჩყვით გაუშარჯვეთ, საგარეო საქმეზე ველმაუშართეთ,... ხავენებელ ვადუგდითა“—ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 15 თ.).

როგორც დაწყალობების სხვადასხვა ტექსტიდან ამოღებული ნაწყვეტებითგან ჩანს, ვედრების საგანი და სივრცე ყველგან ერთი და იგივე არ არის, არამედ მარტივი და ვიწროდ შემოფარგლულითგან მოყოლებული უფრო და უფრო რთული და ფართო სავედრებელი ჩნდება. მაგრამ არსებითად მლოცვა-დამწყალობელი ღვთაებას მინც სოხოვს უშთავრესად მტრის წინააღმდეგ დაცვა-დახმარებას და მტერზე გამარჯვებას, ადამიანისა და მისი საქონლის სიმრთელესა და გამრავლებას, ნივთიერს კეთილდღეობას, მგზავრობაში უვნებლობას, ნადირობაში ხელის გამართვას და დასასრულ, სნეულებისა და სიკვდილისაგან დაცვასაც. ცხადი ხდება, რომ მედრებელ-დამწყალობელის ნატურა-წადილის ასე შესაქონლობისა და ნადირობის—ვაეკაციური შებრძოლება-მტრობის საზრუნავს მხოლოდ იმდენად სცილდება, რამდენადაც ამას ღვთაების რისხვით გამოწვეული სენ-სასჯელისა და სიკვდილის შიშიც ერთვის. დამახასიათებელია, რომ ხენა-თესვით გამოწვეულს მოთხოვნილებაზე ვედრება მხოლოდ ზოგიერთს მცირერიცხოვანს დაწყალობებაში გვხვდება.

ამასთანავე საგულისხმო და საყურადღებოა თუ როგორ ეხატებათ მლოცვასაცა და ხუცსაც ის ღვთაებანი, რომელსაც შესავედრებელს მსხვერპლსა სწირავენ. მათ ჰგონიათ, რომ თუ ლოცვა შესმენილი იქმნა, ღვთაება მეხვეწურს მტერთან ბრძოლაში გაჰყვებოდა, ბრძოლაში დაეხმარებოდა, ხოლო თუ მტერი შემოუტევედა და დასჯაბნიდა, თანაც დაეღვენებოდა, მაშინ იგი თავის კალთას ვადააფარებდა და ამ რიგად მტრის ხმალსა და ხელს ვადაარჩენდა, შინაც მშვიდობით მოღწევის საშუალებას მისცემდა. თუ იგი სანადიროდ წავიდიოდა, ნადირისაგან დაცავდა კიდევაც და ნადირსაც დაახოცინებდა. თუ რომელიმე ღვთაება მას და მის სახლობას სენ-სასჯელს წარმოუვლენდა, მაშინ ეს მისი ძღვენ-სავედრებელით დაქმყოფილებული ღვთაება მეხვეწურზე განრისხებული სხვა ღვთაების ამ სასჯელს ააცდენდა, მის ამისოვით გამოგზავნილს „ანგელოზს“, ან „იასაულს“ სხვას მიუხევედა და სხვა გზასა და ალაცს მიასწავლიდა. თუნდაც დამნაშავე და გამარისხებელი, ის მინც დარწმუნებული იყო, რომ საკმარისი იყო მას განრისხებული ღვთაებისათვის დანაშაულების სამაგიეროდ ძღვენი, ზვარაკი და სხვაგვარი შესაწირავი მიერთმია, რომ ართმეულ ქრთამს გაეკრა, რისხვა წყალობად შესცვლოდა. ფრიად დამახასიათებელია, რომ დაწყალობების ზოგიერთ ვედრების ბოლოს გულმბრყვილობითა და ბავშური გულახდილობით ხუცი ასეთი საბუთიანობითაც-კვილობდა თავის მეხვეწურისათვის ღვთაების გული მოეგო და რისხვა წყალობად შეეცვლეინებინა: ლუდიანი კოდი საწირავად მიიღე და შემკოდეს

აპატიე, „შენთა ზღვენთა, დიდებათა მამემატების“-ო (მას. საქ. ეონ. I 17 იბ). ანდა კიდევ „შენთა ზღვენთა და ულუფად შეემატების“-ო (იქვე, I, 20 იე).

ბევრი საუბარი და დამტკიცება საჭირო არ არის იმის დასაჯერებლად, რომ ყველა ზემომოყვანილს ლოცვა-ვედრებაში ღვთაება იმავე ანთროპომორფული სახით არის ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი, როგორადაც გვეხატება ებრაელთა ღმერთი ააჰვე, „დაბადების“ პირველსა და ნაწილობრივ მეორე წიგნში და როგორც ეგულებოდა ბერძენთა ღვთაებანი ჰომეროსს. უეჭველია ქართულს ზემოგანხილულს წარმართულს ზეპირსიტყვაობაში ძველისძველი სარწმუნოებრივი მსოფლმხედველობის ნაშთი გვაქვს დაცული: არც ქრისტიანობასა და არც მაზდეიანობასთან საერთო მას არაფერი აქვს.

მაგრამ სარწმუნოებრივს ზეპირსიტყვაობაში ამ მერმინდელი ჩანართი ტერმინების მარტო გამოყოფა არ კმარა. ყოველი შენართი შესაძლებელია ან მერმინდელს, მაგრამ წინანდელ ტექსტში უცნობს და მაშასადამე ახალს რამეს წარმოადგენდეს, ე. ი. უბრალო ჩანართი იყოს, ანდა წინათაც ტექსტში არსებული ძველ ტერმინის მონაცვალეს წარმოადგენდეს, რომელიც ზოგჯერ ძველთან ერთად და მის გვერდით იხმარებოდა, ზოგჯერ-კი წინანდელს შთლიანად სპობდა.

ცხადია, რომ სარწმუნოებრივი წარმართული ტექსტების პირვანდელი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, თუ რომ ასეთი შენართი და ჩანართი ნაწილების გამორკვევის შემდგომ, არ გვეცოდინება, თუ რის, ტექსტის რომელი წინანდელი ადგილის ან ტერმინის შემცვლელია თითოეული მათგანი. ამისთვის-კი საჭიროა წინასწარ ამ შენართი ნაწილებისა და სიტყვების ნამდვილი მნიშვნელობა [გაირკვეს] ზოგადად-კი არა მარტო, არამედ უპირველესად სწორედ ამ სარწმუნოებრივს წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში. დროთა განმავლობაში ქართულ წარმართულ ზეპირსიტყვაობაში ჩართული, უცხო ენებიდან შეთვისებული, სიტყვების გამოცალკევება და ქართულში მათი გაჩენის შესაძლებლობის ხანის განსაზღვრა მარტო არ კმარა, არამედ სასურველია შეძლებისამებრ იმის გამორკვევაც, თუ რომელი ძველი სიტყვებისა და გამონათქვამების მაგიერ არის გამოყენებული თითოეული ამ უცხო სიტყვათაგანი. ამის სრული საშუალება გვექნებოდა, ხალხურ წარმართულ ზეპირსიტყვაობაში უცხო ლექსიკური ჩანართებისაგან თავისუფალი რამოდენიმე დაწყობება-სავედრებელ-სადიდებელი და მითოლოგიური შინაარსის ლექსი რომ ყოფილიყო გადარჩენილი; მაგრამ სამწუხაროდ არც ერთს ჩვენამდის არ მოუღწევია. ამისდა მიუხედავად ზემოთხსენებული მიზნის მიღწევა მაინც შეიძლება.

წარმართული ხალხური სიტყვიერების შერჩენილი მარაგის შედგენილობა საბედნიეროდ ყოველ მთლად ერთნაირი არ არის: ზოგში უცხო ლექსიკური მასალა სრულად არ არის გაბატონებული, ზოგს-კი ეს უცხო ელემენტი ქართულის გვერდით აქვს მოქცეული და თითქოს მას ავსებდეს და აძლიერებდეს. მაგ., დაწყლობება-სადიდებელთა უმრავლესობაში მხოლოდ ბარაქა და ბარაქიანი, დოვლათი და დოვლათიანი, ფათერაკი, ღალა და ღალიანი და ჯალაბოზა არის ხოლმე ნახმარი. ზოგში ნათქვამია: ზვავი, ანდა ზვავ-ბარაქა (მას. საქ. ეთნ. I, 14 ვ, 23 კა, 24 კბ.), ეტლიან-დავლათიანი (იქვე 25 კღ.)

სახლ-ჯალაფობა (იქვე, I, 22 იწ, ით.), მარცხ-ფათერაკი (იქვე, I, 23 კა, კბ).

რაკი ხვავი მარცვლეულის მოსავლის სიუხვის გამომხატველი ქართული სიტყვაა, ნარაქა-კი დაახლოებით ამავე ცნების არაბული შესატყვისობაა, ეტლიანი ძველ ქართულში ბედნიერის, მარჯვეს აღმნიშვნელია, ხოლო დავლა-თიანი, ე. ი. დოვლათიანი შექმნებულის გამომხატველია, სახლი ძველითაგანვე არსებული ქართულია, ჯალაფობა-კი გაქართულებული უცხო ხიზანი არის, ამიტომ უფლება გვაქვს [მივიჩნიოთ], რომ წინათ: ქართულ წარმართულ ზებირ-სიტყვაობაში ბარაქის მაგიერ ხვავი, დავლათიანის მაგიერ ეტლიანი, ჯალა-ფობის მაგიერ სახლი [იხმარებოდა].

ზემოგამოთქმული მოსაზრების ცხად-საყოფელად შესაძლებელია და უნდა კიდევაც მაგალითად ასეთ ძეგლებში ყველაზე ვაერცლებული ტერმინი ანგელოზი ავიღოთ. საკმარისი არ არის ვიცოდეთ, რომ ეს ბერძნული სიტყვა მთლიანად ნიშნავდა და რომ ანგელოზი, ებრაული და იკითვან შეთვისებული ქრისტიანული წარმოდგენით, ვითომც უსხეულო არსებას წარმოადგენდა, რომელსაც ღმერთი თავისი დავალების ასასრულებლად გზავნიდა ხოლმე. მართალია, ასეთი მსოფლმხედველობისა და რწმენის ანარქიკი მოგვეპოვება აქა-იქ, იხსენება მიქაელ მთავარანგელოზი და დიდი მთავარანგელოზი (იქვე, მას. საქეთნ. I 16 ია, 17 იგ), თავადი მთავარანგელოზი (იქვე I 16 ი, 28 დ, 27 ა, 31 ზ), მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად ანგელოზი სულ სხვა მნიშვნელობის მქონებულია.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ხევსურულს დაწყალობებაში, რომელიც ღვთისმშობლის ხატის ხუცესის გ. კინჭარაულის თქმით არის ს. შატილაში ჩაწერილი, ასეთი დამახასიათებელი ვედრება მოგვეპოვება: „დიდება და გამარჯვება შენდა კელ მწიფგვ სთიშობელთ, სთის საყვარელო ანგელოზო“ - (იქვე, I, 15 ო).

ფშაურს ერთს სადიდებელშიც ასეა ნათქვამი: „დიდება შენდა, დიდო თამარ მეფეო, ზემდგომო ანგელოზო“ - (იქვე I, 14 ი). ან კიდევ წა გიორგიზე თუშურს დაწყალობებაში მიმართვა მაკ. ასე იწყება: „დიდება ღმერთო, წმინდაო გიორგო, მთავარანგელოზო, გომოწინაო“ (იქვე, I, 23 კ). ფშაური დაწყალობებაც ასეთს თავისებურ ვედრებას შეიკვამს: „დიდება შენთვის გიორგი მუხის ანგელოზს“ (იქვე, I, 24 კდ). ხოლო ხევსურულ და თუშურ დაწყალობებათა მთელი რიგი შეიცავს დიდებას მზისა და „მზის მყოლო ანგელოზთა“ (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 14 ო, 19 იე, 26 ა) და ფშაურ სადიდებელშიც ასე ითქმის: „დიდება კიდევ შენა, დიდო ღვთისმშობლო და ძეო იმისაც და იმათანა ყველა თანამართლო, ყოველნო მოდენ-მოძმენო და მოთანახმენო წმინდანო ანგელოზნო“ - (იქვე I, 34 ი).

ერთი გადაკითხვაც უმაღ ყველას დაარწმუნებს, რომ ზემომოყვანილს მაგალითებში ნახსენებს ანგელოზებს არც ქრისტიანობასა და არც ებრაელთა ძველი აღთქმის მსოფლმხედველობასთან საერთო არა აქვს: უცილობელად წარმართული პანთეონის სამყაროს წარმომადგენელი მოჩანან იქ მხოლოდ! მაშ-

საღამე, ანგელოზი ასეთ ტექსტებში სულ სხვა ცნების გამოხატველად-
ქცეულა და თავის ბერძნულ მშობელთან ბერითი მსგავსების გარდა აღარა-
ფერი შერჩენია.

ქართული ხალხური წარმართული ლოცვა-ვედრება და სადიდებელი-
დაწყალობები ღვთაებრივ არსებათა რამდენსავე ჯგუფის სუფევას გულის-
ხმობს: ზოგი მათგანი უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ეკუთვნის, ზოგი უმცროს.
არის მრავალრიცხოვანი მათი მხლებელთა ჯგუფიც.

უფროს ღვთაებათა ჯგუფს სათავეში ერთი უდგა, რომელსაც ყველა-
დანარჩენნი ემორჩილებიან და რ ო მ ე ლ ი ც ყველა მათი გამჩენიც
ა რ ი ს. წარმართულ ხალხურ ლოცვა-ვედრებასა და სადიდებელ-დაწყალობებაში-
მას მორიგე ღმერთი ეწოდება. ხეცურებს ამ სახელის ახმოვანა ფორმა მა-
რიგე უფრო ემარჯვებათ და მერმინდელს ჩანაწერებში სწორედ იგი სპირა-
ზობს. კვირიას ხატის ხუცის ხუცის ბარისახოელი გ. ჭინჭარაულის თქმით, საკლა-
ვის დაწყალობების ბოლო ნაწილში შემდეგი ვედრება მოიბოვება: „დიდება
გამარჯვება თქვენდა, წმინდაო ანგელოზნო!“ ასე იწყებს ხუცი და ასე მიჯ-
მართავს მათვე ბოლოში: „თქვენ თქვენი გამჩენი მარიგე ღმერთი არ მაგი-
წყენსთ, არ მაგიჟლებსთ, თქვენ თქვენს მებეწურს ნუ მაიწყენთ, ნუ მაიჟ-
ლებთ“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I 11).

პირქუშის ხატის ხუცი ს. არაბულიც ჯერ ხომ ღმერთს ასახელებს და
მერმე წარმოთქმული აქვს: „დიდება მზესა, მზისმყოლ ანგელოზთა“, ხოლო
შემდეგ უშუალოდ თავის ვედრებას ასე განაგრძობს: „შენ შენი მორიგე ღმერ-
თი გადიდებს, არ მაგიწყენს, არ მაგიჟლებს“-ო (იქვე, I 13 ე).

ხანმატის წა გიორგის ხატის ხუცის ბ. ქეთელაურის თქმითაც „ნალ-
ვარში მახურთალ წა გიორგის „ათენგნობას“ ამ ნაირად ეხვეწებოდნენ:
დიდება შენდა გიორგივ... ნალვარში მახურთალო. დღეს შენი გამჩენი
ღმერთი არ მაგიწყენს, შენ მებეწურთ ნუ მაიწყენ“-ო (იქვე I, 12).

ს. ახიელის ხუცის სიტყვითაც, მიქაელ მთავარანგელოზის ვედრებაშიც
ითქმოდა: „დიდება შენდა მიქაელ მთავარ-ანგელოზო... შენ შენს გამჩენსა
მორიგესა დამრიგესა (ღმერთს) შაახვეწნო“ (იქვე I, 16 ია).

მორიგე ღმერთი „ყუღარო კრის დაბჭერი ანგელოზის“ გამჩენად არის.
სახელდებულნი. დაწყალობებაში იმაზეც ნათქვამია: „შენ შენი გამჩენი
მერიგე (sic) ღმერთი გადიდებს, არ მაგიწყენს; არ მაგიჟლებს“ და-
სხვ. (იქვე, I, 14 ზ).

უფროს ღვთაებათა ჯგუფისავე ვედრება და წყალობა-სადიდებელში, მო-
რიგე ღმერთს გარდა, განსაკუთრებული პატივისცემა მზეს, კვირიას, ანუ კვი-
რიებსა და წმ. გიორგის ეტყობა.

თუმცა მზეც იმავე მორიგე ღმერთის გაჩენილად ითვლებოდა, მაგრამ
ბევრს ხეცურულ ვედრებაში მინც მზის ხსენება უშუალოდ ღმერთისას
მისდევს ხოლმე, მაგ.: „დიდება ღმერთსა მაღლი ღმერთსა... დიდება მზესა“
(იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა და 13 ე, 14 ზ, 19 იე, და 26).

მზეს ოაგისი „ანგელოზები“ ჰყავს, რომელნიც მზისადმი აღვლენილ ვედრებასა და სადიდებელში ყოველთვის მასთან ერთად არიან ზოლმე დასახელე ბულნი და რომელთაც მზის მყოფნი ანგელოზნი ექვიანთ: „დიდება მზესა და მზისმყოლთ ანგელოზთა“ ანდა „დიდება მზესა, იმის მყოფს ანგელოზს“—ო, ამბობდენ დაწყალობების დროს სხუადასხვა, მაგ. ხახმატის, პირქუშის, ღვთისმშობლის ხატის ხუცეები (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 19 იე და 26 ა).

მზისმყოლთ ერთ-ერთი ანგელოზთაგანი უნდა პირქუში ცეცხლისალიახყოფილიყო, რომელიც ამ ხატის ბაცალიგოელი ხუცის ს. არაბულის დაწყალობებაშია მოხსენებული (იქვე I, 13 ე) და რომელსაც სადიდებელში მედარბასე ანგელოზი-ც ეწოდება, მაგ.: პირქუშის ხატისაში „გაგიმარჯოხ, პირქუშო მედარბასეო ანგელოზო“ (იქვე, I, 29),—შატლის მთავარანგელოზის ხატისაში — „გაგიმარჯოხ ღმერთმა, მედარბასეც ანგელოზო, ჟამის მამკლემო, ლოცვა-წირვის მასმინარო“—ო (იქვე I, 30 ე).—შატლისავე ღვთისმშობლის ხატისაში-კი მარტივად ნათქვამია—„გაგიმარჯოს ღმერთმა, მედარბასეო ანგელოსო“—ო (იქვე I, 31 ხ).

წარმართულ ქართულ ხალხურ ლოცვა-სადიდებელ-დაწყალობებში ღვთაებრივ არსებათა ცალკეულ ჯგუფს ღვთისშვილნი შეადგენდნენ. ხახმატის ჯგუფის დაწყალობებში სხვათა შორის ასეთი ვედრება მოიპოვება: „წმინდაო გმიროკობალაჲ!“ თუ შენს ამ შემევედრებელს „მაცილის საქმე ეღირებოდეთ მოსადა და ბარისად, მაცილს დააშორიდი, თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური აართვი და ღთის კარზედ საქრთამოდ შაართვი, —სხვანი ღთის შვილნი თუ რას უწყებოდნენ, მადლი, ზოეშანი დაუთხოვე, თითონ პირ-წაღმიც და გულქწაღმიც დაუბრუნდი, უშველიდი“—ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

ღვთისშვილნი ერთგან კი არ იყვნენ, არამედ ბევრგან, ყველგანაც-კი-ეს გარემოება მკაფიოდ არის აღნიშნული იახსარისა და დევების ბრძოლის მომთხრობელ იმ ლექსის ვარიანტში, რომლის ავტორობასაც რომელიღაც აღვანელი თუში ქალი თავისად იჩემებს. იქ სახელდობრ ასეა ნათქვამი:

„ზთის კარზედ შავიყარენით ზთიშვილნი ყველა მჯრისაო.

გარმადგეს სასწორო-ჩარეჲ: „კვირაჲ, დაუგი თვალიო!“

ეუბნებოდეს ერთუცსა: „აიტანს იაქსარიო“.

გარდაჲვედ. დმერთხა შავთხოვე: „ღმერთო, შენგან მაქე ძალიო“.

მაშიავ მორიგეშ ღმერთმა გარმამიმეტა სამიო.

ავსწიე სასწორო-ჩარეჲსა, ძირს გავადინე ქარიო“ (აკ. შანიძე, ხ. პოეზია I, გვ. 576).

მრავლობითად ნახმარი ფორმა ღთისშვილნი ამ ღვთაებრივ არსებათა სიმრავლეს ამკლავებს, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ სახელდობრ ვინ ჰყავდა ქართველ ხალხს ღვთისშვილებად მიჩნეული. მოხეურს ერთ სადიდებელში, რომელიც ხევშია ჩაწერილი 83 წ. აბა არაბულის თქმით, ნათქვამია მე-მე აღვლას „დიდება ჰქონდეს კვირე ღვთისშვილსა“—ო (იქვე, მას. ქართ. ეთნ. I, 36 იდ).

ღვთისშვილთა ვინაობისა, მათი მერმინდელი შესატყვისი სახელებისა და რიცხვის გამორკვევა ხეცურული ხალხური ლექსების საშუალებით შე-

იძლება. ასეთ ლექსთა შორის საკურადღებოა თამარ მეფის ხატობაში ფერკისაჲს დროს ცეკვა-სიმღერასთან დაკავშირებული წარმოსათქმელი, რომლის ბეჭერი სხვადასხვა ჩანაწერი რედაქცია პროფ. აკ. შანიძეს აქვს მოყვანილი „ხალხური პოეზიის“ I წიგნში (გვ. 223—224, § 542 და გვ. 575—587), სადაც შენიშვნები და ვარიანტებია თავმოყრილი.

ფერხისაჲ ასე იწყება:

„პირველად ღმერთი ვახსენოთ, შემრე ბატონი ჩვენია.

ღვთის კარზედ შავიყარენით სამოცდასამი ხვთის შვილი“
(გვ. 579).

ასევე ითქმის მეორე სტრიქონი ზემო თიანეთსა (იხ. იქვე გვ. 581). ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული ტექსტია 1889 წ. გამოქვეყნებულს ჩანაწერში, რომელშიც ღვთისშვილთა რიცხვი მეტია დასახელებული:

„ღვთის კარზე შავიყარენით ღთიშვილნ სამოც და ცხრანიო.
ქვემოთ, ბოლოში ჩამოვჯე მე, ხატი იაჯსარიო.
გადმოდგეს სასწორ-ჩარეჲ: „კვირავ, გვიჭირე თვალიო!“
ჩამაირიგეს ღთიშვილთა, ვერვის გაუვლო ქარიო.
გადავწე, ერთი ავწიე: „ღმერთო შენ მამე ძალიო!“
სამოც ლიტრიანს რკინასა ქვეშ გაუვლიე ქარიო“ (იქვე გვ. 584).

ითქმის მთლად ასეთსავე რედაქციას წარმოადგენს ლუკა მაჩხოშვილის ნათქვამიც:

ღვთის კარზე შავიყარენით ღთიშვილნ სიმოცდაცხრანიო.
გადმოდგეს სასწორ-ჩარეჲ: „კვირავ, გვიჭირე მჭარია!“
ქვემოთით გადმამაჯდინეს მე. ზაიი იაჯსარია“ (იქვე, გვ. 586).

ამ ფერხისას სიტყვების სხვადასხვა ვარიანტის შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გაფარკვიოთ, თუ ღვთიშვილის შესატყვის სხვა ტერმინებად რა და რა სახელებს ხმარობს კიდევ ქართველი ხალხი. აღვანელ თუშის ქალს, რომელიც ამ ფერხისაის სიტყვების მალექსებლობას ტყუილად ჩემულლობს, იახსარის ზემომოყვანილი ამბის მომთხრობელი სტრიქონები ასე აქვს გამოთქმული:

ხთის კარზე შავიყარენით ანგელოზები თავნიაო.
გადმოდგეს სასწორ-ჩარეჲ: კვირავ, დაუგი თვალია!
ეწიდებთან იმასა, ვინაც რა ძალიანია.
ქვე-ქვე ბოლოსკე მე ვწვივარ, ყველას ჩემზე აქვს თვალია.
ერთმანეცს ეუბნებთან: „აიღებს იაჯსარია“ (იქვე, გვ. 223).

ზემომოყვანილითგან ირკვევა, რომ ღვთისშვილის მეორე შესატყვის ტერმინად თავნი ანგელოზები ჰქონია ხალხს მიჩნეული.

ღვთისშვილთა კიდევ ერთი სხვა შესატყვისი ტერმინიც გვხვდება ხალხურ სიტყვიერებაში. ამ და სხვა მხრივაც ფრიალ საყურადღებოა ზემომოყვანილი ლექსის ის ვარიანტი, რომელიც გრ. აფშინაშვილს ჰქონდა წარსულ საუკუნის დამლევს ჩაწერილი:

„ღვთის კარზე შავიყარენით სამოც და სამი ხატია.
დავდიდგეს ხასწორ-ჩარეკი, ოქროდ ნაქედნი ტახტია.
ხამოცსა ფუთსა რკინასა ვერვინ შაუგლო ძალია.
ქვემოთით დავჯე ტახტზედა, კვირას ჩემქე აქვ თვალია.
„მაგას იაკსარ აიღებს,—არაგვის მგრისა არია“.
ავსწივ, იხე ავიღე, ქვეშ გაუტარე ქარია.
მაჩუქა დამბადებელმა მშვილდ-ლახტი საომარია“ (იქვე, გვ. 581).

ასეთსავე ტერმინს ამ სიმღერის გიორგი ხიმიკაურისაგან გაგონილი ვარიანტიც შეიცავს, რომელიც სხვა მხრითაც საყურადღებოა:

„ღვთის კარზე შავიყარენით სამოცდა სამი ხატია.
გამოჩნდა ხასწორ-ჩარეკი. „კვირავ, დავგივე თვალია.“
მაგა და ეზიდებოდა, ვინც უფრო ძალიანია“ და სხვა (იქვე, გვ. 577).

ამრიგად ორსავე ზემომოყვანილს ვარიანტში სამოცდა სამი ღვთისშვილის მაგიერ უკვე სამოცდა სამი ხატია დასახელებული და აქეთვან ნათლად ჩანს, რომ ხატი ხალხურს სარწმუნოებრივსა და საგმირო სიტყვიერებაში ღვთისშვილის შესატყვისისავე ტერმინს წარმოადგენს.

ღვთისშვილს გარდა ქართულ ხალხურ წარმართულ დაწყალობება-სადიდებლებში ღვთისნახანი-ც გვხვდებიან, მაგ. ხევსურთა ხუცები დაწყალობების დროს ასე ევედრებოდნენ: „დიდ კვირაეს სხვან ხთის ნახსჯან თუ რახ უჩიოდან, უკულმ უდგებოდან“, ვისზეც გამწყრალი იყვნენ და ჩიოდნენ, იმას დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, მას. ქართ. ეთნ. I).

კვირიას ხატის ხუცის დაწყალობებაში უკვე „ღვთის ნაბადნი თუ რახედ უწყრებოდან“, დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, სასულიერო ტექსტები: მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანგელოზთა შორისაც ხალხის რწმენას უფროს-უმცროსობა ეგულებოდა: უფროსი ჯგუფის წარმოამდგენლებს ხალხურ წარმართულ სიტყვიერებაში თავადნი ანგელოზნი, ანდა მთავარი მთავარანგელოზები ეწოდება. მაგ., შატლის მთავარანგელოზის ხუცის თქმით ჩაწერილს ხევსურულ დაწყალობებაში მოგვეპოვება სწორედ ასეთი ევედრება: „თავადო მთავარანგელოზო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 16 ი). ასევეა შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის სადიდებელშიც (იქვე I, 31 ზ). ბარისახოს კვირიას ხატის ხუცისა და ს. ლულში ჩაწერილს სვედრებლებში-კა ზემომოყვანილის მაგიერ ნახპარია „მთავარო მთავარანგელოზო“-ო (იქვე I, 28 და 27 ა).

„თავნი ანგელოზები იახსარის ბრძოლის მომთხრობელს ლექსშიც მოგვეპოვება: „ხთვის კარზე შავიყარენით ანგელოზები თავნია“ (ავ. შან იძე, ხ. პოეზ. I, 223).

„ანგელოზნი“ დიდ ღვთაებათა მსახურნი იყვნენ, მის კარზე სხვადასხვა მოვალეობის ასასრულებლად და გარეშე დავალებათა და ბრძანებათა განსახორციელებლად. მაგ. თუშურს დაწყალობებაში სხვათა შორის ითქმებოდა: „დიდება... მუხის-წვერის ანგელოზთა... ღთის ჰერის მეღვინესა, ღთის მესამსახურესა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, სასულ. ტექსტ.: მას. საქ. ეთნ. I, 21 ილ.—ს. დოქუ, 22 ით.—ს. ჯვარბოსელა).

ხალხის წარმოდგენით, მორიგე ღმერთის კარზე მოსამსახურე ანგელოზებს ბრწყინვალე პირობები ჰქონდათ. თუშურ დაწყალობებათა ცნობით, ისინი „ოქროს სკამს მჯდომართა“ მსახურთა ჯგუფს შეადგენდნენ (მას. საქ. ეთნ. I ილ და 22 ით).

ანგელოზები უფროს ღვთაებებს ახლდნენ, მათთან მყოფნი იყვნენ. მაგ. მზეს ჰყავდა ანგელოზები, რომელთაც სადიდებელ-სავედრებლებში მზის-მყოფნი ანგელოზნი ეწოდებათ.

ვედრებაში ისინი ყოველთვის მზესთან ერთად და უშუალოდ მის შემდგომ არიან ხოლმე დასახელებულნი. მაგ.: „დიდება მზესა და მზის მყოფთ ანგელოზთა“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე, 14 ც, 19 იე, 26 ა).

ღვთიშობელსაც ჰყავს „შოდე-მომძენი და მოთანახმენი წმინდანი ანგელოზნი“, რომელნიც ფშაურს სადიდებელში დიდი პატივისცემით არიან მოხსენებულნი: „დიდება... შენა, დიდო ღვთის-მშობელო და ძეო იმიხავ და იმათთანა ყველანო მოდე-მომძენო და მოთანახმენო წმინდანი ანგელოზნი“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ი).

წმინდა გიორგისაც ახლავს თავისი „მომძე-მომხრე ანგელოზებია“. მითუ-ლური სადიდებელი მათ არ იფიწყებს, როდესაც მათი უფროსის მოხსენება იყო საჭირო: „ღმერთმა გაუმარჯოს ხელმწიფეს წმინდა გიორგის პირიშვე. ახალციხისას, გაუმარჯოს მის მოძძე და მომხრე ანგელოზებს“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ია).

ხახნატის ჯვრის დაწყალობებაში აღნიშნულია, თუ ანგელოზნი სხვათა შორის რას აკეთებდნენ. იქ ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კოპადავ!.. თუ (შე-მავედრებელს) სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მაღლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური აართვი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 20). ცხადი ხდება, რომ ანგელოზების მოვალეობად ხალხის რწმენას დიდ ღვთაებათა კარზე სამსახური შეადგენდა, ისინი ლაშქარსავით იდგნენ იქ და ბრძანებისა და დავალების მიღების მოლოდინში უნდა ყოფილიყვნენ.

ამიტომაც არის, რომ ხევსურულსა და ფშაურს სადიდებლებში მოწოდება მოიპოვება „ლაშქარნო ხთისანო, ხთიშობლისანო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 27 ა, 29 დ.), „ხთიშობლის ლაშქარნო... მორაზმენო ანგელოზნო“-ო (იქვე, I, 31 ზ).

მთავარანგელოსაც კი თავისი მორაზმენი ჰყვანდნენ, „მთავარანგელოზის ლაშქარნი“ (იქვე, I, 30 ე).

ღვთაებრივ არსებათა და ადამიანის ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ადამიანის ქცევაზე ხყო დაკავშირებული: თუ ვინმე შესცოდებდა ღვთაებას, ის დამნაშავეს შენაწყენსა და შენაცოდვარს არ აპატიებდა, არამედ ამაზე

გაუწყებოდა და დასჯიდა, გადახდევინებდა. დამნაშავეც ლოცვა-ვედრებითა და საწირავის მიძღვნით ცდილობდა განრისხებული ღვთაების რისხვა და სასჯელი თავითგან აეცილებინა. კარატის ხატის ხუცის ასეთი საკლავის დაწყებულობებში ამიტომაც არის რომ ნათქვამია: ვინმემ „თუ რა შეგცოდონ ან ბნელსა (ე. ი. ღამე), ან სიხკარსა, ან ფევის ნალითა, პირისქართა (ე. ი. სიტყვით), იამან-მანვილითა, საბელ-სამზრითა, გზა-შარად ლაჭვითა (ე. ი. მგზავრობაში), შანაწყენ-შანაცოდარ შაუნდევით“ და სასჯელით-კი არა, არამედ „ზღვენითა, ხანთლით გადაავადვიდი თ“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

პირქუშის ხატის ხუცის დაწყებულობებშიც ვედრებას ასეთივე შინაარსი აქვს: „თუ (შენმა ხატის ყმამ, ან სხვამ) რა შეგცოდეს, შაგაწყენეს უცოდრობით (ე. ი. უნებლიედ, უცოდინარობით), უმეცრობით, პირისქართ, ფევის ნალით“, შეუნდეთო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ამნაირადევა აგებული შესავედრებელი-დაწყებულბება ღვთისმშობლის, მთავარ ანგელოზისა და ნახარელას ხუცისაც: „თუ რა შაგაწყენან უცოდრობითა, უმეცრობითა, პირისქართა, ფევის ნალითა,—შანაწყენ აპატივიდი“-ო (იქვე, I, 13 ე).

თუ დიდი ღვთაება „მორიგე ღმერთი“ დამნაშავესა და შემცოდველს გაუწყებოდა, მაშინ „ხოიხკრიგ გამოდოდა სასჯელ-საზიანოს საქმეი“ (ბისოს ხუცის დაწყებობა: მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ),—„სასჯელი, საზიანოს საქმეი კაცისა“ და „საქონისა (ე. ი. საქონლის) მავლაი“, (სანაღვლეს ხატის: იქვე I, 13 დ),—შემწყენელ-გამარისხებელის სახლში მიავლუნდა „სენ-სასჯელს, საზიანოს, მტრის ვმალს, სიკვდილს“-აც-კი (კარატის ხატის ხუცის: იქვე I, 11 ა).

ამიტომ არის, რომ ფშურს წარმართულ სიტყვიერებასა და დაწყებულბებში ხუცი თავის ვედრებაში ამბობს: „ღვთისაგან გამოდულს სევდა-სნეულმეზას“ ამოროს მლოცავი ხატის ყმა-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 25 კლ).

რასაკვირველია, ვინც ღვთაებისადმი თავის მოვალეობას ასრულებდა და ისე, როგორც მაშინ ესმოდათ, „სამსახურის მომჯნენებელი“ (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე და 3 და სხვაგანაც), მირთმეული ძღვენი და საკლავი, შესაწირავი და ვედრება, საერთოდ „მოჯნენებული სამსახური“ (იქვე, I, 11 ა, 12 დ, 14 ზ და სხვაგანაც) არ დაეკარგებოდა და „სამსახურის შემავსებელთ“ (იქვე I, 12 ბ) ყოველთვის სასოება და იმედი ჰქონდათ, რომ თავის წყალობას არ მოაკლებდა, თანაც განსაცდელისაგან დაიცავდა და დაიფარავდა (იქვე I, 13 ე) და რასაც შესთხოვდა, აღსრულებდა: „კაცს მოუმატებუა ღონეს, ქონებას, ორფხვ-ოთხ-ფხვს“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა და სხვაგან), „წუთს“, ანუ ეთიოპიელებს გაუმრავლებდა (იქვე I, 12 დ, 13 ე, 15 შ და სხვაგანაც).

როგორც თავიანთი წყალობის, ისევე რისხვა-სასჯელის ასასრულებლად უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ბრძანებათა თავთავიანთი ამსრულებლები ჰყავდა, წარმართული ქართული ხალხური წარმოდგენით, რომელთაც სხვადასხვა დროს მხვდასხვა ერთა გავლენით თავდაპირველი და წინანდელი სახელები ხალხის

მეტყველებაში არა-ერთხელ შესცვლიათ საუკუნეთა განმავლობაში: ჯერ ქრისტიანობის გავლენითა და წაბაძულობით ანგელოზთა სახელი მიეკუთნა, მერმე მონღოლთა ბატონობის ხანითგან შერჩენილი სამოხელეო ტერმინი იასა-ულნი-ც კი დაერქვა.

ამ ანგელოზებად და იასაულებად დროთა განმავლობაში სახელდებულთაიანთ კარზე მსახურთ წარავლენდნენ ხოლმე უფროსი ღვთაებანი თავიანთი წყალობის მისაფენად, ანდა რისხეა-სასჯელის ასასრულებლად, ან კიდევ დაჩაგრულ-მიმძლავრებულის დასაცავად.

ზესთაბუნებრივ ამ არსებათა შორის, რომელთაც ბრალიანი და გამარისხებელი აღმინათების ზიანის მიყენება შეეძლო ხახმატის ჯვარის ხეესურულ-დაწყალობებას მაცლი-ც აქვს დასახელებული: წმინდაო გმირო კოპალავ! (თუ შენს შეედრებელთ) მაცლილს საქმე ეღირებოდეთ მთასად და ბარსად, მაცლილს დააშორდი“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მის. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

როდესაც დიდი ღვთაებათაის ურჩსა და შემცოდველს დასასჯელად გამოიმეტებდა, იგი ხალხის წარმოდგენით თავის კართიგან სითანადო დავალებით შესაფერისს სამსახურზე მყოფს წარავლენდა და მას, ვისაც ასეთი განსაცდელი მოელოდა, უნდა დროზე ან განრისხებული ღვთაების ცოდვის მონანიებითა და ვედრება-შესაწირავით მოღმობიერება მოეხერხებინა, ან არა დასხვა ძლიერი თავისი მფარველი ღვთაების დახმარება—შუამდგომლობაზე ეზრუნა და მისთვის განკუთვნილი სასჯელის სხვაზე გადატანა მოეწყო.

სწორედ ამას ეხვეწებოდნენ სხვადასხვა ხატის ხუტეები, როდესაც მათი მრევლის რომელიმე წევრი ღვთის რისხვის თავითგან ასაცილებლად მსხვერპლად შესაწირზე დაწყალობებას სთხოვდა.

მაგ. სანაღელეს ხატის ხუტის დაწყალობებაში ნათქვამია: „გიორგი რჯულიან-ურჯულოდ ხალოცავო, ნადვარში მებურთალო... ხთიქკრით თუ რა გამოვიდოდას ხასჯელი, სიზიანო საქმე კაცისა, საქონისა მავლაი ენუ მანკერძიდი, სწვა ალაგ, ქალაქ მინასწავლიდი“-ო (იქვე, მის. საქ. ეთნ. I, 12, გ. ჩიტაიას ჩანაწერით).

ლებაისკარისა და კისტანის სამი ხატის ხუტის დაწყალობების ეს ნაწილი უფრო ვრცელია: „თუ რა გამოვიდოდას ხთიქკრით ხთისიანაული ვმელთაზე, ვარციელთაზე, ბეგარ-ყაღან (ესე იგი ვადასახდეველს) ზდეგდას,—ნუ რა მხკერძიდი.—ხენი, ხასჯელი, ხაკლო-საზიანო საქმე ეღირბოდას რა, ეკერძეოდას რა,—მარტე დღარგზულ ვადაზორიდი, ავ საქმე კაზედ მაუტციდი“-ო (იქვე, I, 14 ვ, იხ. აგრეთვე გვ. 16 ია, 17 იბ, 18 იბ, 19 იდ და 20 იე).

მოვალეობა-სამსახურის სიავკარვისდა მიხედვით ღვთაებათა მსახურებსა ორი ზოგადი განმასხვავებელი სახელი ჰქონდათ, რომელთაგან ერთი სახელი წარმართულ სიტყვიერებაში დაცული გვაქვს. მსახურთა ერთ ჯგუფს, რომელთაც კეთილი დეველება და წყალობის მიფენა ჰქონდათ ხოლმე მიკუთვნებული, საწარმართო ანგელოზნი და მოწარმართე ანგელოზნი ჰქმევით სახელად. როდესაც მიმძლავრებულს მავედრებელს შეგლა-მფარველობა სჭირდებოდა,

ბოდა, მაშინ უფროს ღვთაებათ სწორედ ისინი უნდა წარეგზავნათ. ბისოს ხუცის ათენგენობას წარმოსათქმელს დაწყოლობებაში ნათქვამია: მარიგეს ღმერთსა და დიდს კვირაეს განგვეწებთ, თქვენ უშველეთ თქვენს მეხვეწეთ, ზაწარმართო ან გველოვნ და აყოლეთ“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ.).

ფშაური დაწყოლობებაც ამბობს: „სადაც თქვენი უღური დაიძახონ, თქვენი მოწოდმართე ან გელოვი მოახმარეთ, თქვენი კაბის კალთა დაფარეთ“-ო (იქვე, I, 25 კლ).

საწარმართო ნიშნავდა იმას, რომ სწორე გზაზე დასაყენებლად და ხელის გამართვისა და ცხორების კეთილად წარმართვისათვის იყო განკუთვნილი, მოწარმართე-კი იმ პირს ეწოდებოდა, რომელსაც ამ დავალება-მოვალეობისათვის უნდა ეზრუნა და ხელი შეეწყო.

უფროს ღვთაებათა ამ მსახურთა მოვალეობის სიკეთის გამო, მათ ტკბილი ანგელოზების სახელიც ეწოდებოდათ. ფშაურს დაწყოლობებაში მავ. „დიდს ღვთისმშობელს“, რომელიც წარმართული ხანის ღვთაების ადგილის დედის მონაცვალე სახელია, ხატის ხუცი ასე ევედრება: „წმიდის გულით მავედრებელნი ყვედღნივე თქვენ შეინახნით წყალობითა თქვენითა, ღმერთსაც თქვენ შავედრეთ და გამოუთხოვეთ წყალობა თქვენი თქვენის ტკბილის ანგელოზებით“-აო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 25 კე).

შემკოდისა და დამნაშავის დასჯის უფლება პირადად მხოლოდ უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ჰქონდათ, უმცროსებს-კი თითონ არ შეეძლოთ, თუნდაც რომ საფუძველი ჰქონოდა ამა თუ იმ პირს გაწყობოდნენ. მათ უნდა ერთგვრთი უფროსი ღვთაებისათვის შეეჩვილათ და მისგან დამნაშავის დასჯის ნებართვა გამოეთხოვათ. რასაკვირველია, ასეთი პირიც თავის მხრით ცდილობდა, რომ ძლიერი მფარველი ღვთაების შევედრებითა და გამოქომაგებით მოსალოდნელი სასჯელი თავითგან აეცილებინა. აი მავ., რას ევედრება ხვისურეთის სამი ხატის ხუცი დაწყოლობებაში: „დიდ კვირაეს სხვან ხთის-ნასახნ თუ რას უჩიოდან (ამ მსხვერპლის შენთვის შემომწირველსა და მვედრებელსაო), უკუღმ უდგებოდან,—მადლი, ხოიშანი დაუთხოვიდი, თავად პირწამ, გულწამ დაუბრუნდი“-ო და განსაცდელს ააშორებდეთ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ასევე კარატის ხატის ხუცის დაწყოლობებაში: „სხვან ხთისნასახნ თუ რაზენ უწყრებოდან“ დაეხმარეთო (იქვე I, 11 ა) და ხახმატის ჯგარისამც ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კოპალავ!... თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს (საზიანოდ და დასასჯელად წარვლენილნი იგულისხმებიან) ხამხახური აართვი და ღთის კარზედ საქრთამოდ (იგულისხმება ვედრება და შეწირული მსხვერპლი) შართვი, სხვანი ღთის შვილნი თუ რას უწყრებოდნენ, მადლი, ხოიშანი დაუთხოვე, თითონ პირ-წამივ და გულ-წამივ დაუბრუნდი, უშველიდი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

თუ რომ მძიმე დანაშაულება იყო, მაშინ დასასჯელად წარმოელენილნი, მთელ რაზმსაც შეადგენდნენ და მეთაურიც ჰყოლიათ მათ მიჩენილი. მავ.,

ახიელის ხუცის დაწყალობებზე სწორედ ასეთს შესაძლებლობას გულისხმობს: თუ „ღთის იასახულნი გამავიდოდან ხთისავანა გამაშობილნი, კვირანი სარდლოზდანი, ჯორციელი“ დასასჯელად, გადაარჩინო, ნათქვამია დაწყალობების სავედრებელ ნაწილში (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 16 ია).

თუ ზემომოყვანილს ლოცვაში დამსჯელ მსახურნი კვირიას მეთაურობით ჩაწან ღვთაებისავან წარგზავნილნი, ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში გმირ კობალას ხელმძღვანელობაზეა უკვე საუბარი: „ხთის კრით თუ რა იასახული ხთის ბძანებით გამოვიდოდეს, გმირო კოპაღეო, შენით სარდლოზით ხორციელზედ ბრუნდებოდეს, ამით ყუღროს ჯალაბობას, ნუ მიჰკერძობი“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

თავი მეექვსე

ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომქობელი ტომები

1. ღმერთი

„ქართველი ერის ისტორიის“ I³-ში ქართული წარმართული სარწმუნოების განხილვის დროს უკვე გამოჩვენებულია, როგორც ის, თუ შეიდეულის ცალკეული დღე რომელი ღვთაებისათვის ყოფილა მიკუთვნილი, ისევე იმ ღვთაებათა სახელები და ვინაობაც, რომელთა ძლიერებაც თუმცა ყველას სწამდა, მაგრამ რომელთაც შეიდეულში დღე მაინც მიძღვნილი არა აქვთ. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ იმ ხანაში, როდესაც შეიდეულის დღეთა პანთეონი შეიქმნა, ასეთი ღვთაებანი ან უფროს ღვთაებათა ჯგუფს არ ეკუთვნოდენ, ან უკვე აღარ იყვნენ მიკუთვნილნი. ცხადია, ქართულ-ქართველური წარმართული პანთეონი ისევე, როგორც ზოგადი ენა და კულტურაც მხოლოდ ერთი რომელიმე ტომის შექმნილი არ უნდა იყოს. ამიტომ საგულისხმო იყო და საჭიროც არის, რომ გამოჩვენებულიყო, თუ სახელდობრ რომელ ტომს რა წვლილი აქვს შეტანილი.

ზემოდასახული საკითხის გადასაწყვეტად ამჟამად, რასაკვირველია, რაიმე წერილობითი წყაროების ცნობებზე დამყარება შეუძლებელია. ამისთვის სხვა ღონეობაა გამოსაყენებელი. ამ საყურადღებო ამოცანის გადასაჭრელად შესაძლებელია იგივე გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომლითაც ქართული წარმართული პანთეონისათვის გვქონდა გამოყენებული და „ქართ. ერის ისტორია“-შია დასახელებული (I³, 36), სახელდობრ, რომ ამა-თუ-იმ ერის ზოგად წარმართულ ღვთაებათა გარდა, თვითოეულ თემს თავისი საკუთარი, უმთავრესად მის მფარველად მიჩნეული, ღვთაებაც ჰყავდა. რაკი ზოგადი ქართული წარმართული პანთეონი შექმნილისამებრ უკვე გამოჩვენებული და შესწავლილია, ეხლა აწ დასახული მიზნის მისაღწევად საჭიროა, რომ ჩაუვკირდეთ, თუ რომელი ამ ზოგადი პანთეონის ღვთაებათა სახელები რომელ ტომს, ან ერს ჰყავს სწორედ თავის საკუთარ ღვთაებად მიჩნეული. ამის ცოდნა ამ საკითხის გადაწყვეტას საგრძნობლად გავვიადვილებს.

ღმერთის აღსანიშნავად ორსავე აბხაზურში, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, Antscha ანჩა ყოფილა (R II, 527), თანამედროვე აბხაზურს-კი ამ ცნების გამოსახატავად ანტჷა, ანცა აქეს (უსლ., აბხ. ე.). გაზ. „ივერია“-ში (1888 წ. № 180, გვ. 1) გამოქვეყნებულ ნაშრომში „აფხაზეთი და აფხაზნი“ პ. ჭარაია ამტკიცებდა, რომ ლეთის აბხაზური სახელის მეორე მარცვლი ცაა მრ. რ. პოლოსართია, ან-კი დედის ქალ-ღვთაების აღმნიშვნელია. ამისდა მიხედვით, ღმერთის აბხაზური სახელი აეტორის ღმერთების ე. ი. აბხაზთა ოდინდელი პოლითეისტური მსოფლმხედველობის გამომხატველად და გამომედანეებლად შიანდა. ეს დებულება პ. ჭარაიას 1912 წ. გამოსულ გამოკვლევაშიც არის გამოერებული (Об отношении ахазского языка к яфетическим, გვ. 31—33). ყველაზე საყურადღებო საბუთად მას ის მოსაზრება აქვს წამოყენებული, რომ ლეთის მიზღვს აბხაზება ანცია რმგზგ-ს უწოდებენ, რომელშიც მგზგ-ის წინ მყოფი რ მრ. რ. მესამე პირის თავსართიაო (იქვე 32).

მაგრამ ლეთის აბხაზური სახელი რომ XVIII ს-ში ანცია-კი არა, არამედ ანჩა-ა და ასევე Antcha ანჩა აქეს კლავროთ-საც (V. II, 424: Dien) ძნელი დასაჯერებელია ცივერ გაერჩიათ და ამ ბგერის მაგიერ ჩ მოსჩვენებოდათ, რომ მაშინაც თანამედროვე ფორმა ყოფილიყო.

ღმერთის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. T'ha ტა ყოფილა და ეს-ლაც ასევე ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.—ნორ), ჩერქეზებშიც ტლა-ს უწოდებენ (რ.-ჩერ. ლ.).

უფალს XVIII ს. გვლდენშტედტის ცნობით, ყაბარდოულად და ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Suchoch პრქვევია, სამხრეთდასავლურად-კი Sach (R II, 527).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ღმერთს ჩანურად Dale დალე ეწოდებოდა (R II, 504). თანამედროვე მეტყველებაში-კი დალე იხმარება, მაგრამ ზოგს სხვა ბრუნებში მეორე ხმოვნად უკვე ნ ჩნდება (ნათ. დღლინო, მიც. დალა, მოქმ. დალა, ანდა დლლუ). საყურადღებოა, რომ ამ სახელთან მხოლოობით-ში ვლ და მრავლობითში დლ იხმარება (ჩაჩ. ე. 170).

ღმერთის XVIII ს. ქისტური სახელი Dala დალა-დ გვაქვს აღბეჭდილი (R II, 504), თანამედროვე ქისტურად-კი დალა-ს ეძახიან, გრამ. მხ. რ. უკვე დალი-ა.

ქისტებიც ამ სიტყვასთან მხ. რ. ვ-სტესკატ. ნიშანს, მრ. რ.-მ-ს—ხმარობენ (მალს., ინგ. გ. 139).

წოეურში XVIII ს. სახელად Dale დალე გვაქვს (R II, 504). ესლა ღმერთს წოეები დალა-ს უწოდებენ, დალე-კი ნათ. ბრ. ფორმაა. დალობა უკვე ლეთაებას ნიშნავს (შიფ. 137).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ღმერთს ლუნძურად, ანწუხურად, ჭარულად და დიდოურად სწოდებია Bedsched ბეჯედ (R II, 152). ლუნძურად ესლაც თითქმის ასეთივე სახელი ბეჩედ აქვს (ლუნძ. ენ. 52), ხოლო უფალს, უზენაესს ჰქვიან ბეთრჷპან (იქვე 52).

სამწუხაროდ ღმერთის თანამედროვე ანწუხური, ჭარული და დიდოური სახელები წყაროებში არ მოიპოვება.

უფალს ჩანსურად და ქისტურად გვლდენშტედტის ჩანაწერით Aela ალა სწოლებია, წოვებს-კი იმ ხანაშიც უკვე ქართული უფალი უხმარიათ (R II, 504).

ღუმუქურად ღმერთს XVIII ს-შიც Saal, B'saal ზაალ, ზეზაალ ჰრქმე-ვია (R II, 520) და ესლაც ასევე ზალ (ნათ. ბ. ზანალ) ეწოდება. ზალდუ, რომელთანაც ბ და დ სქესკაც. იხმარება, უკვე პატრონს, მამასახლისსა და დიასახლისს, ზოგჯერ კმარსაც ნიშნავს (ღუმ. ე. 268).

საყურადღებოა, რომ უფლის ღუმუქური ეს სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში Usaldu უზალდუ-ს სახით არის აღბეჭდილი (R II, 520). ეს ცნობა იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ ზალდუ-ს, იმ დროს 1 სქესკატეგორ. თავსართი ჰქონია. გვლდენშტედტის ჩანაწერში ღმერთის აკუშური სახელად Zalla ძალლა, ანდა ცალლა მოყვანილი (R II, 520), აკუშურის მონათესავე-ჰვრკილურს-კი ღვთის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, ხუალაყაგ, მოეპოე-ბა. ხოლო ხუაყაგ, (მრ. რ. ხუეჩნი) პატრონს ნიშნავს (ჰვრ. ე. 451).

რაკი ხუალა ჰვრკილურად დიადსა და ხიდიადეს ნიშნავს, ჩა-კი ვინ-ს (იხ. იქვე 451 და 456), ირკვევა, რომ ღმერთის ჰვრკილური სახელი ხუალაგ-ჩაგ არსებითად დიად ვინმეს ნიშნავს. ხუალაგ-ისა და ჩაგ-ის ბოლოკიდური გ საშუალო სქესკატეგორიის ჰვრკილური ნიშანია, რომელიც თავსართისაცა და ბოლოსართის სახითაც ერთვის. ამრიგად ირკვევა, რომ ღმერთის სახელი ჰვრკილურს საშუალო სქესკატეგორიისათვის მიუკუთვნება.

უფალსა და თავადს-კი ჰვრკილურად უცლში ჰქვიან (ჰვრ. ე. 449).

გვლდენშტედტის ჩანაწერიდან ირკვევა, რომ ან[დი]ელებს XVIII ს. ღმერთის აღსანიშნავად უხმარიათ Тзов წოჲ (R II, 520), თანამედროვე ან-დიურს-კი უკვე მაჰმადიანობის გავლენით არაბული ალლაჰი აქვს (ანდ. ე. 144).

ღმერთს არქულად ჰალ-ს ეძახიან, რომელსაც ად. დირი ეღურსავე ჰალ-ს ადარებს, იქ ეშმაკის აღმნიშვნელს, და ქართულ ალს (არქ. ე. 149 და შენ. 1).

საგულისხმოა, რომ ჰალღუთ იქვე მფლობელს, პატრონს, ხოლო ჰალ-ღურ უკვე მფლობელ ქალსა და დიასახლისს ეწოდება (იქვე 149).

ღმერთისათვის წახურულს ღინიშ სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. ღინ-შენ, მოქმ. ღინშა არის (წახ. ე. 151).

საყურადღებოა, რომ ამავე დროს დღეს წახურულად იქნება ღინა და ღინა, ხოლო ზვალ—ღიფტ (იქვე). რაკი ჯა ძირი ვლას და მოსვლას ნიშნავს, ამიტომ არქული ზვალ—ღიჯა უნდა დღე—მომავლის აღმნიშვნელი იყოს.

ამნიარადე, რაკი ნა არქულში ნათ. ბრ. დაბოლოებაა, ამიტომაც დღეს-ის წახურული გამომხატველი ღინა და ღინა არსებითად ქართულს დღეა-ს უდრის. მაშასადამე, დღეს და ზვალ გამონათქვამების ანალიზიდან ირკვევა, რომ წახურულად დღე-ს დე, ანუ დი სწოდებია, ე. ი. ისევე, როგორც უღურად. ეს იმიტომ არის საყურადღებო, რომ დღის თანამედროვე არქული სახელი არის ჯიდ (არქ. ე. 170).

ზემონათქვამის შემდგომ რომ ისევე ღმერთის წახურულ სახელს ღინა-ს-დაუზბრუნდეთ და ჩაუუკვირდეთ, ამ სიტყვების ღენიშ და ღი-ს პირველი მარც-ვლის იგივეობის გამო, იბადება ექვი, მათ შორის ნათესაობა ხომ არ არის

საგულისხმებელი და აქ ღმერთისა და დღის სახელების ოდინდელი იგივეობის ანარეკლი ხომ არ არის შერჩენილი?

რუთულელნი ღმერთს უწოდებენ აინიშ (ნათ. ბრ. აინშიდ, ანდა აინ-ჩიდ, მოქმ. აინჩირაჲ). დირს ამ სიტყვის სქესკატეგორია აღნიშნული არა აქვს (რუთ. ე. 148).

ღმერთის კერული სახელი არის ღუცაბარ, რომელიც, უსლარის ცნობით, თურმე მაშინაც იშვიათად იხმარებოდა (კვრ. ე. 388).

როგორც ვიცით (ქართვ. ერის ისტორია I², 115 და 124—128), სამშაბათი შვიდეულის პანთეონში არიას, თახა-სთვის იყო განკუთვნილი (მეგრ. ლახაშხა, სევან. თახაშ). ქართველ ტომთა შორის არც ერთი არ მოგვეპოვება, რომელსაც ასეთი სახელის მქონებელი ღვთაება გააჩნდეს. სამაგიეროდ ქედს იქით, ჩრდილოეთ კავკასიაში ადიღებს, ჩერქეზებსა და ყაბარდოელებს, ამის მსგავსი სახელი არამც თუ აქვთ, არამედ იქ ეს სიტყვა ღმერთის აღმნიშვნელ-ზოგად სახელადაც არის ქცეული.

უკვე გვღენს ტეტის ჩანაწერში ღმერთის ყაბარდოულ სახელად T'ha თხა არის აღნიშნული („Gott kabardin. T'ha“: R II, 527).

XIX ს. დამლევსაც, ლოპატინსკის ცნობით, ღმერთს ყაბარდოულად ტხა ეწოდებოდა (р-к. сл.) და ეხლაც ამავე სიტყვას ხმარობენ. ლ. ლულაე-საც ღმერთის ჩერქეზულ-ადიღურ სახელად იგივე სიტყვა „тха“ ტხა აქვს დასახელებული (Л. Я. Люлье, Черкесия, историко-этнографические статьи, მეორე გამოც.: Материалы для истории Черкесского народа, вып. 4, გვ. 30).

კერა: მზის დღე, ქ. ბეჩხა, მ. ჟაშხ, ს. მიშლადელ

ორშაბ.: მთვარის თუთახხა, თუთაშხა, ღოშდიშ

სამშაბ.: არიასი თახაშხა, ქ. ტიკინაჩხა თახაშ, ერკინაჩხა

ოთხშაბათი: ერმის ტარხუ—ჯუმაშხა, ჯუმაჩხა, ჯუმაშ

ხუთშაბათი: ჰატროდიტისა ცაშხა, ჩაჩხა, ცაშ

პარასკევი: დიოსისა ობიშხა, პარასკე, ვიშნიშ

შაბათი: კრონოსისა საბატონი ტეშუბ (შიბლე), სოტტინ.

ახლაზურს თუ შვიდეულის დღეების წარმართული ხანის სახელები ქართულის მსგავსად დავიწყებული აქვს, ჩერქეზებსა და ყაბარდოელებს საკმაოდ კარგად დაუცავთ.

ორშაბათის ყაბარდოულ სახელად შ. ნაგოშოვს ბლიტხა აქვს აღნიშნული (ისტ. 38), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი ბლესშახა-ა (გვ. 122).

ორშაბათს ჩერქეზულად ბლიპჷ ეწოდება (რ.-ჩერ. ლ.), აბხაზურად კი დეე აშეჷხანჷ ჰჷვიან (უსლ.), დ. გულიას აშეჷხა (ისტ. 312) უწერია. მისივე ეტიმოლოგიით ეს სიტყვა კარის აღმნიშვნელი აშეჷ-ის და ან ააჷა-საგან, რომელიც დღევანდელ დღეს ნიშნავს,—ანდა წინ-ის აღმნიშვნელი არის, ათჷა-საგან არის შემდგარი და შვიდეულის წინაკარს ნიშნავს (ისტ. იქვე).

* ჰერმეს ტრისმეგისტოს.

ორშაბათის ყაბარდოული სახელი ბლჩხშხა შედგენილია შვიდის აღმნიშვნელი ბლჩ-სა და თავის გამომხატველი სშხა-საგან და შვიდეულის თავს ე. ი. პირველ დღეს უნდა ნიშნავდეს.

ორშაბათის ჩერქეზული სახელის ბლიბპქ-ს პირველი ბლი ნაწილი 7-ია ხოლო მეორე პპქ ნაწილი იგივე ეპქ უნდა იყოს, რომელიც დასაწყისის გამო-სახატავად იხმარება. ამრიგად მთელი სიტყვა თავდაპირველად შვიდეულის და-საწყისის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

სამშაბათის აბხაზურად ჰქვიან აჰაშ. დ. გულიას ანალიზით, ის აჰ-ბა-სა და აშ-ისაგან შედგება. აშ შემოკლებული აშშ-ი, დღე-აო (აბხ. ისტ. 312). უსლარის თარგმანითაც მეორე დღეს შვიდეულისას ნიშნავს (აბხ. ენა. 198). ჩერქეზულად-კი დუბჟუ, ანდა დუბჩე (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. 31), ხოლო ყაბარდოულ სახელად შ. ნაგომოვს მოყვანილი აქვს უბის (ისტ. 38), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი აღნიშნულია დუბჟ (გვ. 25).

ოთხშაბათის აბხაზური სახელი აბაშა-ა. ჩერქეზული—ბირასკევიჲ (რ.-ჩერქ. ლ. 202), ყაბარდოულ სახელად-კი შ. ნაგომოვს ბორეჟა მოეპოვება (ისტ. 38), ხოლო ლოპატინსკის ბერაჟეჟე (რ.-ყაბ. ლ. 160).

ხუთშაბათის აბხაზები უწოდებენ აფშ, აშა-ს, ჩერქეზებს-კი სახელად მა-ჭოკჟ აქეთ (რ.-ჩერქ. ლ. 236).

ყაბარდოელები მახახო-ს (შ. ნაგომოვით ისტ. 38), ანუ მახაყტ-ს ეძახიან (ლოპატინსკით რ.-ყაბ. ლ. 181).

პარასკევის სახელად აბხაზებს აქეთ ახტაშა, ჩერქეზებს-კი ბირასკეშხთო (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. 174). ყაბარდოული სახელი ლოპატინსკით მარჟმ (რ.-ყაბ. ლ. 139).

შაბათის სახელი ყველა სინდურ ენებში, ჩერქეზულს გარდა, საერთოდ იმდენად გაბატონებულა, რომ ძველი წარმართული მილიანად და უკვალოდ განუდევნია. ჩერქეზულს-კი, შებქთჟ-ს გარდა, მაქწაჟო-ც მოეპოვება (რ.-ჩერქ. ლ. 207) (აბხაზურად—აბუჟურ კილოზე—ასსაშა).

კვირას აბხაზურად ეწოდება აჩჩაჟშ (უსლ. აბხ. ე. 235). დ. გულიას ამ სიტყვის ორი ეტიმოლოგია აქვს წამოყენებული: აჩჩა შესაძლებელია აჩჩა-რა-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც „უთხრელობა“-ს, ე. ი. უქმეს ნიშნავს. ხოლო ბოლოკიდური შ დღის აღმნიშვნელი აშშ-ის ნაწილიაო. მისი მეორე ეტიმოლოგიით, აჩჩა ნიშნავს ძალას და ეგების კვირის აბხაზური სახელი ძლიერის (იგულისხმება: ღვთის) დღეს ნიშნავდესო (ისტ. აბხ. 312).

ჩერქეზულად კვირას ეწოდება თერაჟმაჟე (რ.-ჩერქ. 28), ყაბარდოულად-კი თხაშახო შ. ნაგომოვით (ისტ. 88) და ტხაშახო ლოპატინსკით (რ.-ყაბ. ლ. 22).

ამასთანავე პირველის განმარტებით ეს სიტყვა „ღვთის დღეს“ უნდა ნიშნავდეს, მეორეს აზრით-კი შვიდეულის დღის აღმნიშვნელია (იქვე). უკანასკნელი განმარტება იმ გარემოებას ემყარება, რომ შვიდეულის სახელად ყაბარდოულში ეს ტხაშახო სიტყვავე იხმარება, შ. ნაგომოვსაც შვიდეულის ყაბარდოულ სახელად იგივე ტხაშახო აქვს მოყვანილი, რომელიც მისი განმარტებით, ვითარცა კვირის სახელი, ღვთის დღის აღმნიშვნელია.

ჩერქეზულადაც შეიღებულის აღსანიშნავად კვირა დღის სახელია გამოყენებული. ამრიგად შეიღებულის, კვირის, სახელად ჩერქეზულად და ყაბარ-ლოულად, ქართულის მსგავსად კვირა დღის სახელივით გამოყენებული. აბნა-ზურად-კი შეიღებულს ეწოდება აზნაბუ, რომელიც უსლარის მოსაზრებით დამანიჯებული უნდა იყოს და ნაწარმოები ჩანს დღის აღმნიშვნელი აზნა-ისა და შეიღის—ბუზა-საგანაო (აბხ. ე. 234—235). დ. გულიაც ასევე მსჯელობს (აბხ. ისტ. 312).

საყურადღებოა თვეების სახელები ის წესი, რომელიც, უსლარის ცნობით, ჩანებს აქეთ (ჩან. ე. 163).

მზე რომ ქართ. ხალხს სწორედ ქალად და არა მამაკაცად ჰყავდა წარმოდგენილი, ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა ხალხური ლექსებითგანაც მრავლად შეიძლება. მაგ.:

„ცაზე მზე დაბნელებულა,

მთვარე აყრიდა შაქარსა.

„მთვარე, ნუ აყრი შაქარსა

არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“. (ქართ. ხალხ. პ. 8).

ამ ოთხმუხლდის უქანასკნელი სტრიქონითგან ირკვევა, რომ ცაზე დაბნელებული მზე, რომელსაც მთვარე შაქარს აყრიდა ქალი ყოფილა. ხოლო რაკი იქვე ნათქვამია, რომ „მთვარე... არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“—ო ცხადი ხდება, რომ პირიქით მთვარე ამ ოთხმუხლდში ვაჟად არის ნაგულისხმევი.

მზის ღვთაების შესახებ წარმართული ხანის წარმოდგენის ანარეკლი სხვათა შორის ძეობის საგალობელს „მზე შინა“-შიც არის დაცული. „ვაჟის მამა შინ არ არის, მზეც შინ შემოდიო (იხ. ხალხ. პ. 6). თუ მზის მშობლებთან შესვლისათვის ამ საგალობლის შემთხვეულ ხალხს საჭიროდ მიუჩნევია მზისათვის მოეხსენებინა, რომ იმ დროს ვაჟის მამა შინ არ იყო, აქეთგან საფიქრებელია, რომ ხალხის რწმენით მზე იმ შემთხვევაში თუ ვაჟის მამა შინ იქმნებოდა ახალ-მოლოგინებული დედის სადგომში არ შევიდოდა. მაშასადამე, ხალხს მზე მხოლოდ და მხოლოდ ქალურ ღვთაებად ჰყავდა ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია ის საჩუქარიც, რომელსაც ძეობის საგალობლის შემთხვეულნი მზის ღვთაებას პირდებოდენ „მზეც, შემოდი ბაკებსაო,... ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც, შინ შემოდიო“ (ხალხ. პოეზ. 6). ცხადია, რომ ეს აღთქმა-დაპირება მაკე ცხვარი, სწორედ ქალური ღვთაების, მზისათვის, ბედნიერი მშობიარობისათვის სამადლობლოდ განკუთვნილ მსხვერპლს წარმოადგენს.

„მზე-შინა“-ს საგალობელში უქანასკნელი ორი სტრიქონიც არის საყურადღებო: „მზეც შემოდი ბაკებსაო ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც შინ შემოდიო“ (ქართ. ხალხ. პ. 6).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ბაკები რითმის გულისათვის მაკე-სთან ბგერითად შესათანხმებლად იყოს ნახმარი. უფრო ბუნებრივი იყო გვეფიქრა წინაუქმო, მაგრამ ზემოაღნიშნული ორი სიტყვა ხეირიან რითმისთვის გამო-

სადგადაც-კი მისაჩნევი არ არის. ხალხური პოეზიის შემქმნელთ რომ სდომებოდათ, რა თქმა უნდა, ამაზე საუკეთესო სარითმო მასალის მოძებნა შეეძლოთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ორივე შემოდასახელებული სიტყვა უმთავრესად საგალობლის შინაარსის გამოსახატავად იყო საჭირო. გარითმულობას ამ შემთხვევაში მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ირკვევა, თუ რა სადგომად უნდა ვიგულისხმოთ ის „შინ“-ი, სადაც ძეგლის საგალობლის თავდაპირველი შემთხვევლი მზეს შესასვლელად ეპატიებოდენ. რაკი ბოლოს და ბოლოს მზეს შინ შესასვლელად ბაკებში სთხოვდენ, ცხადი სდება, რომ ახალ დაბადებულის დედა იმ ხანაში, როდესაც ეს საგალობელი თავდაპირველად გაჩენილა, ბაკებში უნდა ვიგულისხმოთ. ამ მხრივ საყურადღებოა ის წესი, რომელიც ჩვენ მთიელებს ბოლოს დრომდის მშობიერთათვის ჰქონდათ დაცული.

შემოდგომას, 14 ავგისტოს დაწესებული სვანური დღესასწაულის სახელი ბიხობ აგრეთვე საყურადღებოა. ამ სიტყვის მეორე -ობ მარცვლი უნდა უქვეყლია ქართული -ობას მნიშვნელობის მქონებელი ბოლოსართი იყოს, რომელიც განყენებული სახელების სვანურში ერთი მაწარმოებელთავანია (ვ. თოფური ი, სვ. ენა I ზნა, გვ. 218). თვით იმ სიტყვად, რომლისგანაც განყენებული ცნების, დღესასწაულის, გამომხატველი ეს სახელია ნაწარმოები, მაშასადამე, ბიხ არის მისაჩნევი. დღესასწაულის ეს სახელი ბიხობ ისევეა ნაწარმოები, როგორც სხვა ისეთივე დღესასწაულების, მაგ. ელიაობა, მარიამობა, პეტრეპავლობა, გიორგობა, თეოდორობა და ბეერიც სხვა, სახელია ავბებული. ამიტომაც, რაკი ყველა ზემოდასახელებულ შემთხვევაში იმ წმინდანის, ან ღვთაების სახელია, რომელსაც თითოეულს მათგანს დღე ჰქონდა მიკუთვნებული, ბიხობ-შიც ბიხ აგრეთვე ღვთაების სახელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად მაინც. თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გავუწევთ, რომ ბიხობ წლის დასაწყისის დღესასწაული იყო და წელიწადის დასაწყისი-კი ან მთვარის, ანდა მზის სრბასა და მდებარეობა—დაშორებაზე იყო [დამყარებული] უძველესი დროითგანვე მოყოლებული, მაშინ აქაც ბიხ-ი უპირველესად ერთ-ერთ ამ ორ დიდი მნათობთავანის სახელად არის საგულისხმებელი. მაგრამ თანამედროვე სვანურს არც მთვარისა და არც მზისათვის ასეთი სახელი არ უჩანს. ბიხ-ის ახლო მსგავსი მზის სახელი ლეგურ ენათა ჯგუფსა აქვს, მაგ. ყაფურურად ჰქვიან შოჯ, დიდოურად ეწოდება ბუჯ, ხვარშულად ბჯვ და უღურად ბგდ.

2. ბარბოლ-ბარბალი

საყურადღებოა, თუ რა ღვთაებად ჰყავდა სვანეთის თითოეულ სოფელს ბარბოლ-ი ანუ ბარბალ-ი წარმოდგენილი და რა და რა სახელს, ანდა წოდებულებას ხმარობდა ხოლმე მისდამი აღვლენილ ლოცვაში.

ეს მკვლევარს ამ ღვთაების თავდაპირველი ბუნების გაგებასაც მიიანებინებს და მის თავყვანისცემაში შექსოვილი მერმინდელი ელემენტების გამოცალკეებასაც გაუადვილებს.

ბარბოლის დღესასწაულის ორნაირი დანიშნულება ადვილად შესამჩნევია ყველა იმ ცნობებში, რომლებიც მოხუცებულნი და ხანში შესული სენების მონათხრობში ვხვდებით.

ერთი მხრით ბარბოლის უძმე და მისი სხვა წეს-ჩვეულებანი დაწესებული იყო საზოგადო საქონლის და, კერძოდ, ძროხის და წველის გამრავლებისათვის“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1). ამ დღესასწაულის დროს ასასრულებელი ლოცვა-ვედრებაც „საქონლის გამრავლებასა და წველადობის მომატებას ეხებოდა (იქვე, 4, 57, 10).

ლახამულელი ლოცვის დროს, 85 წ. მოხუცის ფარნაოზ ჭკადუს ცნობით, ბარბოლს „უეთხმალღიშ ღამშვრ დერმეთ“-ს, ოთხფეხის სალოცავ ღმერთსაც უწოდებდა და ფუსლ-საც, ე. ი. ბატონს,—45 წ. ჭაბახან ჭკადუს სიტყვით—კი, „მალღიან ბარბოლ ანგლეშ“-ს, ე. ი. მალღიან ბარბოლ ანგლეშს (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1, 2.).

ჩუბხეველებიც „ბარბოლ ანგლეშს“ უწოდებენ (იქვე I, 3, 4) და „უეთხმალღიშ ღამშვრს“ (იქვე 4), ანუ ბარბოლ ანგლეშსა და ოთხფეხის სალოცავს.

ყოველი ლახამულელი დიასახლისი ბარბოლისადმი განკუთვნილ რძის ფაფას (ლევკები გაგ-ს) შინაური საქონლის მფარველი დედაების სახელზე შესწარავდა“ ხოლმე (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1). თვით ლოცვამაც ამავე წოდებულებით მიჰმართავდა დიასახლისი: „უეთხმალღიშ ღამშვრ დერმეთ“—ოთხფეხის სალოცავ ღმერთო (იქვე).

მესტიამიც, 60 წ. ტარასი ნაკანის ცნობით, სახლის უფროსი რძალი, მერბილი ბარბალ-ს ევედრებოდა: „ბარბალ დერბეთ!“ „ბარბალ-ო დერბეთო!“ (იქვე I, 11).

შემდეგ სადილის წინ სახლის უხუცესი მანდილოსანიც ლოცვის დროს ამბობდა აგრეთვე: „ბარბალ ჟიბე ღგკათხე“—ბარბალ-ო ზიღამართულო“-ო (იქვე I, 12).

ჩოლურშიც, სადაც ბარბალი ხველისა და გადამდებ სნეულებათა სალოცავად იყო მიჩნეული, ლოცვა, 70 წ. თეთრუა ბაბლუანის ცნობით, „ღრბით“-ისადმი მიმართვითვე იწყებოდა (იქვე I, 13).

ს. ფარში ამ ბარბოლის სალოცავს ორმაგად და, შესაძლებელია ითქვას, სამაგვი თვისება ემჩნევა. 86 წ. ვიბლიან ვიბლიანის ცნობით დიასახლისი თავის ვედრებას ასეთი მიმართვით იწყებდა: „ღამშვრა მალღინ“ ე. ი. „მალღიანო ღამშვრა“,—და ასევე ათაებდა: „ღიღნბიშ ღევედ ღამშვრა“, ანუ ღიღნბის მიმღებო ღამშვრა“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 5).

ძროხების მწველელი ქალი, მუშავლი-კი უკვე ბარბოლს ევედრებოდა და „ბარბოლ ფუსლ“-ს ე. ი. ბარბოლ ბატონს უწოდებდა (იქვე).

ხოლო საქონლის მკვებავი მამაკაცი, ე. წ. მგნნი ლოცვის თავშიცა და ბოლოშიც მხოლოდ „მალღიან დერმეთ“, „მალღიან ღმერთს“ მიმართავდა ხოლმე (იქვე I, 5 და 6).

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია აგრეთვე ის თავისებურება, რომელიც ბარბოლის დღესასწაულის შესახებ 61 წ. დემეტ გერლიანის მონათხრობში (ეცერი) ცხადად შესამჩნევია. უპირველესად აღსანიშნავია, რომ სახ-

ლის [უფროსი კაცი], „ქორა მახტუშ“-ი, პატარა კერი-ს წინ ღვთაებას ასე ეყვებოდა: „ბარ ბედნიერ ფუხსდ უბე ღვკლათხე“, ე. ი. „ბარო ბედნიერო, ბატონო ზე აღმართულო“.

ზენოდასახელებული მოხუცის განმარტებით, „ბარ ბედნიერ-ი წვრილ-ფეხა საქონლის და მათ შორის ყველაზე უფრო ცხვრების მფარველი ღვთაება იყო“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 6 და 7), თუმცა-კი თვით ლოცვით-გან ეს არ ჩანს, რათგან იქ ზოგადად არის ნათქვამი, „აღამიანი და სულღმეული (საქონელი) ყველა გაამრავლე“-ო (იქვე 6).

ამავე დღეს აქვე ეცერში მებრე და ძროხების მწველელი ქალი-ც ბარბოლ-ს ევედრებოდნენ მხოლოდ და ლოცვის დროს ამბობდნენ: „ბარბოლ-ო გამრავლე ხარი (ჯან) და ფური (ფურ) ჩენს ოჯახში“-ო (იქვე 7). ამრიგად, აქ უკვე ტარ-ის მაგიერ ბარბოლ-ი ჩნდება და შესავედრებულადც ხარი და ფურია, ე. ი. სხვილფეხა საქონელია დასახელებული.

ბარბაშ-ის დღესასწაულება ლენჯერშიც ჩვეულებრივისაგან საგრძობლად განსხვავდება. უპირველესად საყურადღებოა, რომ იგი, 70 წ. გიგო შუკვანის ცნობით, სახლთან-კი აღარ იყო დაკავშირებული, არამედ გარკვეულ ეკლესიასთან: ამ დღეს „დიდით თემის მანდილოსნები მიდიოდნენ ლაშთხვერის თარინგველ-ის ეკლესიაში“, სადაც ისინი „ვევადრებოდნენ თარინგველ-ს ყურების ტკივილისაგან დაგვიცავიო“, ამას გარდა „სოფელ ლაშთხვერში თარინგველის მარები¹ უდესიანები და ჯაჭვანები ამ დღისათვის ეკლესიის სტიფში (არეზე) აღმართავდნენ დიდ თოვლის კოშკს, რომელსაც შუაგულში ზეს დაატანდნენ და მის წვერზე ხის ჯვარს დაამაგრებდნენ“. ლოცვისა და ყველიანი ღვეზილების ვათავების შემდეგ მლოცვენი „მიემგზავრებოდნენ თოვლის კოშკისაკენ (მუსი მურყყამ-ში). აქ ისინი გარს უვლიდნენ თოვლის კოშკს და თან კტირია-ს მღეროდნენ“ საგალობლის დამთავრებას უკალ ნიჩბებით აღჭურვილი „თითოეული უბნის კაცები თავის მხრისაკენ შეუდგებოდნენ გამაღებით თოვლის კოშკის ძირის ვამოხრას, რადგან მათი რწმენით, რა მხარესაც კოშკი წაიქცეოდა, იქით კარგი მოხავალი იქნებოდა“-ო (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 10—11).

გადამდებ სნეულებათა ბატონებად წოდებული გამოწყობიანი მოარულის სვედრებელი „იანანა“ ამ ავადმყოფობათა გამომწვევთა ვინაობის შესახებ ძველი წარმოდგენისა და რწმენის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სამწუხაროდ ჯერ ამ იანანის ყველა ვარიანტი ჩაწერილ-გამოქვეყნებული არ არის, რომ ამ საკითხის ყოველმხრივ და მთელი სისრულით გაშუქება იყოს შესაძლებელი. აწ გამოქვეყნებული მასალისდა მიხედვით-კი შემდეგის გამორკვევა შესაძლებელი.

თუმცა მოარულის გამომწვევთ ჩვეულებრივ ხალხი ბატონებს უწოდებს და ასე ეწოდებოდა იანანას საგალობელშიც, მაგრამ, როგორც ამ უკანასკნელ წარწერებში ჩანს, ნამდვილად ისინი ბატონის შვილები ყოფილან.

ამ საგალობელში მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ამ ბატონებზე დედანს... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7). მაშასადამე,

¹ კაცები.

მათ დედა ჰყოლიათ და მამაც, რომელიც თუმცა ამ საგალობელში დასახელებული არ არის, მაგრამ ბატონად იგულისხმება და გადამდები მთავრული თითოეული გამომწვევთაგანიც სწორედ ამ ბატონის შვილია. სამწუხაროდ ამ ჩაწერილ საგალობელში არც დედის სახელია მოხსენებული. რაკი სიტყვა ბატონი ქართულში შედარებით გვიან, მე-XVI ს-ითგან ჩნდება მხოლოდ, საგალობელი და მისი მსოფლმხედველობა-კი ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესი და წარმართულია, ამიტომ ცხადია თავდაპირველად იმ ივენანაში ბატონის მაგიერ უფლის შვილი იქმნებოდა.

თ. რაზიკაშვილის მიერ ქართლში შეკრებილს ზალხურ ლექსებს შორის §§ 75 და 76 უეჭველია „ივენანა“-ს საგალობლის საგულისხმო რედაქციას წარმოადგენს. მისი შინაარსი საშუალებას აძლევს მკვლევარს გამოარკვიოს, როგორც ბატონიშვილების დედისა, ისევე იმ ბატონიშვილის სახელიც, რომელიც აქვანში უწევთ.

იქ ნათქვამია:

„დილით მზე ამოსულიყო,
 ბარბარე გამოსულიყო.
 ეხურა დიბის საბანი,
 შიგ ეწვა ბატონიშვილი.
 ბატონიშვილი ლევანი,
 მარგალიტისა მტევანი,
 ზედ ეცვა მოის პერანგი,
 გაზნაპოლის ახალხი,
 მთვარე გრეხილად მოველო,
 მასკვლავი დილად ეკერა“.

(ძველი საქართ. III, 2 განყ., გვ. 214, ლექსი § 75).

საკმარისია ადამიანმა „ივენანა“-ს საგალობლის კარბული ვარიანტის სათანადო სტრიქონები ზემომოყვანილ ვარიანტს შეადაროს, რომ ამ ორივე ლექსის იგივეობა ცხადი შეიქმნეს:

... „ამ ბატონების დედას
 უდგია ოქროს აკვანი
 შიგ უწევთ ბატონიშვილი...
 ატლასის საბანი ჰხურავს...
 მოვის პერანგი უცვიათ,
 მთვარე გრეხილათ უვლიათ,
 ვარსკვლავი დილად უბიათ“... (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

თ. რაზიკაშვილის ჩანაწერი ვარიანტის ტექსტს რამდენსავე ადგლას (თავშიცა და შუაშიც) ცხადად აკლია. მაგ. ჯერ ნათქვამია, რომ მზის ამოსვლისას „ბარბარე გამოსულიყო“ და ამას უშუალოდ მისდევს: „ეხურა დიბის საბანი, შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ო. ისე გამოდის, თითქოს დიბის საბანი ბარბარეს ეხურა, რაც უაზრობაა. მაგრამ დიბა-დახურული გარეთ მზეზე გამოსული დედაკაცი რომ წარმოვიდგინოთ და დავიჯეროთ, მაინც „შიგ

ეწვა ბატონიშვილი“ ხომ უცილობლად გაუგებარია. იქ მოყვანილი ლექსის-და მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ბატონიშვილი იმ დიბის საბანში იწვა, რომელიც თითქოს თვით ბარბარეს ეხურა. ამასთანავე არც ბარბარეს ვინაობა ჩანს, არც ბატონიშვილის ნათესაური დამოკიდებულება ბარბარესთან და გარკვევით არც ისაა აღნიშნული, თუ, სახელდობრ, ვის ეწვა ბატონიშვილი.

მთელი ზემოაღნიშნული შეუსაბამობა ამ ვარიანტის ტექსტის დაზიანებულობითა და ერთი სტრიქონის ადგილ-მონაცვლებით არის წარმოდგარჩევი. აღწერილობის თავდაპირველი მიმდინარეობა კარბულ ვარიანტში ამ ადგილას კარგად არის დაცული და ეს დაზიანებული ადგილების გამორკვევისა და აღდგენის საშუალებას გვაძლევს.

კარბულ ვარიანტში ხომ ნათქვამია: „ამ ბატონების დედასა უღვია ოქროს აკვანი, შიგ უწევს ბატონიშვილი... ატლასის საბანი ჰხურავს,... მოვის პერანგი უცვიათ“. ამგვარად ბატონიშვილი დედას აკვანში უწევს და საბანი ჰხურავს, თითონ-კი მოვის პერანგი აცვია. ცხადია, რომ რაზიკაშვილის ჩანაწერ ვარიანტში სტრიქონების თანამიმდევნობა არეულია და „ეხურა დიბის საბანი“ თავის ადგილას არ არის. მაგრამ თავიდათავი ისაა, რომ „შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ს წინ ერთი სტრიქონია მთლიანად გამოტოვებული, რომელშიც, კარბული ვარიანტის მსგავსად, ნათქვამი იქმნებოდა: „წინ ეღვა ოქროს აკვანი“.

მეორე ქართლური ვარიანტის ტექსტის ამნაირად აღდგენის და კარბულთან შედარებით შესწავლის შემდგომ ირკვევა, რომ ბარბარე ბატონიშვილის დედის სახელი ყოფილა და ვადაძეები მოარულის ბატონების დედას სწორედ ბარბარე რქმევია, ხოლო აკვანში მწოლიარე ძის შვილს-კი ლევანი.

თუ მოარულის „ბატონების“ მამის ვინაობა საგალობელში დასახელებული არ არის, სამაგიეროდ იქ მათ ბინადრობაზე მოგვეპოვება ცნობა. ანას. ერისთავ-ხოშტარის ჩანაწერს იავ-ნანაში ამ ბატონებზე ნათქვამია: „თეთრი ზღვიდან წამოვედით“-ო. ამას გარდა ამ ბატონებს ბალიც ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა: „...ბატონების ბაღშიაო... თეთრი თუთა ახსიაო“ („ბატონებმა არ დაიწუნეს“, ანასტ. ერის. ხოშ. მოთხრობანი და ქართ. ხალხ. პოეზია. 202). ამისდა მიხედვით „ბატონების“ ბინადრობა თეთრი ზღვის სანაპიროსა და არეში ყოფილა ნაგულისხმევი. მათ ბალი ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა. თავისდათავად ცხადია, რომ თავდაპირველად ამ საგალობელში მერმინდელი და უცხო ბალისა და თუთის მაგიერ მტილი და ჟოლა იქმნებოდა.

საგულისხმოა, რომ „ბატონებს“ მამიდაც ჰყოლიათ. ეტყობა ის ცნობილი და ძლიერი დეობა: ყოფილა, რაკი მისი საგანგებოდ დასახელება და შისპლამი განსაკუთრებული პატივისცემის გრძობის გამოხატვა საგალობლის შემთხვევით საჭიროდ დაუწახავთ: „ბატონების მამიდასა... ქვეშ გავუშლით ხალიჩასა... იმასაც არ დავაჯერებთ... ზედ გაუფენთ ორხოსაცა“ (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

მოარულეების ბატონები და-ძმანი ყოფილან რიცხვად სულ შვიდნი. თვითოეული მათგანი თითქოს ცალკეულ სამფლობელოს, სოფელს ეფინება.

მაგრამ ლექსი აქ მთლად მკაფიო არ არის. ამის გამო მისი შინაარსის ზედმიწევნით გაგებაც ძნელია. მეორე მხრით ამავე იავ-ნანას საგალობელში ნათქვამია: „აქ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გაგვახარეს“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 8). მაშინაც-კი როცა ერთ ოჯახში ერთი ავადმყოფობით იყვნენ შეპყრობილნი ამბობდნენ და გალობდნენ „აქ ბატონები მობრძანდნენ“-ო. ისე გამოდის, თითქოს ამ ბატონებს მოარული ავადმყოფობანი თავიანთ შორის განაწილებული არ ჰქონოდათ.

მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ ბატონების ანუ ბატონიშვილების ფუნქციითა განაწილების წარმოდგენა და ცნობა შემდეგში უნდა ჰქონდეს ხალხს დავიწყებული. თვით მათი სახელითაც იავ-ნანაში ნათქვამია: „შვილნი ბატონი და-ძმანი... მოვეფინენით“-ო (იქვე გვ. 7) და ამავე საგალობლის მეორე რედაქციაში იგივე აზრია გამოქვეყნებული, მაგრამ უფრო მკაფიოდ: „შვილნი ძმანი, შვილნი დანი შვილ სოფელს მოვეფინებით“-ო (ან. ერისთავის და ქართ. ხალხ. პოეზ. 292). უკვე ის გარემოებაც, რომ ძმათა და დათა რიცხვის მაუწყებელი სიტყვა „შვილნი“ ძველი ქართული გრამატიკის ნორმებისდა თანახმად მრავლობითად არის გამოთქმული, ამ რედაქციის სიძველეს ცხადყოფს.

მაშასადამე, მოარულის „ბატონები“ ორი სქესისა ყუთილან, შვილი მათგანი და, შვილი კიდევ ძმა იყო თურმე. „ბატონების“ მარტო ვაყებად და ქალებად დაყოფაც მათთვის მიკუთვნილ უფლება-მოვალეობათა ოდინდელ სხვაობას გვაფიქრებინებს.

ამჟამად ძნელი სათქმელია, თუ რა მოსაზრებასა და მსოფლმხედველობაზე იყო დამყარებული ამ ბატონების მამრობით, თუ მდედრობით არსებად მიჩნევა, მაგრამ უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ ზოგი ასეთი მოარული ავადმყოფობის გამომწვევად სწორედ ქალი ანუ და-„ბატონი“ იქმნებოდა ცნობილი, ზოგისა-კი ვაჟი, ძმა -„ბატონი“. ეგების მომავალში, უფრო დავწრილებითი კვლევა-ძიების დროს, გამოირკვეს კიდევაც, თუ რომელი ავადმყოფობის რომელი ბატონი იყო, მაგ. ყვავილი-ს ანდა წითელას, ან ვარდკოხას, რომელსაც ქუნიტრუშა დაერქვა, თუ ხუნაგის, რომელსაც ჟალ-ბატონვხსაც უწოდებენ, რომელს და-ბატონი და რომელს ძმა-ბატონი ჰყავდა.

ბატონებს და მათ მშობლებს ყველაფერი არაჩვეულებრივი თვისებისა აქვთ: ბატონის შვილებს „უხსიათ ოქროს ქოჩორი“, თანაც „მოვის პერანგი უცვაით“ და „ვარსკვლავი დილად უბიათ“, ხოლო „ამ ბატონების დედასა... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“, რომელსაც „ატლასის საბანი ჰხურავს“ და „ზარ-ბაბთისა არტახებით“ დამაგრებულია. აკვანში ჩაწვენილი ბატონიშვილისათვის „მთვარე გრეხილად უფლიათ“ და აკვნის თავზე „ლალის ჩანჩხურა უბიათ“. ამ ბატონიშვილის დედა „გადაჰკვრენ, გაღარწვევენ“ და „ამოდ იტყვიან ნანასა (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

„ბატონებს“ თავიანთი კარგები აქვთ და სადაც ისინი მოეფინებიან, იქ თავთავიანთ კარავს დასცემენ: „შვილნი ძმანი, შვილნი დანი... შვილ სოფელს მოვეფინებით... შვილ სოფელს დავსცემთ კარავსა“-ო (იავ-ნანა ან. ერისთავისა და ქართ. ხალხ. პოეზია 292). კარავის დაცემა, როგორც ჩანს, მოარული ავადმყოფობის გავრცელების მომასწავებელი უნდა იყოს.

იმ ხშირად მრისხანე მიმდინარეობისა და საბედისწერო შედეგის გამო, რომელიც „ბატონების“ გაჩენას მოსდევდა, ყველა ცდილობდა, რომ ბატონებისათვის არაფერი ეწყენინებინათ და ყოველნაირად მოწადინებული იყო, რომ პირიქით ეამებინათ კიდევაც.

ამისათვის ავადმყოფი ბავშვების მახლობლებს უნდა მათთვის სასიამოვნო და საყვარელი ფერის საგან-ნივთები დაემზადებინათ. რაკი ამ მთავრულ ავადმყოფობათაგან ბევრმა სხეულზე სისხლისფერი გამონაყარი იცის, საფიქრებელია, სხვათა შორის ამიტომაც იყო, რომ ამ დროს ბატონების საამებლად წითელი ფერი იყო მიჩნეული და ამის გამო ფარდებითან მოყოლებული, მაგიდაზე გაშლილ სუფრასა და ზედ დალაგებულ კვერცხებამდე სუყველაფერი წითლად შეღებილი უნდა ყოფილიყო. წითელი ფერის ასე ჭარბად გამოყენება იმ დაკვირვების შედეგით უნდა იყოს, რომ წითელი ფერი „ბატონებიან“ ავადმყოფებს ესიამოვნებოდა.

წითელიან და ყვავილიან ავადმყოფებს დიდი სიციხისა და გამონაყარის გამო, თვალები გაღიზიანებული აქვთ ხოლმე და მზის ძლიერი შუქისაგან სტიკვით, წითელი ფერი-კი, რომელიც ამ შუქის სიძლიერეს ასუსტებს, მათი თვალებისთვისაც უფრო ადვილი ასატანიც არის და დამაამებელიც.

მცენარეულთა სამეფოთგან „ბატონებისათვის“ საყვარელ ყვავილებად იქ და ვარდი ყოფილა მიჩნეული. ამიტომაც არის რომ „ბატონებს“ გამოჩენისთანავე ავადმყოფების მახლობლები, ხალხური რწმენით, სწორედ ამ ყვავილებით უნდა დაპხვედროდნენ, რომ ეამებინათ. საგალობელშიც ესევე იყო კიდევ ნათქვამი: „აქ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გაგვანახარეს...“ „ია ვკრფე, ვარდი ვშალე... წინ ბატონებს გაუშალე“-ო. მეორე რედაქციით: „ბატონებო მწყალობლებო... იახა ვკრფე, ვარდსა ვფინავ... ჩემს ბავშვებს უშელავათ... როგორც მოხვლით გაგვანახართ, ისე წახვლითაო“ (ან. ხოშტარია და ქართ. ხალხ. პოეზ. 8 და 292).

მეორე მხრით ბარბოლ-ისადმი აღვლენილ ლოცვა-ვედრებას ადამიანისა და შინაური პირუტყვის ავადმყოფობისა და ზიანისაგან დაცვაც ჰქონდა მიზნად დასახული (იხ. სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 2—3, 7, 10, 12, 14, 15, 16).

აფხაზეთში ს. დალში მცხოვრები მოახალშენი ილონ ხარძიანის სიტყვით ბარბლშ-ის დღეობა ხალხის რწმენით, ... ყოველგვარი ავადმყოფობის საწინააღმდეგოდ იყო დაწესებული მისი წეს-ჩვეულებანი იცავენ საქონელს და ადამიანს ავი სენისაგანაო.

თვით ბარბოლ-ი სოფლის დოხტაქრების სალოცავი ღვთაება იყო; თავის მძიმე ავადმყოფებს ისინი ბარბოლს შეავედრებდნენ ხოლმე და მისგან გამოითხოვდნენ თავის ხელობის მფარველობას“-ო. (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 17).

სენიეთის სხვა თემსა და სოფლებში ქიორუგიულ ავადმყოფობას იმდენად არ ჰქონდა ეტყობა მნიშვნელობა, რამდენადაც სხვას, როგორც ჩანს, იქ უფრო გავრცელებულს ავადმყოფობას ჰქონია ყურადღება მიქცეული. მაგ., ლენჯერში ბარბლშ-ის დღეობაში ლოცვის დროს „ვედრებოდნენ თარინგველ-ს ყურების ტკივილისაგან დაგვიცავიო“ (იქვე I, 10).

მულანში კიდევ ღვთაებას სთხოვდნენ „ჩვენ ქორში (სახლში) მყოფი ადამიანისა და საქონლის თვალის ტკივილი და სხეულის სენი ქვემოთ წყალს შიეცი და ზემოთ ქარასა“-ო (იქვე I, 14).

იფარშიც „სახლის უფროსი ევედრებოდა ბარბოლ-ს—თვალე ბის სინათლეს ნუ მოგვაკლებო“ (იქვე I, 15).

დასასრულ, ჩოლურში ეს დღესასწაული „განკუთვნილი იყო ხველისა და ვადამდებ სნეულებათა საწინააღმდეგოდ“ (იქვე I, 18).

შარობატულ ენებში ცხროს და ციებ-ცხელების სახელი მზის სახელთან არის დაკავშირებული, რათა მზის ავადმყოფობის ცნებითა და სახელით გამოიხატება. ეს შესაძლებელია ლეგური ენოვანი მასლით უცილობლად დამტკიცდეს. მაგ., ლუნძურად ცხროს და ციებ-ცხელებას ეწოდება ბაყულ უნთი (ლუნ. ე. 48). უნთი ლუნძურადვე ავადმყოფობას ნიშნავს (იქვე 195), ბაყ-კი, როგორც ვიცით, მზის სახელია. რაკი ულ ნათ. ბრ. ბოლოსართია, ამიტომ ცხროს ლუნძური სახელი მთლიანად მზის ავადმყოფობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ამნიარადვეა ლუმუქურშიც, სადაც ცხროს და ციებას ჰქვიან ბურლილ წუწაბუ (ლუმუქ. ენა 250). ამავე დროს ბურლ, როგორც ვიცით მზეს ნიშნავს და ბურლილ მისი ნათ. ბრუნვაა. ხოლო წუწაბუ ნაწარმოებია თლისა და ხვეწის გამომხატველი წუწინ ზმნისაგან (იქვე 378). აბუ ლუმუქურში განყენებულ ცნებათა მანარმოებელი ბოლოსართია (იქვე 11), ქართული ობა-ს შესატყვისი. ამრიგად ცხროსა და ციების ლუმუქური სახელი ბურლილ წუწაბუ-ც ამავე თვისება-აგებულების ტერმინი და თავდაპირველად მზისაგან ხვეწის გამომხატველი ყოფილა.

არტულშიც ციებ-ცხელებას უწოდებენ ბერკენ აცხი-ს (არტ. ე. 133), რაც მზის ავადმყოფობას, ანუ სატივარს ნიშნავს.

ჰჯრკილურადაც ცხრო ასევე მზის სახელით გამოიხატება და ვარჰვე ეწოდება (ჰჯრ. ე. 301). ეს ტერმინი-კი მზის სახელის ვარჰი-ს ნათ. ბრ. ფორმაა.

ციებ-ცხელებას, ცხროს ჩერქეზულად ტახაჟ-ს უწოდებენ (რ.-ჩერქ. ლ. 100: *лхоралжа* და *101 ломота*).

ყაბარდოულად ცხროს სახელი ტეხალო არის (რ.-ყაბ. ლ. 67), რომლის ბოლოკიდური მარცვალი ლო ნიშნავს ბუნავსა და ხოროს (იქვე გვ. 7, *не-лога* და 88, *нога*).

სუმერებისაგან შეთვისებული მოძღვრების თანახმად ბაბილონელებსაც სწამდათ, რომ ყოველგვარი სნეულება ადამიანს ერთ-ერთი ავი ღვთაებისაგან ემართებოდა. ასეთ ავსულთა რიცხვიც განსაზღვრული ჰქონდათ: დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ისინი შვიდნი იყვნენ, მათ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ ერთ-ხელ მთვარის ღვთაებას-კი თავს დასხმიან და მისი სინათლე დაუბნელებიათ (მთვარის დაბნელება იგულისხმება). ვერცერთმა ძლიერმა ღმერთმა ვერა გააწყურა და ისინი იძულებული იყვნენ მთვარის დასახსნელად ეასთვის უფსკრულში მიემართათ და დახმარება ეთხოვათ. მან ამ შვიდეულის წინააღმდეგ მარტუკი წარგზავნაო. ამ შვიდი ბოროტი გენიის ყველაზე ავად და მავნედ მდებარობი-

თი სქესის არსებად მიჩნეული ლაზარტუ იყო ცნობილი, რომელიც ვითომც მთიანეთში, ანდა ლელნარში ბინდრობდა. ბაბილონელთა წარმოდგენით ლაზარტუს თავი ძუ ლომისა, სხეული-კი ვირისა ჰქონდა, მაგრამ ტურასავით გაჰკიოდა და პირითგან გოგირდს აფრქვევდა. ჩვენამდის ერთმა რელიეფურმა გამოსახულებამ მოაღწია, რომელზედაც სნეულებასთან დაკავშირებული მაშინდელი მთელი მსოფლმხედველობაა წარმოდგენილი და აღბეჭდილი.

გამოსახულებამ ოთხ პარალელურ დასწვრივ ზოლად არის დაყოფილი. პირველ ზოლში ღვთაებათა სიმბოლოებია გამოხატული, მათ ქვემოთ შეიძინი ავსუსული დგანან, იმათ ქვემოთ კიდევ ავადმყოფის საწოლის ორივე მხრითგან აქეთ-იქით თევზის სახით წარმოდგენილი ორი შემლოცველი ქურუმია, რომელთა გვერდით განწყმენდელი საცეცხლურია. სულ ქვევით გამოსახულია უკვე თვით გამოდგენილი ლაზარტუ, რომელიც მხედრე და ნავით ამ ადგილიდან მიილტვის (პროფ. ბ. ტურაევის *История Древ. Востока* 1935 წ. გამოცემის I, 139).

გადამღებ სნეულებათა ღვთაების გამოხატულების შემცველ ზემოაღწერილ რელეფს იმ მხრივ აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რომ ამ „ბატონების“ შესახები ზემომოთხრობილი ბაბილონური და ქართული თქმულებების შემოწმება და შედარება შეგვიძლიან. ბაბილონური თქმულებით ავადმყოფის გენიებს სადგომი ვცთომც მთიანეთს, ანდა ლელნარში უნდა ჰქონოდათ, ქართული რწმენით თეთრ ზღვაში: იქითგან, „თეთრი ზღვიდან წავედით“—ო, მათი პირითვე ნათქვამია დასაამებელ იავ-ნანაში. რომელი ამ ორ რწმენათაგანი უფრო სწორე უნდა იყოს, ამის გადაწყვეტის [საშუალებას] შემოაღწერილი რელეფი გვაძლევს.

ავადმყოფისაგან განდგენილი ლაზარტუ ამხედრებულა და ნავით მიილტვის. თუ ამხედრებულობა მთიანეთისათვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, ნავი მაინც დასაბრუნებლად ხომ ვერც მთიანეთში და ვერც ლელნარში ივარგებდა. რად დასჭირდებოდა მას ნავი და რატომ გამოსახავდა ამ ძეგლის გამკეთებელი ლაზარტუს ნავით მიმავალს, თუ რომ ის დაწმუნებული არ იყო, რომ თავის ბინაზე დაბრუნება უნაყოფო მას არ შეეძლო. ამრიგად ბაბილონური ამ რელეფითგანაც ჩანს, რომ ბაბილონური თქმულება დროთა განმავლობაში დამახინჯებული უნდა იყოს და ქართული რწმენა, რომ გადამღებ სნეულებათა გენიებს ზღვაში, ანდა ზღვის პირას ჰქონდათ სადგომი, უფრო ძველია და სწორე, მაინცდამაინც მისი სისწორე ბაბილონურივე რელეფითაც იტკიცდება.

შესავედრებელი იავ-ნანის ერთს ნაწყვეტში როგორც დავრწმუნდით „ყუავილ-ბატონების“ დედის სახელად ბარბარე-ა აღნიშნული. ეს რომ სრულებით შემთხვევითი და უაზროდ, მექანიკურად ჩართული ცნობა არ არის, იქითგანაც ჩანს, რომ ყუავილითა და სხვა გადამღები სნეულებით დაავადებულთა მშვიდობიანად განკურნების შემდეგ ძველად მშობლებს განსაცდელს გადაარჩინილი შვილები ტფილისის მახლობლად აღმოსავლეთით მდებარე „წა ბარბარეს ეკლესია“-ში მიჰყავდათ ხოლმე მორარულის ბენდიერად მოხდისათვის მაღლობისა და მსხვერპლის შესაწირავად. თანაც ამ მლოცველებს იქ წითელი ტანისამოსი უნდა სცმოდათ და მხოლოდ აღთქმის ასრულებისა და შესაწირავის მიძღვ-

ნის შემდეგ შეეძლოთ მათ წითელი ტანისამოსი გაეხადათ. ამ ჩვეულებით-განაც ჩანს, რომ ხალხური რწმენითაც „უევეილ-ბატონებს“ ბარბარეს სახელთან მჭიდრო კავშირი ჰქონიათ. მაგრამ, რაკი წა ბარბარეს სახელი ხალხს შეეძლო მხოლოდ ქრისტიანობასთან ერთად შეეთვისებინა, თვით მოარულის „ბატონების“ რწმენა-კი, რა თქმა უნდა, წარმართულია, ამიტომ ცხადია, რომ ამ „ბატონების“ დედის სახელი ბარბარე უნდა ძველი წარმართული სახელის დამახინჯებას წარმოადგენდეს; იმ ძველ სახელს რაიმე შორეული ბგერითი მსგავსება მაინც უნდა ჰქონოდა ბარბარესთან, რომ ნამდვილი დაპვიწყებოდათ და ქრისტიანული სახელით შეენაცვლებინათ.

შესაძლებელია ის წარმართული სახელი სწორედ ლაბარტუ-ს მაგვარი იყო და შემდეგ რეგრესიული ასიმილაციის გზით ჯერ ბარბარტუ-დ, ხოლო შემდეგ პარდაპირ ბარბარედ იქცა.

ამანირაღვე ცხადია „ბატონი შვილი ლევანი“-ს სახელიც, ვითარცა ქრისტიანული, ძველი წარმართული სახელის უკვე დამახინჯებულს ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. თუ აქაც ვიგულისხმებთ, რომ დამახინჯება მაინც ბგერითს მსგავსებასთანაც უნდა იყოს დაკავშირებული, შესაძლებელია გვეფიქრა წინათ ხომ მღევანი არ ერქვა ამ ბატონიშვილს? ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს მ ლ ე ვ ა ნ ი ს მნიშვნელობა, იერემის 51¹⁹-ის დამოწმებით, ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს, რომელსა გულსაგება მიელოს ზეგარდამო შეწვევისა აწვე, გინა მეფეთაგან გულსაგებ ქმნილიყოს“-ო (ლექსიკ.). დამოწმებულ ადგილას-კი ნათქვამია: „არა არს ესე მღევანი ნაწილი იაკობისი, რამეთუ რომელნი დაჰბადნა ყოველნი იგი არს ნაწილ მისსა და ისრაელ საჟმართს მკვდრობისა მისისა“ (იერემ. 51, 19). დაბადების არც ერთს სხვა თარგმანში მღევანისა შესატყვისი სიტყვა არ მოიპოვება, არამედ მარტივად ნათქვამია: „ესე ნაწილი იაკობისი“.

პ. ქალ-ბაბარ-ი

მეტად საყურადღებოა ვიბლიანის მნ წლის ფარელი მახუცის მოთხრობა ფარში ზომხის დღესასწაულის წესის შესახებ. ამ აღწერილობის ყველაზე საგულისხმო ნაწილი ქალ-ბაბარ-ის თავისებურს წესს გვისურათებს, რომელზედაც არცერთს სხვა სვანური ანდა მსგავსი დღესასწაულის აღწერილობაში არავითარი ცნობა არა ჩანს, რის გამო მით უფრო ძვირფასი ხდება ჩვენთვის.

ვიბლიანს ნათქვამი აქვს: ზომხა, ანუ „კაღანდა საღამოს სახლის უფროსი (ჟქორს მახჭოში“) დაიჭურდა ხელში დიხშალ-ის¹ გამოცხვარ დიდი ზომის თხელსა და „რქებიან“ (მუქუპრ-იან) ლავაშს, რომელსაც ქალ-ბაბარ-ი ეწოდება, გარეთ გასავალ კართან ბაჩირდებოლდ და შემდეგ ლოცვას წარმოხტამდა: „ქალბაბარ მალდიან, ფიშირ ბაზიშ ლეთ ხოჩა გუფი ენურდვინ (ე. ი. ქალბაბარ-ო მადლიანო, მრავალ ამ ღამის ღამეს კარგ გულზე გვაშყფე), მრავალ ამ დროს კარგ გულზე [შეგვასწარი]! მშვიდობის დრო მოგვეცი, მადლიანო, კარგი წელიწადი შეგვიცვალე, მადლიანო!“ (ე. ბარ დაველიძე, სვ. ხალხ. დღეობ. კალენ. I, 130—131).

¹ დიასახლისის.

ზემომოყვანილ ცნობას ვიბლიანის შემდეგი საყურადღებო განმარტება მისდევს: „ქალბაბარი ქაუშელდიანის «აფხნიკი იყო, ქაუშელდიანი მზის ყარაულია. ის მზეს დარაჯობდა—გველემპაპა არ გადაყლაპოსო. მზე რომ დაბნელდებოდა ხოლმე, ხალხი ასე გაიძახოდა:

«ა-ა-ა ქალბაბარი ქაუშელდია იმეგ ხარი, —უნეცხ, უნეცხ!»

«ა-ა-ა ქალბაბარ-ო და ქაუშელდინ-ო, სად ხარ, გაიღვიძე, გაიღვიძე!» (იქვე I, 131).

ამ განმარტების შემდეგ ვიბლიანის მოთხრობა ქალბაბარის წესის შეწყვეტილი აღწერილობის გაგრძელებას წარმოადგენს.

ზემომოყვანილი ლოცვის, „ლიმზირ-ის, გათავების შემდეგ, სახლის უფროსი გადააბიჯებდა კარის ზღურბლს და იქვე გაჩერდებოდა. ამ დროს ოჯახის დანარჩენი წევრნიც გარეთ გაიკრიფებოდნენ და მომზგრ¹-ის პირდაპირ კალოზე გაჩერდებოდნენ. მომზგრ-ი მომარჯვებდა ხელში ქალბაბარ-ს და ისროდა ოჯახის წევრებისკენ. ვინც მის დაჭერას მოახერხებდა, ქალბაბარ-ს უკანვე მომზგრ-ს გადმოუგდებდა. ასე სამჯერ ესროდნენ ერთმანეთს მომზგრ-ი და ოჯახის წევრები ამ ლავაშს. შემდეგ დაინაწილებდნენ მას და იქვე შეექცეოდნენ (სვ. ხალხ. ღღობ. კალენდ. I, 134).

ქალბაბარ-ის ლავაშის განაწილებისა და შექმის შემდეგ, „მამაკაცები (სახლითგან გარეთ კალოზე) ჯულ-ს გამოიტანდნენ, მას წვერს წააჭრიდნენ და ჯულ-ის ამ ნაჭერს ყვარაზე შეაგდებდნენ. ამასობაში სვანის ეოზში იკრიბებოდნენ მისი ნათესავები და მეზობლები. მათგან ორი მამაკაცი გაიღებდა მხარზე მოსახლის ჯულ-ს, რომლის შუა ადგილზე ბავშვს მოათავსებდნენ (ეს ბავშვი, თუ ბიჭი იყო, მაშინ ჯულ-ს მხედრულად გადაჯდებოდა, ქალი-კი მას მუცლით გადაეკიდებოდა) და ყველანი სახლში შედიოდნენ, კერიას გარს უვლიდნენ და თან გაიძახოდნენ:

«ბო-ო-მბლა, ბო-ო-მბლა, გემიშ «ბო-ო-მბ-ლა, ბო-ო-მბლა,
ყორჯი ხარგელია, რიჩხ!» ბელლის კარზე დატვირთული, რიჩხ.»

ჯულზე შემჯდარ ბავშვს ყოველი მხრიდან ბრწყინდენ და ჩხვლეტდნენ ისე გამეტებით, რომ ხშირად ბავშვი ატირდებოდა ხოლმე. ჯულ-ს რომ კერიის ვარშემო შემოატარებდნენ, შემდეგ სვირ-ის აღმოსავლეთის კედლის მარჯვენა სარკმელთან მივიდოდნენ და მის წინ ჯულ-ის მზიდავნი უეცრად დაეცემოდნენ მიწაზე და ბავშვიც გადმოვარდებოდა. განთავისუფლებულ ჯულ-ის ერთ ნაჭერს კერიაში შეუკეთებდნენ, სადაც ის ნელ-ნელა უნდა დამწვარიყო, მეორეს ლიფანალ-ისათვის შეინახავდნენ, ხოლო ჯულ-ის მესამე პატარა ნაჭერს მომავალ კანდა-მდე ინახავდნენ. სახლის უფროსი მივიდოდა ცეცხლში შეკეთებულ ჯულ-ის ნაჭერთან, ჩაცუცქდებოდა, ჯულ-ის ნაპირზე ნაჭმუნ-ს მოათავსებდა და შეუღვებოდა დანი თის ჩხვლეტას სიგრძესა და სიგანეზე უჯრის სახედ. ამ დროს ის გაიძახოდა: „კველა ღმერთის წყალობა?...—ღიდი ღმერთის წყალობა...—დამიანის მშვიდობიანო-

¹ ე. ი. მვედრებელი, მლოცველი.

² ორ-ორჯერ არის ყველაფერი ნათქვამი, მოგვყავს თითოჯერ. ივ. ჯ.

შა,... საქონლის სიმრავლე...—ეს ხორბალი...—ეს ხარი... ეს ფური...—
ეს ცხვარი...—ეს ვაკაცი...—ეს ქალი...—ეს კიდობანი“... და მრავალ
სხვა სიკეთეს ჩამოხსოვლიდა. სვანს ეგონა, რაც უფრო მეტჯერ გაიმეორებ-
და თვითოეული მათგანის სახელს და რაც უფრო მეტჯერ დაჩხვლვტდა
ნაჭუსუნ-ს, იმდენად მეტი რაოდენობით და სიუხვით ექნებოდა წლის განმავ-
ლობაში ჩამოთვლილი სასურველი სიკეთე. ბოლოს ჯვარედინად დაჩხვლე-
ტილი კვერი ოთხად გაიჭრებოდა. ამას ელოდნენ მავურებლებიც, მაშინვე
შისცვივდებოდნენ და კვერის ნაჭრებს დაიტაცებდნენ“-ო (გ. ბარდაველი-
ძე, სგ. ხალხ. დღეობ. კალენდ. I, 131—132).

ქალბაბრ-ის ერთი მნიშვნელობა გ. ბარდაველიძეს ასე აქვს და-
სახელებული: „ღვთაება ქალბაბრ-ისათვის განკუთვნილი თხელი და მრავალ-
ქიმიანი ლავაში“ (სგ. ხალხ. დღეობათა კალენდ. 217). ასეთი მნიშვნელობისა-
თვის გვ. 130³⁵ და 131^{15, 16}-ია დამოწმებული. ხოლო ამავე წიგნის 197 გვერდზე
განმარტებულია: „ქალბაბრ (ფარ.) ციური არსებაა, ქაჭმელდიანის ამხანაგი
(ქართველი ტომების უძველესი მზის ღვთაების ერთ-ერთი ეპითეტა) 131^{1, 7, 10}“.
როგორც ზემოთ დავრწმუნდით ქალბაბრ-ი „მზის ყარაულის“, ქაუ-
შედლინის, „ოფნიკი“ იყო, მაშასადამე, ისიც „მზის ყარაულის“ მსგავს
მეგაღების აღმასრულებლად ყოფილა მიჩნეული. ეს რომ ხალხს მართლა
ასე ჰქონია წარმოდგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ მზის დაბნელების დროს,
ხალხი თურმე გაიძახობდა: „ა-ა-ა, ქალბაბრ-ო და ქაუშედლიან-ო, სადა ხარ,
გაიღვიძე, გაიღვიძე“-ო, ცხადია, მზისაგან განსაცდელის თავითგან ასაცილებ-
ლად და დასაცავად.

4. კვირია

თუმცა კვირია, ანუ კვირაე, კვირაე, კვირეე უძლიერესა და უხუნეს
ღვთაებას, მორიგეს, ემორჩილება, მაგრამ თითონაც უფროსი და ძლიერი
ღვთაება იყო. ეს მკაფიოდ არის შატლში ჩაწერილი ღვთისმშობლის ხატის
ხუცის დაწყობებებში გამოთქმული: „მადლო ღმერთო, დიდო კვი-
რეაო, მიხვეწურთა სამეშ(ე)ლო-სამწყალობნელადა დიდისა-ცოტაისადა, კა-
ცისა-საქონისა და ორფეჟ-ოთფეჟისადა, ქქუდოსან-მანდილოსნისადა მეშველი,
მწყალობელიც იქნები, მწყალობდე შენი სახელის მამდლსა“-ო (გ. ბარდავე-
ლიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 15ა).

დაწყობებებთა უმრავლეს ნაწილში კვირია ჩვეულებრივ დიდად იხე-
ნიება, მაგ. „წყალობა უბოძვიდითა... დიდსა კვირიას გამოუთხოიდიოა“
(იქვე 12ბ), დიდს კვირაეს გახვეწებთ, თქვენ უშველეთ თქვენს მეხვე-
წელთ“-აო (იქვე: 12 გ. და სხვაგანაც).

კვირიას ღვთაებრივი ძლიერების სივრცე უფრო სრულად ფშაურს სა-
დიდებელშია აღნიშნული. თუმცა მისი მოქმედების სარბიელის მთლიანი აღწე-
რილობა არც იქ მოიპოვება. ამ ფშაურს სადიდებელში ნათქვამია: „დიდება
შენდა კვირაო კარავიანო, ღვთისა და მეფის კარზედ მდგომელო, სიმართლის
პასუხის გამცემელო ღმერთთა და წყალობის გამომაძნელო ხმელზე ხორ-
ციელთათვის“-ო (გ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ი). მაშასადამე,

სამართლიანობის დამყარება და წყალობის გამოთხოვა უზენაესი ღვთაებისაგან კვირებს უფლება-მოვალეობად ყოფილა მიჩნეული.

კვირია, როგორც დავრწმუნდით, იწოდება „სამართლის პასუხის გამცემელად ღმერთთან და წყალობის გამომტანელად“ ადამიანებისათვის ფშაურს სადიდებელში და საერთოდაც კვირია ითვლებოდა სწორედ იმ ღვთაებად, რომელსაც სამართალი ეკითხებოდა და ებარა. მაგ. შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყოლობებაში აღვლენილ ვედრებაში მოიხილება „დიდება ძალხთისასა, სამართალ კვირიასასა“ (იქვე მას. საქ. ეთნ. I, 15 თ). ასევე შატლის მთავარანგელოზის ხატის ხუცის დაწყობებაშიც (იქვე I, 16 ი). ხანმატის ჯვარის ხუცისაში-კი ნათქვამია: „დიდება და გამარჯვება ძალ-ღვთისასა, სამართალს კვირიასას. ძალი ღთისა გწყალობდეთ და სამართალი კვირიასა“—ო (იქვე I, 21 იზ).

რაკი სამართლის წარმოება კვირიას უფლებას შეადგენდა, ამიტომაც ჩივილითაც მისთვის უნდა მიემართათ თვით ზეციერი ძალის წარმომადგენლებსაც-კი. სწორედ ამიტომაც წარის სამი ხატის, ღვთისმშობლის, მთავარანგელოზისა და ნახარელას, ხუცის დაწყობებაში გათვალისწინებული ასეთი შესაძლებლობები: „დიდ კვირაეს სხვან ხთისნასან თურას უჩიოდან შენს მედრებელს, შენ „ყუდრო კარზე მდგომო ანგელოზო“ და ეხმარე და განსაცდელი ააშორე-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 13 ვ). კვირია ხალხურ ლექსებშიც სასწორისა და სამართლის მცველია, მაგ. იახსარის ამბავში კვირიას პირითაა მოხრობილი, რომ როდესაც

„ხთის კარზექ შავიყარენით ანგელოზები თავნია“, მავინე გარმოდგეს სასწორ-ჩარქი: „კვირაგ, დაუგი თვალთა!“

განზრახული სამუშაოსთვის მასალის მიღებაც კვირიასთვის უნდა ეთხოვნათ ღვთაებებს. მაგ. თავმოყრილ თავ-ანგელოზთაგან „ეზიდებიან იმას, ვინც რო ძალიანია“. იახსარი ამბობს: სხვებთან ერთად

„ქვე-ქვე ბოლოსვე მე ვზივარ, ყველას ჩემზე აქვ თვალთა,

ერთმანეც ეუბნებიან: „აიღებს იახსარია“. თუმცა

„ხუთნი „მავსთხოვე კვირასა, გარმამიშეცა სამია“, მაგრამ, როცა

„ავწიე საწონ-ჩარქესა,—„ღმერთო, შენგანა ძალია!“, მაშინ-კი

„სამოც ღიტიანსა რკინასა ძირს გაუარენ ქარია“—ო (აკ. შანიძე.

ბ. პოეზია I, 223).

ზემომოყვანილ სადიდებელში კვირიას ერთი მნიშვნელოვანი თვისება გამოტოვებული: ბედისა და წულის გამოთხოვა და მიცემაც მორიგე ღმერთზე და დიდ კვირიანზე იყო უმთავრესად დამოკიდებული. თუ ვინმე „ბედისად მეხვეწურ იყვება, ბედი მორიგეს ღმერთს გაშაუთხოიდი, დიდს კვირაეს გამაოუთხოიდი“—ო, ნათქვამია მაგ. შატლის მთავარ ანგელოზის ხატის ხუცის დაწყობებაში (გ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 16 ი).

ხანმატის ჯვარის ხუცის დაწყობებაშიც წულის გამოთხოვა-მიცემაზე მათვე ევედრება მლოცავი: „წული ვის ყავდეს, გაუზარდო,—არ ყავდეს-და“

თუ ვინმე გვხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო (მას. საქ. ეთნ. I, 19).

ამავე ჯგერის მეორე ხუცი თავის დაწყალობებაში თავის მრევლს ჰპირდება: „სამართალი კვირიასა ამ ხატის მლოცავთ, ქუდოსან-მანდილოსანთა, პურს მოვიმატასთ, წულს მოვიმატასთ“-ო (იქვე I, 21 იხ).

ფშაური დაწყალობებაც კვირიას წულის მიმნიჭებელ ღვთაებად სთვლის: თუ „წული ვინმე გთხოვოსთ; წული ღმერთსაც გამოუთხოვეთ, კვირიასაც“-აო. (მას. საქ. ეთნ. 25 კლ).

ამრიგად, ქართული ხალხური წარმართული რწმენით, კვირია, მორიგესთან ერთად „წულის“ მიმნიჭებელი მთავარი ღვთაებაა. მორიგე ასეთ ვედრებაში დასახელებულია ხოლმე ვითარცა უზენაესი ღმერთი, რომლის დაუკითხავად ცასა და ღვდამიწაზე ვერაფერი გაკეთდებოდა, წულის ზოძებაკი უმთავრესად სწორედ კვირიას უფლებას შეადგენდა.

თუმცა კვირია, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, მორიგეზე უმცროსი იყო, მის განჩინილდაც-კი ითვლებოდა, მაგრამ მაინც ერთ უფდიერეს ღვთაებათაგანად ითვლებოდა: „ღმერთმა გაუმარჯოს კვირიეს ძლიერსა“-ო, ნათქვამია მთიულურ სადიდებელში (I, 34 ია). ის უზენაესი ღვთაების ძალად იყო მიჩნეული, მასთან ყველაზე დაახლოებულ ღვთაებად იყო ცნობილი, თუმცა ხალხური რწმენით კვირიას თავისი კარავი ჰქონდა და ამიტომაც კარავიდან იწოდებოდა, მაგრამ ამასთანავე მას მორიგე ღმერთის კარზე თავისუფალი მოქმედების უფლებაც ჰქონდა, შეეძლო შესულ-გასულიყო, „ღვთის კარზე მოარული“ იყო. ამიზე მეტიც-კი ითქმის: კვირია ზოგს დაწყალობებაში „მალაღღვთის, ე. ი. მორიგეს, მეკარვედაც-კი იწოდება.

მაგ. შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცისაში ნათქვამია: „ღიდება ღმერთსა, მადლი ღმერთსა... მზესა, მზისმყოფ ანგელოზთა, დიდს კვირიასა, ღთის მადლის მაკარვესა!“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 14 შ).

ს. ღულში ჩაწერილს სადიდებელშიც ასეა: „ღიდება ღმერთსა... მზესა, მზისმყოფთ ანგელოზთა, დიდება დიდ კვირასა, მადლის სთის მოკარვეს“-აო (მას. საქ. ეთნ. I, 26 ა).

ამ უკანასკნელ სავედრებლებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ კვირიამართო მორიგესთან-კი არ იყო დაკავშირებული, არამედ მზესთანაც, რომლის „მყოფ-ანგელოზთა“ ჯგუფს თითქოს ისიც უნდა ჰქუთნებოდა.

მონეტურს სადიდებელში კვირიას წარმომშობილობაცა და მისი სიძლიერის წყაროც ირკვევა: იქ მას ღვთის შვილი ეწოდება — „ღიდება ჰქონდეს კვირიეს ღვთის შვილსა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 36 იდ). ცხადია, რომ თავისი ასეთი ბუნების წყალობით მისი პიროვნება უნდა ხელუხლებელი ყოფილიყო და მართლაც მთიულურს სადიდებელში კვირიას ასეთი თვისება აღნიშნულია კადეც: „გაუმარჯოს კვირიას ხორციელ[თაგან], ხელუხლებელსა“-ო (იქვე, I, 35 იბ).

რაკი კვირიას თავისი საკუთარი კარავიც ჰქონდა, ამიტომ მას კარავიანი, ანდა საბამ-კარავიანი ეწოდებოდა. მაგ. ფშაურს დაწყალობებაში ნათქვამია: „ღიდება შენთვის კვირას კარავიანსა“ (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კლ).

ახიელის ხუციც თავის სადიდებელში ამბობს: „მაგ ჭიქა-ბარძიმზედა გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო ძალო ხთისაო, ხთის კარზე მარულო, საბამ-კარავიანო“-ო (იქვე I, 31 ო). თვით კვირიას ხატის ბარისახოელი ხუცის სადიდებელი ასეა: „აემ სანთელ-ჭიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო ხთის კარზე კარავიანო“-ო (იქვე I, 28 დ). კვირიას რომ თავისი კარავი ჰქონდა, თვით უზენაესი ღვთაების ნაბოძები ყოფილა, ეს გარემოება ხევესურულ სადიდებელში დაცული შემდეგი ვედრებითგან ირკვევა: „მესამე ჭიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო, ხთისაგან კარავიანო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 26 ა).

კვირიას დღესასწაულში დაცული მოპირდაპირეთა მეთაურების სახელის ცვლებადობა „კესარი“, „ყაინი“, „ყაენი“ და „შაპი“ საშუალებას გვაძლევს ამ დღესასწაულის დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების საფეხურები აღვადგინოთ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ერთი გუნდის მეთაურს ეწოდება ზემო სვანეთში „საქმისაჲ“, მეორისას „ყაინი“. ქვემო სვანეთში ორი გუნდის მეთაურს „კესარი“ ეწოდება, მაგრამ „ადრეკილაჲ“-ს ჩვეულების მიხედვით საფეხურებელია, რომ ზემოსვანური „საქმისაჲ“-ს მსგავსად, ქვემო სვანეთშიაც ერთი გუნდის მეთაურს თუ საქმისაჲ არა, ადრეკილაჲ მაინც უნდა ჰქვამოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ყვენობის ერთი გუნდის მეთაურს მეფე, მეორისას ყაენი, მეფე და შაპი ჰქვამენ. ცხადია, რომ „კესარი“ მოპირდაპირე გუნდის მეთაურის სახელად უფრო აღრინდელ ხანაში უნდა ყოფილიყო, ვიდრე „ყაენი“, რომელიც შეიძლება მხოლოდ მონღოლთა ხანითგან, მე-XIII—XIV ს-ითგან შემოსულიყო. ამგვარადვე ცხადია, რომ „კესარი“ არ შეიძლება I—II სს-ზე ქ. შ. იყოს მოპირდაპირე გუნდის მეთაურის სახელად შემოდებული, რათგან ეს სახელი ხომ ბიზანტიის ბატონობის განმტკიცების შემდგომი ხანის ანარეკლს წარმოადგენს. „შაპი“ მონღოლთა გაქრობისა და სეფევიანთა სპარსეთის პოლიტიკური ძლიერების ხანის ამოძახილსვე უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. XVI ს. დასასრულისა და XVII ს. პოლიტიკური ვითარების ანარეკლის აღმბეჭდელია.

დასასრულ, რაკი მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაური შავ-კანიანად უნდა ყოფილიყო ამ დღესასწაულში წარმოდგენილი, ამიტომ საფეხურებელია, რომ თავდაპირველად მას კესარის მაგიერ შავ, ან მუქკანიანი ერის მეთაურის სახელი ექმნებოდა.

ამ დღესასწაულის მთავარი სალოცავი ღვთაება „კვირია“-დ იწოდება, რომელსაც ხალხური რწმენით „წულის მომატება“ აბარია. თავდაპირველი ღვთაების ეს სახელი, თუ, მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაურის სახელის მსგავსად, ბაჲც დროთა განმავლობაში პირვანდელი სახელი უნდა შეცვლილი იყოს, გასარკვევია. კვირა დღესთან მსგავსების გამო ამ ღვთაების სახელის შეცვლილობის აზრი სრულებით ბუნებრივი და მართებულია. რაკი კვირა დღე შემოქმედის ღმერთისათვის არის განკუთვნილი და საქმისაჲს დღესასწაულიც შვილიერების ღვთაების სადიდებლად იყო დაწესებული, ამიტომ ამ ღვთაების ძველი წარმართული სახელი ქრისტიანობის ხანაში კვირიას სახელად სრულებით აღვივლად შეიძლება შეცვლილიყო.

თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ამ შეილიერების წარმართული სახელის გამორკვევის ცდაა საჭირო. ბუნებრივად იბადება აზრი, ეს წარმართული სახელი კვირიას სვანური დღესასწაულის „მელიაჲ ტულეფიაჲ“-ს წესის სახელში, სახელდობრ „ტელეფიაჲ“, რომელსაც „ტულაობა“ და „თულო“-ც ენათესავენ, ხომ ამ სახელის ნაშთი არ არის? უეჭველია, იმავე სახელთან უნდა იყოს [დაკავშირებული] კოლხეთის განთქმული ქალაქის „ტელეფისი“-ს სახელიც. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ბერლინში 1926 წელს გამოცემულ ხეთურ ტექსტებში ერთი ფრიად საგულისხმო და ჩვენი საკითხისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონებული თქმულება მოიპოვება „ღვთაება ტელეპინუს“-ის „წასვლისა და ამის გამო მოსავლისა და შეილიერების მოსპობის შესახებ და შემდეგ ამ ღვთაების კვლავ უკან დაბრუნების შესახებ“ (ob. Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Heft. XIV—XVII. Berlin. Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen 1926 წ.).

საბა ორბელიანის სიტყვით „მაკინტლობა—ზროზათა და ყურდგელთა მძუვნობა“-ს, ანუ სქესობრივ კავშირს ჰნიშნავს (ლექსიკ.). ცხადია, ამ სიტყვის პირველ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს ორსული საქონლის აღმნიშვნელი ტერმინი „მაკე“ და აქეთვან ნაწარმოები „მაკობა“.

ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც არის ნახმარი. შესაქმეთა 30⁴¹ სწერია: „მაკდებიედ ცხოვარნი მუცელქმულნი“. ბერძნულად უდრის „πενηκισταια τὰ περιπέποιστα“. ხოლო იმავე წიგნის 31¹⁰ ნათქვამია: „იყო რაჲჟამს მაკდებოდეს ცხოვარნი და ვიხილენ თუალითა ჩემითა ივინი ძილსა შინა. და აჲ ვაცნი და ვერონი აღმოშვალნი იყუნეს ცხოვართა მიმართ და თხა-თა“. აქეთვან ჩანს, რომ მაკობად იგულისხმება ვაცთა და ვერთა ცხერება და თებებზე აღმავლობა. ბერძნულ თარგმანში აქ სწერია „ἦν ἰσθ. πενηκισταια τὰ περιπέποιστα“, სომხურში „კიქძაი ოქბქჩს ქაიქჩუჲ“.

სახისმეტყველების ძველი ქართული თარგმანი, რომელიც მე-IX ს-ზე აღრინდელი უნდა იყოს, რათვან იქ ქვეყნის აღსანიშნავად ტერმინი „სოფელი“ იხმარება („სოფელსა ჰინდოეთისასა“ = *ს ჯიქიქს* TP VI, 37⁴⁻⁵), გვოფიქრებინებს, რომ „მაკე“ ამ სიტყვის სრული ფორმა არ უნდა იყოს. იქ ერთგან ნათქვამია: „მამალი შეხის დედალსა... მაკნდის და დედალმან შთანთქის თესლი“-ო (იქვე 16⁶⁻⁹).

სომხურ თარგმანში „მაკნდის“-ს უდრის „ჯიჯანა“ და ბერძნული დედნის თაყუჯნდს-ს (იქვე გვ. 78), რაც სქესობრივ კავშირს, ჩასახვას ჰნიშნავს. ზნის ზემომოყვანილი ფორმის მიხედვით სახელზნნად მაკნობა საგულისხმებელი, ან როგორმე სხვანაირად მხოლოდ „ნ“-რიც ძირეულად გამოდის. „მაკე“, „მაკნე“ და „მაკინტლობის“ პირვანდელი მნიშვნელობისა და აგებულობის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ იმერულ თქმაში იხმარება ტერმინი „კუტუს“, რომელიც ბავშვის, ბიჭის სასქესო ორგანოს ეწოდება (გ. ბერიძე, სიტყვის-კონა გვ. 25).

¹ ამის შესახებ იხ. ცნობა Indogermanisches Jahrbuch XII Band, 1923 წ. გვ. 314: „besonders interessant die Sage vom Verschwinden des Gottes Telepinus dem damit verbundenen Aufhören von Wachstum und Fortpflanzung und der endlichen Wiederkehr des Gottes“.

ეს სიტყვა ამავე სახით მეგრულშიაც გვხვდება და ამავე მნიშვნელობით (ი. ყიფშიძე მ. გ. 263), ხოლო გურიაში ეს ტერმინი „კუტა“-ს სახითა და ამავე მნიშვნელობით არის გავრცელებული.

ჭანურად „კუტულა“ ბიჭიკოს, ბავშვსა კნიშნავს, ხოლო „კუტავი“ ძალ-ლის ლეკვს ეწოდება (ჭ. გ. 160). იმერულ თქმასაც აქვს ამნიაროვე სიტყვა და იქაც „კუტა“ „კუტალია“ პატარა ბიჭს აღნიშნავს (ვ. ბერიძის სიტყვის-კონა 25).

ბიჭის სასქესო ასოს ხოფაში, ხოლო ვიწეში დიდისასაც ჭანურად „კუტუ“ ეწოდება (ჭ. გ. 160).

საფიქრებელია, რომ „კუტუ“ უნდა იმავე ძირისა იყოს, რომლისაც „კუნ-თი“-ა, რომელიც საბაას მოწმობით 1 მეფეთა 9⁴-ში ყოფილა ნახმარი (ლეკ-სიკ.), მაგრამ ბაქარის მიერ გამოცემულ დაბადებაში არა ჩანს.

გურიაში უკანასკნელ შვილს „ნაკინტალა“-ს ეძახიან, ხოლო უკანონო შვილისათვის სახელად ქვემო გურიაში ხმარობენ „ბუშ-კუტურა“-ს, ზემო გუ-რიაში—კიდევ „ბუშ-კინტრი“-ს¹. საგულისხმოა, რომ „ნაკუნტალა“-ს ერთგვარს ზემასიოლოგიურ პარალელს წარმოადგენს უკანასკნელი შვილის მეგრული ტერმინი „ხვაჯიში ოხვამური“ (მ. გ. 418).

აღსანიშნავია, რომ, როგორც საცაიშლოს გამოსავლის დავთრითგანა ჩანს, „კუტუ“ ადამიანის საკუთარ სახელადაც და გვარადაც იხმარებოდა სა-მეგრელოში. მაგ. იქ დასახელებულია კუტუ ხიხარია (ს. კაკაბაძის გამ., 5), კუტუ ხაზარია (იქვე, 6), კუტუ კუტალია (იქვე, 40), მამაკუტუ კუტალია (იქვე, 6), პაპია კუტალია (იქვე, 40).

აღბათ ასეთივე სახელია ქართლშიც გავრცელებული მამაკაცის სახელი „გუტა“.

ლეკვის აღმნიშვნელი ჭანური ტერმინები „ლაკოტი“ და „კუტავი“ (ჭ. გ. 162 და 160), რასაკვირველია, ამავე ძირის სიტყვებია და პირველი ბოლოშეკ-ვეცილი, მეორე კიდევ თავსართმოცილებული ფორმებია პირვანდელი „ლა-კუტავი“-სა, რომელიც თავის მხრივ „ნაკუტავი“-ს ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს.

ამგვარად ჩვენ გვაქვს „მაკნ-ობა“, „მაკინტლობა“ სქესობრივი დამოკიდე-ბულების აღსანიშნავად, „კუტალა“, „კუტულა“, „კუტა“, „კუტუ“ მამაკაცის სასქესო ორგანოს ტერმინად და იმავე დროს კუტა, კუტალია, გუტა ადამიან-თა სახელად და გვარად, დასასრულ „ნა-კინტალა“ და „კუტარა“. ძირად აღ-ბათ „კუნტი“ და „კუნტარი“ უნდა ყოფილიყო, ვითარცა კუნთისა და იმავე დროს მამაკაცის სასქესო ორგანოს აღმნიშვნელი ტერმინი და აქეთგან არის წარმოდგარი სახელზმნა „მაკინტლობა“, რომელიც წინანდელ „მაკუნტალო-ბა“-საგან უნდა იყოს წარმოშობილი და მისი შეკვეცილი ფორმა „მაკნობა“ და სხვა ზემოდასახელებული სიტყვები.

რაკი კუტა, კუტუ, კუტალი, გუტა მამაკაცის სასქესო ორგანოსა და მამაკაცის საკუთარი სახელებია, ნაკუნტალა კიდევ ადამიანის ნაშობს აღნიშნავს, ცხადია ტერმინი „მაკინტლობა“ თავდაპირველად მარტო ცხოველთა სასქესო

¹ უნივერ. დატოვ. [აწ აკად. ნამდ. წგერის, პროფ.] ნ. ბერძენი შვილის ცნობით.

კავშირის გამომხატველი ტერმინი-კი არ უნდა ყოფილაყო, არამედ ადამიანთა შორის სქესობრივი დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინადაც უნდა ვიგულისხმოდ. მხოლოდ შემდეგში სოციალური ცხოვრების წარმატებასთან ერთად ეს სიტყვა ადამიანთა ურთიერთობაში ვითარცა ტლანქი და უშვერი განდევნილა და მხოლოდ ცხოველთა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინადღა დარჩენილა. საფიქრებელია, რომ წინათ „კუტა“ ძირისაგან ნაწარმოები მამაკაცისა, მამრისა და ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა არსებულობდა იმგვარადვე, როგორც ქანურში მიღებული ტერმინი „ყვაჯიანი“, ან შემოკლებული ფორმა „ყვაჯი ცხენი“, რომელიც მამულ ცხენს, ულაცს აღნიშნავს (ქ. გ. 203), თავისი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობით ყვერიან ცხენსა პნიშნავს და აქ სასიქსო ორგანოს თესლწარმომშობი. ყველთა სახელი მამრობითობის აღმნიშვნელ ტერმინად არის გამოყენებული. ამ მამალი, მამრი სქესისა და ქმრის სახელისაგან ნაწარმოებ ნასახელარი სახელზმნის შთაბეჭდილებას ახდენს სწორედ ტერმინი „მაკინტლობა“.

ქართულში ამის მსგავსად ჩვენ მთელი რიგი იმ შინაარსის ნასახელარი ზმნებისა გვაქვს, რომელიც ან მამალი, ან დედალი ცხოველის სახელისაგან არიან ნაწარმოები. მაგ. დამამლებამ, ან მამლებამ, კერშილობა (კერი სალიტ. ქართ.; კეში (მეგ.) ← კერში ტახსა პნიშნავს), ნერბვა (ნერბი-საგან, დედალი საქონლის სახელია), მძუნაობა (ძუ-საგან, აგრეთვე დედალი პირუტყვის სახელია). უმჭველია ტერმინი „მაკინტლობა“-ს მეორე ნაწილი „ტლობა“, ან „ტლობა“-სთან ან მისი წინამორბედი მამაკაცისა და ქმრის აღმნიშვნელი სიტყვის ბოლო ნაწილთან უნდა იყოს დაკავშირებული ჩერქეზული და ყაბარდოული ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინები, რომელიც აკად. გვლდენშტედტი ს ზანაწერით „ტლე“-დ გამოითქმოდა ყაბარდოულად, ხოლო ახლა ლოპატინსკის ცნობით „ტლე“ არის, ჩერქეზულად-კი ლვლდეს მოწმობით „ტლე“ ყოფილა. ამგვარად ჩერქეზული და ყაბარდოული ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინი თავდაპირველად სქესობრივი კავშირის აღმსრულებლის გამომხატველი სიტყვა ყოფილა.

ჩერქეზების წარმართულ ღვთაებათა სახელებს შორის საყურადღებოა ტლეფს-ის სახელიც. ლვლდეს ცნობით, ის თურმე მჭედლების მფარველად ითვლებოდა. გარდმოცემით თითონაც მჭედელი იყო. ხალხს მისი ძლიერება სწამდა და მის სახელზე ფიცულობდა. იარაღით დაჭრილის განსაკურნებლად რომ სიმღერებს ამბობდნენ ხოლმე, სწორედ ამ ტლეფსს შესთხოვდნენ შეეღოსა და განკურნებას.

ტლეფსის სადიდებლად განკუთვნილი დღესასწაული ჩერქეზებს გზაფხულზე ჰქონდათ. ლოცვის დროს სახნისზე და ცულზე ზედაშეს წაუქცევდნენ, შემდეგ-კი მიზნად დადებულ კვერცხს ესროდნენ ხოლმე, ყაბახის მსგავსად (ლვლდეს Ворования... у черкесов: 27.)

ამ ჩერქეზული ღვთაების სახელი ტლეფს ძალიან მიაგავს სვანურს ტლეფია-სა და ქართულ ტლეფსს.

წ. კობალა

განსაკუთრებული სიყვარულითა და სასიყვარულო იხსენიებს ხალხიცა და ხუცეებც თავიანთ ლოცვა-ვედრებაში და სადიდებელში კობალას, ანუ კობალეს.

ხახმატის ჯვარში დაწყალობების დროს ხუცი ამბობდა: „დიდება მ^წესა, იმის მყოლს ანგელოზს. შენად სამთავროდ, შენად გასამარჯოდ, ძალად ვთისაო, ძალა წმინდა გიორგი კობალესაო! შენ გეძახიან, გეხვეწებიან, შენ ნუ მოუწყენ, ნუ მაიძულებ... ხალხსა! შენსა მლოცავსა. დიდება-შენსა, გმირო კობალე! შენ გეძახიან და გეხვეწებიან... ქუდოსან-მინდილოსანი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 19).

თუმცა ზემომოყვანილ ვედრებაში და ზოგან სხვაგანაც (მაგ. იხ. იქვე I, 20 ივ, 24 აგ.) კობალე პირველად თითქოს წმინდა გიორგისთან არის დაკავშირებული, მაგრამ ჩვეულებრივ მას გმირი ეწოდება და მისდამი აღვლენილი ლოცვა და დაწყალობება-სადიდებელიც წმინდა გიორგისაგან დამოუკიდებელი არის ხოლმე წარმოთქმული: „გმირო კობალე!“ ასეთია ჩვეულებრივ მისდამი მიმართვა (იხ. ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 ივ, 33, 35 ივ).

გმირი კობალე ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში მ^წესთან ჩანს დაკავშირებული: „იმის მყოლს ანგელოზ“-ს უწოდებს მას ხუცი (იხ. აქვე ზემოთ გვ. 209). საგულისხმო და საყურადღებოა, რომ თუშურს ერთს დაწყალობებაში ამ ღვთაების სახელი მრავლობითად არის ნახმარი: „გმირნო კობალნო, ნერგის ანგელოზნო“-ო (იქვე I, 24 კვ).

დამახასიათებელია, რომ ზემომოყვანილს თუშურ დაწყალობებაში კობალნი გმირობასთან ერთად ნერგის ანგელოზებადაც არიან სახელდებულნი და მთიულურს სადიდებელშიც ნათქვამია: „გაუმარჯოს გმირსა კობალეს ფუძის ანგელოზის მოძმე-მომხრესა“-ო (მას. საქ. ეთნოგ. I, 35 ივ). უეჭველია, გმირი კობალეს ამავე ფუძის ანგელოზის მოძმობისა და მომხრობის რწმენაზეა დამყარებული ხევსურული ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში ჩართული ეს ვედრებაც: „წული ვის ყავდე ს^წ გაუზარდეო, არა ყავდეს და, თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმეთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო“ (იქვე I, 219 ივ).

ამ ვედრების შინაარსი კობალეს მეორე ხარისხიდან ზეციერ ძალად გულისხმობს, რომელსაც თვითონ პირადად წულის მიცემა არავისთვის შეეძლო, მაგრამ მას მაინც იმ დიდ ღვთაებათა წინაშე, რომელთა ნებაყოფლობაზეც შეილიერება იყო დამოკიდებული, შუამდგომლობის უფლებაც ჰქონია და თითონაც, როგორც ჩანს, მოწადინებული ყოფილა ადამიანისათვის ამ მხრივ დახმარება გაეწია. მაინც და მაინც მორიგისა და კვირისაგან მინიჭებული შვილის გაზრდისათვის ხელის შეწყობა და მფარველობა, ეტყობა, გმირი კობალეს მოვალეობად ითვლებოდა.

კოპალეს ჩვეულებრივი წოდებულება გმირი ცხადპყოფს, რომ ის მებრძოლ ღვთაებრივ ძალად ითვლებოდა. ამასვე ამქლავნებს ერთი ხეგსურული სადიდებელი, სადაც ნათქვამია: „შენ გადიდოს, გაგიმარჯვოს ღმერთმა, გმირო კოპალავ ლახტიანო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 33). და ასეთი შეხედულება რომ მართო ხეგსურთა რწმენის კუთვნილება-თავისებურებას არ შეადგენს, ეს თუშური დაწყალობები თვანაც ჩანს. იქაც კოპალაზე ნათქვამია: „ლალო ლახტიანო (sic!) გმირო კოპალნო“-ო (იქვე I, 24 ი).

მებრძოლს ხომ ლახტი უნდ ჰქონოდა და ლახტიანობა შეჰშევნოდა კიდევაც.

გმირი კოპალას მებრძოლის თვისება მართო პირადი მოღვაწეობით-კი არ მქლავნდებოდა, არამედ ის სხვა თანამებრძოლთა მეთაურიც, სარდალიც ყოფილა.

ეს რწმენა ხახმატის ჯვარის ხუცის დაწყალობებაშია აღბეჭდილი. იქ პირდაპირ არის ეს გარემოება აღნიშნული: „ხთის კრით თუ რა იასაული ხთის ბძანებით გამოვიდოდე ს, გმირო კოპალეო, შენით სარდლოებით ხორციელზე ბრუნდებოდეს“, განსაცდელში მყოფი გადაარჩინეო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

ამ ვედრებითგან ირკვევა, რომ გმირი კოპალე, ანუ კოპალა თუმცა მეორეხარისხოვანი ღვთაებრივი ძალა იყო, მაგრამ მინც ის „იასაულზე“ უფროსი, მათი მეთაური და ხელმძღვანელი ყოფილა.

კოპალას რომ ხელთ საგმირო ჰქონდა, ისიც უზუნაესი ღვთაებისგან ნაჩქარი იყო. ხალხი თვით კოპალას აამბობინებს ამ ამბავს:

„მორიგემ შამამილოცა საგმირო ასლიტრიანი,
ხუთკიდევ დავადებინე, მკლავცი ვარ იმედლიანი.
სამღთოსაც კარგა უნდოდა, არ იყვა იმედლიანი“-ო
(აკ. შანიძე, ხ. პოეზ. I, 224—5).

ამ ლექსის ვარიანტი ზოგს რამეში განსხვავებულიც არის და უფრო სწორეცა და სრულიც, მაგ. საგმირო იქ, ასლიტრიანის მაგიერ, მხოლოდ შვიდლიტრიანად იწოდება და სხვაც. ზემომოყვანილი ცნობა ამ ვარიანტში ასეა მოთხრობილი:

მორიგემ მე შამილოცა საგმირო შვიდლიტრიანი.
უნდოდა, რომ სახმთოს ეედა,—ვერ იყვა იმედლიანი,
მიავაცილე კოპალამ, მკლავ-თითთ ვარ იმედლიანი“-ო
(იქვე I, 588 გ)

კოპალას ლახტის არსებობა ხალხურმა პოეზიამაც იცის. კოპალა ხეგსურულს ზებირსიტყვაობაში მშვენიერ, მჯარ-თეთრ, გოზა-ფართო უშიშარ მებრძოლად არის მიჩნეული. ხეგსურთა რწმენით, „არ შაშინდება კოპალა, თუ ლახტი მაიმართაო“ (აკ. შანიძის ხ. პოეზ. I, 225). ვითარცა უებრო მეომარს, მას შეველა-დახმარებასაც სთხოვდნენ: „კოპალავ მშვენიერო, მიშველევ; მჯარ-თეთრო, გოზა-ფართოო“ (იქვე).

14. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ. შესავ. I.

კოპალას ხალხური წარმოდგენით თავისი მოძმეებიც ჰყავდა. ერთი მათ-
განი პირ-ქუში ყოფილა. ამას ხევისურული ლექსი თვით კოპალასვე ათქმევი-
ნებს: „შემომყუარა მოძმევი პირ-ქუში, ნავთის წყლიანი“-ო (აკ. შანიძე,
ნ. პოეზ. I, 588 გ). ეს მოძმე ყოფილა ამასთანავე „შუბნური მათრავიანი“-
მასაო

„ველთ ჰქონდა ოქროს კოჭობნი, სავსენი ნავთის-წყლიანი,
ნისლის ფერაიც იქ ხყვანდა ფაფარო-მასკვლავიანი“-ო (იქვე I, 225 და
588 გ).

ევონებ კოპალასა და დევებს შორის მტრობის ჩამოვარდნის ამბავს უნდა
წარმოადგენდეს იახსარის შესახებ თქმულებაში შეტანილი შემდეგი სტრიქო-
ნები:

„ავისგორ ციხეს აგებენ ჩვენს ძირა ცხრანი ძმანია,
ცხრანიც კვას ეზიდებიან, კარავს ვერ შასდევს თავია.
მე-კი მარტუამ ავიღე, შაუღვევ კარის თავია.
ერთმანეცს ეუბნებიან: «ეს ჩვენზე ძალიანია».
შაიურებიან დევები, საცა ღიდ შევადანია,
გაარიგებენ იმასა: «ერთუც უჭირათ მჯარია.
ხთიშვილთ კოპალა მაუკლათ, თავში დაუცნათ ქვანია“-ო
(ნ. პოეზ. I, 224 და 576, 582).

მაგრამ დევების ეს განზრახვა ღეთისშვილთ შეუტყვევით და
ეს როგაიგვს ხთიშვილთა, წალალეს იაცსარიო“ (იქვე I,
576), ცხადია დევების დასასჯელად. თუმცა იახსარმა ერთს თვალი გამოსთხა-
რა, მაგრამ იმან მაინც ტბის მორევში ჩასვლა და თავის შეფარება მოახერხა.
იახსარი დევს ტბაშიც-კი ჩაჰყვა, მაგრამ იქითგან ამოსვლა უკვე ვეღარ შესძლო.
მის გადასარჩენად ოთხ-რქა, ოთხ-ყურა ცხერის მოძებნა და მსხვერპლად
შეწირვა მოუხდათ (იქვე I, 224 და 576, 577, 579, 581 და 584 და სხვ.).
ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ ბრძოლის რომელ შემთხვევას ეხება შემ-
დეგი სამი სტრიქონი, რომლებიც კოპალას ერთ-ერთ ბრძოლათაგანს გვისუ-
რათებს:

„ჩამეცთია კოპალა, ბატკნებურ გასჭრა თავია.
საყაჭეს წმინდა გიორგი ყველაზე მეომარია,
თუ დევებს ჩამეცთია, ვაი მგათი ბრალია“-ო (ნ. პოეზ. I, 582 და
583—584 თ, სადაც ნათქვამია „ცხვრებულა გასჭრა-თავია“-ო). ეს სამი სტრი-
ქონი უშუალოდ მისდევს დევების იმ გადაწყვეტილებას, რომ კოპალა მოე-
კლათ.

6. წყაროსთვალი, მთის ვეშაგი, ცვარიელი, ვეშაპი

იმ გარემოებისდა მიხედვით, რომ წყალს ქართულ მეტყველებაში, რო-
გორც ეს უკვე ილ. ჭავჭავაძემ აღნიშნა, ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქო-
ნია, რომ მისგან ნაწარმოებია სიტყვათა მთელი რიგი, ბუნებრივია გვეფიქრა,
რომ წყალსაც წარმართული ქართული უძველესი წარმოდგენითა და რწმენით

თავისი მფარველი ღვთაება; ეგების არაერთიც-კი, უნდა ჰყოლოდა. მართლაც, თუშურს დაწყალობებაში იგი ნახსენებია და ვედრებაში მას ასე ეწოდება: „წმინდაო გიორგივ წყაროსთვალისაო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კვ).

ხევსურული სადიდებლები წყლის მფარველ ღვთაებას წყაროსთავისად სახელსდებენ, მაგ. ს. ლულში ჩაწერილში ნათქვამია: „აემ ჭიქა-ბარძიმზედა შენ ვადიდას და შენ ვაგიმარჯოს, გიორგი წყაროსთავისაო“ (იქვე I, 27 ა). კვირიას ხატის ხუცესის სადიდებელში ეს ვედრება ოდნავ განსხვავებით არის წარმოთქმული: „აემ სანთელ-ჭიქა-ბარძიმზედა შენ ვადიდას, ვაგიმარჯოს, გიორგივ წყაროსთავისაო“-ო (იქვე I, 29 დ).

თუ წყაროსთავისა და წყაროსთავის მფარველი ღვთაება ზემომოყვანილს სადიდებელში წმინდა გიორგად არის უკვე მიჩნეული, არხოტის ერთ ხევსურულს სადიდებელში ვედრება უკვე ამ სახელს ალარ შეიცავს და დიდება ხელს სხეანაირად არის შედგენილი: „ამ სეფე-სანთელზე შენ ვადიდას, ვაგიმარჯოს ღმერთმა, მთის ვეშაგ წყაროსთავისაო, მოძმევ მაქეელი-საო. ღმერთმა ვადიდას ამ სეფე-სანთლით, ღმერთმა გაძრიელას. შენა სამთავროდ, გასამარჯოდ მაივმარი ეს სეფე-სანთელი. ხთის კარზე შაიტანი, ღმერთი შენს ბატონობას გაუმარჯევებს“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ბ).

წყაროსთავის მფარველ ღვთაებას ზემომოყვანილ სადიდებელში მაშასადამე მთის ვეშაგი ჰქვიათ. ამ სახელის მთავარი ნაწილი ვეშაგი-ა.

შესაძლებელია ადამიანს ეჭვი შეჰპარვოდა, რომ ეგების ეს სახელი დროთა განმავლობაში სადიდებლის სიტყვების თაობითგან თაობაზე გარდმოცემის დროს დამახინჯებულიყოს, მაგრამ სახელი ვეშაგი რომ მართლაც არსებობდა, ეს ადამიანის საკუთარი სახელის ვეშაგური-თაც მტკიცდება. ეს სახელი გვხვდება ერთს ხევსურულს ხალხურ ლექსში, რომლის ამბავი ბაგრატიონთა საქართველოში „დაღვეისა“ და ალექსანდრე ბატონიშვილის ბრძოლის ხანას ვგისურათებს. ბრძოლაში სხვათაშორის თოთია სუნხანაური დაჭრილა და იმაზე ამ ლექსში ნათქვამია:

„თოთიას ამწუნხარებენ სუნხანაურის შვილსაო,
თავზე ნახურსა ჩაჩქანსა ჯამს ნატყვარი სჭირსაო.
მაგას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ გარმაავლევს პირსაო“.

ბ.ე.ს. გაბუურს, რომელსაც ეს ლექსი აქვს თავის „ხევსურულ მასალებში“ მოყვანილი, ზემოთ ამოწერილი ლექსის უკანასკნელი სტრიქონის შინაარსი ასე აქვს განმარტებული: „ვითომ თოთიას დაჭრას მის ძმას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ გაუბედავს, რომ შენი ძმა დაიჭრავ“-ო (იხ. „ქართული საენათმეცნ. საზოგ. წელიწდეული“ I—II, 203¹⁸⁻²⁰).

სახელი ვეშაგური წარმომდგარია ვეშაგი-საგან და ვეშაგის შვილსა ნიშნავს. ამით ვეშაგის სახელის ცალკეულად ოდინდელი არსებობაც მდლავნდება და მტკიცდება.

მთის ვეშაგ წყაროსთავისას, ხალხური რწმენით, მოძმევ ჰყოლია, რომელსაც ხევსურულს, არხოტში ჩაწერილს, ერთ სადიდებელში მიქეელი ეწოდება: თუ ზემოთ დასახელებულს ამ ვეშაგზე ნათქვამია, რომ ის მიქეელის

მოდმე იყო, თვით მიქეელს სადიდებელში მესხუთე ადგილი აქვს დათმობილი. იქ სახელდობრ მისი შემდეგი საყურადღებო შინაარსის მქონებული სადიდებელი მოიპოვება: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადღნასთ, გაგვიმარჯოსთ ღმერთმა, მიქეელს მწვევარნო, მწყალ-სისხლიანნო, საკილიან(ნ)ო. თქვენა სამთავრად, გასამარჯოდ მაინმარეთ ეს სეფე სანთელი-ღ ნათელ-ბნელი. თქვენ ახიელელთად, მიქიელის ტახტის ყმათად საშველად, სახიოშნოდ, სამწყალოზნელოდ მაინმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ, ეგრემც თქვენს ძალასა-ღ დიდებახ მაემატების-ო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ა).

ისევე, როგორც მთის ვეშაგ წყაროსთავისას მოძმედ მიქეელი ჰყავდა, ამ უკანასკნელსაც მოგპოვებოდა მოძმე, რომელიც სადიდებელში ცალკეულად ციხნებდა და სხვისთან დაკავშირებითაც. მიქეელის მოძმე ამ ღვთაებას ახიელის ხულის სადიდებელში მიქიელი ეწოდება: „მაგ ჭიკა-ბარძიმზედა შე გადიდას, გაგიმარჯოს, მიქიელ წყაროსთავისაო, მოძმე(ვ) მიქეელისაო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 31 ო).

მიქიელი არაერთი ყოფილა: მაგალ. დასახელებულნი არიან მიქიელი წყალშუისაი და მიქიელ ჭიშველისაი, როგორც ორი ცალკეული „ხატი“. საგულისხმოა, რომ ეს ორი მიქიელიც მიქიელის მოძმეებად ითვლებოდნენ. არხოტში ჩაწერილს სადიდებელში პირველს ამთავანზე ასეა ნათქვამი: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა, მიქიელ წყალშუისაო, მოძმე მიქიელისაო“. მეორეზე კიდე: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა. მიქიელ ჭიშველისაო, მოძმეც მიქიელისაო“ (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 33 თ).

მიქიელს თავისი საკუთარი ლაშქარნი ჰყოლია, რომელნიც შესაძლებელია საგანგებო დავალებით ღვთისაგან ყოფილიყვნენ გამოშვებულნი. მიქიელის ეს ლაშქარნი იმდენად ძლიერად ითვლებოდნენ, რომ მათ სადიდებელში თავიანთი ცალკეული ადგილიც-ი აქვთ მიკუთნებული: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადიდასო, გაძრიღნასთ ღმერთმა, მიქიელის ლაშქარნო, ხთისაგან გამაშობილნო, ხთისაგან წყალოზა ნაქნარნო“-ო (იქვე 32 თ).

ამ მიქიელს „ტახტი“-ც ჰქონია, ყმანაც ჰყოლია. მიქეელისა და მიქიელის მოძმეობა იმდენად მჭიდროდ ეგულებოდა წარმართულ ხალხურ რწმენას, რომ ხევსურთა აზრით, მიქეელის მწყალ-სისხლიან, საკილიან მწვევართ თვით მიქიელის ტახტის ყმათათვისაც უნდა ეშველათ, დახმარება გაეწიათ და მათი ლოცვა-ვედრება, სადიდებელი და მსხვერპლი ღვთის კარზე უნდა მიერთმიათ. აი რასა სთხოვდნენ მათ: „მიქიელის მწვევარნო მწყალ-სისხლიანნო, საკილიანნო... ეს სეფე-სანთელი და ნათელ-ბნელი თქვენ ახიელელთად მიქიელის ტახტის ყმათად საშველად... სამწყალოზნელოდ მაინმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 თ).

გამოსარკვევია „ბატონი ცვარიელი“, რომელიც დასახელებულია თუშურსა დაწყალობებში, ხომ აგრეთვე წყლის ღვთაებათა ჯგუფს არ ეკუთვნის. ამ დაწყალობების ვედრებაში ასეა ნათქვამი: „ბატონო ცვარიელო გეხვეწებიან, მოსულან შენთან თავის დაბლით და გულის მართლით. მიეცი შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება. შენი წყალობა გაატანე ქუდოსან-მანდილოსანსა“.

ორფაგ-ოთხფეჰსა. მიეც შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება მოლაშქრე-
მონადირეს, ცხენს, მხედარს ჯვარი დაუწერე“ და სხვ. (მას. საქ. ეთნ. I.
23 ებ.)

1909 წ. აკად. ნ. მარსა და პროფ. იაკობ სმირონოვმა, ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობების თანახმად, გელარდის მთის წვერვალზე, იქ, სადაც ქურთებისა და თურქების საზაფხულო საძოვრები იყო, რომელსაც ქურთები და თურქები აჟდაჰა-აჟურტა-ს, ხოლო სომხები ვიშაპნერ-ს უწოდებდნენ, ქვის ვეება ქანდაკებანი იპოვეს, რომელთაც თურქ-ქურთები აჟდაჰა-ს, სომხები-კი ვიშაპ-ებს ეძახდნენ. ორივე სიტყვა გველეშაპსა ჰნიშნავს. ამა და სხვა მახლობლად მდებარე ადგილების მაშინ და შემდგომიც დათვალიერებამ ცხადყო, რომ 1910 წ. დეკემბრისათვის ასეთი ძეგლების რიცხვი უკვე 23-ს აღწევდა, ხოლო აშხ. ქალანთარმა ასეთივე ვეშაპის ქანდაკებს სომხეთის სხვა მთაზეც, არაგაწზეც აღმოაჩინა (იხ. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов—Визшаны, 1931 წ. გვ. 59—60, 87—92 და 10: Труды Гос. Акад. Ист. Материальной Культуры, том I).

როგორც უკვე ნათქვამი იყო, ეს ძეგლები ადგილობრივ სომხებს, ქურთებს და თურქებს გველეშაპების ქანდაკებად, თუ ეგების უფრო სწორე იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ გაქვავებულ გველეშაპებად ჰქონდათ მიჩნეული და ამიტომევე, რომ ამ ძეგლებს აჟდაჰა-სა და ვიშაპნერ-ს, გველეშაპებს, უწოდებდნენ. მაგრამ ნამდვილად თითოეული ამ ქანდაკებათაგანი ზღვის უზარმაზარი თევზის, ვეშაპის, ანდა სიდიდით მისივე მსგავსი სხვა თევზის გამოსახულებას წარმოადგენდა და წარმოადგენს.

ამ ქანდაკებათა გარეგნული მსგავსებისდა მიუხედავად, მათ შორის თვალსაჩინო განსხვავებაც არსებობს. ყველა ამ ძეგლების საერთო თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ თვითოეული მათგანი ადგილობრივი კლდის ნატეხისაგანაა გაკეთებული და მთლიანი ქვისაა. ამასთანავე თითოეული ამ ქვის ქანდაკებათაგანი დიდი. ერთს მაგ. სიგრძე 4,75 მეტრი აქვს, სიგანე-კი 0,55 მეტრი. მეორე ვეშაპს 3,40 მეტრი სიგრძე აქვს, მაგრამ თავი თევზს ვაცილებით უფრო ვიწრო აქვს (იქვე გვ. 60 და 62).

ვეშაპთა ყველა ცნობილი ქანდაკებანი ნ. მარს ორ მთავარ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. ქებათა ერთი ჯგუფი მხოლოდ უზარმაზარი თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ძეგლთა მეორე ჯგუფი-კი ზედ ამა-თუ-იმ ცხოველის, უფრო ხშირად ხარის ანუ კამეჩის თავისა და ტყავის გამოხატულებასაც შეიცავს. ერთზე სპირალურად დახვეული რქიანი ცხერის თავ-ტყავიც არის გამოყვანილი (იქვე; გვ. 92—93 და 62—63). ყველაზე მოზრდილ ქანდაკებას ზედ წეროების გამოხატულებაც მოეპოვება (იქვე, 89).

უკანასკნელ დრომდე ნ. მარს დარწმუნებული იყო, რომ ვეშაპების ნაქანდაკე ძეგლებს ადამიანის გამოსახულების კვალიც-კი არ უჩნდა და ეს გარემოება მათი უღარესი ხნიერების გამომჟღავნებლად მიაჩნდა (იქვე, 103—4 და 104—5). მაგრამ არაგაწზე ნაპოვნი ვეშაპის ქანდაკებას ადამიანის გამოსახულება აღმოაჩინდა და ამის გამო მის ნ. მარსი უფრო მერმინდელი ხანის ძეგლად მათგანს (იქვე, გვ. 10).

ამ ქანდაკებათა თავისებურობის გამო, იაკ. სმირნოვს მოყვანილი აქვს ის მოსაზრება, რომელიც ამ მეცნიერს აიძულებდა ეს ძეგლები მხოლოდ და მხოლოდ თევზის გამოსახულებად აღეარებინა. ორსავე ქანდაკებას, რომელთა შესახებ მას ჰქონდა უპირველესად მსჯელობა, ადამიანი თუ არა თევზების სხვა ვერაფრის სახელს ვერ უწოდებს: ამას, მათს ზოგადი მოყვანილობის გარდა, ისეთი ნიშანდობლივი თავისებურებაც ცხად-ჰყოფს, როგორც ორსავე ძეგლზე გამოყვანილი თევზის ლაყუჩები და კუდიანი (იქვე, 60).

ყველა ეს ქანდაკებანი ან მიწაზე განთხზული, ანდა მიწაში სიგრძეზე ჩაფლული იყო ნაპოვნი. ამისდამიუხედავად, საკითხები, რომლებიც უნდა მკვლევარს დაჰბადებოდა, ამ თევზების უზარმაზარ ქანდაკებათა თავდაპირველი მდებარეობა და დანიშნულება უნდა ყოფილიყო. ამიტომ პროფ. იაკ. სმირნოვი პირველ ამ საკითხთაგანს ეხება, აკად. ნ. მარსკი მეორე საკითხი აქვს განიხილული. რაკი ეს ძეგლები თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ამიტომ ი. სმირნოვს თავდაპირველად მათი ასწვრივი, სიგრძეზე ამართული მდგომარეობა, ვითარცა თევზისათვის სრულებით შეუფერებელი, დაუჯერებლად მიაჩნდა. ამას გარდა, ეს ქვეები რომ ასწვრივ ყოფილიყო ამართული, მაშინ მათ რაიმე საყრდნობის მსგავსი მიწაში ჩასასმელი ნაწილი უნდა ჰქონოდა, რაც არც ერთს მათგანს არ ეტყობა (იქვე, 61). მეორე მხრით ეს ქანდაკებანი, რომ გასწვრივ დებულყო, მაშინ მათ ქვემოთგან ან მთლიანი, ანდა ორ ალაგას მაინც საყრდნობი უნდა ჰქონოდა. ასეთი გასწვრივი მდებარეობა თევზისათვის ბუნებრივია, მაგრამ ასეთი თევზის ქვის ქანდაკების მუცელზე დება მხოლოდ ისეთ ძეგლებისათვის არის დასაჯერებელი, რომელთაც ქვედა მხარეზე არავითარი გამოსახულება არ ჰქონდათ. 3,40 მეტრ. სიგრძის მქონებელ თევზის ქვის ქანდაკებას-კი სწორედ ამ ქვედა პირზე, მუცელზე, 2,35 მეტრის სიგრძეზე უცნაური ამობორცვილი გამოსახულება აქვს. ცხადია, რომ ასეთი ძეგლის გასწვრივ და მუცლით მდებარეობის დროს ამნაირი გამოსახულება დაიფარებოდა და უჩინარი გახდებოდა. უეჭველია ამ ძეგლების გამკეთებინებლებს ზემოდასახელებული გამოსახულება სწორედ ყველას დასანახად უნდა გამოექანდაკებინა, ამიტომ ამ ვეშაპების გასწვრივ, მუცლით დადება მათი თვალსაზრისით მიზანშეწონილი არ უნდა ყოფილიყო (იქვე, 61—62).

ზემომოყვანილი ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო დაკვირვებისა და მსჯელობის გამოთქმის შემდგომ, ი. სმირნოვს ვეშაპების თავდაპირველი მდგომარეობისა, თუ მდებარეობის შესახებ თავისი საბოლოო დასკვნა გარკვევით გამოთქმული არა აქვს, მაგრამ თავისი ნაშრომის ამ ნაწილის დასასრული წინადადება სმირნოვს იმნაირად აქვს გამოთქმული, რომ მას ეტყობა ამ თევზების ქანდაკებათა პირქვე მიწაზე მდებარეობა მიაჩნდა ბუნებრივად და თავდაპირველად. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: ერთი სიტყვით ქვის თევზები უტყვად მდებარეობენ, როგორც ეს მათ შეეფერებათ კიდევაც; მაღლობებზე, სასადაც მათ დება თითქოს სრულებით არ შეჰშენითო (გვ. 14)¹.

¹ „Словом, каменные рыбы лежат, как им и подобает немыми на высотах, гас-
-лежать им, казалось бы, вовсе не место“ (Вышаны, гв. 65).

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ქვის ვეშაპების მომეტებული ნაწილს, მეორე ზემოაღწერილი ძეგლის მსგავსად, მუცელზე და გვერდებზე სხვადასხვა გამოსახულებად მოეპოვება, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ამ ქანდაკებათა თავდაპირველადე პირქვე, გასწვრივი მდებარეობა უფრო დაუჯერებელია, ვიდრე ასწვრივი.

პროფ. ი. სმირონოვის სიტყვით, გელამის მთაზე ნაპოვნი ვეშაპის ორი ქვის ზემოაღწერილი ქანდაკება ერთმანეთის მახლობლად, მაგრამ მახლობლად მდებარე ხევის წყაროების სათავეში-კი არა, არამედ მახლობლად მდებარე მაღლობითგან გამოყვანილ რუს ორსავე, იმიერ და ამიერ ნაპირზეა. ამ ვეშაპ თევზების ქანდაკებათა მიდამოებში ნაშენობის, ანუ საგუბარის, ვინდ სხვა რაიმე ამის მაგვიარი ნაგებობის არავითარი კვალი არა ჩანს (გვ. 64—65).

რა სახელი უნდა ჰქონოდა თავდაპირველად ქვისაგან გამოქანდაკებულ ამ უზარმაზარ თევზებს, ამის გამორკვევა აკად. ნ. მარმაიკისრა. მის ნათქვამი-აქვს, რომ ვეშაპი სომხურად ძალიან ხშირად გველევშაპებსა ჰნიშნავს, მაგრამ ეს სიტყვა დიდი თევზის აღმნიშვნელიც არის და ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა შექველია უფრო ძველია, პირველადიო (გვ. 96). ნ. მარს თავისი ეს დებულება ერთის მხრით დაბადების სომხ. და ქართულ თარგმანზე აქვს დამყარებული, მეორე მხრით ეზნიკისა და მოსე ხორენელის ცნობებზე.

სომხ. დაბადებაში, რომელიც თავდაპირველად ასურულითგან იყო გადმოთარგმნილი, შემდეგ-კი ბერძნულის მიხედვით შესწორეს, ყველგან ვიშაპ-ი *ἰχθυα* უნდა ყოფილიყო ნახმარი ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძნული კეტო-ის შესატყვისად, მაგრამ, ბერძნულთან შემოწმება-შესწორების დროს ამ სიტყვის მაგიერ ბერძნულითგან შეთვისებული კეტ-ი იქნა შეტანილი. მაგრამ ყველგან არა: ზოგჯერ, მაგ. იონას 2₁₁ *ἰχθυα ἄλιον* ვიშაპ-ძუქნ, ე. ი. ვეშაპ-თევზი სწერიაო. დაბადების ქართულ თარგმანში, რომელიც სომხური-თგან არის გადმოთარგმნილიო, იონას წიგნში ვეშაპ-ი ნახმარიო (გვ. 102—103).

აქ. ნ. მარის მიერ დამოწმებული 2₁₁ იონას სომხური ვეშაპ-თევზი მარის დებულების დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება, რათგან ვიშაპ-თან სიტყვა თევზის დართვა ამჟღავნებს, რომ ვიშაპ-ი თავისთავად, ცალკეულად, უამ-დამატებოდ თევზად არ იგულისხმებოდა. მაგრამ სომხ. დაბადების ჩვეულებრივი გამოცემითგან ჩანს, რომ ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძ. კეტოის, ანუ კეტ-ის აღსანიშნავად უმეტეს შემთხვევაში სწორედ ვიშაპ-ია (*ἰχθυα*) ნახმარი. მაგ. სწორედ ეს სიტყვა 4-გან სწერია იობის 7₁₂-ში, ესაიას 27₇-ში (*ἰχθυα ἄλιον*), იონას 2₁₁-ში (*ἰχθυα ἄλιον*) და 148₇ ფსალმუნშიც, ხოლო 4₁₅ კეტ-ი მარტო ორგან შესაქმეთა 1₂₁ და მათგან 12₄₀-ში არის ნახმარი.

ბაქარის გამოცემით ესაიას 27₇-ში სწერია „ვეშაპსა ზედა ვეშაპსა“, ხოლო იონას 2₁₁-ში: „ებრძანა უფლისა მიერ ვეშაპსა და განაგდო იონა ჳმელსა ზედა“-ო.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ სომხურად ვიშაპ ზოგადად საშიშ ცხოველს, ურჩხულსა, ჰნიშნავდა: როდესაც ეს სიტყვა ზღვის ვეშაპ თევზის სახელად უნდოდათ გამოეყენებინათ, მაშინ ამ სიტყვას თევზის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვა ძუქნ-ს უმატებდნენ, ხოლო როდესაც გველევშაპის სახელად სურდათ,

მაშინ ქართულის მსგავსად, გველის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვას ოძ-ს ურთავდნენ ხოლმე. რაკი ორგან ზღვის თევზის ბერძნ. კიტოზ-ის აღსანიშნავად სომხურად მარტო ვიშაპ-ია ნახმარი და თევზის სახელი არ არის დართული, ამიტომ ნ. მარისა არ იყოს, ვიშაპ-ის თავდაპირველ მნიშვნელობად სომხურშიც თითქოს მართლაც ზღვის თევზობა უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ იქნება ამ ადგილას ეს (ოძ) სიტყვა გადამწერთავან არის გამოტოვებული?

საქმე ის არის, რომ ეზნიკ კოლბელს მწვალებლობათა დასარღვევად განკუთვნილს თავისი ნაშრომში ნათქვამი აქვს: ამბობენ ვიშაპ-ს სხვადაც შეუძლიან და ნახანეთიგანა და კალოთგან მოსავლის წაღება ძალუძთო. ეზნიკი უპასუხებს: ვიშაპებს არც თავიანთი სახის გამოცვლა შეუძლიან და არც მოსაველის წაღება. მათ საქონელიც არ გააჩნიათ მოსავლის წასაღებათო. ამიტომ კალაოზე ტყუილად გაიძახინ და ვიშაპებს მოჰმართავენ ხოლმე: „მოირთვი, მოირთვი“, ანდა „აილე, აილე“-ო (*ხყსკა, ჰაროყაყსხი ჰოყყაყსი, სეზი აყსაყიყი* I § *ჩხ* ტფილისის ლუკასიანის 1914 წ. გამ. გვ. 72).

ეზნიკი განაგრძობს: ვიშაპები არც ნადირობენ და არც არავის იჭერენ, როგორც გონიათო, და არც ვინმე მეფეთა, თუ ღმერთთა შთამოვავალთავანი ჰყავთ დატყვევებულნი და აქამომდე ცოცხლივ დატული ჰყავთო, რათგან სხეულოვანთგან მხოლოდ ორიოა ცოცხალი, ენოჭი და ელიოა (იქვე, გვ. 74).

ასევე შემცლარნი არიან სომხეთის დევთმასხურნი ე. ი. წარმართანი, რომელთაც ჰგონიათ, რომ ვინმე არტავაზდ-ად სახელდებულ მღვდელსა ჰყავთ დამწვედული, ღღვეანდლამდე ცოცხალია და რომ ის კვლავ მოვა და ქვეყანას დაებატრონებაო (იქვე, გვ. 74).

ყველა ზემოთყვანილის საწინააღმდეგოდ ეზნიკს შემდეგი საგულისხმო განმარტება აქვს მოყვანილი: ვიშაპი თავისი ბუნებით სხვა არაფერია, თუ არ გველი. ამ განმარტების სისწორისათვის მას საღმრთო წერილი აქვს დამოწმებული: გველს (*ღობ კაყქსანყამ*), ანდა ზღვის ერთ ცხოველს (საღმრთო) წიგნები ვიშაპს უწოდებენო. ისევე, როგორც ძღვეამოსილ აღმინანს გმირი ეწოდება, ასევე ხმელეთის გველსა (*ღობ ვაძაღვაქჩი ანნიიჩი*) და ზღვის ცხოველს (მხეცს: *ყყაყსი ბიქსკანს ქინანსი*),—კიტებსა და ზღვის ღორებზე (დელფინები) მაქვს საუბარიო,—ვიშაპებს უწოდებენო. ეზნიკი კვლავ იმეორებს თავის აზრს და ამბობს: საღმრთო წიგნები ზღვის უუდიდესს თევზებს ვიშაპს უწოდებენ და ვიშაპები სხვა არაფერია, თუ არ ან ხმელეთის უდიდესი გველები, ანდა ზღვის ვეება თევზებო (I, § *ჩხ*, გვ. 72—73).

ანაირად, ეზნიკს ხაზგასმით აღნიშნული აქვს, რომ საღმრთო წერილის სომხ. თარგმანის მისდროინდელ ტექსტში ვიშაპ-ი როგორც ზღვის უზარმაზარა თევზის ვეშაპისა, ისევე გველეშაპის სახელად იყო ნახმარი. ზემოთყვანილი დარწმუნებდა აღამინანს, რომ ეზნიკის ამ ცნობით დაბადების სომხ. ტექსტი მთლიანად მტკიცდება. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ვიშაპ-ის ეზნიკისდროინდელი მნიშვნელობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. ეზნიკი მე-V ს. მწერლად ითვლება. თუნდაც რომ ის უფრო მერმინდელი იყოს, მაინც და მაინც მე-VI ს-ზე მერმინდელად მას ვერ მივიჩნევთ, რათგან იქ, მის ნაშრომში წარმართობა და სპარსული მახდიანობა ანგარიშ-გასაწყე,

მებრძოლ მოწინააღმდეგე ძალად გვევლინება, მარკიონელობაც აქტიურ მწველებლობად არის დასახული. უკანასკნელი გარემოება ეზნიკის ზოგის ჩვეულებრივ განსაზღვრას უფრო უდგება, ვიდრე მერმინდელობის აზრს. ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, ვიშაპი მე-V ს-ში, ეგების უფრო ადრეც, როდესაც საღმრთო წერილი დაბადება იყო პირველად სომხურად გადათარგმნილი, მარტო ზღვის თევზს-კი არა ჰნიშნავდა, არამედ უფრო ზოგადი ცნების საშიშროების, ურჩხულის, გამომატველი იყო. ეზნიკის ნაშრომის შემომოყვანილი ცნობებით განჩანს, რომ ხალხური რწმენითა და გარდმოცემით ვიშაპი მხოლოდ და მხოლოდ ქართული გველეშაპის შესატყვისობაა, იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ ვიშაპი ზღვის თევზების მავგარს ცხოველსაც ჰნიშნავდა, ეზნიკს დაბადების სომხ. თარგმანის გარდა, სხვა არავითარი წყაროს ანდა საბუთის დასახელება არ შეიძლო.

ამავე გარემოების სომეხთა მერმინდელი ისტორიკოსის, მოსე ხორენელის თხზულებაში მოყვანილი გოლთენელ მელექსეთა მიერ დაცული სომხ. ხალხური ზღაპრული სიმღერის ნაწყვეტი და თვით ისტორიკოსის განმარტებაც ამტკიცებს. მ. ხორენელის სიტყვით, მელექსენი თურმე ამბობდნენ: არტავანმა არტავესის პატრიარქულად წვეულება მოაწყო და ვიშაპთა ტაძარში (ე. ი. სასახლეში) მას ვერავლად მოეპყრო (*Մական Սուրենացի, Պատմութիւն Հայոց I, 41. 4. გვ. 84* აბელიანის 1913 წ. გამ.). ცხადია, რომ ამ ხალხურ ზღაპრულ ლექსში ვიშაპები გველეშაპებად არიან ნაგულისხმევი. ხოლო თვით ისტორიკოსს მ. ხორენელს თითქოს ისიც-კი დავიწყებული ჰქონია, რაც ეზნიკმა იცოდა და ნათქვამიც ჰქონდა, რომ ვიშაპი ოდესღაც მარტო გველეშაპს-კი არა, არამედ ვეშაპსაც ჰნიშნავდა. მოსე ხორენელს თითქოს განზრახ ხაზგასმით აქვს განმარტებული, რომ არავის ეჭვიც-კი არ შეჰპარვოდა: აქვდაპაკს ზვენ ენაზე ვიშაპი-ი ეწოდებოა (იქვე). საგულისხმოა, რომ ესლაც იმ ადგილს რომელსაც სომეხები ვიშაპნერ-ს, ე. ი. ვიშაპებს უწოდებენ, თურქები და ქურთი მესაქონლეები აჟდაპაკ-აურტ-ს ეძახიან. მაშასადამე ამ ორი სახელის შესატყვისობა 11 საუკუნის განმავლობაში უცვლელი დარჩენილა. მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: უკვე ეზნიკის დროს და ამაზე გაცილებით ადრეც, როგორც დავრწმუნდით, ვიშაპი უკვე მხოლოდ გველეშაპად იგულისხმებოდა.

ქართულად-კი ვეშაპი უპირველესად ზღვის უზარმაზარს, თევზის მსგავს ცხოველსა ჰნიშნავდა. ეს დაბადებითან უკვე მოყვანილი მაგალითებითაც მტკიცდება და ზღაპრული დიდა გველისთვის ცალკეული სახელის, გველეშაპის-ის არსებობითაც. მე-XVII ს-შიც-კი იცოდნენ, რომ ვეშაპი ქართულად ზღვის თევზის სახელია. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ვეშაპი თევზია დიდი ზღუასა შინა უკიანესა, რომელმან იონა შთანთქა“-ო (ლექსიკ.).

„სიღრმე ზღუასა და საძირკუელნი მისნი, სივრცე ქუეყანისა და საფუძველნი მისნი“ (წა ნინოს ცა. Опис, II, 770).

„ოდეს შეიძრის ვეშაპი იგი დიდი, რომელ არს ზღუასა შინა, და შეიძრის ყოველი ქუეყანაჲ, ვიდრემდის დაირღვან მთანი მყარნი და კლდენი“ (ცა წა ნინოს Опис. II, 770).

გარეჯის უღბნოს ერთ-ერთ ქვაბში „იყო ვეშაპი დიდი და საზარელი, რამეთუ აქუნდეს თულნი დილნი და მხგავსნი ბრწყინვალეებისა ცეცხლი-სა და რქა დიდი აქუნდა თავსა ზედა მისსა და თმა ფრიალ მსგავსი ძაგრისა საშულ ქედისა მისისა“ (ც^ა ღ^თ გრჯ^ლს: საქ. სამ. 272). იგივე ვეშაპი ამავე ცხოვრების სხვა რედაქციაში ცოტა სხვანაირად არის აწერილი: „უხსნეს თვალნი ხისხლის ფერნი და რქაჲ იყო შუბლსა და ფაჩარი ფრიალ ქედსა მისსა“-ო (საისტ. კრ. 38).

აკად. ნ. მარის თეორიით ვეშაპების ძველები სარწყავ-სასმელი წყლის მეურნეობასა და რწმენა-ნაგებობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მისი დაკვირვებით ამ ქვეყნის არც მიწისმოქმედების და არც ქალაქების არსებობა და ყოფა-ცხოვრება, წყლის რუებისა, არხებისა და წყალსადენების გარეშე წარმოუდგენელია. ბუნებრივი წყარო-მდინარეების სიმცირის გამო, წყლის ნაკლებობის შესავსებად წყლის ხელოვნური საგუბრები და ტბები უნდა ყოფილიყო და ყოფილა კიდევაც-ო. ერთ-ერთი ასეთი წყლის არხთაგანის ნაშთი ეხლაც არსებობს—შვიდ ძმათა წყარო (სომხ. *ხიქ აყიორ აყიარ*, მთ აღბორ აღბურ), რომლის ქვედა ნაწილი 21 ბორცვისა და [21] ხეობის აღმართ-დაღმართს მისდევდა და რომელიც წინათ სწორედ ასეთი კულტურული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი (ვეშაპები 80—81). 1910 წ. მოგზაურობის დროს ნ. მარს გამოუჩვენებია, რომ გელამის მთებზე წინათ უზარმაზარი ხელოვნური საგუბრის ნაგებობა ყოფილა, რომლის ნაშთი და ნაალაგევი თურმე ეხლაც მოჩანს. ამ ნაგუბარს სახელიც-კი შერჩენია: მას ტოკ-მაგან-გიოლ-ი ე. ი. ტოკმაგანის ტბა ეწოდება თურქულად. სომხები აგრეთვე ვანქი-გიოლ-ს, ანუ ვანქი-ლიჭ-საც უწოდებენ, რაც ვანქის, ე. ი. მონასტრის ტბასა ჰინიწავს, ასეთი სახელი მას იმიტომ დაჰრქმევია, რომ გელარდის მონასტრის მამასახლისს წარსული საუკუნის 80-იან წლებში ეს ხელოვნური ტბა განუახლებია. ნ. მარის ცნობით, ამ საგუბრის აწ უკვე ხმელ ფსკერზე ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი ყრია (იქვე 82).

ერთ ქურთს ნ. მარისათვის უამბნია თითქოს ქვის ვეშაპის ქანდაკება, რომელზედაც წეროებიც არის გამოსახული, საგუბარში იღვა და საგუბრის წყლის დონის საზომად ჰქონოდათ. წეროების გასწვრივ განივი ხაზი იყო გავლებული და მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც წყლის დონე საგუბარში ამ ხაზს მიაღწევდა, საგუბრითგან წყლის გამოშვებას იწყებდნენ. ამ ქურთის ცნობით, ვითომც ამ საგუბარს ასეთი მოწყობილობა იმ დროს ჰქონოდას, როდესაც იგი წარსული საუკუნის 80-იან წლებში გელარდის მონასტრის წინამძღვარმა ვართანმა გააკეთებინა. მაგრამ ამ ქურთს უთქვამს, რომ ამართული ქვის ვეშაპი საგუბარში თითონ არ უნახავს. ნ. მარს-კი ამ საგუბრის განმაახლებელის ვართან წინამძღვრის თანამშრომლის ვართან ქობარიანცისაგან შეუტყვია, რომ საგუბრის განახლების დროს არცერთს მათგანს არც ქვის ვეშაპებისა და არც მათი ქანდაკებათა არსებობა არ შეუმჩნევიათ, ნაგებობისათვის მათი გამოყენება ფიქრადაც არ მოსვლიათ (ვეშაპები, გვ. 82—83). ამრიგად ცხადი ხდება, რომ ქურთის ზემომოყვანილი მონათხრობი ნაწილობრივ მისი საკუთარი შენათხზი ყოფილა.

აკად. ნ. მარი ამტკიცებს, რომ გამოქანდაკებული ქვის თევზები, ანუ ვეშაპები წყლების არეში, ტბის, ანდა მდინარის სათავეებთან არის ჯგუფ-ჯგუფად მოთავსებული ხოლმე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ქვის ვეშაპების ახალი ჯგუფები წყაროებით უხვად შემკულ ისეთ ადგილებშიც აღმოჩნდება, როგორც ვარნისია, მათი მერმინდელი, რომაულ ნაშენობათა აგების დაღუპვა-განადგურება რომ საფიქრებელი არ იყოს (ვეშაპები გვ. 85). ნ. მარსა ჰგონია, რომ ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი უტილობლად წყალთან არიან დაკავშირებული და იქ მინდვრადაც იმიტომაც იყვნენ დადგმული, რომ იმ ადგილის გარშემო მრავალი წყაროს წყალი გროვდებოდა (იქვე). აკად. ნ. მარის აზრით შესაძლებელია შეუმცდარად ითქვას, რომ ტოკმაგანის ტბა, ანუ საგუბარი სომხეთი მეფეების მიერ უნდა იყოს სომხეთის სახელმწიფოებრივობის ხანაში აგებული იმ მიზნით, რომ საგუბარში დაგროვებული წყლის მარაგი მღ. ახატს შეჭრთვოდა და მთელი ამ სანახების მოთხოვნილების დაკმაყოფილება შესძლებოდა, კერძოდ არტაშატის და დგინის ქალაქებისა და სამეფო სასახლისათვის წყალსადენად და რუებადაც მყოფი ყოფილიყო. მაგრამ ნ. მარი დარწმუნებული არ არის, რომ ეს ნაგებობა სწორედ თავდაპირველი იყო, არამედ მას ჰგონია, რომ ისევე, როგორც ვართან წინამძღვარი ამ საგუბარის მხოლოდ განმარტებული იყო, სომხეთა არშაკუნიანი მეფეებიც შესაძლებელია მხოლოდ უფრო ადრინდელი, ურარტელების ხანის, ნაგებობის გამოყენებულ-განმარტებულნი იყვნენ (ვეშაპები გვ. 84—85).

აკად. ნ. მარის საბოლოო აზრით, ვეშაპის ძეგლები ისეთ ხანას ეკუთვნის, რომლის შესახებაც არც ადგილობრივი და იმდროინდელი ცნობები არც არსებობს და არც შეიძლება რომ არსებობდესო (იქვე, გვ. 104—105). ვეშაპებზე სახელდებულ ძეგლებისა და მათზე გამოქანდაკებულ სახეების რაობის გამოსარკვევად გამოსადეგი ანალოგიები აღამაინა უნდა უპირველესად უძველესი ხანის ძეგლებსა და თქმულება-წყაროებში ეძებოს, ხოლო შემდეგ მერმინდელსა და თანამედროვე ძეგლ-წყაროებსა და თქმულებებს.

გამოხატულებათათვის მსგავსების ძიების დროს ყველაზე უწინარესად ჩვენი ყურადღება უნდა ტოკმაგან-გიოლის ვეშაპზე (№ 2) გამოსახული რქოსანი ცხოველის, ცხვარის ენა-გამოგდებული თავის (იხ. Вишшапх ნ. მარი, 83) ნახატმა მიიპყროს. თითქმის სრულებით ასეთივე სახე გვხვდება სვანეთში, მიწაში ნაპოვნს ოქროს ილარზე, რომელიც აქვამად საქ. ხელოვნებათა მუზეუმის ძველი ნაკერების. განყოფილებაშია დაცული. რქოსანი ცხოველის თავის ამ ორ გამოხატულებას განსხვავება მხოლოდ იმ მხრივ ემჩნევა, რომ ვეშაპის ქანდაკებაზე ენა შუაში გახრილი ოდნავ მარცხნივ არის, სვანეთის ოქროს ილარისას-კი ენა სწორხაზოვანად აქვს ჩამოშვებული.

შესაძლებელია ითქვას, რომ აქლაპა-მურტის ვეშაპის ქანდაკებაზეც სვანური ილარის მსგავსი გამოხატულებაა (იხ. Вишшапх იაკ. სმირნოვის, გვ. 62).

საყურადღებოა აგრეთვე ტოკმაგან-გოლის ქვის ვეშაპის ნატეხზე დაცული გამოყვანილი არსების თითქოს გრძელ-ცხვირიანი თავისა და ხელის უცნაური მოხაზულობა (იხ. ნ. მარის Вишшапх 91), რომელიც დე-მორგანის მიერ ნაპოვნი ბრინჯაოს კამრის არეზე გამოყვანილი ორ-ცხენიანი ურმის ანუ ეტ-

ლის მმართველი არსების გამოხატულებას მიემსგავსება (იხ. ჩემი ქალი ერის ისტ. I, 14, ნახ. 9). ტოქმაგან-გოლისა და იმირზეის ქვის ვეშაპებზე გამოყვანილი წეროების ანალოგიად შესაძლებელია (იხ. ნ. მარის Висшавы 89 და 93) ვირხოვის მიერ გამოქვეყნებული (იხ. Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus) ბრინჯაოს სარტყელზე გამოხატული ფანტასტიური ნახატი იყოს დასახელებული, რომელზედაც უცნაური ადამიანის მარჯვნივ უშველებელი წერო მოჩანს (სურ. იხ. ჩემი ქალი ერის ისტ. I, 18 ნახ. 13).

მაგრამ ქვის ვეშაპებისა და მსგავსი გამოქანდაკებული ძეგლების უმეტესი ნაწილი და პირვანდელი სახით საქართველოშია დაცული. პროფ. ლეონ მელიქსეიტი მა თრიალეთსა და წალკაში ასეთივე ძეგლები ბლომად აღმოაჩინა. ამ აღმოჩენამ ცხადყო, რომ ვეშაპებისა და მისთანათა ძველი გავრცელების არე საკმაოდ ფართო ყოფილა.

მდინარე წყლის დედოფალს, რომელსაც ეწოდება ფხეგუაშ, გაზაფხულზე წვიმას შესთხოვენ ხოლმე. მაშინ ქალ-ვაყნი ერთმანერთს წყალს შესახამენ ხოლმე და წყალში ჭყამპალობენ (ლკლდე Ворования: Черкес. 28).

ზღვასაც ჩერქეზთა პანთეონში თავისი წარმომადგენელი ღეთაება ჰყავდა, რომლის დღესასწაულიც ყოველწლივ იცოდნენ ზაფხულში ზღვის პირას; საამისო ლოცვა-ვედრების შემდგომ ფერხულის ცეკვაც იყო წესად დადებული. ზღვის ღეთაებას ჩერქეზულად ხეპეგუაშა ერქვა (Ворования: Черкес. 27). ეს სახელი სამი ჩერქეზული სიტყვისაგან არის შედგენილი: ხე (ხერა) ზღვასა ნიშნავს, პე კიდევ ლოგინს და საგებელს ხოლო გუაშ უკვე ქალბატონის გამომხატველია. ამრიგად ხეპეგუაშ მთლიანად ზღვის ფსკერის ქალბატონის აღნიშვნელია.

7. მოგზაურთა, ადგილისა და სხვა ღეთაებები

მგზავრებსაც თავისი მფარველი ღეთაება ჰყავდა, რომელსაც მგზავრების პატრონი ეწოდება სადიდებელში. მაგ. მოხეურში მეშვიდედ ნათქვამია: „დიდებდა ჰქონდეს კობის წმიდა გიორგის, მგზავრების პატრონს“-ა (მას. საქ. ეთნ. I, 36 იე). კობის წა გიორგი თუმცა ერთს კიდევ სხვა მოხეურს სადიდებელშიც არის მოხსენებული, მაგრამ ოცდა მეერთე ადგილას და მის მგზავრების პატრონობაც იქვეა აღნიშნული (იქვე I, 36 ილ).

ფშაურს ერთს სადიდებელში დასახელებულია მგზავრი (თუ მგზავრო?) ანგელოზი, რომელიც ალბათ მოხეურს მგზავრების პატრონს უნდა უდრიდეს. აქ მეთათე ადგილას წარმოთქმულია: დიდება შენდა „წმინდა გიორგი, მგზავრო ანგელოზო, ხახმატის ჯვარო“-ო (მას. საქ. ისტ. I, 34 ი).

იგივე ხახმატის ჯვარი ხეისტურულს სადიდებელშიც არის მოხსენებული, მაგრამ დანახევებული სახით. მაგ. პირქუშის ხატის ხუცის სავედრებელში ნათქვამია: „აქმ ჭიქა ბარძიშითა, ხანთელ-სუფრითა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს გიორგი აზადო ჯავმატის ჯვარისაო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 29 ე). აქ ღეთაებას ეწოდება „გიორგი აზადი ჯავმატის ჯვარისაი“.

სახმატის ხატის ხუცისაგან ათენგენობას წარმოთქმულს სადიდებელში ისეა ვედრების ტექსტი შედგენილი, რომ აზადად თვით გიორგი-კი არ იწოდება, არამედ მისი ლაშქარნი: „გიორგივ, გიორგის ლაშქარ-აზადნო, თქვენ-ვალიდათ ღმერთმა, გაუმარჯოსთ“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 28 გ).

ჩერქეზთა რწმენით მეკობრეებს, მხედრებსა და ცხენოსნებსაც თავიანთი მფარველი ღვთაება ჰყავდათ, რომელსაც ზეგაუთხ-ს უწოდებდნენ. სამეკობროდ და თავსდასახმელად შორს წასვლის წინ სწორედ ამ ღვთაებას შეავედრებდნენ ხოლმე ისინი თავიანთ თავსა და შვილთა-მფარველობას სთხოვდნენ. ამ ღვთაების სახელი ზეგაუთხ-იც ორი სიტყვისაგან შესდგება: ბოლო-კიდური -თხ, ცხადია, აქაც ღვთაებას ნიშნავს, პირველი ნაწილი ზეგაუთხ-უნდა იმავე ძირის სიტყვა იყოს, რა ძირისაც ზეკუთონერა, რომელიც მგზავრობასა და სეირნობას ნიშნავს (ჩ.-ჩერქ. ლ. 49). მამსასადამე, მთლიანად ეს სახელი მოგზაურთა ღვთაების აღმნიშვნელი ყოფილა.

ადგილის მფარველ ღვთაებათა შორის ცალკე ჯგუფს მწვერვალთა ღვთაებანი შეადგენდნენ. მათი თავყვანისცემის მკაფიო კვალი უმთავრესად მთიულურ სადიდებლებს ემჩნევა. მაგ., ერთს სადიდებელში ნათქვამია: „გაუმარჯოს-დიდწვერის ანგელოზს, დიდ იალბუზზე დამბრძანებულსა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I 34 ია).

მეორეშიც წარმოთქმულია: გაუმარჯოს „დიდ პირიმუეს, იალბუზზე ბრძანებულს, უყმო ყმის მეშველს, ორი წყლის ბატონ-პატრონსა“-ო (იქვე I, 35 იგ).

მოხვეური სადიდებელი ყველა მყინვარიანი მწვერვალის ღვთაების არსებობას გულისხმობს და სწორედ ამიტომაც იქ მრავლობითად განცხადებულია: „დიდება ჰქონდეს ყინვარში ბრძანებულთ ანგელოზთა“-ო (მას. საქ. ისტ. I, 36 იე).

იქაურივე ორ სადიდებელში წარმოთქმულია „დიდება ჰქონდეს ყინვრის¹ წმიდა გიორგის, მალალ მთებში დიდებულსა“, — „დიდება ჰქონდეს ყინვრის¹ წმიდა გიორგის“-აო (იქვე I, 36 იდ და იე). მალალი მწვერვალის ერთ-ერთ მფარველ ღვთაების სახელად მთიულურს სადიდებელში ფშარაველი-არის აღნიშნული; „გაუმარჯოს ფშარაველს მთის მალალსა წვერის ყარაულსა, თავის ძმათა და ყმათა ზედამხედველსა, ჩვენის ბატონ-პატრონის შემნახავსა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 35 იგ).

ამ ფშარაველს მოძმე-მო(მ)ხრე ღვთაებაც ჰყოლია, რომელსაც სხვებივით აგრეთვე დიდ იალბუზზე ჰქონია საბრძანებელი. იმავე სადიდებელში, სადაც ფშარავლის ხსენება გვხვდება, ნათქვამია: „გაუმარჯოს მალალ წვერის ანგელოზს, ჩვენის ფშარავლის მოძმე-მოხრესა, დიდ იალბუზზე ბრძანებულს, ძმათა ყმათ მოამედესა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I 35 იგ).

ეტყობა, მწვერვალთა მფარველი ღვთაებების ჯგუფსვე ეკუთვნოდა დუმაცხო სამართო მალალი-ც; რათგან მთიულურს ერთს სადიდებელში ერთად

¹ ჩანაწერსა და დაბეჭდილშია „ყირგის“.

არიან ნახსენებნი: „გაუშიარჯოს დუმაცხოს სამლოო მალალსა და თავის ყმათ დამხედვართ წვერის ანგელოზსა“ (იქვე I, 35 იგ).

მწყემსებიც უპატრონოდ მიტოვებული არ იყვნენ: მოხეურს სადიდებელში მე-14 ადგილას ნათქვამია: „დიდება ჰქონდეს ხორხის და ბახტრის წმიდა გივარგის, მწყემსები ის პატრონს“ (მას. საქ. ეთნ. I, 37 იგ). ჭარჭის, ანუ ხორხის წა გიორგი და ბახტრის წა გიორგი ცალ-ცალკე ერთს სხვა მოხეურს სადიდებელშიც მოგვებოვება, მაგრამ იქ პირველი მე-10-ე, მეორე-კი მე-9-ე ადგილას არის მოთავსებული და მათ შესახებ არც ის არის აღნიშნული, რომ ისინი მწყემსებს პატრონობდნენ (იქვე I, 36 ილ). ჩერქეზების ერთ ლეთაებათაგანს, ლჯღეს ცნობით, სწოდებია ხოჯერის, რომელიც თურმე მიწისმოქმედთა მფარველად ითვლებოდა. თვით იგი-კი ზღვაოსნად მიაჩნდათ და ხალხს სწამდა, რომ ის ზღვით უნდა მოსულიყო. ასეთი თქმულებაც ყოფილა გავრცელებული, რომ ხოჯერის-ი სანაპიროთგან ზღვაში ფეხით მიემგზავრობოდა და უკანაც, ასევე ფეხით დაბრუნდებოდა. სოჯერისის მოსვლას ჩერქეზები მოვლოდებიან და მისდამი მიძღვნილი დღესასწაული მათ დეკემბერში ჰქონიათ, სწორედ ქრისტეშობის დღეს. იმ დროისათვის სახლში დამშხუტად (гамшут) წოდებული შვიდტოტიანი შტო შემოჰქონდათ ხოლმე, რომლის ტოტებზეც ყვითელი ცვილის სანთლებს, ლეზილებსა და ყველის ნაჭრებს ამავრებდნენ ხოლმე. სოჯერისის მოსვლის მოლოდინში ქუდმოხდილი მამაკაცები სთანადო ლოცვებს ამბობდნენ ხოლმე. ყოველი ჩერქეზის სახლში თაროები ყოფილა, რომელზედაც ყვითელი ცვილის ნაჭრები დებულა, თაროებს ქვეშ-კი დღესასწაულისათვის განკუთვნილი ხის სასმისები კიდებულა. ლჯღე ამბობს: რაკი ჰეროდოტეს მოვლოვება ცნობა ეგვიპტელთა ახალშენის შესახებ შავი ზღვის სანაპიროზე კოლხეთში, ბერძნების გაჩენამდე დიდხინით უწინარეს და სახელეობიც მიაგავს, ხოჯერის-ი ხომ იგივე ოჯერის-სი არ არისო? (Черкесия, 26). ჰეროდოტე კოლხეთზე მოგვითხრობს და ეგვიპტელების შთამომავლობად კოლხების მიჩნევის აზრი ბერძნთა ისტორიკოსს მუქკანიანობამა და ხუჭუჭთმიანობამ დაუბადა. ჩერქეზებზე და საერთოდ ჩრდილოკავკასიელებზე მას არაფერი ამის მსგავსი აღნიშნული არა აქვს. რაკი ხოჯერის-ზე სხვაგანაც არსად ცნობები არ მოგვეპოვება, გამოსარკვევია, რამდენად სწორეა ეს სახელი და თქმულება. ამის მსგავსი სახელის მქონელები ლეთაება სინდებს რომ მართლა ჰყოლიათ, ეს ყაბარდოელთა განთქმული ლეთისშვილი გმირის ხოსრუყო-ს სახელითაც მტკიცდება. ხოსრუყო ყაბარდოულად ხოსრ-ის ძეს ნიშნავს. შ. ნაგომოვს ამ ლეთისშვილი გმირის სახელი თავის ისტორიაში სოჯეროყოდ (Сожроко) უწერია (გვ. 47). მაშასადამე ამ ლეთაების სახელად გვაქვს უკვე ხოჯირ, რაც ჰლჯღეს-ისაგან ოდნავ განსხვავდება. რაკი ნაგომოვის ნაშრომში ხოჯერის-ზეცა და საერთოდ წარმართულ ლეთაებებზე არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, ამიტომ მისგან დასახელებული სოჯეროყო-ც ლჯღესაგან სრულებით დამოუკიდებელი წყაროთგან მომდინარედ უნდა იყოს ცნობილი. ზემოაღნიშნულს გარდა, ეს თუნდაც იმითაც მტკიცდება, რომ თვით ლჯღეს ამ ლეთის შვილი გმირის სახელი თვალსაჩინოდ განსხვავებული სახით ხაუჯე-ოყოდ უწერია (Черкесия 29).

ამრიგად, მიწისმოქმედთა მფარველი ღვთაების სახელი ოთხი ფონეტიკური სახეობით მოგვეპოვება: ხოზერის (ლულაე), საუზერ (საუზერ-უყო:ლ), ხოზირ (სოზირ-ოყო:ნაგომოე) და ხოსრ (სოსრ-უყო: თქმულება: СМОМПК XII 3).

ლულაეს რუსული სახელი იმ ხისა, რომლისაგანაც ჩაჩნები ჩიჩილაკს აკეთებდნენ, მოყვანილი არ არის, ამიტომ გამოსარკვევი გვაქვს, თუ რა ხის ჯიბი უნდა ყოფილიყო ეს ღამშხუტ? საფიქრებელია, რომ ეს სახელი უნდა ჩერქეზულ-ყაბარდოულს კულშამიშხ-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც ზღმარტლს, *Mespils germanica* L-ს ნიშნავს.

ჩაჩნურად მას ღამცეშ-ს და ქისტურად ხამისკს უწოდებენ (იხ. ად. როლოვის *Дикорастущие деревья Кавказа* 319) ლულაეს ღამშხუტ-სა და კულშამიშხ-ს შორის ის განსხვავებაა, რომ პირველს ბოლოში მეორესთან შედარებით უტ მარცვალი, მეორეს-კი პირველთან შედარებით ზემდგომად ეპოპოვება კუშ ორივეს ჩამოცილების შემდეგ, დაგვრჩება ღამშხ და ხამიშხ, რომელთა იგივეობა ცხადია: ამიტომ ჩერქეზთა ჩიჩილაკის ხე, ან ზღმარტლი, ანდა მისი მსგავსი ხის ჯიბი უნდა იყოს.

ტყეების ღვთაებას ჩერქეზები მეზითხ-ს უწოდებდნენ, რაც თვით ამ სახელშიც არის აღბეჭდილი, რათგან მეზე ტყეს ნიშნავს, თხ-კი-ღვთაების სახელის ხმოვან-მოკვეცილი ფორმაა. ჩერქეზთა რწმენით ტყის ღვთაების კეთილგანწყობილებასზე იყო მონადირეების ბედნიერებაც, ამიტომაც სანადიროთ გამზავარებისას ისინი მეზითხს შესთხოვდნენ მფარველობასა და ევერდებოდნენ, რომ გამარჯვება მიენიჭებინა. ჩერქეზთა რწმენით მეზითხი ოქროს ჯაგრიან გარეულ ტახზე იჯდა და ისე დაჰქროდა თავის სამფლობელოში, ტყის ყველა ცხოველები მას ემორჩილებოდნენ და ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ მისივე განგებულებით ირმები თავს მოიყრიდნენ ხოლმე და ქალები ამ ფურ-ირმებსა სწველავდნენ ხოლმე (Беровавия, в Черкес. 26). ასეთივე რწმენა, როგორც ჩანს, წარმართობის ხანაში ქართველებსაც უნდა ჰქონოდათ. ამ რწმენისა და მსოფლმხედველობის მერმინდელს, ქრისტიანობასთან შეფერადებულს ანარეკლს წარმოადგენს დავით გარეჯელის ცხოვრების ის ადგილიც, სადაც მოთხრობილია, რომ ირმები ღვთის ბრძანებით გარეჯის უდაბნოში მიდიოდნენ და იქ ფურ-ირმებს სწველავდნენ.

ბაღებსაც, ჩერქეზების რწმენით, თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა, ჭატეგუაშ-ად წოდებული (იქვე, Черкес. 28). მისი სახელი ბაღის (ჭატე) დღოფალს (გუაშ) ნიშნავს.

რქოსანი საქონლის მფარველ ღვთაებას ჩერქეზები ახინ-ს (АХИН) უწოდებდნენ. მათი რწმენით ახინს ჩლიქებიანი ფეხები ჰქონდა. ამ ღვთაებისათვის განკუთვნილი ტყე იყო და მსხვერპლად მისი დღესასწაულის დროს ძროხას შესწირავდნენ ხოლმე. ამ მსხვერპლის შეწირვა ერთი საგვარეულოს მოვალეობად იყო მიჩნეული, რომელსაც ტლახუახო ეწოდება, რაც ღვთის მწყემსს ნიშნავს. ამ საგვარეულოს შთამომავალნი არც ცხოველისა და არც ფრინველის ხორცსა და არც კვერცხს არ სჭამდნენ. როდესაც ახინის დღესასწაული მოახლოვ-

დებოდა, ძველი გარდმოცემით, წინათ ვითომც ამ „ღვთის მწყემსის“ ერთი ძროხათაგანი ბლავილთა და კიდევ სხვა ნიშნებით ატყობინებდა მას, რომ მსხვერპლშემწირველობასათვის იყო განკუთვნილი და ნაკრძალ ტყეში თითონვე მიდიოდა. შემდეგში კი ეს „ღვთის მწყემსი“ ვალდებული იყო გარკვეული დღისათვის შესაწირავი ძროხა ნაკრძალ ტყეში მიეყვანა და იქ მის რქებზე პურისა და ყველის ნაჭრები მიემაგრებინა. გარემო სოფლებს მცხოვრებნი იქ თავს იყრიდნენ, რომ ძროხის საღმრთოდ დაკვლას დასწრებოდნენ. ამ სამსხვერპლო ძროხას ახინი ჩემშე ტლერეყუო (Ахини Чеме Тлерекыо) ეწოდებოდაო, რაც საახინო ძროხას ნიშნავს¹. საღმრთო გასატყავებლად და გასანაწილებლად სხვაგან ვადააქვთ, შემდეგ იქითგან სხვაგან მიაქვთ ხარცის მოსახარზავად და მხოლოდ იქითგან მიაქვთ ხოლმე მოხარშული საღმრთო დღესასწაულისა და ხატობის პურისჭამაზე. საღმრთოს ყოველ ასეთი ვადატანის დროს მლოცავეები ქუდმოხდილი სიმღერით ფერხულს გააბამდნენ ხოლმე. აღსანიშნავია, რომ ახინის დღეობას ზღვის სანაპიროზე მცხოვრები ჩერქეზები მისდევდნენ თურმე (ლვლე, Ворования: Черкессия 27). ამ ღვთაების სახელი ახინ რქოხანი საქონლის მწყემსის ყაბარდოულში დაცულს სახელს გაჯო-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ჩერქეზულად მწყემსს ზოგადად ხუაყუო და ჯუო ეწოდება, რომელთაგან მეორე ბოლოში ერთვის ხოლმე იმ ცხოველების სახელს, რომელთა მწყემსადაც იგი გვევლინება (რ. ჩერქ. ლ. 141).

ცხვარსაც თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა, ჩერქეზთა რწმენით, რომელსაც ემიშ-ს უწოდებდნენ. მისი დღესასწაული იმ დღეს იცოდნენ, როდესაც ყოჩებს ფარაში გაურევენენ ხოლმე (ლვლე Ворования: Черкес. 27).

ღვთაება ტლებცი გვხვდება ერთ ყაბარდოულს თქმულებაში აშემეზ-ის შესახებ. იქ შემდეგია მოთხრობილი: ნესრენჯაკეს მოუტანეს ცნობა, რომ ტხლებჯეც-ს ჯოგს, რომლის საძოვრები ორ ზღვას შუაა გადაჭიმული, ყურს ხეირიანად არ უგდებენ, ვერ იცავენ (СМОНПК XII, Кабард. тексты 39^ა და 51). შემდეგ აშემეზის კითხვაზე თუ ვინ მოუკლა მამა—მისი დედა უხსნის: „მისი მამის მკვლეელი პატარა ტხლებციე არის. ეს პატარა ტხლებციე ნახევარკუნძულზე ცხოვრობს და ეს დიდი ზღვა დაგახრჩობს“-ო (იქვე, 41^ა და 53).

ლოპატინსკის განმარტებით ტლებჯეცე ყაბარდოულად ფეხბალნიანს (лохмоногий) ნიშნავს (СМОНПК XII, გვ. 50 შენ. 11). ტლებციეს ცოლს ბელეხჯო ერქვა. იმის გარდა, რომ ის გასაოცარი ლამაზი იყო, მას ისეთი თვისებაც ჰქონდა, რომ, მისი სუნთქვა დაჭირის შეეხებოდა თუ არა, უმაღლესადაც მისი ჭრილობა განიკურნებოდა (იქვე, 46 და 48-55, 56 და 57).

¹ ლვლეს განმარტებით: „прозывается Тлерекыо, т. е. хоялчыю“ (გვ. 17. შენ. 1).

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

ОСНОВНЫЕ ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГРУЗИИ, КАВКАЗА И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА ДРЕВНЕЙШЕЙ ЭПОХИ¹

Царевич Теймураз («История», СПб, 1848, стр. 9--10) первый из историков Грузии, обратил внимание на утверждение Иосифа Флавия о том, что Тубал книги «Бытия» является предком иберов, т. е. грузин. Но так как это отождествление не подходило под общеизвестную схему Леонтия Мровели, автора истории Грузии древнейшего периода, то последний признал это утверждение ошибочным и отверг тем более охотно, что Теймуразу, по собственному его заявлению, не удалось ни у одного из древних авторов найти подтверждение подобному отождествлению.

Между тем Ленорман, Масперо и др. признали мнение Иосифа Флавия правильным и трактовали тубалов и мешехов как предков картвельских племен, тибаренов и иберов, с одной стороны, и месхов—с другой. Из этого исходил и историк Д. Бакрадзе в своей «Истории Грузии».

В I томе «Истории грузинского народа» я указал как те лингвистические доводы, которыми может быть доказана правильность подобного отождествления, так и все другие соображения, которые приводят исследователя к аналогичному выводу. Эту точку зрения разделял и покойный акад. Н. Я. Марр.

Между многими мною приведенными доводами было также указано, что у анонимного автора древнейшей грузинской хроники Мокцевай Картлесаи совершенно определенно говорится, что грузины пришли в Закавказье из своей первоначальной родины, которая мыслится автором где-то на юге. Таким образом, мнение Иосифа Флавия находит подтверждение и в независимой от него грузинской исторической традиции.

Однако, после того как Бедриху Грозному в 1917 г. удалось установить, что язык хеттских клинописных документов индоевропейский и это его открытие вскоре нашло поддержку также со стороны других кунееологов, когда вслед за хеттами мушки с табалами были также причислены западноевропейской буржуазной наукой к индоевропейским племенам, исчезло все, на что опиралось построение истории Грузии древнейшей эпохи.

Ведь если признать, что табалы и мушки—индоевропейцы, то связыв-

¹ Доклад, прочитанный на заседании Отделения философии и истории Академии Наук СССР 26—27 мая 1939 г., представляющий одну из глав подготовленного автором к печати I тома «Введения в историю грузинского народа».

вать их с грузинскими племенами, с иберами и месхами, никак нельзя, и в связи с этим пришлось бы заново пересмотреть весь вопрос как о племенном и языковом родстве, так и о происхождении и истории древнейшего периода грузинских племен; так, предков грузинских, картвельских племен, быть может, нужно было бы искать в совершенно противоположном направлении. Не явились ли они в Закавказье с севера так же, как абхазские племена, именно этим путем, повидимому, появившиеся в Закавказье; о пребывании их здесь до I—II вв. н. э. нет никаких указаний в греческих и римских источниках; лишь у Плиния Младшего упоминаются первые апсилы (апшилы), а абхазы, названные северными соседями апшилов,—только у Арриана во II в. н. э.

В пользу северного происхождения картвельских племен, в частности иберов, можно ведь привести и ясное свидетельство Страбона о том, что большинство населения иберов, горные жители, по образу своей жизни и обычаям было сходно со скифами и сарматами, с которыми они жили по соседству и будто находились и в родстве (*Σκυθῶν δίχην ζῶντες καὶ Ἰβηρῶν; οἱ τε καὶ ἄλλοι καὶ συγγενεῖς εἰσιν*: «Geographica», lib. XI, cap. III, 3).

Ввиду столь определенного указания Страбона, вообще прекрасно осведомленного в историко-географических вопросах Грузии, Колхиды и Иберии, тем более естественно было бы попытаться выяснить, насколько правильно это утверждение знаменитого греческого географа о родстве картвельских племен со скифами и сарматами. Если оно окажется верным, тогда, быть может, для разрешения вопроса о происхождении грузин, о их первоначальной родине и о том, каким именно путем могли они проникнуть в Закавказье, у нас оказались бы вполне надежные данные.

Все это невольно вынуждает историка Грузии вторгнуться в совершенно, казалось бы, чужую ему область, в весьма сложный и запутанный скифо-сарматский вопрос, о котором столько написано.

Довольно обширные сведения Геродота о скифах и сарматах, об их племенных названиях, образе жизни, языке и верованиях, равно как и об их исторических преданиях с давних пор уже привлекали к себе внимание исследователей. Большое количество греческих эпиграфических памятников Причерноморья дают также весьма важный и надежный материал для решения вопроса о происхождении скифо-сарматских племен. Для истории их материальной культуры также собрано много интересного материала, добытого археологическими раскопками.

Среди многочисленных исследователей, посвятивших себя изучению скифо-сарматской культуры до двадцатых годов текущего столетия, были представители трех направлений: иранизма, урало-алтайской и турко-татарской теорий. В новейшее время акад. Н. Я. Марр выдвинул новую теорию—яфетическую. Иранская теория имела больше всего сторонников в научной литературе и признавалась даже единственно правильной. По-

скольку, однако, представители иранской теории вовсе обходят молчанием вопрос о происхождении собственных имен явно иранского облика, в незначительном количестве встречающихся в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, скифо-сарматская проблема не может быть признана вполне выясненной. Уже одно то обстоятельство, что из всего количества 425 негреческих имен надписей Причерноморья В. С. Миллер 258 считает иранскими, а иранских имен остается лишь 167,—ясно указывает, насколько преждевременно было делать выводы об иранизме сарматского языка.

Приступая к изучению этой проблемы, прежде всего нужно уяснить себе, на что, главным образом, должна опираться исследовательская работа в этой области и какие методы нужно признать в данном случае наиболее рациональными. Для изучения интересующего нас вопроса наука располагает несколькими группами источников:

1) общими описательными сведениями классических писателей о скифах и сарматах;

2) сведениями об их пантеоне и преданиях полумифологического—полуисторического происхождения;

3) перечнем этнических наименований скифо-сарматских племен, а также местных географических имен, имеющих в трудах греческих и римских географов и историков;

4) рядом скифских и сарматских слов с их переводом, сохраненных Геродотом и некоторыми другими авторами;

5) собственными именами и этническими наименованиями, имеющимися в греческих надписях Причерноморья, и, наконец,

6) богатым инвентарем, добытым археологическими раскопками на территории бывшей Скифии и Сарматии, дающим массу фактов для суждения как об уровне материальной культуры скифо-сарматского мира, так и о тех дальних культурных связях, в которых она находилась в продолжение ряда веков.

Обычно исследователи в своих суждениях базировались главным образом на источниках первой, второй и четвертой групп, несколько меньше на материалах третьей группы. Пятая же группа источников служила больше лишь подмогой, была предметом исследования преимущественно со стороны поборников иранизма. Все, выходящее за пределы этого уклона, или игнорировалось, или же отмечалось как отражение чуждого скифам и сарматам элемента.

Между тем, основным источником, на котором можно базироваться в научных изысканиях без боязни, следует признать лишь эпиграфический материал, так как зафиксированные в нем собственные имена дошли до нас в том самом виде, в каком они были выполнены в момент высекания надписей. Хорошо известно, что, за редчайшими исключениями, эпигра-

фические памятники никогда не переписывались и не переносились со старого оригинала на новый камень. Благодаря этому эпиграфические памятники дают исследователю вполне надежный лексический материал, гарантирующий его от возможности последующих искажений первоначального текста, столь частых в рукописных источниках. Именно поэтому нельзя полагать в основу суждений записи скифских и сарматских имен, наименований и слов, сохранившиеся в произведениях классических авторов, так как все они представлены лишь в поздних списках. Все, кто знаком с палеографией и филологической наукой, знают, как легко искажастся текст оригинала при переписке. Тем более это естественно предполагать в памятниках, текст которых переписывался в продолжение многих веков и содержание заключало в себе слова столь чуждых и непонятных переписчикам языков, каковыми являлись для греков скифский и сарматский.

Вышеуказанные свойства различных источников и их равноценность указывают исследователю скифо-сарматской проблемы тот путь и те методы, которые при анализе имен следует признать наиболее целесообразными. Нужно начинать с эпиграфических материалов, и только после того как этим путем достигнуты удовлетворительные и ободряющие результаты, когда выяснится, в каком направлении следует вести дальнейшие изыскания,—возможно и целесообразно перейти к анализу источников остальных групп.

Так как рассматривать и анализировать все 258 неиранских имен в данном докладе не представляется возможным, нужно будет поневоле разделить их по общим структурным признакам на несколько групп, а потом дать как общий, так и частный анализ наиболее существенных групп имен с точки зрения выяснения принадлежности их к определенному языку. Так, например, довольно значительная группа имен имеет второй составной частью *-ατος(-αιος)*, либо *-ακος(-ακος)*, например, Ἀζίατος, Βαδάτος, Βάξατος, Δουάρατος, Ἰσαζατος, Μήτατος, Μῆτατος, Μουρίσατος, Οὐζίατος, Οὐαράτατος, Σάνατος, Χοβίακος.

Что второй составной частью имен этой группы является именно *-αιος*, либо *-ακος*, видно хотя бы из того, что в надписях встречаются имена и без этих окончаний, например: Ἀζία, Ἀζιαίος и Ἀζιαίος; Βάδας и Βαδάτος; Δάδοςος и Δάδος.

Во вторую группу имен можно выделить: Ἀργουάνατος, Καδάνατος, Καφάνατος, Κοικούνατος, Μοικούνατος, Ῥηχούνατος, у которых второй составной частью является *-уατος* либо *-уаκος*.

Повидимому, в особую группу имен можно выделить также Βορόφαζος, Καρζούαζος, Εχιροζάζος, Χοβртаζος, у которых имеется в конце *-ααζος*, *-уадзос* или *-адзос*. Последнее обстоятельство может быть подкреплено

тем доводом, что, наряду с *Καρζοῦαζος* и *Καρζόαζος* существовало также и имя *Κάρζεις*.

Еще Мюлленхоф обратил внимание на имена, встречающиеся в эпиграфических памятниках Боспора и Танаиса, *Μάζα* и *Ἀταμάζα*. Второе из них пишется и с двумя τ; *Ἀτταμάζα*. В Ольвийских надписях имеются и *Ἰσπυμάζας*. Общий групповой вид этим именам придает вторая составная часть *-μάζα* либо *-μάζας*. К группе этих имен должно быть, видимо, причислено и имя, встречающееся в Ольвии, — *Πυμάζος*, в котором вторая составная часть представлена уже в виде *-μάζος*.

Невольно привлекают к себе внимание и такие пантикапейские имена, как *Παρία* и *Χηρία* (оба женские), особенно, если предположить некоторую связь их общей второй части *-ματα* с именем *Ψάριμας*, которое является как собственным именем мужского пола, так и этническим наименованием. Таких этнических имен, как известно, немало, и о них у нас будет речь особо.

Анализ имен вышеназванных групп было бы целесообразнее всего начать с первых двух на *-αιος* и *-наιος*, либо *-акос*. Если К. Мюлленхофу и В. Миллеру имена первой группы представлялись, несомненно, иранскими, то за группой имен на *-наιος* оба признавали чужеродное происхождение¹. Во второй части имен на *-αιος*, *-акос* В. Миллер считал *-ος* греческим окончанием, а *-αι-* и *-ак-* «любимыми иранскими суффиксами *-ака-*», из которых *-αι-* в осетинском образует, по указанию Миллера, «форму причастия настоящего времени».

Между тем, в именах этих двух групп греческим окончанием на самом деле является не *-ος*, а лишь *-с*, а *-ο* принадлежит к звуковому составу второй части; вторую часть имен вышеуказанных групп представляет не *-αιος* и *-наιος*, а только *-αιο-* и *-наιο-*.

Стоит только хотя бы даже бегло пересмотреть собственные имена, распространенные среди народов и племен северо-восточного Причерноморья, чтобы убедиться, что имена с подобным словообразованием и второй составной частью являются самыми обычными только среди адыгейских племен. Таковы, например, имена и фамилии, которые я беру из адыгейских мифологических преданий, а также исторических сказаний и эпических песен:

1) Батоко, Богарсоко, Болотоко, Бшаншоко, Дохшучо, Коншоко, Кургоко, Мифоко, Шогеноко, Фамоко и другие, оканчивающиеся все на *-ако*. Но сохранилось одно имя и на *-ако*: Ахерако.

2) Атажучо, Безруко, Дударучо, Эльжеручо и другие—все имеют второй составной частью *-учо*, так как *ρ* в данном случае, нужно думать, принадлежит первой части имен и является формантом.

¹ К. Müllenhof, Deutsche Altertümer, III, стр. 107—108; В. С. Миллер, Эпиграфические следы иранства, стр. 242, 267.

3) Антиноко, Иешшаноко, Кануко и др., которые имеют второй составной частью *-ноко* либо *-нуко*.

Русское начертание *-око* не вполне точно передает согласный звук к этой второй части адыгейских собственных имен и фамилий. На самом деле он является фарингальным согласным.

В адыгейских языках эта вторая составная часть собственных имен является и отдельным самостоятельным словом: в кяхском (черкесском) *око* (по начертанию Л. Люлье *окодо*) означает „сын“ (см. русско-черкес. словарь), в кабардинском то же значение имеет уже *кв*.

Это слово в виде второй части фамильного наименования встречается и в западной Грузии, где известна фамилия Ингороква, которая произносится и как Ингораква, фамилия, ведущая свое происхождение, как это выяснено, из Адыгеи, в частности из Кабарды, и некоторые другие (Чанукова-дзе, Гелеква) в той же Грузии¹.

Не менее важно отметить то обстоятельство, что указная форма интересующего нас слова запечатлена в форме *-ουος (-уо-с)* и в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, именно Ольвии, в которых упоминается *Ἀσφῶροβουος* (РЕ, I, 205).

Что это отождествление окончаний имен собственных на *-αρος, -ουος* и *-αος* с окончаниями адыгейских имен и фамилий не ошибочно, равно как и установление их первоначального значения совершенно правильно, можно доказать параллельным анализом имен и фамилий причерноморских греческих надписей и имен, сохранившихся в адыгейских народных преданиях.

В надписях Ольвии (РЕ, I, 137) встречается имя *Βαδάουος*, но там же оно является и в виде *Βάδας*—Бадас (РЕ, I, 139). Это имя, действительно, встречается в адыгейских народных преданиях как отдельно, так и с двухсоставной структурой. Бадас соответствует адыг. Падис. Это имя упоминается в русском переводе адыгейской народной песни о битве между адыгейцами и аварцами, в которой назван Муко Дижинуко Падис-ов². Это же имя входит также, как мы убедились позднее, в фамилию героя народного предания Пшибадиноко в форме Бади, в полном соответствии с греческим написанием. Следовательно, Бад-агос обозначает сына Бада и = Бада-ев.

В ольвийских же именах упоминается *Δουάραγος Πίβει* (РЕ, I, 135). Дуарагос также адыгейское имя: оно встречается в сказании о разгроме Тмутаракани, в котором назван герой Дударуко³.

Имя отца вышеуказанного Дуарагос-а также сохранено адыгейским народным преданием в форме Питу: так назывался старший сын князя

¹ С. Джанашиа, К генеалогии Эгнате Ниношвили. Сб. „Литературное наследство“ (на груз. яз.), изд. Тбилисского университета, I, 1935, стр. 66—70.

² Ш. Нагомов, История адыгейского народа, 1861, стр. 57.

³ Там же, стр. 83.

Идара¹. Более того, это собственное имя является адыгейским словом, которое в кяхском (черкесском) употребляется в форме *ninttē* и означает „твердый, крепкий“, а в кабардинском имеется его звонкий эквивалент *быдэ*, имеющий то же значение. Таким образом, это собственное имя выражает твердость характера и мужество героя.

В надписях Ольвии назван Βαζζαγος Ἀψυρομάρου (ИРЕ, I, 84). Первая часть этого имени *Бакс-* входит в состав имени сына прославленного адыгейского нарта (героя, полубога) Дауо, называвшегося со Баксиеном то Баксаном, равно как и в наименовании притока Кубани, реки Баксан. Следовательно, Баксаго-с первоначально должно было обозначать: сын Бакса, или Бакс-ов.

В ольвийских именах попадаетея также *Ιυζάζαγος* (ИРЕ, I, 102), которое также должно быть составлено из *Инсэдз-* и *аю-с*. Вс. Миллер в этом имени видел инсэй, обозначающие в дигорском диалекте осетинского языка число 20, чему в иронском диалекте соответствует *сэдз*². Прежде всего, маловероятно, чтобы лишь одно число 20 могло быть обращено в собственное имя человека, но, если бы даже это допустить, все же непонятно, какое отношение должен был тут иметь суффикс *-аи-*, который будто бы имеется и в данном имени. Гораздо проще видеть в *Инсэдз-аго-с* опять-таки адыгейское слово *инызж*, встречающееся в кабардинских народных сказаниях (СМОПЖ, XII, стр. 47) и обозначающее „великан“. Таким образом, *Инсэдзагос* должно значить „сын великана“, т. к. это имя равнозначно русскому „Великан-ов“.

Имя упоминаемого в ольвийских эпитафических памятниках *Σάναγος* (ИРЕ, I, 128) почти точно в такой же форме сохранилось в адыгейских преданиях, где в песне о Казбурунской битве между прочими назван и именуется несравненным богатырем Самагу, сын Шипш-а³. В Майкопе, по сообщению доц. Рогава, фамилия Самагв и по сей день существует. Но еще более любопытно, что в Грузии это же имя сохранилось в полном соответствии с греческим *Санагос* в виде фамилии *Сана-дзс*, т. е. сына *Сана*.

В горгиппийской надписи упоминается *Σαρμάτις Χοδεκίου* (ИРЕ, II, 40). Имя, подобное Ходекию, сохранено нам адыгейской народной поэзией: в древнейшую эпоху у племени кемиргуев было трое князей-братьев, из которых старший именовался Болотоко, средний Занн и младший Хотокой⁴. Само имя Хотокой состоит из двух частей: *Хото-* и *-окой*. По-кахски

¹ Ш. Нагомов, История адыгейского народа, стр. 84.

² Вс. Миллер, ук. соч., стр. 245.

³ Ш. Нагомов, ук. соч., стр. стр. 86.

⁴ Там же, стр. 72.

(по-черкесски) *xwadij* обозначает „единственный“ (по устному сообщению доц. Рогова), в кабардинском это же слово произносится *xwaday*. Таким образом, и само имя Хотоквой по-адыгейски первоначально должно было обозначать, что его носитель был единственным сыном родителей.

Вторая группа неиранских имен Причерноморья имеет второй составной частью *-nais* либо *-nakos*. И в данном случае следует указать, что греческое начертание *i* и *k* является дефективным и может быть признано лишь приблизительной передачей звукового своеобразия языка местного сарматского населения: в адыгейском также сохранились имена, имеющие в своей второй части подобное окончание. Например: в адыгейском народном предании упоминается потомок Инала князь Коноко, по имени которого вся фамилия была названа Коноковыми¹. В кабардинских легендах, обнаруженных Лопатинским, это имя звучит *Кануко* (СМОМПК, XXII, стр. 22).

В адыгейских преданиях упоминаются также занские князья, из которых один именуется Антиноко. Далее, в кабардинских народных песнях прославлялись также витязи братья Усшаноко (СМОМПК, XII, стр. 72 и 27—35). Наконец, из того же источника известно имя нарта Псшыбадиноко.

Что во всех вышеперечисленных именах второй составной частью нужно выделить именно *-ноко*, явствует хотя бы из того, что наряду с Усшаноко имеются также имена Аше и Ашемез², в которых Аше, несомненно, то же имя, что Усша. Второе из вышеприведенных имен важно тем, что тут второй составной частью вместо *-ноко* является уже *-мез*, о котором, как о составной части целой группы имен будет у нас речь впереди. Равным образом и фамильное имя Псшыбадиноко составлено из *пшы-*, которое на адыгейском обозначает „князь“, и фамилии Бадиноко. Со своей стороны Бадиноко также сложное имя, первой частью которого является *Бади-*, нам уже по первой группе имен хорошо знакомое, где оно запечатлено в виде *Бад-аго-с* греческих причерноморских надписей, второй же частью имени имеем *-ноко*.

Если таким образом, не может уже подлежать сомнению, что во всей этой второй группе имен второй составной частью является действительно *-ноко*, то остается только выяснить его значение. Это слово встречается, повидимому, лишь в записях древних кабардинских преданий, а именно в песне о любимом народном герое Сосруко, в которой сказано: „Сосруко ди (наш) ныхушь“ (любимец). Кабардинский текст этой песни приведен с подстрочным переводом Лопатинским (СМОМПК, XII, ч. II, стр. 4). Любопытно, что в русско-кабардинском словаре, составленном тем же

¹ Там же, стр. 82, 84, 86.

² Там же, стр. 69; Кабардинские тексты: СМОМПК, XII, стр. 7, 39, 40.

Лопатинским, это слово отсутствует, и уже одно это обстоятельство указывает на то, что данное слово — древнее, в обычной речи редко употребляющееся.

В ольвийских эпиграфических памятниках упоминается *Μυκοβραγος* (IPE, I, 129); сущность и значение, а также адыгейское происхождение второй части имени *ναγος* нам уже хорошо известны. Остается только выяснить, существовала ли действительно в виде самостоятельного слова первая часть имени. Это легко доказать: в адыгейской народной песне о битве между адыгейцами и аварцами описана смерть неустрашимого адыгейского богатыря Муко Дижинуко Падис-ова¹. Таким образом и первая часть имени *Μυκουβραγος* греческих надписей *Μυκου*-легко может быть отождествлена с вышеприведенным адыгейским именем Муко.

Одна группа имен, как мы убедились, имела конечной частью *-мадза*, как, например, танаисское *'Αταμάζα*, ольвийские *'Οστυμάζης* и *Πύμαζος*. Вторая часть этих имен встречается и в качестве самостоятельного имени: в виде *Μάζας* в Пантикалее (IPE, II, 173 и 259), равно как и первая часть фигурирует также как отдельное имя, например, в Ольвии, да и во многих других местах Причерноморья. *'Αττας* в греческих надписях упоминается очень часто (IPE, I, 107, 174, 685; II, 56, 297, 403 bis, 410, 434, 445; IV, 206, 433, 438, 439, 440).

К. Мюлленхоф почему-то отдельной частью этих имен признал *αν* и этот слог сравнивал с санскр. *atya*, а самому слогу придавал значение „wandern, rasch sein“². Вторую же часть этих имен, *-мадза*, он сопоставлял с санскр. *mah-* и зенд. *maç*, обозначавшими «большой»³. Трудно сказать, как мыслилось ему первоначальное значение этих составных имен в целостности при столь странном отождествлении частей.

Вс. Миллер с отождествлением Мюлленхофа *μαδζας* соглашался, но „для слова *'Ατα-* или *'Αττα-*, нам неясного“, он указал лишь аналогию в имени скифского царского рода *'Ατα-κζι*; объяснения же ему, видимо, не мог найти⁴.

Прежде всего следует указать, что, очевидно, такого же состава и имя Ашемез, которое встречается в кабардинских народных преданиях (СМОМПК, XII, стр. 7, 39, 40).

Маза и *мазас* естественнее всего сравнить с адыгейскими словами: кабардинским *маз* и княжским (черкесским) *мазэфь*, которые обозначают „месяц, луна“. Что прежде имя „месяц“ звучало *маза*, так именно, как оно запечатлено в греческих вышеприведенных записях, видно из произ-

¹ Ш. Нагомов, ук. соч., стр. 57.

² К. Müllenhof, Deutsche Altertümer, III, стр. III.

³ Ibid., стр. 115.

⁴ Вс. Миллер, ук. соч., стр. 257.

водного от него слова *мазаю*, которое обозначает „свет“ и „луч“. Нужно иметь в виду, что Луна у адыгейских племен, так же как у древних грузин, считалась божеством мужского пола и потому применение к ней мужского имени было вполне естественно.

Первая часть разбираемых нами имен — *Анна* также существует в адыгейских языках как самостоятельное слово: в кяхском *jatte* значит „отец“, в кабардинском же теперь употребляют *hade*. Именно отражением данного адыгейского слова должно быть *Анна* в именах греческих надписей Причерноморья. В кабардинских народных сказаниях упоминается имя Атажуко, в первой части которого имеем как раз это *Ана*-, второй же частью служит *-ука*, обозначающее, как мы уже знаем, „сын“. Аттамадза, или Аттамаза, должно было, следовательно, значить „месяц (луна) отца“: это было тогда, очевидно, ласкательным именем.

Упоминаемое в ольвийской надписи имя *Οαχῶζακος* (IPE, I, 86; IV, 15) также должно состоять из двух частей. Это обстоятельство обнаруживается при сопоставлении с танаисским именем *Οβαρῶζακος* (IPE, II, 451). Первая часть интересующего нас имени, несомненно, *Уахо*-, которая должна представлять греческую транслитерацию кабардинского слова *уаю*, обозначающего „звезда“. Вторая же часть этого имени *-дзакос* может быть также сопоставлена с кабардинским словом *заква*, обозначающим „одиноким, единственный“. Нужно указать, что Зыква, по устному сведению, полученному мной от доц. Рогава, и по сей день распространенное имя в Адыгее, да и в западной Грузии: например, в Зугдидском районе, в селении Кулискари, также встречается имя Зиква. Тому же лицу известен житель по имени Зиква Хасна.

Таким образом, имя Уаходзакос должно было первоначально обозначать „одинокая звезда“, т. е. представляет собою ласкательное выражение, примененное в качестве имени любимого, быть может, единственного сына.

В одной из танаисских надписей это же самое имя начертано в форме *Ουχῶζακος* (IPE, II, 454), вторая часть которого *-дзакос* с и перед *α* хорошо подходит к форме *зиква*, сохранившейся в грузинском и отчасти также в современном кабардинском.

Второе имя Уаралзакос¹ достойно внимания особенно потому, что тут в первой части мы имеем, несомненно, иранское слово *уараз*, употреблявшееся как в самом Иране, так и в соседних странах, Армении и Грузии, в качестве собственного имени. *Уараз* обозначает „кабан“, животное, пользовавшееся в странах древнего Ближнего Востока исключительным почетом, чем и объясняется такая популярность этого имени. Весь интерес данно-

¹ В. Миллер имени Уаралзакос предлагал две этимологии: по одной *hu+araz* (управлять), по другой — *uaraça* „кабан“ („Эпиграф. следы иранства“, стр. 251), что единственно правильно. О второй части он умалчивает.

го названия заключается в том именно, что, несмотря на иранское происхождение его первой части, вторая часть *dzakos* опять-таки адыгейское слово. Таким образом, Уарадзакос должно было обозначать „единственный кабан“, т. е. указывать на исключительное достоинство лица, носящего это почетное имя. Адыгейское происхождение второй части этого имени важно как обстоятельство, явно указывающее, что это иранское имя принадлежало во всяком случае не иранцу, а адыгейцу.

Дробопытно также происхождение имени *Zakobos*, встречающегося в горгиппийских надписях (IPE, II, 402, 403, 404; IV, 436). Конечное *s* тут не коренное, а греческое окончание, а само это имя, несомненно, адыгейское: в кабардинском *džadzu* обозначает „малютка“ (русско-кабард. словарь). Такое ласкательное слово у многих народов служило собственным именем, и в данном случае мы, очевидно, имеем дело с подобным же явлением.

Ольвийское имя *Σόμαχος* „Атта Сомахос Атта (IPE, I, 107) интересно в своей первой части, так как об Атта у нас речь уже была. Конечное *s* и в данном случае лишь греческое окончание, так что само имя—Сомахо. Структура этого мужского имени напоминает нам адыгейское название горы Эльбруса—Ошхамахо и Шат-горы Ошхэмахо, названия, приведенные у Лопатинского (СМОМПК, XII, стр. 43) и Ш. Нагомова („Ист. адыг. нар.“, стр. 53). Все три имени имеют второй составной частью явно *махо*, первые же части у них разные: *Со-* в собственном имени и *Ошха-* и *Ошхэ-* в последних географических наименованиях. *Ошха* или *лашха* по-кабардински означает „гора“, что и является выражением полной реальности вышеупомянутых пунктов.

Нам остается в яснить значение первой части имени Сомахос, чтобы знать полностью первоначальный смысл данного мужского имени. При решении этого вопроса нужно принять в соображение, что это имя дошло до нас и в несколько отличной форме, в виде *Σόμαχος* (танаисск. IPE, II, 544). Несомненно, это начертание данного имени ближе передает звуки туземного имени. *Смо* и *Со* представляют собой транскрипцию также адыгейского слова *суѳ*, обозначающего по-каяхски „добрый, добротный“, т. е. „счастливый“. Таким образом, имя Сиомахо-с и Сомахо-с—адыгейское название, первоначально означавшее „благоденственный, счастливый“. Любопытно, что, по словам доп. Рогава, в Кабарде, Нальчикском районе, в сел. Барамта он слышал мужское собственное имя Пшымахва.

Можно было бы проанализировать и отождествить еще немало других имен, упоминаемых в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, между ними и ряд имен, у которых может быть установлена связь и с Грузией, но думается, что для некоторого уяснения вопроса пока достаточно и того, что уже рассмотрено.

После анализа собственных имен горожан Причерноморья следует остановиться на некоторых, наиболее своеобразных именах царствовавшей там династии. Прежде всего привлекает к себе внимание имя царя Сарромата; сына Рыметалка, явно указывающее на связь этой династии с сарматским населением. В виду тождества в данном случае персонального имени с этническим этимология одного из них и правильное решение и осмысление его первоначального значения дадут нам одновременно окончательный ответ и на другой вопрос. Потому-то анализ имени Сарромат, или Сармат, приобретает сугубое значение.

Для объяснения этого имени было выдвинуто множество гипотез. Отметим только гипотезу В.с. Миллера, которая сводится к следующему: имеется не менее 20 этнических имен, от Сколотай и Скютаей до Сарматай, Иаксаматай, Иксобатай и Фисаматай, которые характеризуются общей всем им чертой: конечным исходом наименований на *-тай*, либо *-атай*, *-этай*, и *-итай*. Все эти формы Миллер считал лишь разновидностями одного и того же суффикса *-та-*, в котором он признавал суффикс множ. числа, имеющийся в осетинском и употребляемый для образования фамильных наименований. Правда, он откровенно признавался, что происхождение данного суффикса в осетинском ему неизвестно, и во всяком случае возводить его к праиранскому он считал совершенно невозможным, но зато аналогичный суффикс множ. числа *-та*, *-тэ* и *-тн*, либо *-од* он усмотрел в урало-алтайских и даже монгольских языках, откуда, как он предполагал, этот суффикс мог быть усвоен иранцами, аланами, предками осетин и отразился во всех вышеупомянутых скифо-сарматских этнических наименованиях.

Миллер как будто забыл им же самим несколькими страницами раньше высказанное предположение, когда Сармат он делил на *Сар-* и *-мат*. Первую из этих частей он считал иранским словом, обозначающим „голова“, значение второй он не мог объяснить¹.

Н. Я. Марр полностью принял гипотезу В.с. Миллера, что окончание *-тай* в скифо-сарматских этнических именах является суффиксом множ. числа. Эта гипотеза совпадала и с его личным убеждением, что географические и этнические наименования в яфетических языках—все с суффиксами множ. числа, нередко даже с сугубыми.

Сильное влияние оказали на Н. Я. Марра и параллели, которые подыскал к этому суффиксу В.с. Миллер в урало-алтайских языках, с той лишь существенной разницей, что там, где Миллер предполагал только заимствование или же влияние, Марр усматривал проявление яфетидологического родства. Но все же в толковании структуры имени Сармат у

¹ В.с. Миллер, ук. соч., стр. 281—283.

² Там же, стр. 257, § 86.

Н. Я. Марра было немало колебаний. Так, если в 1922 г. Сармат, по примеру Миллера, ему представлялся составленным из *Сарм* и *ат*, в котором он также видел суффикс множ. числа¹, то в прочитанном в 1926 г. докладе это же этническое наименование, как и Сауромат, оказывается уже содержащим в себе *Саур* и *мат*, хотя значение каждой из составных частей не указывается². В 1929 г. этот же термин расчленяется уже на три части *sar+ma+t* и трактуется как „образование трехэлементное с излишком *+t*, пережитком элемента *S*, условно типически называемого *yon*“³. Таким образом, по теории Н. Я. Марра, сармат представляет собою *sal-ber-yon*-ное, или иначе АВС-элементное слово и наименование.

Что касается этнического наименования „сармат“, необходимо оговорить, что многие географические и этнические названия в древности действительно являются в форме множ. числа. Но утверждать это о всех наименованиях и видеть всюду суффиксы множ. числа это уже такая крайность, которая и теоретически маловероятна, да и реально нигде на самом деле не существовала. Суффиксами множ. числа снабжены преимущественно географические названия, указывающие на племенное либо родовое расселение в данной области или пункте.

Раскрыть структуру имени Сармат дает возможность любопытное обстоятельство, найденное проф. К. Паткановым в древнеармянском переводе „Географии“ Птолемея. В этом армянском переводе, вместо имени *Iaxamatai*, бывшего в тексте греческого оригинала, находилось слово „Нахчаматеанк“. Ученый арменист приступил к анализу этого имени и признал его составленным из трех частей, а именно: *нахча+мат+еанк*. В последней части он без труда мог признать суффикс множ. числа древнеармянского языка. Во второй части *мат* он гадательно предполагал слово, обозначающее страну, территорию. Первая часть *нахча*, очевидно, должна была соответствовать греческому *Iaxa*. Тут-то он и вспомнил, что чеченцы сами себя зовут именно *нахчэ*. Это наблюдение навело ученого армениста на остроумную догадку, что *Iaxamatai* греческих историков и географов должно представлять собой имя чеченского племени⁴.

В 1922 г. Н. Я. Марру удалось уже выяснить происхождение и реальное значение и второй части—*мат*—в армянском эквиваленте греческого *Iaxamatai*—Нахчаматеанк. Он совершенно правильно предположил, что, объяснения этой части—*мат*—естественнее всего было искать в том

¹ Н. Я. Марр, Термин „скиф“. Избр. раб., V, 31.

² Н. Я. Марр, Скифский язык. Избр. раб., V, 207, 210.

³ Н. Я. Марр, Первая выдвигенческая яфетидологическая экспедиция. Избр. раб., V, 444.

⁴ К. Патканов, Армянская география VII в., стр. 38.

же чеченском либо родственных ему языках. Основываясь на этом, Н. Я. Марр высказал вполне приемлемое соображение, что *mat* должно представлять то самое слово „матт“, которое в чеченском и по сей день значит „язык“. Это слово имется и в ингушском с той лишь разницей, что там перед нами окающая разновидность „мтт“. В этнических наименованиях это слово, по предположению Н. Я. Марра, имело значение „народ“¹. Догадка Н. Я. Марра настолько убедительна, что не требует еще каких-либо доказательств.

Возвращаясь вновь к имени *Iaxamatai* и его соответствию в древнеармянском переводе Нахчаматеанк, нужно сказать, что догадка Патканова ценна, главным образом, тем, что в *нахча* армянского перевода он признал имя чеченского племени: этим устанавливалась почтенная давность данного национального имени. Но, говоря по существу, трудно допустить, чтобы средневековый переводчик с греческого, имея в оригинале лишь *Iaxamatai*, смог догадаться, что это греческое начертание ошибочно и что на самом деле текст тут нужно исправить, а само имя передать по-армянски не „*јахсаматеанк*“, а именно „*нахчаматеанк*“. Проще и естественнее допустить, что у него в греческом оригинале стояло *Ναχχαμάται* — форма которая легко могла навести его на мысль передать ее по-армянски в виде „*нахчаматеанк*“.

Изучение терминов, обозначающих язык и вообще звуковую деятельность, может убедить исследователя, что слово „матт“ в различных фонетических разновидностях оказывается распространенным на всей территории Северного Кавказа и даже южнее, в самом грузинском. Это наблюдение естественно наводит на мысль, что и в общем этническом названии Сармат вторая составная часть должна представлять то же самое слово и обозначать „язык“, „племя“, „народ“.

Как в *Iaxamatai* мы имеем выражение, указывающее на Иаксово племя, так же точно и первая часть имени Сармат — *sar* — должна представлять собой племенное наименование. Окончательное решение вопроса о структуре и первоначальном значении данного термина зависит фактически от того, найдется ли для первой части имени Сармат и Сауромат неопровержимое доказательство, что такое племенное имя в древности на территории Северного Кавказа действительно существовало. Это также можно установить без каких бы то ни было натяжек.

По сведению Плиния, на расстоянии 700 000 шагов от гор. Севастополиса, на территории Гераклеяской и южнее по Черноморскому побережью лежавшей области жили марды и керкеты, т. е. черкесы, а потом *Sergi* и кефалотомы. Внутри этой территории находился богатейший гор.

¹ „Кавказские племенные названия и местные параллели“, стр. 20—21.

Питис, в тылу которого в Кавказских горах жил сарматский народ эпигерриты, за которыми находились сауроматы (NH, VI, 16)¹. Таким образом, в вышеуказанной области пребывали черкесы, серр-ы, сарматское племя эпигерриты, сауроматы и другие племена.

У классических писателей, как известно, встречаются три варианта этнического имени: сармат-ы, сауромат-ы и сюрмат-ы. Ввиду того, что *mat* означал „язык“, названием самих племен должно являться *сар*, *сауро* и *сюр*. В вышеприведенном плиниевском сведении у нас имеются *сар* (-маты), *сауро* (-маты) и *серр*-ы, из которых последнее, очевидно, фонетическая разновидность первого имени, но, так выясняется, эти звуковые различия являлись выразителями и племенных различий.

Из одного места у грузинского историка первой половины X в. Георгия Мерчули явствует, что в северной части Абхазии находились владения Шаройского государя, т. е. Шаро². Таким образом, у нас имеется указание, что приблизительно на той же самой территории, где жили сар-ы, серр-ы и сауро, еще до X в. н. э., было сохранено этно-политическое наименование Шаро. Если учесть отсутствие в греческом и латинском алфавитах буквы для передачи звука „ш“, станет ясным, что местные туземные собственные имена и племенные либо географические наименования со звуком „ш“ классические писатели могли начертать лишь греческой сигмой и лат. *s*. Это дает нам право предполагать, что начертание Сауроматой должно соответствовать шауромат-ам туземного произношения, т. е. что сауро является графической передачей местного звукового шауро, в котором, конечно, нетрудно усмотреть Шаро, этно-политическое имя, сохранение, как мы видели, вышеупомянутым грузинским историком.

Несомненно, что всякое общенациональное и политическое наименование вначале было лишь местным, этническим именем, но все же уже одно то обстоятельство, что имя сауроматов употреблялось для обозначения населения на обширном пространстве, обязывает исследователя искать следы такого широкого употребления имени сауро, шауро, шаро в географических названиях и более отдаленных районов.

Поиски в вышеуказанном направлении не остаются безрезультатными. Широкое некогда распространение этнического имени шаро может быть доказано фактом существования в Чачне, в Грозненском районе, географического пункта, носящего имя Шаро, указанного и на пятиверстной карте (Ж 6, 63—15, 42—15). В той же местности имеется река, именуемая Шаро-аргун (на карте Ж 6, 63—15, 42—45 и Ж 5, 63—15, 43), что означает по-чеченски „река Шаро“.

Следы пребывания племен шаро прочно запечатлены и в исторической

¹ „Achaei, Mardi, post eos Serri, Cephalotomi, in intimo eo tractu Pitys oppidum... a tergo ejus Epagerritae, Sarmatorum populus in Caucasi iugis, post quem Sauromatae“.

² Г. Мерчули, Жизнь Григория Хамзатийского. ТР VII, стр. 58 и 59.

топонимике Закавказья. Так, например, древнее название Ширвана, как известно, было Шарван, и владельцы этой области носили имя Шарван-Шахов. Имя же Шарван состоит из *Шар* и *ван*, из которых последнее обозначает „обиталище, дом, местопребывание“, слово, имевшее и в древнегрузинском в точно таком же значении. Таким образом, Шарван не что иное, как „обиталище шар-ов“.

Далее, это же самое имя сохранено в названии восточного Закавказья Шарур, встречающемся в армянских исторических и географическом источниках; оно, впрочем, уцелело даже и до наших дней.

Наконец, мне кажется, что и имя царя и народа серир-ов, которые приводятся арабскими географами в Дагестане в качестве соседнего с Хазарским царства, должно быть связано также с этим же этническим наименованием и также должно представлять древнюю передачу имени Шерур в котором нельзя не усмотреть фонетической разновидности в эпоху, когда в арабском алфавите звуки „с“ и „ш“ еще не различались и когда звук „ш“ мог быть передан лишь буквой *с*. Ясно, во всяком случае, что объяснение и этимология данного имени, приведенного арабскими авторами, а так же связываемое с ним якобы народное предание являются лишь народной этимологией для объяснения непонятого арабам туземного этнического имени.

Таким образом, в топонимике Северного Кавказа и Закавказья мы имеем в обильном количестве имена в виде *Serri*, *Шаро*, *Шар-ван*, *Шарур* и *Серир* (=Шерир-у), которые все могут быть связаны с общим этническим наименованием, сохранившимся в имени Сауро-матай. Вопрос о реальной сущности и значении конечных *-ур* и *-ир* в последних именах должен быть рассмотрен особо, тем более, что и у латинских авторов это имя пишется с двумя *r* в виде *Serri*.

Итак, имя Сарматай, Сюрматай, Сауроматай, употреблявшееся классическими писателями, оказывается туземным, местным северокавказским именем, объяснение которого может быть дано лишь при помощи языков адыгейско-чечено-лезгинской группы.

Среди этнических наименований у древнегреческих и римских авторов упомянуто и Иксобатай. Едва ли может подлежать сомнению, что и это имя должно быть составлено из наименования племени *иксо* и *бат-ай*. *Бат-* в данном и других подобных же случаях, по всей видимости, фонетическая разновидность тех же слов *матт* и *мттт*, которые, как мы уже хорошо знаем, означают „язык“, „племя“, „народ“. Можно даже установить этническую принадлежность такой разновидности. Дело в том, что звуку *м* восточнокавказских языков соответствует *б* в западнокавказских языках. Так, например, „муха“, по-чеченски называется *мозу*, а в адыгейских языках, в кяхском и кабардинском, *бадзэ*, в грузинском для названия мухи также мы имеем *бузи*. Равным образом „ноготь“ по-чеченски *тһара*, по-кабардински *абжане*, в котором *а* обозначает „рука“, по-кахски

же *апсиане*, в котором начальное *a* такого же происхождения, как и в кабардинском, т. е. чеченскому *m* и тут в кабардинском соответствует *b*, а в кяхском,—глухой эквивалент того же звука. На основании этого можно думать, что *бат* является древнеадыгейским звуковым соответствием чеченского *мант* и, следовательно, можно было бы предположить, что этнические имена на *-батай* западнокавказского происхождения.

Таким образом, конечный исход племенных наименований на *-матай* и *-батай* не имеет ничего общего с суффиксом множ. числа. Разным образом выясняется, что имя сауромат, сармат и сюрмат могло быть собирательным именем только адыгейско-чеченских и лезгинских племен.

Этот вывод может быть также подтвержден анализом географических наименований того же Черноморья на громадном протяжении.

Из довольно многочисленных географических названий внимание исследователей было приковано особенно к наименованиям городов Пантикапея, Анапы, Хопе и Синопа, об этимологии которых имеются обстоятельные рассуждения также и акад. Марра. В. С. Миллер в первой части имени Пантикапеи видел иранское *панса*, обозначающее «пять», отождествить же вторую часть этого имени и указать ее значение он не смог: по его личному признанию: «вторая часть не ясна»¹.

Акад. Н. Я. Марр подошел к анализу этих топонимических материалов со своей общей точки зрения: по его заявлению, начиная от Пантикапеи вплоть до Синопа все побережье Черного моря было заселено народом, имевшим в своем языке суффиксом множественного числа *n*. На основании этого он делил эти названия на *Сино+nэ*, *Хо+nэ*, *А-на+nэ* и *Пантика+nэ*, причем конечный исход *-нэ* во всех этих случаях он призывал знаком множ. числа², сохраненным в эламском—в виде *-нэ*, в мингрельском—в виде *-n'э*, в грузинском *-еби*, в лезгинских языках *-би*³. Но вопрос, правда ли, что конечным исходом этих имен является действительно *nэ*?

При выяснении структуры и первоначального значения топонимики нельзя, да и нецелесообразно, выставлять этимологии без учета геофизических свойств этих пунктов. Если к рассмотрению этих четырех имен подойти именно с этой точки зрения, прежде всего важно то обстоятельство, что все четыре являются названиями прибрежных пунктов. Уже это одно заставляет задать вопрос, не была ли общая часть всех этих имен на языке первоначального туземного населения тем именно словом либо суффиксом, которое характеризовало как раз этот признак данных городов?

¹ В. С. Миллер, Эпиграфические следы иранства, стр. 241.

² Н. Я. Марр, Термин «скиф». Избр., V, 27.

³ Н. Марр, О происхождении имени Амапа. Избр. раб., стр. 273.

Для рашения этого вопроса следует изучить топонимику близлежащих областей.

Достаточно пересмотреть географические названия Адгееи, чтобы там обнаружить имена с подобным окончанием. В качестве примера можно назвать: Ашампэ, название впадающей в море реки, Буапэ, или Буа, впадающую также в море южнее Анапы, Псеэюапэ, или Псеэюэ, а также Берендуапэ и Казиап, названия рек¹.

Уже одно то, что все эти названия обозначают впадающие в море реки и все они имеют одинаковое окончание, дает нам основание предполагать, что конец каждого из них должен выражать какой-нибудь общий, всем им присущий признак. Сравнение всех имен друг с другом убеждает, что полным видом окончания является не *-нэ*, а *-апэ*. Но *-апэ* имеется в кабардинском термине «псыхоапэ», обозначающем «устье реки». Этот термин состоит из трех частей, из которых *'псы* означает «вола», *хело*—«впадение», а *апэ* является выразителем «устья». Следовательно, *апэ*—кабардинское слово и термин для выражения «устья».

Ввиду того, что Синопэ, Хопэ, Анапэ и Пантикапэ представляют собою приморские местности и гавани, естественнее всего и тут общей частью этих имен признать не *-нэ*, а именно *-апэ*. Это предположение можно признать тем более вероятным, что Анапа и Пантиканея ведь действительно расположены на бывшей адгеейской территории.

Вопрос об окончании имен Синопэ и Хопэ значительно более сложный, так как тут налицо уже не *-апэ*, а *-опэ*.

Кабардинский язык дает нам разгадку: в кабардинском существует даже в качестве самостоятельного слова термин *уна*, который обозначает «губа», «уста», т. е. тоже «устье». Очевидно, оно является фонетической разновидностью, происшедшей от окаящей разновидности *-опэ*, эквивалента акающей кяхской формы *-апэ*.

Однако для полной уверенности в безошибочности выставленных нами этимологий необходимо знать также значение и первых частей этих двух географических названий. Дело и с этой стороны обстоит вполне благополучно: *хы* в кабардинском значит «море», по основной смысл корня этого слова—«вода». Таким образом, Хопэ, составленное из *хы* + *опэ*, должно было первоначально обозначать по-кабардински «берег моря», что и является точным выражением реальной сущности этого пункта. Конечно, только с течением долгого времени это общее название могло обратиться в географическое наименование именно данного пункта.

Тоже можно сказать и относительно Синопэ (Sinore): и это имя состоит из *Син* и *опэ*. Значение второй части уже выяснено, первая же

¹ Дюлье, «Общий взгляд»: Черкессия, 7, стр. 7, 8, 17.

часть *син* может быть отождествлена с адыгейским *сынн* и *сны*, обозначающим «родник», «вода», река. Любопытно, что, по словам Плиния, скифы реку Танаис называли *Син-ом* (NH, VI, 20)¹. А это наименование на самом деле значит прежде всего «вода».

Это же слово сохранилось до наших дней в лакском в виде *шин*². Так как латинский алфавит, подобно греческому, для передачи шипящего звука не имел знака, то Плинию, естественно, ничего другого не оставалось, как выразить этот звук при посредстве *s*. Таким образом, *Sinore*, *Синоре* представляет собою туземное наименование, объяснимое только при посредстве адыгейских и лезгинских языков, и должно было первоначально обозначать «берег» или «устье реки». Понятно, что и оно могло стать названием только данной местности лишь с течением времени.

После всего вышесказанного, кажется, должно быть ясно, что и первые части имен *Анапы* и *Пантикапея* также должны были быть именами, выражавшими подобные же понятия, но вполне подходящих отождествлений для них пока не видно. Можно лишь сказать, что, быть может, первая часть *Анапы* *Ан-* потеряла с течением времени начальное *x*, и образовано это имя из *хан+ап*. В западной Грузии существует река, которая носит именно такое название—*Хан-ис-цкали*, что значит «вода Хан-и».

Итак, целый ряд географических названий древнего Причерноморья свидетельствует, что тамошнее туземное население должно было приваллежать к адыгейским племенам. Следует еще указать, что и имена *Ψυρσοί*—*Псессы* и *Συδοί*—*Синды* также должны представлять собою туземные названия. Первое из них, *Псессы*, повидимому, произошло от туземного имени притока Кубани *Пшыш*, и означает собственно шпшыцев, т. е. жителей бассейна этого притока, а второе—*Синды*, как то предполагал и Л. Лопатинский, является отголоском местного же этнического имени *шинджишве*, которым *убыхи*, по сведениям К. Услара³, именовали своих ближайших соседей *абадзехов*⁴.

Мы умышленно базировались в подавляющем большинстве случаев на собственных именах только греческих ольвийских надписей. И все же, даже при таком подборе, выяснилось, что эти имена несомненно адыгейские. Далее, и этнические наименования, начиная с сармат, во многих случаях также оказались не иранского происхождения, а туземными, адыгейско-чеченскими лексическими образованиями. Наконец, равным образом и анализ топонимики подтвердил это наше основное положение.

¹ «Tanaim ipsum Scythae Sinum vocant».

² К. Услар, Лакский язык, стр. 395.

³ К. Услар, Этнография Кавказа, Абхазский язык, Тифлис, 1887.

⁴ Л. Лопатинский, Заметки о народе адыге и о кабардинцах в частности, СМОМПК, XII, 1.

Все это дает право сказать, что эпигонами скифо-сарматов должны быть признаны во всяком случае не чуваша и черемисы. Нельзя считать прямыми потомками скифов и сарматов, конечно, и грузин, несмотря на неоспоримое генетическое родство, как мной это указано и посильно обосновывается во втором томе моего „Введения в историю грузинского народа“, носящем заглавие „Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков“. Скифы и сарматы, как это с достаточной очевидностью выясняется при помощи несомненного лексического материала принадлежали лишь к северокавказским адыгейско-чечено-лезгинским народностям.

Иранские имена, даже отдельные слова, равно как и кое-что из лексики урало-алтайского языкового мира, несомненно имелись среди скифо-сарматского населения, но это должно объяснять соседством, как результат взаимных сношений. Уже одно то обстоятельство, что к иранскому названию либо слову приставлены адыгейско-чеченские окончания, решает вопрос о действительной языковой принадлежности носителей таких собственных имен: во всяком случае нельзя в них видеть иранцев, и тем более урало-алтайцев.

Раз сарматы оказываются не иранскими и тем более не „туравскими“, а лишь племенами северокавказского населения, с которыми, как указано у грузин было несомненное генетическое родство, устанавливаемое и при помощи детального лингвистического анализа, то сообщение Страбона о родстве грузин с сарматами получает убедительное подтверждение. Тем более теперь вновь уместен вопрос, не явились ли грузины в Закавказье с севера, где обитали их сородичи в столь большом числе?

Этот интересный вопрос может быть решен только одновременно с другим таким же вопросом: представляют ли собою Северный Кавказ и Причерноморье первоначальную родину скифо-сарматских племен, и не явились ли они туда из какой-либо другой области?

С этой точки зрения древняя топонимика Грузии, Армении и бывшей Албании еще мало изучена, но все же для решения вышеназванных проблем можно привести достаточное количество весьма любопытных и важных фактов.

На территории Грузии кроме множества древних грузинских топонимических названий имеются и такие, для которых нельзя подыскать ни грузинской этимологии, ни какого-либо разумного осмысления. Так например, если начать с крайнего северо-запада, на пространстве, занимаемом

издавна абхазами, имеются реки, имена которых оканчиваются на ^пс и ^{пш}, как-то: Ах^пс, Аа^пс, Хы^пс, Лашы^пс, Гульры^{пш}, Хэдры^{пш}, Дачары^{пш},

Дрыш, Гагрыш и Рапш. Ни для одного из этих окончаний *-ис*, и *-иш* в абхазском языке объяснений не находятся, между тем как на черкесском, как мы уже знаем, *иси* значит „вода“, *исухуо* — „река“. Ясно, что такие наименования рекам могли дать только адыгейские племена. То же самое нужно сказать и относительно происхождения имен с исходом на *-иш*.

Гораздо важнее, что наименования подобного рода встречаются в Грузии также и значительно южнее, в районе Гурии. Так, например, там имеется река Супса, название которой представляет сугубый интерес ввиду того, что хотя у нее уже само окончание *-иса* выдает ее черкесское происхождение, но и первая ее часть *Суп-* также может быть отождествлена с названием одного из притоков Кубани Суп¹.

Если оставить черноморские прибрежные районы Грузии и пойти на восток вглубь Грузии, можно найти и там в топонимике следы пребывания в западном Закавказье, в Грузии, адыгейских племен. Так, например, в Шорапанском районе имеется селение, именуемое Бжинэви; для осмысления и объяснения этого названия в грузинском не может быть ничего подыскано. Между тем, по-черкесски *бжинэф* да и по-кабардински *бжынухэ* означает „чеснок“. Это слово состоит из двух частей: из *бжинэ*, означающего „лук“, и „*эф*“, означающего „белый“, так как название „чеснок“ в адыгейских языках передается при помощи выражения „белый лук“. И столь характерное адыгейское наименование, представляющее полную параллель чисто грузинскому имени в другой местности, Саниорэ, оказывается на территории Грузии.

Для выяснения интересующего нас вопроса о прародине северокавказских сарматских племен важно еще указать на наименования Гостибэ и Гоштибэ — местностей, находящихся как в западной, так и в восточной Грузии. И для данных имен в грузинском нельзя найти какую-либо этимологию и осмысление. Между тем, густога по-черкесски и уаздыгэй по-кабардински означают „сосна“. Иначе говоря, тут налицо такое же топонимическое явление, какое мы имеем в имени Сочи, обозначающем по-грузински „пихта“: в этих наименованиях имя местной древесной породы обратилось в наименование местности. Не мешает отметить, что точно такое же имя Гостигай (на картах), или Востигай (по сведениям Люлье) носит одно из ущелий в бассейне реки Кубани.

Итак, в доисторическую эпоху адыгейские племена должны были жить в западном Закавказье, на территории Грузии исторической эпохи.

¹ Люлье, „Общий взгляд“ и „О натухажцах, шансугах и абадзехах“. Черкессия, 6 и 19.

Это подтверждается и анализом топонимики крайнего предела восточной Грузии, где имеются такие наименования, как Черталети, свидетельствующее о пребывании в данной местности племени чарцев, как Цобени, указывающее на распространение некогда на территории Кахетии на значительном пространстве одного из чеченских племен, продвижение которого с крайнего юга может быть прослежено благодаря сохранившемуся географическому наименованию Софэнэ, Софанэнэ и Supani, целой области в Малой Азии, с эпохи глубокой древности, — наконец, как наименование Пипинэти, составленное из пипин, обозначающего по-кюрийски «бук» и из грузинского топонимического суффикса *-jan, -eti*. Пипинэти, следовательно, сходно по своему значению с названием Буковина.

Все вышеприведенные факты, добытые путем анализа топонимики Грузии, число которых может быть легко умножено, свидетельствуют с полной ясностью, что восточные провинции восточной Грузии некогда были заселены чеченскими и лагестанскими племенами.

Подобные же факты могут быть приведены из топонимики бывшей Албании, нын. Азербайджана и Армении. Одним словом, анализ топонимики всего Закавказья дает возможность установить с полной несомненностью совершенною беспочвенность предположения о приходе сарматских племен с севера и с такой же очевидностью констатировать, что магистраль направления передвижения этих племен была с юга на север. Тем самым отпадает и предположение о возможности прихода грузинских племен в Закавказье с севера.

Но как же согласовать все это с теми положениями, какие приняты в современной науке об индоевропейском происхождении табалов и мушков, которых, как мы видели, еще древние авторы признавали предками месхов и иберов, т. е. грузин? Где нужно их предполагать, и имеется ли вообще какая-либо возможность выяснить эти вопросы, когда хеттский и языки табалов и мушков признаны в западноевропейской буржуазной науке несомненно принадлежащими к индоевропейской семье языков, да еще при данном состоянии знания протохеттского, о котором, ввиду крайней скудости и однообразия обнаруженных пока еще текстов, мало достоверного известно за исключением лишь того, что, он был языком префиксального строя?

Нельзя, конечно, отрицать сложность и трудность решения этой проблемы, но все же дело не так безнадежно, как это может показаться с первого взгляда. При отсутствии возможности основываться в настоящее время на памятниках языка протохеттов и предков табалов и мушков можно и нужно было попытаться выяснить эти вопросы при помощи анализа собственных имен и племенных названий, а также топонимики.

В этом направлении для изучения и выяснения исторической топонимики Малой Азии древнейшего периода в научной литературе уже кое что сделано. Friedrich Bilabel делит тамошние топонимические названия, имеющиеся в клинописных текстах, на две большие группы: группу имен на -s(š)ōš, по-гречески σ(σ)ός и группу имен на-*anda* и -*anta*. При этом он констатирует, что первая группа имен встречается на территории распространения хеттов, между тем как имен второй группы там нет¹.

Для нас наиболее интересна вторая группа топонимических имен. В виде примеров Билабель перечисляет следующие названия: Allanda, Arinda, Puranda, Buruṣhanda, Lānda, Maraṣanda, Maraṣṣuhanta, Sijanta, Tahanta, Taitanda, Tappaṣanda, Histaṣwanda, Wajauawanda, Ziplanda, Ijlānda и Milla-wanda.

Для объяснения этих имен необходимо, конечно, знать также и древнюю топонимику и этнонимику Урартского государства. По халдским и ассирийским клинописным памятникам выясняется, что одна группа имен тут оканчивается на -*ахи*, -*эхи*, -*ухи* и -*ха*, так, например: Эриахи, Иганэхи, Кумухи, Витирухи, Великухи, Аргухи и Диаухи; Шишириха, Халцидиха, Кулха и Забаха. Вторая группа имен с исходом -*ани*, -*иани*, -*анни* и -*уни*, например: Игани, Алкани, Алзирани, Абилиани, Куриани, Этиуни, Макалтуни, Мелаани, Замаини, Элаини, Ушедуани и Туриани.

Достаточно пересмотреть этнические и географические наименования Грузии и территории расселения адыго-чечено-лезгинских племен Северного Кавказа, чтобы удостовериться, что имена с точно такими же окончаниями имеются и по сей день только там. Так, например, в Грузии находится ряд селений с названиями, оканчивающимися на-*аани*: Миделаани, Мелаани, Тиблаани, Джугаани, Озаани, Мачхаани и много других подобных. Все такие наименования указывают на родовой принцип расселения в данной местности; первоначально в каждом данном пункте жили только члены одного и того же рода, имя которого во множ. числе и употреблялось в качестве названия самого места поселения.

Вторая группа грузинских имен оканчивается на -*аанни*, -*анни* и -*анн*. Оканчания -*аанни*, -*анни* и -*анн* являются формой родит. пал. множ. числа грузинского склонения и указывают на принадлежность к такому-то роду. По форме эти фамилии соответствуют русским подобным же фамильным наименованиям, как Черных, Белых, Красных и т. д.

Группа топонимических имен на -*иани* указывает на определенное качество, свойство данного пункта, например, Шамбиани (значит „заросший тростником“), Каклиани („местность, изобилующая орешником“), Поцхвер-иани („местность, изобилующая рысью“) и т. д.

Наконец, хорошо известны грузинские этнические имена на -*ахи*, пере-числение которых считаю излишним.

¹ „Geschichte Vorderasiens und Aegyptes vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit“. Heidelberg, 1927, стр. 281.

Такая же точно картина предстанет перед исследователем, который потрудится изучить топонимику хотя бы лишь Дагестана. Географические наименования на *-ли, -их, -ах, -ах, -ух* там самое обыкновенное явление, например, Куанхи, Харахи, Кахи; Шапих, Цинких, Хунзах, Чарах, Хиндах, Рукдах и мн. др.; Ботлих, Морох, Чох, Хетох; Рутлух, Хойнух, Нусрух, Мурух и др.

В громадном количестве встречаются имена на *-та, -ада, и -ода*; например, Тасунта, Ората, Карата, Токита, Шотота и др., Шорода, Шахода, Обода, Куанада, Корода и масса других.

Сравнение грузинских и северокавказских (сарматских) этнических и топонимических наименований с протохалдскими и протохеттскими, кажется, не оставляет сомнения, где именно надо искать потомков тех протохеттских и родственных им племен и народов, которые оставили неизгладимый след своего пребывания в древнейшую эпоху на территории Малой Азии и Ближнего Востока. Так как топонимические наименования на *-анта* имеются только в грузинском, а в северокавказских это окончание встречается без *и, -та, -ада, -ода* то такие географические имена можно поставить в связь преимущественно с грузинскими. Итак, приходится признать, что родственные грузинские, картвельские и скифо-сарматские племена могли действительно попасть на свою позднейшую родину лишь с юга. Поэтому-то тубал-табалы и мосох-мушки не могли быть индоевропейцами.

До нас дошли, наконец, как древние литературные данные, так и любопытные народные предания, которые подтверждают добытые лингвистическим анализом топонимические данные. Для нашей цели интересна выписка, которая имеется у Евсевия Кесарийского в его труде „Ргаер. ев.“ („Предуготовление евангельское“), где сказано: „В сочинении Абидена об ассирийцах я нашел о Навуходоносоре следующее: „Мегасфен говорит, что Навуходоносор, превосходивший силою Геркулеса, отправился в поход на Либии и Иберию и, покорив их, часть их населения поселил на правой стороне Понта“ (IX, 41).

В приведенном эксперте интересно для нас то, что Мегасфен, автор III в. до н. э., говорит о переселении иберов со столь отдаленного юга. Это во всяком случае свидетельствует, что предание о подобном событии в то время существовало. Как известно, это же событие, переселение или прибытие грузин в Закавказье, более поздняя версия предания приписывает уже Александру Македонскому. Мегасфеновское сведение отражает более раннюю стадию этого предания, датой же самого факта подразумевает, вместо III в., VI в. до н. э.

Случайно ли совпадение, что Либия и Иберия названы тут вместе? И случайно ли, говоря о переселении иберов на Кавказ, автор принужден был вспомнить и о Либии? Это во всяком случае дает нам основание предполагать, что первоначальное предание представляло себе Либии и Иберии

обстоятельства в скифо-сарматской древнейшей культуре, а также объяснить отмеченный уже в литературе факт связи ее с хеттской культурой.

В своем изложении я хотел показать, что имеется не мало данных, для того, чтобы признать, что выводы, окончательно установленные в последние десятилетия в западноевропейской научной литературе, далеко не так уже незыблемы, как это кажется, что, наоборот, имеются все основания для их пересмотра и переоценки с привлечением нового материала и более целесообразным применением научных методов.

დამატება მეორე

ეკსკურსები და ამონაწერები

ა.

„ცხადია, რომ „ჩრდილო მხარეებად“ უნდა იგულისხმებოდეს მთელი ე. წ. „ჩრდილო სომხეთი“ ანუ „სამხრეთ საქართველო“, ე. ი. ოდესღაც გუგარქ-გოგარენე ანუ ე. წ. ქვემო ქართლი ჰერეთის სამხრეთის ნაწილითურთ“, რომელთაც მე-XVIII ს. ბორჩალო და ყაზახ-შამშადილი ეწოდლა (იხ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა“. თბილისი 1928 წ., გვ. 17).

დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგი ფიქრობს, რომ სომხური გამონათქვამი *ჩაქსაოქნ კიჟმანუ* — ჩ რ დ ი ლ ო მ ხ ა რ ე ბ ე ბ - ა, რასაკვირველია, სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისით (იხ. იქვე გვ. 13). მაგრამ ამ ტერმინს თვით ჰალბატელები მე-XII ს. დამლეეს ხმარობდენ; *«ჩიღქ ქაყაოყსთაენ ჯაყე ჩაქსაოქნ კიჟმანუ, ირ ქ ჯაყაო ლ ქ შაწაჯჩნ, აი აყათოლასჩნ კაქსაოქსიან ახე ჟქსაქრჩი»* (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის დასახ. ნაშრ. 7).

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ აქ სომხეთში მცხოვრებთა თვალსაზრისის მიხედვით შედგენილ სახელთან კი არ უნდა გვეჭონდეს საქმე, არამედ გეოგრაფიულ ტერმინთან, რომელიც დიდი ხანია უკვე განმტკიცებული იყო.

ამავე გარემოებას მ. ხორენელი „სომხეთის ისტორია“-ც ცხად-ჰყოფს, რათგან ამ ავტორს თავისი ნაშრომის ბოლოს დართულ გოდებაში ნათქვამი აქვს: *«იყლიმ იღსე ჯაყე აჯქარ, იყლიმ იღსე ჯანოლე ჩაქსაოქსიანოე ქიჟოქიქნ»* (III, ფ. 42. გვ. 358) ავგოდებ შენზე, სომეხთა ქვეყანავ, ვგოდებ შენზე ყველა ჩრდილოელთა უმაღლესო, ან უწარჩინებულესო!“.

აქ ხომ აღბატ-სანაინზე არ არის საუბარი, არამედ მთელ სომხეთზე, ამასთანავე ჰგოდებს თვით სომხეთში მცხოვრები ისტორიკოსი, ამიტომ უეჭველია, რომ მას თავისი ქვეყნისათვის, ან ერისათვის, სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისით არ შეეძლო „ჩრდილოელი“ ქვეყანა, ან ერი ეწოდებინა. ცხადია, რომ ტერმინის საღაღრობისა და წარმოშობილობის დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგის განმარტება სწორე არ არის. აღსანიშნავია ამისთანავე, რომ მ. ხორენელი ამ გოდებაში სომხეთს ჩრდილოელთა, ანუ ჩრდილო ქვეყანათა ერთ-ერთ ქვეყანათაგანს

უწოდებს, თუმცა უწარჩინებულესს, მაშასადამე, აქ ტერიტორიულად განსაზღვრულ გეოგრაფიულ ტერმინთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ზოგად განსაზღვრულ სიტყვასთან, რომელიც აგრეთვე, რასაკვირველია, არას გზით არ შეიძლება სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისის გამოხმატველი, ან აღმბეჭდელი იყოს.

წა ნინოს გარდაცვლის გამო „ყოველი ნათესავი ჩრდილოეთა აღივსო მწუხარებითა“-ო (წა ნინოსი, Опис. II, 803). წა ნინომ „განაშუენა ჩრდილოთა ეხე ქუეყანათა მცხეთათა“ (წა ნინოს ცა, Опис. II, 728). „განიშორა ერთი ესე სამეფომო ქუეყანათა ჩრდილოეთა“ (იქვე).

იესოს „სამოსელსა მისსა ზედ წილი ითხინეს და წილით ჰხუდა ჩრდილოთა (პელიმ: ჩრდილოს) მცხეთელთა კუართი იგი უფლისა იესუჲსი“-ო (იქვე II, 743).

„ვჰკითხვიდი ვ'დ სადაა არს ჩრდილოეთა იგი ქუეყანათა. ხოლო დევნილმა სომეხმა მრქუა მე „ჩრდილოეთა ქუეყანათა სომხეთისა მთეულ არს ... საჯელ მწიფომო ბერძენთა და უჟიკთა“ (წა ნინოს ცა, Опис. II, 744).

წა ნინოს შატბერდისეულ ცხოვრებაში ნათქვამია: „მოხედა ღწ წყალობითა ქუეყანათა ამას დაეიწყებულსა ჩრდილოეთსა კავკასიათა, სომხეთისა მთეულსა (ე. ი. საქართველოს), რომლისა მთხანი დაეფარნეს ნისლსა და ველნი არმურსა ცთომისასა“ (Опис. II, 759).

პეტრე ქართველის ცხოვრების ასურულ რედაქციაში ნათქვამია:

„ხოლო ქეყანა, რომლისგანაც იყო ნეტარი პეტრე, იყო ქეყანა იბერიელთა განთქმული, იმ ჩრდილოელთა, რომელნიც მზის აღმოსავალს მდებარეობენ“-ო.¹

ამგვარად ან მე-V ს. დამლევეს, ან მე-VI ს. დამდეგს შედგენილ ასურულ ძეგლში იბერიელნი ანუ ქართველები „ჩრდილოელებად“ იწოდებიან, თანაც აღმოსავლეთით მდებარე ჩრდილოელებად.

გამოსარკვევია თუ საითგან და როგორ უნდა იყოს ეს საქართველოსათვის უცნაური საგეოგრაფიო სახელი გაჩენილი; რატომ არის, რომ ქართველები თავიანთ თავს და სხვებიც საქართველოს და ქართველებს ჩრდილოელებს უწოდებენ? თავის და თავად ცხადია, რომ ასეთი საგეოგრაფიო და ეთნოლოგიური ტერმინი შეუძლებელია თვით საქართველოში იყოს გაჩენილი, რათგან ქართველი თავს თავის ჩრდილოელს ვერ უწოდებდა. სამაგიეროდ ბუნებრივია, რომ სამხრეთელებს ქართველებისა და საქართველოს აღსანიშნავად ასეთი სახელი ესმართ. მაგრამ, რასაკვირველია, აქ შემთხვევითსა და კერძო სახელთან-კი არა გვაქვს საქმე, არამედ საუკუნეთა განმავლობაში განმტკიცებულ პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინთან. ამიტომ ქართველთათვის

¹ Petro der Iberer, herausgegeben von R. Raabe. Leipzig 1895 წ., გვ. 4.

შიაც მას ნათქვამი აქვს: „ჩრდილოეთ ქვეყანაში ხუთი მორწმუნე (ე. ი. ქრისტიანე) ერი არის“ და ასეთებად სომხეთი, ქართლი, რანი, სისაკანი და ბაზგუნი აქვს დასახელებული (იხ. ჩემი ქართველი ერის ისტორია I, 296).

ლოც. მელიქსეთ-ბეგს აღნიშნული აქვს, რომ „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვართა“ აღსანიშნავად ძველს საბუთებში ტერმინი „აღმოსავლელი“ (*აჰსტეჟი*) იხმარება (იხ. ჩრდილ. მხარ. 9). მაგრამ ავტორს ამ უცნაური მოვლენის რაიმე განმარტება არ წარმოუდგენია, არც აღუნიშნავს, მოიპოვება თუ არა სხვაგან სადმე და ამაზე უწინარეს სომხურ მწერლობაში ასეთი ტერმინი სომხეთის აღსანიშნავად?

„*ჩაიკიქაჲს აჰსტეჟიანი საჰსტეჟიანი*“ — „გეორგ აღმოსავლელ ეპისკოპოზისა, აღბატის წმიდა ძმობის წინამძღერისადმი“ წერილი დაწერილია ნერსეს ეპისკოპოზის მიერ (იქვე 9 და 10).

ეპისტოლეს დასაწყისში მოხსენებულია ყველა ის მონასტერი, რომელთა წარმომადგენელთაც, ე. წ. «ჩრდილო-აღმოსავლეთის ეპისკოპოზის» (*საჰსტეჟიანი იუ კაჰსტეჟიანი წაჰსტეჟიანი*) მეთაურობით, მიუღიათ თვის საბუთის შედგენაში. სახელდობრ სანაპინი, ჰალბატი, ჰალარწინი, ხორაკერტი და გეტეკი.

გრიგოლ ყრმის პირველს შვიტხებაში გრიგოლ ტუტეორდისადმი იხსენიება: „ეგე აღმოსავლეთის ქვეყანასა და არანისა მხარესა და განძაკს“-ო (*კაჰსტეჟიანი აჰსტეჟიანი სი ქაჰსტეჟიანი წაჰსტეჟიანი სი წაჰსტეჟიანი*). ამისდა მიხედვით ლ. მელიქსეთ-ბეგს დასკვნილი აქვს, რომ „ჩრდილო მხარეთა“ ცნება აღბატ-სანაპინის რაიონზე უფრო ფართოა და ამას გარდა კენესა, ძოროფორსა და პათესის რაიონს, ანუ შემდეგდროინდელ ყაზახ-შამშადილსაც შეიცავსო (ჩრდ. ელ. მხარ. 16). მაგრამ ზემომოყვანილ ცნობაში „აღმოსავლეთის ქვეყანა“ და რანის ქვეყანა ისევე, როგორც განძაკი დაპირისპირებული არიან: ისე გამოდის, რომ რანი და განძაკი „აღმოსავლეთის ქვეყანა“ არ არის, აღმ. ქვეყანად-კი გუგარეთ-ჭერეთი იგულისხმებაო. განა რანი და განძაკი ამ თემებზე უფრო აღმოსავლეთით არ მდებარეობდა და მათზე უფრო უპირანი არ იყო ეს სახელი?

რასაკვირველია, ამისდა მიუხედავად რანი და განძაკი აღმოსავლეთად არ იწოდებოდა და ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ „აღმოსავლეთის ქვეყანა“ ამ შემთხვევაში ზოგადი განუსაზღვრელი მნიშვნელობის მქონებული გამონათქვამად-კი არ იგულისხმებოდა, არამედ გარკვეული გეოგრაფიული ოდენობის, მიწაწყლის სახელად იყო ქცეული.

აღმოსავლეთი საქართველოს მნიშვნელობით, ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატიანესაც-კი აქვს ნახმარი. თამარ მეფის გულუხვი ქველმოქმედების დასამტკიცებლად მას აღნიშნული აქვს: „საბერძნეთისა, მთაწმიდისა, იერუსალემისა და შავის მთისა საყდარნი და ეკლესიანი, რომელნიმე დარღუეულნი აღაშენა, [რომელნიმე] მათითა საფასოთა დაიქსნნა ხარკისაგან უცხო თესლთასა და თუთი ჯელთაგან მისთა სთულისა სამსხუერპლოდ ღრთისა და სიწმიდისა სამსახურებლად აკერავნებდა და ეგრე დასდებდეს ეკლესიათა იქი და აქ აღმოსავლეთისაცა შინა“-ო (14 20-23).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით, ამ გვირგვინოსნის „აჩრდილ-სა [ქუეშე] შეკრებულ იყუნეს ერნი, ტომნი და ენანი, მეფენი და ჯელმწიფენი ოფსეთისა და ყიფჩაყეთისანი, სომხითისა და ფრანგეთისანი, შარფანისა და სპარსეთისანი“-ო (ცხოვრ. მეფისა ღწეთისი, * 562, გვ. 330—331).

ბ.

სტრაბონის სიტყვით¹ კავკასიონის ქედი იმ მთაგრეხილს წარმოადგენს, რომელიც პონტოსა და კასპიის ზღვებს შუაა გადაჭიმული და იმევე ღროს ამ ორივე ზღვის გამყოფელი ყელის კედელივით გადამტინხვრელია: სამხრეთით ალბანიასა და იბერიას გამოჰყოფს, ხოლო ჩრდილოეთით სარმატთა მიწიდვებს. ერთგვარად სიტყვით აღვილობრები მკვიდრნი კავკასიის ქედს უწოდებენ. სტრაბონი ფიქრობდა, რომ შესაძლებელია ასე კასპიების ტომის მიხედვით იყოს ამ მთის სახელი გადაკეთებული კავკასიონის ქედს სამხრეთისაკენ მიმავალი შტოები აქვს, რომელნიც იბერიას მთლად გარემოზღუდავდნ და სომეხთა მთებსა და მესხეთის მთებს ეყრებიან იმგვარადვე, როგორც სკვდიის და პარჯადრის მთებსაო. ეს უკანასკნელი მთები ტავრის ქედის ის ნაწილია, რომელნიც სომეხთის სამხრეთ მხარესა ქმნის, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ წარზიდული კავკასიის მთებამდე და შავ ზღვამდე აღწევს და გადაჭიმულია კოლხეთითგან თემისკვრამდე.

კავკასიის მთათა აღწერილობას სტრაბონი კვლავ უბრუნდება და ამ აღვილას მას ზოგიერთი უფრო მკაფიო ცნობები მოეპოვება². მისი სიტყვით ტავრის მთითგან ჩრდილოეთისაკენ ბევრი შტოები გამოდის. ერთ მათგანს ანტიტავრი ეწოდება. ასე ეწოდებოდა აქ იმ შტოს, რომელიც მასსა და ტავრს შორის მდებარე სოფენეს თემის ვაკეს შემომსაზღვრელი იყო. ეფერატის ვალმა მცირე სომხეთში ანტიტავრიდგან ჩრდილოეთისაკენ ერთი დიდი და მრავალშტოიანი მთაა გადაჭიმული, ხოლო ერთს მათგანს უწოდებენ პარჯადრესს, მეორეს—მესხეთის მთებს, დანარჩენთ სხვადასხვანაირად. ამ მთებს მთელი სომხეთი აქვთ მოკული იბერთა და ალბანთა ქვეყნებამდის. შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ სხვა კასპიის ზღვის ვადამყურე მთები ატყდება მდ. რაბაგანისა და დიდ მიდიამდე. ამ მთების ყველა ეს ნაწილები, იმგვარადვე როგორც კასპიის კართან მდებარე და უფრო აღმოსავლეთითაც არიამდე მთის ნაწილები პარახოათრად იწოდებიანო.

მარკვარტი ამტკიცებს, რომ „პარახოათრა“ სომხურ-სპარსულად „პატახარ“-ად არის ნათარგმანი და ხვარის წინ მდებარე მთას, ანუ იმიერხვარსა ნიშნავს. სტრაბონი (XI, 8, 1) ამ სახელს იალბუზის უღელტეხილს (Elburzkette) უწოდებსო (Iranšahr 130 და შენ. 2). სტრაბონი აქ სულ სხვას ამბობს. მისი სიტყვით გურჯანის ანუ კასპიის ზღვითგან მოყოლებული აღმოსავლეთისაკენ მთებია გადაჭიმული, რომელთაც ელინნი ტავრს უწოდ-

¹ Strabo, Geographica, I. XI, c. 2, § 15.

² Strabo, Geogr., I. XI, c. 12, § 4.

ბენო. პამფილითიდან და კილიკითიდან მოყოლებული აქამდის განუწყვეტლივ მთაა, რომლის ნაწილებს სხედადასხვა სახელი ეწოდება: აქ გილნი (= გილანელი), კადუსიები, ამარდები, გურგანელი, შემდეგ პართელი, მარგანელი და არიელი ბინდარობენ. ამ მთის იმ ნაწილს. რომელიც სომხეთითგან მოყოლებული აქამდე ან ცოტა მოშორებით აქამდე აღწევს, პარახოათრა ეწოდება (Geog., I. XI, c. 8, § 1)¹. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ პარახოათრა კავკასიის სამხრეთ ნაწილში სომხეთის აღმოსავლეთით მდებარე მთების სახელი ყოფილა.

პლინიუს მცირეს² ტარის უღელტეხილზე ნათქვამი აქვს, რომ მას, აღმოსავლეთის სანაპიროებიდან მომავალს თავისდათავად უზარმაზარს და ურიცხვ ერთა მყოფრებელს, სხედადასხვა ხალხისაგან მრავალი სხედადასხვა სახელი ეწოდება. მის მარჯვენის ნაწილს გურგანისა და კასპის მთებს უძახიან, მარცხენითი ნაწილი კიდე—პერიპედრი, მესხთა მთები, ამზონური, კორაქიური და სკვთური მთების სახელით არის ცნობილი. საერთოდ-კი ამ უღელტეხილს ბერძნები კერავნულ მთებს უწოდებენო.

სტრაბონის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ზღვის პარას მდებარე მთებს კავკასიაში ბერძნები კერავნულ მთებს ეძახდნენ. მას ნათქვამი აქვს, რომ აღმართი ჩრდილოეთით კავკასიონის მთაგრებით იყო დაცული, რომელიც მინდვრებს დაყურებენო, ხოლო ზღვისაკენ მდებარე მთებს კერავნული ეწოდებათ³. პლინიუს მცირეს სიტყვით Colica ეკერის პონტის ქვეყანას იქ, სადაც კავკასიონი რიპეის მთებისაკენ მიიმართება და ერთი წვერით შავი ზღვისა და მეოტიის ზღვებისაკენ ეშვება, მეორე წვერით-კი კასპიის და გურგანის ზღვებისაკენ. საფიქრებელი იყო, რომ regio Colica ქვეყანა კოლიკა regio Colchica ქვეყანა კოლხიდასაგან არის წარმომდგარი, რადგან აქ კოლხიდის ჩრდილოეთ მხარეზეა საუბარი⁴.

მაგრამ *Καλαχί* კოლიკე იხსენიება სვლიკ კარიკანდელის თხზულებაშიც, თუ აქ მერმინდელ ჩანართთან არა გვაქვს საქმე, და აქ იგი აქაველთა, ჰენიოხელთა და კორაქსელთა მიწაწყლის სამხრეთით, მაგრამ კოლხებზე გაცი-

¹ „καλεῖται δὲ τὸ μέγρι θεῖρο ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας διατεινον, ἢ μικρὸν ἀπολείπον, Παραχθάρων“.

² „Taurus mons ab Eois veniens? ...inmensus ipse [et innumeratum gentium arbiter ...plurimis se]gentum nominibus hinc etilline implet, a *DEXTRA* Nurcanius, [Kaspian] a laeva Pasihedrus, Moschicus, Amazonicus, Coraxicus Scytticus *APPELLATUS*, in *UNIVERSUM* ver Grece Ceraunius“ (Plinius Secundus, I. V, § 97—99).

³ აღბანია „φρουρεῖται τοῖς Καυκάσιος ὄρεσι (ταῦτα γὰρ ὑπέρεκείται τῶν πεδίων, καλεῖται δὲ τὰ πρὸς τῇ θαλάττῃ μάλιστα Καρასνία)“ (Strabo, Geog. I. XI, c. 4, § 1).

⁴ „Subiecter Ponti regio Calica, in qua iuga Caucasi ad Ripaeos montes torquentur, ut dictum est, altero latere in Euxinum et Maeotium devesa, altero in Caspium et Hurcanium mare“ (Plinius Sec., I. VI, §15).

ლებით უფრო ჩრდილოეთით მყოფ იმიერ-კავკასიაში მდებარე ქვეყნად გამოდის.

თუ რა მთები იგულისხმებოდა ჰენიოხურ ანუ კორაქსულ მთების სახელით, ამის გამორკვევა პლინიუს მცირეს იმ ცნობით შეიძლება, სადაც მას აღნიშნული აქვს, რომ მტკვარს სათავე ჰენიოხთა მთებში აქვს, რომელსაც სხვები კორაქსულს უწოდებენო. ცხადია, კორაქსული მთები ქართულ კოლას მთებს უდრის. ამგვარი მნიშვნელობით ყოფილა ჰენიოხთა მთებიც ნახმარი¹.

გამოსარკვევი გვაქვს, რა მთები, თუ მთა უნდა უდრიდეს პარჯადრის ანუ პარჯედრის მთებს? ამ საგეოგრაფიო სახელის მართლწერა ორი სახეობითა გვაქვს გადმოცემული *Parjadre* და *Parihedrus*. ამ სახელის საერთო წინასახეობად შეიძლება „პარჯადრ-ოს“-ი წარმოვიდგინოთ. პროფ. ნ. აღონცი პარჯადრის მთის სახელის მერმინდელი შესატყვისობის საკითხს თავისი შრომის სამ სხვადასხვა ადგილას გაკვრით ეხება და თავისი აზრი არსად დასაბუთებულად არა აქვს. მისი სიტყვით პარჯადრის მთები შემდეგ დროინდელ და თანამედროვე პარხალის ქედს და პარხალს უდრის. ჰიოროხის გასწვრივ მდებარე ამ მთის ნაწილს ყხლაც ძველებურად პარხალი, ან ბოლხარი ეწოდებოდა (*Армения в эпоху Юстиниана* გვ. 62)². პარხალის მთების სანახებად მას ტრაპიზუნტითაგან მოყოლებული შავი ზღვის სანაპიროს და ჰიოროხს შორის ქედით შექმნილი მდლობი მიაჩნია (იქვე 26)³. მესამეგან პარიადრის მთის კალთებად ტაოსა და სპერს ასახელებს (იქვე 395).

ლ. ფარპელი სიტყვების მიხედვით, რომელსაც ნ. აღონცი ეყრდნობა თავის მსჯელობის დროს, ერთის მხრით ირკვევა, რომ პარხალის მთები ხალდიის ანუ ჰანეთის მოსაზღვრე იყო, მეორეს მხრით, როგორც ნტყობა ტაოს თემს ეკუთვნოდა: ტაოს დაბის ორჯნალის მახლობლად უნდა ყოფილიყო. თვით პარხალის მთები რომ ტაოში ყოფილიყო, ლ. ფარპელი ამ ადგილას მაინც ამ გარემოებას აღნიშნავდა (*წ. ჯ. 74 და 75*)⁴.

სახელნატყუარი სომხური გეოგრაფიის ცნობით ტაოს თემს დასავლეთით „არსიაც ფორი“ ე. ი. არსიანის ხეობა საზღვრავდა პარხალის მთების მიდგომამდე იქ, სადაც ნდ. ვოჰ გამოდის და სპერზე მიმდინარე თუხარისის ციხესთან კლარჯეთში შედის და შეუდევ ეგრზე, ნიგალზე, მურღულზე მიმავალი შავ ზღვას ერთის (*Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée, par Arsène Saukry, Venise 1881 წ. სომხ. ტექსტის გვ. 35 და ფრანგ. თარგმ. გვ. 46*). მდ. ვოჰის სახელით აქ ჰიოროხი იგულისხმება. მაშასადამე,

¹ „Cyrus oritur in Heniochis montibus quos alii Coraxicos vocavere“ (Plinius Secundus, I. VI, § 26).

² „Она называлась в древности Пархальскими или Париадскими горами и часть ее, проходящая вдоль Чороха, и поныне носит древнее название Пархал или Болхар“.

³ „Нагорную область, образующую Пархарским хребтом между Чорохом и береговой полосой Черного моря до Трапезунта“.

⁴ *საჩქარაქსაჲს ირქაქსი ჳარქსარი, მხრბაი იასამანსაქვიცქსნს მსაყოსსაყ... ქ ფქლყნ იქ ანიოანსქ იქ ჳნაყ, ქ ფასაიქსნ შაკიფი, დანფქ ქ კამინს ქქსაქქსნ ქ კამიფიფენს ქხრქსნ ჳარქსარიკა*

პარხალის მთები იწყებოდა იქ, სადაც არსიანის ქედის დასასრული იყო და სადაც ჭოროხი, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ჭოროხის შემდინარე მიქრის ნიგალის მახლობლად. აქედან ცხადი ხდება, რომ პარხალის მთები ის ქედი ყოფილა, რომელიც ბასიანსა, თორთუმ-ისპირსა საზღვრავდა ტაო-კოლა-კარისაგან. ამ ადგილას არსიანის ქედი მართლაც თავდება ამჟამად ალლა-იყპარად-წოდებულ მწვერვალთან და ყარსის მდლობის ქვემო ბასიანისაგან (პასინის) გამომდინარე სოღანლუღის მთები იწყობა (იხ. Н. Г. Корсун, Военный обзор Турецкого Первого и Причерноморского театров с сопредельными районами Закавказья и Персии I, 144—145, ტფილისი 1913 წ.).

უეჭველია პარკადრის მთების სახელი პარხალის მთების სახელში უნდა იყოს შენახული. მაგრამ მეორეს მხრით პარკადრის სახელის ნაშთივე უნდა იყოს ეხლანდელი „ბარდუს“-ის მთა და გარდასავალი იმეწ-სოღანლუღის მთებში, რომელიც კარის, ანუ ყარსის მდლობს ბასიანის ვაკესაგან ჰყოფს. მაშასადამე ერთის მხრით პარხალის მთები, მეორეს მხრით ბარდუსი ჩვენ პარიადრის მთების მდებარეობის დიდი ზედმიწევნილობით გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს და ამის წყალობით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პარიადრის ანუ პარხალის მთების თანაჰედროვე თურქულ შესატყვის სახელად სოღანლუღი უნდა იქმნეს მიჩნეული. მაგრამ რათგან სოღანლუღი ძალიან გავრცელებული გეოგრაფიული სახელია და ბევრ მთა-გორას ეწოდება და ამისგამო ამ სახელს ბევრი გაუგებრობის შექმნა შეუძლიან, უნდა ისევ ძველი ნაწილობრივ ეხლაც ცოცხალი „პარხალის მთები“ ვუწოდოთ.

კლავდიოზ პტოლემეაოსის სიტყვით დიდ სომხეთს დასავლეთითგან კაპადუკია საზღვრავდა, ევფრატის გარკვეულ ნაწილთან და კაპადუკიის პონტის საზო კოლხეთამდის მესხეთის მთებზე. ამ მესხეთის მთებს, რომელსაც პტოლემეაოსი სომხეთის მთებად სთვლის, იმ უღელტეხილს უწოდებს, რომელიც კაპადუკიის პონტის ზევით არის გადაჭიმული. სომხეთის მთებად მას პარკადრიც აქვს დასახელებული (V, 12).

სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მაკედონელნი არიელთა ქვეყნითგან მომავალ მთელ უღელგარეხილს კავკასიონს (Καυκάσιον) უწოდებდნენ (Geogr. I XI, c. 8, § 1).

კლავდიოზს პტოლემეაოსის მთებისა და მოსაზღვრე ადგილების შესახებ ნათქვამი აქვს¹: ხოლო ევფრატს, მტკვარსა და არეზს შუა მოქცეულ სომხეთში შემდეგი ქვეყნებია—მესხეთის მთებთან ეგრეთ წოდებული ბონთია ზემოთ კოტარქენე, მდ. მტკვართან ტოხარენე და ტოტენე, არეზს გასწვრივ კოლოტენე და სოლუკენე, პარიადრთან-კი სირაკენე და საკაპენე.

¹ „Χῶραι δὲ εἰσιν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῇ ἀπολαμβανομένῃ μετὰ τὴν Εὐφρατὸς καὶ Κῆρου καὶ Ἀρβῆσον ποταμῶν τμήματι παρὰ μὲν τὰ Τοσαρκιῆ καὶ ἡ Τωτρηῆ... παρὰ δὲ τὸν Παρσρῶν τὸ ἕρος ἦτε Σιρακιῆ καὶ ἡ Σακαπηῆ“ (V, 12).

I. Marquart-ი ფიქრობს, რომ რათგან ს ტ რ ა ბ ო ნ ს კაბჯსენე-კაბეჩიანის გვერდით ხორზენე სომხეთის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთ და თოვლიან თემად აქვს აღნიშნული, ამიტომ შეიძლება მხოლოდ კლარჯეთი იყოსო და პტოლემე-აოსს რომ გეოგრაფიული სახელი „კოტარძენე“ აქვს „კოლარძენე“-დ უნდა შესწორდესო. ამგვარადვე სტრაბონის „ზორძენე“ უნდა „ხო[ლა]ძენე“-დ შესწორდესო (Eranšahr nach der Geographie des ps. Moses Chorenacci. Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge. Band III, N-ro 2. Berlin 1901 წ., გვ. 116). ამ შესწორებით სტრაბონის სორძენე და პტოლემეაოსის კოტარძენე ერთი და იმავე თემის, სახელდობრ კლარჯეთის წყრითი შეცდომის დამახინჯებული გარდმონაცემი გამოდის. ამგვარადვე პარჯადრის ფერდობებზე რასაკვირველია უნდა ტაო, ეხლანდელი ახალციხე იგულისხმებოდეს (იქვე). უკანასკნელი ცნობა ცხად შეცდომას შეიცავს, რათგან არასადროს ახალციხე ტაოში არ ყოფილა, არამედ ყოველთვის სამცხეს თემს ეკუთვნოდა. ტაოს თემის საზღვრებიც საკმაოდ არის ცნობილი.

არც კ. პტოლემეაოსს, არც მის თხზულების გადამწერთ აქ არაერთი შეცდომა არ მოსვლიათ და ბერძნული „კოტარძენე“ ეხლაც შენახულია „გოდერძის გარდასავალის“ სახით, არსიანის ქედში რომ არის, და სამცხეს და აქარის შორის შემეერთებელი გზაა. იმის გამოსარკვევად, თუ რომელ თემს ეწოდებოდა მაშინ „გოდარძენე“, „გოდარძიანთ თემი“ პტოლემეაოსის ცნობა უნდა გამოვიყენოთ, რომ ის ე. წ. „ბოხას“ ზემოთ მდებარეობდა. „ბოხი“-კი *Βοχία* ბუხას-ს სახით სომხურ სახელნატყუარ გეოგრაფიაში ტაოს ერთ-ერთ სამხრეთით მდებარე თემად არის აღნიშნული (იხ. სომხ. ტ. გვ. 35, ფ. თარგ. 45). მაშასადამე, გოდერძიანთ თემი არსიანის ქედის გასწვრივ ტაოს ჩრდილოეთ ნაწილში უნდა ვიგულისხმოთ.

(ხალდურად Andani-Boys (Sayce 685), Ketarzanī (Sayce 781) გოდერძის გადას.).

ტიგრან დიდმა არშაკუნიანთა სამეფო სახლში, მითრიდატე II დიდის 90 წ. ჩვენ წ. აღ-დე სიკვდილის შემდგომ, ტანტის გამო ატეხილ ბრძოლით ისარგებლა და კორდუნეს, ადიაბენისა და აღრბაბანის იმგვარადვე ალბანეთისა და იბერიის მეფეები აიძულა მისი უზენაესი უფლება ეცნოთ. ადიაბენელებისა, ალბანებისა და იბერთა შესახებ ცნობა პლუტარქოსსა აქვს შენახული (ლუკული 26, იხ. მარკვარტის Eranšahr 173), მაგრამ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი სულ სხვას ამბობს. მისი სიტყვით არტაქსის შთამომავალს ტიგრანს საკუთრივ სომხეთი ჰქონდა სამფლობელოდ, რომელიც მიდიისა და ალბანთა და იბერთა ქვეყნების მოსაზღვრე იყო კოლხეთისა და პონტოს ზღვასთან მდებარე კაბადოკიამდეო (Georg., I. XI, c. 14, § 15). სტრაბონის სიტყვებითგან ცხადადა ჩანს, რომ იბერია და ალბანია ტიგრანს არ ემორჩილებოდა.

8

ქალაქ-სოფლების სახელები

[კოლხეთის]

Σιγάνεον (Σιγάνεας, E. Τιγάναιον A. Tiganeum. Intp. Τιγάνεον).

Αἶα πόλις

Φάσις πόλις

Μεχλεσσός

Μαδία

Σαράκη

Σούριον

Ζαδρίς (Ptolem. Geogr., V, 9).

იბერიის

Λούβιον (Νούβιον) κώμη

Ἄγινα

Οὐάσαιδα, Οὐασάνδα, M. Οὐάσεδα=(Ουასαιანδα?).

Οὐάρινα

Σούρα

Ἄρτάνισσα

Μεστλήτα (Μεσλήτα)

Ζάλισσα

Αρμακτικά (Ἄρμακτικά, Ἄρμακτικά, Ἄρμάστικα aut Ἄρμαστίς) (Ptolem-Geogr., V, 10).¹

კოლხეთსა და იბერიაში

δ Χώβος (Arriani Periopl. 13, ლ. 221)

δ Σιγγამოს (Arriani Periopl. 13, ლ. 221)

δ Γαρσოρος (Arriani Periopl. 13, ლ. 221)

δ Ἰπποῦ ποταμὸς (Arriani Periopl. 12, ლ. 221):

δ Ἀστέλεφος (Arriani Periopl. 13)

δ Ἀλαζόνιος (Strabo G. I. XI, c. III, § 2)

δ Σανδοβάνης (Strabo G. I. XI, c. III, § 2)

δ Ροιτάκης (Strabo G. I. XI, c. III, § 2)

¹ Armenochalybes

Gens Sannorum Heniochorum

Hiberia Heniochi

Chobum

შეაღ. მოქცად ქედ-ს რომსტაკ-ს; სტაგი რომსა, შეაღ. ნ. მარის განმარ-
ტება.

ὁ Χάνης (Strabo G. I. XI, c. III, § 2).

ἡ Χορξήνη (Strabo G. I. XI, c. 14, § 5).

Γωγαρηγή (Strabo D. I. XI, c. 14, § 4).

Παρσαδρη (Strabo G. I. XI, c. 12, § 4, და c. 14 § 5).

ὁ Ἄψαρος (Arriani Peripl. 7).

Ἄψαρτος (Arriani Peripl. 7).

«Ποταμούς δὲ... τὸν Ὀφιν» («Ὀφιν? = ხოფის წყალს?), ὅ ἀπέχει Ἰσσοῦ λιμέ-
νος ἕξ ἐνεήκοντα σταδίους μάλιστ᾽α καὶ ἑρῖζει τῆν Κόβλχαν χάραν ἀπὸ τῆς
Θιαννιχῆς (> Θσαυნიχῆς = ჩაუნიჩῆს = ქანეთს) ((Arriani Peripl. 8, ლ.--219).

ὁ Κόρος, ἐκλείτο δὲ πρότερον Κόρος (Strabo G. I. XI, c. 3, § 2).

ὁ Ἀραγαν (Strabo G. I. XI, c. 3, § 2, 5).

Κόρος (ძველად მტკვარი სტრაბონის ცნობით, შეაღ. მდ. Κόρος-ს ჩრდ.
კავკასიაში და შავი ზღვის სამხ. სანაპიროზე და p. Κυρα-ს ჩრ. კავკასიაში
Κεριοιαι რუკაზე ...).

პლინიუს უმცროსს თავისი შრომის შედგენის დროს სხვა წყაროებს შო-
როს კავკასიითგან გადაგზავნილი კავკასიის რუკებიც ჰქონია ხელთ (L. VI,
§ 40).

დ.

მაკრონთა სახელი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, I ს. დამლევის-
თვის ჩვენ წ. აღ-დე სტრაბონის დროს უკვე გამქრალი ყოფილა. მას მხოლოდ
ის-ლა აქვს ნათქვამი, რომ ტრაპიზონსა და ფარნაკის ზემოთ ტიბარენი, ხალდე-
ბი, ქანები ბინადრობენო („სანნოა“), რომელთაც წმნათ მაკრონები ეწოდებო-
დათო (იქვე XII, 3, § 17).

არარიანეს 134 წ. დაწერილი მოხსენებითგან ირკვევა, რომ მაკ-
რონების სახელი მთლად გამქრალი არ ყოფილა. მაგრამ მისი ცნობითგან მა-
თი სახელის გაუჩინარების მიზეზი ადვილი გასაგები ხდება. მაკრონები თურმე
ჰენიოხებთან ყოფილან შეერთებულნი. მათ საერთო მეფე ჰყოლიათ ანხილად.
წოდებული (იქვე § 15).

სტრაბონს დაცული აქვს გადმოცემა, თუ იქნება ცნობა, რომ ხალკ-
ბებსა და მოსუნიკებს წინათ კარინი („კარენიტის“) და დერქსენე-ც ჰკუთნე-
ბიათ. სომეხთა მბრძანებლებს ეს ორი თემი, კარინი და დერჯანი მათთვის
წაურთმევიათ (Lib. XI, cap. 4, § 5). ამავე ცნობით, ეს ამბავი არტაქსისა
და ზარიადრის დროს მომხდარა (იქვე), მაშასადამე მე-II ს. ჩვენ წ. აღ-დე.

მდინარე ოფი (Ἄψαρ, არარიანთ, Ὀψιδ—ანონიით) კოლხთა ქვეყანას
ქანეთისაგან ჰსაზღვრავდა (ἑρῖζει τῆν Κόβλχαν χάραν ἀπὸ τῆς Θιαννιχῆς,
არარიან, Müller-ის გამ. § 2. SC I, 219).

მდ. ოფი-კი ჰვსას მდინარეს და ნავთსადგურზე 90 სტადიონით ყოფილ ა დაშორებული. ხოლო რაკი თვით ეს ნავთსადგური ტრაპიზონითგან 180 სტადიონზე მდებარეობდა (არჩიანე: Peripl. § 8; SC I, 219), ირკვევა, რომ მდ. ოფი ტრაპიზონის აღმოსავლეთით 270 სტადიონის სიშორეზე ყოფილა.

მდ. ოფის მდებარეობის გასათვალისწინებლად უნდა გვახსოვდეს, რომ იმავე ფლ. არჩიანეს ცნობით, იგი რიზეს წყლის (δ Πιζιδας ποταμος) დასავლეთით იყო, რომელიც ოფის წყალზე 180 სტადიონით ყოფილა დაშორებული, ოფითგან კალდს პოტამოსამდე (ანუ კარგ წყლამდე) 30 სტად., აქეთგან ფსზხროს პოტამოსამდე (ანუ ცივ წყლამდე) ავრეთვე 30 სტად. და აქეთგან რიზეს წყლამდე 120 სტადიონი (Peripl. § 8; SC I, 219).

ათინითგან პრეტანის წყლამდე, სადაც მაკრონებისა და ჰენიოხების მეფის ანქიალის (Αγκυαλιος) სასახლე ყოფილა, 40 სტადიონი ყოფილა. ხოლო მეორე მხრით იმავე ფლ. არჩიანეს მოხსენებითგან ჩანს, რომ მდ. პრეტანე არქაბეს (Αρχαβιος) 180 სტადიონით დასავლეთით მდებარეობდა (Peripl. § 8; SC I, 219).

უკანასკნელი ცნობის რიცხვი, უეჭველია, დამახინჯებული უნდა იყოს, რათგან 180 სტადიონი არამცთუ არქაბეთგან პრეტანემდე, თვით ათინამდეც-კი არ არის.

თუ მდ. პრეტანეს მდებარეობა ათინითგან დაშორებულობის მანძილის მიხედვით ვივარაუდებთ, მაშინ მაკრონების და ჰენიოხების მეფის ანქიალის სასახლე დაახლოვებით ეხლანდელი ვიწეს მახლობლად უნდა ვიგულისწმოთ. თუ ეს მცდარი არ არის, მაშინ მდ. ოფითგან მოყოლებულ კანების მიწაწყალი ყოფილა, ხოლო ვიწეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მაკრონების და ჰენიოხების თემი ყოფილა.

ფლ. არჩიანეს ცნობით მდ. აფსჯრი (Αψαζα) ლრქაბეთგან 60 სტადიონით¹ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს (Peripl. § 8; SC I, 219).

ანონიმის პერიპლში სწერია, რომ მდ. აფსართგან მოყვლებული მდ. არქაბემდე გადაკიმულ ტერიტორიაზე წინათ ბუქერბად (λεγειμυνοι Βυκρεαδ) წოდებული ტომი ბინადრობდა, ესლა-კი ძვდრეატები (Ζυδρεαται) ცხოვრობენო (§ 42) (Müller-ი § I; SC I, 273).

ძვდრეტებზე ფლ. არჩიანეს თავის მოხსენებაში მხოლოდ ის აქვს ნათქვამი, რომ ისინი მაკრონებსა და ჰენიოხების მოსახლდრენი ყოფილან, იგულისხმება აღმოსავლეთით (Peripl. § 15; SC I, 222).

მათი მიწაწყლის საზღვრები არჩიანეს დასახელებული არა აქვს. უსახელო პერიპლის აღწერილობაში ნათქვამია, რომ არქაბეთგან მდ. ოფამდე წინათ ეკქეარო-ებად (Εθιαος ος λεγμυνοι Εκκρεαριεζ) წოდებული ტომი ბინადრობდა, ესლა-კი მაქელონ-ები და ჰენიოხები (Μαχελωνες και Ηνιοχοι) ცხოვრობენო (§ 42) (Müller-ის გამ. § 1; SC I, 270). ასეთი ცნობა ფლ. არ-

¹ 1 ატტიკური სტადიონი 177 მეტრს უდრის, 1 რომაული მილიონი—1485 მეტრს.

არიანეს არ მოეპოვება, ამიტომ ანონიმს იგი სხვა წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული.

ბჰქერ-თა შესახებ მხოლოდ სტრაბონს აქვს ერთი მოკლე და ბუნდოვანი ცნობა, სახელდობრ, რომ პონტოს აღმ. სანაპიროზე მცხოვრებ ერთ ტომთაგანს **ბჰქერ**-ებიც ეწოდებოდაო (Geogr. I. XII, c. 3, § 18). მაგრამ მათი ბინადრობის მდებარეობა სტრაბონს დაახლოვებითაც კი აღნიშნული არა აქვს. ამიტომ უსახელო პერიპლის ცნობა სტრაბონის ნაშრომზე არ შეიძლება იყოს დამყარებული, არამედ მის ავტორს, რომელიღაც სხვა წყარო უნდა ჰქონოდა ხელთ. უსახელო პერიპლის ზემომოყვანილი ცნობითგან ირკვევა, რომ მაკრონებისა და ჰენიოხების მიწაწყალი მდ. ოფისა და არქაბეს წყლის ხეობათა შორის ყოფილა მოქცეული. მის დას. საზღვრად ოფის ხეობა, ხოლო აღმ. საზღვრად არქაბეს ხეობა უნდა მივიჩნიოთ.

ამავე ცნობის მიხედვით ძვლიანების დას. საზღვარიც ირკვევა: რაკი ფლ. არრიანეს სიტყვით ძვლიანების ტომი მაკრონებისა და ჰენიოხების მოსაზღვრე ყოფილა აღმოსავლეთით, მაშასადამე მათი მიწაწყლის დასავლეთის საზღვრად არქაბეს ხეობა უნდა ვიგულისხმოთ.

ძვლიანების აღმ. საზღვრის გამოკვევას ერთი მხრით იმავე ფლ. არრიანეს ის ცნობა გვშეფლს, რომ ძვლიანების მოსაზღვრედ ლაზები ყოფილან (Peripl. § 15; SC I, 222).

ხოლო მეორე მხრით მოსაზღვრე ხაზის უფრო ზედმიწევნით გამოკვევას საშუალებას უსახელო პერიპლის ცნობა გვაძლევს. იქ ნათქვამია: მდ. აფსართგან მოყოლებული მდ. არქაბემდე წინათ ბჰქერებად წოდებული ტომი ბინადრობდა, ეხლა-კი ძვლიანებით (§ 42 (1); SC I, 273). რაკი მდ. არქაბე დას. საზღვარს შეადგენდა, ცხადია, რომ მდ. აფსარის ხეობა ძვლიანების ბინადრობის აღმს. საზღვარი ყოფილა.

მდ. აფსარი არქაბეზე 60 სტადიონით არის დაშორებული, ამბობს ფლავიოს არრიანე, ხოლო აფსართგან 15 სტადიონის სიშორეზე აკამფსი ყოფილა და ამ უკანასკნელზე 75 სტად. სიშორეზე მდ. ბათუსი იყო (Peripl. § 8 და 9; SC I, 219).

ფლ. არრიანეს ხეობათა შორის მანძილების შესახებ ზემომოყვანილ ცნობებს უსახელო პერიპლის ავტორიც იმეორებს, მაგრამ მას მანძილები სიგრიძის რომელიღაც საზომითაც აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით, მდ. აფსართგან აკამფსამდე 2 მილიონი ყოფილა, აკამფსითგან მდ. ბათუსამდე-კი 10 მილიონი (§ 43; SC I, 273, 274).

თუ ძვლიანების აღმოსავლეთ საზღვარს მდ. აფსარი შეადგენდა, მაშასადამე, მდ. აფსარი იმავე დროს ლაზების ბინადრობისა და მიწაწყლის სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი ყოფილა.

გამოსარკვევია ლაზთა მოსახლეობა ჩრდილოეთით სადამდე აღწევდა ფლ. არრიანეს აღნიშნული აქვს, რომ 134 წ. ლაზთა მოსაზღვრედ აფშილები ყოფილან (Peripl. § 15). ამიტომ ლაზთა მოსახლეობის ჩრდილოეთის ხაზად იმავე დროს აფშილების სამხ. საზღვარი იქნებოდა.

პროკოპი კესარიელის თხზულებითგან ირკვევა, რომ ლაზთა მოსახლეობის უმრავლესობა მე-VI ს. რიონის ჩრდილოეთით ბინადრობდა. ეფთუძემ მთაწმინდელის მიერ ანდრია მოციქულის გადმოქართულებულ მიმოსვლაში ნათქვამია: ანდრია მოციქული „მიიწია უკუშ ქალაქად ტრაპეზუნდათ, რომელი იგი შინ არს სოფელსა მეგრელთასა“-ო (საქ. სამოთხე 30).

ანდრია მოციქული და სუმონ კანანელი „მიიწიენეს ქუეყანასა ქართლისასა და ვიდრე მდინარემდგე ჭოროხისასა დაუცადებულად ქადაგებდეს სახელსა ღმრთისასა“-ო (ეფთ. მთაწმინდელი „ანდრია მოციქულის მიმოსვლა“ (საქ. სამ. 36). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ეფთუძემ მთაწმინდელი ჭოროხის აუზის შავი ზღვის მთელ სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროს ქართლად ე. ი. საქართველოდ სთვლის.

შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროზე მობინადრე ტომების მოსახლეობის საზღვრების გამოჩვენების დროს უნდა გავისყნოთ, რომ ფლ. არიანეს ცნობით ლაზების ჩრდილოეთით აფშილები იყვნენ. ეს ცნობა ლაზთა ბინადრობის ჩრდილო საზღვარს, რიონის კარგა ჩრდილოეთით გვაგულისხმებინებს.

აფშილების ჩრდილოეთით აბხაზები (აბასკოა Ἀβασκοί) და აბხაზების ჩრდ-ით სანიგები (Σανίγαι სანიგაჲ) ბინადრობდენ და რომ ქ. სებასტოპოლი სწორედ სანიგების ქვეყანაში მდებარეობდა (Peripl. § 15; SC I, 212). სებასტოპოლი იგივე დიოსკურია არის (უსახ. Peripl, § 48 (7); SC I, 275).

ქართული წყაროებითგან ვიცით, რომ ცხუში აფშილეთში იყო (ქართვ. ერის ისტორია II, 315 ძვ. გამ.), ხოლო ბიჭვინჭა და ნიკოპსიაც აფხაზეთს ეკუთვნოდა (იქვე I, 315).

ეფთუძემ მთაწმინდელის გადმოქართულებულ ანდრია მოციქულის მიმოსვლაში-კი ნათქვამია: ანდრია პირველწოდებული და სუმონ კანანელი „შევიდეს ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სეფსატე-ქალაქად მიიწიენეს“-ო (საქ. სამ. 36).

ეფთუძემ მთაწმინდელის გადმოქართულებულ ანდრია მოციქულის მიმოსვლაში ამას გარდა ნათქვამია, რომ „სუმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფსე ქალაქსა, შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა“-ო (საქ. სამ. 36).

ამავე თხზულებაში სწერია: ანდრია „მოვიდა ზოსფორ-ქალაქსა, რომელი იგი არს კიდესა ექვსინო ზღუისასა, მახლობელად ქუეყანასა მის ცბისა, რომელსა მეოტ ეწოდების“-ო (საქ. სამ. 36).

აქვე ზერსონესი გუთების ქალაქად არის მოხსენებული: „მოვიდა ქალაქსა გუთეთისასა“-ო (საქ. სამ. 37).

ეფთუძემ მთაწმინდელის მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ მაქსიმე „შეამწყუდიეს ციხესა, რომელსა ეწოდების ჰიმარ, მახლობელად ქუეყანასა ოვსეთისასა და ძმაჲ ანასტასიოს... შეაყენეს ციხესა აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების კოტორი“, ხოლო მაქსიმე აღმსარებლის ამ ექსორიისა და პურობილების აღმწერელი „მეორე ანასტასიოს... შეაყენეს ციხესა სახელით ზოკილეს, საზღვართავე ოვსეთისათა“. შემდეგ-კი „ანასტა-

გარდამანის მდებარეობა — თვისების გამოსარკვევად უმნიშვნელო არ არის იწე კათალიკოზის ცნობა ბულა თურქის მოქმედების განვითარების შესახებ. მისი სიტყვიდან ჩანს, რომ გარდმანის თემი კოტაქის თემის აღმოსავლეთით მდებარეობდა. ამას გარდა, რაკი ბულა თურქის შესახებ ნათქვამია, რომ ის ხაჩენითგან გარდმანის სანახებში გადავიდა, საითგანაც უჭის თემში მისულა, რომელშიაც სოფელი *Ճախ* ყოფილა (*Յովհան. Կաթ., Պատմ. 127*), ცხადი ზდება, რომ გარდმანის სანახები ხაჩენისა და უტის შუა უნდა ყოფილიყო.

იოანე კათალიკოზის ერთი ნათქვამი გვაფიქრებინებს, რომ გარდმანის სანახები ტყით დაბურული და მგარი გამოქვაბულებით შემკული უნდა ყოფილიყო (იქვე 230).

3.

ჰონნი ანუ ჰუნები ჩინურ მემატრიანებს ხუნნუ სახელით ჰყავთ მოხსენებულნი. მათი ცნობით ეს უბინადრო, მებრძოლი ერი პოლიტიკურ ასპარეზზე მე-III ს. გამოდის ძვ. წ. და ორი საუკუნის განმავლობაში ჩინეთს ბევრს უსიამოვნებას აყენებდა თავის თავდასხმებითა და ცარცვა-გლეჯით. ჩინეთი ხან იარაღით იგერიებდა მათ, ხან საჩუქრებით იშორებდა თავითგან. პირველ საუკუნეს ზვენ წ-ალ-დე ჰუნები ჩინეთს დაუმეგობრდნენ. ამ გარემოებას თვით ჰუნების შინაურმა ქიშპობამა და ამის გამო დაუძღვრებამაც შეუწყო ხელი. ჰუნების ერთი ნაწილი ჩინეთს დაემორჩილა, მეორე, უფრო ველური ნაწილი-აიყარა და წავიდა დასავლეთისაკენ და არალის ზღვასთან ყირგიზთა მიწებზე მიაწყდა. ამ ადგილას მეცნიერთა აზრით მაშინ ალანები ცხოვრობდნენ. ჰუნებმა ალანები დაამარცხეს და დასავლეთისაკენ გარეყეს. ამ პროცესს ჩვენი წ. აღრიცხვის 3 საუკუნე მოუწდა. ამის შემდგომ ჰუნების მომეტებული ნაწილი კვლავ დაიძრა, ჯერ კასპიის ზღვასა და ურალს შუა დაბინავდა, მერმე მდ. დონისაკენ გაემართა და დონს გაღმა 375 წ. ბალამირის მეთაურობით ოსტგუთების მეფე გერმანრიხი დაამარცხა და შემდეგ დნესტრზე ვესტგუთების მეფესაც სძლია.

ვარზქენი ეუბნება იაკობ ხუცესს: „უწყია, ხუცეს მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა“-ო (იაკობ ხუცესი, წამებად შუშანიკისი, ს. გორგ. 10₆₋₇), ამის შემდგომ ქართლისა პიტიახში მართლაც გამგზავრებული საომრად. ამასობაში დიდ მარხვას გაუვლია, ხოლო „ვითარ მოიწია აღვსებისა ორშაბათი, ... მოვიდა პიტიახში ბრძოლისა მისგან ჰონთაჲსა“ (იქვე 10₂₆₋₂₇). ეს ამბავი 466 წ. [უნდა] მომხდარიყო დიდ მარხვაში.

„პიტიახში ჩორდ წარემართა, და ჯოჯიკ ძმა მისი არა დახუდა ოდეს საქმედ ესე იქმნა წმიდისა შუშანიკის ზედა, და ვითარ მოიწია ჯოჯიკ, უკუაწინა სდევდა პიტიახსსა და მიეწია მას საზღვართა ჰერეთისათა“, და აქ სთხოვა, რომ შუშანიკი განეთავისუფლებინა (იაკობ ხუცესი, წამებად შუშანიკისი 13₃₀₋₃₄ ს. გ.).

„მერმე მოციქულნი მოაგლინნა პიტიახშმან და ჰრქუა: „ანუ ნებაჲ ჩემი ყავ და მოვედ ტაძრად, უკუეთუ არა მოხვიდე შინა, ჩორღ წარგცე შენ ანუ ძარბად კარაულთია“ო (იაკ. ხუც., 15²³⁻²⁶).

ს. გორგაძეს აღნიშნული აქვს, რომ წამების ტექსტის მიმდინარეობის მიხედვით ჩორღ და კარი ჰერეთის საზღვრებში არ უნდა ყოფილიყო. ხოლო რადგან აქ ქმრისაგან ცოლის დასასჯელად ვირით წარგზავნაზეა საუბარი და ქართული ძველი ჩვეულებით დამნაშავე ცოლს ქმარი სამშობლოში აბრუნებდა, ამიტომ ს. გორგაძე ფიქრობს, რომ ჩორღი და კარი შუშანიკის სამშობლოში, სომხეთში უნდა ეცხოვრო. კარი შესაძლებელია ძველი თეოდოსიოპოლი, კარინი იყოს, მაშინ ჩორღიც მის მახლობლად იქმნებოდაო (წამებაჲ შუშანიკისი, 31, შენ. 6 და 32). მაგრამ საქმეც ისაა, რომ შუშანიკი ვარდან მაშეკონიანის ასული იყო და მისი სამშობლო კარინი არ ყოფილა.

შუშანიკის მარტვილობის სომხურ ვრცელ რედაქციაში, რომელიც ქართულ წამებაზე არის დამოკიდებული, ქართული ტექსტის სიტყვები „პიტიაში ჩორღ წარემართა და ჯოჯიკ ძმად მისი არა დახუდა“ (13³⁰⁻³¹) ასეა ნათქვამი:

„ჩეხაღეს ჩეხაანაკ ქ ჩიიქათნი პირს, ს ჩეხაკ რეღეს აუ ჭე, ქ ასარანა“ (U. ჯ. წიგნი გვ. 39). მაშასადამე, სომეხ მთარგმნელს „ჩორღ“-ის უკანასკნელი „ღ“ ფესვის ნაწილად-კი არ მიუჩნევია, არამედ მითარტულითი ბრუნვის ნიშნად, თვით საგეოგრაფიო სახელი მას „ჩორ“-ად ანუ „ჭორად“ გაუგვია, იმ კასპიის კართან მდებარე ცნობილ ადგილად, სადაც დარუბანდის ციხე იყო.

დარუბანდს ნავთსადგური ჰქონდა, რომელიც ორივე მხრით კედლით იყო დაცული. ნავებისთვის შემოსავალი ეწვრო იყო და დასაწყისში ჯაჭვი იყო დაბმული, რომ ნებადაურთველად არც ერთს ნავს და ხომალდს შემოსვლა არ შესძლებოდა.

დარუბანდი „სირითა“ და დალისტინის დანარჩენ წარმართ ტომთათვის ისევე, როგორც ტაბარისტანისა და გურგანისათვის ნავთსადგურად იყო (ისტორიკოგრაფიკი: de Goeje 184, კარაულოვი 10—11).

შაქიმდის მიმავალი მდ. სამურის შესახებ ისტაპრის ცნობ[ით] კარაულოვს [ეს მდინარე] ალაზნად მიაჩნია (გვ. 66, შენ. 50).

ჰერაკლე მეფის მოკავშირე ხაზარნი იმავდ დროს ჰონებად იწოდებიან. მათი გარეგნობის გასათვალისწინებლად ტფილისელ სომეხთა ისტორიკოსების ცნობა „ჭორა პაპაკ“-ის [შესახებ], ანუ ჭირას გასავალის მდებარეობა-ებლანდელი დარუბანდის ადგილას მიაჩნია კარაულოვსაც, რომელსაც აღნიშნული აქვს, რომ ლეკურად დარუბანდს „ჩურულ“, ხოლო დარგოულად და კატახურად „ჩულლი“ ჰქვია.

ამ ორი სახელის ჭორა-სთან მსგავსება ცხადია. სპარსელებმა მას დარუბანდი, არაბებმა „დარულ-აბება“—კართა კარი ან „ბაბ-ულ-ხადიდ“ უწოდეს. ე. ი. რკინის კარი, რაც თურქებმა „ტემირ-კაპსი“-დ გადასთარგმნეს (კარაულოვი 61).

ზ.

მდინარეთაგან ჰეროდოტეს მხოლოდ უმთავრესად სახელდობრ ზღვით-
გან სანაოსნოთ გამოსადეგი მდინარეების სახელები აქვს ჩამოთვლილი.

უპირველესად ხუთტოტიანი *Ἰσθμὸς* ისთრ-ოს-ი აქვს დასახელებული.
შემდეგ მისდევს *Ἰσθμὸς* ტურეს, *Ἰπασίνης* ჰუპანის, *Βορυσθηνὸς* ბორუსთენეს.
Πανισθμὸς პანტიკაპეს, *Ἰπασθμὸς* ჰუპაკრის, *Γέρας* გერაროს და *Τάναϊς* ტა-
ნაის-ი (cap. 47. SC I, 22).

ტურეს-ი, ანუ ტურას-ი მდ. დნესტრს უდრის,—ჰუპანის-ი ამ შემთხვევაში
მდ. ბუგს, ბორუსთენეს—მდ. დნებრს..

უკვე თვით ჰეროდოტეს ავე ცნობითგან ჩანს, რომ მისგან სკაეთეთად
წოდებული ქვეყანა მსოფლიო სკაეთთა ტომებით არ ყოფილა დასახლებული.

ანდროფაგების ანუ კაციჭამიათა ტომისა და მელანზლანების ანუ შავ-
არასკეითობის გარემოება ხომ თვით მასვე აქვს აღნიშნული. ხოლო ალაძ-
ნების ტომიც თავის კულტურულობით და შედარებით მაღალი მიწისმოქმედე-
ბის, თვით მებოსტნეობისაკი, მიმდევრობით ყველა დანარჩენ სკეითებისაგან
თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდა და როგორც ჩანს, სკეითთა მოდგმას არ ეკუთ-
ვნოდა. ამიტომ ჰეროდოტეს მიერ სკაეთეთად წოდებული მთელი ქვეყანა შესა-
ძლებელია უფრო პოლიტიკურ ტერმინად, სკეითთა სამფლობელოდ საგულის-
ხმებელ მიწაწყლის აღმნიშვნელად [იყოს მიჩნეული], ვიდრე ერთგვარი ეთნო-
გრაფიული ტერიტორიის სახელად.

ჰეროდოტეს, როგორც ცნობილია, სკაეთის საზღვრების ზოგადი მოხა-
ზულობაც აქვს აღნიშნული და სივრცეც ზედმიწევნით აქვს განსაზღვრული
(IV; 101).

ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ *საჯრომატთა* (*Σαυροματῶν*) მი-
წაწყალი მდ. ტანაისის, ანუ დონის გამოღმა იწყებოდა. მათი ბინადრობა
მააოტიის ზღვის ყურითგან იწყებოდა და 15 დღის სავალზე იყო ჩრდილოე-
თისაკენ გადაჭიმული (Lib. IV, c. 21). რაკი თვით ჰეროდოტეს ავე ცნო-
ბით, ერთი დღის სავალი 200 სტადიონს უდრიდა (იქვე IV, 101), უეჭველია,
ბერძენთა ისტორიკოსს აქ იონური სტადიონი უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი,
რომელიც, როგორც ცნობილია 210 მეტრს უდრიდა. მაშასადამე, საჯრომატთა
მიწაწყალი მააოტიის, ანუ ეხლა აზოვის ზღვითგან მოყოლობული მდ. დონის
აღმ. სანაპიროზე ჩრდილოეთის მიმართულებით 630 კილომეტრის სიგრძეზე
ყოფილა გადაჭიმული.

საჯრომატების ზემოთ მდებარე ნაწილში ბუდინ-ები (*Βουδῖνοι* ბუდინ-
ოა) ბინადრობდნენ. მათი ქვეყანა მთლიანად სხვადასხვა ჯიშის ხეების ტყით
ყოფილა დაფარული (ჰეროდოტე IV, 21).

ბუდინებს ზემოთ, ჩრდილოეთით 7 დღის სავალზე ანუ 29,4 კმ. მანძილ-
ზე, ჯერ უდაბნო ყოფილა, ხოლო შემდეგ უფრო აღმოსავლეთის მიმართუ-
ლებით თურმე *თუსსაგეტთა* (*Θυσσαγέτων* თუსსაგეტ-ა) მრავალრიცხოვანსა და
მონადირეობის მიმდევარ ტომს უცხოვრია. ამავე სანახებში თუსსაგეტების
მეზობლად მონადირეობისავე მიმდევარ *აჯრკთა* (*Ἰσραჯα აჯრკაა*) ტომს ჰქო-

ნია ბინდარობა. ავრკების ზემოთ-კი აღმოსავლეთის მიმართულებით ის სკუთე-
ში ყოფილან, რომელნიც ე. წ. მეფეთა სკუთებს. (ტონ ბასილტონ სკუთეონ)
გაპყრიან და იქ დასახლებულან (იქვე, IV, 22).

საურომატთა ქვეყანა, ჰეროდოტეს დახასიათებით, მთლად უტყუო და
უხეხილო ყოფილა, რომელშიც ადამიანი გარეულ ხეხილსაც კი ვერსად ნახე-
და (IV, 21). სრულებით ცხადია, რომ იმ უზარმაზარ მანძილზე 630 კმ. სიგრძე
მიწაწყალზე მობინადრე საურომატებს ერთ ტომად ვერ ვიგულისხმებთ. რა
თქმა უნდა, ისინი მაშინაც მრავალ ტომად იქნებოდენ დანაწილებულნი. ისევე,
როგორც მერმინდელ, უფრო დაწვრილებითი ცნობების მქონებელ, ბერძენთა
და რომაელების ავტორებს საურომატების არა ერთი ტომის სახელი აქვთ
აღნიშნული. ამიტომ უეჭველია, რომ უკვე ჰეროდოტეს დროს საურო-
მატი ზოგად, ტომთა მთელი ჯგუფისა და თვით ერთა განსაკუთრებულ
შოდგემისათვის საერთო სახელად ყოფილა ქცეული.

ჰეროდოტეს რომ საურომატთა ქვეყანასა და ტომებზე იმაზე გაცი-
ლებით მეტი სცოდნია, ვიდრე მას თავის ნაშრომში აქვს მოთხრობილი იქილ-
განაც ჩანს, რომ სკვითეთის ჰავის დახასიათებაში, თითქოს შემთხვევით, სინ-
დები ჰყავს დასახლებული, რომელთა ხსენებაც-კი არ მოიპოვება საურომატთა
ქვეყნის მისსავე აღწერილობაში. ამ ადგილას მას ნათქვამი აქვს, სკუთეთში
იმდენად ნაკირი ჰაგაა, რომ მ თვის განმავლობაში მეტად დიდი სიცივე იცის
და ზამთარში ზღვაცა და კიშმერის მთელი ბოსფორიც ისე იყინება, რომ
თხრილს გაღმა მობინადრე სკვითები თითონცა და ურმებითურათც ყინულზე
გამოღმა სინდთა ქვეყანაში (ξδ τσδ Ξსιδσδ) ვადადიანო (IV, 28). ხოლო
თვით ჰეროდოტესაგანვე ვიცით, რომ სკუთეთი მხოლოდ თხრილამდე და ტა-
ნისამდე აღწევდა და გამოღმა საურომატთა ქვეყანა იწყებოდა. რაკი ამავე
ისტორიკოსის სიტყვით, გამოღმა გადმოსული სკუთები უკვე სინდთა სამფლო-
ბელოში შედიოდენ, ცხადი ხდება, რომ სინდები სარმატთა ქვეყნის მკვიდრნი
ყოფილან, რომ მათ ამ მიწაწყლის უკიდურესი დას. არე სჭერათ. მართლაც
სინდთა ქვეყნის სახელი, სინდიკე (Σινδικη) ჰეკატაეოსსაც მოეპოვება. მისი
თხზულების პატარა გადარჩენილი ამონაწერთგან ჩანს, რომ სინდიკე, ანუ
სინდთა ქვეყანა შავი ზღვის სანაპირო არეს ჰკუთნებია. აზიის აღწერილობაში
მას ნათქვამი ჰქონია: იქსიბატები პონტოსთან, სინდიკის მეზობლად მცხოვ-
რები ტომთაო (Fr. 166).

6.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ჯიმძის შავი ზღვის სანაპი-
როზე მობინადრე ჩერქეზთა მიწაწყალს უწოდებს, ხოლო „კახახია“-ს უფრო
ზემოთ, ყუბანზე მდებარე ქვეყანას ეძახის, რომელიც ალანთა მოსაზღვრე იყო
(კლავროთის Voyage II, 379).

ოსების სიტყვით, ყირიმითგან ყაზარდოელი მთავრების მოსვლამდე, ჩერ-
ქეზები თავიანთ თავს „კახახ“-ს (Kasakh) უწოდებდენ. ეს სახელი მათთვის

მეგრელებსაც აქვთ შენარჩუნებული, რომელნიც ჩერქეზთა მთავრებს ეხლაც „კაშაკ-მეფე“-ს ეძახიანო (კლ აპ რო თის Voyage II, 279).

კონსტანტინე პოროფიროგენეტს აღწერილი აქვს კაბართა- (Kabari) ქვეყნის მდებარეობა.

ჯუანშერის სიტყვით ვახტანგ გურგასლის ლაშქარნი ოვსეთის შემდგომ „განვიდეს პაჭანიგეთსა, რამეთუ მაშინ მუნ იყო პაჭანიგეთი მოსახლურედ ოვსეთისა მდინარისა მას ოვსეთისასა წილ და ჯიქთი მუნვე იყო. შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიგნი და ჯიქნი თორქთაბან, წარვიდეს პაჭანიგნი დასავლით კერძო ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (* 321, გვ. 134—135). აქ მხოლოდ ანაქრონიზმია შეპარული. სხვაფრივ-კი პაჭანიგებისა და თორქების ბინადრობის შეცვლის ამბავი სწორეა. მე-IX ს-მდე პაჭანიგნი ჯერ კიდევ ვოლგასა და დაიქს შორის ბინადრობდნენ. მე-IX ს. მეორე ნახევარში ხაზარებისა და უზებისაგან ოტებულნი დონის და დუნაის შუა მდებარე ქვეყანაში გადმოსახლდნენ, სადაც 1034 წ-დე ბინადრობდნენ, როდესაც პაჭანიგნი მართლაც თორქთაგან ოტებულნი დასავლეთისაკენ წავიდნენ (ისტ. მიზ. და მეთოდ. I, მეორე გამ. გვ. 187—188).

ფრედუციო ანკონელის (Fredutio d' Ancône) მიერ 1497 წელს ხმელთა შუა ზღვისა და შავი ზღვის რუკაზე სახელი „Kabardi“ „კაბარდი“ ტავანროგის ოდნავ დასავლეთით არის აღნიშნული (კლ აპ რო თის Voyage II, 378).

გიორგი ინტერიანო-ს დროს, 1502 წელს დაწერილი მისი ნაშრომით, ჩერქეზებს ანუ ჯიქებს აზოვის მთელი მხარე ეკავათ დონიდან მოყოლებული კიმერულ ზოსფორამდე. აქეთვან ისინი რუსებისა და თათრებისაგან იქმნენ განდევნილნი (კლ აპ რო თის Voyage II, 380).

ჩერქეზთა ტომების მოსახლეობა კლ აპ რო თის აზრით ოდესღაც ყირიმამდე აღწევდა (იქვე, II 377). კლ აპ რო თის ჩაწერილი აქვს ხალხური გარდმოცემა, რომ ჩერქეზთა ერთი ტომთაგანი ჰიჯრის VI ს. ყაბარდოთგანა და ყუბანის მიდამოებიდან დაძრულა და ჩრდილოეთისაკენ დონამდე წაწეულა. მაგრამ მალე ყირიმში დაბინადრებულა მდ. კახასა და ბელბიკ-ის შუა ველზე, რომლის ზემო ნაწილს ყაბარდოს სახელი შერჩენია და რომელსაც ეხლაც ყირიმის თათრები „ჩერქეზ-ტუზ“-ს, ანუ ჩერქეზთა მინდორს ეძახიან. ამ თემშივეა ერთი ციხის ნანგრევი, რომელსაც „ჩერქეზ-კერმენ“-ი ეწოდებაო (Voyage II, 378).

ყაბარდოელნი ყირიმში დიდ ხანს არ დარჩენილან, არამედ თავიანთი მეთაურის ინალ ტეგენ-ის [მეთაურობით] ისევ აღმოსავლეთისაკენ წამოვიდნენ, მდ. ყუბანის ამიერ და ეხლანდელ ყაბარდოს მიწაწყლამდე ჩერქეზთა ყველა ტომები დაიმორჩილეს (კლ აპ რო თის Voyage II, 378—379).

მე-XIX ს. დამლევს ჩერქეზებს დიდი და მცირე ყაბარდო სკერიათ, ე. ი. სუნჯასა, თერგსა, მელკასა და კავკასიის მთებს შუა მდებარე მიწაწყალი. ზოგი მათი ტომთაგანი ყუბანის იქითაც შავ ზღვამდეც ბინადრობდნენ, მაგრამ

კავკასიონის ან ჩრდილოეთით, ან და დასავლეთით. სულ 8 ტომი ყოფილა-
მაშინ: ბეზლენიე, მიეზოზი. აბაძეხ, კემურკუშპე, რომელსაც თათრულად „ტემირ-
გოჯ“ ეწოდებოდა, ბეედუხ, შაჰშიხ, ეანი და სხევაკეჰ (კლაპროთის Voyage
II, 381).

გიორგი რუსის შემოსევის დროს მას მოჰბრეს „შეყარა ყოველი სიანეთი
და აბხაზეთი, საეგროი, გურია, სამოქალაქო, რაჭა-თაკუერი და არგუეთი
მოპრთველმა სან[ი]გთა და ქაშოგთამან (M ქუსანგთა და ქეშიგთამან. ქ. ც. ა,
სანიგთა და ჯაშმაგთაგან, ბარათ. ჯაბმათა-გთაძან) აფუცა რუსისა გამეფებასა“
გეგუთში (ისტორიანი და აზმანი * 650, გვ. 425).

ჯიქების სახელის ბერძნული ფორმა ზეჰხოვ *Zixxi* მარტო ბერძნული
ანბანის ნაკლით გამოწვეულს სატომო სახელის დამახინჯებას არ უნდა წარ-
მოადგენდეს, არამედ საფიქრებელია, რომ ასეთი სახელი ადგილობრივად
მართლაც არსებობდა. ამას ერთის მხრით აბაძეხი ამტკიცებს, მეორეს
მხრით ჩერქეზეთის აბხაზური სახელი „ძუხუნგ“ (იხ. უსლარის *О языке ун-
238*), რომელიც ძუხუ-ს და ნე-საგან შედგება. ნე ქვეყნის აღმნიშვნელი აბ-
ხაზური საკვეცი, „ძუხუნ“-კი ამგვარად ჩერქეზეთა სახელი გამოდის.

უბინცი ყველა აბხაზთა ტომებს საერთო სახელად „აძყგე“-ს (*адзыг(ш)е*)
ეძახდენ, აბაძეხებს-კი „შინჯიშვი“-ს უწოდებენ (პ. უსლარის *О языке ун-
xov*, იხ. *Арх. яз.* 1887 წ. გამოცემის დამატების გვ. 75).

კლასიკური მწერლების *საყმის „სინდოჯ“*, სინდნი, ლ. ლოპა-
ტინსკის აზრით, შენახულია უბინცისაგან აბაძეხებისათვის მიკუთვნილ
„შინჯიშ“-ს სახელში, ხოლო *Zixxi* ძიქნი, ჯიქნი უნდა იგივე ჩერქეზეთი
აწინდამდე დაცული სახელის „აძყლე“ იყოს (*Заметки о народе адыге
вообще и кабардинцах в частности, СМОИК, вып. XXIV, გვ. 1*).

ჩერქეზები კლაპროთის სიტყვით თავიანთ თავს „ადიგე“-ს უწოდე-
ბენ. ისინი ამ მეცნიერს ბერძნულთა *Zaxxi* „ძხოჯ“ [-თ მიაჩნია], რომელიც არ-
რიანეს ჰყავს თავის „პერიპლ“-ში მოხსენებული. მაგრამ, როგორც ეტყო-
ბა „ძქ“-ებად, ანუ ქართული სახელი რომ ვინმართ ჯიქებად ჩერქეზეთა ერ-
თი ტომთაგანი იგულისხმებოდა, რათგან არრიანეს ჯიქები შავი ზღვის
სანაპიროზე ჰყავს აღნიშნული „სანიგ“-ების მეზობლად. სანიგ-ები ჯიქების
ჩრდილო-დასავლეთით ბინადრობდენ და ამ ორი ტომის მოსახლეობის საზღ-
ვარს მდ. ახეუსი შეადგენდა.

კლაპროთს „სინდ“ ები და „ქერკეტ“-ებიც, რომელთაც ამგვარადვე
შავი ზღვის სანაპირო ეკავათ, ჩერქეზებადვე მიაჩნდა (*Voyage II, 377—378*).

სინდები უკვე ჰეროდოტეს ჰყავს მოხსენებულნი, მაგრამ მხოლოდ
გაქვრით.

საყურადღებოა, რომ მე-VI ს. ჩე. წ აღ-დე ზღვის სანაპირო სკვთეთის უშუა-
გულესი წერტილთგან, მდ. ბორუსთენის, ანუ დნებარის სავაჭრო ადგილითგან
მოყოლებული, მდ. ჰუპანისა, ანუ ბუგსა და დნებარს შუა პირველად მობინადრე
კალლიპიდეხს („კალლიპიდად“) ზემოთ დასახლებული ყოფილა ერთი სხვა

ტომი, რომელსაც სახელად თურმე ალაძონები, ანუ ალაზონები ჰქვამენ (of 'Αλαζόνες ჰომ ალაძონეს"). თუმცა ისინი თურმე სხვაფერივე სკვთების მსგავს ყოფიერებებს მისდევდნენ, მაგრამ **კულტურულად** მაიზე ვაცილებით მაღლა მდგარან: პურეულს იყხდნენ და ჭამდნენ ისევე, როგორც ხაზვს, ნიორსა, ოხპსა და ფეტვსაც (ჰეროდოტე IV, 17 და 18).

ალაზონების ზემოთ თურმე მხენელი სკვთების (Σκισμα ἄριστος სკვთად აროტტრეს) ქვეყანა ყოფილა, რომელნიც თუმცა პურეულსა სთესდნენ, მაგრამ თავიანთ საჭმელად-კი არა, არამედ გასაყიდათო (ჰეროდ. IV, 17).

მხენელ სკვთებს ზემოთ-კი თურმე ნეკრები (Νεσπιν ნეკრად) ცხოვრობდნენ, რომელთა ჩრდილოეთით, ჰეროდოტეს თუ დაუჯერებთ, მოსახლეობა აღარა ყოფილა (IV, 17).

ჰეროდოტეს Νεσπინ ἄρι და Νεσპინ „ნეკრები“ და „ნეკრ“-ები მე-XII ს. კიეველი მემპტიანესაგან მოხსენებული „Земля Нурская“ უნდა იყოს და უკვე შაჰარიკმა და ტომი ა შეკმა ნეკრთა სლავების საკითხი წამოაყენეს (Lustin Präsek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung II, 84, Gotha, 1910 წ.). მაგრამ ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ „ნურსკაია“-ც არსებობს ჩვენ დრომდე მოზდოყის ოლქში (5 ვერსიან რუკაზე E4, 63—00, 43—45), რომლის მოსახლეობას სლავებთან საერთო არაფერი აქვს.

იმავე ჰეროდოტეს სიტყვით, ბორკსთენის, ანუ დნეპრის ზღვის მხრითგან გამოიშა მასასადამე ჩრდილო-აღმოსავლეთით პირველად ჰკლადე Ἰλαირე ჰე ჰლანდე) წოდებული ქვეყანაა, ამის ზემოთ მიწისმოქმედი სკვთები შინარობდნენ, რომელთაც ჰუბანისზე, ანუ ბუგზე დამკვიდრებული ბერძნები ბორკსთენელებს (ბორკსთენეებზე) უწოდებდნენ, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს თურმე ოლბიოპოლიტებს, ე. ი. ოლბია—ქლაქელებს ეძახდნენ. ამ მიწის მოქმედ სკვთთა მიწაწყალი აღმოსავლეთით სამი დღის სავალზე, პანტიკაპუს მდინარემდე ყოფილა გადაჭიმული, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ მათი სანახები სამხრეთის საზღვრებს მდ. ბორკსთენის გზით ნავით 11 დღის სავალზე ყოფილა დაშორებული (ჰეროდოტე IV, 18).

ამ ცნობებისდა მიხედვით მიწისმოქმედ სკვთთა სამფლობელოს აღმ. საზღვარი დნესტრითგან 126 კილომეტრის სიშორეზე და მდ. პანტიკაპუსის გასწვრივ უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ჩრდილოეთის საზღვარი მდ. დნეპრის გზით 462 კლმ. მანძილზე ყოფილა დაშორებული. მიწისმოქმედ სკვთთა ზემოთ თურმე უკვე უდაბნო ყოფილა, რომლის იქითაც რაღაც უცხო, არასკვთა ტომის, ანდროფაგების ე. ი. კაციჭამეების მიწაწყალი იყო, შემდეგ-კი, რამდენათაც ვიცით, ნამდვილი უკაცრიელი უდაბნოაო, ნათქვამი აქვს ჰეროდოტეს (IV, 18).

მიწისმოქმედ სკვთთა აღმოსავლეთით, სახელდობრ მდ. პანტიკაპუსის გამოღმა 14 დღის სავალზე მდ. გერაროს-ამდე (Γέρρας ποταμός), უბინადრო სკვთების (ασιμαδες Σκισμα ნომადეს სკვთად) ქვეყანა იყო, რომელნიც არც მიწასა ხნავდნენ და არც რამეს სთესდნენ (ჰეროდოტე IV, 19).

მიწისმოქმედ სკვთთა აღმოსავლეთით, მდ. პანტიკაპის გამოღმა მყოფ უბინადრო სკვთთა მიწაწყლის საზღვარი მდ. გერროსამდე 588 კმ. მანძილზე ყოფილა. ეს ქვეყანაც უხე-ტყეო ყოფილა (იქვე, IV, 19).

მდ. გერრის გამოღმა უკვე სამეფო სამფლობელო იყო, რომელშიც ყველაზე უკეთესი და მრავალრიცხოვანი სკვთები ბინადრობდენ, რომელნიც დანარჩენ სკვთებს თურმე თავიანთ ყმებად სთვლიდენ. მათი სამფლობელო ზამხრეთით ტავრიკამდე აღწევდა, აღმოსავლეთით უსინათლოთაგან გათხრილ თხრილამდისა და მაჰეტიის ზღვის სანაპიროზე, კრემნად (*Κρημας*; კრემნოჲ) სახელდებულ სავაჭრო ადგილამდე, ნაწილობრივ მათი სამფლობელო მდ. ტანაისამდე ე. ი. დონამდეც-კი აღწევდა (ჰეროდოტე, IV, 20).

მეფეთა სკვთების ჩრდილოეთით მელანხლაანები ცხოვრობდენ, რომელნიც სკვთები-კი არა, არამედ უცხო ტომი ყოფილა. მათ ზემოთ, რამდენადაც ვიცით, მხოლოდ ტბები და უკაცური უდაბნოაო, ნათქვამი აქეს ჰეროდოტეს (IV, 20).

დაქსამატთა ტომის ბინადრობის გეოგრაფიულად განსაზღვრა ძნელი არ არის, რათგან კლ. პტოლემემაჲოსს ამაზე სრულებით გარკვეული ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით, მდ. ტანაისის ჩრდილო მოსაბრუნის გასწვრივ ბინადრობდა დიდი ტომი პერიერბიდები, ხოლო სამხრეთის მოსაბრუნის გასწვრივ დაქსამატთა ტომი (Lib. V, c. 8, § 16). მაშასადამე, დაქსამატთა ბინადრობა პტოლემემაჲოსისა, თუ მის წყაროს ხანაში მდ. დონის აუზის სამხრეთ ნაწილში ყოფილა. რაკი ამ მდინარეს მართლაც 2 მოსაბრუნე აქეს, ბერძენთა გეოგრაფის შემომოყვანილი ცნობისდა მიხედვით დაქსამატების ბინადრობის განსაზღვრა თანამედროვე გეოგრაფიულ რუკაზე სრულებით ადვილია: მდ. დონის სამხრეთი მოსაბრუნითგან იწყება და ამ წყლის ზღვაში შესართავამდე. მაშასადამე, დაახლოებით ამ ორ ადგილს შუა მდებარე დონის გამოღმა, ანუ სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპირო სანახები სჭერიათ ამ ხანაში დაქსამატებს.

კლ. პტოლემემაჲოსის ცნობის სისწორეს დაქსამატების ბინადრობის მდებარეობაზე ორი გეოგრაფიული სახელი ამტკიცებს. ამავე მეცნიერის სიტყვით მდ. ტანაისის, ანუ დონის შესართავს შემდგომ აზიის სარმატიკაში აქსაბიტისია (*Ἀξάβιτις*) (იხ. Lib. V, cap. 8, § 2), რომელიც მისი განსაზღვრით 68°—50° მდებარეობდა. ამჟამად ასეთი გეოგრაფიული სახელი ამ სანახებში აღარ არსებობს. სამაგიეროდ დღევანდლამდეა დაცული დონის ერთი შესართავის სახელი აქსაჲ, რომლის ნაპირასაც მე-XIX ს. დამდეგს არსებობდა დონის ყაზახთა სოფელი ოქსაჲსკაჲ (კლპროთის Voyage I, 51), ხოლო რკინის გზის გაყვანის შემდგომ აქ ამ სახელის მქონებელი სადგურიც არსებობს.

დაქსამატების ტომის სახელს ეს აქსაჲ ისე მიაგავს, რომ საფიქრებელია უკანასკნელი სწორედ ზემოაღნიშნული ტომის ამ სანახებში ბინადრობის შერჩენილი კვალი იყოს. შესაძლებელია აქსაბიტის-ის სახელიც იმავე ტომის სახელთან იყოს დაკავშირებული. მისი სახელი აქსაბიტის-ადაც იწერებოდა.

ეგების თავდაპირველად აქსაბატის-ი ეწერა და შემდეგ გადაწერათავან დამა-
ხინჯდა. თუ ეს მცდარი მოსაზრება არ არის, მაშინ ამ ადგილის სახელი აქსა-
ბატების... უნდა ვიგულისხმობთ. მაშასადამე აქ აქსაბატების ტომის პარა-
ლელური სახელი აქსაბატების ე. ი. ენის აღმნიშვნელი მატ სიტყვის ბ-
თანხმოენიანი ფორმა გვექმნებოდა დაცული, რომლის მსგავსი ფორმები, რო-
გორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს (იხ. აქვე გვ. 96, 103; 104), ჩერ-
ქეზ-ყაბარდო-აბხაზურ ენებში მოიპოვება.

პლუტარქოსის ცნობით, ამაძონელებს გურგანის ზღვისაკენ მოსაზ-
ღვრე კავკასიის ნაწილი ეკავათ, მაგრამ ისინი მაინც ალბანელთა მეზობლები
არ ყოფილან, რათგან მათ შუა გელები და ლეგები (Πέλας και Ληγες) ბინა-
ღრობენო (Vitae parall. პომპეუსი XXXV. ლატიშევი I, 493).

„დაესრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ და... ქართლსა შა სპარსნი განძლიერ-
დეს და [ქ]ერეთი და სომხითი დაიპყრეს. ხო ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და
კავკასიანთა შევიდეს და კარნი მოხმეთისანი აიგეს და ერთი ღიღი კარნი
მოხმეთიჲ და ორნი მკალეთს და ერთი პარჭუხანს ღორდოქათისსა და
იგი მთიოლნი გომარდად დაადგინეს“ (მქცდ ქე მტენე, Опис. II, 723).

თარგამოსის შვილნი ჰაოს, ქართლოს... ლეკან... კავკასიან (გვ. 2)-
„მოიყუანნა მრავალთა გმირთაგან ორნი გმირნი ლეკან [და] კავკაია და მის-
ცა ლეკანს ზღუბთაბან დარუბანდისათა ვიდრე მდინარემდემ დიდად ხაზა-
რათისა ლოგეკს ჩრდილოთ (?) და მისცა ქაპკასოს მდინარეთგან ლოგე-
კისა ვიდრე დასასრულამდე კავკასიისა დასავლით“ (ლ. მროველი 3). „მას
ჟამსა შინა განძლიერდეს ხაზარნი და უწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკანისა-
თა და კავკასიოსთა... ხოლო შვილთა ზედა კავკასიისათა და ურძუქ ძე
ტირითესი (ვარ. ტინენისა ისტ. 32) ზარანეს ესე ექუსთავე ნათესავთა თარ-
გამოსიანთა და ითხოვეს შუელა ხაზართა ზედა“ (8).

საგულისხმოა, რომ ლეონტი მროველის ცნობით, „დურძუქ... უწარ-
ჩინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასიისთა“ და ის „მივიდა და დაჯდა
ნაპრალსა შინა მთისასა და უწოდა სახელი თჳს [დ]ურძუქეთი“ (ცა მფთა
*109, გვ. 9). იგი დურძუქი ამავე ისტორიკოსს ტირითეს შვილად ჰყავს მოხ-
სენებული. ლ. მროველი ამბობს, რომ ხაზართა მუდმივი თავდასხმის მოსა-
გერიებლად „შვილთა ზედა კავკასიისათა და დურძუქ¹ ძე ტირითისი ეზარანეს
ესე ექუსთავე ნათესავთა თარგამოსიანთა და ითხოვეს შველა ხაზართა ზედა-
ხოლო შეკრბეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი და გარდაღვლეს მთა-
კავკასია და მოტყუენეს ყოველნი საზღუარნი ხაზარეთისანი და აღაშენეს ქა-
ლაქნი პირსა ხაზარეთისასა და წარმოვიდეს“-ო (ცა მფთა *108, გვ. 8).

ამ ცნობის მიხედვით დურძუქი ტირეთის შვილი ყოფილა. ისტორიკო-
სის მოთხრობითგან არა ჩანს, ტირეთი კავკასოსის შვილად არის ნაგულის-

¹ მ: ურძუქ, სომხ. თ. *Մուրճուկ* (გვ. 13) „დურძუქ“ — დურძუქ.

ხმევი, თუ ტირეთი და კავკასოსი ერთი და იმავე პირის, ეპონიმის ორი სახელია.

ლ. მროველს უობოს ოსთა მამათმთავრად ყავდა მიჩნეული. მისი სიტყვით ამ უობოს მამისაგან მისცემია „ქუეყანა კავკასის ნაწილი, ლომეკის მდინარის დასავლით დასავლეთამდე მთისა და დაეშენა უობოს და მათნი ნათესავნი არიან ოვსნი და იგი არს ოვსეთი, რომელ ნაწილი არს კავკასისა“ (ცა მფთა * 109, გვ. 9).

ომისდა მიუხედავად, რომ ლ. მროველს უობოს ოსთა მამათმთავრად ეგონა, მას მაინც ნათქვამი აქვს, რომ „ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენა ქუეყანანი“ თარგამოსიანთა და ქალაქები არარატისა და მასისის სანახებისა და „ჩრდილხოხანი“, ე. ი. საქართველოსი, როდესაც უკან გაბრუნდა და კვლავ „გარდავლო მთა კავკასია“, მაშინ იყო ძე მისი სახელით უობოს, ძესა მისსა მისცა ტყუე სომხთისა და ქართლისა და მისცა ქუეყანა კავკასის ნიწილი“ ლომეკის მდინარის დასავლეთით მდებარე. აქ „დაეშენა უობოს და მათნი ნათესავნი არიან ოვსნი“-ო (ცა მფთა * 109, გვ. 9), მაშასადამე ლ. მროველის წარმოდგენით, უობოს ხაზართა მეფის შვილი ყოფილა, ხოლო ოვსები თითქოს ამ უობოსის, ე. ი. ხაზართა და ქართველთა და სომეხთა ტყვეების „ნათესავნი“ ანუ შთამომავალნი ყოფილან. ე. ი. ნარევი ეროვნება ყოფილა.

მოქცევაჲ ქმ-ს წარმოდგენით ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელმა „იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი მსხდომარენი მდინარესა ზა მტკუარსა“ და სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრჳ და უფლისციხე ავტორს სწორედ მათ ქალაქებად აქვს წარმოდგენილი (Опис. II, 708). ისინი „იუბოხელთა ნათესავნი იყვნეს ყლსა გორციელსა ჭამდეს და სამარე მათი არა იყო, მკუდარსა შეჭამდეს“-ო (იქვე). ალექსანდრე მაკედონელს მათი დამარცხება არ შეეძლო და უკან გაბრუნდაო. ამის შემდგომ „მოვიდეს ნათესავნი მბროლნი ძალღვემდღთაბან გამოსხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთა ორლისაგან ქენა ხარკთა და დასხეს იგინი ზანაჲს“ (იქვე).

მერმე ძღვეამოსილი ალექსანდრე მაკედონელი კვლავ მოვიდა და „ჰონთა დასცა მახული“. ქალაქები წაართვა და დაამარცხა, ხოლო ქვეყანა თან მოყვანილ აზოს არან ქართლისა მეფის ძეს მისცა (იქვე II, 708—709).

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

პირთა სახელების საძიებელი

- აბდილ 60
 აბელიანი 217
 აბრაჰამი 136
 აბუდენოსი 28, 32, 57
 ავათურსი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116, 130
 ადამი, ადამის ძის შვილი ენობი (ბიბლ.) 136
 ადარნასე კუროპალატი 104
 ადერკი 94
 ადიაბენი 261
 ადოეს 83, 84
 ადონცი ნ. 19, 29, 49, 52, 53, 259
 ადრეკი იხ. ადერკი
 აფგერიანი 14
 ავიცენი 128
 ავიზნი 28
 აზოა, არან ქართლისა მეფის ძე 277
 ათონელი ექვთიმე 127
 ალექსანდრე ბატონიშვილი 211
 ალექსანდრე კახთა მეფე 48
 ალექსანდრე მაკედონელი 277
 ალექსანდრე მეფე (მაკედონელი) 28, 32, 59
 ალექსართოს, ტანაისის არაბერძნული სახელ-
 თავანი 83
 ალითოს 85
 ალუთაგოს 83
 ამორთმარი 89, 95
 ამულ 255
 ანასტასიოს დიაკონი 267
 ანასტასიოს მეორე 266
 ანასტასიოს ძმა 266
 ანასტასიოს ხუცესი 267
 ანდრია მოციქული 266
 ანდრია პირველწოდებული, იხ. ა. მოციქული
 266
 ანკონელი ფრ., იხ. ფრედუციო ანკონელი 272
 ანოთენოს 85
 ანტიოქოზ დიდი 18
 ანქილაოს, მეფე მაკრ. და ჰენიოხებისა 272
 აატი 15
 აპი, დედამიწის ღვთაება (პეროდოტე) 81
 აპოლოდორ 8
 აპოლონ 81, 126
 აპოლონ როდოსელი 115
 აპოლორი 128
 აპოქსაჲ, იხ. არპოქსაჲ
 არან, ქართლისა მეფე 277
 არანი, ალბანთა წინაპარი (მ. ხორონელი) 267
 არანი, სისაყანის ანუ სივინეთის მთავარი 267
 არგუნავოს—სახელი ქ. ოლბიის წარწერები. 84.
 არიანე 12, 13, 44, 50
 არიანე ფლ. 263, 264, 265, 266, 273
 არიანე, იხ. არიანე
 არპოქსაჲ, შუათანა ვაჟი ტარგიტაჲსა 56, 129,
 131, 135, 136
 არტაბანი, მეფე სომეხთა 30, 31, 32
 არტავაზ, სომეხთა მეფე 31
 არტავაზდი 33
 არტავანი 217
 არტახალი 33
 არტაქსი 18, 19
 არტაქსისი, მეფე 263
 არტაქსის შთამომავალი ტიგრანი 261
 არტაშესი, სომეხთა მეფე 33, 217
 არტიმპაზა 81
 არშაკუნიანი, სომ. მეფეები 219
 არშაკუნიანთა სამეფო სახლი 261
 არშუშა, ქართლისა პიტიაზში; ტაშირის, ტა-
 შირელთა (კოჯინით) მთავარი 26, 27
 არჩილ, ქართველთა მეფე 26, 27; 42
 არძუკ 31
 ასურასტანის მესიტროე ბეროზ, იხ. ბეროზ 128
 ასურბანიპალი 149
 ატამაზა 87, 91
 ატამაძის, ატამაძის 91
 ატოტეს 85
 ატრას 85
 ატრას 91
 აფმინაშვილი გრ. 179
 აშოტ კუროპალატი 104
 აშოტ, სომეხთა მეფე 28, 28 (სქოლიო)

- აშქენაზ ძე გომერისა 132
 აძია, აძიასი 86
 აძიავოს 86
 აძოს 86, 87
 ახემენიანთა დინასტია 127
 აზაზა 85
 ბაბდუანი თეთრუა 191
 ბაბო, ბაბოს 85
 ბაგრატ კურთალატი 104
 ბადაგოს 84, 86, 88
 ბადას, ადილ. ხ. თქ. გმირი 86, 89
 ბაგრატიონების დინასტია 211
 ბალამირი, ჭონების მეთაური 268
 ბაქანი, ლუნძთა მთავარი 89
 ბარბალ, ბარბოლ, ბარბლამ—ოთხფეხის მფარ-
 ელი ლმერთი (სვან.) 162, 163, 191, 193,
 194, 196
 ბარბარე, ყვავილ-ბატონების დედა 194, 198
 199
 ბარდაველიძე გ. 150, 159, 161, 162, 162 (სქო-
 ლით), 172, 179, 180, 182, 190, 191, 199,
 201, 203, 208, 209, 211, 212, 213, 220
 ბარტომი 94
 ბარატი, იხ. ბარტომ 94
 ბარტჰოლდი 127
 ბაქარი 89, 206, 215
 ბაქსავოს ამრომპარუ 89, 95
 ბაქსანი 89
 ბედლუგო, ტლებიცეს ცოლი (ყაბ. თქმულ. გმი-
 რი) 224
 ბერიძე ვ. 38, 162, 205, 206
 ბერეე ად. 89
 „ბეროზ“, მისიტორიე ასურასტანისა 128
 ბერძენიშვილი ნ. 206
 ბივრტიანი სუმბატ 30, 31
 ბილაბელი ფრ. 6, 9, 55, 56, 133
 ბიზანტიელი სტ. 11
 ბიზანტიელი ფაუსტოს, იხ. ფაუსტოს ბიზან-
 ტიელი 33, 52
 ბოლას 85.
 ბოლოთოყო, კემირგოვლთა ტომის თავადი 91
 ბორე ი. ფ. 9
 ბორუსთენი 58
 ბოში, „საკუთარი ლმერთი იყო უძველესთ ქართ-
 ველთა“ 168, 169
 ბროსე ნ. 47, 49
 ბროტახოს 85
 ბუქურაული ივანე 161
 ბულა თურქი 268
 გაბუური ბესარიონი 21
 განდაშ, კასიტების მთავარი 15
 გარეჯელი დავით 223
 გელამი, იხ. სისაკი 267
 გელლონი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116, 119,
 130
 გელონი, იხ. გელლონი
 გერლიანი დემეტრი იხ. დემეტ გერლიანი 191,
 192
 გერმანისი, ოსტგუთების მეფე 268
 გერუონის (ძით.) 130
 გივარგი წმ. 222
 გინცელი ფრიდრიხ 149
 გიორგი ახალი, კანმატის ჯვარისა; ლეთება
 (ხეც.) 220
 გიორგი ინტერიანოს 272
 გიორგი ხუცეს მონაზონი. 145
 გიორგი წმ. მთავარანგელოსი გომეწრისა 175,
 მგზავრის ანგელოზი 220, მუხის ანგელოზი
 175, კობისა 220, კობალესი 208, ყინვრისა
 221
 გიორგი მთაწმინდელი 145
 გიორგი რუსი 273
 გიორგი წმ. 160, 161
 გიორგი ზიმიკაური 179
 გნტროს 86
 გოგი 132
 გომერი (მთავარი თქმ.) 133
 გომერის ძე თოგარმა 132
 გორგაძე ს. 268, 269
 გორგას (ოსური) 85;
 გორგახას 85
 გორგინია 93
 გრტცი I, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 133
 გრიგოლ ტუტყორდი 256
 გრიგოლ ყრმა 256
 გუდ-უდ, მერკური ანუ ჰერმესი (მნათ. ბაბ.) 149
 გუგარელთა პიტიაზში, იხ. მირდატ დარეპის
 შთამომავალი ნაზარარ 28
 გულბათ მეგრელი კალი, ოღლა ბაგრატიონის
 ფსევდონიმი 95
 გულია დ. 188, 189
 გურგასალი, იხ. ვახტანგ გ.
 გუტა (ქართლური საკ. სახ.) 206
 გუშარ ჰაიველი 24 (სქოლიო)
 გუშარა, იხ. გუშარაა (ეპონიმი) 24, 24, (სქო-
 ლით), 25

- გუშარაჲ, შარას ძე, მამამთავარი კოლბისა, წო-
ბისა, ჟავახეთისა და სხვ. 25
- გუჯარაჲ, იხ. გუშარაჲ 25.
- გვლდენშტედტი 40, 41, 42, 61, 62, 63, 64, 65,
68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 100,
101, 137, 138, 156, 157, 146, 165, 185, 186,
187, 207
- დადაგოს 85, 86, 88
- დადაგოს 85
- დადას 85, 86
- დადი 85
- დადო 85
- დადოს 85
- დავით გარეჯელი, იხ. გარეჯელი დავით 218
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 257
- დალატოს 85
- დარიოზ კოდომანი 53
- დარირაზ, დარიოზი სპარსთა მეფე 32, 58
- დარიოზ ჰისტასპი 95
- დაყო 89
- დელიჩი ფრიდრიხ 121, 122, 124, 132
- დემეტ გერლიანი 191, 192
- დილ, ვენუსი ანუ აფროდიტე ბაბილონ., იხ.
დილბატ 149, 150
- დილბატ, ვენუსი ანუ აფროდიტე (ბაბ.) 149
- დიჟინუყო, იხ. მუყო
- დირი, დირრი ად. 48, 73, 75 (სქოლიო) 100
186, 187
- დოდოას 85
- დროზოლუს 85
- დუპრაგოს პიდე 89
- დუდარუყო (ადილ.) 89
- დურძუკ, ძე ტირითესი 276
- დურძუკ, უწარჩინებულესი შვილი კავკასოსისა
276
- ეა 197
- ევაგრე 33
- ევსევი კესარიელი, ბერძ. ისტ. 57, 128
- ეზეკიელი 132, 133
- ეზნიკი კოლბელი, V ს. სომეხთა ისტ. 215,
216, 217
- ემინი 25, 32
- ეპიფანე კუპრელი 128, 147
- ერატოსთენე 52
- ერისთავი რაჲ. 23 (სქოლიო), 50
- ერისთავი-ხოშტარია ანასტ. 194, 195
- ესაია 60, 147, 160, 215
- ესტატე ანტიოქელი 128
- ესქილე 51
- ეთთჲმე მთაწმინდელი 127, 128
- ეპტუს (პანტიკ.) 85
- ვალარშაკ სომ. მეფე, იხ. ვალარშაკ ს. მ. 24, 32
- ვალარში 24 (სქოლიო)
- ვარაზბაქარი 267
- ვარდან მამიკონიანი 269
- ვარზქენ 268
- ვართან ქოროიანი 218
- ვართანი, გელართის მონასტრის წინამძღვარი
218, 219
- ვალარშაკ სომხ. მეფე 267
- ვანტანგ გურგასალი 29, 272
- ვანტანგ მეექვსე 128
- ვახუშტი ბატონიშვილი 35, 36, 44 (სქოლიო), 45,
47, 49, 60, 105 (სქოლიო) 110, 128
- ვენუსი ანუ აფროდიტე, იხ. დილბატ-იკ 149,
150
- ვიბლიანი ვიბლიან 191, 199, 200
- ვირზოვი რ. 220
- ზანნ, კერიმგოელთა ტომის თავადი 91
- ზარენ, სომეხ. მეფის ძე 31
- ზარეჟი 33
- ზარიადრი 19, 263
- ზაქარია რეტორი 255
- ზაქარია წინასწარმეტყ. 160
- ზეესი 81
- თაგვოს 85
- თალაგ ნეტარი 127
- თამარ მეფე დიდი 175, 256
- თამისასანდას, იხ. პოსეიდონი 81
- თარგა, სატომო სახელი 134, 135
- თარგამოსი (ბიბლ.) 128, 276
- თარგამოსის შვილი, იხ. ჰოს 276
- თარგამოსის შვილი, იხ. ქართლოს 276
- თარგითაგოსი ანუ ტარგიტაოსი 129
- თეიმურაზ ბატონიშვილი, ისტორიკოსი 128,
168, 169
- თეოფანე, პომპეუსის ლაშქრობის მონაწილე 119
- თერგა 134
- თერგამა გომერის შვილი (ბიბლ.) 132
- თერგამა 132, 134
- თილგარიმუ (ასურელი) 133, 134
- თიმალ 60
- თირასი 132
- თობელ, თობელი 127, 128, 129
- თოველოს ანუ თოველ, იხ. თობელ 129

- თოგარმა გომერის ძე 132, 134, 135
 თოგარმა, დას. სომეხების მამამთავარი, იხ. გეოგრ.
 სახ. საძიებელიც 132
 თოგორმა (ლათ.) 134
 თოთია სულხანაური (ზეგს. ლექსის გმირი) 211
 თორგამა (ბერძნ. და სომხ.) 134
 თორგამ-ოს და თარგამაძე (ქართ. გვარი) 134
 თოფურია ვარ. 2, 162 (სქ.), 162, 167, 190
 თულა (სვ.) იხ. ტელეფია
 თრდატ 33
 იაკობ—იაკობისი 199
 იაკობ ხუცესი 268
 იარავანდ, სომხ. მეფე 30
 იარედ მაპალაელის ძე 136
 იაფეთ ძე თობელისა (ბიბლ.), იხ. იაფეტის 128, 129,
 იაფეტ (ბიბლ.) 127, 128, 129, 132
 იაფეტის ძე გომერი 132
 იახსარი, იაკსარი 177, 178, 179, 210
 იდანთვრსოს 82
 იდარი, ადილ. მთავარი 89
 იდუმა 60
 ი'ე კათალიკოზი 268
 იეზეკიელი 60
 იეგრეზია 60, 199
 იესო, იესუძ 254
 იეკურ 60
 ილბოსი, იხ. ქსართამიც 94
 ილია ჭავჭავაძე 210
 ინალ ტეგენი, ყაზარდ. მეთაური 272
 ისტაპრი 269
 ინჯინჯიანი 267
 იოანე კათალიკოზი, სომეხთა ისტორიკოსი 28,
 სქოლიოც.
 იოანე პეტრიწი 128
 იობი 215
 იოვანე კათალიკოსი, იხ. იოანე 28 (სქოლ.)
 იონა (დაბად.) 215, 217
 იოსეფოს ფლაბიოს 128
 იპოლიტე 36
 ისმაილი 60
 ისრაელ 199
 ისტაპრი 106
 იული, სემის შვილის შვილი (ბიბლ.) 128
 იულიოს-ტიბეროს, იულიოს საკრომატი, მეფე
 113
 იულონ ხარძიანი 196
 იუსტინე 97
 იუსტინიანოს, მეფე ბერძ. 33
 კავარცი ვ. 81
 კავკასან 276
 კავკასი 271, 276
 კაიანუ-კრონოსი შემდეგში სატურნი (ბაბ.) 149
 კაინან, სემისა და სალას შვილი 136
 კაკაბაძე სარგ. 19, 51, 206
 კამარსაძე 95
 კამორსაძე 95
 კაო 94
 კარაულევი 106
 კარძეა, კარძოაძოს 87
 კარძუძი, კარძუაძე—იხ. ქსართამ. 94, 269
 კარძუაძოს 87
 კასსალია, ქალის სახ. 85
 კალანკატუელი მ. 27
 „კაშაკ-მეფე“ ჩერქეზთა მ. 270
 კაშუკ—მამაკაცის ყაბ. საყ. სახელი 93
 კაცევალოვი, ა. 80
 კელმან 60
 კეკელიძე კორნელი 127, 128
 კემურკეჭეძე, იხ. ტემირგოა 273
 კესარი, კვირის დღესასწაულის მეთაურის სახე-
 ლი 204
 კვირა, კვირაე, კვირაჲ, კვირია, კვირიაე,—
 ღვთაების სახელი 172, 176, 177, 178, 179,
 183, 184, 187, 201, 202, 203, 204, 208, 211
 კვირა კარავიანი, 201
 კვირა, სამართლის ღვთაება 202
 კვირია, წულის მომნიჭებელი ღვთაება (ფშ.)
 203
 კიდარ 60
 კიკული (მიტანიელი) 5
 კიეველი მემატინე 274
 კლავდიოზ პტალემეოსი 120, 260
 კლაპროტი 51, 54, 65, 101, 110, 137, 185, 271,
 272, 273
 კლუბე 9
 კოლაქსა სკოლოტების თქმულების გმირი 58,
 129, 131
 კოლობოვა, კ. 80—81
 კოლოქსაჲ, იხ. კოლაქსა 58
 კონსტანტინე, აფხაზთა მეფე 28
 კონსტანტინე, პორფიროგენეტი 271, 272
 კონნუს 84
 კოპალა, კოპალე, გმირი ღვთაება 172, 177, 180,
 181, 182, 183, 184, 208, 209, 210
 კორჯნი 26, 27, 28
 კოსსას, კოსუს 84, 93
 კოსუევი 94

- კოტტი და კოტკს, კოტკსაო—თრაქ. მეფეთა 107, 108, 131, 152, 153, 154, 212, 214, 215
სახ. 85 216, 218, 219, 220
- კოფარნოს 85 მარკვარტი ი. 20, 22, 23, 52, 53, 255, 257, 261, 267
- კოშუქ, იხ. კაშუქ და კოსუქ 94 მასსან ძე ისმაილისა 60
- კრონოსი იხ. ვაიმანუ მასტუს 85
- კრონოსისა საბატონე ტეშუბ (შობლე) 187 მამტოცი 26, 27, 28
- კვბრელი ეპიფანე 147 მაქსიმე აღმსარებელი 127, 128
- კუკუნავოს 83, 84 მაჩხოშვილი ლუკა 178
- კულია, ქალის სახ. 85 მადოტოს 91
- კუტუ ხაზარია 206 მაჰალაელი ძე ენოსისა 136
- კუტუ ხიზარია 206 მეგასთენე 57, 58
- ლაბარტუ 198, 199 მეთუსაელ ძე ლამეხისა (ბიბლ.) 136
- ლამარია 191 მელიქეთ-ბეგი ლ. 220, 253, 256
- ლამებ ძე იარედისა 136 მერჩული გ. 104
- ლასტივერელი არისტაკესი 19 მერსობი 27
- ლაციშვი, ვ. 18, 30, 57, 108, 113 (სქოლიო) I, 276 მეშჩანინოვი ი. 153
- ლაშა-გოარგის დროინდელი მემბტიანე 256 მეჭუნდაკი 33
- ლევან ბატონიშვილი 193, 199 მთაწმინდელი ფთოშე 127
- ლევან, მეფე ქართველთა 49 მრდას 85
- ლენტი მროველი 94, 127, 128, 168, 169, 273 მითრიდატე II 261
- ლიჩი 19 მილეტელი ჰეკატაოს II, 101
- ლიოქსია (ოს), ტარგიტაჰსის უფროსი ვაჟი 58 მილლერი, კს. 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 107, 113, 115
- 129, 131, 135, 136 მირდატ დარეპი, ნახარარი 28
- ლობების 84 მირიანე 33
- ლოპატინსკი 88, 89, 90, 93, 94 (სქოლიო), 112, 154, 187, 188, 273 მირიამი, მიჰრანი 33
- ლვლიე, ლვლიე 44, 91 (სქოლიო), 92, 93, 114, 115, 156, 187, 188, 207, 222, 223, 224 (სქოლ.) მიქაელ მთავარანგელოზი 175, 176
- ლუარავოს პიდე 89 მიქეელი, მოძმე მიქიელისა 211, 212
- ლუკა მოციქ. 136 მიჰრანი ანუ მირიამი მეფე ქართველთა 33
- ლუკა მაჩხოშვილი 178 მიჰრდატი 32
- ლუკული 261 მოკაპორის 85
- მანა 87 მუკოს 84, 85
- მანას 91 მოსე ხორენელი 128, 134, 215, 217, 253, 255, 267
- მათე 215 მროველი ლენტი 12, 30, 128, 168, 169, 267, 276, 277. იხ. ლენტი მრ.
- მაკედონელი ალექსანდრე 30 მულენწათო ვარ. 81, 84, 86, 87, 113
- მალასი, ლახების მეფე 13 მულერი, იხ. მილლერიც 30, 86, 91, 97
- მალსაკოვი ზ. 61, 62, 65, 137 მუკუნავოს 83, 84, 85
- მამაკუკუ კეტალია 206 მუკუნავკოს 84, 89, 91
- მამიკონიანი ვარდან, იხ. ვარდან მამიკონიანი 269 მურსავე ვ. 46, 146 (სქოლიო)
- მამოტიელი ტირგატაოს, ჰეკატაოსის, სინდთა მეფის მუფლდე 131 მუყო დიკინუყო პადისის შვილი 89, 91
- მარემიხო, იდარის შვი, იხ. იდარიც 89 ნაბუქოდნოსორ მეფე 28, 32, 57, 58
- მარი ნ. 36, 47, 48 (სქოლიო), 68, 78, 79, 98, 99, ნავომოვი შ. 93, 114, 187, 188, 222, 223; ნაკანი ტარასი, იხ. ტარასი ნაკანი 191 ნანიტა 135

- ნებეთი 60
 ნერსეს ეპისკოპოსი 256
 ნესრენჯავე (ზღაპ. ჩერქ.) 224
 ნინო წმ. 48, 126, 146, 217, 253
 ნიჟარაძე ივ. 38
 ნოე ძე იაფეთისა (ბიბლ.) 128
 ნოსელი გრიგოლ 36
 ნესჰანაყო, ყაბარდ. თქმულებებში დაცული
 საკ. სახ. 88
 ოზერისი 222
 ოატოსკროს, ოატოსკროს აპოლონის სკუთერი
 სახელი 81
- პაბას 85
 პადისი, იხ. მუყო 89
 პარმა, ქალის სახ. 85
 პაპაიოს, ზევისის სახელი (ჭეროდოტ.) 81
 პაპია კუტალია 206
 პართეველი ვლადარშაკ 24
 პატეის 85
 პატკანიანი კვრ. 22
 პეტრე ნეტარი, იხ. პ. ქართველი 254
 პეტრე ქართველი 254
 პეტრიწი იოანე 128
 პინდაროსი 10, 11, 15, 16, 17
 პინმაძოს 91
 პლინიუსი, პლინიუს სეკუნდუსი 104, 105, 107,
 110, 120, იხ. პლ. მცირე 120
 პლინიუს მცირე 120, 135, 258, 259, 260, 263
 პლინიუს უმცროსი, იხ. პლინიუს მცირე
 პლუტარქოსი 261, 276
 პლუტარქოსი 18, 21
 პოლემონი 14
 პომპეაოსი, პომპეუსი 18, 119, 276
 პოსეიდონი 81
 პოსეიდონიუსი 52
 პროკოპი კსარიელი 19, 266
 პსშიბადინოიყო, ყაბარდოულ თქმულებებში და-
 ცული საკ. სახელი 88
 პტოლემეაოს კლავდიოსი (ზი) 13, 14, 20, 21,
 22, 26, 30, 50, 99, 101, 120, 261, 275
 პუთოდორი 14
- ჟებელიოვი ს. 83, 113
- რაზიკაშვილი თედო 193
 რამზეს II, 16
 რეე მართალი, მეფე 169
 რესკუპორის (ბოსფორის მეფის სახ.) 84
- რეზუნავოს 84
 რესპინდიალოს 84
 რიფათ ძე გომერისა 132
 როგავა გ. 91, 93, 111
 როდოსელი აპოლონ 115
 როლოვ, ან. 223
 როამეტალკეს—დიდი მეფე, მამა საჯრომატ მე-
 ფისა 85, 113
 როსტოვეცი 51
- საბა—სულხან ორბელიანი 34, 35, 36, 37, 44,
 49, 59, 60, 66, 67, 90, 90 (სქოლიო), 102,
 103, 115, 124, 126, 127, 147, 149, 199, 205,
 206, 217
 საბანის ძე იოანე 44
 სადალას, სადალეს, სადალოს—თრაკიის მეფე 84
 საზუკ 30
 საკლეს 85
 სალა, სემის ცოლი (ბიბლ.) 136
 სანლას 85
 სამავე შიფშ 90
 სამბიონ 85
 სამუელ ეპისკოპოსი 27
 სანატოს, ადილ. ბერძნ. წარ. 90
 სან-დარბიოს 115
 სანჭოიბი 132, 133, 133 (სქოლიო)
 სატურნი, იხ. კაიმაწუ 149
 სავლიოს, 86
 საჯრომატი ტიბეროსს იულიოსს, ძე მეფისა დი-
 დისა რამეტალკისა 113
 საუზერუყო, იხ. სოზერი
 საურომატ მეფე 113
 სეზოსტრისი 16, 17, 169
 სემი (ბიბლ.) 127, 128, 136
 სემის და სალას შვილი იხ. კაინან 136
 სევტუს 84
 სისაკი, გელამის შვილი 276
 სიომაზო 93
 სისოს 85
 სკოლოტი ანუ სკვითი ბერძნ.-თქმულების გმი-
 რი 116, 129
 სკრაპაზის 82
 სკვთი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116
 სკვლეს, სკვითის მეფე 86, 97
 სმბატ, მეფე 33
 სმირნოვი ი. 29, 213, 214, 215
 სოზერის, სოზერისი, ჩერქ. ლეთაბა მიწისმოქ-
 მელთა მფარველი 222, 223
 სომაზო ადილ. მამ. სახ. 93

- სოსრუყო ყაბ. თქმულ. გ. 88, 222, 223
 სოფოკლე 51
 სოცინი 132
 სპარადოეი, თრაკიის მეფე 84
 სტეფანე ბიზანტიელი 108
 სტეფანოსი, VIII ს. სომეხი მწერალი 267
 სტრაბონი 12, 12 (სქოლიო), 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 48, 50, 52, 82, 105 (სქ.), 107, 108, 111, 113, 118, 119, 120, 132, 136, 257, 260, 261, 263, 265.
 სუზიანე 127
 სუმბატ, იხ. ბივრიტიანი სუმბატ 31
 სუნხანაურის შვილი თოთია, იხ. თოთა 211
 სურვა, მზის ღვთაება ჰინდ. 5
 სულიე კარიჯნდელი 258
 სუმონ კანანელი 208
- ტამატარკა (ადილ.) 89
 ტარასი ნაცაი 191
 ტარ ბედნიერ, ღვთაება წვრილფეხა საქ., ცხვრების (სვ.) 192
 ტარგიტა, ტარგიტაძო 58
 ტარგიტასი (სკოლოტების თქმულების გმირი) ანუ თარგიტაძოსი 129, 131, 134, 135, 136
 ტარგიტაძს შვილი აპოქსა 136
 ტარგატაო მამოტიელი, ჰეკატაძისი მეუღლე 131
 ტელეპინუს ღვთაება (ხეთ.) 205
 ტელეფა (ქართ.), იხ. ტლფეს 207
 ტელეფია (სვ.) 205, 207
 ტიბეროს მეფე 113
 ტიგრან დიდი 261
 ტიგრან სომეხთა მეფის ძე 31, 33
 ტირითე, დურძუქის. მამა 276
 ტლბიციე, ტლბეტი, ტლბეციე—ყზბ. თქმ. გმირი 94, 94 (სქოლიო), 224
 ტლფესი, ჩერქ. წარმ. ღვთაება 207
 ტრლას, 84
 ტომაშვი 120
 ტრდატ, სომეხთა მეფე 33
 ტრუნოს, 85
 ტურატა, მიტანელთა მეფე 8
 ტურაევი ბ. 198
- უარაძაკოს, იხ. უახოძაკოს 92
 უახოძაკოს, ბერძნ. წარწ. საკ. სახ. 92
 უნგნადი 9
 უობოს, ოსთა მამამთავარი 277
 ურანია, იხ. არიტმანა-81
- უსლარი 40, 44, 47, 48, 51, 52 (სქოლიო), 65, 68, 69, 70, 77, 101, 151, 187, 188, 189, 273
 ფარნაგოს 85
 ფარნავაზ პირველი მეფე 169
 ფარნაკეს — ტანაისის წარწერ. სახელი არაბერძნული 83
 ფარნაკიონ 85
 ფარნაოზ ჰკალუა 191
 ფარპელი ლახარე, იხ. ლ. ფარპელი 29, 259
 ფაუსტოს ბიზანტიელი, 33
 ფარსმან არმაზელი 30
 ფარსმან, მეფე ქართველთა 33, 94
 ფილოსტეფანოს 115
 ფორერი ემ. 8, 9, 38, 39, 124, 128, 167
 ფრედუციო ანკონელი 272
 ფრიდრიხ დელიჩი, იხ. დელიჩ ფრიდრ. 39, 132
 ფსეგუაშ, მდინარე წყლის დედოფალი 220
 ფშარეველი, მთის მაღალი წვერის ყარაული 221
- ქალნათარი აშხ. 213
 ქალ-ბაბარ-ი 199, 200, 201
 ქარამ 94
 ქართამ 94
 ქართლოს, ძე თარგამოსისა ანთესავთ-მთავარი სურულიად ივერიელთა 128, 276
 ქარამ, ქართე. მეფე 33
 ქაუშელდიანი, მზის ყარაული 200
 ქეთელაური ა., ხუცი ხანმატის წმ. კიორგის ხატისა 176
 ქორდატ 60
 ქსართამ, ქსარტამ, ქსარტამოს 94
 ქსართამ კარძუძის ძე, იხ. კარძუძი 94
 ქსენოფონტე 10, 11, 12, 17
 ქსერქე 18
- ლუკსიანი 27, 28, 216
- შანიძე აკაკი 119, 151, 177, 178, 179, 209, 210
 შარაბ გუმარას, 24, 24 (სქოლიო), 25
 შაპუჰ, სპარსთა მეფე 33
 შაფარევი 81, 274
 შერატლოყო, ხალხური თქმულების გმირი 114
 შერუ, კაცის სახელი 114
 შიო 60
 შიფნერი 47, 48, 65, 139
 შორ, კაცის სახელი ადილ. ლენძ. 114
 შორა ნავომოვი, იხ. ნავომოვი შ. 89, 91

მოშია, შოშიტა (ქართ. საკ. ს.) 135

მუკეანი გიგო 192

მეპაილულიუმა 55

მეშენაიკი წმ., ვარდან მამიკონიანის ასული 268, 269

ჩიტაია გ. 179

ჩიქობაძე არნ. 145, 147, 151, 153, 154

ჩუბინაშვილი დავ. 102

ჩხაიძე მ. 79

ცაგარელი ალ. 36

ცენკერი (სქოლიო) 146

ძალ-ბატ-ანუ, მნათ. სახელი (ასურბ.) 149

ძალსის 84

ძაძუ 92

ძეესი 129

ძულია 95

ძურო ძიოს, გვარის სახ. თან. საქ-ში 95

ძუროძიოს, ტეტომუზუს ძე 95

ქავჭავაძე ილია 210

ქარაია პეტრე 151, 152, 185

კინჭაუული გ. 175, 176

კკადუა ფარ., იხ. ფარნაოზ კკადუა

კკონია ილია 102 (სქოლიო)

ხალათიანი გრ. 33, 57

ხატლოხ, საგვ. სახელი 114

ხახუ 93

ხახურატე 93

ხემბატა, ქალის სახ. 85

ხომიკაური გიორგი მთ. 179

ხოდარძოს 115

ხოდეკი, სარმატას ხოდეკიუ (სარმატას ხოდე-
კისძე) 91

ხოდ'დრა, ქალის სახ. 85

ხოუნელი, მ. 57

ხოუნელი მოსე 24, 25, 28, 32, 33, 128, 134, 215

ხოსრო, სომეხთა მეფე 33

ხოტოკომა, კემირგოელთა ტომის თავადის სახე-
ლი (ადილ.) 91

ხოურსადო 95

ხოურსი, გარდაბანის მთავარი 28

ხოურსილავა 95

ხოურსიძე 95

ჭურსიძე 95

ჭურციძე 95

ჯანაშვილი მსფე 36, 147

ჯუანშუერი 32, 272

ჰაიკი, ჰაიკის შთამომავალნი 28

ჰამურაბი 3, 6 (სქ.)

ჰაკახნი, გუშარაას შთამომავალი აბოც-ტაში-
რის მფლობელი (მ. ხორონელი) 24, 25

ჰაოს, თარგამოსის შვილი 276

ჰარშუშა ქართველთა პიტიახში (იხ. არშუშა) 27-
ხეზიოდე 160

ჰეკატაზოს სინდთა მეფე 12, 18, 100, 101, 103, 131

ჰეკატაზოსი 271

ჰენონ ძე იარედისა (ბიბლ.) 136

ჰენოხი და მათესალა 136

ჰერაკლე (ჰერკულესი) 57, 130

ჰერაკლე მეფე 269

ჰერკულესი, იხ. ჰერაკლე 32

ჰერმესი, იხ. გუდ-უდ 149

ჰერმეს ტრიმეგისტოს 187

ჰეროდოტე 270, 271, 273, 274, 275

ჰიტრი 268

ჰეროდოტე 10, 11, 15, 16, 17, 18, 58, 78, 81, 82, 83, 86, 95, 96, 97, 100, 101, 115, 116, 117, 119, 120, 128, 129, 130, 135, 136, 169, 222

ჰომიროსი 160, 174

ჰროზნი 6

ჰუბშანი, ჰუბშანი 53 267

გიოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

- ააფსკ, მდ. აფხაზეთში 43
 აბაძეების თემი 44
 აბილიანი (ხალდ. წარწ.) 55
 აბოცი, 25, 31
 აბხაზეთი 43, 44, 45, 46, 104, 169, 185, 196, 273
 ადა, სოფ. ტამანის მახ. 112
 ადაბი (სუმ.) I
 ადარბაგანი 255
 ადილევეთი 46
 აფშინი 28
 ადეკუმი, მდ. 44
 აზატი, მდ. სომხეთში 219
 აზია 7, დას. მც. აზია 10, 271
 აზიის სარმატეთი 96, 275
 აზოვის ანუ მეოტის ზღვა 120, 270, 272
 აზვსი, მდ. 91
 ათინა, ქალაქი 13, 264
 აირარატ-გოსტანი 267
 აკადი, აკადია I
 აკამ(ფ)სი, მდ. 13, 266
 აკამესის ხეობა 44
 ალაზანი, მდ. დიდი და მცირე ალაზანი 49, 50, 51, 54, 269
 ალაძონების ქვეყანა 115
 ალბანეთი 20, 21, 22, 30, 33, 34, 50, 51, 52, 257, 258, 261
 ალბანეთი, ძველი 106
 ალბანეთის მთები 30
 ალბანთა ქვეყანა, იხ. ალბანეთი 257, 261
 ალბანია (იხ. ალბანეთი) 30, 33, 34, 257
 ალევის მთ. 47
 ალვანი, სოფ. 177
 ალზირანი (ხალდ. წარწ.) 55
 ალკანი (ხალდ. წარწ.) 55
 ალლა-იყპარ, მწვერვალი 260
 ალუანთა ველი 24
 ალუანქი, ქვეყ. 24
 ალშე (ხალდ. წარწ.) 55
 ალაძონიოსი, მდ. (იხ. ალაზანი) 50
 ამაზონური მთები 258
 ამიერ-კავკასია 7, 13, 14, 18, 51, 55, 57, 58, 98, 103, 106, 107, 120
- ამოგტლზხ (დალ.) 54
 ანანური 47
 ანაპა, ქალ. 81, 84, 85, 107, 108, 109, 113
 აინი (ხალდ. წარწ.) 55
 ანგყდა (დალ.) 55
 ანი (ხალდ. წარწ.) 55
 ანტიტავრი, ტავრის ქედის შტო 257
 ანწალ-ორ, მდ. 53
 ანწუზ, 54
 აგრარატის სანახები 23
 აოდა (დალ.) 55
 აპატარ, არაბულად კავკასიის შხარე 255
 არაბისტანი, 127
 არაგაწ, მთა სომხ. 213
 არაგვი, მდ. 21, 47, 48, 179
 არაგ-იორის ხეობა 48
 არალის ზღვა 268
 არანის მხარე 256
 არაპახიტის 136
 არარატის ქედის სანახები 277
 არაქსი, მდ. 18, 20, 30
 არაქსის ველი 26 (სქოლ.), 30
 არგუეთი 273
 არღაბაგანი 261
 არბელი 7
 არე 255
 არეზი, მდ. 260
 არეზის ხეობა 23
 არია 257
 არიელთა ქვეყანა 257
 არკადია 80
 არმაზი 22, 23, 94
 არპანაჰ 22
 არრაპახიტის, ასურეთის ჩრ. მდებარეობა 136
 არსიანი 32
 არსიანის ქედი 260, 261
 არსიანის ხეობა 259
 „არსიაც ფორა“ იხ. არსიანის ხეობა 259
 არტა(ა)ნი, 29, 30, 32
 არტანი, სოფ. 51
 არტაქსატი 22, 23
 არტაშან 30 (სქოლიო)

- არტაშატი, ქალაქი (იხ. არტაქსატიც) 22, 23, 219
 არტაქანი 29 (იხ. არტაანიც)
 არტოზანი, სოფ. 51
 არტხლადერილ (დალისტ.) 55
 არქაბე, მდ. 264
 არქაბეს წყალი 44, 264
 არლუნი, მდ. 43, 53, 55
 არწახური 267
 არხოტი 211
 ასიაჲ (ს მკვიდრნი) 126
 ასურასტანი 128
 ასურეთი 2, 3, 4, 5, 9, 136
 ასურეთი ჩრდ., იხ. ასურეთი 4
 ასურეთ-არაბეთის უდაბნო 59
 ასური, იხ. ასურეთი 2
 ასური, ე. ქალაქი ასურეთისა 2, 3
 ატარა-გოჲ, მთა 53
 აფრიკა 58
 აფსარუას, სოფ. 44
 აფსარი 44, 58, 264
 აფსარის ხეობა 44
 აფსასო, მდ. 266
 აფშილეტი 120, 266
 აფხაზეთი, იხ. აბხაზეთი 266
 აფხაზეთისა ბოლო 272
 აქაიელთა მიწაწყალი 258
 აქსაჲ, მდ. დონის შესართავი 275
 აშილნტა (დალესტ.) 55
 აღბატ-სანაჰინის რაიონი 258
 აღპატი-ს წმ. მშობა 256
 აშტიანენა, სოფ. 19
 აჩსოჲ, მდ. ფორტანგის შემდინარე 53
 აძვი სოფ. 91
 აძყვე, იხ. აძყლევ 273
 აძყლევ 273
 აქარა 19, 261
 ახალი სკუთია, იხ. სკუთია 116
 ახალციხე 180, 261
 ახტანი, სოფ. 51
 ახეუსი, მდ. 273
 ახვაც, სოფ. 54
 ახი (დალ.) 55
 ახიელი, სოფ. 176, 184, 204, 212
 ა-ხუჯ, მთა აბხ. 46
 ახეუს, მდ. აფხაზეთში 43
 ბაბილონი ქალაქი 2
 ბაბილონის სახელმწიფო 2, 3; 5, 136, 148, 149, 198
 ბაბელი 5
 ბაბ-ულ-ხაიდ, ანუ რკინის კარი იხ. დარულ-აბეჲ 269
 ბაგრევანდი 30
 ბახალეთი, ტბა 47
 ბაზგუნი 256
 ბათუსი, მდ. 265
 ბაკ-კარადა, მთა (დალ.) 55
 ბალასაკანი 255
 ბალახოვიცის სანახ. 19
 ბალიჰი, ხეობა 4
 ბალკანეთი, ახალი 7, 10
 ბაჟსანი-ი 114
 ბარდუსის მთა 260
 ბარისახო 176, 179
 ბარსიმანი, სოფ. 51
 ბასიანი 18, 30 დიდი ბასიანის ხევი 28, 260
 ბაღდადი 126
 ბაცადა (დალ.) 55
 ბაცალიგო, სოფ. 177
 ბაბტ(ა)რი, სოფ. 222
 ბეერგოჲ, მთა დალ. 53
 ბეკოდა, მთა (დალ.) 55
 ბეღბიკი მდ. 272
 ბეჟმერ-გოლ 39
 ბეჟუდა (დალ.) 55
 ბერძენთა სახელმწიფო 254
 ბერძენთა და უფიკთა ქვეყანა 126
 ბიზანტია 145
 ბითლოსის წყალი 4
 ბისო, სოფ. 181, 183
 ბიკვინტა 104, 266
 ბნელი მთა, იხ. მთინ, მთა ყარალაჯი 25
 ბოთლიზ 54
 ბოკილე, ციხე საზღვრადე ოვსეთისა 266
 ბოლნისი 29
 ბოლნის-მანგლისის ხეობები 29
 ბოლზარი, იხ. პარზალი 259
 ბორუსთენი, იხ. დნეპრი 129, 273, 274
 ბორუსთენი 270
 ბორჩალო, იხ. ჰერეთი 253
 ბოსთა ქვეყანა კოტარძენი, იხ. 261
 ბოსფორი 7, 80, 81, 84, 87, 113, 271
 ბოსფორ ქალაქი 264
 ბოლახგზა 3, 6, 9, 39, 40, 124
 ბოხა იხ. ბოზი, ბუხა 261
 ბოზი 261
 ბოჟორმა 134
 ბჟინევი, სოფ. 46
 ბუგი, მდ. 50
 ბუგი, იხ. ჰჰანისი 274

- ბუგი-ჩუს ხეობა 54
 ბუდინების ქვეყანა 117
 ბურდიანი, სოფ. 55
 ბუხა 261
- გაბზულა (დალ.) 55
 გაგრა 95
 გაგრაღუშ, მდ. აფხაზ. 43
 გაკო-შანი-ბეთერ, მთა (დალ.) 53
 გალატია 132
 გამაშტა (დალ.) 55
 განძაკი 256
 გაადი, მდ. 19
 გარა-კოლო 54
 გარნისი, ქალ. 23, 219
 გარდაბანის ხეობა 28
 გარდაბანი, გარდაბანის თემი, სანახები 268
 გარდმანის თემი 268
 გარეჯის უდაბნო 218, 223
 გაშგ-ების ქვეყანა 133
 გეგუთი 273
 გელამა, გელუინა 23, 267
 გელამაშენი, სომხ. 23
 გელამის ანუ გელარქუნის ტბა 23
 გელარადის მთა 213
 გელანოს ქალაქი, ბუდინების ქვეყ. 117
 გენი-კოლო 54
 გერროსი, მდ. 50, 270, 274, 275
 გეტკი 256
 გელამის მთები 215, 218
 გინდა (დალ.) 55
 გინუხ 54
 გინტა (დალ.) 55
 გიტლზდა (დალ.) მთა 55
 გოგარენე 19, 23, 24, 25, 26, 30
 გოგოდა (დალ.) 55
 გოდარქენე, გოდარქიანი თემი 261
 გოდერძის გარდასავალი 261
 გოხოლო-კოლო 54
 გოინუკი, მდ. 19
 გოლზ-ორ 53
 გომარდი 276
 გომეწარი, სოფ. 47, 175
 გონოდა (დალ.) 55
 გონოტო-კოლო (დალ.) 54
 გორგოპია 94
 გორი, ქალ. 35
 გოსტიბე, გომტიბე, სოფ. 46
 გოსტიგაჰ-ს ხეობა 46
 გოქჩის ტბა 23
- გოლანთი 217
 გონა-კოლო (დალ.) 54
 გონლ-ორ, მდ. (ლუმ.) 53
 გროზნის ოლქი 105
 გურჯნი 133
 გუბრა, მდ. სვან. 45
 გუგარეთი 26, 28, 29, 32
 გუგარეთის მხარე 28 (სქ.)
 გუგაოქი 24, 29
 გუგარქ-გოგარენე 252
 გუთეთისა ქალაქი—ხერსონესი იხ. 266
 გულორღუშ, მდ. აფხ. 43
 გუშარეთი—ჰერეთი 256
 გუმბრა 22
 გურგანის ანუ კასპის ზღვა 257, 258, 269-276
 გურგანის მთები 258
 გურია 43, 45, 206, 273
 გურჯაანი, სოფ. 51
 გუშარ, გუშარა, გუშარაგ, გუშარეთი, გუშაროენე 24, 25, 32
 გუჯარა (იხ. გუშარა) 32
 გუჯარეთი 24 (იხ. გუშარა)
- დალი, სოფ. აფხ. 196
 დანუბი ანუ ისტრა, მდ. 116
 დარადა (დალ.) 55
 დარარღუშ, მდ. აფხ. 43
 დარდანელი 7
 დარიალანი 28, -ის ციხე დ. 31
 დარუზანდი 269
 დარუზანდის ზღვა 276
 დარუზანდის ნავთსადგური 269
 დარუზანდის ციხე 269
 დარულ-აბვაბ—არაბულად კართა-კარი, იხ. დარუზანდი 269
 დრუღუშ, მდ. აფხ. 43
 დალესტანი, დალისტანი 51, 52, 53, 54, 55, 106, 136
 დბანა 60
 დელიჯანი 28
 დემივენდი 255
 დემოთი, ციხე 31, 32
 დერქსენი 263
 დერჯანი, იხ. დერქსენე 263
 დვალები 276
 დვინი, ქალ. 22, 23, 219, 254
 დიაუხი (ხალდ.) 55
 დიდი სომხეთი, იხ. სომხ. 260
 დილმენი 255
 დიოსკურია ანუ სებასტოპოლი, იხ. 266

დნებრი, იხ. ბორუსთენი 59, 129, 273
 დნესტრი მდ. ანუ ტურა, ტურასსი, 116, 131, 268, 274
 დონი, მდ. 83, 84, 116, 268, 270, 272, 275
 დორპოეთი, იხ. დურბუკეთიც 276
 დოკუ, სოფ. 180
 დუნაჰ, მდ. 272
 დურბუკეთი 276

ევგას ზღვა 55
 ეგვიპტე 4, 5, 15, 17, 58, 59
 ეგვიპტე ძვ. 168, 169
 ეგვიპტელთა ახალშენი შავი ზღვ. სან., იხ. ობერისი 222
 ეგრი 259
 ეგრისი 13, 94, 267
 ევროპა 6, 7, 9, 96
 ევროპის სარმატეთი 96
 ეფერატი, მდ. 1, 4, 55, ზემო ეფერ. 133, 257, 260
 ეფერატის ხეობები, ველობები და სანახები 1
 ექსინოა ზღვადე 266
 ელამი 2, 6
 ელიანი 55
 ერანი 97
 ერენის მთ. 29
 ერიხი (ხალდ.) 55
 ერიდუ 1
 ერწო 48 (სქოლიო)
 ერწო-თიანეთი 48
 ეტიუნი (ხალდ.) 55
 ეშუნა (ხალდ.) 55
 ეცერი ხ. სვ. თემი 161, 191, 192
 ექსამპა 115

ენის სანახები 4, 7
 ვანანდი 30
 ვარდციხე 13
 ვეგი-ჩუ ხეობ. 54
 ველიკუხი (ხალდ.) 55
 ვიტირუხი (ხალდ.) 55
 ვიწუე, სოფ. 206, 264
 ვოლგა, მდ. 272
 ვოპ, მდ., იხ. კოროხი 259

ზაბახა (ხალდ.) 55
 ზაზი-გოა, მთა 53
 ზამაინი (ხალდ.) 55
 ზან (სასმ. წყარო) (დალ.) 54

ზანა 43
 ზანა, წყალი 43
 ზანავი 43, 277
 ზანათა 43
 ზანატა (დალ.) 55
 ზარზმა 134
 ზახორი, სოფ. 48
 ზემო, გურია, იხ. გურია 206
 ზემო თიანეთი, იხ. თიანეთი 178
 ზემო სვანეთი, იხ. სვანეთი 161, 162
 ზემო შუა-მდინარეთი 3
 ზემო ქართლი, იხ. ქართლი 59, 91
 ზემო შუამდინარეთი 3
 „ზემო ქვეყანა“ 55
 ზემო ჯავახეთი, იხ. ჯავახეთი 29
 ზეტლესე, მთა და დაბა (დალ.) 55
 ზეზორი, სოფ. 48
 ზილოდორალჰ (დალ.) 55
 ზუბრი, მდ. 91
 ზუგდიდის სანახები 43
 ზულლა-გროლი, ტბა 39

თაბალის ქვეყანა 133
 თად-კოლო (დალ.) 54
 თაკუერისა ციხე აუზაზუსთ 267
 თბილისი 91
 თეგარამა, თეგარმა 133
 თეთრი ზღვა 194, 198
 თელავის მაზრა 105
 თელეთი 23 (სქ.)
 თემის კვრი 257
 თეოდოსიოპოლი, იხ. კარი 269
 თერგი, მდ. 132, 272
 თერმოლონტი 10, 11, 12, 15
 თიანა—ორ. მდ. (ლუმ.) 53
 თიანეთი 45, 105, 178
 თიანნიკე, იხ. თსანიკე
 თილ-გარ-რიმუ, თილგარიმუ, ქალ. 132, 133 (სქ.)
 თინიკანთ კარი 52
 თოგარმა, თოვარმა, იხ. ტევერანიე 132, 133 (სქ.)
 თოველნი, რომელნი აწ ივერად იწოდებიან 129
 თოვილო 129
 თორდა 47
 თორთუმის პირი 260
 თრაკია 84
 თრიალეთი 26, 29, 29 (სქ.) 31, 220
 თსანიკე, პანეთი 12 (სქ.)
 თუნთხოა, მდ. ფორტანგის შემდინარე 53
 თურანი 97
 თუშეთი 48, 159, 161, 166, 177, 178
 თუშა, ურარტუელების ანუ ხალდეების სახელმწ. დედაქალაქი 7

თუზარისის ციხე 32, 259
თხრილი 271

იალბუზი, მთა 93, 221

იალბუზის უღელტეხილი 257

იანი, ქალ. 13

იბერია ანუ ქართლი 14, 18, 20, 21, 22, 26,
27, 28, 29, 30, 50, 51, 57, 107, 126, 257
261, 262

იბერთა ქვეყანა 257, 261

იბერიელთა „განთქმული ქვეყანა“ 254

იგანი, იგანეთი (ხალდ.) 55

იგანები 55

ივერი, ივერია, ივერიელთა ქვეყანა 28, 128, 129

იერუსალემი 126, 256

იმეწ-სოღანლულის მთები 260

იმერ-კავკასია 30, 50, 51, 118, 119, 259

იმირზეგი 220

ინკალიტა (დალ.) 55

ინუხ 54

ინხო-კორ 54

იორი, მდ. 48, 54

იპსიკურის მთები 120

ირანი, ქვ. 92

ირე 104

ისირ-ოს, ხუთტოტა მდინარე 270

ისპირი 10, 20

ისტრა ანუ დანუბი, მდ. 116

იტიმ, ქალ. 85

იფარი ზ. სვ. 127

იშუტა 55

კაბადლუკია 132, 133, 133 (სქ.)

კაბალიო, წყალი 53

კაბარდი 272

კაბართა ქვეყანა 272

კაბურდაშიკვარა, მდ. აბხ. 45

კაბუხენე—კაბეჩოანი 261

კაენის რაიონი. 256

კავკასი, ქვეყანა 49, 51, 276, 277

კავკასია 16, 18, 30, 33, 47, 51, 54, 55, 57, 58,
103, 104, 107, 116, 128, 254, 263

კავკასიანი 254

კავკასიის მთა, მთები 14, 20, 28, 32, 121, 273,
267, 277

კავკასიის მწვერვალები 168

კავკასიის ნაწილი 276

კავკასიის უღელტეხილი 7, 44, 258

კავკასიონი 52, 258, 260

კავკასიონის მთების ქვეყანა, იხ. ქუსტი კაკოჲ
255

კავკასიონის სანახები 60

კავკასიონის ქედი 10, 13, 119, 257

კახაბია 271

კალადა (დალ.) 55

კალლიპიდა, დასავლეთ კ. 273

კალოს პოტამოს ანუ კარგი წყალი, 264

კაოს, ქალ. 94

კამბეროიანი (იხ. კამბუზენე) 20, 30

კამბუზენე 20

კანა-ორ, მთა (ლუმ.) 53

კანგარი 24, 29, 32

კანგარი ფამბაკ 29

კანგარქი 24, 25, 26, 29

კაბადლუკია 3, 8, 132

კაბადლუკიის პონტი 13

კარადა (დალ.) 55

კარა, მდ. 272

კარატი 172, 181, 183

კარბი 193, 194

კარგაარის ხევი 26

კარგამიში 4

კარგი წყალი, იხ. კალოს პოტამოს 264

კარი 269

კარინი (კარენიტოს) 263, 269

კარჩხალის მთები 19

კასპი 277

კასპი ქალაქი 30, 59

კასპიის ზღვა 18, 30, 52, 96, 119, 257, 268

კასპიის კარი 257, 265

კასპიის მთები 288

კაპადოკია, კაპადლუკია 260, 261

კახეთი 21, 46, 47, 50, 51, 105

კახეთ-ჰერეთი 28, 54

კახი, კახი-კალახ 54

კედარი ქვეყანა 30, 59, 60

კედელას კავკასი 60

კეპოჲ 112

კერაენიული, კერაენული, კერანული მთები,
(უღელტეხილი) 258

კერჩი, ქალაქი 113

კვარა, მდ. და ციხე რაკაში 45

კითხი 54

კიი-ჩუ (ხეობა) 54

კილატხლცი (დალ.) 55

კილდურ-მეგრ, მთ. 53

კილიკია 257

კიმერული ბოსფორი 272

კიმეროის ბოსფორი 271

- კინოლოს, პაულაგონის ქალაქი 84
 კისტანი 182
 კიძბატნა 55
 კლარჯეთი 20, 29, 31, 32, 94, 259, 261, 267
 კობი 220
 კოდორის შესართავი 120
 კოდის წყარო 39
 კოლა (საქ. თემი) 12, 21
 კოლას მთები „კოლიკა ორე“, იხ. კორაქეკული
 12, 21, 259
 კოლარძენე, იხ. კატარძენე 261
 კოლაქსა 155
 კოლბა 22
 კოლბი (ხეობა) 23, 24, 25, 26
 კოლთენე 266
 კოლი, მდ. 19
 კოლიკა ქვეყანა, იხ. ქვეყანა კოლხიდაც 258
 კოლო, კოლო-ზარა 54
 კოლომბერდი 19
 კოლბი 29
 კოლოროსოლ, მდ. 54
 კოლქისი 13
 კოლხეთი 11, 12, 13, 14, 17, 20, 21, 51, 222,
 კ. დიდი კ. მც. 12, 14, 257, 261, 262
 კოლხთა ქვეყანა 263
 კოლხიდა, ქვეყ. კოლხედა 258
 კოლხის (ჰე კოლხის), იხ. კოლხეთი 13
 კონიის ველობი 39
 კოხსუ, მდ. ლუნძ. 53
 კორაკის მთა 13
 კორაქიკური მთები 258
 კორაქსელთა მიწაწყალი 258
 კორაქსთა ქვეყანა (კორაქსიკე, ხეობა) 12
 კორაქსული მთები 259
 კორდუნე 261
 კოროდა (დალ.) 55
 კოროკონდამიტის ტბა 111, 112
 კორკენუ-მევი, მთა 53
 კოტ-ი (იხ. კოტოა)
 კოტოა, სოფ. 22, 23
 კოტაჰის თემი 268
 კოტჯორა, ქალაქი 11
 კოტორის (იხე აფხაზეთში) 266
 კოლი (იხ. კოლი) 19
 კრემნი, სივაპრო ადგილი (კრემნო) 275
 კუანზი 54
 კურა 45
 კუდა-ორ, მდ. (ლუმ.) 53
 კუდარო 60
 კუდა-კალ-ბაკლი, მთა 53
 კუდაკალ-ბეთორ, მთ. (დალ.) 53
 კუიდა, (დალ.) 55
 კულბი 26
 კულნა 55
 კუმუხი (ხალდ.) 55
 კურიანი (ხალდ.) 55
 ლაგაში 1
 ლაგოდებ-ორ, მდ. 53
 ლახისტანის ქედი 19
 ლარსა I
 ლატალი (ხ. სე. თემი) 161
 ლაშაფსე, მდ. აფხაზ. 43
 ლაშთხვერი, სოფ. 192
 ლახამულა (ხ. სე. თემი) 191
 ლახუშტერა, მდ. სვან. 45
 ლეზისკარი 182
 ლესურა, მდ. 48
 ლენჯერი (ხ. სე.) 161, 192, 196
 ლიხვი, მდ. 35
 ლიხიელთა ქვეყანა 28, 57, 58
 ლიბჯა, იხ. ლიხიელთა ქვეყანა 57, 58
 ლიჩიკი, მდ. 19
 ლიხის მთა 14
 ლომეკის მდ. 277
 ლოპოტის ხევი 47
 ლუკკანი, სოფ. 51
 მაარა, მთა 46
 მახადა (დალ.) 55
 მახაზი (თემი) 23
 მაკალტუნი (ხალდ.) 55
 მაკრონების და ჰენიოზების თემი 264
 მანგლისი 29
 მაოტიის ზღვა 110, 275
 მაოტიის ზღვის ყურე 270
 მარტული, სოფ. 127
 მასისის სანაზები 277
 მატანი, სოფ. 51
 მაშუშეკვარა, მდ. აფხ. 45
 მაჩხანი, სოფ. 51
 მედელაანთკარი 52
 მეგალო-პოტამია, მდ. 13
 მეგრეთის სოფელი ... შინ არს სოფელსა მეგ-
 რეთოსას“ 266
 მეზავარა, მდ. აბხ. 45
 მეთლედნტა (დალ.) 55
 მელაინი (ხალდ.) 55

- მელანი 255
 მელიტენე, ქალ. 7, 132, 133
 მესხეთის მთები 257, 260
 მესხთა მთები 258
 მეოტის ანუ აზოვის ზღვა 120, 258
 მეოტ, ტბა 266
 მეოტიდი 83
 მესოპოტამია 1
 მესტია 191
 მესხეთი 18, 36, 59, 95
 მესხეთის მთები 18, 20
 მთაწმინდა 256
 მთინ, მთა 24, 25, 26
 მიდია, დიდი მიდია 257
 მიტტანი 3, 4, 5, 55
 მირზანი, სოფ. 51
 მიტრის ნიგალი, ჭოროზის შემდინარე 260
 მოხდოყის ოლქი 274
 მოროზ 54
 მორარანსი, სოფ. 19 ¶
 მოსოხის ე. ი. მესხთა ქვეყანა 60
 მტკვარი, მდ. 19, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 52, 59, 94, 259, 260, 263, 277
 მტკვარის ხეობა 60
 მუგჟუ ძვრბუჯა აფხ. 46
 მუგრა მთა 46
 მუგანი, მოგვანი 255
 მულხრა, მდ. სვან. 45
 მურადა (დალ.) 55
 მურუზ 54
 მურღული 259
 მუსკების ქვეყანა 133
 მუსკების ქვეყ., იხ. მუსკების
 მყარი მთანი 217
 მცირე აზია 3, 5, 6, 7, 8, 55, 56, 132
 მცხეთა, ქალ. 31, 48, 94 254
 მწარე წყარო, იხ. ექსამადაც, მხენელ სკვთები-
 სა და ალაძონების ქვეყნის გვერდზე მდებარე
 114
 მხენელი სკვთების ქვეყანა 115, 274
 ნავოლ-ლკსულ-ბეთერ, მთ. (დალ.) 53
 ნაირის (ასურ). ჩრ. ქვეყანა) ქვეყნები 7
 „ნაურსკააა“, მოხდოყის ოლქის გეოგრ. სახ.
 274
 ნაფსაა, ნაფსეი 44
 ნაჯიკეთი, მცხ. საკათალიკოზოს სოფ. 48
 ნეკრეთი 277
 ნეტლეიდუზ 54
 ნეტხოა მდ. 53
 ნიგალი 260
 ნიგოეთი 126
 ნიზიბინის სანახები 4
 ნიკოფსე, ნიკოფსია ქალაქი 266
 ნილოსი, მდ. 17
 ნიტლიდა (დალ.) 55
 ნოვოროსისკი, ქალ. 113
 ნოსტე, მდ. 31
 ნოჯა, მცხეთის საკათალიკოზოს სოფ. 48
 ნუზენი 48
 ნუხეჩებ-ვოა, მთა დალ. 53
 ნუხუტლ-კოლო 54
 ააიკი 272
 ობოდა, მთა (დალ.) 55
 ობცხუა—აფხ. 46
 ოვსეთი რომელ არს ნაწილი კაჭკასისა 33,
 257, 272, 277
 ოვსეთისა კარნი 276
 ოზანი, სოფ. 51
 ოსურგეთის თემი 106
 ოლბია, ქალ. 81, 83, 84, 91, 115
 ოლო-კოლო 54
 ომარ-ვახუნუა-ბეთერ, მთა (დალ.) 53
 ორდუნია 28
 ორთა-კოლო 54
 ორია-ორ, მდ. (ლუნძ.) 53
 ოროდა (დალ.) 55
 ორზო 194
 ორჯანჭალი 259
 ოსმალეთი 12 (სქ.)
 ოტენე, თემი იბერისს ალმ. 51
 ოტობაია 45
 ოფი, მდ. 13, 263, 264, 265
 ოფის ხეობა 265
 ოძრაზე 30, 31, 59, 60
 ოძრავე, იხ. ოძრაზე
 ოძრავშ 277
 ოზნამაზო, იალბუზის სახ. ყაბ. 93
 ოშხემაზო, შატმთის სახ. ყაბ. 93
 ოხალუაში, მდ. 112
 პალანი, პალინის ციხე 19
 პალესტომის ტბა 45
 პალესტინა 4
 პამფილია 258
 პანკისი 47
 პანტიკაპე, მდ. 50
 პანტიკაპი, მდ. 270, 274, 275
 პანტიკაპეა, პანტიკაპეი, ქალ. 83, 84, 85, 107,
 108

- პარახვაშვარ, იხ. პარახოათრა 257
 პარახოათრა, მთ. 258
 პარახოათრის მთები 30
 პართენონი, მდ. 10, 15
 პარიადრის ფერდობები 19, 261
 პარიანდრის მთები 19
 " ქვეყანა 19
 პარმატა, ქალ. 85
 პარვადრის მთები, 30, 257, 259
 პარკადრის მთები 259, 261
 პარკადრ-ოს 259
 პარუარი (-ს თემი) 29
 პარუარის სანახები 29
 პარხალი, სოფ. 24, 31
 პასარგადა, სპარსეთის უძვ. ქალაქ. 118
 „პატრია მასაგეტონ“ 118
 პაფლაგონია 39, 84
 პაქნიკეთი 272
 პერი, ქალაქი 19
 პერიპედრის მთები (იხ. პარკადრის მთები) 258
 პირიადრი 19, 20
 პონტო 11, პ. ზღვა 18, 28, 32, 44, 57, 257
 261, 265, 271
 პონტოსის ზღვა, იხ. პ. ზღვა
 პონტოს ქვეყანა—კოლიკა, 258
 პონტოს ქელი 19
 პონტის ხაზი 260
 პონტოსის ზღვა, იხ. პ. ზღვა 260
 პრუტანე აქიბის წყალი 264
 პრუტანის წყალი 264
 უან 47
 უალეთი 47
 უეკოდა, მთა დალ. 55
 ულელეს ხეობა 60
 რაბაგანი, მდ. 257
 რანი 256
 რაფშ, მდ. აფხაზ. 43
 რაშიყუარა, მდ. აფხაზ. 45
 რაქა 45, 60
 რაქა-თაჯური 273
 რახედალიტსლი, მთა (დალ.) 55
 რახსი, მდ. 24, 34
 რეგარამა, იხ. თოვარმა 132
 რიხე, ქალ. 13
 რიხეს წყალი 264
 რიონი, მდ. 10, 11, 13, 16, 17, 266
 რიონის აუზი, იხ. რიონი 11
 რიპიეს მთები 258
 როგდო-მეგრ—მთა 53
 როდოპოლისი 13
 რომი, ქალ. 127
 როცოცხლფა, ქელი (დალ.) 55
 რუგლფა, მთა (დალ.) 55
 რუქაზ 54
 რუმინეთი 39
 რუტდუზ-ხეანუხ, მდ. 54
 საბერძნეთი 127, 256
 საეგროი 273
 საკრომატა მიწაწყალი, ქვეყანა 270
 საკაპენე, იხ. საკასენე 30, 261
 საკასენე 30
 სამეგრელო 43, 45, 50, 93, 95, 206
 სამეფოთა ქვეყანა ჩრდილოეთისა 254
 სამოდა, მთა (დალ.) 55
 სამური, მდ. 269
 სამშვილდე, ციხე-ქალაქი 28
 სამცხე 19, 29, 31, 261
 სანაპინი 256
 სანიარტა (დალ.) 55
 სანიგების ქვეყანა 266
 სანიოზე 46
 სარა-სალდა-ორ, მდ. 53
 სარკინე, ქალ. 30, 59, 60
 სარმატია 13
 სარმატია მიწდგობები, ქვეყანა 271, 277
 სარმატია მიწდგობები 257
 სასანიანთა დროის სპარსეთი, იხ. სპარსეთი 125, 127
 საქართველო 12, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 34, 46, 47, 48, 50, 51, 60, 88, 91, 92, 93, 104, 107, 110, 126, 127, 128, 145, 161, 201, 254, 255, 277
 აშვილდე, იხ. სამშვილდე
 აჩადა (დალ.) 55
 აჩაჩნეთი, იხ. საჩინეთი 53, 54
 აჩინეთი 105
 აკაიშლი 206
 ააწარმართო ქვეყანა 128
 საყაუე, სოფ. 210
 სახითოა, სოფ. 19
 სებასტოპოლი 104, 266
 სებე-მეგრ, მთა დალ. 53
 სევაზის ტბა 23
 სევასტე—ქალაქი, იხ. სებასტოპოლი 266
 სენაი 43
 სენაის რაიონი 45, 46
 სერიო, სახელმწიფო (ისტორი) 106
 სვანეთი 45 (სქ.), 161, 190, 196, 204, 219, 273
 სივნიეთი, იხ. სისაენი 23, 255

- სივნიქ, იხ. სივნიეთი 267
 სირაკენე 51, 260
 სირია 8
 სინდეთი 85, 101, 112, 271
 სინდიკე 81, 271
 სინდიკეს ნახევარკუნძული 81
 სინიდა (დალ.) 55
 სინობი II, 107
 სისაგან, სისაჯან (სპარ.), იხ. სისაკანი ანუ სივნიეთი 267
 სისაკანი ანუ სივნიეთი 255, 236, 267
 სკვითია ანუ სკვლეტეთი იხ. სკვითეთი 118
 სკვითეთი 110
 სკოლოტეთი იხ. სკვითეთი
 სკვლისეს მთები 257
 სკვთთა მიწაწყალი 274
 სკვთეთი, სკვითეთი 271, 273
 სკვთეთი 270
 სკვითური მთები 258
 სოდუკენე 260
 სომეხთა მთები 257
 სომეხთა ქვეყანა 253
 სომეხთი 4, 13, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 52, 55, 92, 167, 219, 253, 254, 256, 258, 261, 269
 სომეხთის მიწაწყალი, იხ. 4
 სომეხთი დიდი, იხ. სომეხთი 13, 20, 21, 27
 სომეხთი, იხ. ზურთთა ქვეყანა 55
 სომეხთის მთები 260
 სომეხთის სახელმწიფო, იხ. სომეხთი 219
 სომხითი 31, 126, 257, 276, 277
 სომხითისა მთეული 254
 სოპი-ლუღია, მდ. 39
 სოფენის თემის ვაკე 257
 სოლანლულის მთები 260
 საჩადა (დალ.) 55
 სოჭი 46
 სოხუმი, ქალ. 44, 45
 სპარსეთი 10, 18, 127, 167, 257
 სპარსეთის სრუტე 127
 სპერი 259
 სუანთა სოფლისა ციხე 267
 სუბარტუ 3
 სუზა, სპარს. დედაქალაქი 127
 სუმადა (დალ.) 55
 სუმერთა განახლებული სახელმწიფო 2
 სუნჯა 272
 სუჰაბი-მეერი, მთა 53
 სუჰანი 49
 სუფსა, მდ. 43
 სხეგაკე 273
 ტაბალი 132
 ტაბალ-მუშგენის ქვეყანა 153
 ტაბარისტანი 255, 269
 ტაგანროგი 272
 ტავოდა (დალ.) 55
 ტაერი 257
 ტაერის უღელტეხილი, ქედი, მთა 257, 258
 ტაერიკი 275
 ტალაროტა (დალ.) 55
 ტოლაზ 54
 ტამანი, ტამანის ნახევარკუნძული 84, 85, 112, 115
 ტამუდა (დალ.) 55
 ტამტრა, იხ. ტრამტრა 46
 ტანაისი ანუ დონი, მდ. 80, 83, 84, 85, 87, 93, 110, 113, 115, 270, 271, 275
 ტაო 20, 31
 ტაო-კოლა-კარი 260
 ტაოს თემი 261, 267
 ტასირენე, ტოსარენე 26
 ტასუნტა (დალ.) 55
 ტაშირო, ტაშის სამეფოებელა 24, 25, 26, 27, 28, 29 (სქოლიოც), 32
 ტაშისკარი 35
 ტახოტა (დალ.) 55
 ტეგამია 23
 ტეგორანიე, მც. აზიის ადგილი 132
 ტეკიბა (დალ.) 55
 ტელედა (თელეთი?) 23 (სქ.)
 ტელეფისი, კოლხეთის ქალაქი 205
 „ტემირ-კაპესი“, დარუზანდი თურქულად 269
 ტეგროსი, მდ. 1, 2, 49
 ტეგროსის ხეობები და ველოებები 1
 ტიზანი, სოფ. 51
 ტირეთი 277
 ტლანადა 55
 ტლარატა 55
 ტლან 54
 ტლანხადა 55
 ტოკიბა (დალ.) 55
 ტოკმაგან-გიოლ, იხ. ტოკმაგანის ტბა (თურქ.) 218
 ტოკმაგანის ტბა 218, 219
 ტოკმოა, ტროკენოა 132
 ტოლო-კორო, მთ. 54
 ტომაშვი 274
 ტოსარენე, იხ. ტასირენე 260
 ტოტენე 26
 ტრამტრა (ქან.), იხ. ტრაპიზონი, ქალ. 46

- ტრანსოქსანია 7
 ტრაპეზუნტა, იხ. ტრაპიზონი ქ. 44
 ტრაპიზონი, ტრაპეზონი, ტრაპიზუნტი, ქალ.
 II, 12, 13, 14, 44, 46, 259, 260, 263, 264,
 266
 ტროკენომ I32
 ტუზა, ტუზან ანუ დნესტრი, მდინარე 96, 116,
 131, 270
 ტუზასი, ტუზაგგეტაჲ, ტუზიგგეტაჲ, ტუზაგ-
 გეტაჲ, იხ. ტუზა, 96
 ტურ-გაბინი 4
 ტურიანი (ხალდ.) 55
 ტფლისი, ქალ. 22, 23, 28, 29, 162, 198, 216
 ტულენდალა 55
- უბინდრო სკვთთა მიწაწყალი 275
 უგუბრე 23, 52
 უზინი, მდ. 91
 უყიკეთი 126, 127, 254
 ურალი 268
 ურბნისი, ქალ. 30, 59, 277
 ური I
 ურუს-ნუხ 54
 უფლის ციხე 277
 უტი (თემი) 26, 28, 52, 268
 უშედუანი (ხალდ.) 55
 უზი (ხალდ.) 55
 უჯარმა ანუ უჯარმო 134
- უახისი, მდ. 10, 15, 16, 17
 ფარი (ზ. სვ.) 191, 199
 ფარნაკია 14, 263
 ფარსმნის ხევი (თსუ.) 47
 ფილადო (ფოლადაური?), საღვ. 23 (სქოლიო)
 ფიფინეთი, ფიფინეთის წყალი 49, 50
 ფირორა, მდ. 45
 ფოკიდა 126
 ფოლადო, საღვ. 52
 ფორტანგი, მდ. 53, 54
 ფრანგეთი 257
 ფრიგია 7, 10
 ფსუხროს პოტამოს 264
 ფსურტსხა, ფსურძხა, ფსურტ -სხა, ცხა,
 თხა, თხემ), მდ. აბხ. 46
 ფშიშა, მდ. 112
- ქალდეჲ, ქალდია, ქალდეჲა 44
 ქართლი 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 60, 94,
 126, 206, 253, 254; 256, 266, 267, 276, 277
 ქართლის მეფობა, იხ. ქართლი 276
- ქართლი ანუ იბერია, იხ. 126
 ქართლი ანუ საქართველო, იხ. საქართველო
 ქართლისა ქვეყანა 266
 ქართლი, ქვემო ქართ., იხ. ქართლი და ჩრდი-
 ლო მხარეებიც 253
 ქენქანთ-კარი 52
 ქიანიკვარა, მდ. აფხ. 45
 ქიხიცი 51
 ქიშ-ი (kis) 1
 ქითა («კოტა», ბერძ. «კატაია») 13
 ქორძენე (იხ. ზორძენეც) 20
 ქრციხივალის ხეობა 60
 ქუთაისი, ქალ. 13
 ქურთების და თურქების საზამთრო საძოვრები.
 213
 ქუსტი აპარტახ 255
 ქუსტი კაკაჲ 255
 ქუსტი ნემროჯ 255
 ქუსტი ხარბარან 255
- დადო, მთა 31, 32
 ღართდ-კოლო 54
 ღვანდრა, მთა სვან. 45 (სქ.)
 ღული, სღვ. 179, 203
 ღუმუქ 54
 ღუნძეთი 53
 ღურიკუჭარა, მდ. აფხ. 45
- ყაბარდა, იხ. ყაბარდო
 ყაბარდო 89, 272
 ყახახის თემი 26
 ყახახ-შამშადლი, ყახახ-შამშადლინი, იხ. ჰერე-
 თიც 253, 256
 ყაიყული 27
 ყარაღაჯი, მთა 25, 26
 ყარსის მალღობი 260
 ყიფჩაყეთი 257
 ყირგიზთა მიწარები 268
 ყირიმი 271, 272
 «ყოველი ქართლი» 28
 ყოშარა, მდ. სვან. 45 (სქ.)
 ყუბანი 44, 46, 271, 272
 ყუბანის მიდამოები 272
 ცყანადა (დალ.) 55
- შავი ზღვა 10, 11, 13, 14, 33, 46, 50, 51, 57,
 83, 85, 86, 94, 95, 104, 107, 110, 115, 120,
 257, 258, 259, 272, 273
 შავი ზღვის სანაპირო 115, 120, 259, 263, 271,
 273

- შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნები, იხ. შავი ზღვის სანაპირო 115, 120
- შავი მთის საყდარნი და ეკლესიანი 256
- შალაყი არღუნი, მდინარე (დალ.) 54
- შალკა 272
- შაორი 106 (სქოლიო)
- შაპის (დალ.) 54
- „შარაულა“, მდ. რაქაში 106
- „შარა-წყალი“ 106
- „შარა-ხევი“, „შარო-ხევი“ 106
- შარვანი, იხ. შირვანი 106, 257
- შარო, ახზახ. შემავალი (იგულისხმ. აუხაზთა სამეფო ანუ დ. საქ.) ერთ-ერთი პოლიტ. ერთეულის ქვეყნის სახელი 104, 105
- შაროა, საჩაჩნ. 105
- შარო-ანგუნ, „შარო-არღუნ“, შაროს წყალი ანუ მდინარე 53, 105
- შატბერდი 126, 127, 146, 254
- შარტილი, 172, 175, 177, 179, 202, 203
- შატ-მთა, იხ. ოშხემახოც 93
- შაქიმი (შაქი) 269
- შაშიანი, სოფ. 51
- შაფსუგების მიწაწყალი 44
- შახადა (დალ.) 55
- შეანავორი 111
- შილდა (დალ.) 55
- შირაკავანი 30
- შირვანი 106
- შირაქი 51
- შიდა ქართლი, იხ. ქართლი 59
- შიშირიხა (ხალდ.) 55
- შიდროდა (დალ.) 55
- შირაპანი, ციხე 14
- შიტოდა (დალ.) 55
- შიუაღლის მხარე, იხ. ქუსტი ნემროჟ 255
- შიუა მდინარეთი 1, 2, 3, 4, 5
- შიუგუ-მეგრე, მთა 53
- შიურუპპაკი 1
- შიოტოტა (დალ.) 55
- შიცკვარა, მდ. აფხ. 45
- ჩანჯუ-არგუნ, მდ. 53
- ჩარახ 54
- ჩარაშმბეს წყალი, მდ., იხ. სოპი-ლულიაჲ 39
- ჩახაველი 60
- ჩალმა, ჩალმართის ხევი 47
- ჩერდჱ-ჩუ, ხეობა 54
- ჩერქეზეთი 89
- ჩერქეზთა მიწაწყალი 271
- „ჩერქეზ-კერმენ“ ციხე 272
- „ჩერქეზ-ტუზ“ ანუ ჩერქეზთა მინდორი, თემი 272
- ჩინეთი 268
- ჩიტხლფა (დალ.) 55
- ჩაბორაკი 28
- ჩოდა-კოლა 54
- ჩოლურტი, სოფ. სევან. 191
- ჩორ, ჩორდ, ჩორდი 268, 269
- ჩოროდა (დალ.) 55
- ჩოხ 54
- „ჩორდილა“ ანუ საქართველო 277
- ჩრდ. მხარე, მხარეები, იხ. ჩრდ. სომხეთი და სამხ. საქართველო 253, 256
- ჩრდ. სომხეთი, იხ. სომხეთი 253
- ჩრდილოა ქუეყანა 126, 254, 255, 256
- ჩრდ. კავკასია იხ. კავკასია 121, 187, 263
- ჩუბურხუა აფხ. 46
- ჩულღი, დარგოულ-კაბატახურად დარუბანდი 269
- ჩურულ, ლუქურად დარუბანდი 260
- ცადა (დალ.) 55
- ცელი, ტბა 31
- ცემა-ორ, მდ. (ლუნძ.) 53
- ცილიტხლფა (დალ.) 55
- ცინალაბეთერი, მდ. (დალ.) 53
- ცინკიხ, მთა 54
- ციხალ-ბოთლახ 54
- ციხის-ძირი 47
- ცულფა (დალ.) 55
- ცოდა 55
- ცხუმი 266
- ცხუმარი, ზემო სევან. თემი 161
- ძეგამი 50
- ძორი 24 (სქოლიო)
- ძოროფორის რაიონი 256
- ძოროფორი, ხევი 26
- ძუხუნუ, აფხაზურათ ჩერქეზეთი 273
- წალკა 220
- წალკიტა (დალ.) 55
- წარდალი 48
- წედისი 60
- წითელგორი 50
- წილდრა, მდ. სევან. 45 (სქოლიო)
- წინაზია, იხ. აზია 5
- წინამძღვრიანთ-კარი 52
- წიფლაკეკე 50
- წიფლოვანის ხევი 50

- წიფნარი 50
 წობენა, სოფ. (ხატის-წობენა 48) 28, 48
 წობენი 48, 48 (სქ.)
 წობი, ხეობა 24, 25, 26, 28
 წობონა, სოფ., იხ. წობენა 48
 წობონო 48
 წობონო, მთა 48
 წოვა 47, 48 (სქ.) 49
 წორბანი 48 (სქ.)
 წორბისი 48 (სქ.)
 წორი 24, 48 (სქ.)
 წოფაბორ, ხევი იხ. წობი 28
 წოფაბორაკი, ხევი 28
 წოფაბორსანე, ხეობა 26
 წოფენე 49
 წოფი, ხეობა 29
 წოფე, იხ. სოფანენე 48
 წუბენი, სოფ., იხ. წობონა
 წუბენო 48
 წუნარი 48 (სქოლიო)
 წუნდა-დემოთი, იხ. წუნდა ქ. 31
 წუნდა, ქალ. 30, 31, 32
 წუნფანი 49
 ქანების მიწაწყალი 264
 ქანეთი 2, 12 (სქ.), 13, 263
 ქანეთის თემი 44
 ქართალეთი იხ. ქართალი
 ქართალი 47
 ქობირაკი, იხ. ჩობორაკი 28
 ქორას გადასავალი 269
 ქორ (ქანეთი ანდიურად) 47
 ქორა პაპაკ, იხ. დარუბანდი და ქორას გადა-
 სავალი 269
 ქორი, იხ. დარუბანდის ციხის მახლობელი ად-
 გილი 269
 ქოროზი, მდ. იხ. ვოპ 19, 20, 259, 261, 266
 ქოროზი, აუზი 266
 ხაზარეთი, ხაზარეთისა სახლვარი 276
 ხაზართა სახელმწიფო 106
 ხალდია, ანუ ქანეთი 259
 ხალციხისა (ხალდ.) 55
 ხალხალი, მთა 19
 ხამეშ, მდ. 95
 ხანის-წყალი, მდ. 110
 ხარადა (დალ.) 55
 ხარახი (დალ.) 55
 ხაროი-კოლო (დალ.) 54
 ხატის წობენა 48
 ხაშადა 55
 ხაჩ, მთა 19
 ხაჩენი 268
 ხაჩი-ჩუ, ხეობა 54
 ხაზმატი, სოფ. 172, 176, 177, 180, 182, 183,
 184, 202, 203, 208, 220, 221
 ხეერგოა, მთა 53
 ხეესურეთი 179, 181, 182, 183
 ხეთა 7, 56, 59, 133
 ხეთების ქვეყანა, იხ. ხეთა 133
 ხელდრა, მდ. სვან. 45 (სქოლიო)
 ხენძყვარა, მდ. აუხ. 45
 ხერსონესი, გუთებისა ქალაქი 266
 ხეტოხ (დალ.) 54
 ხეცრუ ფშ., მდ. აფხაზ. 43
 ხეცკუარა, მდ. აფხაზ. 45
 ხვან-ორ, მდ. (ლუმბ.) 53
 ხვარის წინ მდებარე მთა, ანუ იმიერ ხვარი,
 იხ. პარახოათრა მთა 257
 ხინდახ (დალ.) 54
 ხმელთა-შუა ზღვა 272
 ხობა-კოლო 54
 ხოდოტა (დალ.) 55
 ხოლარძენე (იხ. ხორძენე) 20, 24, 261
 ხორა კერტი 256
 ხორანთა 49
 ხორხენე 19, 261
 ხორძენე 261
 ხორსაბადი 132, 133 (სქოლიო)
 ხორძინი 19, 20
 ხორხი 222
 ხოფა 206
 ხოფი 107
 ხოჩადა 55
 ხრეთი 126
 ხუხისტანი 127
 ხუნანი 94
 ხუნხახ 54
 ხურთა ქვეყანა, მერმინდელი (იხ. სომხეთი) 55
 ხუშდადა (დალ.) 55
 ხუფსუ, მდ. აფხ. 43
 ჯანმატი 220
 ჯავახეთი 24, 25, 29, 31, 32
 ჯავახეთის ტბები 29
 ჯეჯორის მდ. 60
 ჯვარბოსელა, სოფ. 45
 ჯიქეთი 266, 271
 ჯიოხ-ორ, მდ. (ლუმ.) 53
 ჯოფქი, სოფ. 127
 ჯუგვანი, სოფ. 51
 ჯუმბალკვარა, მდ. ახხ. 45

- ჰაბშურ-ის ხეობა 4
 ჰათესძის რაიონი 256
 ჰალისი (ხემო ჰალისსი) 133
 ჰარანი 136
 ჰარუ 8
 ჰატტუშა, ქალ. (ბოლახ-კოჯ) 40
 ჰალბატი 256
 ჰალარწინი 256
 ჰეგრისი, იხ. ეგრისიც 267
 ჰენიოხელთა მიწაწყალი 258
 ჰენიოხური, ანუ ჰენიოხთა მთები 259
 ჰერაკლეუმი, ქალ. 104
 ჰერეთი 26, 50, 267, 268, 276
 ჰერეთის საზღვარი 268
 ჰერეთი, სამხ. ნაწილი ბორჩალო, ყაზახ-შამშა-
 დინი 253
- ჰინდოეთი 5, 17, 205
 ჰიმარ, ციხე „მახლობელად ქვეყანისა ოცეთისა“
 266
 ჰირკანის (გურგანის) ზღვა 20, 21
 ჰნარაკერტის ციხე, 24, 24 (სქოლიო) 34
 ჰურკანის ზღვა, იხ. ჰირკანის ზღვა
 ჰუსსო, ნავთსადგური 13
 ჰულაე, ჰულაჟე, ქვეყანა 274
 ჰუპანის, ჰუპანი მდ. ანუ ბუგა 270, 273, 274
 ჰუპაკურის მდ. 270
 ჰუსსას, მდინარე, ნავთსადგური 264
 ჰურისტანი 126
 ჰურრის ქვეყნები 3, 4
 ჰურრიტების ქვეყანა, იხ. ჰურრის ქვეყნები

ტომობრივი სახელების საძიებელი

აბასკოა, იხ. აბხაზები 266
 აბაძეხები 44, 273
 აბხაზები 120, 226
 აბხაზთა ტომი, ტომები 45, 46, 103
 აბხაზნი 120, 127, 185
 აგათურსები-ს ტომი 116, 117
 აგათურსის ტომი 131
 ადიბანები 261
 ადიგე 273
 ადიღები 187
 ადიღევი, ხალხი 114
 ადიღეველები 89, 92, 93
 ადიღეველთა მოსახლეობა 109
 ადიღეველნი 54, 114
 ადიღეველ-ლუნძები 91
 აზიელები 4
 აკადელები 2, 3
 ალანები 268
 ალანნი 271
 ალაროდები 18
 ალაძონები 50, 274
 ალაძონების ტომი 270, 274
 ალაძონეს ჰოა 274
 ალბანელები 18, 20, 53, 119, 131
 ალბანთა ტომი, იხ. ალბანელები 131
 ალბანნი, ალბანელები, ალბანელნი 255, 261, 267, 276
 ამაძონები 115, 118, 119, 276
 ამორტები 1, 2, 3
 ანდიელები 47
 ანდროფაგები ანუ კაციკამიები 274
 ანწუხელები 47
 არაბნი 28, 59, 60, 127
 არაბთა გეოგრაფები 255
 არასკვითთა ტომი, იხ. ანდროფაგები 274
 არეველნი 127
 არიელი, არა ასურული ტომი 119
 არიელი სპარსელები 119
 არიელნი 258
 არმნ, იხ. სომხები 255
 ასსირიელნი 3, 37

ასურები 10, 11, 48
 ასურელები 7, 15
 აჟკატები 129
 აფსილები, იხ. აფშილები 120
 აფშილები 13, 120, 265, 266
 აფხაზნი, იხ. აბხაზნიც 127, 185
 აქეველნი 101
 აქსაბატის, აქსაბატები 275, 276
 აღმოსავლეთით მდებარე ჩრდილოელები 254
 აღმოსავლელნი 256
 აძგვე, აძ. ტომების სახელი უძეცურად 273

 ბაბილონელნი 128, 197, 198
 ბაღდადეგნი 126
 ბეზლენი, ტომი 273
 ბერძენნი, ბერძნები 8, 11, 31, 50, 58, 81, 96, 100, 105, 112, 113, 116, 117, 120, 127, 129, 130, 132, 136, 174, 258, 271
 ბორჯსთენელნი, ბორჯსთენეჯტა 274
 ბყედუხ 273
 ბუდინები, ბუდინოა, გელონების მეზობელი ხალხი (ტომი) 116, 118, 270
 ბუნ-თურქნი 30, 59, 277
 ბჟერ-ბაოდების ტომი 264
 ბჟერები 265

 გააკადებული სუმერები 2, 3
 გარბანელნი 127
 გარგარელთა ტომი 24, 33
 გარდაბანელთა ტომი 24, 30, 33
 გელი, გელონთა ტომის ნამდილი სახელწოდება 116, 117, 118, 119, 131
 გელეები 276
 გელეები-ს ტომი, იხ. გელი 118
 გელლონების ტომი, იხ. გელი 116, 117, 118, 131
 გელონოა 119
 გერროს 50
 გილანელები 119, 257
 გოგო-სატლოხ ტომი 114
 გოგი 132
 გოგი ანუ გოგარელნი 133
 გომერი 132

გუგარელნი 28, 32, 30, 257
 გუთები 132, 136, 160, 187
 გუტეები 2

დალისტნელები, დალისტნის ტომები 52, 73, 269
 დევთა სახლი—ქაჯატუნები 30
 დრილები 11, 13

ებრაელები 128, 131, 132, 160, 174, 175
 ეგვიპტელები 3, 4, 7, 15, 16, 17
 ეთიოპელები 15
 ელამიტელნი 126
 ელღინები 115
 ერანელები 98
 ერანელები გათურანებული 98
 ერანელი ტომები 83, 113
 ერანულ-ოსური მოსახლეობა 84
 ერმანნი ანუ სომეხნი 128

ვარჯან, ანუ ივერნი 255
 ვესტგუთები 268

ზვდრიტები 13

თათრები 272
 თარგამოსიანთა ნათესაობა 169
 თარგამოსიანნი 276, 277
 თობელი ე. ი. ჭართველნი ანუ ივერნი 128
 თოვარმა 133 (სქოლიო)
 თოველნი, რომელ აწ ივერად იწოდებოდნ 129
 თორგომოსიანები 132
 თორქნი 272
 თრაკიელები 115
 თრაკიულ-ფრიგიული მოდგმის ტომთაგანი 7, 10
 თუბალ 133
 თუბალ-მეშხი-ს ტომები 133
 თუბალ-მოსონი 135
 თუმალ, კუმუბ-ლეგების სახელწოდება ლუნ-
 ძურად, იხ. თუბალ, (თუმალ მრ. რ.) 51 (სქ.)
 თურანელნი, გაერანებულნი 98
 თურქები 212, 213, 217, 269
 თურქ-ქურთები 213
 თუსსაგეტნი, თუსსაგეტა 270
 თუშები 47, 51, 136

იაფეტრიანი მოდგმის ვრები 78, 152
 იაქსამატა 96
 იბერები 18, 20, 23, 32, 57, 58, 79, 261

იბერიელნი 254
 იბერ-მეხსნი 135
 იბოსელთა ნათესავნი 30
 ივერიელები 32
 ივერიელთა თემი 128
 ივერიელთა ტომი 28, 32
 ივერიელნი, ძველნი ივერიელნი 169
 ივერნი 255
 ინდო-გერმანელები 6, 9
 ინდო-გერმანული ტომები 10
 ინდო-ევროპელები 4, 7
 ინდოელები, იხ. ჰინდოელნიც 4, 17
 ისპირელნი, იხ. სასპეარნი (ები) 18, 267
 იუბოსელთა ნათესავნი 277
 იუდიანელნი 128
 იქსიბატები, პონტოსთან სინდთა მეზობელი ტო-
 მი, იხ. იქსობატა, იქსობატები 96, 100, 103; 271
 იქსობატა 96
 იქსობატები 100, 103

კადუსიები 53; 257
 კავკასიელთა ტომები 81, 85
 კახაზ, ჩერქეზების საკუთარი თავის სახელწო-
 დება 271
 კაილიპიდეები 50
 კარატელები 62
 კასპიების ტომი 257
 კასიტები 5
 კატარები 129
 კემირაგელთა ტომი 90
 კემურ კუნძუ—ტემირგოთ თათრ. 273
 კერკეტები, იხ. ჩერქეზებიც 273
 კეფალ 104
 კოლაელები („კოლა“) 12, 131, 135
 კოლხები, კოლხთა ტომი 10, 11, 12, 12 (სქ.)
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 78, 120, 127, 169,
 258
 კოლხნი, იხ. კოლხები 120, 169
 კორაქსები, კორაქსთა ტომი 12
 კორაქსთა, აფშილები ბერძენულად 120
 კოსსეველები, იხ. კასიტები 5
 კვრელნი, ლეგების ერთი ტომთაგანი 50
 კუმუბ-ლეგები 51 (სქოლიო)

ლაზები 13, 266
 ლეგები 276
 ლეგ-ეს, ლეგები (ბერძნ.) 136
 ლეგური ტომები, დაღესტნის ლეგური ტომები
 53; 131
 ლეკნი 276

ლეკები, იხ. ლეგეს 136
 ლეკთა ტომები 51 (სქოლიო)
 ლეკნი 49, 50, 127
 ლეპი, იხ. ლეპონეს
 ლეპონეს, ლეპონთა, ლეპონითა ტომი (ლათ.)
 118, 135, 136
 ლიბიელნი 32
 ლუბენების ტომი, იხ. ლეპინეს ტომი, ლუბინე,
 ლუბონ
 ლუვიები, ლუვიელები 89
 ლუკან 276
 ლუპინეს ტ. 135, 136
 ლუპონეს ტომი 52, 118, 135, 136
 ლფინქი, იხ. ლეპონეს ტ. (სომხ.) 52, 135

 მაკედონელი 260
 მაკრონები, კოლხ. მებობელი ტომი 11, 12 (სქ.)
 13, 15, 16, 18, 263, 264, 265
 მაიოტები, მაიოტთა ტომები 81, 113
 მარგინელი 258
 მარდნი 52, 104
 მარები 18
 მასაგეტების ტომი 118
 მასუქ 272
 მათიენები 18
 მეგრელები 13, 78, 278
 მეგრელი 13, 28, 31, 45, 51, 78, 127
 მელანსლანები 270, 275
 მესხები 12, 18, 51 (სქ.)
 მეფეთა სკვთები 271, 275
 მეზურელი 127
 მთელი 48
 მთიელები 51 (სქ.), 189
 მთიოლნი 276
 მიდიელები 18, 126
 მიდნი, იხ. მიდიელები 126
 მიეზოშ 273
 მიტანელები 4
 მიწის მოქმედი სკვითები 275
 მოსოხი 60
 მოსსოხ 51
 მოსსუნელები 11, 18, 258
 მოსხები, იხ. მესხები 18
 მოხვევები 17
 მუშუკები 7, 8, 10
 მცხეთელი 254

 ნადზოს ტომი 91
 ნატუხელები 91
 ნატუხუჯელების ტომი 92

ნატუხუჯელების ტომი 91
 ნახჩე 98
 ნახჭა ნახჩე 98.
 ნახჭამატები 99, 104
 ნახჭოები ე. ი. ჩანჩები 100, 103
 ნახჭოს ტომი ანუ ჩანჩები 51 (სქ.)
 ნემეტლოს, ადიღეველთა ტომის საგვარეულო
 სახელწოდება 114
 ნეტახოს ტომი 93
 ნეჯრნი, ნეჯრები, ნეჯროა 274
 ნომადეს სკვთა 274

 მაქსაბატები, მაქსამატები, მაქსამატთა ტომი,
 275, 276
 მაქსამატი 100, 104
 მჯრკთა (მჯრკაძას) ტომი 271

 ოაორპატა—იხ. აამძონები 115
 ოესნი, იხ. ოსებიც 31, 32, 60, 271, 277
 ოსები 271
 ოსნი 271
 ოსტგუთები, 268
 ოტენე, ამიერ-კავკასიაში, იბერიის აღმ-თით-
 მდებარე თემი, იხ. უტიელი 51

 პაგურტაჟ, ტომი აზიის სარმატეთაში 96
 პარალატაჟ, კოლაქსაჟს შთამომავალი ტომი
 96, 129
 პართნი, პართელები 126
 პართელი 257
 პაჟანიონი, პაჟანიკები 272
 პერიეობიდეების ტომი 275
 პონტოელი ბერძნები, მოახალშენნი 116, 117,
 119, 120, 130
 პროტო-ირანულ-სუმერული მოსახლეობა 125
 პროტოხეთები 6, 8

 ყანი 273

 რან ე. ი. ალაბნელი 255
 რომაელები, რომელი 105, 113, 116, 136,
 271
 რუთულელი 187
 რუსები 112, 272, 273

 საგრომატები 270
 საკაჟ, სკვთების ძველი სახელი (ჰეროდოტე) 95
 საკების ტომი 52, 53, 95
 სამხრეთელი 254
 სანიჯაჟ, იხ. სანიკები 266

- სანიგები, სანიგნი 120, 266, 273
 წანწა, იხ. კანნი 12 (სქ.), 263
 სასპერნი 10, 18
 სარ საჯრო 104, 105
 სარმატები, იხ. სკვით-სარმატები 78, 79, 81, 104, 105, 105 (სქ.) 107, 113, 114, 118
 სარმატი 100
 საჯრომატები, საჯრომატების ეროვნება 104, 105, 105 (სქ.), 107, 119, 129
 საჯრომატი 115
 საჯრომატი 109
 საძენ, იხ. აუგა, აბხაზთა ტომი 95
 სემიანთა აღმ. შტო, იხ. აკადელევი 2
 სემიანთა დასავლული შტო, იხ. ამორიტები 2
 სემიანთა მოდგმის ტომები 1, 2, 3, 4
 სემიტები 133 (სქ.)
 სერრები 104
 სვანები 10, 191, 200
 სენიელნი, სომეხ მამამთავართა შთამომავალნი 267
 სინდები 51, 81, 91, 96, 100, 103, 120, 222
 სინდნი, სინდოა 273
 სინდურ-ლილლურ-ლეგურტი მოდგმის ტომები 131
 სირაკები (პოა სირაკეს) 51
 სირაკენნი 120
 „სირირნი“, ტომი 269
 სისაკი 24
 სკვითები 51, 78, 81, 87, 91, 96, 97, 98, 113, 118, 124, 131, 134, 136
 სკვითთა ხალხი, იხ. სკვითები 96
 სკვით-სარმატების ეროვნება, იხ. სკვ-ები 81, 87, 113, 131, 132, 135, 136
 სკვითების და სარმატების ჩამომავლობა 114
 სკოლოტები ანუ სკვითები 58, 118, 119, 129, 130, 131, 135, 136
 სკოლოტების ტომი 116, 117
 სკოლოტნი 115
 სკოლოტ-შარომატები 58, 59
 სკვოები 95, 96, 110, 115, 116, 129, 130, 131, 270, 271, 274, 275
 სკვოები, მზენელი სკვითები 115
 სკვთაი პრეტერუს, იხ. სკვოები
 სკვითთა მოდგმა, იხ. სკვოები 27●
 სკვითთა ტომი—გელები 96, 119
 სკვითთა ტომები, იხ. სკვოები 27●
 სკვითურ-სარმატული ტომები 96
 სლავეები 274
 სომეხთა მბრძანებლები 263
 სომეხთა მოძღვარნი 256
 სომეხნი, იხ. სომეხები 277
 სომეხები, ტფილისელი სომეხები 11, 18, 20, 21, 24, 29, 30, 31, 32, 48, 127, 128, 132, 213, 217, 218, 219, 227
 სოფანენე, სოფენე 48, 49
 სპარსელები 31, 119, 127
 სპარსი ანუ უფიკი 127
 სპარსნი 267, 276
 სუბარე, აკადურად ჰურრიტი 3
 სუმერები, 1, 2, 3, 197
 სუმერთა სახ. 3
 სურები 55
 სხაპეტეს ტომი 93, 114
 ტაბალ-იმერ-მეშხ-მესხნი 135
 ტაბასარანთა ტომი 106
 ტაოელნი 276
 ტარგ-ები ანუ ტერგ-ები 131
 ტასუნნი 33
 ტემირგოა, იხ. კემურ კუპპატ (თათრ.) 273
 ტიბარანები, ტიბარენები 11, 14, 18
 ტიბარები 51 (სქ.)
 ტიბარენნი 263
 ჭოოლა, მერგელები ყაბარდ. 15 (სქ.)
 ჭორეტნი 113
 ტრასპიები 129
 ტურიგეტების ტომი 131
 ტუბალი ანუ თობელი 51 (სქ.)
 ტუსკები 136
 ტუსკოა, წოვა-თუშნი 51 (სქ.)
 უბინადრო სკვითები, ანუ ნომადის სკვთაი 274
 უბიხები, უბცხნი 273
 უდგსიანები 191
 უზები 275
 უფიკები, უფიკნი ანუ სპარსელები 126, 127
 უზარტელები 7, 219
 უსინათლონი 275
 უტიელთა ტომი 24, 33, 51
 ფინიკიელნი 15, 17
 ფსესოი 112
 ფხოველნი 48
 ფილან 106
 ქალდეველნი, ძველთა ქალდეველთა შთამომავლობა 128, 277
 ქანანები 2
 ქართველები 22, 30, 31, 32, 46, 50, 78, 79, 116, 126, 127, 146, 160, 161, 223, 254

- ქართველთა ტომი კოლაელნი 131
 ქართველთა ტომები 51 (სქ.), 132, 138, 140, 142, 153, 157, 187
 ქართველი ტომები, იხ. ქართველთა ტომები
 ქართველნი 60, 127, 131, 137, 160, 184, 189
 ქართველურ-ლილლური მოდგმის ტომები 168
 ქართლოსიანნი 168
 ქართულ-შარომატული ტომები 55
 ქაშოგნი 273
 ქაჯატუნნი, იხ. დევთა სახლი 30
 ქეშიგნი, იხ. ქაშოგნი 273
 ქისტნი 47, 68, 185
 ქრისტიაზე ერი 256
 ქუენანი, ქისტნი 47
 ჟურთები 213, 217, 218
 ჟუსანგნი, იხ. ქაშოგნი 273
 იატჯკაჲ-ს ანუ ხატჯკაჲ-ს ტომი 112
 იუნძები 51 (სქ.), 51, 89, 114
 იუმუჭელი ლეგები 51
 იაბარდოელები 51, 143, 157, 187, 222, 224, 272
 იაბარდოელი მთავრები 271
 იაბარდოელნი 272
 იირიმის თათრები 272
 ჯეარასკეითები 270
 ზარები 106
 ჰარო 104, 105
 შარომატების ტომები 116, 160
 შარმატული ერები 120
 შარომატული ტომები 59, 120
 შაფსუგები, შაფსუღები 44, 91
 შაჰშიხ, ტომი 273
 შინჯიშო, აბხაზთა ტომების საერთო სახელი
 აბაქეხურად 273
 შუამდინარის მკვიდრნი 126
 ჩანები 48 (სქ.) 68, 69, 74, 98, 99, 189, 223
 ჩანური ტომი 48, 48 (სქ.) 51 (სქ.)
 ჩერემისები 78, 79
 ჩერქეზები, ჩერქეზთა ტომები 43, 46, 47, 104, 187, 220, 221, 222, 224, 272
 ჩერქეზები ანუ ჯიქები 272, 273
 ჩერქეზები, ზღვის სან. მცხოვრებნი 224
 ჩერქეზ-ყაბარდო-აბხაზები 276
 ჩერქეზ-ყაბარდოელთა ტომები, ჩერქეზ-ყაბარდოელ ტომთა ჯგუფი 43, 103
 ჩერქეზთა მთავარნი 272
 ჩუვაშები, ჩუვაშ-ები 78
 ჩრდილო კავკასიელები 223
 ჩრდილოელნი, რომელნი მზის აღმოსავალს მდებარეობენ, იხ. იბერიელნი 254
 ჩრდილოსაჲ ნათესავნი 254
 ცოუანაჲე (ასურული სახელწოდება), იხ. სო. შენე და წოვათა ტომი 48
 ძიქნი 273
 ძედრიტების ტომი, იხ. ძედრიტების ტ. 265
 ძეკები, იხ. ჯიქები 273
 ძუხოა 273
 ძუდრიტების ტომი 264, 265
 ძუხუ, ჩერქეზთა სახელი უსლარით 273
 წადეღელთა ტომი 24, 33
 წობენი 49
 წობენი ანუ წოვანი 48, 49
 წოვ, 48 (სქ.) 49
 წოვა (თუმები) 48, 49, 51 (სქოლიო)
 წოვა, 48, 49
 წოვანი 48, 65
 წოვები, თუმეთში გადმოსახლებული და გაქრისტიანებული ჩან. ტომი (დირით) 47, 48
 წოველები 72
 წორ-ი ტომი 48 (სქ.)
 წოუანის ტომი 49
 წილკანელნი 48
 წინა აზიის ძელი მოსახლეობა 1
 წუნარი 48 (სქ.)
 ჰანები, 12, 13, 46, 263
 ჰარელები 137
 ჰართალენი 47, 48
 ჰარი, ლეგური ტომის სახელი 47
 ხაზარები, ხაზარნი 269, 272, 276, 277
 ხაზართა მეფე 277
 ხალდები 7, 13, 14, 263
 ხალდები, ურარტელები 7
 ხალიბები 51
 ხალიბ-მოსნიციები 23
 ხალუზები 11, 12, 263
 ხატჯკაჲს ტომი 112
 ხტუკები 112
 ხახურატე, ნეტახოს ტომის ერთი საგვარეულო 93
 ხახუს, ადიღეველთა ერთ-ერთი ტომის—სნაჲეტეს საგვარი. სახელი 93
 ხეესურები 17, 176, 179, 209
 ხეთები 3, 4, 6, 7, 8, 39, 55, 56
 ხუდოყო, ნადხოს ტომის ერთი განშტოება 91

ბუნნი, იხ. ჰუნები 268

ჯაბმათაგნი, იხ. ჯაშმაგნი 273

ჯაშმაგნი 273

ჯიქები, ჯიქნი 50, 127, 272, 273

ჰაიკის შთამომავალი 28

ჰალპატელები 253

ჰარუ ეგვიპტურად ჰურრი 4

ჰენიოები 13, 50, 136, 263, 264, 265

ჰერები 50

ჰერნი 127

ჰიბერ 51 (სქ.)

ჰიროაეს ტომი 52

ჰიქსოსები 168

ჰობოლ-ალ, მთიელების და თავიანთ თავის
სახ. ლუნჰურად 51

ჰობოლაჟი—ჰობოლ-ალ-ის მრ. 51

ჰონები, იხ. ხაზარნი, ჰუნები, ჰონნი 268, 269,
277

ჰონნი, ანუ ჰუნები 268, 277

ჰორი, ებრაულ ძეგლებში ჰურის დაწერილო-
ბა 3

ჰუნები 268

ჰუბალ-ჰიბერ 51 (სქ.)

ჰურები (ჰურრიტები) 3

ჰურიტები 3, 4, 5, 6, 7, 8

ჰურნი 15

ჰურრი, ჰურრის ერი (მიტანელნიც) 3, 4

ჰურრიები 4, 9

ენების სახელწოდებათა საძიებელი

- აბხაზური ენა 40, 41, 43, 44, 45, 61, 120, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 151, 152, 155, 156, 164, 185, 187, 188, 189
 აბხაზური ენა (თანამედროვე აუზ.), იხ. აბხაზური 141, 142, 146, 185
 აბხაზური კილო, აბეჟური 188
 აბხაზურ-მეგრული ენათა ჯგუფი, იხ. აბხაზ. 155
 აბხაზური, „ორივე აბხაზური“, იხ. აბხაზური 61
 აბხაზურ ენათა ჯგუფი, იხ. აბხაზური 137
 ადიღური ენა 95, 111, 114, 156
 ადიღურ-ენოვანი ჯგუფი 54
 ავისტური 92
 აკადური ენა 2, 42, 43
 აკუშური ენა, ძვ. აკუშური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 146, 155, 163, 164, 186
 ალბანური ენა 53, 165
 ანდი-დიღური ენა 158, 165
 ანდიური ენა 63, 100, 138, 139, 141, 142, 143, 158, 163, 165, 166, 188, 189
 ანდოს ჯგუფის ენები, იხ. ანდიური ენა 100
 ანდო-დიღური ენები თუ დიალექტები, იხ. ანდიური ენა 100
 ანდური ენა 100, 142
 ანჭუხური ენა 123, 142, 178, 185, 190, 191
 არაბული ენა 146, 186
 არიული ენა 131
 არქული ენა 138, 140, 141, 142, 143, 163, 186, 197
 ასურული ენა 132, 133, 134, 215, 254
 აფხაზური, იხ. აბხაზური
 ალულური ენა 140, 141, 142, 143
 ალულურ-კვრულ-თაბასარანული 142, 158
 ახალი სპარსული ენა, იხ. სპარსული 97, 125
 ახეზური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 158, 165
 ახემენიანთა ლურსმული დამწერლობის ენა 108
 ბაბილონური ენა 150
 ბერძნული ენა 56, 83, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 126, 132, 135, 136, 152, 160, 171, 176, 215, 216, 273
 ბერძნული წარწერების ენა 83
 ბოთლიზური ენა 100, 139, 158, 163, 164, 165, 168
 ბოთლიზურ-ლოდობერული ენები, იხ. ბოთლიზური ენა 163
 ბოსფორის ბერძნული წარწერების ენა 81
 ბულღური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144, 164, 165, 166
 დარგოული ენა 269
 დალისტნის ენები 100, 101
 დალისტნის დიალექტები 103
 დალისტნის კუმუხურ-ლეკურ-წახურული დარტულური ენები, იხ. დალისტნის ენები 101
 დიდოური ენა, ძველი დიდოური ენა 137, 140, 141, 142, 143, 158, 164, 165, 166, 190
 ებრაული ენა 131, 132, 133, 134, 160, 175
 ელამური ენა 108
 ერანული ენა (ენები) 81, 83, 86, 97, 113, 115
 თაბასარანული ენა 141, 142, 143, 144, 158, 164, 165, 166
 თურქული ენა 50, 123, 146, 218, 260
 თუშური დიალექტ. 175, 180
 თრაკიული ენა 115
 იაფეტური ენები 152
 ინგლისური ენა 185
 ინდოევროპული ენები 7, 8
 ინდოევროპული ენა, ენები 4, 6, 9, 10, 56
 იმერული კილო (თქმა) 38, 205
 კავკასიელთა ტომების ენა 85
 კავკასიის ენები, იხ. ჩრდილო-კავკასიის ენები 111
 კავკასიური ენები 8, 9
 კანისური 38, 39
 კამტაური ენა 269
 კარატული 100, 138, 140, 141, 142, 143, 158, 163, 164, 165, 168
 კასიტური ენა 5
 კელტური ენა 6
 კვრული ენა (ლეგურ ენათა ჯგუფის) 50, 140, 141, 142, 143, 144, 158, 163, 164, 165, 168
 კორკაული კილოცაი 267

- ლათინური ენა 126, 132, 135
 ლეგურ ენათა ჯგუფი 50, 67, 111, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 151, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 190, 197
 ლეკური ენა, 269
 ლევიური ენა, იხ. ლევიტური 9
 ლევიტური ენა 9, 38, 39
 ლურსმული დამწერლობის ენები 56
- მეგრული ენა 41, 145, 147, 152, 187, 206
 მეგრულ-ქანური ენა 41, 115, 146, 152, 167
 მიტანელების ენა, იხ. მიტანური ენა 3
 მიტანური ენა 3, 9
 მონღოლური ენა 171
 მცირე აზიაში მცხოვრები ერების ენა 56
- ოსმალური ენა 146
 ოსური ენა 83, 85, 97, 98, 115
- პამირის დიალექტები 91
 პროტოხეთური ენა 8, 38, 167
- რაკული (კილოკავი) თქმა 38
 რიზე-ხოფური კილოკავი 154
 რომაული ენა 52, 115, 118
 რუთულური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144, 164, 165, 187
- სარმატული ენა 80, 81, 82, 119, 120
 საკრომატული ენა, იხ. სარმატული 119, 120
 სემიტური ენა 133
 სემური ენა 2, 3, 4, 8, 9
 სვანური ენა 38, 45, 145, 146, 147, 152, 154, 162 2 (სქოლიო), 163, 167, 187, 190, 205
 სიენური 267
 სინდურ ენათა ჯგუფი ანუ სინდური ენები 88, 112, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 155, 163, 164, 188
 სინდურ-ლილლური ენათა ჯგუფი 140
 სინდურ-შარომატულ ენათა შტო 142
 სკიითური, სკუთური ენა 78, 80, 82, 98, 117, 119, 120
 სკვიტურ-სარმატული ენა, იხ. სკვიტური 80, 82
 სკოლოტური ენა 115, 120, 136
 სომხეთური, სომხური კილოკავები 267
 სომხურ-თურქული (გამოთქმა) 19
 სომხური ენა 126, 132, 134, 135, 215, 216, 217, 256, 267, 269
 სპარსული ენა 51, 52, 125, 255
 სპერული 267
- სუბარული ენა 3
 სუმერული ენა 2, 3, 8, 9, 121, 122, 123, 124, 125
 ტანაისის ბერძნული წარწერების ენა 80
 ტინდალური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 158, 164, 165, 166
 უგრა-ფინური ენა 98
 უღური ენა 137, 141, 142, 164
 ურალ-ალტაური ენა 98
 ურალური ენები 97
 უტიური გამოთქმა 53
- ფაქალური ენა 125
 ფინური ენა 97
 ფშაური კილოკავი 159, 175, 180, 181, 183, 201, 203, 220
- ქართველური ენები 123, 145, 154, 168
 ქართული 267
 ქართული ენა 45, 47, 48, 50, 67, 97, 111, 118, 120, 121, 122, 124, 136, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 186, 187, 193, 194, 195, 198, 207, 210, 216, 217
 ქართულ-მეგრული, იხ. ქართული ენა 154
 ქართულ-მეგრულ-სვანურ-აფხაზურ-ჩანანური ენები, იხ. ქართული ენა 152
 ქართულ-მეგრულ-ქანური ენები, იხ. ქართული ენა 168
 ქართულ-ქართველური ენები, იხ. ქართ. ენა 154, 184
 ქართულ-ყაბარდოული ენა, იხ. ქართული ენა და ყაბარდოული ენაც 146, 155
 ქართულ-შარომატული ენები, იხ. ქართული ენა და შარომატ. ენა 120, 121, 151, 167
 ქართული ძველი, იხ. ქართული ენა 56, 193
 ქისტური ენა 41, 42, 47, 137, 141, 142, 143, 144, 154, 155, 164, 165, 185, 618
 ქისტურ-წოლური 137
 ქურთული ენა 267
- ლილლური ენები, ენათა ჯგუფი 42, 47, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 157, 163, 164, 165, 167
 ლოდობერული (ანდიურ ენათა ჯგუფის) ენა 138, 141, 143, 158, 163, 164, 165, 168
 ლუმუჭური (ლეგურ ენათა ჯგუფის) ენა 63, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 158, 163, 164, 165, 186

- ლუნძური ენა და მისი დიალექტები 100, 123, 137, 140, 141, 142, 158, 164, 185
 ლუნძურ-ანწუხური და ქართული 123, 140
 ლუნძური, თანამედროვე 137, 158
 ლუნძური, ძველი 140, 158
- ყაბარდოული ენა 35, 41, 114, 115, 137, 142, 143, 145, 146, 154, 155, 158, 164, 185, 188, 189, 197, 207
 ყაბარდოულ-ქართული ენები 158
 ყაფასარანული ენა 141, 142
 ყაფუზური ენა 137, 143, 158, 164, 165, 166, 190
 ყვანადური 158, 164, 165
 ყირგიზული ენა 146
- შარომატულ ენათა ჯგ. 66, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 154, 155, 160, 163, 164, 165, 167, 197
- ჩაჩნური ენა და მისი დიალექტები 41, 42, 47, 48, 100, 103, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 155, 157, 164, 165, 168, 185, 186
 ჩაჩნურ-ქისტური ენა, იხ. ჩაჩნ. ენა 144, 155
 ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვეური, იხ. ჩაჩნ. ენა 137
 ჩერქეზულ-ადიღეური ენ. 187
 ჩერქეზულ ენათა ჯგუფი 54, 115, 137, 142, 145, 154, 155, 158, 163, 164, 165, 168, 185, 187, 188, 189, 197, 220, 223
 ჩერქეზ-ყაბარდო-აბხაზური ენები 276
 ჩერქეზულ-ყაბარდოული ენოვანი ჯგ., იხ. ჩერქეზულ ენათა ჯგ. 54, 145, 223
 ჩინური (მემბატინე) 268
 ჩრდილო კავკასიის ენები 111
- ძველი ქართული ენა, იხ. ქართული ენა 56, 193
 ძველი ებრაული, იხ. ებრაული 160
- წარწერების ბერძნული ტექსტების ენა 83
 წახურული ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144, 164, 165, 186
- წოვეური ენა, ლილიურ ენათა ჯგუფისა, ჩაჩნურ-ქისტურის მონათესავე 41, 42, 47, 48, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 157, 164, 165, 185
- კამალალური კილოკავი 138, 140, 165, 166
 კანური ენა 115, 145, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 157, 187, 208, 207
 კანურ-მეგრული, იხ. კანური ენა 115
 კანურ-მეგრულ-ქართული, იხ. კანური ენა 153
 კანურ-სვანური ენა, იხ. კან. 154
 კანური კილოკავი 56, 62, 123, 140, 141, 142, 143, 185
- ხალდური 261
 ხალდური წარწერების ენა 55, 153
 ხვარზული 137, 140, 141, 142, 143, 158, 164, 165, 190
 ხევსურული კილოკავი 38, 147, 171, 175, 176, 177, 179, 182, 204, 209, 210, 211, 220
 ხეთური, ლტნსმული წარწერების ენა 6, 8, 38, 124, 132, 134, 205
 ხინალლური კილოკავი 75, 164
 ზოიტური 267
 ხორსაბადის წარწერების ენა 132, 133
 ჯეკური კილოკ. 138, 140, 141, 143, 144, 164, 165, 166
 ჯეკურ-თაბასარანული 166
- ჰინდური ენა 5
 ჰინდური ენა ძველი 125
 ჰორიტული ენა, იხ. ჰურრიტული 124
 ჰურკილური, აგუშურის მონათესავე ენა 42, 43, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 155, 164, 186, 197
 ჰურკილური თანამედროვე, იხ. ჰურკილური ენა 42, 43, 138
 ჰურიული ენა 4
 ჰურრების ენა, იხ. ჰურრიტული ენა 3
 ჰურრიტების ენა, იხ. ჰურრიტული 8
 ჰურრიტული ენა 3, 4, 8, 9, 124, 125

ტერმინთა საძიებელი

- ა, ართრონი 66, 146
 ააფენ, გახაფხული ახ. აფხ., იხ. აფნა და ლაფ-
 ნეც 71, 72, 156
 ააფენ, გახაფხ. თანამ. აფხ., იხ. ააფენ 67, 156
 აბა, აბი 66
 აბზ, ენა (ზოგადად) აფხ. 101, 102
 აბუ (-ობა . ქართ.) განყ. ცნებათა მაწარმოე-
 ბელი ბოლოსართი ლემ. 197
 აბუბი, შუაგული 140
 აბუნ, ხამთარი ახ. აფხ. 76
 აგ (მილლერი) 82
 აგ (ოსური), აწმყო დროის მიმლეობის ან ნახმ-
 ნარი ზედსართავის შემქმნელი სუფიქსი 82, 92
 აგოს, შვილის აღმნიშვნელი ბოლოსართი ბერძ-
 ნულ სახელებში 84, 87, 88
 ად, დანიშნულების გამომატველი სუფიქსი ძვ.
 ქართულში 56
 ადგილის დედა, წარმართული ხანის ლეთაება,
 დიდი ლეთისშობელი 183
 ადორებული წყალი 161
 „ადრეკილა“-ს ჩვეულება (ძვ. სვ.) 204
 ა-დჭუ, წყალდიდი ფსლ. აფხ. 40
 აფეჯი 166
 აფი გუბე, იხ. ტბორე (საბა) 34
 აფი დღე 172
 აფისგორა (ხლაპ.) 210
 აფი სენი, 196
 აფი ლვთაება 197
 აზადი, გიორგი აზადი ქაჭმატის ჯვარისა 220,
 221
 ათენგენობა, ხევსურული დღეობა 176, 183, 221
 ათვი, სიციხე, ცხელი სვ. 68
 ათვა, წინ, ჩერქ. (უსლარი) 187
 აინი, იხ. ანი, ბოლ. ხალდ. გეოგ. სახელებში 55
 აკ, იხ. აგ (მილლერი.) 82, 92
 აკვანი 192, 193, 194, 195
 აკვინის თავი 195
 „აკბე“, ზაფხული ჩაჩნ. ქისტ. (გვლდ.) 73
 ალა, უფალი, ჩაჩნ. ქისტ. (გვლდ.) 186
 ალი (ქართ.) 186
 ალლაპ, ლმერთი 186
 ალტანნის, კანისურად წყარო 39
 ამაუყენით 159
 ამეტოს, დამდეგი ზაფხ. ბერძნ. 160
 აზზა, მთვარე ახ. აფხ. 65, 164
 ამოდ თქმა ნანისა 195
 ამორა 95
 ამროზმარ(უ) 89, 95
 ამოყენება 172
 ა-მრა, მზე ახ. აფხაზ. 61, 137, 141, 142, 144, 145.
 მრა გვლუეიტ, მზე ამოდის ახ. აფხ. 64, 145
 მრა თაზლიუეიტ, მზე ჩადის, ახ. აბზ. 64
 ამუყენით 159
 აზშ, იხ. ამიყბ, დღე აფხ. (უსლართი) 188, 189.
 ამუშ, დღე ახ. აფხ. 62, 144
 ამჩ, ძალა აფხ. 188
 ამჩ, კვირა 188
 ამჩიზა, იხ. აზშ-იც შვიდეული (კვირა), აფხ. 189.
 ამჩაარა, კვირა (გულია) აფხ. 188
 ამჩაშ, კვირა (უსლ.) აფხ. 188
 ამხედრება 193
 ან, ნათესაობის აღმნიშვნელი ბოლოსართი ჭა-
 ნურში 147, 152, 153
 ან, ქალ-ლვთაება აფხ., იხ. ანცტა [(პ. კარაია)
 185
 ანგელოზები ტკბილი ანუ მოწარმართე და-
 საწარმართო 183
 ანგელოზები ყინვარში ბრბანებულნი 221
 ანგელოზი, ანგელოზნი 171, 175, 176, 177, 179-
 180, 182, 183, 203. 220, 221, 222
 ანგელოზი დიდწვერისა, იალბუზზე დაბრძანე-
 ბული 221
 ანგელოზი, იხ. მგზავრი ანგელოზი 220
 ანგელოზი მხისმყოფი 203
 ანგელოზი პირქემი, ცეცხლის ალიანი 177
 ანგელოზი წვერისა 222
 ანდა, ზეთური გეოგრაფ. სახ. ბოლოკიდური 55
 ანი, გეოგრაფ. სახ. ბოლოკიდური ხალდური 55.
 ანონიმი, 264, 265
 ანუ, მნათობთა სახელების ბოლოკიდ. (ბაბილ.)
 149
 ანტა, ხეთ. გეოგრ. სახ. ბოლოკიდური 56
 ანჩა, ლმერთი აფხ. ძვ. და ახალი (გვლდ.) 185.

- ანცია, იხ. ანცტა
- ანცია რმზუზ, ღვთის მიზეზი, აფხ. (პ. ჰარაია) 185
- ანცტა, ანცია—ღმერთი თან. აფხ. 185
- აპრ, დედამიწის ღვთაება (ჰეროდოტე) 81
- აყდაპა, ვიშაპ, ქვის ქანდაკებები, ვეშაპები (თურქ. ქურთ.) 213
- აყდაპაკ, იხ. ვიშაპ (მ. ხორენელი), გველუშაპი 217
- აყდაპა-აჟურტა, ქართულ-თურქული საზოგადო საძოვოები 213
- აყდაპა-აჟურტი 219
- აყდაპაკ-აჟურტ 217
- არ, სუფიქსი მეგრ. 147
- არაზ-უნ, მართვა-გამგეობა (ოსურ.) 92
- არგუსი, საყვარლის გამოშნაკველი საკუთარი სახელი ბერძნ. წარწ. 89
- არგუნავოს, საქ. სახელი ბერძნ. ოლბიის წარწ. 84
- არე, არეები (წელიწადის) 155, 159, 194
- არე ქაშრისა
- ართმეული ქრთამი 173
- ართმევა სამსაზურისა 177, 180, 183
- არინასი თაბაშხა, თაბა 187
- არინა, წყარო (ბოლახკოლს ტექსტ.) 38
- არინა, წყარო ლუკიტური (ფორრერი) 38
- არმაზი, კერპი 168, 169
- არმური ცდომისა 254
- აროტოს, დამდვიე ზამთარი ბერძ. 160
- არტახები ზარ-ბაბთიანი—„ზარბაბთისა არტახები“ 195
- ასლიტრიანი 209
- ასპარეზი, ვიწრო ასპარეზი 116
- ასსაბშა, შაბათი აფხ. აბუჟურ კილოზე 188
- ასუბუტება, აუსუბუტებადითა 172
- ატა, მამა ჩერქ. 91, 92
- ატაკამ, სკითხვების სამეფო საგვარეულოს სახელი 91
- ატამაზა, მამათმთავარი ჩერქ. 87, 92
- ატამაძას 91
- ატატა 91, 94
- ატატამაძას 91
- ატოხ, გაზაფ. დიდიორ. 72
- ატბანუ, გაზაფხული მგზურ. და დიდიორ. 75
- ატბოჟ, გაზაფხული დიდ. 72
- ატხოხ, შემოდგომა, დიდ. 74
- აუხი, მდინარის ჩრ. დ. აუხი 116
- აუჟკროსია, ცივი ახ. ლუნდ. 71
- აენა, გაზაფხული, სამხ. დას. აენახ. (გვ. ლდ.) 71, 156
- აფროდიტე, ცისკრის ვარსკვლავი 149, 150
- აფსიჯლგმ, სილა აფხ. 41
- აფუვებული 66
- აფუ, შაბ, ხუთშ. აფხ. 188
- აფუცა 273
- აფხ, ზაფხული, სამხ. დას. აფხ. (გვლდ.) 73
- აფხარა, სითბო ახ. აფხ. 66, 67, 68, 156
- აფხარა, თბილი აფხ. 66, 67, 68, 156
- აფხარა, სიტყვა ახ. აფხ. 68, 156
- აფხე, თბილი ჩაჩნ. 152
- აფხეა, წინ აფხ. 151
- აფხენ, ზაფხული აფხ. 73, 152
- აფხენ, სითბოს დრო, სიტყე (პ. ჰარაია) 152
- აქლაად, ქალაღი (აფხ.) 40
- ალაჯ, ხე, ტყე (თურქ.) 25
- ალბა აბჯრისა 172
- ალბეა კარისა ანუ გაღება 148
- ალბეა ცისკრისა, ალელბობა ცისკარი 146
- ალელუნა 202
- ალელუნა ლოცვისა, ლოცვა-ვედრებისა 150, 190 196
- ალთქმის ასრულება 198
- ალმავლობა 205
- ალმოსულა საციცკროდ 149
- ალმოსუნება 36
- ალმსარბელი, (მაქსიმე აღმსარბელი) 127
- ალწერა, აღწერილი, აღწერილია 128
- ალზდა კმლისა 172
- აყო, იხ. აგოს, ოყეცა და ოყოც 88
- აყეა, იხ. აგოს, 88
- აყუარა, მდინარის რიყენაპირი აფხ. (უსლარ.) 44
- აყყურა, ზღვის რიყე აფხ. (უსლ.) 44
- აშა, იხ. აფშ, 188
- აშემეზ, თქმულება ყაბ. 224
- აშქესა, წელიწადი აფხ. 151
- აშტ, კარი აფხ. 187
- აშტაბა, ორშაბ. (გულ.) აფხ. 187
- აშჟაბჟ, ორშ. (უსლ.) აფხ. 187
- აჯა, ცხელი თანამ. აფხ. 68
- აძღუ, მდინარე, თანამ. აფხ. 40
- აძვი, აძი, აძია, აძიაგოს, აძიაფოს, აძოს 91
- აძთატვა, იხ. ა-ძთატრა 40
- აძთატრა, ტბა, აფხ. (უსლარ.) 40
- აძთატრაჟ, წყლისსაცვი აფხ. 40, 41
- აძქუა, წყლები აფხ. (უსლ.) 40
- აძუ ღვინო აფხ. 40
- აძუ, წყალი თანამ. აფხ. 40
- აძუჯ, წყარო თანამ. აფხ. 40
- აძუჯ, ღამე თანამ. აფხ. (უსლ. დონდ.) 64
- აზალოზი 193
- აზაშა, ოთხშ. აფხ. 188
- აზთა, ცივი სამხ. აღმოს. აფხ. (გვლდ.) 70

- აზი, ბოლოკიდ. ხალდ. გეოგრ. სახ. 55
 აზილვა თვალთაჲ 147
 აზინი, რქოსანი საქონლის მფარველი ლეთაება (ჩერქ.) 223, 224
 აზინის დღეობა 223, 224
 აზინ ჩემმე ტლერეყუთო (ჩერ.), სამსხვერპლო ძროხა 224
 აზტაჲან, შუადღისას თან. ლუმუქ. 63
 აზტუშა, პარასკევი აფხ. 188
 ა-ხტტ, მთა, აფხ. 46
 აზტუს აფხ. 43
 აზთა, სიცივე თანამ. აფხ. 70
 აზიოზიოზია, ცივი თანამ. აფხ. (უსლარ.) 70
 აზიოზიოზია, ცივითან. აფხ. (დონდ.) 70
 აჯდა, ჭველთ ჭმალ მტრისა აჯადეთ 172
 აჰაშ, სამშაბათი აფხ. (გულია) 188

 ბ-სქესკატ. თავს. ნიშანი ჩან. ქისტ. 68, 185, 186
 ბაყ, მზე თან. ლუნდ. 137
 ბაყ, მზე (კარ. ანწ.) (გვლდენშ.) 61, 137
 ბად 88
 ბადას, საკ. სახ. ხალხ. თქმ. (ადილ.) 89
 ბადაგოს 88
 ბადინო 88
 ბადინიყო 88
 ბადინიყოს 88
 ბაზ 101, 103
 ბაზ, ლამე სვან. 148
 ბათ, იხ. ბუთ მთვარის წოვეური სახელწოდების ძირი (შიფნერი) 65
 ბაჰები 189, 190
 ბაკლ, დალ. გეოგრ. სახ. მეორე ნაწ. 53
 ბარაქა (არაბ.) 174, 175
 ბარაქიანი 179
 ბარაქის დატანება 173
 ბარბალი, იხ. ბარბოლ-ბარბალი 191
 ბარბალეიბე ლკლათხე, ბარბალ—ხეაღმართული (სვან.) 191
 ბარბარე 198, 199
 ბარბარტე, იხ. ლაბარტე და ბარბარე 199
 ბარბლუშ, იხ. ბარბოლი
 ბარბოლ-ბარბულ, ლეთაება, სვანური სალოცავი, 161, 162, 163, 191, 192, 196
 ბარზ, მთე. ძე. და თანამ. ლუმუქ., იხ. ბერზ-იც 164, 165
 ბარზა, მთვარე ახ. ლუმუქ. 66
 ბარზრუა, მთვარე მრ. რიცხ. ლუმუქ. 66
 ბარი 171
 ბარლ, მზე თანამ. და ძე. ლუმუქ. 61, 137
 ბარძიმი 220

 ბარზ, მზე ლუმუქ. (გვლდ.) 61, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 163
 ბარზ-ოლ, ბარბოლ-ის სავარაუდო წინამორბედი ფორმა სვან. 163
 ბარჯ, მზე არტულად 138, 140, 141, 142, 143, 163
 ბარჯ, ბარჯი, მზე ძე. აკუშური 61, 138, 140, 141, 142, 143
 ბასტი, შემოდგომა ჩან. ქისტურად (გვლდ.) 74
 ბატ 101, 102, 103, 149
 ბატონი, ლეთაებრივ არსებათა სახელი 171
 ბატონი, ბატონები გადამდებ სნეულებათა სახელწოდება 191, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 212
 ბატონი-და 195
 ბატონი ცვარიელი (თუშური დაწ.) 212
 ბატონი, 7 დამძინი 195
 ბატონი ძმა 195
 ბატონიშვილები, დედა 192, 193
 ბატონების დედა 192
 ბატონ-პატრონი 171
 ბატონებისა მამიდა 194
 ბატონის შვილები 192
 ბატტალ, იხ. ბუტ. ჩანჩ. 65
 ბატტანა, იხ. ბუტ. ჩანჩ. 65
 ბატტიმ, იხ. ბუტ. ჩანჩ. 65
 ბატტური, იხ. ბუტ. ჩანჩ. 65
 ბატტლინ—ზის აღმოსვლა, აღმოსავლეთი წოვა. 65
 ბაუჭკაოსა, ცივი ახ. ლუმუქ. 71
 ბაქს 89
 ბაქსაგას, ბაქსაგოსი 89
 ბაქსანი 89
 ბაქსაგოს ამრომპარუ 89
 ბაყ, მზე თანამ. ლუნდ.; ანწ., კარ. 61, 137, 141, 142, 158, 197
 ბაყალ, მზეები თან. ლუნდ. 61
 ბაყინუ, მზე-ს სავარაუდო ფორმა ლუნდ. დიდოურში 158
 ბაყულშანი, ცხრა—ციბე-ცხელება ლუნდ. 197.
 ბამ, მთვარე ძე. აკუშ. (გვლდენ.) 66, 164
 ბბაჰ—ენა ჩერქ. (კლაპროტი) 101;
 ბბჰე—ენა ჩერქ. 101
 ბე, იხ. აბა, აბე 66
 ბეგარ-ყალან-ი 182
 ბედი 173
 ბედნიერი, იხ. ეტლიანი 175
 ბედნიერად მოხდა ბატონებისა 198
 ბედუბუტო, ტლებიცეს ცოლი (ყაბარდ.) 224

- ბეთერა, დაღ. გეოგრ. სახელთა მეორე ნაწ. 53
 ბეთურჩან, უფალი, უხენაესი, თანამ. ლუნდ. 185
 ბერაზუქვი, ოთხშაბათი ყაბ. (ლოპატ.) 188
 ბერზ, იხ. ბარზიც, მთვ. ძვ. ლუმ. (გვლდ.)
 66, 163
 ბერი, იხ. ბნრპი-ც დღე და მზე აკუშ. (გვლდ.)
 61, 138, 146
 ბეტაშუ, მთვარე მრ. რიცხვი თანამ. ქისტ. 65
 ბეტტინიშ, იხ. ბუტ. ჩანნ. 65
 ბეტტინ იხ. ბუტ. ჩანნ. 65
 ბერკენ, მზე ლუმუქ. და არკ. 138, 140, 141
 ბერკენ აცხი, მზის ავადმყოფობა, სატკივარი
 არკ. 197
 ბეჩქედ, ღმერთი ახ. ლუნდ. 185
 ბენნი, შემოდგომა აკუშ. (გვლდ.) 76
 ბეჯედი, ღმერთი ლუნდ., ანწ., კარ. და დიდ
 (გვლდ.) 185
 ბზა, ჩრდილოეთ კავკასიასა და ამიერ კავკასიაში
 გავრცელებული ძირი 103
 ბზარი ქართ. (საბა) 35
 ბზარხული, ზაფხული მეგ. 152
 ბზაჰ 101, 102
 ბზე, ენა, მეტყველების პროცესი, აფხ. ჩერქ. ყა-
 ბარდ., (გვლდენ.) 101, 102, 103
 ბზეგუ, ენა ჩერქ. 101
 ბზეგ-გუ, ენა ყაბ. (კლაპრ. და ლულაგ) 101
 ბზეკ-უ, იხ. ბზე 101
 ბზეყნ, ხახვი, ყაბ. 46
 ბზეყნუბუ, ნიორი ყაბარდ. 46
 ბზეული 103
 ბზეა, ენის განმსაზღვრელი ფორმა აფხ. 101.
 ბზე-უ 101.
 ბინა, იხ. ლარდ სვან. 162
 ბინადრობა 118
 ბინაიკი, იხ. ლარდთოლ სვან. 162
 ბინდი ქართ. 146, 147
 ბირასკეშუთა, პარასკე. (ლულაგ) ჩერქ. 188
 ბირასკეზიდა, ოთხშაბათი ჩერქ. 188
 ბიბ, ლეთაგების სახ. სვან. 190
 ბიზობი, წლის დასაწყისის დღესასწ. სვან.
 161, 162, 190
 ბლაბურბუბა 46
 ბლი, შვიდი ჩერქ. 188
 ბლიპჟე, ორშ. ჩერქ. 187, 188
 ბლიტება, ორშ. ყაბ. 187
 ბლყ, შვიდი ყაბარდ. 188
 ბლყსმ(ხ)ა, ორშაბათი, ყაბარდ. (ლოპატ.) 187,
 188
 ბნელი ლამე 181
 ბჰაძ, ბჰაძ—მთვარე, ჰერკილ. 66, 164
 ბო, სქეს კატეგორიის თავსართი ნიშანი ძვ.
 აკუშ. 69
 ბო, თავიკიდური აღულ. კვრ. თაბ. მზის სახლებში
 158
 ბოაყ, მზე იხ. ნაყ. ძვ. ლუნდ. 61, 137, 140, 141,
 158
 ბოვზუნა, თბილი ახ. ჩანნ. 68, 157
 ბორეკია, ოთხშაბათი ყაბარდ. (ნაკომოვი) 188
 ბოროტი გენია 197
 ბორცი 218
 ბორცი, მთვარე იხ. ფორც ანდ., 66, 163, 165
 ბორცადულუ, მთვარეები ახ. ანდ. 66
 ბორცადულუტყლი, ბორცოიტყლი, მთვარისა
 (ნათ. ბრუნ.) ახ. ანდ. 66
 ბოცარლუ, იხ. ბოწარლუ, ცხელი ძვ. აკუშ.
 (გვლდ.) 69
 ბოცს, მთვარე ყვან. და ჰამ. 164, 165, 166
 ბოცსარ, ვერძი, მამალი ცხვარი ტინდ. 166
 ბოცსატყლდან, ვერძი ჰამალ. 166
 ბოცსუ, მთვარე ტინდალ. 164, 165, 166
 ბოცი, მთვარე ანდ. დიდური 66, 164
 ბოცო, მთვარე ყაფურ. 66, 165, 166
 ბოძება წულისა 203
 ბოწარლუ ცხელი, იხ. ბოცარლუ ძვ. აკუშ.,
 (გვლდ.) 69
 ბოჟ, მზე ყაფურ. 61, 137, 140, 141, 142, 143,
 158
 ბუა, მზე მეგრ. 156
 ბუაჩხა, კვირა, მზის დღე ქან. 187
 ბუბა 7 აფხაზ. 189
 ბუგუბა, ზამთარი ჩერქ. (ლვლ.) 73
 ბუელა, ბუელა-ფოა, შემოდგომა ახ. ჩერქ. 74,
 76
 ბუქლზა, ზამთარი ახ. ჩერქ. 76
 ბუქპა, შემოდგომა ყაბ. (გვლდ.) 74
 ბუყუბუ, შემოდგომა ახალ. ყაბ. 74
 ბუგმა, იხ. ფსუმა და სუმა-ფსუმა მეგრ. 35
 ბუტ, მთვარე წოვ. და ქისტ. 65
 ბუ, დღე ანდ. (გვლდ.) 63,
 ბუ, მთვარე ჩანნ. 65
 ბუ, იხ. ბო 158
 ბუზ 102, 103
 ბუზი, მწერი 103
 ბუზულ, ბუზი სვ. 103
 ბუზულუნი 102, 103
 ბუთა 168
 ბუთ, მთვარე წოვ. დიდ. 65, 164, 165, 167,
 168

- ბუთ, ბუტ კერპი სპარს. 167
 ბუნი, ლამე ჩაჩნ. 64
 ბუისინ, 64
 ბუისინინო, ლამისა (ნათ. ბრუნ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისინინა, ლამეს, (მიც. ბრუნ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისინინო, ლამეები ჩაჩნ. 64
 ბუისინუო, ლამით (მოქმ. ბრ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისუ, ლამე წოვ. 64
 ბუნაგი, იხ. ლო.
 ბურღ, მზე ლუმ. 197
 ბურღილი, მზეები 61, 137, 197
 ბურღილი წუწაბუ, მზისაგან ხვეწა, ცხრო და ციებ-ციხელება ლუმუქ. 197
 ბუტუნი 102
 ბუტ, იხ. ბუთ სომხ. მამაკაცის სახ., სპარს. კერპი 167
 ბუტ, იხ. ბუთ 167
 ბუტ, მთვარე დილღურ. 167
 ბუტ, მთვარე ჩაჩნ. ქისტ. 65, 103, 164, 168
 ბუტბუტი 102
 ბუტტ, მთვარე ქისტ. 65, 165
 ბუშ-კინტი, უკანონ. შვილი ზემო გურია 206
 ბუშ-კუტურა, უკანონო შვილი ქვემო გურია 206
 ბუც, მთვ. ჩაჩნ. 165
 ბუცი, მთვარე თანამ. დიდ. ანდ. ყაფ. 66, 164, 165, 166
 ბუციო, მთვარე ზვარ. ყაფურ. თან. დიდ. 66, 164, 165
 ბუცსა, მთვარე ხინალ. 164, 165
 ბუწი, ვერძი ყაფურ. 166
 ბუწი, მთვარე ძვ. დიდილორად (გვლდ.) 66, 165,
 ბუყ, მზე, ძვ. დიდილორად (გვლდ.) 61, 137, 140,
 141, 158
 ბუყინუ, იხ. ბაყინუ და სხ. მზე კავკას. ენებში
 158
 ბუხარაბ, ცივი (ანწ. გვლდ.) 70
 ბუჯ, მზე (დიდ.) 61, 137, 141, 142, 143, 158,
 190
 ბუჟა, იხ. ფუჟაუც, ავსება, გამსება მეგრ. 36
 ბუჟნ, იხ. ფუჟნ, თბილი ღიღი. 157
 ბუჯახა, მზის დღე მეგრ. 157
 ბუჯორა, მზე თანამ. ჰანურ. 156
 ბუღე, მაგარი მკვრივი ყაბარდ. 90
 ბუზაალ, ღმერთი ლუმუქურად, იხ. ზაალ 186
 ბუღ, მზე უღურ. 137, 140, 141, 142, 143, 190
 ბუჯ მზე ზვარ. ბუღ. 137, 140, 141, 142, 143,
 190
 ბუცსტიე გაზაფხ. ჩაჩნ. 72
 ბუღ, მზე უღურ. 61
 ბუჯ, მზე ზვარშ. 61
 გაბუტუნება, სულის განაბვა, მოყრუება 102
 (სქოლიო)
 გაგდება ქარისა 178
 გადაყრენით 159
 გადაკრა აკვნისა 195
 გადამდები მოარული, სნეულება 191, 193, 194,
 198
 გადამწერი 170
 გადარწვეა აკვნისა 195
 გადაყრა, გადაუყრიდით 159, 172
 გადაქდეენება 181
 გაერცელმებულობა 146
 განაპულ, გაზაფხული წოვ. (გვლდ.) 72
 გაზაფხული 69, 71, 72, 73, 75, 153, 155, 158
 გაზნაპოლის ახალხი 193
 გალ, ზაფხული ალულ. 75
 გამართვა ხელისა 183
 გამარჯვება, გაუმარჯვე 172
 გამარჯვებისა ზაფხული 159
 გამტკიცული პური 169
 გამაჯრწინება, გამაჯრწინება 172
 გამახტა, ზაფხ. ყაბარდ. (გვლდ.) 73
 გამოთხოვა წულისა 208
 გამოთხოვა წყალობისა 172, 183, 196, 201, 203
 გამოთხოვა, იხ. გამოთხოვა 172
 გამოუთხოვე, იხ. გამოთხოვა 203
 გამოწყარანი მოარული 192
 გამოსავლის დევთარი 206
 გამოსახულება 198
 გამოფატრა 115
 გამოშვებული ღვთისაგან სვედა-სნეულება 181
 გამოწლა 115
 გამოჭე, ზაფხ. ჩერქ. 73
 გამჩენი 176
 განმწმენდელი საცეცხლური 198
 განსაზღვრა 171
 გარდაგაყრევინე 159
 გარდანაწერები 170
 გარდამდნარი თაფლი 169
 გარდამეტება 177
 გარდმოცება 128
 გარდუყენიდი 159
 გარმოყრა, მშვიდობა ზაფხულისა გარმაყრევი-
 ნით 173
 გატარება ქარისა 179
 გაღებამ ცისკრისა, იხ. ალუბა ცისკრისა 146
 გაყოლა 172
 გაყოლა, გაჰყვიდით 172
 გაშლა 166
 გემოფშამ, გაეამსებ, ჰან. 30

გემიშ ყორეი ხარგელია—ბელის კარზე დატ-
ვირთული 200
გენიები ავადმყოფობისა 198
გველშუპი 213, 215, 216, 217
გვიმრა ანუ ჩადუნა (მცენ.) 23 (სქოლიო)
გზა-შარა 181
გიდოდ, ღამე დიდოურ. გვლდ. 64
გი-მა-რ-ენჯი, მდგომარე მეგრ. 57
გიორგობა 190
გვინვა 37
გიოდ, ღამე დიდოურ. (გვლდ.) 64
გოლეული 169
გონი, ზამთარი აკუშ. (გვლდ.) 77
გოგ, დაღესტნის გეოგრაფიულ სახელთა ბოლო-
კიდური ბგერა 53
გრეხილი 193, 194, 195
გვნ, იხ. კან.; მზე, დღე, თურქულ ენაზე (დას:
თურქ. ოსმალ. და ყირგ.) 146 (სქოლიო)
გვშ, ღამე ალღუ. 64
გუმბრა, იმერეთ-გურიაში გვიმრას ანუ ჩადუნს
უწოდებენ 23 (სქოლიო)
გულსაესება 199
გურა, გაზაფხული ჩანნ. ქისტ. (გვლდ.) 72
გუაშ, დედოფალი, ქალბატონი ჩერქ. 220, 223
გუახტოლა, ფიჭვი (ჩერქ.) 46
გუელი, იხ. ეშაპიკი 215
გურიე—შემოდგომა ჩანნ. 72, 74
გულადი 56

დ, სქეს. კატეგ. თავსართი ძვ. ჩანნ. 68, 69, 157
და, კან. სუფიქსი 157
და, დაღესტ. გეოგრ. სახ. ერთი ჯგ. ბოლოკი-
დური 55
და,მეგრულში მოქმედებითი მიმღობის ფორმა 57
დაბადება, საღმთო წერილი 131, 132, 134, 135,
174, 199, 205, 206, 215, 217
დაბნელება მზისა 189
დაბრუნება გულ-წალმივ, პირ-წალმივ 177,
183
დაგორებული ქვა 161
დადგომა დღის 148
დავალება 175
დავლათი 172, 173
დავლათიანი 175
დათხოვა 180, 183
დაკლავა ძეთა და ასულთა 169
დაკვირება 170
დალ, ღმერთი თან. წოვურ. 185
დალა, მოქ. ბრ. დელესი, იგივე დელეო 185
დანლა, ღმერთი თანამ. ქისტ. 185

დანლა, ღმერთი ქისტურად 185
დალე, ნათ. ბრ. თორმა დალი-დან წოვ. 185
დალე, იხ. დალ ღმერთი წოვ. (გვლდ.) 185
დალინა, იხ. დანლა 185
დანლა, მიც. ბრ. დელესი 185
დალობა, ღვთაება წოვურად 185
დამბადებელი 179
დამდგარივე ზაფხული 159
დამდეგი ზამთარი 160
დამდეგი ზაფხული 160
დამამლება 207
დამარღვენი 169
დამსჯელი მსახურნი 184
დამწუხარება, ამწუხარებენ ხეცს. 211
დაპატრული ანუ დახეთილი 115
დარეცვა, რეცვა ძვ. ქართ. 166
დარუსა, სიცივე ღუმუქ. (გვლდ.) 71
დარჯუსა, იხ. დარუსა 71
დარჯჯაო—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დარჯჯოსა—ცივი ახ. ღუმუქ. 71
დარჯჯაოლულ—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დასაამებელი იავ-ნანა 198
დასაჯდომი ავეჯი 166
დასრულება დღის 148
დატანება 173
დაუყენიდი 159
დაუხან, ცხელი ჩანნ. ქისტ. (გვლდ.) 68, 157
დაფანული 94
დაფარვა 172
დაფარება კაბის კალთისა, იხ. კაბის კალთის
დაფარება 172, 183
დაფხან, წვა ახ. წოვ. 69
დაფხე, ცხელი ახ. წოვურათ 69, 157
დაფხოლ, სიცივე-სითბო, ახ. წოვ. 69, 157
დაცემა კარვისა 195
დაწესება 24 (სქოლიო)
დაწუხვა, ცის კარის დაწუხვა ანუ დახურვა,
ან იხ. დახუტვა ძვ. ქართ. 147, 148
დაწყალობება 159, 160, 172, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
201, 202, 203, 208
დანმარება 172
დახუტვა ანუ დაწუხვა 147
დანშუვა ცისკრისა 146
დაწმარება 173
დაცქილ—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დაჯდომა ქვემოთი 179
დაყლე, ცივი აკუშ. (გვლდ.) 71
დგომა მზისა 162
დე, დღე ჩანნ. და წოვურ. 62

- დებუისა, დღე-ღამე წოვ. 62
 დედოფალთა სამშობლო 169
 დედოფალი მდინარე წყლისა 220
 დელე, დმერთი თანამ. ჩან. 185
 დელინს, ნათ. ბრ. დელე-სი, 185
 დელიეზ, იხ. დალა 185
 დენი, დღისა (ნათ. ბრ.) წოვ. 62
 დერკუ, ცივი ღუმუქ. 70
 დერყუ, ცივი ღუმუქ. (გვლდ.) 70, 71
 დებსა, დღეს ღუმუქ. (გვლდ.) 63
 დიაბეტი 34
 დიასახლისი, იხ. ზადლე 181, 186
 დიბის საბანი 193
 დიდამიშ ლეკედ ლამარია—დიდების მიმღები
 ლამარია (სვ.) 191
 დიდება 174
 დიდი ღვთისმშობელი, იხ. ადგილის დედა 183
 დიენა, დღეს, იხ. დე ჩან. 62
 დიენუშ, იხ. დე ჩან. 62
 დიენუშ, იხ. დე ჩან. 62
 დილა ანუ ცისკარი 146, 147, 148
 დილა, წარმართული ღვთაება 150
 დილ-ბატ მნათობი ღვთაება ბაბილ. 151
 დილის ცისკარი 150, 151
 დინინ, იხ. დე ჩან. 62
 დიოსისა დომხა, პარასკევი 187
 დიოფალი 123
 დირალს, ბოლოკიდური დალ. გეოგრ. სახ. 55
 დილა ანდა დღლა, მზე (ყაბ.) (გვლდ.) 61, 137
 დიცხირი, დინცხირი, სისხლი (ჩან.) 157
 დიხშალ, დიასახლისი (სვანურად) 199
 დიუსუფიქსი ჭან. 56
 დივლათი 174
 დივლათიანი 179
 დივუნენ—თბილი ახ. ჩან. 68
 დივუნენ, იხ. ვოვუნენ 157
 დივუნენ ყა, თბილი ზამთარი 76
 დივა, დოვა 42
 დივახი, მდინარე ქისტურ. (გვლდ.) 42
 დიკონ, დიკონ 42
 დიკონხი, დიკონხი, მდინ. ჩან. (გვლდ.) 42
 დილუ—წვიმა ჩან. 42
 დილუნენ, იხ. დილუ ჩან. 42
 დისტაქრები 196
 დილონხი, მდინარე წყალი ჩან. 42
 დილუ, წვიმა ახ. ჩანურად 42
 დილუნენ, მომსვლელი ჩან. მდინარე 42
 დიკონხი ან დიკონხი, მდ. ჩანურად (გვლდ.)
 42
 დრშიდო, ორშაბათი სვან. 187
 დრშიდუ, დრშიდურ—მოვარე სვან. 167, 168
 დრშხა, მთა ყაბარდ. 93
 დოჯარი, დიდი მდინარე ქისტ. 42
 დოკუნენ, ჩანჭური ოუტუნენ—ის ქისტური შესატ-
 კისობა 42
 დრო 157, 158
 დუ, სქესკატ. თავსართი ჰკრკილ 65, 69
 დუ, მრ. რ. სქესკატ. ნიშანი ჩან. 61, 62, 65,
 69, 76
 დუარ 89
 დუარავოს, დუდარავო ადილ. 89
 დუდარ 89
 დუირინს ხი, მლაშე წყალი ჩან. 41
 დლა, დღე მეგ. ჭან. 145
 დლუთა, დლუთე, თუთა, თუთე, მოვარე მეგრ. 168
 დუმაცხო, საღმთო მალაღი, მწვერვალთა მფარ-
 ველი, ღვთაების ჯგუფისა (მთიულ.) 221, 222
 დუწრუმ, გახაფხ. ჰკრკილ. 69
 დუწრუმ, ხაფხუფი ახ. ჰკრკ. 69, 75
 დუღილი 67
 დუღო, ღამე ჰკრკილ 64
 დუჟა, სიცივე ახ. ჰკრკილ. 71
 დუჯალიო, ცივი (ახ. ჰკრკილ.) 71
 დუჟყე, ღამე აკუმ. (გვლდ.) 64
 დლე ქართ. 62, 137, 144, 145, 146, 150, 154,
 155, 158, 184, 187
 დღეგრძელობა 145
 დღეგრძეობი ხანგრძლივობა წელიწადისა 161
 დღე მომავალი, იხ. ღიჯა 186
 დღეობა 161, 162
 დღის დასასრული 147, 148
 დღის დასაწყის-დასასრულის გამომხატველი
 სიტყვები 147
 დღის ნაკვეთი, დილა 150
 დღესასწაული 190, 199
 დღლა, მზე ყაბარდ. ენაზე 61, 137, 155, 156
 დღლათხე, ყაბ. მზე 155
 დღლა, ყაბ. მზე 145
 ეარ, გახაფხული (ჰომიროსი) 160
 ედ, მქონებლობის გამომხატველი ძე. ქართ. სუ-
 ფიქსი, იხ. ად-იც 56
 ეთნარქი, ეთნარქები 116, 131, 132
 ეკა, ერთი ჰინდ. 5
 ეკრქებოდა რა 182
 ელიობა დღე 190
 ემე, გახაფ. ხვარშ. 73
 ემება, გახაფხულები ანდ. დიდორე ენებზე 73
 ემედა, გახაფხ. ყაფურ. 73
 ემიშ, ცხვრის მფარველი ღმერთი ჩერქ. 224

- ენ, დაბლოცებამ, გვაროვნული, მოსახლეობის მათწყებელი ძრავლობის აღმნიშვნე. 135
- ენჯი, მოქმედ. მიმდ. ფორმების მაცარმ. ბოლო-სართი მეგრულში 57
- ეხაჟ, გახაფხ. აკუშ. (გვლდ.) 73, 75
- ეიაჟღაშ შალა, ზაფხული აკუშ. (გვლდ.) 75
- ეიკ, ზმნის მაცარმობელი ნიშანი აფხაზ. 40
- ერთუტი, ეუბნებოდეს ერთუტსა 177, 210
- ქრი 118, 136
- ფრკინაჩხა, სამშაბათი სვან. 187
- წრმის ტარხუ, იბ. ოთაშაბათი 187
- ეროვნება 129
- ეტლიანი, ძე. ქართ. 175
- ეტლიან დავლათიანი 175
- ეტყლფერმო, ზამთარი ძე. დიდ. 158
- ეტხლონოჟ, გახაფხ. დიდ. 75
- ფეშერი, გამეხელი იბ. ფშაფერიც ჭან. 36
- ექსამპაჟ, ექსამპაჟის, მწარე წყაროს სკვითური სახელი, ელინურად—სალმრთო, წმინდა გზები. 81, 115
- ექსამპაჟის 81
- ეხთა—სიციე, ცივი, სამხ. აღ. აფხაზურად (გვლდ.) 70
- ეხი, ხალდ. გეოგრ. სახელთა ბოლოსართი 55
- ეხიჟ, ზაფხ. ჩან. 74
- ეკაშა, ლამე, არქ. 64
- ეკაშამინ, საღამოთი არქ. 64
- ეკაშამის, ლამით არქ. 64
- ეხაჟ, გახაფხული აკუშ. 75
- ეხაჟლაშ შალა, ზაფხ. 75 (გვლდ.)
- ე, სქეს. ნიშ. მხ. რ. დალი-სი (ქისტ.) 185
- ე, საშ. სქესკატ. თავსართი და ბოლოსართი ნიშანი ჰვრკილ. 186
- ე, სქესკატ. თავსართ. ნიშანი ახ. ჩან. ქისტ. 68, 185
- ე, მამრ. სქესის ნიშანი ქართულ-შარომბატულ ენებში უძველეს ხანაში 165, 167
- ეა და ვო მამრ. სქესის თავსართი ბოთლ. დიდ. კარატ. ახვან. და ტინდალურში 165
- ეან, ქალაქების და სოფლების სახ. მეორე ნაწ. 106
- ვანქი, მონასტერი (სომხ.) 218
- ვანქი გიოლ, იბ. ტოკმაგან გიოლ 218
- ვანქი-ლიჟ, იბ. ტოკმაგან-გიოლ 218
- ვაჟ, ვაჟი, იბ. ვოჟიც 122, 165, 167
- ვაჟობა 167
- ვარდკობა ანუ ქუნთოჟა 195
- ვარძი, უძე. ხანაში ქართულად მამაკაცს უნდა უდრიდეს, 166
- ვარჯაი, მზე თანამ. ჰვრკ. 138
- ვარჯი დღე და მზე თ. ჰვრკ. 146
- ვარჯი, მზე ჰვრკ. 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 197
- ვარჯი-ი, მზე ახ. ჰვრკ. 61
- ვარჯე, მზის ცხრო და ვარჯის ნათ. ბრ. ჰვრკ. 197
- ვარჯი, მზე ჰვრკ. 140, 141, 143, 197
- ვაშა 167
- ვაშურამ, ვისუნავ, ვსუნავ, შებერვით ვაშორებ-რამეს ჭან. 37
- ვაჩინა 95
- ვაცი, ვაცი მამალი ცხოველი 166, 205
- ვაცი, ძმა, ტინდალ. ბოთლ. კარატ. დოდობ. ახვ. 165
- ვამ, მთვარე თაბასარ. ჯეკურ. 66, 164, 165, 166-ვაშაში 172
- ვებიშ, პარაკევი სვან. 187
- ვედრება, ვედრების აღვლენა 159, 175, 176, 177-180, 181, 197, 202, 204, 208, 209, 221
- ვედრების შეძახილი—ო დილა, 150
- ვერძი, მამალი ცხვარი ქართ. 166
- ვერძი, ცხოველის და აღმინანის მამობითობის გამოშხატველია 166
- ვეშაგი, იბ. მთის ვეშაგი 711
- ვეშაგური, შვილი ვეშაგისა 211
- ვეშაპი, ვეშაპები, ქანდაკება 214, 217, 218, 219, 220
- ვეძა ქართ. 40
- ვირად—მზე ბუდ. 61, 138
- ვირლიდ რუთუშის 61
- ვირგლ 140
- ვენგლ, იბ. ვირულ 140, 144
- ვიშაპ სომხ. 213, 216, 217
- ვიშაპი 214, 215, 217
- ვიშაპ-ტუნ, ვეშაპ თევზი სომხ. 215
- ვოვხუნ, იბ. აოვხუნ ან დოვხუნ, ბოვხუნ სქესკატ. თავსართი ცხელ-თბილის აღმნიშვნ. ზედსართავი სახელი ახალ ჩან. 68, 157
- ვოზ, მთვარე ბუდ. 164, 165, 166
- ვოჟ 122
- ვოცისი, ძმა თანამ. ანდ. 165, 166
- ვოშურაჟამ, ვასუნებინგ ჭან. 37
- ვომ, იბ. ვოცისი ძმის ანდიური სახელის ადრინდ-სახე 166

- ვურალ, მზე ჯიკურად და ბუღუხ. 61, 138, 140, 141, 142, 143
 ვუხალი, ცივი აკუმ. (გვლდ.) 71
- ხანძ, მთვარის თავსართიანი სახელები მგერ. 164
 ხა, წელიწადის აღმნ. ნაწილი (არნ. ჩიქობ.) 153 154
 ხა, ხაძ, წელიწადი სვან. (არნ. ჩიქობ.) 153
 ხაალ, ბეხაალ, ღმერთი ღუმ. 186
 ხალ, ღმერთი თან. ღუმ. 186
 ხაღღუ, პატრონი, დიასახლისი, მამასახლისი, ზოგჯერ-ქმარაც ღუმ. 186
 ხამ, წელიწ. აღმ. ნაწ. 153
 ხამთარ თუმ. 159
 ხამთარი 76, 152, 153, 154, 155, 158, 160, 172
 ხამთარ-ხაფხული 159, 160
 ხამთარი შვიდობისა 172
 ხანალ, ღმერთისა თან. ღუმ. 186
- ხანა, წელიწადი სვ. 153
 ხარ-ბაბთიანი—არტახები 195
 ხარხული, ხაფხ. მგერ. 152
 ხაფ, წელიწადის აღმნის. ნაწილი 153
 ხაფხულ, (თუმ.) 159
 ხაფხული 67, 69, 73, 74, 75, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 172, 173
 ხაფხულობა 159, 172
 ხაფხულ-სთველი 160
 ხაყუბა, ერთად-ერთი, მარტო, ყაბარდ. 92
 ხებუ, დღე ანდ. კარატ. ტინდალ. ხვარაშ. 63
 ხედ, დღე ყუბანადურს 63
 ხედამხედველი 221
 ხედაშეს წაქცევა (სახნისზე და ცულზე) 207
 ხეტონერო, მგზავრობა, სეირნობა ჩერქ. 221
 ხემდგარი ანგელოზი, დიდი თამარ მეფე 175
 ხეგუ, იხ. ხეტონერო 221
 ხეფუთხ ღვეთება მოგზაურთა, მეკარეთა, მხედართა, ცხენოსანთა ჩერქ. 221
 ხესთაბუნებრივი 182
 ხვარაკი 173
- ხიბუ, დღე, ბოთლიხ. და ღოდობერ. 63
 ხიგ, წყარო ორივე აფხაზ. (გვლდ.) 40
 ხიგუ, ფური ანდ. დიდ. 63
 ხისხ, სისხლი სვან. 157
 ხისხირი, სისხლი მგერ. 157
 ხოთონჯი, ხამთარი მგერ. 152
 ხომხა ანუ კანდა, კლანდა, იანვრის დღეობა 161, 162, 199
 ხომხის დღესასწაული ფარში (ხემ. სვან.) 199
- ზროხა 205
 ზუბუ, დღე თანამ. ანდ. 63
 ზუბოდულ, იხ. ზუბუ 63
 ზუბოდატყლი 63
 ზუბულ, იხ. ზუბუ 63
 ზუბუტყლია, იხ. ზუბუ 63
 ზურდალდილ, მთვარე ნათ. ბრუნ. მრ. რიცხ. ღუმუქ. 66
 ზურულ მთვარე ნათ. ბრუნ. (ღუმუქ.) 66
 ზღვოსანი 222
 ზღვაი 172
 ზღვენი 174
 ზღვის დედა, იხ. ტემარუნდა სან. საბ. 116
 ზღენა 181
 ზღურბლი კარისა 200
- თავადნი ანგელოზნი ანუ მთავარი მთავარანგელოზები 175, 179, 186
 თავაკი (ГОЛОВА), იხ. სწრანგ (მილღერი) 82
 თავდღეობა, ახალწლის დღესასწ. ციკლისა 162
 თავი, იხ. სწრანგ 82, 98
 თავნი ანგელოზები 178, 179
 თალა, შენობა, სკა, ღუმ. 47
 თამარ მეფის ხატობა 178
 თამისასადას 81
 თანამართლნი 175
 თარ-ი, სიცივის აღმნ. ნაწილ. ხალდ. წარწ. 153
 თარინგულ-ის ეკლესია (ხ. სვ.) 192, 196
 თარგმანება 171
 თაფლნი ახალნი გადუმდნარნი გოლეულთა 169
 თაყვანისცემა 168, 190
 თახა, იხ. არიასი 187
 თახაშხა, სამშაბათი მგერ. 187
 თახაშ, სამშაბ. სვან. 187
 თბილი 67, 68, 69, 74, 76, 154, 155, 156, 158
 თბილი ხამთარი 76
 თბილი ხაფხული 74
 თბილი წელიწადი 158
 თვედორობა 190
 თეთრი თუთა 194
 თემი 128, 171, 184, 192
 თეროს ხაფხ. (ჰომიროს.) 160
 თვალების სინათლე 197
 თვალედი ხატი 56
 თვალის დაგება 179
 თვალის დაჭრა, გვიჭირე თვალ 178
 თთუფა, მთვარე ძვ. ქართ. 167
 თიკანი 67
 თლა, იხ. წუწაბუ 197

- თოთ, მთვ. ძვ. ეგვ. ჰიქსოსების დროს 168
 თუთა, მეგრ. ჰან. მთვარე 167
 თუთეა, თუთა და დომდეულ 167, 168
 თუშური დაწყალობება 172, 208, 211
 თუთაშხა ორშაბი. მეგრ. 187
 თუთაჩხა, ორშაბათი, მთვარის დღე ჩან. 187
 თუმაუ, ერთი, ლუნმ. 51
 თქმულება, თქმულებები 169, 176, 195
 თლაუმამე, კვირა ჩერქ. 180
 თხა, ღმერთი ყაბ. 185, 187
 თხამახო, კვირა ყაბ. 188
 თხამახო, კვირა ყაბ. (ლოპატინსკი) 188
 თხე, თბილი ან ცხელი ადიღეურ ენებზე 155,
 156
 თხელი 67
 თხრო 67
 თხლვალ, დღისით ანდ. 63
- იავ-ნანა, საგალობელი 192, 193, 195, 198
 იამან-მახვილი 181
 იანი, ბოლოვ. ხალდ. გ. სახ. 55
 იასული ხთისა 171, 182, 184, 209
 იაკსარის წალაღვა, იხ. წალაღვა 210
 იბზი, ენა აფხ. (გვლდ. და კლაპროტი) 101
 იდო, სუფიქსი ჰან. 57
 იელხ-არ, იელხუ, წვიმის მოსვლა, გაწვიმება,
 ტირილი ჩან. 35
 იე დადიხიფუ, გაზაფხულის დასაწყ. ლუმუქ. 73
 იმეგ ხარი, სად ხარ სვ. 200
 იმხო, შემოდგომა ანწ. (გვლდ.) 74
 ინდ, ბოლოსართი 57
 ინთ, გაზაფხული ახ. ლუმ. 72, 73
 ინთ, ძვ. ბერძ. სახელების ერთი ჯგუფის სუფიქსი
 56, 57
 ინთილი, გაზაფხულის, ახ. ლუმუქ. 73
 ინთილი ბარხ, გაზაფხულის თვე, ლუმ. 73
 ინსამ, იხ. ინსამაგოს 90
 ინსამაგოს, გმირის შვილი, ადიღ. 90
 ინსბი 20 ოსურ დიგორულ დიალექტზე 90
 ინთუ, ინტუ, გაზაფხ. ლუმუქ. (გვლდ.) 72
 ინტუ, გაზაფხულზე ახ. ლუმუქ. 73
 ინჯ, ბოლოსართი 57
 იონური სტადიონი 270
 იტლესე, წელიწადი ჩერქ. 151
 იტლდინე სიარული, ლუნ. 77
 იფქლი, იხ. ფრიად წმ. იფქლი 169
 იშ ვარჰი, დღეს ჰერკ. 64
 იძანსნიტ, ჩავდე აფხ. 40
- იხთა, ცივი სამხ. აღმ. აფხ. (გვლდ.) 70
 იხთორუპ, ცივა ახ. აფხ. 70
 იხტი, გაზაფხ. ანწუხ. (გვლდ.) 72.
 ივ, დღე არქულ. 63
 ივ, გაზაფხულ. ლუნმ. 72
 ივდალ, გაზაფხულის ლუნმ. 72
 ივლინ, დღის არქ. 63
 ივტბლი, ლუნ. 77
- კაბის კალთის დაფარება, იხ. დაფარება კ. კ...
 172, 183
 კალანდა 161, 199, 200
 კალენდარი სვანური დღეობებისა 161
 კალო 200
 კამარ 95
 კამარსაძო, იხ. კამარ 95
 კამორ 95
 კამორსაძე, იხ. კამორ 95
 კანდა, იხ. კალანდა 161, 162, 200
 კაჟი, იხ. ტალიც 90
 კარაი 203, 210
 კარაუიანი კვირია 201, 203
 კარედი ხატი 56
 კარევი ბატონებისა 195
 კარევის დაცემა 195
 კარხა, იხ. კარძე და სხვ. 92
 კარზე მსახური 182
 კარხელა, ადიღეულთა ნატუხუჯელების ტომის
 ახნაურთა საგვარეულო 92
 კარი 148
 კარის ზღურბლი 200
 კარძე 92
 კარძოა ანუ კარძუა 92
 კარძო-ძდოს, კარძობის 92
 კარძუაძე ანუ კარძუაძოს 92, 94
 კაშეე, მამაკაცის ყაბარდ. სახელი, საგვარეულო
 სახელიც 93, 94
 კაცისა—შესაქმე 147
 კერა, პატარა კერა 192
 კერია 200
 კერპი 167, 168, 169
 კერპთმსახურობა 169
 კერშილობა 207
 კერძო, დასავლეთ კერძო 272
 კეტ-ი, იხ. კეტოს 215
 კეტოს, ვეშაპი ბერძ. 215
 კვარა 44 (სქოლიო)
 კვერი ნაჭუშური 201
 კვირა 188, 189, 204

- კვირიას კარავი 204
 კირისა, სითბო ლუმუქი, იხ. ყირისაც (გვლდ.) 69
 კიტოს, ბერძ. თევზი 216
 კვიდ, კვდ., ზამთარი რთულ. 77
 კვირას დღესასწა. 204
 კოაჩ, სიცივე ახ. ლუნძ. 70
 კოაჩაჩაბ, ცივი, ახ. ლუნძ. (გვლდ.) 70
 კოდი, იხ. ლუდინი კოდი 173
 კოთინას სტრა 94
 კოლო, დალისტინის გეოგრ. სახელთა ბოლოვი-
 დური 54
 კოლო, კოლი, ხუტორი ლუნძ. 54
 კრონოსისა საბატონე, იხ. ტემუბ 187
 კოპალა 210
 კოსუქ 94
 კოშუქ, იხ. კაშუქ-იყ 94
 კოჩინა 94
 კოკობნი ოქროსი 210
 კვკლოსი, იხ. წერი და წირიყ 152
 კვწ, იხ. გვწ, თურქ. ენაზე მხე და დღე, ოსმალუ-
 რად სინათლე და დროც 146 (სქოლ.)
 კუარა, ლელე აფხ. 45
 კუართი უფლისა 254
 კუთხედი 56
 კუირია, სვანურს საგალობელი 192
 კუქუს, საყვარელს 89
 კულაუ, წყარო ჩაჩნ. (გვლდ.) 42
 კუნ, იხ. კვწ
 კუნთი 206
 კუნტი, კუნტარი (ძირი) 206
 კუტა, მამაკაცის და ბიჭის სასქესო ორგანო
 (გურ.) 206, 207
 კუტა (ძირი) 207
 კუტა, კუტალია, პატარა ბიჭი იმერ. 206
 კუტაი, ძალღის ლეკვი ჭან. მეგრ. 206
 კუტალა 206
 კუტარა 206
 კუტუ (იმერ. მეგრ.) 205, 206
 კუტულა, ბიჭიკო (ჭან.) 206
 კუშმაშიშხ, ზღმარტი ჩერქ. ყაბ. 223
 ლა, თავსართი სვან. ლადღლში 146
 ლადღლ, დღე სვან. 145, 146
 ლავაში რქებიანი 199
 ლაკოტი, ლეკვი ჭან. 206
 ლაკუტავი, იხ. ნაკუტავი 206
 ლამზურ, სალოცავი სვ. 191
 ლამი 41
 ლარდა ბინა სვან. 162 (2 სქოლ.)
 ლარდოლ, ბინაკი 162 (2 სქოლ.)
 ლალი-მტერი 172
 ლალ-მწარე სიკვილი 172
 ლამ 75
 ლაშქარ-აზანდი 221
 ლაშქარნი მთ. ანგლოზებისა 180
 ლაშქარნი მიქიელისა ლთისაგან გამაშობილნი,
 212
 ლაშქარნი ლეთისანი 180
 ლაშქარნი წმ. გიორგის 221
 ლახტი 179, 209
 ლახტიანი გმირი კოპალა 209
 ლახტიანობა 209
 ლახტის მომართვა 209
 ლაჰვა (მგზავრობაში ლაჰვის) 181
 ლეკან 106
 ლელნარი 198
 ლეპი 135
 ლელმა ქართ. (საბა) 35
 ლია, ლიამპალი 40 (სქოლო)
 ლილი ქართ. (საბა) 35
 ლიზირი, სვ. ლოცვა 200
 ლირსკუნაღ. იხ. ბიზობ
 ლირსკუნაღი, იხ. ბიზობი
 ლიტრა რკინა, სამოციტირანი 178
 ლიფანაღ სვან. 200
 ლიფშირე, შობა, გამრავლება სვ. 38
 ლიშხავი ИЛОДНЪ, ИЛОДНЪСЯ (ივ. ნიყ.) სვან. 38
 ლოგინი 166
 ლოცვა 191, 192
 ლოცვა-ვედრება 169, 174, 176, 181, 191, 196,
 208, 220
 ლოცვის აღვლენა 190
 ლოცვა სვედრებლობითი წარმოსატქმელები 171
 ლუდინი კოდი 173
 ლულთუნე, ცხელი სვან. 68
 ლულა 40 (სქოლო)
 ლულაია, წყარო (ფორფერი) 39
 ლულა, თოვლი ჩაჩნ. 70
 ლუპი 435
 ლურსმანი 42
 ლურსმლი წარწერა 132, 133
 ლუნ-ენჯი, მძინარე მეგრ. 57
 ლუფხუ, ზაფხ. სვ. 152
 ლფინქ სომხ. 135
 ლხინის წამლის დაყრა 172
 ლხობა 35
 ლკკლათხე, იხ. ბარბალ ყინბე ლკკლათხე 191
 ლჯკემი გაგ, რძის ფავა ბარბოლისადმი გან-
 კუთვნილი სვ. 191

- მა, ბოლოკიდური 135
 მა, თავკიდური ბგერა სინდ. ენებში 139, 151, 164
 მა, (მაფხა) 154
 მა, მოქმედებითი მიმღობის ფორმების მაწარ-
 მოებელი თავსართი მეგრულში 57
 მა—ჩამინ-და, მაჩამინ-ჯა, მკბენაფი მეგრ. 57
 მააწ, მაწ. ენა, ლუნძ. კარ. ანწუხ. (გვლდ.) 100
 მახურთალი წა გიორგი, იხ გიორგის წმ. 176
 მაგოგი (ბიბლ.) 132
 მადაა (ბიბლ.) 132
 მაღლი 183
 მაღლიან ბარბოლ, იხ. ბარბელ 191
 მაღლის დათხოვა 177, 180, 183
 მაედანი 210
 მავედრებელი წმიდის გულით 183
 მავლაი საქონისა 481
 მახ, დიდი, 91
 მახ 101, 103
 მახა, (ძვ. ყაბ.) მთვარე (გვლდ.) 65, 91, 164
 მახალო, სინათლე, შუქი ყაბარდ. 91
 მახქ, თანამ. ყაბ. მთვარე 164
 მახა და მახე 164
 მახე, მთვარე ახ. ყაბარდ. 65
 მახქრ, ამთვარე ახ. ჩერქ. 65, 91
 მახურც, მთვარე, ჩერქეზ. 163, 164, 165, 168
 მათუსალა, იხ. ჰენოზი
 მათხ მზე წოვ. 61, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 155
 მათხ, ბატლფინ, მზის აღმოსვლა, აღმოსავლეთი წოვ. 65
 მაკე საქონელი, მაკე ცხვარი 189, 205
 მაკერძება 182
 მაკინტლობა 205, 206, 207
 ჯკენდის 205
 მაკნ-ობა 206
 მაკუნტალობა 206
 მალახ, მზე ჩაჩნ. და ქისტ. 140
 მალექსებელი 178
 მალხ, მზე ჩაჩნ., ქისტ. თანამ. აფხ. 61, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 185
 მალხანა 61
 მალხუ ბუხუ, მზე ჩადის ჩაჩნ. 65
 მალხურ 61
 მალხ კიე-ქუ, მზე ანათებს ჩაჩნ. 65
 მალხ კიე-ტუ, მზე ამოდის ჩაჩნ. 65
 მამალი ცხვარი, იხ. ვერძი
 მამასახლისი, იხ. ხალდე 186
 მამოვამ, იხ. კერპილობა 207
 მამლისოდენა ნახტომი 162
 მამრი სქესი 207
 მამრობა 167
 მანდილოსანი 172
 მანფუვა (მანფუნვა), მდულარე სვ. 67
 მანცხია, ციება 70
 მამტაა 96
 მაარტაა 96
 მამ 91
 მარა, მზე აფხ. 137, 140, 141, 142, 144, 145
 მარახ, მზის აფხაზ. ოდინდელი სახელი 145
 მარდუკი (მითოლ.) 197
 მარუ, კაცი სენა. 192
 მარეები 192
 მარემ, (ლოპ) პარასკ. ყაბ. 188
 მარემიზო, იღარო მგორე შვილის სახ. 89
 მარ-ენჯი, არსებული, მყოფი, მეგრ. 57
 მარ-ი, იგივე იბერი 79
 მარი, მარა 89
 მარიამობა 190
 მარიგე, ლმერთი 176, 183
 მარკიონელობა, აქტიური მწვალებლობა 217
 მარტვილობა 269
 მარტველული 175
 მარცხ-ფათრაკი 175
 მარცხ მზე ჩაჩნ, ქისტ. 144
 მარხო. მზე შარომ. ენებში 155
 მარჯვე, იხ. ეტლიანი 175
 მასაგეტ-ონ 118
 მასინარი, ლოცვა-წირვისა 177
 მატ-ი, ენა ჩაჩნ. 99, 100, 101, 103, 104
 მატება, იხ. სიმცირე
 მატიანე, მოკტ. ქართლისა 128, 169
 მატტანა 100
 მატტ, ენა ჩაჩნ. 99
 მატტალი-ია 100
 მატტუნ 100
 მატტურ 100
 მაფხა 67
 მაყხა, (ათ.-ვიწ) მოწმენდილი ცა დღისით და ღამით და მთვარის სინათლე (არნ. ჩიკობავა) 154
 მაქცევა (ავ საქმეს კარხედ მუშქიიდი) 182
 მაყვლოვანი 50
 მაშოვა (მამინათვე) 177
 მაცილი 177, 182
 მაცილის საქმე 177, 182
 მაცილის დაშორება 172
 მაცხუნებელი 154
 მაძა 91

- ნაძო 91
 ნაწ, ენა ახ. კარატ. 100, 103
 ნახაკუ — ხუთშ. ყაბ. (ლოპ) 188
 მახახო, ხუთშ. ყაბ. (ნაგომ.) 188
 მახვენჯი, მჯღოპარე 57
 მახვეწური 201
 მახო, დღე ახ. ყაბარდ. 62, 93, 154, 155
 მახუა, მახო, დღე ძვ. ყაბ. 154
 მამადიანობა 186
 მაწე, მეორე ნაწ. ლომავე-სი დღე ჩერქ. 155
 მაწე, დღე ჩერქებ. (გულდ.) 62
 მაწეხაკუო, შაბათი ჩერქ. 188
 მაწოკე — ჩერქ. ხუთშ. 187
 მგხავრი, მგხაური 173
 მგხავრი (მგხავრთ.) ანგელოზი 200
 მგხავრების პატრონი ღვთაება 220
 მებრძოლი ღვთაებრივი ძალა 209
 მგუთენე 161
 მედარბაზე ანგელოზი 177
 მეგრი, ბოლოსართია დალ. გეოგრ. საბ. 53
 მეველე 172
 მეზე, ტყე ზერქ. 223
 მეზე, მთვარე ძველი აფხ. 164
 მეზითხ, ტყეების ღვთაება ჩერქ. 223
 მეთაური, სარდალი კოპალა 181, 209
 მეთოლ, პატარა ნახვრეტი სვან. 162 2 (სქოლ.)
 მესიტორიე, „მესიტორიე ასურასტანისა“ 128
 მესარევე, მაღალი ღვთისა — კვირია 203
 მელიაა ტულეფოაა სვან. 205
 მელძ, ენა ტაბას. 101
 მელხინე, შვის ჩაჩნ. 61
 მელხინე, მზე მრ. რ. ჩაჩნ. ფორმა 61, 137, 139, 140
 მერბინელი ბარბალ 191
 მერჯი, იხ. სადიაცო მერჯი
 მესაქონლეები, თურქ. ქუთო. 217
 მეფურე 161
 მეღვინე 180
 მეშველი, მწყალობელი 201
 მეშუზი, მთავარი (ბიბ.) 132, 133
 მეცხვარე 161
 მეძ, ენა, კვრულ-ლეკური 100, 101
 მაწ, ენა დიდ. 100
 მეხბორე 161
 მეხვეწელი 201
 მახვეწენი 183
 მეხვეწური 172, 173, 178
 მეხრე 192
 მეხერ, ზაფხული ხინალულურ. 75
 მეგრე 161
 მეზუხ, მიხეზი გარ. 185
 მედრეპეგელი, მედრეპეგელი 172, 182
 მხაფხული 156, 157
 მზე 61, 65, 79, 137, 145, 146, 148, 150, 155, 157, 158, 175, 176, 180, 189, 190, 203, 208.
 მზეგროძეობა 145
 მზე ორტყმევა 65
 მზე ეცემა 65
 მზე, მორიგე ღმერთის გაჩენილი 176
 მზე, იხ. სვან. მიუ 163
 მზე, ცხელი მზე 156
 მზის ავადმყოფობა, მზის ავადმყოფობის ცნება. 67, 197
 მზის ამსება 65
 მზის დღე 157
 მზის დღე, კვირა 187
 მზის მოძრაობა 65
 მზის მყოლი, მყოლი ანგელოზები 175, 176, 177, 180, 203, 208
 მზის სიმცირე 162
 მზის სურბა 162, 190
 მზიური 157
 მზის ღვთაება 189
 მზის ყარაული — ქაშელდოან სვან. 200
 მზის ძმა, მთვარე 165
 მთავარ ანგელოზი 175, 179, 181
 მთავარანგელოზი დიდი 175
 მთავარი მთავარანგ-ზი 179
 მთავარ ანგ. ლაშქარი 180
 მთავარი მნათობი, იხ. მთვარე 167
 მთა — მთა და ბარი 171
 მთვარე 65, 91, 148, 163, 164, 165, 165, 167, 168, 189
 მთვარის დაბნელება 197
 მთვარის დღე, ორშაბათი 187
 მთვარის სრბა 190
 მთვარის სინათლე, იხ. მთვარე 154
 მთვარის ღვთაება 161, 197
 მთვარის შუქი 154
 მთიანეთი 171, 198
 მთინ, ძვ. სომხ. ბნელი, უცნობი; ნაკლებცნობი-ლი 25
 მთის ვეშაგი, წყაროს თავის მფარველი 210, 211, 212
 მთიულური სადიდებელი 203, 208, 221
 მიდგომა, პარხალის მთების მიდგომა 254
 მივლენა 181
 მიხ, ენა, რუტულური, წახურული 101

- ჰაიხაჟი, მზე კარატ. 62
 მიყვრება 181
 მიკუთვება 184
 მიკუთვინილება 129
 მიმოდრუკა 147
 მიმქრალი დღეობა 162
 მიმძლავრებული 182
 მიტ, დღე მეგ. ჰან. 146
 მიტ, თანამ. სვანური და ძვ. სვან. მზის სახელი 162, 163
 მირზინს ხი, სასმელი, ანუ ტკბილი წყალი ჩაინ. 41
 მირულვა 146
 მიტლჲ, მზე ჰამად. და ანდ. დიდოურ. 62, 138, 140, 142, 143, 144, 158
 მიტოლხე, მზე ანდ. დიდ. ახვ. ლოდ. კარატ. 62, 67, 138, 140, 141, 142, 144, 158
 მიტლსი, მზე ანდ. ლოდ. ახვ. ტინდ. 67, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 151, 158
 მიტლჲ, მზე ჰარ 141
 მიშ, დღე, სამხ. დას. აფხაზ. ძველ. 146
 მიშლადე, სვ. გირა 187
 მიშე, დღე ძვ. აფხ. ჩრდ. აღმ. 146
 მიწ, ენა ანდოს. ჯგ. ყველა ენაზე 100
 მიწვენა 266
 მიწვენა მტერისა 172
 მიწის მოქმედთა მფარველი ღვთაება, იხ. სოხე-რი 222
 მიძი, მზე ბოთლ. 62, 139
 მკვდრობა 199
 მღვდანი 199
 მლოცვა-დამწყალობებელი 173
 მლოცავენი 203
 მლოცველები 198
 მლოცველნი 172
 მმართველი ორცხენიანი ურმისა 220
 მნაოობი, დიდ მნაოობი 137, 144, 145, 165, 166, 190
 მნარული (ავადმყ.) 193, 194, 195, 196, 198
 მნახალხენი 117
 მობა, სამყი, გამსებელი მეგრ. 36
 მოდგმა 136
 მოდე-მოქმენი 175, 180
 მოვალეობა ღვთაებისა 172
 მოვის პერანგი 193, 194, 195
 მოვლენა, 181
 მოთანხმენი 175, 180
 მოლა, თხილი საჭმელი ჰან. (ნ. მარი) 68
 მოლაშქრე, მონადირე 213
 მოლმობიგრება 182
 მოლხენა (ულხინე) 172
 მომდევნო 151
 მომხურ, მვიდრებელი მლოცველი სვ. 200
 მომთხრობელნი 128, 170
 მომრთველი 273
 მონადირე 161, 172, 213
 მონაცვლება, ბინადრობის მონაცვლება 118
 მორაზე ანგელოზები 180
 მორიგე, დამრიგე 166
 მორიგე უხენაესი ღმერთი ფშ. 180, 181, 203, 208
 მოსამსახურე ანგელოზები 179, 180
 მოსახლის ფული 200
 მოსუსხვა 67
 მოსუქ 127
 მოტო, მუტი, ენა, ნახვ. ანუ ჩაინ. ინგუშ. (გვლდ.) 100
 მოტტ 102
 მოტტ, ენა ინგილ. 99
 მოფენა, მოფენვა ბატონებისა 168, 195
 მოფენა წყალობისა 182
 მოქმედი ხმალი 161
 მოქცევაჲ ქართლისაჲ, მატიაენ 168, 169
 მოშორება 172
 მოძმე-მომხრე ანგელოზები წმ. გიორგისა 180
 მოძმე-მომხრე ფუძის ანგ. გმირი კოხალე 208
 მოძმე-მომხრე მფარავლისა 221
 მოოწ, მთვარე (მწ. ხ.) ლუნდ. 164, 165
 მოწ, მთვარე ლუნდ. 164
 მოწარმართე ანგელოზნი, იხ. საწარმართო ანგ. 182, 183
 მრწილ, იხ. მოოწ და მოწ ლუნდ. 66
 მოწარმარ, ახ. ლუნდ. 66
 მოწმენდილი ცა 67, 154
 მოწოდება-ვედრება 169
 მოხუცი სადიდებელი 177, 203, 220, 222
 მოხდა მოარულისა 198
 მოხმარება, იხ. მოწარმართე 183
 მოხსენებული სამსახური 181
 მყა, მზე ძვ. ჰან. 157
 მყახა და ბეჰაზა, მზის დღე ჰან. 157
 მყორა, მზე თანამ. ქანური 156
 მრა არალაშუქტ, მზე ანათებს ახ. აფხ. 64.
 მრაკტ. მზე ახ. აფხ. 61, 137
 მსხვერპლის შეწირვა 198
 მსხვერპლშემწირველობა 169
 მუგუ-ძრბტა—აფხ. გეოგრ. სახ. 46
 მუკო ადილ. 91

- მუკუს, საყვარელს 89
 მუოტ, ჩაჩნ. ინგ. 100, 102
 მოტტი, მუოტ 100, 102
 მულარენჯი, მულ-ორენჯი, 'საცხოვრებელი
 მგერ. 57
 მუხი მურყუმ, თოვლის კოშკი სვ. 192
 მუტელქმწულნი 205
 მუტუარ, რქებიანი სვან. 199
 მუხის წვერის ანგელოზი გიორგი 175, 180
 მუხლდი 56
 მუხუბ, ქვა ჩერქ. 41
 მფლობელი ქალი, დიასახლისი 186
 მფრიწველნი წმიდანი 169
 მფიწინვარება, ქართ. 36
 მფუფელი, ქართ. 36
 მწინვარიანი მწვერვალების ღვთაება 221
 მწვიდობის ზამთარი, მწვიდობისა ზამთარი
 თუმ. 159
 მწვიდ-ლაბტი საომარი 179
 მწობარე 190
 მწუმინვერი, ქართ. 36
 მცირო ტბა 35
 მძ, იხ. მძჱე ჩერქ. 41
 მძუენობა 205
 მძუნაობა, ძუნაობა ქართ. 267
 მწარე-წყარო, იხ. ექსამპა 115
 მწარი სიკვდილი 172
 მწვალეობა 216
 მწველელი ქალი 192
 მწველი 69
 მწვერვალთა ღვთაებანი 221
 მწვერვალი 168
 მწკალ-სისხლიანი, მწკალ-სისხლიანი 212
 მწუხრი, საღამო, დღის დასასრული ძვ. ქართ.
 დღეს ხეცურულს ახასიათებს 146, 147, 148
 მწყალბებელი ბატონები 196
 მჭედლების მფარველი ღვთაება, იხ. ტლფსი 207
 მხედრები 221
 მხედრივ ლტოლვა 198
 მხლებლების ჯგუფი ღვთაებათა 176
 მხოლოობითი რიცხ. 185
 მჯარ-თეთრი-კოპალა 209
 მუხუკ, მთვარე ახ. აფხ. 65
 მუნნი, საქონლის მკვებავი მამაკაცი სვან. 191
 მუმ, დღე ახ. აფხ. 146
 მუმგალი ძროხის მწვ. ქალ. სვან. 191
 მუცი, ცივი, სიცივე სვან. 70
 ნა, ნათ. ბრ. დაბოლოება არქ., 186
 ნა-ბსუმა ნა-სემა, ფსელა, ფსელი, მგერ. 35
 ნაგებობა 215
 ნაგოს, სახელთა ბოლოკიდური (მულერ) 84,
 87, 88
 ნადირი 172
 ნაეა, ცხრა ჰინდ. 5
 ნავთის წყლიანი, პირქუში მოძმე, იხ. კოპალა
 210
 ნავი 198
 ნათესავთ შთავარი 128
 ნათივი, იხ. ათივი, სიცხე სვან. 68
 ნაკინტალა, ბოლოწეილი გურ. 206
 ნაკუნტალა, იხ. ნაკინტალა
 ნაკუტავი 206
 ნამაშვარალი 173
 ნასახნი ზთისა 179
 ნაღვარი 176
 ნაღვარში მებურთალი 182
 ნაშენობა ანუ საგუბარი 215
 ნაჭედი ტახტი, იხ. ოქროლ ნაჭედი 179
 ნაჭუხნი 200, 201
 ნახარელას ხუცი 181
 ნახევრი, ნაჯდომი მგერ. 57
 ნახტომი უუმტირესი, მზის, მამლისოდენა 162
 ნახე 98
 ნახეა 98, 104
 ნახეამატ+ეანქ 98
 ნე, თავსართი სვან. 148
 ნე, ქვეყნის აღმნიშვნელი ნაწ. აფხაზურად 273
 ნებისა-რგებისა ზამთარი ფშავ. 159
 ნებოზ, საღამო სვან. 148
 ნეპე, დღეს ჩერქ. (გვლდ.) 62
 ნერბუა (ნერბი), ნასახ. ზმნ. 207
 ნერვი, ფშანი რაქ. იმერ. 38
 ნერვის ანგელოზნი გმირნი კოპალნი 208
 ნეშიურუ, ღამე ახ. დიდ. 64
 ნიშე, ღამე ყაფურ. 64
 ნიჩე (ბოტანი.) 50
 ნიშე, დღეს ახ. ყაბარდ. 62
 ნოყა, ქართ. საბა 35
 ნოყო, საყვარელი, სანუკვარი ყაბ. 88, 89
 ნუსხა, დედანი ძეგლისა 170
 ნეხუსშე, ნეხუსში, საყვარელი ყაბ. 88
 ნ, სქესკატ. ნიშანი ახ. წოფურში 68, 70
 ნ, სქესკატ. თავსართი ჩაჩნ. 157
 ნა, ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს
 თან. აფხ., იხ. აფ 62, 64
 ნაენი-ი (ბაბილ.) 132
 ნარლამუფიტ, ანათებს თანამ. აფხ. 64
 ნატტე, მამა ჩერქ. 92, 94
 ნაუფეხ, სიცხე ჩაჩნ. და ქისტ. (გვლდ.) 68

- ააღ, დღე აღუღურ. 63
 ააზაზ, დღეს თ. აფხ. (უსლ.) 62, 144, 145
 ააჯაჯ, ააზაზამ (უსლ.) 64
 ააჯაჯ, დღევანდელი დღე, ან წინა დღე აფხ. 64
 ააჯუღა, ლამით თანამ. აფხ. 64
 აე, იხ. აა 62
 აელან, დღე (თაბასარ.) 63
 აეხა, დღეს აფხ. (ზარი, დონდ.) 62
 აეხბა, ამ დღეს სამხ. დას. აფხ. 62
 აინიშ (ნათ. ბრ. დონშიდ, იინშიდ. მბჟ. დინჩი-რა) ღმერთი რუთ. 1ბ7
 აინზეჟ 90
 აინზეჟ 90
 აინზეჟ 90
 აიუბზე, სიტყვ წოვ. 68
 აიჟ, ლამე კვრ. 64
 აიღ, დღე თანამ. არჟ. თაბასარ. რუთულ, წახურ. 63, 186
 აიღა, დღისით რუთულ. წახურულად 63
 აიღბუ, დღეები, წაბ. 63
 აიშში, ლამე თაბას. 64
 აიფეულლა, სითბო ახ. ჩაჩნ. 68
 აიფეუნს, თბილი ახ. ჩაჩნ. 68, 157
 აიფეუნს ეხკეი, თბილი ზაფხ. ჩაჩნ. 74
 აიფეუთ, სითბო, სიტყვ ახ. ჩან. და ქისტ. 68
 აიფეუონინს, სითბო ჩაჩნ. 68, 157
 აიღ, დღე კვრ. 63
 აიჟ მდ. 13
 აიჟ, სქესკატ. ნიშანი ახ. ჩაჩნური 64, 68, 70 74
 აიბბე, სიტყვ წოვ. (გვლდ.) 68
 აიზან, გაზაფხ. წაბ. 73
 აიზა, ცბელი ჩრ. დას. აფხ. 156
 აიზა, იხ. აიზა, ცბელი ჩრდ. აღ. აფხ. (გვლდ.) 68, 156
 ა, დანიშნულების გამოხმატეელი თავსართი 148
 ა, თავსართი 57
 ა-ო, შეძახილი სვან. 150
 ა, „შორისდებული ქართ. 150
 ა-რანჯი, სამყოფელი თავშესაფარი მეგრ. 57
 აბ, ობის მწ. ბოლოსართი სე. განყ. საბ. მაწარ-მოებელი (ე. თოფურია) 190
 აბა, აბუ 197
 აბა ქართ. 190
 აბცხუა 46
 „ა-დილს“—ქართული ხალხ. სიმღერის შეძახილი, 150
 „ა-დილე-და“ 150
 ოდინდელი 144, 163, 185
 ოდინდელი სახელი 144, 163
 ოფუნ, თბილი ჩაჩნ. 153
 ოფუნს, ცბელი, თბილი, ახ. ჩაჩნ. ქისტ. 68
 ოთხ-რქა, ოთხ-ყურა ცხვარი (ხლაპ.) 210
 ოთხშაბათი 187, 188
 ოლ, ბოლოსართი ნაწილი სვანურში, კინო-ბითობის მაჩვ. 162, 163
 ონსა, თბილი წყალი ახ. ანდ. 69
 ონსოლ, ცბელი მრ. რიცხ., ახ. ანდ. 69
 ორარ, მამაკაცი სკვითურად 81
 ორორპატა, ქმრის მკვლელები, სკვითურად ამბობ-ნების სახელწოდება 115
 ოატოსკროს, აპოლონი სკვითურად 81
 ორ, თბილი ღუნმ. 53
 ორალ, თბრილები ღუნმ. 53
 ორ არიანი დაწყალობება 159
 ორთანზმოენინათა ჯგუფი სახელებისა 163
 ორნაწილი სიტყვა 151, 154
 ორფეხ-ოთხფეხი 181
 ორცენიანი ურემი 217
 ორშაბათი 187, 188
 ოს, ბოლოსართი ბერძნ. 135
 ოსპი, ბოტ. 274
 ოსპინ, რყინა ერან. 91
 ოსპინმამას (მულღერი) 91
 ოფშა, სახე, ჰან. 36
 ოქრობეკედი 145
 ოქროდ ნაჭედი ტაბტი 179
 ოქროს სკამი 180
 ოყვა, ოყო, შვილი ყაბ. 88
 ოფურა, სუნვა ჰან. 37
 ომბტმასო, იალბუხის სახელწოდება ყაბარდ. 93
 ომბმასო, შატ-შთა ყაბარდ. 93
 ომ, გველი სომხ. 216
 ოკუმარე 149
 ოკუმარე, მეგ. დილა 147, 148
 ოკუმე, ხვალე ჟ. 147, 148, 149
 ოხენეჯი, საჯდომი მეგრ. 57
 ოხოსსა, გაზაფხული ღუნმ. (გვლდ.) 72
 ოვალ, გაზაფხული ღუნმ. 72
 ოვროლი, საგაზაფხულო ღუნმ. 72
 ოვოლისა, გაზაფხულზე თანამ. ღუნმური 72
 ოვოლისა, გაზაფხული ახ. ღუნმ. 72
 ოვყუნ, დიდი, ჩაჩნ. 42
 პანთეონი—ღვთაებათა პანთეონი 115, 184, 187
 პანჯა, ხუთი ჰინდ. 5
 პაპანაქება 153
 პაპიტა 135
 პარასკე, პარასკევი მეგ. 187

- პარასკევი 187, 188
 პატრიის გაყოფა 169
 პატრონი 186, 220
 პატრონი, იხ. ზალდუ 186
 პაუზი, ხმის შეყენება 150
 პე, ლოგინი და საგებელი ჩერქ. 220
 პეტრეპავლობა 190
 პინნაძოს 91
 პიპინი, წიფელა კვრ. 50
 პირიმზე, ახალციხისა წმ. გიორგი 180
 პირისახე 39 (სქოლიო)
 პირისკარი (სიტყვა) 181
 პირმშო შვილი 136
 პირ-ქუში, კობალას მოძმე 176, 177, 181, 220
 პირქუში, ცეცხლისალიანი ანგელოზი 177
 პირქუშის ხატი 176
 პირქუშის ხატის ხუცი 177, 181, 220
 პიტალო, პიტალო კლდე 90
 პიტე, მაგარი, მტკიცე, ჩერქ. 89
 პიტე, იხ. პიტე 89
 პიტეიზ, ზაფხული არქ. 75
 პოლითეისტური მსოფლმხედველობა 185
 პორცო, მთე. კარატ. 66, 163, 164, 165
 პსუსუ, თავადი ყაბარდ. (ლოპ.) 88
 პუ-ეპე, დასაწყისი ჩერქ. 188
 პსე, იხ. ფსე 41
 პსი, წყალი (გვლდ.) ყაბარდ. 41
 პსინეჩაზე, წყარო, ჩერქ. 41
 პსინნა, წყარო ყაბარდ. (გვლდ.) 41
 პსუნ, წყარო ახ. ყაბარდ. 41
 პსუზაზე, აბანოს მინერალური წყალი, წყალ-
 ცხელი (სიტყა-სიტყვით), ყაბარდ. 41
 პსე, თვალი ყაბარდ. 41
 პსე, წყალი, ახ. ყაბარდ. 41
 პსენეპი, წყლის თვალის წყალი ახ. ყაბ. არქ. 41
 პურეულის აღება 75
 პურიან-წყლიანი შემოდგომა 159
 პური შოთად გამოცხვარი 169
 პყრობილება 266
 პშა, წყლის სახ. ყაბ. და აფხ. 46
 პშელ, იხ. პშელეც, სიტყვე ახ. წოვ. ცივი ჩანნ.
 ქისტ. 70
 ეანეცხ, გაილიძე სვან. 200
 ეამი პირველი 169
 ეამი ფარნაოზ მეფისა 169
 ეამის მამკლები ანგელოზი 177
 ეაშხ, მეგრ. კვირა (მარი, დონდ.) 187
 ეესუ, ღამე ახ. ყაბარდ. 64
 ეტალ, დღეს 63
 ეტი, ზამთ. ყაბ. სახ. ნაწ. ცივის აღმნ. 154
 ეიბე ლეკლათზე, ზე აღმართული 192
 ეიმახტა, ზამთარი ყაბარდ. (გვლდ.) 43, 154
 ეო, დღე აფხვ. 62
 ეოლა 194
 ეოლულ, ზაფხული უდურ. 75
 ეჭლულ, გახ. უდურ. 73
 ეჟე, მდინარე წყალი ყაბარდ. 41
 რა, განყენებული ცნების ბოლოსართი აფხ. 66
 რახში 183
 რაობა, რაობის გამომხატველი თანხმეოვანი 165,
 169
 რად, მზე აღულურად და კვრულად 61, 138,
 140, 141, 142, 143, 144
 რალუნ, მზისა აღ. კვრ. 61
 რაჭლარ 61
 რაჭლინა, 61
 რაჭლინი, 61
 რეგზე, გაზაფხული კუნდ. ბოთლი. 73
 რეგზე, გაზაფხული ღოდობ. 73
 რეგზე, გაზაფხული კარატ. 73
 რეგზე, გაზაფხული ახ. ანდ. 73
 რეპა, ღამე ეუანდ. 64
 რეტლდა, ღამე ღოდობ. კარტ. აფხვ. ტინდალ.
 სუან. 64
 რეტლდო, ღამე, საღამო ანდ. 64
 რელ, მზე თაბასარ. 62, 138, 140, 141, 142, 143
 144
 რელარ, იხ. რელ. 62
 რელინ, იხ. რელ. 62
 რეხუს, საყვარელი ბერძნ. წარწ. 89
 რიბუ, გაზაფ. ანდ. (გვლდ.) 73, 75
 რიდალ, ზაფ. ღუნძ. (გვლდ.) 74
 რიი, ზაფხ. ახ. ღუნძ. 74
 რიბო, გაზაფხ. ტინდ. 73
 რიიდა, ზაფხულში ახ. ღუნძ. 74
 რიიდალ, ზაფხულში ახ. ღუნძ. 74
 რიყრაქი, რიყურაქუ ანდ. (გვლდ.) 146
 რისხვა 168
 რისხვა-სასჯელი 181, 182
 რორდა, ზაფ. მიმართ. ბრ. ახ. ღუნძ. 74
 რორდა, ზაფ. ნათ. ბრ. ახ. ღუნძ. 79
 როპი, სიტყვე ანწ. (გვლდ.) 70
 რწმენა 168, 169, 171
 რჯულიან ურჯულთ სალოცავი გიორგი 182
 ს, ქართ. 157
 სა, დანიშნ. მუწყ. თავსართი ძვ. ქართ. 146,
 148

- სა, თავსართი ქართ. განკუთვნილების აღმნიშვნელი 166
- სახინო, ძროხა იხ. აზინ 224
- საბამ-კარავიანი 203, 204
- საბელ-სამხარი 181
- საბუთიანობა 169
- საგალობელი 189, 190, 192, 193
- საგალობელი ივენანისა 195
- საგარეო საქმეზე ქელის მომარჯვება 173
- საგმირო, ასლიტიანი :09
- საგონებელი ლუთად 169
- საგონებელი 169
- საგუბარი 215, 219
- სადგომი 190
- სადიაცო მერტი, ავეჯი თუში ქალების დასაჯდომი 166
- სადიდებელი, ქართ. დაწყალობება, სავედრებელი 160, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 204, 208, 220, 221
- სადიდებელი ხეცსურული 211
- სადილე 148, 149
- სადილე ვარსკვლავი 150
- სადილე ცისკარი 149
- საეარმელი 166
- სავედრებელი იხ. სადიდებელიც 172, 179, 220
- საენებელი 172, 173
- სახიანო 181 182
- სახოვადლობა, ერთ სახოვადლობა 169
- სათავე 46
- სათემო ენა ანუ კილოკავი იხ. 267
- საქ 53
- საკა (მჯღლერი) 96
- საკაჲ 95
- საკანი 39 (სქ.)
- საკაცებო, ავეჯი მამაკაცთათვის დასაჯდ. განკ., ზემო რაჭა 166
- საკიდლიანნი 212
- საკლაფი 161, 172, 176, 181
- საკუნისი 39 (სქოლიო)
- სალოცავი, ლოცვა 90
- სამადლობელა 189
- სამამაცო სკამი, ხეც. 166
- სამართალი 172
- სამართალი კვირიაცა 203
- სამ-არანი 159
- სამი არე წელიწადის 160
- სამკაული 111
- სამკვიდრებელი 116, 117
- სამეფო-სასახლეთა წყალსადენები 219
- სამეშველო-წყალობენელი 201
- სამშღვარი 169
- სამოქალაქო 273
- სამოხელეო ტერმინი 182
- სამსახურის ართმევა, იხ. ართმევა სამს. 177, 183
- სამსახურის მომჭსუნებელი 181
- სამსახურის შემავესებელი 181
- სამშვეალი 42
- სამშღობელი 194
- სამშაბათი 187, 188
- სან, სან, ღვინო ოსურ. 115
- სანაგო, სანაგოს 90
- სანაპა, მთვრალეები თრაკიულად (აბოლ. როდოს.) 115
- სანაპირო 194
- სანაღლის ხატის ხუცი 182
- სანახები 127, 133, 219
- სანახები, სპარს. სრუტის ჩრ. სანახები 127
- სანთელ-სუფრა 220
- სანთელ-ჭიქა-ბარძიმი 204, 211
- სანთლით გადაჭდვევინება 181
- სანუქე-არ-ი 88
- სანწერიბის წარწერები 132, 133 (სქოლიო)
- საომარი მშვილდ-ლაბტი, იხ. მშვილდ-ლაბტი 179
- საპატია საჯდომი ანუ საეარქელი 166
- სარ 98, 104
- სარა, თავი გრან. 82
- სარაჲ თავაკი ოსურ. (მჯღლერ.) 82
- სარბიელი 201
- სარგებლობა 168
- სარდლობა კვირიასა 184
- სარი, გახდა ჰვრკ. 71
- სარმუხი, სარმატის სახესხვაობა ნ. მართი 71
- სარეცელი, ავეჯი, ლოგინის დასარეცი 166
- სარო 105
- სარტყელი ბრინჯ. 152, 220
- სასწორ-ჩარტეცი 177, 178, 179
- სასჯელ-საზიანო საქმე 181
- სატომო სახელი 127
- სატყვივარი, იხ. ბერგენ აცხი-197
- სატტა, შვიდი ჰინდ. 5
- საზრო 104, 105
- საფტინ, შაბათი სვან. 187
- საფუძველი 217
- საქმე მოციქულთაჲ 126
- საქმიანობა 170
- „საქმისაჲ“ გუნდის მეთაური კვირიას დღესასწაულზე 204
- საქმისაჲ დღესასწაული 204
- საქონლისა მავლი 181, 182
- საქრთამოდ შართვა 177, 183

- საქცევი ჰალისის 7
 საღამო, იხ. მწუხრი ქართ., 146, 147, 148, 149
 საღამოს ცისკარი 149
 საღამო ხანი 147
 სამღრთო წერილი 216
 საყვარელი 89
 საშუმინველი ძე. ქართ. 36
 საცეცხლური 198
 საცისკროდ აღმოსვლა 149, 150
 საძირკულნი ზღვისანი 217
 საძეს 95
 საძოს 95
 საწარმართო ანგელოზნი 182, 183
 საწირავი 173
 საწირავის მიძღვნა 181
 სახელდება 183
 სახენაცელობა 161
 სახელისდება, იხ. სახელდებაც 169, 183
 სახელის მიცემა მტერზე 172
 სახე, იხ. პირი-სახე 39 (სქოლიო)
 სახესხვაობა 146
 სახენული 129
 სახის მეტყველების ძველი ქართული თარგმანი 205
 სახლ-ჯალაღობა 175
 სახლი 175
 სახლობა 173
 სახთიშნოდ... მოჭმარება 212
 საპიბას-სერირი, ტახტის მყარობელი არაბულად 106
 საოდო ტხლოენ, ცივი წყალი ახ. ანდ. 71
 საოდო, ცივი ახ. ანდ. 71
 სგირ-ი სვან. 200
 სეზიხ შემოდგომა ანდ. დიდ. 75
 სეზიხ-გეზლო-ნოჯ 75
 სეზიხა, ზამთარი ახ. დიდ. 76
 სედუ-ლელე, მდინარე, ჩრდ. დას. აფხაზ. (უსლ.) 40
 სევდა-სნეულება 181, 198
 სემიტხლო, შემოდგომა თანამ. დიდოფრი (გვლდ.) 74, 75
 სენი 172, 197
 სენი, სასჯელი საკლო-საზიანო საქმე 172, 181, 182
 სერი, დღის დასავალი ძე. ქართ. 147
 სერი, ღამე მეგ. ჰან. 147
 სერთაჲ, საღამო ხანის პურის ჰამა ძე. ქართ. 147
 სეფე-სანთელი 211, 212
 სვია ქართ. 38
 სიველი 159, 172, 173
 სთული 256
 სიბარუ, შემოდგომა, ახ. ანდ. 76
 სიბინდულ, შემოდგ. მრ. რ. ახ. ანდ. 76
 სიბოთა, შემოდგომა ყაფურ. 76
 სიბურლა, შემოდგომა ყუანად. 76
 სივრცე ღთაებრივი სიძლიერისა 201
 სივრცე ქვეყნისა 217
 სითბო 39, 57, 69, 154, 158
 სითბო-სიტე 132, 157
 სიკეთე 201
 სიკეთის შევედრება 159
 სიკეთის ღვთაება 159
 სიკვდილობა 172
 სილა 41
 სიმრგვალე 152
 სიმცირე და მატება მზის სრბისა 162
 სინ, მთვარე ზაბ. 149
 სინათლე 75, 154
 სისკარი 181
 სისხლი, იხ. სვან. ზისხ., მეგ. ზისხირი 157
 სიტუო 68, 156
 სიტყვიერება, იხ. ხალხური სიტყ. 179, 181
 სოჟტ, შემოდგომა ახ. ლუმუქ. 75
 სოხეე 175
 სილაჲ, დროის გამომხ. ტერმინი ძე. ქართულ-ში 148
 სიცივე 68, 70, 71, 153
 სიტე 68, 69, 70, 152
 სიტე-პაპანაქება 39
 სიტე-სითბო 144, 154
 სიტხის უკანა წ., იხ. შიშუკანი, შემოდგომა ხალდ. წარწ. (მარი) 153
 სიტხის წინა წელიწადი, გაზაფხული, იხ. შიშ-ტინი, იდიოგრ. 153
 სლაფობის საკითხი 274
 სნეულება, იხ. სევდა სნ. 181, 198
 სნეული 172
 სოსრა 88
 სოფელი ანუ ქვეყანა (სახისმეტყ.) 205
 სრბა 190
 სრბა, სრბოლა მზისა 150, 162, 190
 სსპ, ოცი (ირონული დიალექტი ოსურ) 90
 სსიბო, შემოდგომა ხვარზ. 76
 სსიბობა, შემოდგომა მრ. რ. ხვარზ. 76
 ს(ს)ოს, ბოლოკიდ. გეოგრ. სახ. ზეთ. 56
 სტაბო, შემოდგ. ახ. წოვ. 74
 სტაბოჲ, შემოდგ. წოვ. 74
 სტადიონი, სივრცის საზომი ერთეული ძე. ბერძნ. 262, 263, 264, 270.

- სტრე, ცხელი ჩერქ. 156
 სუბტილ, შემოდგომა ლუმუქ. 75, 76
 სულდგმული (საქონელი) 192
 სულთქმა, ქართ. 36
 სული, ქართ. 36
 სული, სუნი, კან. 37
 სულნელი (საბა) ქართ. 36
 სუმერულ-სემური კულტურა 3
 სუნი, ქართ. 36, 37
 სუნნელი, საბ. ქართ. 36
 სურდო, ღამე ლუნძ. კარ. ანწუხ. (გვლდ) 64
 სური, სუნი ძვ. ქართ. 36, 37
 სურნელეზა, ძვ. ქართ. 36
 სურნელი, ძვ. ქართ. 36
 სურვა, ძველი ჰინდური მზის ღვთაება 5
 სუსხი, მცირე დაზრობა, სიცივის ნაწილი რამ
 დაწველი, დამკნობელი (საბა) 67, 153
 სუფ, სუფსის ადილეურობის მახევენებელი ნაწი-
 ლი 44
 სუფევა 176
 სუიფი, არე სვან. 192
 სურჯოლუ—ზმნა ჰეკარ-ის აწმყო დრო ჩანნ. 65
 სჯე, კეთილი, ბედნიერი ადლ. 93
 სქოლიასტი აპოლონ როდოსელისა 115
 სწერასშე, სამკაული, მშენებელ ყაბ. 114
 სშყა, სიცივე, ცივი ყაბ. 154
 სშყმაზო, ზამთ. თან. ყაბ. 154
 სწორთან 172
 სხა, მდინარეთა სახელების ბოლოკიდური აფხ.,
 46
 სხელის სენი 197
 სხარდალი, ღამეები, ლუნძ. 64
 სხარდილ, ღამეს, ლუნძ. 64
 სიორდო, ღამე ახ. ლუნძ. 64
 სხუტილ, შემოდგ., შემოდგომაზე ახ. ლუმუქ.
 75, 76
 სხუტ, შემოდგომა თანამ. ლუნძ. 75, 76
 სჯ, მე-ს გამოშატეკელი თავსართოვანი ნიშანი
 აფხ. 40
 სჯაა ფუზლუეიტ, მე წყალში ვიციკირები აფხ.
 40
 ტა, ბოლოსართი 134, 135
 ტა, დალისტნის გეოგრ. სახ. ერთი ჯგუფის ბო-
 ლოკიდური 55
 ტაბა, ქართ. 41
 ტალი ანუ კავი 90
 ტაღინ, ზამთარი თანამ. ლუნძ. ანწუხ. (გვლდ.)
 74, 158
 ტანაისის წარწერები 83, 84, 85
 ტარანი, იდიოგრ. ზამთარი (მარი) 153
 ტარონი ჩხოვა, ცხელი და თბილი ჰაერი კან.
 (ნ. მარი) 68
 ტახაჟ, ციებ-ცხელება, ცხრა ჩერქ. 197
 ტახტი მიქელის 212
 ტახტი ოქროდ ნაქედი 179
 ტაბა 34
 ტბორე, ავი გუბე, ცული მცირე ტბათაგანი 34,
 35
 ტეზდი, თბილი სვან, იხ. ათვი და ლუთიუნეც 68
 ტევა, ქართ. 41
 ტემარუნდა, ზღვის დედა სკეითურად 116
 ტემუნე, კაობი, ტბა და ზღვა ჩერქებ. 115
 ტელეფა, ტელეფია 207
 ტერი, ტერთან კირი, სწორთან სამართალი 172
 ტეშუბ, იხ. კრონოსისა საბატონე, შაბათი 187
 ტეხალო ცხრა ყაბ. 197
 ტია, ჯდომის აღმნიშვნელი ძირი 41
 ტიკინაჩა სამშ. კან. 187
 ტინი ქართ. 90
 ტინი, წინ. ხალდ. იდ. 153
 ტკლინი, ზამთარი ახ. ლუნძ. 76, 77
 ტკლინუ, ზამთარი ახ. ანდ. 76
 ტკლა, მეორე ნაწ. მზის, მიტკლ-სი, ტინდ. 139-
 ტკლჲ, დალ. გეოგრ. სახ. ბოლოკიდ., იხ. ტკლჲ
 55, 139
 ტლე, ქმარი, (ლკლ.), იხ. ტლეუ ყაბ. 207
 ტლეტი, ღვთაების სახელი (ყაბ.), იხ. ტლეტიც.
 ტლეტიცე და სხვ. 224;
 ტლეტიცე ყაბარდ. 94, 224
 ტლეფსის დღესასწაული გაზაფხულზე ჩერქ. 207
 ტლოზუოყ, საგ. სახ. 114.
 ტლჲაყო-ა, ყაბარდ. ფენი და თათი, იხ. ტლო-
 ყო, ტლჲაყოც 114
 ტლჲ—ქმარი თანამ. ყაბ.(ლოპატინსკი), იხ. ტლე-ც
 207
 ტობა, მეგრ. კან. 41
 ტოკმაგან-გოლის ვეშაპი 219
 ტომი 118
 ტომები 184, 193
 ტომობრივი დამოკიდებულება 129
 ტოლო, მზე ჩერქ., იხ. იტლესეც 151
 ტრი, სამი ჰინდ. 5
 ტტოგო, ტტოლო, მზე ჩერქ. 61, 137, 145
 ტულ, თულ, წყარო, სუმერ-იდიოგრაბა 38
 ტულაობა, სვან. იხ. ტელეფა.
 ტუცა, ცხელი საკმელი კან. (ნ. მარი) 68
 ტლა, ღმერთი ჩერქ., იხ. ტხაეც. 185
 ტლახაზო, ღვთის მწყემსი ჩერქ. 223, 224

- ტყდა, დალ. გეოგრ. სახელთა ბოლოკიდური 55
 ტყლას, ნათ. ბრუნვის ბოლოსართი ანდიურში 63 (სქოლიო)
- ტყლიდმა, ზამთარი ანდ. (გვლდ.) 76
 ტყლიდმა, ზამთ. ყაფუჩ. 76, 158
 ტყლინ, ზამთარი ანწუხ. 76
 ტხა, ღმერთი ჩერქ. ად. (ღვლ.) 187
 ტხაუმახო — შვიდეული ყაბ. (ნაგომ.) 188
 ტხა, ღმერთი ყაბ. 185, 187
 ტხაუმახო, შვიდეული ყაბ. ნაგ. 188
 ტხამახო, კვირა ჩერქ. ლოპატ. 188
 ტხამახო, შვიდეული ყაბ. (გვლ.) 188
 ტხლალ, შუადღე ანდ. 63
 ტხლანანიყი, გახაფხ. არკ. 73
 ტხლინ, ზამთარი ძვ. ღუმდ. და ანწ. (გვლდ.) 158
 ტხლს, იხ. ტკლს, ლატერალი ბგერა მზის სახელთა მეორე ნაწ. ჭამალ. 139
 ტხლფიცი, იხ. ტლფიცი ყაბ. 224
 ტხლსა, ბოლოკიდური დალ. გეოგრ. სახ. 55
 ტღლე, ქმარი ყაბ. ჩერქ., იხ. ტლე და ტლს (გვლდ.) 207
 ტლს 207
- უაზ, სიმძიმე ოსურ. 92
 უარად 92
 უარაძაკოს, უარაძაკოს 92
 უალო, ვარსკვლავი ყაბ. 92
 უაშთთან, იხ. უაშთაზ 151
 უაძ, მთვარე, ჯგე. თაბას. 164, 165, 166
 უახო, იხ. უალო 92
 უბის, საშვ. ყაბ. (შ. ნაგომოვი) 188
 უეთხმალლიშ, თთხფხი (სვ.) 191
 უხალდე, იხ. უფალი ღუმ. (გვლდ.) 186
 უხენაესი უფალი, იხ. ბეთრპან 185
 უხენაესი ღვთაება, იხ. მორიგე 201, 202, 204
 უკიანე („...ხლასა შინა უკიანესა“) 217
 უკულმა ქტევა გზისა 172
 უკულმ დადგომა, უკულმ უღგებიან 183
 ულ, კნინობითობის ბოლოსართი სვან. (გ. თოფური) 167
 ულ, ნათ. ბრ. ბოლოსართი ღუმდ. 197
 ულაცი, იხ. ყვაჯონი (ქან.) 207
 ულუფა 174
 უმეცრობა 181
 უმცროსი ღვთ. ჯგუფი 176
 უნთი, ავადმყოფ. ღუმდ. 197
 უნი, ბოლოკ. ხალ. გ. სახ. 55
 უნსა, ცხელი ძვ. ანდ. 69
 უნსა ანუ ონსა, თბილი ახ. ანდ. 69
- უგაშთაზ, შემდეგ, მომდევნო აფხ. 151
 უოხდელე, ფიჭვი ყაბარდ. (ლოპატინსკი) 46
 უპირატეგი ღმერთი, იხ. ბოჩი 169
 უპირანი 256
 „ურთხელობა“ ე. ი. უქმე 188
 ურჩხული, საშვიო ცხოველი, ვიშაპი 215, 217
 უფალი, 185
 „უფლისა ფილოსოფოსი“ იოანე პეტრიწის მიერ თარგმნილი 128
 უფლისშვილი, იხ. ბატონი 193
 უფროს-უმცროსობა 179
 უფროსი ღვთაება 180
 უფროსი ღვთაებათა ჯგუფი 176, 179
 უფროსი ჯგუფის ანგელოზნი 179
 უქმე, უქმე დღე 162, 191
 უღელი 129
 უღელგარეზილი 260
 უღური-ს, დაძახება ფშაურ. 183
 უყე, წყალთა და ზღვათა საფლობი, ქართ. (საბა) 35
 უყო, იხ. ოყო 88.
 უტოდრობა 181
 უტუმი, უფალი, თავადი ჰკრ. 186
 უწყება, ივერიელთა თემის შთამომავლობათა უწყება 428
- უხანი, უკანა ხალდ. 153
 უყარ, ცივობა ჰკრკლ. 71
 უყარილ, ცივი ახ. ჰკრილ. 71
 უძაძ, მთვარე ჯგე. 164
 უაზ, მთვარე რუთულ. წახურ. 66, 164, 165
 უანალ, თბილი ჰკრკლ. (უსლარი) 69
 უარძ, მთვარე კვირ. 66, 163, 164, 165, 166
 უალო, ვარსკვლავი ყაბარ. იხ. უახო 92
 უაძ და ვაძ, მთვარე ჯგე. თაბ. 66, 164, 166
 უახარ 92
 უახო 92
 უაშაუ-უაჰაუ, ღმერთი პროტოხ. (ფორერი) 167
 უახოძაყო, ერთად ერთი, ობოლი ვარსკვლავი ყაბარ. 92
 უაჰ, ღამე სამ. დახ. აფხ. 64
 უეთხ მალონ ლმზურ — თთხფხის სალოცავი სვან. 191
 უოლო, ყაფუჩურად დღე 63
 უიოლ, მზე წახ. 138
 უიორღ, მზე წახ. 61, 140, 141, 142, 143, 144
 უიუშ, ღამე რუთ. 64
 უმყარილ, უყალ 71

- ფათერაჟი 175, 179
 ფარი (ზემო სვანეთის საზოგადოება) 161
 ფაფარ-მასკელავიანი ნისლისფერაი 210
 ფაჩარი, ფრიადი, იხ. ძაგარიც 218
 ფშავო, ქვიშა, ლამი ყაბარდ. 43
 ფერი, თვით ფერი ჯელმწიფება 168
 ფერხისკაის სიტყვები 178
 ფერხულის ცეკვა 220
 ფერჯისაჲ, იხ. ფერხისაიცი 178
 ფეტვი, ბოტ. 274
 ფეხბალნიანი, იხ. ტლემბეცი 224
 ფეჭის ნალი 181
 ფიალა, ფიალნი 36, 129
 ფიალიანი სარტყელი 130
 ფითრი 50
 ფიფი, ფითრის და ნიჩვის მგერული სახელი (რ. ერისთ. ლექსიკ.) 50
 ფიფინა, ბრინჯის ფუშრუკი, ქართ. საბა 49
 ფიფინეთი, წიფლნარის აღმნ. 50
 ფიფინ, კვრული პიპა, წიფელა 50
 ფიშირ, სვან. 199
 ფიცი 169
 ფნე, თბილი, ცხელი აფხ. იხ. ფზუნე 156
 ფოშინი, ქართ. 37
 ფორცი, იხ. ბორცი-ც (მთვარე ძვ. ანდ.) 163, 165
 ფს, გეოგრ. სახ. ბოლოკიდური საქართველოსა და ამიერკავკასიაში.
 —ფსა 43, 44
 ფსალმუნნი 160, 215
 ფსე, წყალი, ჩერქ. 41, 43
 ფსე, სული, სულიერება, სიცოცხლე, ცხოველუ-
 რი ძალა, ყაბარ. 35
 ფსელა, მგე. იხ. ფსელი
 ფსელი, შარდი საბა. ქართ. 35 36
 ფსილა, სილა მგერ. 41
 ფსმა, ფსლის დათხევა საბა ქართ. 35
 ფსალმმძ, ფსალმ, წყალი, იხ. ფსე-ცი ჩერქ. 41
 ფსუმ, ფსი, ვფს-ამ, ვფსი და ფსელი ან მსელი
 ქან. 36
 ფსუბუო, მდინარე, ჩერქ. 43
 ფსუ—გეოგრაფ. სახ. ბოლოკიდური (მეორე ნაწ.)
 საქართ. და ამიერკავკ. იხ. ფს და ფსე-ცი 43
 ფსუ, წყალი, მდინარე, წყარო, ყაბარდ. 35
 ფსურტსხა (ფსურძხა, ფსურცხა, ფსურტ—სხა, ცხა-
 თხა, თხემ) მდ. სახ. აფხ. 46
 ფუალა, იხ. ფუაფა 67
 ფუნა, იხ. ფხული 157
 ფუნაფა, ფუალა, დუღილი მგერ. 67, 157.
 ფუფე, დუღილი სვან. 67
 ფუნე, „ვმელი ნეხვი“ ქართ. (საბა) 66, 67
 ფურ, ფური სვან. 192
 ფური 161
 ფურცსუ, მთვარე ლოდ. ბოთლის. 69, 163, 164,
 165
 ფუსდ, ბატონი სვან. ლახამ. 191
 ფუძე (სიტყვისა) 146
 ფუძის ანგელოზი 208
 ფუშრუკი ბრინჯისა (საბა) 49
 ფშ, იხ. ფსუ 43
 ფშა, წყალი ყაბ. აფხ. იხ. პშა-ცი 41
 ფშა „მდინარისაგან წყარო მუნეე ახლო გამდე-
 ნელი“, ქართ. საბა 34, 35, 38
 ფშაჭა, ქვიშა ახ. ჩერქეზ. 41
 ფშალა, სვია ქართ. 38
 ფშანი, გამოცემული სითხე, წყალი ქართ. საბა
 34, 35, 37, 38
 ფშატალა, გაზაფხულში თოვლნარევი წყალი
 ქართ. საბა 34, 35
 ფშაფა, 36
 ფშახა, ლამი, ქვიშა, ორ. აბხ. ყაბარ. 41
 ფშახაუ, ლამი, ქვიშა, ყაბარ. 41
 ფშახუა, ქვიშა, ლამი ახ. ჩერქ. 43
 ფშავო, ქვიშა, ლამი ყაბარდ. 41, 43
 ფშვა, სუნის გამოღება, გამოცემა ძვ. ქართ. 36,
 37, 38
 ფშვი, 37
 ფშვიანი, შროშინთა ფშვიანი (ვახუშტი) 36
 ფში, იხ. ფშანი 37
 ფშინეა „სნეულისაგან საქნელო სულის-კუეთა...“
 ქართ. (საბა) 37, 38*
 ფშინეა—„მძინარისაგან სულის ბერეა“ (საბა)
 ქართ. 37
 ფშურამ. ფშურაფ, ვფუვი, სუნი მაქეს ჭან. 37
 ფხ, ძირი სითბო-სიცი. გამოზმ. (არნ. ჩიქ.) 67,
 154
 ფხა, თბილი ძვ. აფხ. 66, 67
 ფხა, ფუძეა ფხაფუ, ფხა-სი და სხ. სახელებისა
 156
 ფხაფუ, ცხელი საშმ. დას. აფხ. 156
 ფხარაჟ, სიტყვა ახ. აფხ. 68
 ფხნი, ზაფხული, ჩრდ. აღ. აფხ. (გვლდ.) 73
 ფხუ, ფხუ, რხუ, ზაფხულის ძირი 152
 ფხული, თბილის აღმნ. ნაწილი 67, 154 157
 ფხუნ, ცხელი 67
 ფხუ და ფჟა, აფხ. ოდინდელი 151
 ფხუ, ფხუ-ს (აფხ.) (პ. ჭარბია) 151

- ფუნგი, სითბო აღმნიშვნელ აფხარა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა, რხ. ფნე-ც 156
ფუნ, ქართ. ფუნგი, წეგრული ფუნა-ფა 67
- ფაბაგე, სითბო ჩერქ. 68
ფაბე, თბილი და სითბო, ჩერქ. 66, 68, 155
ფაბერა, თბილი ჩერქ. 68
ფატქუარ, ზაფხული ხინდალ. და ჯგჱ. 75
ფე, თეთრი, იხ. ხუხე ჩერქ. 46
ფილან, 106
- ქალბაზრ, ღვთაება (ქართველი ტომების უძველესი მზის ღვთაების ერთ-ერთი ეპითეტი) 199, 200, 201
ქალბაზრის ლავაში 191, 200, 201
ქალური ღვთაება—მხე 189
ქალ-ღვთაება 185
ქარგუნდა, ღრმა ჩანჩ. ქისტ. (გვლდ.) 43
ქართამ, ბალნაინი, ბუსუსიანი 94
ქართლის ცხოვრება ვახტანგ მეექვსისა 128
ქარის გაგდება 178
ქარის გატარება 179
ქარამ 94
ქაშელდიანი-ი, შხის ყარაულთ 200, 201
ქაქურუნ 43
ქედი (კისერი) 218
ქემონ, ზამთარი (ჰომიროსი) 160
ქეაბი გარეჯის უღანოსი 218
ქეე-ქეე 178
ქემოთით დაჯდომა 179
ქვის ვეშაბი 215
ქვის თევზები 213, 214
ქი, ზამთარი თანამ. ლუმუქ. 77
ქი დადიუ, ზამთრის დასაწყისი ლუმ. 77
ქი დადიტუ, ზამთრის დასასრული ლუმუქ. 77
ქი დარჩიხუ, შუა ზამთარი ლუმ. 77
ქინთ 77
ქინთობუ, ზამთრობით, ზამთარში ახ. ლუმუქ. 77
ქინთილ, იხ. ქი 77
ქინილ, იხ. ქი 77
ქინტულ—ზამთრობით, ზამთარში, იხ. ქინთობუ ლუმუქ. (გვლდ.) 77
ქინტულუ, ზამთრობით ზამთარში, ახ. ლუმუქ.—იხ. ქინტობუც 77
ქინტულუსა, საზამთრო, ზამთრისა ლუმუქ. 77
ქირი, ცხელი ახ. ლუნძ. 69
ქირისა, სითბო ლუმუქ. (გვლდ.) 69
ქირისნა, ცხელი ახ. ლუნძ. 69
ქირისაღუ, ცხელი ზაფხული ლუმუქ. 75
- ქირიშიბუ, სიცხე ახ. ლუნძ. 69
ქმრის მკვლელი, იხ. ლიხრაპა სკვითური ამბონთა სახელწოდება 115
ქორა მახტუმი, სახლის უფროსი სვან. 192, 199
ქონგუნე, ღრმა ახ. ჩანჩ. 43
ქონგუნე ხი, ღრმა მდინარე ჩანჩ. 43
ქორი (სახლი) სვან. 197
ქუდოსან-მანდილოსანი, ქუდოსან-მანდილოსნები, ქუდოსან-მანდილოსანნი 112, 161, 201, 203, 208, 212
ქუნთრუშა, იხ. ვარდოხა
ქურუმი 198
ქშენა, ქშინვა ქართ. 37
- ლა, ნაშთი დღეა მზის სახლ-სა აფხ. 156
ლა, ხე თანდებული რუთ. 63
ლათხე, გახაფხული ყაბარ. ჩერქ. ადილ. 72, 155, 156
ლათხე, თავდაპირველად თბილიანთ ცხელი მზის აღმნიშვნელი ადილ. 156
ლალა 174
ლალიან-ბარაქიანი ზაფხული ფშაგ. 159
ლალიან-ბარაქიანი სთველი 172
ლალიან-ბარაქიანი შამოდგომა—159
ლალიანი 174
ლამაზო, ზაფხული თანამ ყაბარდ. 73, 154, 155
ლამაზუ, ზაფხული ძე. ყაბარდ. (გვლდ.) 73, 154, 155
ლამე 62, 64, 147, 154
ლამუხ 223
ლამცყუ, ზღმარტი ჩანჩ. 223
ლამუხუტ, შვიდტოტიანი შტო, ჩინილაკი ჩერქ. სოხერის დღესასწაულზე 222, 223
ლაუნე, გახაფხ. აფხ. 72, 156
ლე, დღე ძე. წაბ. 63
ლე, ზაფხული ახ. ლუმუქ. 75
ლე, დღე უდურ. 63
ლედროზლულა, გრილი ზაფხული ლუმუქ. 75
ლეინა, ღინა დღეს, წაბ. 186
ლელე 53
ლელისა, თბილი ახ. ლუნძ. 69
ლენაღჩათ. ბრ. ლი-სი უდურ. 63
ლენთ, ზაფხ. ახ. ლუმ 75
ლენს, დღე უდურ. 69
ლერბეთ, ღმერთი სვან. 191
ლერიშიბუ, სითბო ახ. ლუნძ. 69
ლერმეთ, ღმერთი სვ. 191
ლეხილი 192
ღვთაება დიდი, ღვთაებანი დიდი 180, 182
ღვთაება, ადგილის მფარველი 168, 169, 170
172, 173, 174, 180, 181, 184, 187, 190, 197, 202, 203, 221

- ღვთაება მგზავრებისა, იხ. მგზავრ. პატ. 220
 ღვთაება მეკობრეთა, მხედართა და ცხენოსანთა,
 იხ. ხეფუთხი 221
 ღვთაება მზის 189
 ღვთაება, მფარველი 184, 211
 ღვთაება ტყვეებისა, მუხითხ ჩერქ. 223
 ღვთაება ჩერქ. 222
 ღვთაება ქალბაბარ 199, 200 201
 ღვთაება წარმ. 184
 ღვთაება ცნობილი და ძლიერი ბატონების მა-
 შიდა 194
 ღვთაებათა მსახურები 182
 ღვთაებათა სიმბოლოები 198
 ღვთაების უფრ. ღვთ. ჯგუფი 181, 183, 184
 ღვთაებანი, უფროსი ღვთაებანი 183
 ღვთ. ჯგუფი, უმცროსი ღვთ. 183
 ღვთაებანი დიდი 180
 ღვთაებანი მწვევადთა, 191
 ღვთაებები წარმართული 222
 ღვთაებრივი არსებანი 171, 177
 ღვთაებრივი სიმღერის სივრცე 201
 ღვთის დღე 188
 ღვთის კარი 178, 179
 ღვთის მიხეზი 185
 ღვთისმშობელი 179, 180, 181, 183, 200
 ღვთისმშობლის ხატი შატლიისა 172, 179
 ღვთისმშობლის ხატის ხუცი 177
 ღვთის ნაბადნი 179
 ღვთის ნასახნი 179
 ღვთის შვილი, იხ. ხეთის შვილიც 178, 179
 ღვთის შვილი კვირა 203
 ღვთისშვილი 177, 179, 210
 ღვთის იასაულნი 184
 ღვთის კარი 179, 183
 ღვთის მესამსახურე 180
 ღვთის პირის მეღვინე 180
 ღი, დღე უდურ. 63, 186
 ღინა, ღვინა, დღეს, წახ. (უდრის ქართულს
 დღესს) 186
 ღინიშ, ღმერთი წახურ. 186
 ღინიშ, მოქ. ბრ. ღინიშ-ისა, 186
 ღინიშენ, ნათ. ბრ. ღინიშ-ისა წახ. 186
 ღილა, დღეს რუთ. 63
 ღიჯა, ხვალ ანუ დღე-მომავალი არქ. 186
 ღიფქ, ხვალ წახ. 186
 ღმერთი 172, 175, 178, 184, 185, 186, 187, 203
 ღმერთი მაღალი 201
 ღმერთი საქონლის მფარველი 191
 ღმერთი, იხ. დაღე ჩანნ. (გვლდ.) 185
 ღმერთის კარი 203
 ღო, თბილის ან ცხელის აღმნიშვნელი ჩერქ. 155-
 ღო, გამეღვრებულები ხო 155
 ღო, ბუნაგი, სორო ყაბ. 197
 ღო წელიწადი ჩერქ. 151
 ღომან, ღომა, ღამე, გუშინ ღამე მერქ. 147
 ღომაქე ჩერქ. 155
 ღონი, იხ. გონი 77
 ღუბე, სამშ. ყაბ. (ღოპატ.) 188
 ღუბეჟე ან ღუბენ, სამშ. ჩერქ. 188
 ღუბეჟე, იხ. ღუბეჟე
 ღუიდი, დღე ახ. დიდ. 63
 ღუიდიბი, მრ. რ. ღუიდი-სა 63
 ღუმეა, წუხელ ღამე მერქ. 147
 ღუნი 102
 ღუტბარ, ღმერ. კვრ. (უსლარი) 187
 ღუღუნი 102
 ღვლ, ხაფხ. წახ. 75
 ღვლდჟ, ხაფხ. რუთულ. 75
 ღვთატკეფარ. გახაფხ. კვრულ. 73
 ღვად, ხაფხული კვრულ. 75
 ყინი, ყენი, იხ. კვისარი 204
 ყინულ, ხაფხული ახ. ანდ. 73
 ყას, ხაფხ. ძე. ებრ. 160
 ყარ, შავი თურქ. 25
 ყარაული, იხ. გზის ყარაულიც 200, 201
 ყარეგაზ, გახაფხ. ჯგუფი 73
 ყელ-ბატონები 195
 ყვავილი, ავადმყოფობა 195, 196, 198
 ყვავილი, ბატონები 195, 196, 198
 ყვავილი, მოარული სენი 195
 ყვარა, იხ. ყუარა 44
 ყვაჯონი ან ყვაჯი, მამალი ცხენი ულაყი ქან.
 207
 ყინერის წმინდა გიორგი 221
 ყინი, დღე ახ. ღუმუქ. 63, 158
 ყინუ, ხაფხ. ღოდობ. 75, 158
 ყინუ, გახაფხ. ანდ. (გვლდ.) 73
 ყნათ დამხვედარანი წვერის ანგელონი 222
 ყმანი მიქელისა 212
 ყო, ყოა-ს—შვილის აღმნიშვნელი ტერმინის
 ბოლომოკვეცილი ფორმა ლოპატინსკით 89
 ყო, დღე ახ. ღუნძ. 62
 ყოა, შვილი ყაბ. 89
 ყრდიმ, ზამთარი წახურ. 77
 ყროდ, ზამთარი თაბასარ. 77
 ყორუ, ქართ. 44 (სქოლიო)
 ყორეი ხარგვლია—ბელდის კარზე დატვირთული.
 სვან. 200

- ყოტციყა—ხამთარი არკ. 77
 ყუარა, მდინარის ქვენარი რიყისა და ნაპირე-
 ბის სახელი, იხ. ყორეც 44 (სქოლიო)
 ყუღ, ხამთარი კრული 77
 „ყუღრო კრის დაძვერი ანგელოზი“ 176
 ყუღროშიგნით 172
 ყუღროს ჯალაბობა 184
 ყურდგელი, ძვ. ქართ. (საბა) 205
 ყუღანა მარტოღ-მარტო, ყაბარდ. იხ. ჟუღანა 91
 ყინუ, ზაფხ. ბოთლ. 75, 158
 ყინა, ზაფხ. კარატ. ყუანად. 75, 158
 ყინო, ზაფხ. აზვ. 75, 158
 ყინუ—ზაფხული ბოთლ. და ტინდ. 75, 158
- შა, ყინული ჩაჩნ. ქისტ. (უსლ.) 70
 შაა, ცივი ყაბარდ. (გულდ.) 70
 შაა, სიცივე ყაბ. (გულდ.) 70
 შაბათი, ქართ. (შენახულია ყველა სინდ. ენებ-
 ში) 187, 188
 შაკ, იხ. საკები 53
 შალა, სინათლე ჰვრკილ. 75
 შამაშ, მზე (ასურბანიპალის წიგნსაცავის ძეგ-
 ლიდან) 149
 შამოდგომა 159
 შანაწყენ-შანაცოდარი-ი 181
 „შარა წყალი“ 106
 შარვ 106
 შარი 105
 შარო 104, 105
 შარო-არგუნ 53, 105
 „შაროა“ 105
 შარუ 106
 შარშან ანუ წარსული წელი 151
 შაუ, ღამე უღურ. 64
 შავრო 105
 შაშ, ზოლოციდური ხეთების გეოგრ. სახელები-
 სა 56
 შაპი, იხ. კეისარი 204
 შდაშდულ, იხ. დოშდულ 168
 შებეთყ, ჩერქ. შაბათი 188
 შედგენილობა (თავდაპირველი) 171
 შევედრება 196
 შემავედრებელი 188
 შემკობა 169
 შემკრები ... ისტორიისა 128
 შემლოცველი ქურუმი 198
 შემოდგომ-ხამთარ-ზაფხული 160
 შემოდგომა 72, 75, 76, 153
 შემორტყმა წელზე 152
 შემოქცეული, მაგათად შემოქცეული დიდი მტე-
 რი 172
- შემცოდე 183
 შემცოდველი 181, 182
 შემწყენელ-გამარისხებელი 181
 შემხვეწელი 172
 შესაცოდვარი 180
 შენაწყენი 180
 შერთული ადგილები 171
 შესავედრებელი დაწყალობება 181
 შესავედრებელი იანანა 198
 შესაწირავი 129, 169, 173, 187, 198
 შესაწირავის მიძღვნა 198
 შეუღლება 119
 შექლება—„რადცა ვეუფღვე პონად ძველისა...
 სრულად შევკრიბე“ 128
 შეძლებული, იხ. დავლათიანი 175
 შეწყენა, ზეგარდამო შეწ. 199
 შეიდეული 184, 189
 შეიდეულის დღეების სახელები 187
 შეიდეულის თავი ანუ პირველი დღე ორშაბ.
 188
 შეიდეულის ბანთონი 187
 შეიდეულის შინაკარი 187
 შეიდეულიტრიანი საგმირო 209
 შეიდეი, მრავლობითობის აღმნ. ძვ. ქართ. 195
 შეიდობის ხამთარი 172
 შეიდომთა წყარო 218
 შეილი 88, 89
 შეილიერება 204, 205
 შეილიერების ღვთაება 204
 შეილიერების წარმართ. სახელი 205
 შემინ-ვა, ძვ. ქართ. 37
 შთამომავლობა 116
 შიბღე, იხ. კრონოსისა საბატონე, შაბათი 187
 შიე, იხ. შა. 70
 შიელუო, სიცივე ჩაჩნ. ქისტ. (უსლარ.) 70
 შილე; სიცივე ჩაჩნ. ქისტ. (გულ) 70
 შილინა, ცივი ხამთარი ჩაჩნ. 76
 შილინი, ცივი ახ. ჩაჩნ. 70
 შინ, წყალი აკუმე. (გულდ.) 43
 შინ, წყალი ახ. ჰვრკ. 43
 შინ დუჯალი სარი, წყალი ცივი განდა ჰვრკ.
 შიშ—ხალდ. წარწ. სიტყ. ნაწ. სიტყე, ან ცხე
 153
 შიშტინი, წელ. იდიოგრ. ხალდ. წარ. 153
 შიშუკანი, შიშუხანი, სიტხის უკანა წელი
 ანუ შემოდგომა იდიოგრ. ტერინი (ნ.
 153
 „შნავი“, ლი-შნავის ძირი, 38
 შოთი პური 169
 შუამდინარეთის ხანა 1
 შუნზური მათარჯიანი, კობალას მოძმ

- შულ-პა-უდ-დუ 149
 შუმინვა სუნთქვა (ძვ. ქართ.) 36, 37, 38
 შუმინვარი, მხევალი, სულიერი, ცხოველი; მშუ-
 მინვიერი, (ძვ. ქართ.) 38
 შუნი, დედალი ირემი ხეცს. 38
 შუნ, ძუკნა ძალდი სომხ. 38
 შურა, სუნი ჭან. 37
 შური, სიო, სუნთქვა მებრ. 37
 შური გონტამს, სუნი გამოაქვს ჭან. 37
 შური, სული, სუნთქვა, სუნი, მებრ. ჭან. 37
 შური, სუნლი, სუნი, მებრ. 37
 შურიაშ, კასიტების მზის ღვთაების სახელი 5
 შურონი, სუნიანი ჭან. 37
 შურონი, დედა თხა ჭან. 37
 შურონი, თიკანი ჭან. 37
 შხო, მსხვილი, დიდი ყაბარდ. 46
 შხუო, მსხვილი, დიდი ჩერქ. 46
- ჩა, ვინ ჰვრკ. 186
 ჩამ, გემო ჩანჩ. 41, 42
 ჩამ ბოლუნძი, გემრიელი წყალი ჩანჩ. 41, 42
 ჩამომავლობა 118
 ჩამონაქვთა (ჩამონაქვთილა) 133
 ჩამოყენება 159
 ჩანჩუხა ლალის 195
 ჩაჩქანი თავზე ნახური 211
 ჩაჩხა, ხუთშ. 187
 ჩეა, ცივი ჩერქ. 70
 ჩემამე, ზამთარი ჩერქ. 73, 76
 ჩეარა, სიცივე ჩერქ. 70
 ჩერემიზ-ი ცის შვილი (ნ. მარი) 79
 ჩესკინი, ჩქარი მდინარე ჩანჩ. 42
 ჩეშე, ლამის ჩერქ. 64
 ჩეშე, ლამით ახ. ჩერქ. 64
 ჩეშიტე, ლამით ახ. ჩერქ. 64
 ჩიჩილაკი 223
 ჩოზ, გახაფხ. ხინდალური 73
 ჩუვაშ, ჩუვაშ (ნ. მარი) 79
 ჩუჭუნა, თბილი, იხ. მოლა ჭან. 68
 ჩხ, სიცხის და ცხელის, ცივისა და სიცივის გა-
 მომატველ სიტყვათა ძირი მებრ. 68
 ჰანა, სიცხე მებრ. 67
 ჰანაფა, ცხუნება მებრ. 67
 ჰხაფა, ჩუვაფა, ცხელი და თბილი ჰაეა და ჰაე-
 რი ჭან. (ვიწ.) 68
 ზე, ცხელი მებრ. 67, 153
 ზოფა, ჩხოპა, ცხელი და თბილი ჰაეა და ჰაერი
 ჭან. (ხოფ.) 68
 ზური, ცივი მებრ. 68
 ზურუ, სიცივე მებრ. 68
 ზევაშ იხ. ჰუვაშ 79
- ჩოჭრა, ხორბლელი ახ. აფხ. 75
 ჩოჭრა თაგლან, შემოდგომა (პურეულის მკის-
 დროს) ახ. აფხ. 75
- ცა 79, 148, 189
 ცალა, იხ. ძალა
 ცაშ, ხუთშაბ. 187
 ცახახი 102
 ცდომა 254
 ცეკვა-სიმღერა 178
 ციება 39, 70, 197
 ციებ-ცხელება 67, 197
 ცივი 43, 68, 70, 71, 154, 158
 ცივი დღე, ზამთარი ბაბ. 144
 ცივი დღე 155
 ცივი ზამთარი 76
 ცივი მზე 158
 ცისკარი—დღის დასაწყ. ძვ. ქართ. 146, 147, 148-
 ცისკარი ანუ დილა 146
 ცისკრის აღება ანუ რიკრაჟი 146
 ცისკრის დახშვა 146
 ცისკარი ანუ ვენუსი, აფროდიტე ანუ დილა-
 149, 150
 ციკანი 67
 ცოფი 70
 ცს, ზგერის შემეც. სახ. 163
 ცსიბარ, ზამთარი ტინდალ. 77
 ცსიბერა, ზამთარი კარატ. 77
 ცსიბორ, ზამთარი ახვებ. 77
 ცსიბურუ, ზამთარი ლოდ. ბოთლ. 77
 ცსორო, შემოდგ. ახვებ. 76
 ცული 129
 ცხ, ცხელისა და სიცხის, ცივისა და სიცივის-
 საერთო ძირი სვანურში 70
 ცხელება 144, 153
 ცხელ-თბილი, მზიურის გამოზატველი 157
 ცხელი 66, 67, 68, 69, 155, 156, 157
 ცხელი მზე 156, 157
 ცხელი ზაფხული, იხ. ქირისნაღე 75
 ცხენთომშენებლობა 135
 ცხენოსნები 221
 ცხვარი 161
 ცხოველი 166
 ცხოვარი მუცელქმუნლნი 205
 ცხრა 67, 197
 ცხუნება 67
 ცა, მრ. რ. ბოლოსართი ღვთის აფხ. სახ. (პ-
 ჰარაი) 185
 ცგფუ ანუ წუფე—წარს. წელი შარშან აფხ. 151
- ძაშ, წყალი (თ. აფხ.) 40
 ძაგარი, მსგავსი ძაგრისა, იხ. ფაჩარი 218
 ძაე, წვიმა ახ. ჰვრ. 43

- ძაკოს 92
 ძალ 149
 ძალ-ბატ 149
 ძალიანი 210
 ძალთა ან ცალთა, ღმერთი აკუშ. (გვლდ.) 186
 ძაძუ, ჩვილი ყაბარდ. 93
 ძე, წყალი ორივე აფხაზ. (გვლდ.) 40
 ძედუ, ღელე, მდინარე. სამხ. დას. აფხ. (უსლ.) 40
 ძეობის საგალობელი 189, 190
 ძველი აღთქმა 175
 ძი, მარილი ახ. ჰერ. 43
 ძირი სიტყვისა 146, 166
 ძილამ, მაცელის ბუჩქი კვრული 50
 ძმა 166
 ძრეაჲ ჳელისაჲ... 147
 ძუქნ, თევზი სომხ. 215
 ძურაძისი 95
 ძუროძის ტეტომუზუს ძე 95
 ძღვენი 173, 181
 ძღვენ-სავედრებელი 173

 წ. ძირი წანასი და წელის (არნ. ჩიქობ.) 152
 წა. ცეცხლი ჰერკილ. 69
 წაბაქულობა 182
 წაგვრა, წაღვეარეთი თუშ. (ბრძ. კ.) 195
 წალაღვა 210
 წანა, წელი მეგ. 151, 152
 წარ-ლე, იხ. წა 69
 წარმართი 184
 წარმართობა 160, 168, 169, 171, 174, 175, 177, 179, 181, 183, 187, 189, 210, 212, 216, 223
 წარმართობის ხანა 171, 183, 187, 189, 223
 წარმართული ლოცვა-ვედრება 160
 წარმართული პანთეონი 175, 184
 წარმართული სახელები 199
 წარმართული სიტყვიერება ფშ. 181
 წარმართული ქართული უძველესი წარმოდგენა 210
 წარმართული ხალხური სიტყვიერება 174
 წარმართული ქართული ხალხური ლოცვა სა-
 დიდებელი, დაწყალობება 177, 179
 წარმოსათქმელი ცეკვა-სიმღერასთან დაკავშ. 178
 წარმოსათქმელი ლოცვა ვედრება 169
 წარმოშობა 128
 წარმოშობილება 119, 203
 წარსათქმელი სხვადასხვა დანიშნულებისა 120
 წარსათქმელები 171
 წელი 151, 152
 წელი, ადამიანის სხეულის შუა ნაწილის სიმ-
 რგვალე 152
 წელითი-წულადი 151
 წელიწადი 151, 152, 153, 181
 წელიწადის არე, არეები 153, 157, 159, 160
 წელიწადის დრონი 66
 „წელიწდეული“ ქართული სენათმეცნიერო
 უფრნალი 151
 წერი, იხ. წირი და ელიაჯტოს 152
 წესი 170, 199
 წეს-ჩვეულება 191
 წესი კერატმსახურებისა 169
 წესები დღესასწაულებისა 169
 წველადობა საქონლისა 191
 წიალ... „მდინარესა ამას ოცეთისასა წიალ“... 272
 წითელა 195, 196
 წითელი ტანისამოსი 198, 199
 წინამორბედი 144
 წინამძღვარი, ალაბატის წმ. ძმობის წინამძღვარი 256
 წირი, იხ. კვლოსი 152
 წიფლა ვაკე 50
 წიფლნარი 50
 წლის სამართიანი სიკეთის ევეიდრება 159
 წმინდა გზები, ჰირაჲ ჰოდრაჲ ველინური სახელ-
 წოდება მწარე-წყაროსი, 115
 წმინდა ძმობა ალაბატის 256
 წობენი 48, 49
 წოდებულება 190
 წოვა, წოვანი 47, 48, 49
 წოვები 186
 წოფენეს 49
 წოფე, სომხ. 48, 49
 წოუ, ღმერთი ანდ. (გვლდ.) 186
 წრ, ცეცხლისა და წვის ცნების გამოშატველი
 ძირი ჰერკ-ში 69
 წრე 152
 წუხელ, იხ. ღუმა 147
 წუხეა, იხ. დაწუხეა, დახურეა, დახუტეა ძე.
 ქართული (საბა) 147
 წული ანუ ვაყიშვილი 172, 181, 203, 208
 წულის ბოძება 203
 წულის მომატება 204
 წუფან 49
 წუწაბუ, იხ. წუწინ ღუშ. 197
 წუწინ-თლა, დახუტეა ღუშ. 197
 წყალი 210
 წყალობა 168, 202

- წყალობის გამოთხოვა 183
 წყალობის მოფენა 182
 წყარო 34, 42
 წყაროსთვის ღვთაება, წყაროსთვის ღმ. გიორგი, წყლის მფარველი ღვთაება 210, 211
 წყვეა-კრულვა დამრღვევთა, იხ. დამრღვევნი
 წყვილი წელიწადის სისტემა 152
 წყლის მფარველი ღვთაება გ. წყარ., იხ. წყაროსთვის ღვ. 211
 წყლის ქვები 41
 წყლის ღვთაებათა ჯგუფი 212
 წყურტი 34
 წყ 151
 წკ, წელიწადის აღმნიშვნელი მარცხელი აფხა-ზურში (პ. კარაია) 151
 წკხლმ, ლამით აფხ. (უსლ. დონდ.) 64
 კარიდო კანურ. 57
 კიგო 38
 კირი 172
 კიქა-ბარძიმი 204, 220
 კილვაჲ, კილვაჲ—კიგო, ფშანი რაჭ. იმერ. 38
 კილვაჲ, ფშანი რაჭ. იმერ. 38
 კილა, წნელი 38
 კუშანი, დილა კან. 147
 ხა, ბოლოკ. ხალ. გ. ს. 55
 ხაასტ 42
 ხალხური პოეზია 179, 190, 177
 ხალხური ლოცვ. ვედრ. 176
 ხალხური ლოცვა სადიდებელი დაწყალობება ქართული 177
 ხალხური სარწმუნოებრივი და საგმირო სიტყვიერება 174, 179
 ხალხური ლექსები 189
 ხამისკ, ზღმარტლი ქისტ. 223
 ხამიშხ, იხ. ხამისკ 223
 ხასაბ, შემოდგომა ლუნძ. (გვლდ.) 74
 ხასალ, შემოდ. ანწუბ. (გვლდ.) 74
 ხასალ, „ „ 77
 ხასელ, ზამთარი ახ. ლუნძ. 74, 76, 77
 ხასალიტხლავი, შემოდგომა 77
 ხატი 170, 171, 176, 179, 181, 182, 183, 202, 203
 ხატი, სხვისა ხატი 169
 ხატი ღვთისმშობელი 203
 ხატი ღვთისმშობლისა ხევს. 175
 ხატი, ღვთისშვილის შესატყვისი ტერმ. ხევსურულში 179, 203
 ხატის ყმა 181
 ხატობა თამარ მეფისა 178
 ხატობათა დღესასწაულები 169
 ხაშ, მთვარე უღურად 66, 164
 ხაშ, მთვარე აღბ. ენაზე 165
 ხაშკიდო, კანური 57
 ხანას, ადილ. 93
 ხანას გორგოსა, ადილ. 93.
 ხახუ, ადილ. 93
 ხახურატე, დალ. 93
 ხე (ხერა), ზღვა ჩერქ. 220
 ხევი 53, 177
 ხევის ბერი 170
 ხელადა 56
 ხელისაქვემონი „ძმანი... ექესნი ხელისაქვემონინი ქართლოსისანი“ 128
 ხელის გამართვა 183
 ხელმწიფე წმ. გიორგი 180
 ხელობის მფარველობა 196
 ხენტი, სითბო, იხ. ხენტხლი ახ. ანწ. (გვლდ.) 69
 ხენტხლი, სითბო ანწ. 69
 ხია ანუ ხია, დღის გამომხატველი აფხ. 62
 ხეპეგუაჲ, ზღვის ფსკერის ქალბატონი 220
 ხეპეგუაჲ, იხ. ხეპეგუაჲ ზღვის ღვთაება ჩერქ. 220
 ხევი 174, 175
 ხევი-ბარაქა 174
 ხვალ, ხვალე 147
 ხვეზა, ჯდომა მერგ., იხ. მახვენჯი, ნახვენჯი და ოხვენჯი 57
 ხვეწა 197
 ხვთის კარი 179
 ხთისაგან კარაიანი კვირია 204
 ხთის რასაული 182
 ხთის კარზე კარაიანი 204
 ხთის კარი თუმ. 177, 178, 181, 182, 184, 204, 209, 211, 212
 ხთის ნასანი 183
 ხთის საყვარელი ანგელოზი 175
 ხთისშვილი, იხ. ღვთისშვილი 177
 ხთიშობელი, კელმწიფე ხთიშობელი (შატილი) 175
 ხთიშობლის ლაშქარნი 180
 ხი, სატომო სახელების ბოლოსართი 12
 ხი, წყალი, მდინარე ახ. ჩანწ. 42
 ხი, წყალი სამივე ლილღურ ენაზე 42
 ხი, მდინარე წოგურად 42
 ხიანი 175
 ხითხითი 102
 ხილი ფერად-ფერადი ახალნი და ძველნი 169
 ხინ, სითბო ახ. ლუნძ. 69, 158
 ხინ ბუგო, თბილა ახ. ლუნძ. 69

- ბინტხლში, სითბო ახ. ლუნძ 69
 ბინტხლშილეუ, თბილი ახ. ლუნძ. 69
 ბინტხლჲენ ბუგო, თბილა ახ. ლუნძ. 69
 ხინაიასტ, წყარო ჭისტ. (გვლდ.) 42
 ხკო, ზაფხული, წოვ. (გვლდ.) 73
 ხო, იხ. ხუ, ხუა, ხოა 66, 155
 ხოაბე (ს), სითბო, თბილი ახ. ყაბარდ., 66, 68
 ხოაბე, ყაბ. ცხელი 156
 ხოიშანი 183
 ხოეშანის დათხოვა 177
 ხოე, ჩან. წყლების სახელთა-ბოლოკიდ. ბგერა 53
 ხორჲე, ზამთარი ძვ. ებრ. 160
 ხოსტის 94
 ხოსად ლიქტხლი, შემოდგომა ახ. ლუნძ. 74
 ხოტოკოჲ 91
 ხორციელი 184
 ხორციელნი 201
 ხორციელთაგან ჭელუხლებილი კვირა 203
 ხრამლი, ხრმლისა მკვეთელობა 169
 ხუ, სითბოს ცნების გამომხატველი ყაბარდო-
 ულში 66
 ხუა, ზოა სითბოს ცნების გამომხატველი ყა-
 ბარდოულში 66
 ხუაბა, თბილი ძვ. ყაბარდ. 66
 ხუაბე, თბილი ჩერქ. 66
 ხუაეჩაე (მრ. ხუეჩინ), პატრონი ჰერკ. 186
 ხუალაეჩაე, ღვთის აღმნ. სიტყვა, ჰერკილ. 186
 ხუაყუო, მწყემსი ჩერქ. 224
 ხუთშაბათი 187, 188
 ხუგუჲ 41
 ხუეჩინ, იხ. ხუაეჩაე
 ხუდოყო 91
 ხუზე, თეთრი ყაბარ. იხ. ჲე-ც 46
 ხული, სიცხის აღმნ. ნაწ. ზაფხულში (ნ. მარი)
 153
 ხუნაგი, ყელ-ბატონები 195
 ხუცები 170
 ხუცესი 176
 ხუცეს-მეხვეწური 159 202, 203, 204, 208, 209
 ხუცი 173, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 202,
 203, 204, 208, 209, 220, 221
 ხმაყმახო, ზამთარი ახ. ყაბარდ. 76
 ხმიყმახო, ზამთ. ყაბარდ. 73
 ხბაბე, იხ. ჲაბე, თბილი ჩერქ.
 ხეფსუ, მდ. აფხ. 43
 ხეარაჲე, გაზაფხული თაბასარ. 73
 ხოა, სიცივე აფხ. 40
 ხხუე, ლამე ახ. ლუმუქ. 64
 ხუალა, დიდი, სიდიდე ჲერკ. 186
 ხუაეჩაე 186
 ხუალაეჩაე, ღვთის აღმნ სიტყვა, დიადი ვინჲე
 (ჰერკ.) 186
 ხუალაეჩაე, ღმერთი (ჰერკ.) 186
 ჲა, ლამეს აფხ. 64
 ჲა, (ძარი) ვლა, მოსვლა წახ. 186
 ჲან, ხარი სუან. 192
 ჲაეჲარ, იხ. ჲეჲინა, ცქერა, მხერა, ჲეჲეტა ჩანნ. 65
 ჲარი ძვ. ქ. 161
 ჲარჯის, იხ. ხორხის წა გიორგი 222
 ჲასტამი, სამსკვალი, ლურსმანი 42
 ჲატე, ბალი ჩერ. 223
 ჲატეგუჲუ, ბაღების მფარველი ღვთაება ჩერქ.
 223
 ჲბო 161
 ჲელი 172, 174
 ჲელი, „ბოჩსა ესხდეს შუდნი ჲელი...“ 168
 ჲელმომარჯევაბა 173
 ჲელმწიფე, ხთისშობელი ჲელმწიფე 168, 175
 ჲელმწიფება (ჲელთა) 168
 ჲეჲინა, ცქერა. მხერა-ჲერეტა ჩანნ. 65
 ჲეჲეტან, იხ. ჲეჲეტუ ჩანნ. 65
 ჲეჲეტუ, მზე ეცემა, ერტყმევა 65
 ჲმა სიყვდილისა 172
 ჲმალი 172
 ჲმელთა 182
 ჲო, იხ. ხო
 ჲოდილ, საგაზაფხულო ლუნძ. 72
 ჲონი, იხ. გონი 77
 ჲორციელნი 182, 184
 ჲოჲუ, მისალმება, ალერსი ახ. ყაბარდ. 93
 ჲული 210
 ჲულ-ის წვერი 200
 ჲულის მზიდავნი 200
 ჲუო, იხ. ხუაყუო მწყემსი ყაბარდ. 224
 ჲუადაჲ, მარტოდ-მარტო ქიახური 91
 ჲა, ბოლოსართი მოქ. მიმღ. ფორ. მაწარ.
 (მეგრ.) 57
 ჲალაბობა 174, 184
 ჲალაფობა გაჲართ. 175
 ჲაჲად, დღეს ახ. ლუნძ. 62
 ჲაყალ, დღე დიდ. (გვლდ.) 63
 ჲაყულ, დღეს დიდ. 62
 ჲვაიო 171
 ჲვარის დაწერა თუ ჲვარის წერა, ჲვარ დაუ-
 წერელი 173
 ჲოყა, დღეს თ. ლუნძ. 62
 ჲუმაშხა, ჲუმაჩხა, ოთხშ. მეგრ. 187
 ჲუმაშუ, ოთხშ. მეგრ. 187
 ჲაჲეანები 192

ბალ, ეშმაკი უდუბრ. (დირ. 186)	ბანდ, გაზაფხ. რუთულ 73
ბალ, ღმერთი არკ. 186	ბიგე, გაზაფხული ახ. ჰვრკილ. 73
ბალლურ, მფლობელი ქალი დიასახლისი არკ. 186	ბირ, გაზაფხული აღულ. 73
ბალლუქ, მფლობელი, ბატრონი არკ. 186	გალ, ზაფხული აღულ. 75
ბანჯა—მოხე. წელი აფხ. 151	გინი, ზამთარი ჰვრკ. 42
ბაყენუ, ამ დღეს ღუმუქ. 63	გინიძ, წყარო თ. ჰვრკ. 42
ბინიბაპარ, შემოდგომა ახ. ტინდალ. (?) 76	გაწო, სახელი სამ. ყაბ. 224
ბინიჭ, ცივი წყალი, წყარო აკუმ. 42, 43	გონეს, მზე ხინდ. 62
ბირაჲ ჰოდოჲ, ელინურად წმინდა გზების-სა-ხელწოდება 115	გტყლახნუ, ზამთარი (?) თან. ხვარშ. 76, 158
ბიშ ვარშაი—ამ დღეს ჰვრკ. 64	გა, ზამთარი, ზამთრის განმავლობაში 76
ბობოლ-ალ—მთიელები თავისთავს ასე უწოდებენ 51	გინიხამ, თარი თან. ჰვრკ. 77
	გიქშინი, შემოდგომა ჰვრკ. 76

გეგვითი შესაღომის განსწორება

გვ.	არის	უნდა იყოს
21	მტკვარი იხსენება	მტკვარი არ იხსენება
24	წორი	ძორი
47	ფოხმა იყოს	ფორმა [უნდა] იყოს
49	ვახუშტის	ვახუშტს
50	ლევების	ლევების
53	თუნითხხოჲ	თუ ნითხოჲ
54	ორ ჯგუფს	ერთ ჯგუფს
64	რება	რეპა
75	ვარატულად	კარატულად
86	’Aჯიაციჲ.	’Aჯიაციჲ
86	’Oბჯიაციჲ	’Oბჯიაციჲ
90	მასის შეილობა	მამის შეილობა
94	დაჯდეს ქართულელთა მეფედ	დაჯდეს ქართულელთაგანი მეფედ
96	(Her. 14, 6)	(Her. V, 6)
97	ქართულში მოიპოვება	ქართულში მოიპოვება
99	ინგილოურად	ინგუშურად
100	დირის	დირისი
102	ისე, რომ სიტყვით ღულუნე	ისე რომ იმის სიტყვით ღულუნე
102	იმ არსებისა, თუ	იმ არსებისა, თუ
104	კეჟალოტემები	კეჟალოტომები
105	გასაკვირველი არის	გასაკვირველი არ არის
105	შოროელი	შაროელი
105	ირეში	არეში
106	ერის	ენის
123	ნინა	ნანა

122 ლექს	ლეკს
124 VA + . (n)	VA + J ^e (n)
126 გლომატელნი	ელამიტელნი
130 უმცრობს	უმცროსს
134 თოგარმა	თოგორმა
141 ორთანხმოვანი	ოთხთანხმოვანი
147 ქართულში	ქურთულში
149 აყოს	იყოს
151 წელაწადის	წელიწადის
161 ხმოვნად	თანხმოვნად

დაიბეჭდა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკად.
ხარელ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებათ

რედაქტორი — გ. ჩიტიია

ტექნიკური }
კორექტორი } ი. მახაშვილი
გამომწვები — ან. თოდუა

სტამბის შეფ. 444. უფ. 63799. ტირ. 4000.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.7.50.
ქალ. ზომა 70×108. ანაწყობის ზომა
7×11. საბეჭდ. ფურც. 21,75. საადრიცხ-
ვო-საგამომცემლო ფურცელი 28,75.
ფასი 25 მან.



საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა,
აკაკი წერეთლის ქუჩა, 7
Типография АН Грузинской ССР
ул. Церетели, 7

3360 25 836.